שמשון ביכלר   יהונתן ניצן

מרווחי מלחמה
לדיבידנדים של שלום

שמשון ביכלר   יהונתן ניצן

מרווחי מלחמה
לדיבידנדים של שלום

כרמל • ירושלים

Shimshon Bichler & Jonathan Nitzan

From War Profits to Peace Dividends
The Global Political Economy of Israel

ייעוץ ועריכת לשון: חגי פורשנר

מסת"ב 965-407-353-6

תשס"א / 2001

Printed in Israel

התוכן

פרק שביעי: ממשקיעים זרים ועד להון טרנס-לאומי

רשימת הטבלאות והשרטוטים

פרק חמישי

פרק ששי

פרק שביעי

פרק ראשון: הכלכלה הפוליטית של ישראל

א. הקדמה

מאז סוף שנות השמונים עברה ישראל שינוי עמוק. ממשטר של כלכלת מלחמה מתמדת – המאופיין בתקציבים צבאיים גדולים, במעורבות ממשלתית עמוקה, בסטגפלציה כרונית ובהישענות מוחלטת על סיוע אמריקני – נעה ישראל לעבר משטר חדש, המוכתב על ידי סדר עולמי חדש. הסימנים החיצוניים של המשטר החדש הם נסיגה ממעורבותו הישירה של הממשל בתהליך ההשקעות במשק, קיצוץ במסים ישירים ובתקציבים של השירותים החברתיים, מכירת נכסי הממשל לבעלות פרטית ומדיניות מוצהרת של 'לסה-פר'. אמנם יש נסיונות של ממשלות ומפלגות, להאט את התהליך; אך המגמה הכללית מראה שהקבוצות הדומיננטיות בחברה הישראלית נוטות לכלכלת שלום ולהשתלבות במשק העולמי – תוך הכרה בצורך הדחוף לפתור בדרך כלשהי את הסכסוך הערבי–ישראלי, אף אם הדבר כרוך בעצמאות מדינית של הפלסטינים. המגמה הזאת משולבת בעלייתה והשתלטותה של התרבות העסקית שבאה עם נפילת האתוס הציוני-קולקטיביסטי, ומעל לכל תוך כרסום מתמיד באידיאולוגיות הממלכתיות והמיליטריסטיות שהיו דומיננטיות בחברה הישראלית עד תחילת שנות התשעים.

הספר בא להבהיר את השינוי החד הזה, באמצעות ניתוח כלכלי-פוליטי אלטרנטיבי. הניתוח הזה שונה מהמקובל בכמה מובנים: ראשית, הוא שולל את ההפרדה המסורתית הרווחת בספרות האקדמית הישראלית בין 'כלכלה', 'פוליטיקה' ו'חברה'. במקום זאת, מציג הספר ניתוח קוהרנטי של הכלכלה-הפוליטית בישראל.

שנית, הוא מערער על התפישה האטטיסטית הצרה שמאפיינת את האידיאולוגיה הדומיננטית בישראל. כנגד זאת מתמקד הספר במבנה יחסי השליטה, כלומר בהתפתחותו של המעמד השליט בישראל.

לבסוף, בניגוד לתפישות הקונבנציונליות שמתרכזות בגורמים מקומיים, הספר מציג את ישראל כחברה קפיטליסטית שמלכתחילה הייתה קשורה להתפתחות הקפיטליסטית העולמית.

הספר מתמקד בתהליך המרכזי של הקפיטליזם, שהוא תהליך הצבר ההון. בפרק השני של הספר מוצגת תיאוריה חדשה של ההון והצברו.

הון אינו יחידה מטריאלית, אף לא תהליך ייצור 'כלכלי' – אלא מוסד פוליטי של יחסי-שליטה. מוסד זה מאפשר לבעלי-ההון לעצב, לנהל ולשנות את הקיום החברתי של המין האנושי בעולם. אף כי ההון הינו רק מוסד אחד מתוך שלל מוסדות השליטה שנכפו על המין האנושי במרוצת ההיסטוריה, הוא הפך בהדרגה למוסד הדומיננטי בחברה האנושית בימינו. ההון הוא הצורה החודרנית, הגמישה והמקיפה ביותר של העוצמה שהתקיימה עד היום. ההון, אפוא, הוא המוסד בו מתרכזים יחסי הכוח בחברה הקפיטליסטית. חקר תהליך ההצבר הוא למעשה חקר התפתחותם של יחסי הכוח בחברה הקפיטליסטית.

יחסי הכוח הקפיטליסטיים מבוססים על סדר כמותי-אוניברסלי. בעלי-ההון לא רק משליטים את הסדר העסקי על החברה, אלא גם חותרים להגדיל את עוצמתם ביחס לבעלי הון אחרים. מכאן, שהמנגנון החברתי המרכזי של צבירת ההון אינו חתירה להשגת 'מקסימום רווח' או 'מקסימום תועלת' כפי שטוענת המחשבה המקובלת. בעלי

ההון חותרים **'להכות את הממוצע'**, כלומר להרחיב את השליטה בנכסים מעבר לנורמה המקובלת בשיעור גידול הנכסים. כדי לצבור ביחס לבעלי הון אחרים, נדחפים בעלי ההון המובילים בחברה לשנות ולמסד-מחדש את יחסי הכוח בחברה ולכפוף לשליטתם יותר ויותר מוסדות חברתיים. יתר על כן, היכולת של הקפיטליסטים להגדיל את שליטתם היחסית, כלומר לצבור הון, אינה עניין 'כלכלי'; היא תלויה אך ורק במיסוד יחסי הכוח השוררים בחברה.

'הכלכלה', כלומר העבודה, הידע, הייצור והפריון, אינה מפיקה רווח; רק **היכולת הפוליטית לשלוט** ב'כלכלה' היא סיבת הרווח. מכאן, שגם אם הדחף הלא מודע של בעלי ההון הוא להשיג עוצמה אבסולוטית, הרי שהכוח לעולם מושווה ונמדד ביחס לכוחם של אחרים. ואכן, יחסי הכוח בחברה הקפיטליסטית מקבלים את ביטויים החברתי במונחים יחסיים. אנו מכנים יחסים אלה בשם **'הצבר דיפרנציאלי'**.

מאחר שהתחירה להצבר דיפרנציאלי דוחפת את בעלי-ההון לשלוט על חלק הולך וגדל של הייצור-החוזר החברתי, יוצא שהן המניע והן התוצאה של הצבר ההון הינם חלוקה-מחדש של הנכסים ובעצם חתירה לריכוז גובר של בעלויות. כתוצאה מכך, משנים בעלי ההון את יחסי השליטה בחברה. שינויים ביחסי השליטה לטובת קבוצה חברתית מסוימת, פירושם התרכזות הכוח בידיה. ואכן, תהליך **הצבר ההון** ותהליך **ריכוזיות ההון הינם שני פנים של אותו תהליך**.

תפישה זאת של תהליך ההצבר מביאה לכך שהמחקר הכלכלי-פוליטי בספר זה מתמקד לא במוסד ההון בכללותו אלא ב'הון הדומיננטי', כלומר בחקר התפתחותו של גרעין התאגידים הגדולים השולטים והמכוונים את תהליך ההצבר. חקר 'ההון הדומיננטי' הוא למעשה התחקות אחר התפתחותו של המעמד השליט הקפיטליסטי שהולך וכובש יותר ויותר חלקים בייצור-החוזר החברתי. ניתוח ההיסטוריה של קבוצות בעלי ההון הדומיננטיים והדרך שבה הם ממסדים את שליטתם, הוא ניתוח כלכלי-פוליטי של מבנה העוצמה בחברה הקפיטליסטית.

קבוצות-ההון המרכזיות, השולטות בתהליך ההצבר הקפיטליסטי, חותרות לרדוף ולהדביק את **'שיעור הרווח הנורמלי'**: אותה נורמה המיוחסת במקום ובזמן כלשהו לענף מסוים, לכלל העסקים או לקבוצות ההון המרכזיות. כך הן חותרות 'להכות את הממוצע'. מבחינתם של בעלי ההון הדומיננטי, 'רווחיות' אינה נמדדת בעלייה או בירידה של כמות הסחורות שהם יכולים לרכוש ברווחיהם, אלא בשיעור-הרווח שלהם ביחס לשיעור-הרווח של בעלי ההון הדומיננטי האחרים וביחס לשיעור-הרווח של בעלי ההון בכללם.

ה'נורמליזציה' הזאת של שיעור-הרווח הינה השלב הנוכחי בגלגולו של הכוח האיכותי לעבר סדר כמותי-אוניברסלי. התחלתו של התהליך במאה החמש-עשרה — בהפיכת הכוח החברתי לסחורה בערים החופשיות של איטליה; וסיומו — בהתמסדות הציפיות לגידול מתמיד וקבוע של הרווח בשוקי ההון הבינלאומיים של סוף המאה העשרים. ההון, אפוא, הוא גלגולו של הכוח החברתי ביחידות שליטה הניתנות לקנייה ולמכירה; והנורמליזציה של שיעור-הרווח משקפת את התפשטות מוסד ההון בעולם ואת התבססותו של הסדר הקפיטליסטי. הציפייה שהרווח יגדל תמיד בשיעור נורמלי היא, בעצם, ציפייה שמבנה יחסי-הכוח או הסדר המדיני של ההון יישאר יציב; או,

מהכיוון השני: ככל שיחסי-הסמכות הקפיטליסטיים נראים איתנים, כן יהיה שיעור-הרווח 'נורמלי' יותר.

הרווח גדל בשני אופנים: באמצעות **הרחבת מספר המועסקים** ובאמצעות **העמקת הרווח למועסק**. שני האמצעים עשויים לפעול במעורב, אולם בתקופות מסוימות הופך אחד מהם לדומיננטי ומנציח את רוח התקופה, עד שניתן לדבר על שני 'משטרים' של הצבר.

המשטר האחד מתאפיין בחתירה **ל'הרחבת** ההצבר'. הוא מתגבש כאשר הקבוצות הדומיננטיות במשק חותרות להצבר דיפרנציאלי באמצעות הרחבת התעסוקה והביקוש בקצב מהיר יותר מאשר ממוצע ההתרחבות, ובכך הן מגדילות את חלקן בשווקים. המשטר השני מתאפיין בחתירה **ל'העמקת** ההצבר'. משטר זה מתגבש כאשר קבוצות ההון המובילות חותרות להצבר דיפרנציאלי באמצעות הגדלת הרווח למועסק בשיעור גבוה יותר מהממוצע.

המעבר מאופי הצבר אחד לאחר כרוך בשינויים מוסדיים במבנה הכוחות ובהערכויות הפוליטיות. תקופה של 'הרחבת ההצבר' מלווה בפרולטריזציה מהירה, בצמיחה כלכלית גבוהה, באינפלציה נמוכה, בנטיות ל'ליברליזציה' ולהחלשת כוחן של המסגרות הפוליטיות הישנות. תקופה של 'העמקת ההצבר' מאופיינת בסטגפלציה, במשברים פוליטיים ובמתח חברתי. 'הרחבת ההצבר' נשענת על מקורות רווח חדשים שנוצרים בדרך כלל מהגירה, כיבוש שטחים חדשים ואורבניזציה. 'העמקת ההצבר', לעומת זאת, מבוססת על חלוקה-מחדש של ההכנסות ושל הנכסים הקיימים — ולכן עולה בתקופה זו חשיבותם של הארגונים הפוליטיים והמדיניים הרשמיים, השולטים באמצעי האלימות והסדר החברתי. מכאן ניתן לעבור לכלכלה-הפוליטית של ישראל.

ב. רווחי מלחמה

הטענה המרכזית בספר היא, כי שני השלבים — הן השלב הקודם של המשק המלחמתי והן השלב הנוכחי של 'שלום של שווקים' — מהווים חלק בלתי נפרד מהתפתחות גלובלית. המפנה החד בהיסטוריה הישראלית והמעבר מקפיטליזם של מלחמה מתמדת לקפיטליזם ליברלי אינו ייחודי לישראל, אלא קשור לשינויים שהתחוללו באופי הצבר ההון ובתהליך התרכזותו הן בעולם והן בישראל. שינויים אלה כוללים את התמורות שהתחוללו במוסד העסקיות ובמוסד מדינת-הלאום.

בישראל השתקף השינוי בהתמוטטות 'ההסדרים המוסדיים' שהיו הבסיס של 'המשטר הישן'. משטר זה צמח מאז שנות השלושים באוטונומיה הציונית בפלסטינה והחזיק מעמד בין שנות החמישים לבין תחילת שנות התשעים. הפרק השלישי בספר מתאר את ההיסטוריה הישראלית שלפני המפנה בתחילת שנות התשעים תוך התמקדות בקבוצות הדומיננטיות בחברה הישראלית ובתיפקודן ההיסטורי.

במרוצת שנות השבעים והשמונים אופיינה ישראל במבנה כלכלי-פוליטי שניתן לכנותו כ'קיינסיאניזם-צבאי'. במבנה זה בלט תהליך הריכוזיות התאגידית שלווה בצמיחה כלכלית איטית ובהוצאות ביטחון גבוהות. מבנה זה התבסס על תהליך '**העמקת**' ההצבר. אחד הסממנים הבולטים של עידן זה היה הקיטוב הגובר בסקטור העסקי, בו התמסדה 'הכלכלה הגדולה' שבמרכזה ניצבו קבוצות ההון הדומיננטיות.

ברמה המצרפית או המקרו-כלכלית, הופיע תהליך 'העמקת' ההצבר בצורה של שיעור צמיחה נמוך ובעיקר כאינפלציה בלתי מובנת.

הפרק הרביעי בספר מתיר את רזי האינפלציה, שאידיאולוגים אקדמיים שונים טרחו לשוות לה מעטה מיסתורי, תוך הפרכת הטענות המקובלות על סיבותיה. האינפלציה אינה עונש על 'עודף ביקוש' של השכירים. היא אינה נובעת מ'עודף נזילות' ובוודאי אינה תוצאה של 'זעזועים חיצוניים' במחיר חומרי-הגלם. מעל לכל, האינפלציה אינה תופעה 'חיצונית' לחברה אלא חלק מאופי ההצבר של ישראל באותה תקופה.

הפרק החמישי בספר מתאר את צמיחתה ושקיעתה של האינפלציה בישראל. האינפלציה התחילה לצמוח בראשית שנות השבעים כאשר המקורות של 'הרחבת' ההצבר הגיעו לקצם. הסתיימה הפרולטריזציה של המהגרים היהודים שלאחר 1948 ושל כוח-העבודה הפלסטיני מהשטחים שנכבשו ב-1967. גם ייבוא ההון האזרחי הזול חדל להיות גורם בהשקעות. ההון הדומיננטי דחף לשינוי אופי הצבר ההון, כשהוא הולך ומתבסס על חלוקה-מחדש סטגפלציונית.

תהליך 'העמקת' ההצבר הופעל בעיקר באמצעות המיליטריזציה והתמרונים בשוק ההון. קבוצות-ההון המרכזיות השתלטו על שני התחומים העיקריים שהניעו את התהליך: נשק ופיננסים. הרווחים הדיפרנציאליים של קבוצות-ההון המרכזיות נבעו מצד אחד, מיכולתן לבלום את ההשקעות האזרחיות תוך שליטה גוברת בהוצאות הממשלתיות לקניות צבאיות – ומצד שני, מיכולתן להכתיב את קצב הגידול של מחירי הנכסים בשוק ההון. ההיערכות הפוליטית, שבמרכזה עמד ממשל חלש ושמרני, הקלה על 'העמקת' ההצבר; בתהליך זה, הרווח הדיפרנציאלי של ההון הדומיננטי נשען על קצב עליית מחירים יותר מהיר בתחומי הנשק והפיננסים ביחס לקצב 'הנורמלי' של האינפלציה. התוצאה הייתה אינפלציה הולכת וגדלה מלווה במיתון ובאבטלה.

תהליכים אלה היו כרוכים בשינוי המבנה של יחסי הכוח בישראל. המשטר של 'הרחבת' ההצבר של שנות החמישים והששים התבסס על דומיננטיות ממשלתית; לעומת זאת, התמסד מאז שנות השבעים משטר של 'הון דומיננטי', שהתבסס על רווחי נשק ופיננסים. במשטר זה איבדה הממשלה את מקומה המרכזי הן בניהול תהליך ההצבר והן ביכולתה לשלוט במדיניות-החוץ, שהוכתבה מעתה לחלוטין על פי צורכי הקבוצות הדומיננטיות בארה"ב.

הפרק הששי בספר עוסק בקבוצות-ההון הדומיננטיות של ארה"ב שהכתיבו את מדיניות-החוץ של ארה"ב במזרח-התיכון מאז שנות הארבעים. מדיניות זו התבססה בעיקר על האינטרסים של שתי קבוצות מובילות באליטת הכוח האמריקנית: קבוצות הנפט וקבוצות הנשק.

מאז סיום מלחמת-העולם השנייה ובעיקר מאז המלחמה בוויטנאם, עלתה קבוצת עסקים שהתבססה על מכירות צבאיות ושרווחיה תפסו חלק הולך וגדל מרווחי 'הכלכלה הגדולה' האמריקנית. מגמה זאת לוּותה בתהליך שבו הועתק מרכז-הכובד של המשק האמריקני לעבר פעילות הנשענת על תקציבי הממשל ועל ייצור טכנולוגי-אקסקלוסיבי, בעיקר לצרכים של 'אינטרס לאומי'. לתהליך זה קראנו בספר 'ההטיה הצבאית'. התהליך, לפחות בחלקו, נבע מירידה מתמשכת של פירמות בינלאומיות שבסיסן בארה"ב בשווקים האזרחיים בעולם, לעומת צמיחתן של קבוצות-הון שבסיסן באירופה וביפאן.

בשנות החמישים והששים התרכזה מדיניות-החוץ של ארה״ב במזרח-התיכון בהבטחת ׳הזרימה-החופשית׳ של הנפט, תוך ניסיון לשמור על היציבות המדינית באזור. מאז שנות השבעים התערער סדר הנפט הישן, ותחתיו צמח סדר חדש שהתבסס על אי-יציבות מדינית ומשברים מחזוריים באזור. כך התגבשה ׳קואליציית הנפט והנשק׳, שרווחיה הדיפרנציאליים התרכזו סביב ייצוא נפט וייבוא נשק במזרח-התיכון. הכוח שהניע את עליית המחירים היה מערך חדש; בראשו עמדו מצד אחד קבוצות הנפט המובילות ו׳אופ״ק׳ – ומצד שני קבוצות תאגידי הנשק הגדולים בארה״ב. בעוד הראשונים ויסתו את התפוקה ויצרו אווירת ׳מחסור׳ בנפט, האיצו האחרונים את מרוץ-החימוש וסיפקו את הפתיל להצתת הסכסוכים הצבאיים, שהביאו לעליית מחיר הנפט.

לשיא כוחה הגיעה הקואליציה בתקופת רייגן ובוש, אשר שרי ממשליהם היו נציגים ישירים של הקבוצות המובילות של הנפט והנשק בארה״ב. בתקופה זו גדלו במהירות תקציבי הרכש הצבאיים של הממשל האמריקני – ומדיניות-החוץ הפכה לתוקפנית, כשמצד אחד היא מסבסדת ייצוא נשק ומצד שני מעודדת סכסוכים במזרח-התיכון וברחבי העולם הפריפריאלי.

מאז שנות השבעים השתלב ׳האינטרס-הלאומי׳ של ישראל באינטרסים של ׳קואליציית הנפט והנשק׳ האמריקנית. השתלבות אינטרסים זו הגיעה לשיאה בתקופת רייגן-בגין. בתקופה זו הושלמה הפיכתה של ישראל לבעלת משטר קפיטליסטי-מלחמתי, תוך תלות מוחלטת במדיניות-החוץ האמריקנית. ישראל שימשה חוליה חשובה בסירקולציה של הרווחים; הן בתור ייבואנית נשק שסובסד על ידי הממשל האמריקני למען רווחי קבוצות הנשק האמריקניות, הן כשומרת על מתח צבאי באזור – והן כמגנה על העמדות האמריקניות באזור, בעיקר לאחר נפילת השאח האיראני. בתמורה, זכה הממשל והצבא הישראלי בסטטוס מיוחד של מדינה קליינטית מועדפת, הניצבת בראש רשימת הסיוע הצבאי והאזרחי של הממשל האמריקני. כמו-כן שקד הממשל האמריקני להתעלם מפיתוח הנשק הגרעיני בישראל; הוא אף הניח לישראל לשמור על מבנה משק קשיח ומוגן יחסית מפני חדירת סחורות אמריקניות – ובתנאי שלא יתחרה בפירמות נשק אמריקניות בעולם הפריפריאלי. מאז סוף שנות השמונים השתנה המצב; טיבו של המעבר מרווחי המלחמה ל׳דיבידנדים של שלום׳ הוא נושאו של הפרק השביעי בספר.

ג. ׳דיבידנדים של שלום׳

המעבר המהיר של אליטת הכוח הישראלית לעבר ׳הסדר החדש׳ נבע אמנם מסתירות פנימיות של ׳המשטר הישן׳, אולם בעיקר התחוללה התפנית כתוצאה מהשינוי באופי ההצבר העולמי.

שינוי זה מכונה בלשון מעורפלת בשם ׳גלובליזציה׳; אך חשוב לציין שגלובליזציה אינה נובעת דווקא משינוי באופי המסחר או משינויים טכנולוגיים. מאז כיבוש אמריקה הפך העולם ל׳גלובלי׳; חילופי תשומות ותפוקות של עבודה אפריקנית, חומרי-גלם אסייניים ומימון אירופי – בקנה-מידה עולמי – התקיימו כבר במאה השש-עשרה. מה שמייחד את השלב הנוכחי של הקפיטליזם העולמי, אינו ההתפשטות העולמית של אופני הייצור והצריכה המודרניים או הטכנולוגיות ׳החדשות׳. האחרונים אינם אלא

שלב יותר אינטנסיבי של המצב ששרר קודם-לכן. המיוחד בשלב ׳הגלובלי׳ הנוכחי הוא **השינוי במוסדות השליטה.**

לראשונה בהיסטוריה האנושית, השליטה בייצור החברתי באופן אחיד ומופשט ברחבי העולם מבוססת על קנייה ומכירה של הון ללא הגבלות. ההון, כאמור, הוא מיסוד יחסי הבעלות הקפיטליסטיים; לראשונה בהיסטוריה, הוא מופיע כחתירה לרווח מתוך התייחסות ל׳שיעור-הרווח הנורמלי׳ **בעולם כולו.**

מאז אמצע שנות השמונים, בין השאר עם התפוררותה של ברית-המועצות, התחיל תהליך חדש בהצבר ההון. מדובר במגמה גלויה של התפשטות הסיסטמה הקפיטליסטית ברחבי העולם הפריפריאלי תוך כירסום המבנים המסורתיים. אופי הצבר זה העלה למרכז התהליך את התאגידים הגדולים שהפכו לטרנסלאומיים ולא נזקקו עוד למוסדות הכוח הישנים של מדינת-הלאום. אין צורך במדינה ׳חזקה׳ המווסתת משברי ביקוש, שולטת בשוקי ההון ומפקחת על שוקי העבודה. אין צורך בצבאות גדולים, במרוצי-חימוש ובאינפלציה לשם שמירה על תהליך ׳העמקת׳ ההצבר. את מקום התחרות החריפה **בתוך** המדינה על העמקה דיפרנציאלית של שולי הרווח, ירש תהליך חדש; בתהליך זה, ההון הדומיננטי — המיוצג על ידי הגרעין של קבוצות התאגידים הטרנסלאומיים — מחזק את שליטתו הדיפרנציאלית בחלוקת ההכנסה העולמית, באמצעות החתירה ל׳הרחבת׳ ההצבר **מעבר** למדינה. במשטר זה, צמיחת הרווח הדיפרנציאלי נקבעת על פי היכולת לפלוש לשווקים חדשים — שבהם חותרות קבוצות-ההון הטרנסלאומיות, להרחבת נתחי השוק בקצב מהיר יותר מאשר המתחרות המקומיות והבינלאומיות. אופי הצבר זה מלווה בהתחדשות הצמיחה המקרו-כלכלית — ובירידה בהוצאות הביטחוניות, בשיעורי-המס ובאינפלציה **בממוצע העולמי.**

השינוי באופי ההצבר העולמי התחולל תוך אינטגרציה גוברת בין השווקים שבמרכזים הקפיטליסטים ובין השווקים ׳המתעוררים׳ שבדרום-מזרח אסיה, באמריקה הלטינית ובמזרח-אירופה. לאחר שורה של משברים נאלצו הממשלים המקומיים לפתוח את משקיהם להסדרים חדשים. כך קרה בברזיל ובמקסיקו, שהסתבכו במשבר של החזר חובות בשנות השמונים; כך קרה בהודו, שנאלצה לוותר על הגנת התוצרת המקומית לאחר שהוכרעה על ידי משבר חריף במטבע-חוץ שאירע בתחילת שנות התשעים; כך קרה בדרום-אפריקה, שבה התמוטטות מחירי הזהב בשנות השמונים אילצה את האליטה ההולנדית-לאומנית לחסל את האפרטהייד ולוותר על שליטתה במשק המלחמתי המוגן. בכל המשטרים הללו התחוללה היערכות מחדש של יחסי השליטה. בשיחדש מדובר על תהליך של ׳ליברליזציה׳; אולם למעשה מדובר בסוג חדש של יחסי שליטה, בין ההון הדומיננטי הטרנסלאומי לבין המדינה הלאומית הישנה.

עם המפולת של המדינות מהטיפוס הקומוניסטי במזרח-אירופה, ומדינות הרווחה באירופה — נפרצה הדרך להכרה בדומיננטיות של מוסד ההון. האידיאולוגיה הדומיננטית הפכה להיות ׳הזכות הטבעית להשקיע׳; פירושה הוא הנצחת זכותו המקודשת של הקפיטליסט לשלוט בקיום החברתי בעולם כולו ללא סייגים של לאום, גזע או הסדרים מקומיים. מכאן נובע המעבר מאופי הצבר המכוון לחלוקה-מחדש של שליטה מקומית המוגנת על ידי הסדרים מדיניים — אל הצבר המכוון לחלוקה מחדש של השליטה בשוק העולמי, תוך חיזוק כוחם של הארגונים וההסדרים הבינלאומיים.

האופי הגלובלי של החתירה ל'הרחבת' ההצבר מתבטא בשינויים שחלו ברווחיות של התאגידים הטרנסלאומיים. בדיקת הביצועים של קבוצות-ההון הבינלאומיות שבסיסן בארה"ב בין 1948 לבין 1995 מראה שהרווחים שלהן מעסקים בארה"ב גדלו בממוצע רק באחוז אחד לשנה. לעומת זאת גדלו הרווחים שלהן שמקורם מחוץ לארה"ב בממוצע של 10% לשנה. בעקבות זאת עלה הרווח הנקי שלהן שמקורו מחוץ לארה"ב, מ-7% בשנות הארבעים לכמעט 30% מתוך סך כל הרווח הנקי שלהן בשנות התשעים.

עד סוף שנות השבעים כוונה ההתפשטות של התאגידים האמריקניים לעבר מדינות תעשייתיות מפותחות, בעיקר לאזורי אירופה המערבית וקנדה. מאז שנות השמונים מצוי שיעור צמיחת הרווח מאזורים אלה בירידה, ולעומת זאת צומחים שיעורי הרווח בשווקים 'המתעוררים'. השוואת שולי-הרווח (אחוז הרווח הנקי מתוך המכירות) של העסקים האמריקניים באזורים השונים בעולם מראה שבין 1982 לבין 1995 השיגו עסקים אלה במדינות התעשייתיות המפותחות שולי-רווח שנעו בין 3.2 לבין 5.6 אחוזים. במדינות 'המתעוררות', לעומת זאת, הפירמות המסונפות והשלוחות של התאגידים האמריקניים השיגו שולי-רווח שנעו בטווח שבין 5 לבין 9 אחוזים. התוצאה הייתה שהשווקים 'המתעוררים' הפכו להיות חיוניים לרווחיותם הדיפרנציאלית של התאגידים האמריקניים. בגלל השינוי הזה בכיווני התפשטות ההון, בצירוף הטרנסלאומיות העסקית — נוצרו שינויים במבנה יחסי-השליטה העולמית. זהו מקור 'הסדר החדש', שבו משולבת ישראל.

האיום הקומוניסטי הישן הוחלף באיום החדש של 'האיסלם הפונדמנטלי'; איום חיוור אמנם בהשוואה לעידן המוזהב של המלחמה הקרה, אולם כזה שמשתלב היטב בתוכניות 'הסדר החדש'. ישראל מועדת להשתלב ב'תהליך-השלום' עם מדינות ערביות 'מתונות', וליצור עימן עמדה קדמית — נגד המעגל הפונדמנטלי שבקצותיו מצויות איראן וסודן ובתוכו מצויים כיסים תוססים באפריקה הצפונית, במזרח-התיכון ובאסיה התיכונה. 'הסדר החדש' במזרח-התיכון חיוני להבטחת עמדותיהן של הקבוצות המובילות בארה"ב, שמאז שנות השבעים מנהלות מאבק במתחרות האירופיות והיפאניות על השוק העולמי. אף כי המזרח-התיכון עדיין אינו נחשב לשוק צומח, הוא בעל פוטנציאל טוב להיות כזה בעתיד. 'תהליך-השלום' מיועד לפרוץ את מחסומיו, להביא לעלייה ברמת ההכנסה הפנויה לנפש, להעלות את הביקוש האפקטיבי לצריכה אזרחית; ומכאן — ל'הרחבת' ההצבר של ההון הדומיננטי בארה"ב.

שינויים אלה בישראל גרמו לתפנית בקרב אליטת הכוח של ישראל. הסימנים לתפנית היו ברורים כבר באמצע שנות השמונים: כוחה של 'קואליציית הנפט והנשק' הלך ושקע, ועסקי 'הביטחון הלאומי' דעכו עם תום המלחמה הקרה. הירידה בגידול התקציבים הביטחוניים בארה"ב הביאה את קבוצות הנשק האמריקניות למלחמה על כל פירור של תקציב ממשלתי. גברה התחרות בשוק הנשק העולמי, והדבר התבטא בירידת ייצוא הנשק מישראל. פירמות נשק ישראליות מצאו עצמן במצב של תחרות עוינת עם פירמות אמריקניות. הממשל האמריקני התחיל ללחוץ על הממשל הישראלי בעקביות ובאופן בוטה 'לפתוח' את המשק הישראלי, להסיר את מחסומי המכס והמס ובעיקר 'להגמיש את שוק העבודה'. כך קרה, שאליטת הכוח של ישראל מצאה עצמה בסוף שנות השמונים במשבר הדומה למשברים שאירעו בהודו, בדרום-אפריקה ובאמריקה

הלטינית. המשק המלחמתי הגיע לקיצו. לא היה מנוס ממעבר למשק ליברלי, על פי דרישות 'הקונצנזוס הוושינגטוני'.

עד סוף שנות השמונים טיפחו האליטות הישראליות את האשליות, ולפיהן המלחמה הקרה תימשך עוד זמן רב – ולכן ישראל הינה מדינת ציר מרכזית במערך ההגנה על האינטרסים האמריקניים באזור. בשפת התעמולה כינו זאת: 'ישראל היא המבצר הדמוקרטי של המזרח-התיכון'. בשלהי הממשלה הדמוקרטית של שמיר-פרס התברר שלהנחות אלה אין יסוד מוצק. נפילת ברית-המועצות וצמצום מרוץ-החימוש – יחד עם המשבר הפיסקלי בתקופת ממשלו של בוש – הביאו לשחיקת סיוע החוץ האמריקני לישראל, ומאז 1988 הוא נמצא בירידה במחירים קבועים. ירידת השפעתה של ברית-המועצות במזרח-התיכון איפשרה לארה"ב לארגן במלחמת-המפרץ קואליציה להגנת האינטרסים האמריקניים בלי שישראל שותפה בה.

לבסוף, 'האינתיפדה' – אשר רבין ושותפיו בממשלת הליכוד הלאומי לא הצליחו לדכאה – הביאה את אליטת הכוח של ישראל למסקנה ברורה: הפלסטינים הינם נטל על המשק הישראלי, ומהווים איום ממשי על הסדר החברתי והלגיטימציה הפוליטית ('הקונצנזוס-הלאומי') שנהנה ממנה 'המשטר הישן'.

עד אמצע שנות השמונים נראו השטחים הכבושים כמכרה זהב פוליטי ועסקי, הדורש עלויות נמוכות יחסית לתשואה שהוא מביא. אלא ש'מחיר הכיבוש' התחיל לעלות בהדרגה, ככל שירדו ההכנסות ממדינות הנפט במזרח-התיכון. הפלסטינים נותרו ללא מוצא; הם נלחצים יותר ויותר על ידי הגבלות, השפלות והפקעות – עם פחות אדמות ופחות אמצעי-קיום, ושיעור אבטלה הקרוב למחצית כוח-העבודה. אין להתפלא שהם הגשימו את נבואתו המבריקה של ח"כ רפאל איתן (רב-אלוף במיל) והתחילו 'להתרוצץ כג'וקים מסוממים בבקבוק'. המהפך במזרח-אירופה, 'הליברליזציה' בעולם הפריפריאלי ו'הגמשת שוק העבודה' בישראל, יצרו תנאים לתחלופה זולה לפלסטינים בצורת כוח-עבודה זול וצייתן, לפחות לטווח קצר, המיובא מהגרורות הסובייטיות לשעבר ומדרום-מזרח אסיה.

בשנות התשעים של המאה-העשרים עמדה אליטת הכוח הישראלית בפני מציאות הסדר החדש. המעבר לעולם כזה, שבו מתחרים תאגידי-ענק בינלאומיים עם ירידת כוחם של הגושים המדינתיים, הטיל ספק ביכולתו של ההון הדומיננטי של ישראל להמשיך ולהישען על ההסדרים המוסדיים של המשטר הישן. כעת, שרידות עסקית הולכת ומתבססת על בריתות ושותפויות מזדמנות עם בעלי-הון בינלאומיים שהולכים ונכנסים למזרח-התיכון. המעבר לתחרות בינלאומית פירושו התנתקות מהמבנה הישן של מדינה חזקה בעלת ממשלה מעורבת בתהליך ההצבר. מאז שנות התשעים מתרכז המאבק של ההון הדומיננטי בישראל לא על 'העמקת' ההצבר הדיפרנציאלי. המאבק אינו על חלוקה-מחדש של שליטה במשק אינפלציוני, אלא על חתירה ל'הרחבת' ההצבר הדיפרנציאלי; כלומר, מאבק על פריצה בקצב מהיר יותר מאחרים לשווקים הצומחים החדשים, בעיקר באסיה. במצב כזה הופך הסכסוך הישראלי–ערבי, ובעיקר הישראלי–פלסטיני, לנטל יותר מאשר לרווח. הסכסוך הופך לנטל לא רק מבחינת האליטה הישראלית, אלא גם מבחינתן של האליטות הערביות ששלטו ברווחים דיפרנציאליים של הנפט ונהנו מהמלחמות העונתיות שפרצו במזרח-התיכון.

בקצרה, מלחמות במזרח-התיכון אינן נושאת עוד רווח; לא בעבור קבוצות-ההון הטרנסלאומיות, ולא בעבור קבוצות-ההון המקומיות. צריך עכשיו שלום במזרח-התיכון-החדש. 'כלכלת שלום' פתוחה מחייבת פירוק 'הקואליציה הקיינסיאנית'; כלומר, פירוק ההסדרים הישנים של השכירים והאיכרים המאורגנים. הממשלה מוכרת את נכסיה, שוברת את האיגודים המקצועיים, מורידה את המסים על ההון, שוחקת את קרנות-הפנסיה של השכירים, מפרקת את השירותים החברתיים, מקשה ידה על המובטלים. כל זאת למען הוזלת העלויות של העבודה והפיכת האוכלוסייה הישראלית, (מה שהסוציולוגים הממוסדים כינו פעם בשם 'החברה הישראלית') לאטרקטיבית בעבור קבוצות-ההון הדומיננטיות – שפסקו מלהיות מקומיות, והפכו לחלק מההון הטרנסלאומי. כולם מצפים לגבות דיבידנדים של שלום.

בהזדמנות זאת ראוי לציין את פועלם של 'דוחפי-השלום', 'אנשי שמאל' ומעצבי הסכם-אוסלו. אין ספק שהם הצליחו לשכתב את ההיסטוריה הממוסדת. חשוב לציין – למען הקוראים שלא ידעו את התקופות הקשות של 'הקונצנזוס' – שעסקנים כמו שמעון פרס, יוסי שריד, שולמית אלוני, אמנון רובינשטיין, יוסי ביילין ודומיהם, התנגדו עד לסוף שנות השמונים למדינה פלסטינית עצמאית. במחצית השנייה של שנות השמונים עדיין ניסו פרס את ביילין נואשות למחוק את הסיכוי להכרה במסגרת מדינית כלשהי של הפלסטינים באמצעות מה שהם כינו 'האופציה הירדנית', אותו פטנט ידוע של מפא"י-העבודה מאז ימי בן-גוריון–עבדאללה. הם גינו בחריפות את שמיר ו'הליכוד' שטירפדו את מהלכיהם המבריקים, וביכו את 'ההחמצה ההיסטורית'. שריד נטש את חיקה החמים של מפלגת 'העבודה' רק באמצע שנות השמונים והואיל לעבור ל'מרץ', מפלגה ליברלית שהתמלאה בדומיו שפרשו מ'העבודה'. חשוב לציין שבתחילת שנות השבעים, כאשר הברירות היו בהירות והייתה הזדמנות לשלום נפרד עם הפלסטינים ללא חסות המעצמות – אף לא אחד מ'עסקני השמאל' של היום העלה זאת על בדל מחשבתו. מסתבר, שהסדר הקפיטליסטי העולמי נראה להם מתאים לניהול 'תהליך השלום' עם 'רשות' באנטוסטנית.

באותן שנות קונצנזוס מקיר לקיר – כשהעסקנים הפוליטיים עסקו במרץ בשמירת האינטרסים האמריקניים באזור, והאליטה העסקית השתלבה היטב ברווחי המלחמה – היה קיים שמאל ישראלי אנטי-ציוני, פעיל ותוסס, שעסק בשיחות שלום עם 'ארגוני הטרור' הפלסטיני, פרסם ספרים חדשניים, והוציא לאור עיתונים שעד היום ניתן להתפעל מהם. קבוצת 'מצפן' על פלגיה השונים היוותה את הגרעין הקשה של קבוצות השמאל הישראלי. היא הציגה ניתוח היסטורי אלטרנטיבי מבריק, שהקדים בדור שלם את החקיינים החיוורים 'הפוסט-ציוניים' של שנות התשעים. בסדר החדש של פירוק 'המשטר הישן', אפילו ביילין הוא 'פוסט-ציוני'. קבוצות שמאל אלה היו הראשונות שחשפו את שורשיו הפלסטיניים של הסכסוך הערבי-ישראלי, את שורשיה הקולוניאליסטיים של התנועה הציונית ואת האינטרסים האימפריאליסטיים שאליטת הכוח של ישראל משרתת. מדובר, כמובן, בעידן האופורי של סוף שנות השישים, שבו עצם המונח 'פלסטיני' לא היה קיים והכרה בקיומו של העם הפלסטיני נחשבה לבגידה.

בין הספרים הבולטים של אותה תקופה יש לציין את ספרם של משה מחובר ועקיבא אור, ממקימי 'מצפן', שיצא עוד בשנת 1962 וכותרתו הייתה *'שלום שלום ואין שלום'*. הספר הקדים את זמנו. אין פלא שהוא נאסר לפרסום על ידי הצנזורה הצבאית, למרות

שאין בו סוד צבאי או מקור סודי כלשהו. בולט גם ספר משנת 1972 שהכיל קובץ מאמרים של מחברים שונים מ׳מצפן׳ שנערך על ידי אריה בובר. שמו של הספר הזה הוא *The Other Israel* – והוא לא צונזר, אולי משום שהוא הוצא בחו״ל. ראוי לציין, שרבים מהכותבים לא מצאו את מקומם בישראל. הם הוקעו כבוגדים, נמנעה מהם תעסוקה וחלקם אף סבלו חרפת-רעב. חלק מהכותבים ומהפעילים איבדו את משרותיהם, כולל משרות באוניברסיטאות של ישראל וחלקם אף זכה לשבת בבתי-סוהר בעוון ׳מגעים׳ עם ׳מחבלים׳ או בעוון ׳ריגול׳. מדובר, כמובן, ביהודים – ולא באנשי שמאל פלסטינים, שבתי-הסוהר הפכו להם למצב טבע. כמעט כל תחזיותיהם של בני אדם נאורים אלו התגשמו.

אך בסופו של דבר ניהלו את ׳תהליך השלום׳ נציגי אליטת הכוח של ישראל ונציגי הימין הפלסטיני, שלא מרצונם הטוב ותחת לחץ של אינטרסים עולמיים. וכך נותרו הפלסטינים עם ערפאת, שכירי-החרב שלו ופקידי ׳הרשות׳ המושחתים. הישראלים, לעומת זאת, עסקו בכובד-ראש ב׳דמוקרטיזציה׳ ובחיקויים של ׳כלכלת-שוק׳ אמריקנית. משום כך הם התלבטו קשות ולבסוף ׳בחרו׳, לפי מיטב הפולחן של ׳הצרכן הריבוני׳, בין כנופיות קצינים לשעבר של צנחנים ושל שאר כוחות-משימה.

אנשי השמאל נותרו שוב מחוץ לקונצנזוס – והוכנסו, הן בפלסטין והן בישראל, למסגרת של ׳חזית הסירוב׳. המחקר שלנו מוקדש ללוחמים האמיתיים של החופש והדמוקרטיה במזרח-התיכון האחר, הפלסטינים והיהודים. הם נותרו ברובם אלמונים אבל מצער מתרבותם נקלט בתודעתנו, אם גם בצורה מעוותת. בספר עצמו מסופר רק על הנבלים.

ד. *האידיאולוגיה הדומיננטית*

הספרות האקדמית והכמו-אקדמית בישראל העוסקת בפוליטיקה ובכלכלה, במלחמה ובשלום, נשענת על כמה הנחות יסוד שעד לאחרונה היה עליהן קונצנזוס מוחלט. הנחות-יסוד אלה רווחו לא רק בקרב מרבית הכותבים האקדמיים, אלא היוו גם חלק מהשקפת-העולם אשר שררה בקרב אליטת הכוח של ישראל. המוסכמה האחת היא הדומיננטיות של הממשלה בישראל. ומכאן שכל דיון בחברה הישראלית התחיל כמובן מאליו מהגישה ׳האֶטטיסטית׳, ולפיה המדינה הלאומית היא הכוכב המרכזי שמפעיל את ההיסטוריה הישראלית והעולמית.

המוסכמה השנייה היא, שההתפתחות ההיסטורית של החברה הישראלית אינה מתאימה לשום התפתחות היסטורית מקבילה בחברות אחרות – בין אם מדובר בחברות הגירה, חברות מפותחות או חברות מתפתחות. מכאן התפתחה המוסכמה השלישית: מאחר שישראל הינה ׳מקרה מיוחד׳ – היא לא עברה תהליכים היסטוריים שחברות אחרות עברו, בעיקר בכל הנוגע לקונפליקטים שמתלווים לתיעוש ולדמוקרטיזציה. הרושם שמתקבל הוא שהחברה הישראלית היא חברה אל-מעמדית, שלא הצמיחה מעמד שליט, ולכן ניתן להתעלם בה מתהליך הצבר ההון. בעשור האחרון חדרו אידיאולוגיות נאו-ליברליות שהביכו במקצת את כתבני הקונצנזוס, אולם האידיאולוגיה הדומיננטית נותרה על כנה. נבחן את שורשי המוסכמות הללו ואת ההסתעפויות השונות שלהן במחקר הפוליטי והכלכלי.

הגישה האֶטטיסטית (או 'הממלכתית' בעברית) רואה את תמצית ההיסטוריה האנושית בפעילות המדינית ובאינטרסים המדינתיים.[1] על פי אנתרופולוגיה מדינית זאת – קיימים יצורים הקרויים 'מדינות' שנדחפים להילחם אלה באלה בגלל כל מיני תאוות ותשוקות ('פוליטיקה'), שנבלמים על ידי מחסור במשאבים ('כלכלה'), או שמגיעים לבסוף לפורקן על ידי מלחמה. מדובר כמובן ביצורים על-היסטוריים ואל-זמניים. בקונטקסט מסתורי זה קיימת מין פסיכוזה או פראנויה הדדית; אחרת אין להבין מדוע עולם הדימויים, החביב כל-כך על המלומדים העוסקים ב'ביטחון לאומי', מתרכז דווקא ב'דילמת-האסירים'.[2] הבנת ההיסטוריה המודרנית, לפי גישה זאת, מסתכמת בחקר המטרות הפנימיות של המדינה ויחסיה המשתנים עם קבוצות חברתיות הכלולות בה. יחידת הניתוח הבסיסית היא מדינת הלאום; פעולותיה נשלטות על ידי קבוצה אמורפית למדי, המכונה בשמות לא-מוגדרים כגון 'מקבלי החלטות מרכזיים', 'פקידי מדינה', 'קברניטים' ו'מנהיגים'.[3] קבוצה זאת, המוּנעת על ידי אינטרסים **מדינתיים**, שוקדת להשיג מטרות מקרו-פוליטיות, כגון 'חיזוק ההרתעה הצבאית' או 'השגת יציבות חברתית' – וכן מטרות מקרו-כלכליות, כמו 'הגדלת הצמיחה במשק' או 'הדברת האינפלציה' או 'שיפור מאזן התשלומים'. כל המטרות הללו מופיעות כאוניברסליות ואוטונומיות מאינטרסים פרטיקולריים של קבוצות חברתיות, מובילות או שוליות.[4] המטרות של המדינה מנוסחות על ידי אותה קבוצה על-מעמדית במונחים מצרפיים, הרגל מחשבה שהתגבש מאז עליית הדוקטרינה הקיינסיאנית בשנות הארבעים.[5] מטרות

---

[1] היא מכונה באנגלית 'Statism' או 'State centred approach'.
בין נציגיה הבולטים: *Krasner* (1978); *Tilly* (1975); *Skocpol* (1985)

[2] דילמה חביבה זאת הייתה אחת מהראשונות שצמחו בתורת המשחקים שפותחה בתקופת המלחמה הקרה בתאגיד ראנד. התאגיד, שמומן על ידי הפנטגון ופירמות הנשק הגדולות בארה"ב, העסיק את מיטב האידיאולוגים של אותה תקופה: פון-נוימן, נאש, ארו וקאהן. אחרים, כמו ברודי, שלינג וקיסינג'ר ושאר מיני מומחים עסקו ביותר מייעוץ גרידא. בסך-הכל הם סיפקו הצדקות לדוקטרינות כגון 'התגמול המסיבי' של דלאס, 'התגובה הגמישה' של קנדי, 'ההרס ההדדי המובטח' של מקנמרה ו'מלחמת הכוכבים' של רייגן. במבט לאחור, נראה שמשחקי המלחמה הללו – שבחלקם הפכו לנושאי לימוד הכרחיים באוניברסיטאות – סיפקו הצדקה מתוחכמת למדיניות אווילית, שנזקיה לאדם ולסביבה אולי בלתי הפיכים. בשורה התחתונה, מדובר בכמה עשרות-אלפי פצצות וטילים גרעיניים שהיה צורך דחוף להצדיק את ייצורם ואחזקתם. מכאן, שכל אותו סבך המלים והסימבולים המעין-מדעיים לא יוכלו לעמעם את הרושם שיקבל קורא לא משוחד: מדובר בסך-הכל באידיאולוגיה די פשטנית של אלימות מאורגנת.

[3] דוגמאות בוטות לניתוח אטטיסטי של החברה הישראלית: *Migdal* (1989); *Barnett* (1992)

[4] ההיסטוריה של החברה הישראלית, לפי מיגדל, מסתכמת במאבק של עסקנים, המכונים State leaders או לעתים State rulemakers, נגד כל מיני 'קבוצות חברתיות'; כל זה כדי להגדיל את 'היכולות' ('capabilities') של מדינת ישראל. מיגדל נראה מתפעל מהצלחת העסקנים: "... תוצאות המאבק..." כותב מיגדל, "... היא שהיכולת המצרפית של מדינת ישראל היא באופן מיוחד גבוהה ביותר, בעיקר בהשוואה למדינות חדשות אחרות..." (*Migdal, 1989: p. 22*). יש לציין שתיאור 'המאבק' של מיגדל אינו שונה במהותו מגישות לא-אטטיסטיות לכאורה, כמו המאבק והניצחון של 'המרכז' על 'מרכזי המשנה' אצל ליסק והורוביץ (1977, 1990), או תיאור המאבק והנצחון של הביורוקרטיה המדינית על המפלגות הסקטוריאליות אצל אמיתי עציוני (*Etzioni*, 1966: ch. 8).

[5] *Tsuru* (1968)

אלה מופיעות בדרך כלל תחת כותרת של 'אינטרס לאומי', שהוא גלגול של אידיאה מצרפית ומסתורית הידועה מאז ימי ז'אן-ז'אק רוסו בשם 'הרצון הכללי'.

במסגרת המצרפית הזאת, נהוג לחלק את החברה לשתי 'מערכות' אוטונומיות: 'כלכלה' ו'פוליטיקה'. בקונטקסט הישראלי נהוג להניח כי 'מערכת כלכלית' תעניק אופטימום רווחה לאזרחים הצרכנים, אם רק יאפשרו לה להקצות מקורות 'ביעילות'. הבעיה, לפי גישה זו, ש'המערכת הפוליטית' מכרסמת ללא הרף ביעילות הזאת: היא מתערבת בתהליך הקצאת המקורות, מפלה בין קבוצות צרכנים ויצרנים, מעניקה זכיונות, מעבירה סובסידיות, נוטלת מסים וקובעת קדימויות – בעיקר למטרות 'פופוליסטיות', שמעוותות את הקצאת המקורות ופוגעות בצמיחה וברווחה הכללית. לפי אנתרופולוגיה אפלטונית זאת, הפוליטיקאים הם אנשי היצר ואילו הכלכלנים לעומתם מתגלים כסופיסטים גמורים.

הניגוד בין הכלכלן הרציונלי לבין הפוליטיקאי הבזבזן בולט בישראל בכל הקשור בעסקי 'הביטחון הלאומי'. כאן נוהגים לשרטט 'עקומת תמורה', שהיא אבן-יסוד בדוקטרינה הנאו-קלאסית, השלטת בתודעת כלכלני האקדמיה בארה"ב ונספחיהם בישראל.[6] בקונטקסט הישראלי מורכבת 'עקומת התמורה' משני צירים: ציר 'צמיחה כלכלית' מול ציר 'נטל הביטחון'. המערכת הפוליטית, בחתירתה הפופוליסטית להשיג מטרות חברתיות וביטחוניות מרובות בעת ובעונה אחת, סוטה משיעור תחלופה אופטימלי בין תוספת 'ביטחון לאומי' ובין תוספת 'צמיחה כלכלית' לאורך גבולות העקומה. ל'עקומת התמורה' יש יתרון בכך שהיא מעלימה כל ויכוח פוליטי, כלומר את הדיון בהגדרת הצירים ובעצם הדילמות. מאחר שהכלכלן הטיפוסי נמנע מדיון בהנחות היסוד, אפשר לרתום את 'מדע' הכלכלה לצרכי 'האינטרס הלאומי'.

כך, מכל מקום, סבר איתן ברגלס, פרופסור לכלכלה ויו"ר בנק הפועלים לשעבר: "... הבעיה המרכזית של המדיניות הכלכלית בישראל בתקופה זאת [של שנות הששים] הייתה **בחירת הנקודה הנכונה** על פני עקומת התמורה... עד כה התחמקנו מהכרח זה על ידי הגדלה ניכרת של הגרעון בחשבון השוטף [שאיפשר את הזזת גבולות העקומה החוצה]. השיקולים בבחירת הנקודה המתאימה הינם שיקולי ביטחון... **דיון בשיקולי הביטחון הינם מחוץ לתחום מאמר זה...**" (*ברגלס*, 1970: עמ' 194). יוצא, שקיימת לכאורה 'דילמה' בין תותחים ותחתונים; אבל עד מהרה מסתבר, שאצל כלכלני הממסד נעלמת הדילמה, משום שאין ויכוח על 'ביטחון לאומי'. לא נותר אלא לתמרן בין שני גורמים אחרים: או לצמצם את 'רמת החיים', כלומר לצמצם את ההכנסה הריאלית של מרבית השכירים (שיטת מפלגת 'העבודה') – או לחילופין להגדיל את 'החוב החיצוני', כלומר להעמיס את תשלום החובות על הדורות הבאים של השכירים (שיטת מפלגת 'הליכוד'). וכך מסייעת

---

[6] 'עקומת התמורה' (production-possibilities frontier) היא עקומה היפותטית המתארת יחסי תחלופה בין סוגים שונים של מוצרים ושירותים. במקרה זה מדובר בתחלופה בין 'ביטחון' ו'השקעה', שניתן לקבוע אותה כאשר המשק פועל במלוא כושר הייצור ובתעסוקה מלאה. מאחר שכל המקורות היצרניים מנוצלים במלוא היעילות, עלייה בתפוקה אחת (נניח ב'ביטחון') מפחיתה מתפוקה אחרת ('השקעה'), וההפך. מכאן, שעל החברה בכללותה להחליט איזה צירוף של השניים יחשב בעינה ל'אופטימלי'. הבעיה היא, שעד היום טרם הצליח כלכלן כלשהו לשרטט את העקומה במציאות של משק – או להסביר, כיצד החברה מגדירה מהי 'הקצאה אופטימלית'.

האידיאולוגיה המדעית של ׳עקומת התמורה׳ להותיר את מדע הכלכלה בתוך הקונצנזוס הלאומי.[7] ברגלס כתב את המאמר הזה בתום מלחמת ההתשה בתעלת-סואץ; אולם גם כשלוש-עשרה שנה לאחר מכן, בתום ההרפתקה הלבנונית, לא השתנו הנחות-היסוד. במאמר מפורסם מאותה תקופה שוב כותב ברגלס כי ״... המטרות של הוצאות ביטחון [בישראל] הן גם להרתיע אויבים פוטנציאליים מלפתוח במלחמה ולהשיג עליונות במקרה של פתיחה במלחמה. מכאן שקשה אפילו לגשת לבחינת ההצלחה או הכישלון של תיכנון ההוצאות הצבאיות...״ (*Berglas*, 1983: p. 16).

באופן דומה, נחמיה חסיד ויאיר לסר, שהיו אז כלכלנים בכירים במשרד הביטחון, מצהירים כי ״... החברה הישראלית במדינת ישראל היא דמוקרטית וחופשית, שוחרת שלום, חותרת להשגת רמת חיים ואיכות חיים דומות לאלו שבמדינות המערב הנאורות. מצד שני על ישראל ניכפה מצב מלחמתי מתמשך...״ (*חסיד ולסר*, 1981: עמ׳ 243).

יש להניח ששני שוחרי דמוקרטיה אלו כתבו את המאמר, בעת שנחתם מזכר ההגנה בין שרון והייג, כאשר שרון ניצח על תוכנית הפקעת כשני מיליון דונם בשטחים הכבושים, וכשההכנות התקציביות של משרד הביטחון לפלישה ללבנון היו בעיצומן. משום כך, אין צורך להיות מופתע ששניהם כותבים: ״... שאלת הקצאת המקורות לביטחון הינה בעיית החלטה הכרוכה בסיכונים לאומיים אשר קשה להעריך ולמדוד אותם באופן אובייקטיבי...״ (שם).

וכאן עולה השאלה: אם אפילו ההקצאה האופטימלית של המקורות, שהיא הבסיס ליומרנות המדעית של הדוקטרינה הנאו-קלאסית, אינה ניתנת להערכה אובייקטיבית – מה תועלת יש לנו במין מדע משונה זה? אם כל ההחלטות הקריטיות בחברה – כמו גודלו של התקציב הביטחוני, השטחים הכבושים, ההתנחלויות והתלות בארה״ב – מוכרעות מלכתחילה על ידי צרכי ׳האינטרס הלאומי׳, לא נותר אלא לתהות את מי משרתת האידיאולוגיה בכסות מדעית הזאת.

לא כל הכלכלנים הנאו-קלאסיים מסווים את ׳האינטרס הלאומי׳ מאחרי ׳דילמות׳ הדוניסטיות הלקוחות מעולם ליברלי פיקטיבי. קיימים גם כלכלנים לאומנים שנקודת המוצא שלהם היא כפיפותה המוחלטת של הכלכלה לצרכי המדינה. גישה כזאת מוצגת במאמרו של עזרא סדן, שהיה פרופסור לכלכלה ומנכ״ל האוצר בעידן האופורי של שרי האוצר הורביץ-ארידור. הוא כיכב בממשלת בגין בתקופת הפלישה ללבנון, בעידן הבוננזה של הבורסה התל-אביבית ובמבצעי ההתנחלויות המסובסדות בשטחים הכבושים. יותר מאוחר, בעידן האופורי של הסכמי-אוסלו, לא היה מפתיע למצוא אותו בראש צוות מטעם ממשל רבין שעסק ב׳אימפליקציות של השלום׳ עם הפלסטינים. מאוחר יותר, בתקופת פרס, הוא נרתם למחקרי ׳שלום אזורי׳.

הכלכלן, כיצור מדעי-אובייקטיבי, נידון לשרת את טובת המדינה. מאמרו שופך אור מסוים על דרך החשיבה של מה שמכנים ׳מקבלי החלטות לאומיים׳. ״... בישראל, יעדים כלכליים נובעים מטבעם מן היעוד הכולל של ההישרדות... תיכנון ההישרדות בנסיבות הללו כולל צמיחה כלכלית, וגם כאשר אין זאת מטרה כשלעצמה, הריהי מהווה אמצעי המאפשר ביסוס מערך הגנה הכרחי למלחמות הבאות... התפתחות זאת, פרושה תקופת הכנה שבעקבותיה

---

[7] *Robinson* (1962): pp. 117-118

מלחמה, תקופת הכנה נוספת, ומלחמה נוספת, וחוזר חלילה. במהלך כל תקופת הכנה מתמודדים מקבלי ההחלטות האחראים למשאבי האומה עם בעיות הקצאה רב-ממדית... ההקצאות לצרכי ביטחון הן אחד המימדים, והקצאת משאבים לצמיחה כלכלית היא המימד האחר...״ (*סדן*, 1985: עמ׳ 120).

אנתרופולוגיה מעמיקה זו גורסת, שבני-אדם מחליפים סחורות בשווקים רק כדי לספק את צרכי שרידותם, ושצמיחה כלכלית אינה אלא כלי-שרת לצורכי המדינה. מכאן ש׳המצב הטבעי׳ של האומה הישראלית הוא להיות מגויסת תמיד לצווי הביטחון הלאומי, כלומר לאידיאולוגיות המדעיות של ׳מקבלי ההחלטות המרכזיים׳ של המדינה. סדן, מכל-מקום, הוכיח שניתן למזג בקלות את התועלת של הצרכן הריבוני עם האינטרסים המדיניים.

זווית-ראייה הובסיאנית זאת רווחת ביותר בספרות הפוליטית האקדמית של ישראל העוסקת בביטחון ובמדיניות-חוץ. ספרות זאת עוסקת בעיקר במתן עצות פטריוטיות כיצד לחשל ולייעל את מדיניות הביטחון של מדינת ישראל.

מהבוטים בזרם הזה ידועים ספריו של יחזקאל דרור (כולם בנוסח ׳תזכיר לראש הממשלה׳), פרופסור למינהל-ציבורי ובעל שלל משרות ייעוץ בגופים ביטחוניים שהיו יכולים לזכות אותו בתואר ד״ר סטריינג׳לאב הישראלי.[8] לידו פרחו מיני מומחים לעסקי ביטחון, ממדיניות גרעינית ועד לטרור שיעי, שהסתופפו במכונים אסטרטגיים, ברובם ממומנים על ידי משרד הביטחון ועסקי נשק. לצד אלה קיימות עבודות המוגשות כסקירה אובייקטיבית בעלת יומרות מדעיות. כך למשל, אהרון קליימן, פרופסור למדע המדינה, מגלה מעט מאוד ספקנות לגבי טיבם של עסקי הנשק ועוד פחות לגבי טיבם של סוחרי הנשק הישראלים. שנה לאחר שהוכרז על ׳סדר עולמי חדש׳, ישראל נותרה, כמובן, מקרה מיוחד: ״... ההבדל העיקרי בין ישראל ובין ספקיות נשק אחרות טמון אולי באילוצים הקשים שבהם נתונה מדינה קטנה, הטרודה במאבק הישרדות מתמשך ועדיין מוצאת עצמה בנידוי בינלאומי...״ (*קליימן*, 1992: עמ׳ 13). ״... במבט היסטורי לא היה למעשה ברירה בקביעת הקדימויות הכלכליות בין הצבא לשאר הגורמים. הקדימויות נכפו על המדינה. למעשה הוכתבו לה מהאיומים החיצוניים...״ (שם, 92). לעתים, ברגעי התלהבות, זונח המחבר את הזהירות האקדמית ועובר לקביעות פילוסופיות-היסטוריות נחרצות: ״... ברם, הביטחון בתורת צווי עליון מלווה את ישראל מאז היווסדה. מימד היסטורי זה, אין ערוך לו מבחינת התובנה שהוא מעניק... בהבהרת הדרכים בהן התמודדה ישראל, מנהיגיה, מגזרה התעשייתי והצבאי ויחסי החוץ שלה, עם כורח המציאות, שהכתיב בפניה איומים ואתגרים אזוריים בלתי פוסקים...״ (שם, 32).

---

[8] דרור אחוז התפעלות: ״... אכן השגיה האדירים של מדינת ישראל והחלטות מעולות לא מעטות שהתקבלו, למרות דרכי הכרעה פרימיטיביות, משמשות עדות חותכת לטיבם האישי של רבים מהמחזיקים בהגה ובמשוטים...״ (דרור, 1989: עמ׳ 14). יחד עם זאת, מפתיע להיווכח כי מדע הפוליטיקה, המיועד על פי דרור, לייעץ לעסקנים פוליטיים דרכי הכרעה לא ׳פרימיטיביות׳, לא הצליח להשתחרר מהדימוי הבארוקי של ספינה לאומית המיטלטלת בים אנרכי והמנוהלת על ידי ׳קברניטים׳ ושאר ׳אוחזים בהגה ובמשוטים׳. מעיון בכתביו של דרור ניתן להגיע בטעות למסקנה, כי מה שהוא מכנה ׳מדיניות אסטרטגית׳ אינה אלא גיבוב של מליצות המחפות על מעשים פרימיטיביים ביותר.

השאלה המרכזית שמטרידה את קליימן היא, כיצד עשויים עסקי הנשק להביא תועלת למדינת ישראל. בלשונו של המדען בשירות האומה: "... מה דרך התגובה הטובה ביותר שתבור לה ישראל, על הלחצים והאתגרים הנוכחיים כדי לשמור על מעמדה וכושר תחרותה בענף הנשק הקונבנציונלי..." (שם, 326). התשובה מפתיעה במקוריותה: "... כדי שדיפלומטיית הנשק לא תגווע, שומה עליה להמשיך את מסורת החריצות מבית והתושיה מבחוץ. תנאי ראשון במעלה הוא היכולת לקרוא נכון את מפת שוק הנשק העולמית... מי שרואה את הנולד הוא שיזכה לפלח עסיסי יותר מהשוק..." (שם, 336). אפילו ב*מעריב* חדלו לשרבט קלישאות כאלה, בעיקר מאז שהשתלטה עליו משפחת סוחרי נשק.

התחליף הדל הזה למחקר מדעי, המתבטא בסגידה לפולחן האטטיסטי, מתבטא בשימוש חוזר של המונח 'אנחנו'. 'אנחנו' הפך למונח מפתח בשירות הקונצנזוס הלאומי ברחבי העולם.[9] משום כך, מתאר יאיר אהרוני, פרופסור למינהל-עסקים, במאמר העוסק בהוצאה הצבאית של ישראל, כיצד "... **אנחנו נתבעים, ובצדק,** לגלות עצבים חזקים ולהחזיק מעמד מול לחצים פוליטיים וכלכליים. **צעירנו** נתבעים לשירות ממושך יותר במילואים ולהקזת דם, וכו' וכו'..." (*אהרוני*, 1969: עמ' 157). במאמר, העז אהרוני להעלות שמץ של הרהורי כפירה בדבר סדר העדיפויות של ממשלת הליכוד הלאומי של גולדה מאיר. ייתכן שהיו אלה הרהורים נועזים מדי, ועד מהרה הוא טרח לסלקם: "... אין בדברים האמורים לעיל חס ושלום, כדי להטיל ספק בצורך להוציא את כל מה **שאנו יכולים** להרשות **לעצמנו** להוציא כדי להבטיח את עצם **קיומנו**..." (שם, 160). איתן ברגלס מבשר '**לנו**' בססבר פנים חמורות כי "... אם **נרצה** להמשיך בקצב זה של צמיחה כלכלית **עלינו** להתחיל מיד בהורדה מהירה של רמת החיים..." (*ברגלס*, 1970: עמ' 195). משום-מה, מדענים בשירות הקונצנזוס נראים להוטים בכל מקום בעולם, להדק לקבוצת 'אנחנו' את החגורות.

פולחן המדינה בקרב האקדמאים מסתדר היטב עם המוסכמה השנייה, ולפיה ישראל היא מקרה מיוחד (*sui generis*). ההסבר החוזר על עצמו עד לזרא הוא, שישראל – שלא כמו דמוקרטיות אחרות – מצויה במצב מתמיד של מלחמה, שנכפה עליה על ידי שכנותיה העוינות. "... ככל שמדובר בישראל...", כותב אלכס מינץ, "... הקונספט של הקומפלקס-הביטחוני-תעשייתי במהדורה המערבית-דמוקרטית אינו חל על ישראל, כלומר, במובן של מזימה שקושרים ראשי המימסד הפוליטי הביטחוני והכלכלי לטובת קידום האינטרסים שלהם. אחרי הכל, עצם הקיום של ישראל נמצא בסכנה מזה שנים רבות..." (*Mintz*, 1984: p. 104). על רקע זה, רבים חזרו וטענו כי ישראל הינה משטר מיוחד-במינו: "... לרוע המזל, במצבה הנוכחי של הספרות התיאורטית, ישראל מהווה מקרה כה חריג של 'אומה במדים' עד כי האפשרות של השוואתה עם מקרים אחרים באותה קטגוריה מוטלת בספק רב..." (*בן-דור*, 1977: עמ' 431). גם דן הורוביץ סבור כך: "... למרות ההתייחסויות הרבות לישראל ולצה"ל במחקרים משווים העוסקים ביחסי חברה-צבא, אף לא אחת מהמסגרות התיאורטיות הקיימות בתחום נראית כתואמת לגמרי למקרה של ישראל..." (*Horowitz*, 1982: p. 96).

שתי המוסכמות – הדומיננטיות המדינית והייחודיות ההיסטורית של החברה הישראלית – נובעות ממיתוס מפוקפק, הרווח אף הוא באקדמיה, הלא הוא מיתוס

---

9 *Barnet* (1972): p.7

׳החטא הקדמון׳ הסוציאליסטי. על פי מיתוס זה, משלו אי-פעם בארץ ישראל הריקה אפונימוסים מעוררי יראה, אותם אבות קדמונים שמיסדו בפלסטינה בתחילת המאה תרבות סוציאליסטית, שמקורה בתרבות הפוליטית העריצה של מזרח-אירופה. זאת תרבות אותוריטרית וריכוזית, המנוגדת לתרבות הפוליטית הדמוקרטית האמריקנית – שהיא מקור השראה רוחני וכספי לא-אכזב לזרם המרכזי של האקדמיה הישראלית. מכאן החלו צרותיה ותחלואיה של החברה הישראלית.

אחת הגירסאות הנפוצות ביותר הן באקדמיה והן בקרב ההמון מיוצגת בספריו של יונתן שפירא, שהיה פרופסור לסוציולוגיה וממקימי מפלגת ד״ש. שפירא מציג גירסה נאו-מקיאבליאנית בנוסח מיכלס ופארטו: ההיסטוריה של החברה הישראלית היא סיפור השתלטות קונספירטיבית של כנופיית עסקנים בעלי אורינטציה בולשביקית, שנחתה בחופי תל-אביב בתחילת שנות העשרים. קבוצה זאת שמה לה מטרה אחת בלבד, והיא להשתלט על ׳המנגנון׳ של מפא״י. בהיותם תוצר של התרבות הפוליטית ברוסיה, סגדו אנשי הקבוצה לכוח מדיני מרכזי, העדיפו מטרות קולקטיביסטיות ושנאו את הקניין הפרטי. למזלם הרע של העסקנים הללו ולמזלם הטוב של אזרחי פלסטינה, ניצב מולם ממשל בריטי חזק ונאור שמנע מהם השתלטות טוטליטרית על כלל מוסדות החברה. משום כך הם נאלצו להתפשר עם כוחות ליברליים ועם יזמים מהסקטור העסקי, ״... ובו זמנית הם הקימו מנגנון מפלגתי חזק שהשתלט על הארגונים הכלכליים של ההסתדרות ועל המנגנון של האיגודים המקצועיים...״ (*שפירא*, 1975: עמ׳ 204). אמנם הם נאלצו לוותר על שלטון טוטאלי במשק, אך הם לא התכוונו לוותר על הדומיננטיות שלהם בפוליטיקה. הם הקימו את ההסתדרות שחתרה לתפוס את כל עמדות המפתח במשק, כהכנה לתפיסת השלטון לאחר הסתלקות הבריטים. כך הם הבטיחו משטר פוליטי שבמרכזו ניצבת ׳מפלגה דומיננטית׳ בעלת הגמוניה תרבותית ומשקית החולשת על הממשל והצבא. ״... הודות להצלחתה של ׳אחדות-העבודה׳ להשליט את עצמה על המוסדות הכלכליים של ההסתדרות הפכה הפוליטיקה בישראל **לפוליטיקה ביורוקרטית ולא אלקטורלית**...״ (שם, 206).

זהו ׳החטא הקדום׳ שנעוץ בשורשי ההיסטוריה של החברה הישראלית: חטא השתלטות המערכת הפוליטית, תחילה דרך הנהלות המפלגות ואחר-כך דרך הביורוקרטיה הממשלתית, על עמדות מפתח כלכליות. השתלטות ביורוקרטית זו החדירה את האידיאולוגיה הקולקטיביסטית לכל רובדי החברה – ובעיקר לסקטור העסקי, שאיבד את עצמאותו. אם נוסיף לכך את המצב המתמיד של ׳מדינה במצור׳, נוצר משק אטטיסטי. אולם בעיקר נפגעה הדמוקרטיה שהושתתה על תרבות פוליטית קולקטיביסטית ואותוריטרית.[10] ״... למעשה טושטשה ההבחנה בין תחומי הפעילות הציבורית והפרטית. עקרונות יסוד של החברה המערבית הליברלית-אינדיבידואליסטית, כמו ההפרדה בין תחומי הכלכלה והפוליטיקה והחובה להימנע מעירבוב התחום הציבורי-פוליטי והתחום הכלכלי-פרטי, לא היו עקרונות יסוד של המערכת התרבותית שהתגבשה בישראל...״ (*שפירא*, 1975: ע״ע 207-208).[11]

---

[10] *Shapiro* (1980, 1993): pp. 65-80

[11] התיאור של שפירא מבוסס על אבחנה בין ׳פוליטיקאים אלקטורליים׳, אלה הם הנציגים הדמוקרטים הממלאים את רצון הבוחר האמריקני, ובין ׳הפוליטיקאים הביורוקרטיים׳, הלא הם העסקנים הבולשביקים

'המורשת היישובית' הזאת, גם על פי גישות פחות כוחניות, נתפסת על ידי מרבית הכותבים כמין קיבעון ילדות השולט על המציאות בת זמננו.[12] כתוצאה מהתאבנות המוסדות הפוליטיים והכלכליים והקושי להינתק מהירושה המנדטורית, נוצרו 'אנומיות' תרבותיות ו'עיוותים' כלכליים; בראש הרשימה ניצב החטא הקדום של עודף מעורבות הממשל במשק ובחברה הישראלית, מין שיירים מהעבר הסוציאליסטי של תקופת המנדט. ואכן, הספרות הפוליטית ובעיקר הכלכלית של ישראל מלאה בהגה והי על חטא קדום זה. "... ניתן לראות באטטיזם המאפיין את הכלכלה הישראלית, קרי התערבות המדינה במשק, תוצאה של שילוב כוחות, מהם רעיוניים ומהם מעשיים, שעיצבו את עמדות הגופים השליטים בימי טרום המדינה ובשנותיה הראשונות... האבות המייסדים של המדינה, וליתר דיוק, של תנועת העבודה שלה, הראו נטייה חזקה למדיניות של התערבות ישירה ולמשק מתוכנן... אמצעי מדיניות מסוג זה גם המשיכו להיות בשימוש הרבה לאחר שהסיבות העניייניות להנהגתם בטלו מהעולם..." (*אפרים קליימן*, 1996: עמ' 206).

"... האידיאולוגיה הסוציאליסטית כללה חוסר אמון בשוק, ראיית רווחים כתגמול לטפילים, וכן באופן פרדוקסלי ראיית השירותים כבלתי יצרניים. עם ייסוד מדינת ישראל שיקף התפקיד הדומיננטי של הממשלה במשק הן את ההטייה האטטיסטית של האידיאולוגיה הסוציאליסטית והן את הצרכים החדשים..." (*Ben-Porath*, 1986: p. 14). בעיני שרקנסקי, פרופסור למדע-המדינה, יהודי אמריקני בעל השקפות של ימין-חדש, "... הדומיננטיות של הממשל במשק הישראלי הופכת את ישראל **למדינה הסוציאליסטית ביותר** מחוץ לגוש הסובייטי..." (*Sharkansky*, 1987: p. 5).

המשוואה ברורה, אם כן: אוונגרד סוציאליסטי מתחבר באופן בלתי נמנע עם ביורוקרטיה אטטיסטית הגורמת ל'עיוותים' בהקצאת המקורות, לשקיעת היוזמה החופשית, לעליות שכר בלתי מוצדקות, לסקטור ממשלתי מנופח ולבסוף לסטגנציה ולהתאבנות.

עד שנות התשעים היווה המיתוס הביורוקרטי-סוציאליסטי הסבר עיקרי ל'תחלואים' של המשק הישראלי: בעבר היו מנהיגים פוליטיים מלאי חזון, אלא שבמקומם צמחו ביורוקרטים מאובנים. "... לאחר ששרידי הדור המהפכני עזבו את השלטון, נותרו ילידי הארץ לבדם. עתה בלט כשלונם כמנהיגים לאומיים והם לא הצליחו לתפקד כעלית-שלטת... כשלונם מסביר רבות מההתפתחויות בפוליטיקה הישראלית של השנים האחרונות..." (*שפירא*, 1984: עמ' 148).

וכך קפא לו המשק, שעליו השתלטו הביורוקרטים; שהרי הביורוקרטיה מאופיינת תמיד בחוסר יעילות, בנטייה לביזבוז, בחוסר 'תחרותיות' וברצון להגדיל את שליטת

הממלאים את רצון המפלגה הקומוניסטית. אבחנות מתוחכמות מסוג זה נלקחו מהנטינגטון, בז'ז'ינסקי, אלמונד ודומיהם, שהובילו את המחקר הפוליטי באמריקה של תקופת המלחמה הקרה. בסך הכל מדובר בתעמולה פרו-אמריקנית גסה במסווה של מחקר מדעי; הקשר שלו להיסטוריה הפוליטית של החברה הישראלית הוא מפוקפק ביותר – אבל הוא קשור, ללא ספק, להתפתחות התלות המוחלטת של ישראל בארה"ב.

[12] הסברים אחרים, פחות כוחניים, מדגישים את ההסכמיות שהתגבשה בין האליטות הסקטוריאליות בתקופת המנדט, שמיסדה סוג של 'דמוקרטיה הסכמית' בעלת מערכת פוליטית רב-מפלגתית יציבה, לפחות עד 1977 (*גוטמן*, 1977; *ליסק והורוביץ*, 1978).

הביורוקרטים. "... המבנה הזה של המשק לא השתנה גם כאשר קם דור חדש שלא האמין באידיאולוגיה של אבותיו... המעורבות המרכזית נותרה, אך נעלמה היוזמה הממשלתית. היא התחלפה בביורוקרטיה נוקשה שלא השאירה מרחב של יוזמה פרטית וחדשנית..." (*אהרוני*, 1991: עמ' 1).

מנגד, מתקשים במקצת החוקרים להסביר כיצד המשק הישראלי של שנות החמישים והששים, אשר נשלט באופן הדוק על ידי ממשלות 'סוציאליסטיות', היה בעל שיעור צמיחה כה גבוה והתנהל כמעט ללא אינפלציה ואבטלה; בעוד שממשלות 'הליכוד', שהיו בעלות אוריינטציה אנטי-סוציאליסטית, הצליחו תוך זמן קצר ביותר לחולל אינפלציה ומיתון. אבל גם לכך קיים הסבר. דניאל דורון מעניק לנו אותו במאמרו הנושא את הכותרת: '*איך לעזור לישראל לעזור לעצמה*'. המאמר מפורסם בבטאונו, הממומן על ידי משקיעים אמריקאים למטרות 'קידום התחרות החופשית וצמצום המעורבות הממשלתית'. "... בשעה שקמה המדינה היה הסוציאליזם מבוצר היטב כמובן, אבל כשלונותיו הכלכליים החוזרים והנישנים אילצו את ממשלות מפא"י להפחית את שליטתן המוחלטת בכלכלה, אם כי באטיות שלא תאמה את הצרכים... הליכוד הדוגל באידיאולוגיה של תמיכה ביוזמה פרטית, ביצע רפורמה כלכלית חפוזה ובלתי מחושבת, שתוכננה ובוצעה בצורה כה גרועה, עד שהולידה אינפלציה מרקיעת שחקים..." (*דורון*, 1992: עמ' 2). וכך, בעזרת מימון זעום ופטור ממס, משכתבים את היסטוריה ומכינים את הילדים לקראת 'הסדר החדש'. גם יאיר אהרוני משתלב ברוח התקופה: "... עלייתו של הליכוד לשלטון עוררה תקוות גדולות לשינוי המבנה הפוליטי-כלכלי, אך במהרה התברר שגם בליכוד פועלים אותם כוחות פוליטיים, המעדיפים את טובת המפלגה על השיקול הממלכתי. שלטון הליכוד לא שינה את המשטר. המעבר ממנגנון מפלגתי למנגנון ממלכתי נעצר, והשלטון הוסיף לחלק טובות הנאה..." (*אהרוני*, 1991: עמ' 85).

מתקבלת היסטוריוסופיה משונה במקצת: מצד אחד, קיימת ממשלה כל יכולה, 'סוציאליסטית' בתחילה, 'אטטיסטית' בהמשך ו'פופוליסטית' לבסוף. מצד שני, קיימים 'כוחות פוליטיים' שמכשילים את כוונותיה לשלוט באופן 'ממלכתי', בגלל תאוותם הבלתי מרוסנת לחלק טובות-הנאה. אשמה בכך המסורת המפלגתית הזאת, שארית מנדטורית מאוסה. מסורת זאת — או, כפי שנוהגים לאמר, 'התרבות הפוליטית' — היא שמונעת את יישום העקרונות הנעלים של משק לאומי בריא, המנוהל על ידי יזמים פרטיים ולא על ידי 'מנגנון מפלגתי'.

להיסטוריוסופיה הזאת יש יתרון: אין צורך להתעמק במבנה יחסי הכוח בישראל. הכל התחיל מתקלה היסטורית בה השתלטו המפלגות על ישראל. משום כך ישראל אינה כשאר החברות הקפיטליסטיות בעולם. "... ישראל הינה מדינת-מפלגות שבה ישק כל דבר כמעט על פי המפלגות..." (*גולדברג*, 1992: עמ' 16). "... הפוליטיקה בישראל היא פוליטיקה של מפלגות, ופוליטיקה של מפלגות היא פוליטיקה של אליטה..." (*אריאן*, 1985: עמ' 76). בישראל, טוען אריאן, הספֵרה הפוליטית הפורמלית היא מיקום מרכז העוצמה. בספֵרה הזאת שולטות כמה מפלגות, ובתוך המפלגות שולטות 'האליטות הפוליטיות'. ומכאן, שהאליטות הפוליטיות ('מנהיגי המדינה'), הן בעצם מרכז הכוח הבלתי משתנה של ישראל. "... מנקודת מבט פוליטית ראוי לציין שההחלטות הכלכליות בישראל מתקבלות בעיקרו של דבר בממשלה, ובתוך הממשלה במשרד האוצר, על ידי שר האוצר והממונה על התקציבים. מכאן אפוא שעמדות אלו במערכת הישראלית אוצרות בתוכן

עוצמה אדירה..." (*אריאן, שם*, 61). "... הרובד שלפני הפסגה הוא זה של 'מקבלי ההחלטות הסמוכים' המעורבים בקבלת החלטות והם בדרך כלל שרים ובעלי תפקידים מינהליים בכירים. בקודקוד הפירמידה נמצאת הקבוצה של צמרת ההנהגה, שבישראל עשויה לכלול את ראש-הממשלה ואולי שניים עד שלושה אנשים נוספים..." (שם, עמ' 80). פשוט ולעניין. אם הממשל הוא כל-יכול, מדוע קשה לשרי הממשלה לשנות את המדיניות? מסתבר, לפי אריאן, שהמצב אינו פשוט: "... רוב השינויים שמסוגלת ההנהגה הפוליטית-כלכלית לחולל הם משניים במהותם. המערכת פשוט מסובכת מדי, האינטרסים מגוונים מדי וכוח ההרגל גדול מכדי לאפשר שינוי סוחף. זאת ועוד, שינוי סוחף תובע מן המנהיגים הפוליטיים-כלכליים תעוזה פוליטית וביורוקרטית רבה יותר מזו שיש להם, או מכפי שהם מוכנים להשקיע..." (שם). ובכן, לפי הגירסה המקובלת, קיימת מערכת אטטיסטית ריכוזית הנשלטת על ידי אוסף של 'מנהיגים כלכליים-פוליטיים' שלרשותם כלי שלטון רבי-עוצמה, שהצטברו באשמת העבר 'הסוציאליסטי'. מצד שני, משום-מה, 'המנהיגים' או 'האליטות הפוליטיות' לא מצליחים לחולל 'שינוי סוחף' במדיניות בגלל חוסר 'תעוזה פוליטית'.

השאלה שעדיין לא הובהרה אצל מרבית הכותבים היא, איזה מין 'שינוי סוחף' נחוץ; ויותר חשוב: **את מי** שינוי זה עשוי לשרת. כפי שנראה בהמשך הספר, לא היה צורך בשינויים עד אמצע שנות השמונים. הממשל שירת ביעילות את קבוצות-ההון הדומיננטיות. השינויים שהתחוללו מתחילת שנות התשעים, נכפו על הממשלים וחשפו את מבנה השליטה הממשי בישראל.

אחרים רואים את מרכז העוצמה בישראל כממוקם לא בקרב 'המנהיגים' והמפלגות הפוליטיות אלא בקרב הביורוקרטיה המדינית. כאן רווח המיתוס של 'מהפכת המנהלים'. על פי מיתוס זה, שלטו בעבר מנהיגי המפלגות, שהפכו למנהיגי המדינה. לבסוף הגיעו הפקידים, אשר פיתחו רשת של ארגונים מסועפים שהלכו והתפשטו כגרורות סרטניות ללא בקרה מרכזית וללא פיקוח ציבורי. "... בתנאים אלה של אובדן שליטה מרכזית, השאלה הנכונה שצריכה להישאל אינה 'מי שולט?' אלא 'האם מישהו בכלל שולט?'..." (*Sharkansky*, 1979: p. 164). מרכז העוצמה עבר לידי פקידי המדינה. על פי הרגל מחשבה זה, מחזיקה קבוצה של כמה עשרות פקידים מדיניים המצויים בכמה ארגוני מפתח כמו משרד האוצר, בנק ישראל ומשרד הביטחון, במרבית הכוח בישראל. הם מחליטים על הקצאת תקציבים, גובה הריבית, תשלומי ההעברה, המסים והשכר. כך סבורים, מכל-מקום, דוד דרי ועמנואל שרון. "... עולמם של הפוליטיקאים הוא עולם עתיר ביעדים, במשאלות לב, אך אין בו מגבלות תקציביות. מול עולם זה התפתח בישראל עולם ביורוקרטי שכל כולו מגבלות, אך אין בו פונקציה מטרה. ככל שהצליחו הפוליטיקאים להשיג את מטרותיהם, אגב הקרבת העתיד והיציבות, כן הגבירו שומרי החומות באגף התקציבים ובאוצר את מלחמתם. כתוצאה מהמאבק הזה, נותרה לשרים השפעה מעטה על תקציב משרדיהם..." (*דרי ושרון*, 1994: עמ' 12).[13] יחסי העוצמה בישראל מתנהלים, אם כן, על ידי דחפים פוליטיים ובלמים ביורוקרטיים.

---

[13] הספר של דרי ושרון פורסם מטעם 'המכון הישראלי לדמוקרטיה'; זה מכון שמומן על ידי משקיעים אמריקאים לשם ייבוא והפצת הבשורה של הדמוקרטיה האמריקנית — וכמובן, זירוז 'ההפרטה' ופיתוח 'הכלכלה החופשית' בקרב הילידים הישראלים. מטרת המכון מוגדרת בלשון נקייה "... לספק מידע לחברי הכנסת שיאפשר להם לשפר את החלטות החקיקה שלהם...". המכון הוקם מכספים פטורים ממס של

הסברים דומים לביצועים החלשים של הממשל הכל-יכול עוסקים בחוסר מיומנותם של העסקנים הפוליטיים 'לקבל החלטות'. זהו תחום המכונה 'פוליטיקה רציונלית' – וכאן פורחת **'תיאוריית הטעות'**. בתחום זה השיגה ברברה טוכמן שיא אינטלקטואלי, בהסבירה ש'האינטרס הכללי' של אומה עלול להיפגע משום שמקבלי ההחלטות פוגעים באינטרסים שלהם עצמם בהחליטם החלטות מלאות איוולת. הפלישה לוויטנאם וההתעקשות להחזיק בה נבעה אך ורק מטיפשותו של הרובד המחליט בארה"ב, הנשיא ויועציו בבית הלבן, המנהלים בפנטגון והנציגים בסנאט ובקונגרס. אילו קבוצה זאת הייתה מזהה באופן רציונלי את האינטרסים האמיתיים שלה, לא הייתה מתמשכת המלחמה האווילית הזאת.

באופן דומה הצליח יהודה בן-מאיר, פרופסור למדעי ההתנהגות ובעבר מראשי הימין הדתי, להסביר שממשלת בגין (בה הוא היה סגן שר) הצליחה להסתבך בלבנון משום שלא היו בידיה כלים רציונליים לקבלת החלטות. לאחר שהוא סוקר בכובד-ראש את תרבות קבלת ההחלטות האמריקנית, הראויה לחיקוי, הוא קובע: "... התוצאה המצטברת של היעדר תהליך שיטתי ומסודר של קבלת החלטות הייתה סדרה של **שגיאות טראגיות** וטעויות חמורות... מבלי להיכנס לדיון בפרשת לבנון, ניתן לאמר **שקיימת מידה רבה של הסכמה שאילו היה קיים מטה לביטחון לאומי** ליד ראש הממשלה, או אפילו יועץ לביטחון לאומי ברמה בכירה, **פני הדברים היו נראים אחרת**... (*בן-מאיר*, 1987: עמ' 145). יש להניח בביטחון רב, שאילו היה קיים בישראל מטה מתוחכם לביטחון לאומי המכיל עד להתפקע יועצים ברמה בכירה מסוגו של בן-מאיר, כמו שאכן קיים בארה"ב, מלחמת-לבנון לא הייתה מסתיימת עד היום.

הגישה 'הרציונלית' מאפשרת שלא להיכנס לדיון טפל בפלישה ללבנון או בפלישה לוויטנאם. אלה עסקים אידיאולוגיים מטבעם, שאין להם קשר עם 'טעויות טרגיות'. כך, מן הסתם, הם גם עסקי ההתנחלויות שבן-מאיר היה אחראי להם בזמנו: סתם 'טעות טראגית'.[14]

המיליארדר ארווין שפירא, שהיה נשיא 'דו-פונט', ושל ברנארד מרכוס, בעל רשת 'הום-דיפו'. למועצת המנהלים צורפו משגיחים שניתן לסמוך עליהם, כמו ג'ורג' שולץ, מיליונר שהיה שר החוץ בממשל רייגן ויו"ר 'בכטל'. אל שולץ, שהיה בין השאר פרופסור לכלכלה וחסיד קנאי של 'היוזמה החופשית', צורף פרופסור קן סטיין, מראשי הכלכלנים השמרנים של האוניברסיטאות בארה"ב, ואליהם התחברו אקדמאים מקומיים צייתנים. כדי למנוע ספקות, הוגדר המכון על ידי מנהלו המקומי כ'מכון חשיבה': "... מהות העבודה באוניברסיטאות היא לשאול שאלות ולפתח תיאוריה...", אומר מנהל המכון, "... מכון חשיבה מכוון למטרות הפוכות. התיאוריה משמשת אותו להנעת המציאות..." (*הארץ*, 18.9.95). כלומר, אין מקום לוויכוח על מהות התיאוריה של 'ההפרטה' – אלא רק על דרכי ישומה המהיר, 'הנעת המציאות' כלשון המנהל. לאחר שמכירת הנכס האחרון של הממשלה לידי משקיעים בינלאומיים תהפוך למציאות, קשה להניח שמכון חשיבה זה ימשיך להתקיים.

14 טוכמן לא הייתה הראשונה שניסתה להסביר באופן 'רציונלי' מלחמה 'לא-רציונלית'. הניסיון המפורסם ביותר הוא זה של ג'וזף שומפטר (*Schumpeter*, 1919), להסביר את הסיבות לפרוץ מלחמת-העולם הראשונה. הספר היווה תשובה שמרנית להסברים המרקסיסטיים, שרווחו אז בקרב האינטלקטואלים, ולפיהם המשטר הקפיטליסטי נוטה מטבעו למיליטריזם ולאימפריאליזם. שומפטר טען ש'ההיגיון הפנימי' של הקפיטליזם מנוגד מטבעו למרוצי-חימוש יקרים ולמשק מלחמתי. כל זה שייך לשכבות החברתיות השוקעות, מהתקופה הקדם קפיטליסטית. אלא שאירעה תקלה: המעמדות השליטים של אירופה הקפיטליסטית לא השכילו לתפוש את האינטרס המעמדי האמיתי שלהם, ופעלו באופן לא רציונלי כנגד

תפישת מבנה העוצמה הפורמלי בישראל אומצה ברצון רב על ידי הזרם המרכזי של הסוציולוגיה, אלא שאת מקומם של הארגונים הפורמליים תפסה מלת הקסם 'המערכת הפוליטית'.

ל'מערכת' יש כמה יתרונות: אין לה היסטוריה, מכל-מקום לא היסטוריה אנושית מוכרת. אופיים של היחסים החברתיים הוא אל-זמני; הם פועלים בעולם של יחידות אינטראקטיביות נצחיות, הנושאות שמות כגון 'תפקיד', 'סטטוס' 'קבוצה' ו'תת-מערכת'. המטרה הסופית של 'המערכת' היא להצליח לספוג 'זעזועים חיצוניים' תוך שמירה על 'שיווי-המשקל'. היתרון של דימוי זה הוא היעלמות האופי הכוחני-היררכי והאלים של יחסי הסמכות בחברה המודרנית, שהרי מדובר ב'תלות-הדדית' וב'אינטראקציה' וב'שיווי-משקל', המהווים רפלקסיה לאידיאל האמריקני של 'בלמים-ואיזונים'.[15]

למעשה, תפישת 'המערכת' בנויה על הרחבת עולם האידיאות של הכלכלה-הפוליטית הליברלית של סוף המאה התשע-עשרה, אשר הביאה לעולם את הדימויים הנאו-קלאסיים של 'תועלת-מחסור-שוק'. אלא שאת מקומו של היצור הפיקטיבי 'הרציונלי', שתואר כמכונה השואפת להשיג מקסימום תועלת, החליפה מכונה אחרת: מכונה אינטראקטיבית, המחליפה תועלות בכמה שווקים.[16] 'התיפקוד' הקולקטיבי החליף את 'התועלת' האינדיבידואלית. התיפקוד האולטימטיבי של 'המערכת' הוא לייצב את עצמה. אין לסמוך עוד על האיזון הניוטוני, הנוצר מן 'הסדר הספונטני' של אדם סמית.

יש צורך דחוף בפיקוד היררכי סמוי המתחולל כמו בסדר הקיברנטי האורגני.[17] מכאן נובע היתרון השני של 'המערכת': עולם הדימויים של 'המערכת הפוליטית' תואם את התפישה האטטיסטית של פקידי מדינה, הרואים בכל קונפליקט 'זעזוע' או 'הפרעה' לסדר של הקלט-פלט.[18] כך, לדוגמא, רואים משה ליסק ודן הורוביץ את החברה הישראלית כמערכת חברתית שהתגבשה סביב 'מרכז פוליטי', בהצליחה למנוע מכוחות 'צנטרפטליים' לפגוע בשיווי-המשקל של המערכת. לדידם, ההיסטוריה הפוליטית של ישראל, היא סיפור התפתחותם של מנגנונים יעילים ל'ויסות קונפליקטים' בתוך מערכת המטמיעה שלל כוחות ב'פריפריה' שזוממים לכרסם בשיווי-המשקל של 'המערכת הפוליטית'.[19] וכך אירע, ש'מרכז' ו'פריפריה' – מונחים נאו-מרקסיסטיים,

---

האינטרסים של עצמם.

[15] גישה זאת, המכונה גם 'פונקציונליסטית', עוצבה על ידי סוציולוג אמריקאי בשם טלקוט פארסונס. הספר הקאנוני של הגישה, הניתן לקריאה במינימום סבל הוא: *Parsons and Smelser* (1957)

[16] ארבעה שווקים או 'תת-מערכות' לפי פארסונס ושות'.

[17] אין זה פלא שהסוציולוגיה הפונקציונליסטית עלתה בשנות השלושים, בעת המשבר הגדול. היה צורך דחוף למצוא תחליף למנגנון 'היד הנעלמה' שהכזיב (*Gouldner*, 1970). היד הנעלמה של 'המערכת' המווסתת עצמה, נמצאה כתחליף אידיאולוגי ראוי לסדר החדש של הקפיטליזם התאגידי.

[18] סיכום הדימוי של הפוליטיקה כסדר של קלט-פלט קיברנטי: *Easton* (1965); *Almond* (1956). ביקורת קטלנית על הדוקטרינה: *Mills* (1959); B*arry* (1970).

[19] *הורוביץ וליסק* (1977); ביקורת מפורטת על אופיו השמרני של הספר: *סבירסקי* (1978). היו גם עבודות סוציולוגיות ביקורתיות, שלא זכו לפירסום ראוי. למשל ספרו של ג'ורג' תמרין שנכתב בהשפעת רעיונות השמאל החדש בארה"ב (*Tamarin*, 1973). כמו כן בלט נסיונם של שלמה סבירסקי ואחרים לפרסם מחקרים אלטרנטיביים בכתב-העת 'מחברות למחקר ולביקורת', שהם הוציאו לאור בסוף שנות השבעים ותחילת שנות השמונים. בין העבודות הבולטות: *סבירסקי* (1981); *סבירסקי וקציר* (1978);

שיועדו לציין יחסי שליטה וניצול שהתפתחו בעולם של הקפיטליזם המונופולי – מצאו דרכם לסוציולוגיה השמרנית, כשהם מופשטים מכל שמץ של אלימות, ביזה או יחסים מעמדיים, ובעיקר מכל זיקה להיסטוריה ביקורתית.[20]

התפישה השמרנית, השוללת קונפליקטים, שררה מלכתחילה בסוציולוגיה הישראלית. "... עקב אכילס האמיתי של המשק הישראלי היא הצריכה...", כותב נח אייזנשטדט, מייסדה של הסוציולוגיה הישראלית. "... הגידול העולה בצריכה הוא שנגס ברוב הגידול בפריון. גורם זה הודגש תמיד בדו"חות בנק ישראל... גידול כזה בצריכה נובע ברובו, מצד אחד, מהעלייה המתמדת בשכר וברמת החיים וכתוצאה מגידול בהוצאות הציבוריות מאידך..." (*Eisenstadt*, 1969: p. 142). הסוציולוג הממוסד מאמץ את דו"חות הפקידים של בנק ישראל, המבכים את ההתנהגות 'הלא-מרוסנת' של השכירים הנוגסים ללא בושה בפריונם. הוא לא מנסה לערוך מחקר סוציולוגי שיפרוץ את החזית המצרפית הרשמית; הוא אינו בודק באופן עצמאי את התפלגות ההכנסות והרכוש בישראל: אלו שכבות צורכות ואלו מייצרות? מה חלקם של ההון והשכר בצריכה? שהרי אלה הם נושאים המצויים, מאז אייזנשטדט ועד היום, מחוץ לתחום הסוציולוגיה הרשמית.

היעלמותם של הקונפליקטים והסתירות, מאחורי החזית המצרפית, מקלה על הסוציולוג הממוסד לקבל את הקטגוריות הרשמיות שנכפו על החברה כמובנות מאליהן. 'גבולות המערכת' (מונח מפתח בלתי-מובן בסוציולוגיה, הגורם לסכסוכים עוד פחות מובנים בין סוציולוגים), תמיד חופפים באורח פלא את הקטגוריות הרשמיות של הארגונים המדיניים. כך יכול לכתוב יאיר אהרוני, באופן מדעי ביותר: "... **הישראלי המצוי** למד כי בזכות השירותים שהוא מספק למדינה במילוי חובותיו ובשירות הצבאי 'מגיע לו' שכר עבודה גבוה, סיבסוד של מצרכי יסוד, בתי ספר מעולים, חינוך גבוה ברמה גבוהה, שיכון הולם בתנאי מימון שהוא יכול לעמוד בהם, עבודה מתאימה, העלאת רמת החיים, ואפילו אושר ונוחות... יחד עם זאת **הישראלים** חוששים שממשלותיהם אינן יעילות די הצורך. הם כמהים למנהיג חזק ש'יעשה סדר'..." (*אהרוני*, 1991: ע"ע 95-96). 'הישראלי המצוי' היא דוגמא מובהקת של קטגוריה מצרפית בדוקה, החותרת לאושר ולדיקטטורה. נראה שזו תמצית השקפת-עולמו של הסוציולוג הישראלי המצוי.[21]

יתרונה השלישי של 'המערכת' הוא בדימויה כיחידה ביולוגית המעסיקה עצמה באופן כפייתי בשרידות. אין היא מתקדמת למטרה אנושית כלשהי – לחירות, לדמוקרטיה, לחיים הטובים – אלא היא 'מסתגלת' כמו חיידק לסביבתו.

דימוי זה התאים לתפישה השמרנית 'נטולת הערכים' של מדעי החברה בישראל שהתפתחו בצל המלחמה הקרה. משום כך העלו ליסק והורוביץ על נס את יציבותה של

רוזנפלד וכרמי (1979) ועוד. סבירסקי וכרמי איבדו את משרותיהם באוניברסיטת חיפה, הידועה בסובלנותה, וכך גם תמרין באוניברסיטת תל-אביב.

[20] היה זה אדוארד שילס, אחד ממשיכיו האמריקניים של פארסונס, ששילב את המושגים האלה לתוך 'המערכת' (*Shils*, 1975).

[21] קטגוריה זו מזכירה את הטיפוס של 'הצרכן הייצוגי' אצל אלפרד מרשל – קטגוריה המאפשרת לכלכלנים המצויים להתעלם מהתמונה האנושית המגוונת ולהופכה למכונה חד-ממדית וחסרת סתירות, כלומר 'רציונלית'.

המערכת הפוליטית הישראלית ואת שרידותם של מוסדותיה המנדטוריים.[22] 'המערכת הפוליטית', כאידיאולוגיה של מנגנון לניטרול 'זעזועים' ול'ויסות קונפליקטים', נראתה קצת סובלת מתשישות עם עלייתם לשלטון של בגין ו'הליכוד'. היה זה 'זעזוע' עבור הסביבה האקדמית שהורגלה ל'יציבות פוליטית'. יתר על כן: בסוף שנות השמונים התברר לכל משקיף אובייקטיבי שהחברה הישראלית עברה לסדר חדש; אבל את זאת לא תפשו הסוציולוגים הממוסדים, שדבקו באידיאולוגיות הישנות מעידן המלחמה הקרה.

הורוביץ וליסק טרחו וחיברו ספר חדש, בו הם ניסו להסביר את סוד התמורות ב'מערכת הפוליטית' הישראלית. השינויים נובעים לדעתם, מהידרדרות הביצועים המצרפיים של הממשלים, מאי הצלחתה של 'המערכת הפוליטית' לעמוד בתביעות מנוגדות היוצרות 'עומס יתר על המערכת'.[23] זאת בעצם התזה המרכזית של ספרם: "... רבות מבעיותיה המרכזיות של החברה הישראלית קשורות בתופעות של עומס יתר. בתחום הכלכלי משקפים האינפלציה והגרעון במאזן התשלומים, את חוסר ההצלחה לאזן בין תביעות להעלאת רמת חיים, הרווחה, הביטחון הלאומי והצמיחה הכלכלית ובין היצע המשאבים העומדים לרשות המשק..." (*הורוביץ וליסק*, 1990: עמ' 278). הקטע המצוטט מופיע בפרק על *'ארבעים שנות ישראל: אוטופיה שנשתבשה'*, והכותרת מייצגת את הנימה השלטת בספר: קינה על הסדר הישן והטוב של מפא"י, אשר ידעה 'לווסת קונפליקטים'.

תיאוריית 'עומס יתר' הינה פשטנית להחריד; מין סוג של תיאוריית 'עודף ביקוש'. התיאוריה, אם ניתן לכנותה בשם זה, גורסת ש'המערכת' כורעת תחת נטל ביקושים לעומת היצע מצטמצם של משאבים. מדובר כמובן בביקוש מצרפי ובהיצע מצרפי; כלומר, כלל האוכלוסייה הישראלית (עשירים ועניים, בעלי-הון ושכירים, אליטה והמון) מפתחת לה עודף ציפיות ש'המערכת הפוליטית' אינה מסוגלת לעמוד בהן, נוכח היצע הולך ומצטמצם של המשאבים העומד לרשות האוכלוסייה.[24] וכך, שוב מוגשת לנו, במהדורה נוסטלגית, 'החברה הישראלית' של אייזנשטדט, אשר הודאג מצריכת היתר של הישראלים המצויים. תיאוריית 'עומס יתר' (או בשמה המקורי: overloaded government) נוצרה בקרב מדעי-החברה השמרניים באמצע שנות השבעים, כתגובה למרד 'השמאל החדש' בסוף שנות השישים וכהסבר לגל המשברים הסטגפלציוניים שעברו על המשקים המפותחים בעולם בתחילת שנות השבעים. הראשונים שהנפיקו תיאוריות מסוג זה היו כלכלנים שמרנים, שהציבו את היסודות האידיאולוגיים לעידן של תאצ'ר ורייגן. הצטרפו אליהם מדעני-מדינה שמרנים, אשר טענו כי שנות השישים היו משופעות בעודף דמוקרטיזציה.[25] באופן כללי, הם ראו את שורש הרע ב'ציפיות' הגוברות של ההמון. מסתבר, שה'פרולים' איבדו את יראת-הכבוד שחשו בעבר כלפי הסמכות. הם שוחדו על ידי פוליטיקאים תאבי כסאות, שנטעו בהם הרגלי מחשבה רעים. בעיקר הורגלו השכירים והמיעוטים האתניים לקבל כמובנים-מאליהם את מדינת הרווחה והתרחבות השירותים הציבוריים. התוצאות של עודף ציפיות אלה היו משבר

---

[22] *הורוביץ וליסק* (1977) פרק 8.

[23] *הורוביץ וליסק* (1990).

[24] בפרקים 4-5 בספר נדון בפרוטרוט בתיאוריות של 'עודף-ביקוש' ו'עודף-צפיות'.

[25] הבולט בין הכלכלנים: *Brittan* (1975); ובין אנשי מדע-המדינה: *Huntington* (1975).
סקירה ביקורתית על תיאורית 'עומס יתר': *Crouch* (1979): pp. 14-19

פיסקלי ומוניטרי, אינפלציה ואבטלה, ובעיקר אובדן 'הכושר-למשול' (Governability) של הממשלים הדמוקרטיים. ברור שתיאוריית 'עומס-יתר' התחבבה ביותר על שומרי החומות של 'המערכת'; אולי משום שבעיניהם 'הכושר-למשול' הוא המטרה הסופית של אותו פֶטיש 'המערכת', או בשמו האמיתי: המדינה.

לסיכום, המוסכמה הזו – בדבר מרכזיותה של המדינה והדומיננטיות של 'המערכת הפוליטית' ושל 'המנהיגים' ו'מקבלי ההחלטות הלאומיים' – מסייעת לא רק להפריד לחלוטין את 'המערכת הפוליטית' מ'המערכת הכלכלית'; אלא מסייעת לאקדמאים להתעלם מהמבנה המעמדי, כלומר מיחסי השליטה בישראל. מאחר שהשליטה בארגונים הממשלתיים והצבאיים והמפלגתיים מצויה בידי הפוליטיקאים והביורוקרטים, ומאחר שאלה לא באו בדרך כלל משכבות של בעלי רכוש – ברור שקונפליקט מעמדי אינו רלבנטי לחברה הישראלית. יתר על כן: אם נזכור ששיקולי 'הביטחון הלאומי' הינם כה דומיננטיים – הרי שישראל הינה מקרה מיוחד, חברה אל-מעמדית. תהליכים חשובים כמו הצבר ההון, התמסדותו של מעמד שליט, אופי חלוקת ההכנסות, השליטה בנכסי מפתח, השליטה באמצעי הלגיטימציה והאלימות ובשיטות השיכנוע, אינם קשורים לתהליך הכלכלי-פוליטי, כלומר לאופי יחסי השליטה, ובוודאי אין להם זיקה למדיניות החוץ ולעסקי הביטחון הלאומי.

באופן פרדוקסלי, אם בכלל מוזכר 'מאבק מעמדי' בישראל – הוא מוגבל לתקופת המנדט.[26] על פי כמה תיאוריות פוליטיות, התחולל מאבק בין 'מפלגות פועלים' ובין 'מפלגות בורגניות' במשק הפרימיטיבי של תקופת המנדט. במשק זה, אשר רק התחיל בתהליכי תיעוש והצבר הון, שהורכב בעיקר מעיירות ויישובים חקלאיים, שהקבוצות המאורגנות ביותר בו היו קואופרטיבים חקלאיים ושהכוח הצבאי והמשטרה היה בידי שלטון קולוניאלי, התחולל 'קונפליקט מעמדי'.

לעומת זאת, מאז שנות השבעים כבר נמחקו המאפיינים הסקטוריאליים הישנים; במקומם התגלה מבנה עסקי מגובש, בעל אינטגרציה בינלאומית, המרוכז בידיים מועטות, ושולט יחד עם ממשל מרכזי וצבא גדול על סיסטמה תעשייתית מפותחת של ייצור המוני ועל המון שכירים מצופפים בפרברים עירוניים. אולם 'הקונפליקט המעמדי' נעלם כלא היה.

קיים, כמובן, שפע של מחקרים 'כלכליים' על הצמיחה והמיתון, על האינפלציה והאבטלה; קיימים מחקרים 'פוליטיים' על נטיות ההצבעה של 'הישראלים המצויים' בשווקים האלקטורליים; קיימים אין-ספור מחקרים 'סוציאליים' על העוני, על 'השסעים' האתניים, הדתיים ו'המגדריים'; ואין לשכוח, כמובן, את המחקרים המאלפים על 'הביטחון-הלאומי' של ישראל. משום-מה, אין שום מחקר כלכלי-פוליטי על המעמד השליט של ישראל או על תהליך הצבר ההון. הגיעה העת לעבור לתיאוריות אלטרנטיביות בכלכלה-פוליטית.

---

[26] *גלעדי* (1973); *יציב* (1979)

"הילידים, אלה לא זזים בכלל עד שלא מכים אותם באלות, עד כדי כך עוד יש להם כבוד,
אבל הלבנים, שמערכת החינוך שיכללה אותם, פועלים מעצמם..."
מתוך 'מסע אל קצה הלילה', לואי פרדיננד סלין

פרק שני: הון ותהליך הצבר ההון. ניסיון לשבור את הדואליות בין כלכלה לבין פוליטיקה

א. הכלכלה הפוליטית בת זמננו: הבעייתיות

יש צורך בבסיס חדש לכלכלה-הפוליטית המודרנית. מבסיס זה נוכל להציג גישה אלטרנטיבית לחקר החברה הישראלית. הנדבך, שננסה להציג כאן, הוא דיון במוסד המרכזי של הקפיטליזם: ההון. גישה חדשה זו לבחינת ההון מאפשרת לנו להתבונן בהיסטוריה של החברה הישראלית ממבט כוללני, המקיף נושאים שנחשבים למנותקים אלה מאלה: אינפלציה, ביטחון לאומי, תהליכי ריכוזיות, מפלגות פוליטיות, משקיעים זרים, קונפליקטים במזרח-התיכון ו'גלובליזציה'.

כבר בפרק הראשון, הצבענו על הדואליות הרווחת בין שני תחומים שהם לכאורה אוטונומיים: 'כלכלה' ו'פוליטיקה'. בתודעה הקונבנציונלית של החיים המודרניים שוררת הסכמה, שקיים ניגוד בלתי נמנע בין 'עסקים' לבין 'מדינה'. העסקים נראים כאילו הם פועלים בקונטקסט של תהליכי ייצור וחליפין כלכליים — וכאילו עיקר עיסוקם הוא בתועלת אינדיבידואלית, בטכנולוגיות חדשות ובשיפור רווחתם של בני האדם. מצד שני עומדים המדינה והמוסדות הפוליטיים שמבוססים על יחסי עוצמה קבוצתיים. הם קשורים במסים, במלחמות, בארגונים פוליטיים וביורוקרטיים. הקשר שלהם לייצור ולצריכה הוא חיצוני בלבד; כלומר, דרך 'התערבות' בספֵרה הכלכלית. בדרך כלל, 'התערבות' זאת נחשבת לשלילית, כ'עיוות' הסדר הכלכלי וכ'הפרעה' לתהליך הייצור.

מקורה של התפישה הדואלית בין הכלכלה והמדינה נעוץ עוד בתקופת צמיחת הקפיטליזם התעשייתי, כאשר התחילה (בסוף המאה השמונה-עשרה) להתפתח הכלכלה-הפוליטית הקלאסית. הכלכלנים-הפוליטיים הקלאסיים, שביטאו את מאוויי הבורגנות להפלת 'המשטר הישן', התמקדו ברעיון חדשני: הצורך בהיפרדותה של 'החברה האזרחית' ממוסדות המשפחה והמדינה. מוסד השוק הפך לדגל הפוליטי של הבורגנות. השוק, על פי תפישתה, הוא תמצית רוח החופש והשוויון; בו באים לידי ביטוי הרצונות החופשיים של בני האדם הבודדים, ללא הכפייה הקולקטיבית של המדינה המלוכנית או הרפובליקנית. הניגוד הזה בין השוק והמדינה יועד, בעצם, ליצור 'דה-פוליטיזציה' של המשק, באמצעות קידוש מוסד השוק והאלהת מנגנון 'היד הנעלמה'. וכך, מאז אדם סמית התקדש הניגוד בין המשק והמדינה, והונצח כניגוד בין שתי ספֵרות של יחסים חברתיים: מצד אחד, הספֵרה הכלכלית, בה שורר היחס 'האופקי', אשר מתגלה ברצונות החופשיים המחליפים תועלות במוסד השוק. מצד שני, הספֵרה הפוליטית, בה בולט היחס 'האנכי' שמתבטא בשיטות של הפעלת בני האדם באמצעות עוצמה פיקוד וכפייה. יחסי הכפייה 'האנכיים' התקיימו כבר בציביליזציות העתיקות, בעיקר במוסדות המלוכה והעריצות, והם מתקיימים גם בחברות המודרניות, בעיקר הארגונים הפוליטיים והביורוקרטיים.

הניגוד הזה נעשה מקובע בתוככי הביורוקרטיה האקדמית של ימינו. בנוסף להפרדה המוחלטת שבין מחלקות הכלכלה, מדעי הפוליטיקה והסוציולוגיה, הונצח הניגוד

באמצעות זיכיון שהוענק למחלקות הכלכלה לעסוק באופן בלעדי במוסד הפוליטי ביותר של הקפיטליזם: ההון.

ההון, כפי שנראה, הפך על ידי הכלכלנים לקטגוריה ריקה מכל תוכן פוליטי. הון בעיניהם, הוא עושר הנצבר ביחידות מוניטריות, הנובע מפעילות כלכלית יצרנית. העושר הצבור הזה מקבל את ערכו באמצעות כוחות מאגיים, כמו 'כוחות שוק', 'תועלת שולית' ו'שיווי-משקל'. כוחות אלה, פעמים מגדילים את ערכו של ההון ופעמים מקטינים אותו. מולם ניצב עולם פוליטי, לעתים אוהד ובדרך-כלל עוין, אשר פועל על פי המכניזמים והכללים הייחודיים שלו: מנגנוני ויסות ופיקוח, תקנות ממשלתיות, ועדות ציבוריות ורשויות שיפוטיות. זוהי תמצית התפישה החברתית הרווחת בימינו.

הראשון שנלחם בתפישה המפוצלת הזאת, וכבר בכתביו המוקדמים ראה בה ביטוי לניכור ול'תודעה כוזבת', היה קרל מרקס.[1] מאז הוא בילה את מרבית חייו בחקר מה שהוא כינה 'האנטומיה של החברה האזרחית',[2] בהסבירו את התרמית החבויה בדואליות הזאת. בכל כתביו טרח להדגיש את האופי הכוחני, הדכאני והחמסני של הקפיטליזם, המסתתר מאחרי יחסים חליפוניים חופשיים לכאורה, בין בודדים. המניע הבסיסי של שיטת ההצבר הקפיטליסטית הוא המאבק על מיסוד יחסי השליטה ועל חלוקה-מחדש של השליטה בתהליך הייצור החברתי, והאמצעי לכך הוא מוסד ההון. ההון הוא המוסד הפוליטי של הסיסטמה הקפיטליסטית. כל אותה רשת של מוסדות וארגונים פוליטיים פורמליים שעיצבה הבורגנות — פרלמנטים, בחירות כלליות ורשויות שלטון דמוקרטיות — נועדו להנציח את שלטון ההון. פוליטיקה בחברה הקפיטליסטית, על פי מרקס, הינה תוצר של תהליך הייצור-החוזר הקפיטליסטי, המביא בהכרח לקונפליקט מעמדי. הקונפליקט הזה עשוי לשאת אופי פוליטי מאורגן ומודע לעצמו. פעמים רבות הוא איננו מודע לעצמו, ולובש אופי של סכסוך אתני (כמו מאבק בין שחורים לבין לבנים בארה"ב) או סכסוך לאומי (כמו מאבק בין התנועה הלאומית הפלסטינית לבין התנועה הציונית). התיווך בין המבנה הכלכלי לבין הפעולה הפוליטית מתהווה בדרך ספקולטיבית, באמצעות הקונפליקט המעמדי. המתח בין הכלכלה לבין הפוליטיקה משתקף בהתפתחותה של המדינה הלאומית המודרנית. המדינה מעניקה את העיצוב הפוליטי האוניברסלי לאינטרסים הפרטיקולריים והסותרים של בעלי ההון. משום כך, המדינה אינה סתם 'מכשיר' של הבורגנות, אלא יש חשיבות ואפילו הכרחיות, שהמדינה תופיע כמוסד אוטונומי, ומעצבת המרכזית של תהליך ההצבר. גם אם נראה שמרקס וממשיכיו השונים הצליחו לבטל, בהיגיון הגליאני או קונבנציונלי, את הניגוד בין המשק והמוסדות הפוליטיים, בכל-זאת נותרה הבעיה העיקרית בעינה: המוסד המרכזי של הקפיטליזם, ההון, **נותר מעוגן בספרת הייצור**, ולמעשה, בתהליך ההתחברות של פועלים תעשייתיים למכונות תעשייתיות.

הסיפור על צמיחתו של משטר ההון ונצחונו באירופה, הלהיב דורות רבים של קוראי 'הקפיטל', והוא אכן סיפור טוב. לעומת זאת, כאשר מרקס עוסק ברמת ההפשטה של תהליך ההצבר — דהיינו, במה שהוא מכנה 'סכמת הייצור-החוזר הקפיטליסטית' — ההון

---

[1] *מרקס* (1846)
[2] *Marx* (1859) p. 20

מקולף מכל מחלצותיו ונותר כאוסף של מכונות, מבנים, חומרי גלם וחפצים מטריאליים אחרים, שנכנסים כתשומות לתהליך הייצור החברתי, במונחים של יחידות עבודה. התהליך הפוליטי, או יחסי-הקניין והשליטה, נותרים מחוץ למעגל הפנימי של תהליך ההצבר.

התוצאה: הנצחת הדואליזם הקלאסי בין מוסדות העוצמה הפוליטית מצד אחד, לבין תהליכי הייצור וההצבר מצד שני. בתיאוריה המרקסיסטית התגלה הדואליזם הזה בצורות שונות לאורך המאה: בהפרדה בין 'מבנה תשתית' ו'מבנה על'; בוויכוחים על 'האוטונומיה של המדינה'; בתיאוריות על תפקיד המדינה, נוכח משברי ביקוש במשטר של 'הון מונופולי'; בתיאוריות המבחינות בין הצבר הון לבין לגיטימציה פוליטית.[3] דוגמא אופיינית, לקושי בגישור על השניות הזאת, מצויה בקטע מספרו של מרקסיסט המתאר את צמיחתו של הקונצרן הבינלאומי 'אנגלו-אמריקן' על רקע התפתחות הקפיטליזם המונופולי בדרום-אפריקה: "... לאחר שזיהינו את עיקר הכוחות המניעים של החברה הקפיטליסטית, הבעיה הבאה היא להסביר את הקשר בין הקונפליקט המעמדי לבין 'הכלכלה' ו'הפוליטיקה'. על טיבו של קשר זה התקיימו ויכוחים לוהטים בקרב המרקסיסטים; הדעות נעות מהתפישה המכנית של ארנסט מנדל, לפיהם היחסים הפוליטיים נקבעים ישירות בידי הכלכלה, ועד לתפישתו של ניקוס פולנצזס, המניחה 'אוטונומיה יחסית' לתחומי הכלכלה והפוליטיקה, תפישה שמתקרבת לפלורליזם. כל האינטרפרטציות המרקסיות האלה, לדעתי, אינן מצליחות להתמודד עם הבעיה, ולספק פתרון מניח את הדעת..." (*Innes*, 1984: p. 19).

נראה לנו, שהבעייתיות הזאת מתחילה, מעצם הניתוח האנליטי של תהליך ההצבר אצל מרקס, ובקרב האסכולות המרקסיות הרבות שאחריו. ההון ותהליך ההצבר תלויים בשיעור-הרווח, כלומר, ברווח ובקצב צמיחתו, ומוסד הרווח הוא הביטוי המרכזי של מהות יחסי השליטה בחברה הקפיטליסטית. מנגד, הרווח, בניגוד לאמונה הרווחת, הן בקרב המרקסיסטים והן בקרב הכלכלנים הקונבנציונליים, אינו בהכרח נובע, מפריון תעשייתי שמוחזק בצורת נכסים של יחידים ופירמות. הון **אינו** תהליך של צבירת חלקי מכונות, חומרי-גלם ויחידות של עבודה מתה. צבירת נכסים מטריאליים לשם ייצור, אינה מייחדת את הקפיטליזם מסיסטמות פוליטיות אחרות. מה שמאפיין את הקפיטליזם לעומת סיסטמות אחרות, הוא ההגמוניה של המוסד הפוליטי הייחודי שלו: **הקפיטל**.

ולכן, מפתיע שלאחר יותר ממאתיים שנה של התפתחות קפיטליסטית נמרצת, והתפתחות אידיאולוגית ביקורתית ערה על מהותו של הקפיטליזם, המושגים 'הון' ו'תהליך הצבר הון', נותרו מעורפלים ושנויים במחלוקת. מצד שני, ברור לנו, שכל תיאוריה העוסקת בהתפתחות הקפיטליזם, זקוקה למושג קוהרנטי של הון. התיאוריות הקיימות של ההון – הן בכלכלה-הפוליטית הקלאסית של המאה התשע-עשרה, הן בכלכלה-הפוליטית הנאו-קלאסית, אשר הפכה לאידיאולוגיה הדומיננטית במאה העשרים, והן בכלכלה-הפוליטית המרקסית – סובלות מקשיים פילוסופיים ואמפיריים. הקושי העיקרי נובע מהיותן לכודות **בעולם המטריאלי של הייצור והצריכה**. מבחינה

---

[3] סיכום האסכולות והתיאוריות השונות על תפקיד המדינה ומשברי ההצבר הקפיטליסטיים: *Miller* (1987).

זאת, אם ננקוט את לשונו של מרקס, התיאוריות הנאו-קלאסיות, ובמידה מסוימת גם המרקסיסטיות, שרויות עדיין, ככל שהדבר נוגע למהות הקפיטל, בעולם הטרום-קפיטליסטי. מובן שקיים קשר בין מוסד ההון לבין ייצור וצריכה וחיסכון; אולם נראה, שקשר זה הינו חיצוני בלבד, ואינו יכול לשמש כבסיס לתיאוריה של הון. הפן העיקר של ההון הוא הפן הכוחני, שעד עתה הוזנח, בדרך זאת או אחרת, בכל האסכולות.[4] אצל הנאו-קלאסיקנים, ההון נקי משמץ של יחסי עוצמה; הוא מופיע בלבוש תמים של ׳גורם-ייצור׳ בעל פריון. התיאוריות המרקסיסטיות, אף הן אינן משכילות להופכו לחלק אינטגרלי מהתהליך ההיסטורי חברתי, שבו ההון אמור לקחת חלק מרכזי. אין אנו זקוקים לתיאוריה, שמרחיבה את המכונה החברתית של הייצור וההחליפין באמצעות הכנסת ׳תשומות׳ פוליטיות ותרבותיות נוספות.[5] אין טעם להוסיף לתיאוריה עוד ׳משתנים׳ כמו ׳טכנולוגיה׳, ׳ניהול׳, ׳אמצעי-תקשורת׳ וכו׳. עלינו לחשוב על דרך אחרת, שבה מלכתחילה, יהיו כרוכים בהון עוצמה פוליטית וייצור חברתי.

כל ניסיון לפתח תיאוריה קוהרנטית של ההון דורש, קודם כל, הבהרה של מגבלות המחשבה המקובלת. דיון ביקורתי באידיאולוגיות הרווחות של ההון יבהיר, שלא מדובר בעיוורון מקרי אלא במחסומי תודעה. אפשר אפילו לאמר, בנוסח גיאורג לוקץ׳, שמדובר למעשה במחסומי תודעה מעמדיים.

נלך, אם כן, צעד צעד ונסקור בביקורתיות את התפתחות מושג ההון. בהזדמנות זאת, נסקור את עיקרי האידיאולוגיות והדוקטרינות הפוליטיות הרווחות בימינו. נתחיל באידיאולוגיה הדומיננטית, המכונה באוניברסיטאות ׳מדע הכלכלה׳ (Economics), ובלשון יותר מדויקת: הדוקטרינה הנאו-קלאסית-המרג׳ינליסטית. לאחר מכן נעבור לאסכולות המרקסיסטיות. לבסוף נסקור את האסכולה המוסדית; בעיקר את מייצגה העיקרי, תורסטן ובלן.

בהמשך, נעקוב אחר עיקרי התיאוריות הפוליטיות והסוציולוגיות הרווחות. רובן מסתופפות בתחום שלטונה של הדוקטרינה הנאו-קלאסית, גם אם אינן מודעות לכך. הסקירה הזאת באה, לא רק להציג את תלישותן של האידיאולוגיות האקדמיות המקובלות ואת יומרנותן המדעית, אלא גם להצביע על אפשרות לגשר על ההפרדה המנוכרת בין כלכלה ופוליטיקה, באמצעות תיאוריה כלכלית-פוליטית קוהרנטית. תיאוריה זאת עשויה גם, במידה מסוימת, להצביע על האפשרות לשפץ את התיאוריה המרקסית של ההון והעבודה, ולהפכה לרלבנטית לקראת המאה העשרים-ואחת.

ב. ההון בדוקטרינה הנאו-קלאסית. האידיאולוגיה השלטת של ימינו

מוסד ההון הוא המוסד המרכזי בסיסטמה הקפיטליסטית. משום כך מפתיע שמעט מאוד בני-אדם יודעים, מה הוא הון. רוב בני-האדם בימינו סבורים, שהון הוא צבירה מוניטרית של דברים ׳ממשיים׳. הם מניחים, בדרך כלל, שההון מופיע בצורה פיננסית

---

[4] לאחרונה התפתחה באמריקה הצפונית אסכולה מרקסיסטית, שמוצאה בצרפת, אשר ניסתה להביא את כלל המרכיבים החברתיים לידי תיאוריה קוהרנטית של ההצבר הקפיטליסטי. זו אסכולת "Social Structure of Accumulation". על התפתחות האסכולה: *Kotz et. al.*, (1994).

[5] זה, למעשה, עיקר התרומה של המרקסיזם המערבי מאז שנות העשרים; בעיקר בעבודותיהם של לוקץ׳, גראמשי, מרקוזה, פולנצאס ואחרים.

ושמאחוריו מצוי תוכן מטריאלי הניתן 'למימוש'. מקובל כי יש דברים מטריאליים שמחוללים את ההון, כמו מכונות, ציוד, מבנים וחומרי גלם; הם נתפשים כבעלי 'פריון', שמביאים לצבירה של עושר מוניטרי. אם זה אכן כך, מה מייחד את המשטר הקפיטליסטי ממשטרים אחרים? האם אותם דברים 'ממשיים' כמו מכרות, בניינים וציוד מכני, לא התקיימו לפני העידן הקפיטליסטי? האם הפרעונים והקיסרים הביזנטיים לא היו בעלי 'הון' מסוג זה? יתר על כן: במשטרים מודרניים לא-קפיטליסטיים, האם לא היה קיים הון? בברית-המועצות ובסין העממית ובקובה של קסטרו פעלה סיסטמה תעשייתית מאורגנת, אולי לא 'יעילה' ביותר, ואף-על-פי-כן קשה לייחס לה משטר של הון. האם מה שהופך את ההון להון קפיטליסטי הוא קיומו של 'שוק חופשי' או של בנקים? ועוד: ההון מראה לעתים יכולת צמיחה והתרחבות מהירה, גם בלי מכונות וחפצים מטריאליים. למשל, פירמת שרותים כמו 'מיקרוסופט', המצטיינת במיעוט מכונותיה ובשפע עובדיה, הצמיחה את הונה במהירות; בשנת 1999 הגיע ערך הונה בבורסה לחמש-מאות מיליארד דולר, כשהיא חולפת על פני 'ג'נראל-אלקטריק', פירמה עתירת מכונות, שהייתה עד אז מדורגת כראשונה בבורסה האמריקנית.

נעזוב לרגע את צד המכונות של ההון ונעבור לצד העסיסי שלו, צד הרווח. כל איש עסקים שקול במאה העשרים ואחת יודע שהון הוא, פשוט, השערוך העכשווי של ציפיות לרווחים בעתיד. הוא אינו מתעניין במקורם של רווחים מצופים אלה. על נושא זה, מופקדים אנשי התיאוריה הכלכלית. כפי שנראה, אלו סבורים שהרווחים נובעים מפריונם של מכונות וציוד מטריאלי יצרני המצויים בבעלות יזמים. האומנם?

נבחן את המשבר של אסיה הדרומית בסוף 1997: בהתמוטטות הכללית של ניירות-הערך והמטבעות, ירד ערכו של סך ההון באסיה עד למחצית מערכו שלפני המשבר. ההסבר המקובל להתמוטטות היה 'עודף השקעות', שנבעו מהלוואות זולות, שניתנו בגלל ציפיות לצמיחה מהירה של הייצוא מן 'השווקים המתעוררים'. פירמות ויזמים מאסיה המשיכו להשקיע. מה פירוש 'להשקיע'? פירושו, שהם המשיכו לרכוש מכונות וציוד תעשייתי הרבה מעבר לכדאיות. מה פירוש 'מעבר לכדאיות'? פירושו, מעבר ליכולתם למכור מוצרים ושירותים במחירים שיכסו את מחיר ההלוואות וההשקעות. התוצאה הייתה, שעם הסימן הראשון לקשיים, החלה שרשרת של בריחת משקיעים ומלווים, שבסופה באה מפולת, שקברה הון של כמה מאות מיליארדי דולרים.

לענייננו חשובה הטענה הפרדוקסאלית, שצמיחה מהירה של הון (בצורת מכונות וציוד תעשייתי) הובילה למפולת מהירה של הון (בצורת ערכים כספיים). כאן טמונה, למעשה, הבעייתיות המרכזית של ההון. כולם מסכימים שהון הוא סוג של עושר מוניטרי. המחלוקת היא על זהות הגורם שמצמיח עושר זה ושממוטט אותו. כאן צומחים ויכוחים, שמאיימים על הניסיונות לשוות לכלכלה צביון מדעי.

ג'וזף שומפטר, שניסה לעשות סדר שיטתי בהיסטוריה של החשיבה הכלכלית, נראה אובד-עצות: "... איזה בליל של ויכוחים נואלים, מביכים וחסרי תועלת היה יכול להיחסך מאיתנו, לו רק היו הכלכלנים מסוגלים להיאחז בעקביות במשמעויות המוניטריות והחשבונאיות של מושג ההון, במקום להמשיך לחפור ו'להעמיק' בו..." (*Schumpeter*, 1954: p. 323).

לנו נראה, שהבעיה אינה טמונה ב׳חפירות׳ שעורכים הכלכלנים בהון, אלא במה שהם מחפשים בחפירות האלה. צדק אותו כלכלן, שסיכם את תלאות החיפושים אחר תיאוריית הון מוסכמת, בכותבו כי ברגע שהכלכלנים יגיעו להסכמה על תיאוריה של הון ״... הם כבר יגיעו להסכמה על כל סוגיה כלכלית אחרת ...״ (*Bliss*,1975: p. vii).

מה שמוסכם על מרבית הכלכלנים, הוא אופיו היצרני של ההון ותוכנו המטריאלי. הכלכלן המצוי, בבואו לעסוק בהון, רואה בדמיונו החברתי יחידות פיזיקליות או חומריות. הון, על פי תמונת עולמו, הוא אוסף של מכונות ומבנים וציוד בעלי כושר ייצור. כל אלו מכונים ׳מוצרי הון׳ (capital goods), והם נכנסים לתהליך הייצור יחד עם תשומות עבודה, תשומות קרקע ותשומות טכנולוגיה. הדאגה העיקרית שמטרידה את הכלכלן המצוי, היא מדידת כמויות ההון. מדידה זו הביאה למחלוקות קשות בכלכלה הנאו-קלאסית. שהרי, כלכלה הוא מדע השואף להפוך למדע ומה שמתיימר להיות מדע, חייב להימדד כמותית. מעבר לוויכוחים הרבים על מדידת ההון, משותפת לכל הנאו-קלאסיקנים האמונה המדעית, שהון הינו ׳חפצי׳ ו׳מוחשי׳.[6]

כך כותב אלפרד מרשל, מרצה בקיימברידג׳ וממייסדי הדוקטרינה הנאו-קלאסית, בספר הלימוד המפורסם שלו ׳עקרונות הכלכלה׳, כי ההון הינו ״... מלאי של דברים המסייעים או התומכים בעבודה, בתוך תהליך הייצור... ואשר בלעדיהם הייצור לא היה יכול להתנהל באותה מידה של יעילות, ומאידך, הדברים הללו אינם מתנת טבע...״ (*Marshall*, 1920: 648-649). באופן דומה, הכלכלן הפוליטי השמרן, ג׳וזף שומפטר, בספרו ׳*היסטוריה של הניתוח הכלכלי*׳, מסכם את ההשקפה המקובלת על הגדרת ההון: ״... ההון במהותו, מורכב מטובין, ובעיקר הוא כולל אמצעי-ייצור שמיוצרים ...״ (*Schumpeter*, 1954: p. 632).

אפילו יוג׳ין פון בוהם-באוורק, שניסה לעקוף את המכשול ׳הפיזי׳ או ׳החפצי׳ של תודעת ההון, לא הצליח לחלץ את ההון מגבולות הייצור החומרי של התודעה. בוהם-באוורק ניסה להציג את ההון כעניין **טכנולוגי**, המאופיין במשך הזמן של תהליכי הייצור, ובאופן ההתפלגות של תשומות העבודה וחומרי הגלם, שנכנסות לאורך תקופת הייצור.[7] כלומר, ׳כמות ההון׳ אינה אובייקט פיזי-מטריאלי, אלא מדד פרופורציונלי של אורך זמן הייצור. ככל שמתארך תהליך הייצור, כן עולה ׳עתירות׳ ההון.

ברור שניסיון זה נכשל. ראשית, מדידת ההון על פי משך תהליכי הייצור הינה בעייתית מבחינה טכנית. שנית, וזה הטעם החשוב: בוהם-באוורק ניסה להפריך את תיאוריית הערך של מרקס אך בדומה לבלעם, מצא עצמו קרוב יותר למרקס מאשר לנאו-קלאסיקנים. בתיאוריה שלו, תשומות הייצור כוללות רק עבודה וחומרי גלם. ההון לגביו, הוא עניין חברתי בלבד. הגדרה זו אינה רחוקה, בסופו של דבר, מתפישתו של מרקס. ברור, שהנאו-קלאסיקנים ראו בתיאוריה כזאת עוד אידיאולוגיה חתרנית. מה שחשוב לענייננו הוא, שגם בוהם-באוורק לא חילץ את ההון מתחום תהליך הייצור המטריאלי.

מה היא הבעייתיות הכרוכה בהשקפה ׳חפצית׳ זו של ההון? הבעייתיות החלה עוד מהניסיונות הראשונים למזג שתי משמעויות סותרות הטמונות במושג ההון. האחת

---

[6] באנגלית: Tangible

[7] *Bohm Bawerk* (1891)

רואה בהון 'עושר פיננסי'; מין קרן שמצמיחה הכנסות חדשות. השנייה רואה בו מלאי פיזי של מוצרים בעלי תכונות יצרניות, או כפי שמכנים זאת: 'מוצרי הון'.[8] מלכתחילה צצה הבעיה: האם, ובאיזו דרך, אותם 'מוצרי הון' הם בעלי תכונות יצרניות; ובעיקר כיצד מתגלגלות התכונות היצרניות הללו, ולובשות צורה של 'עושר פיננסי'.[9] בקיצור, כיצד המכונות הללו הופכות להון?

במקורו, ההון היה רק בעל משמעות של מידה כספית, וללא שום משמעויות שרומזות על אמצעי-ייצור.[10] המיזוג בין תכונותיו הפיננסיות והיצרניות התחיל רק אצל הפיזיוקראטים במאה השמונה-עשרה. מאז אדם סמית החל ההון לקבל סגולות פריון, ולהפוך לקטגוריה מרכזית בייצור התעשייתי, שנחשב לציר המרכזי שעליו נסב הקפיטליזם. אדם סמית עדיין כתב על "... מלאים שנצברים לתוך הון, החיוני להמשך שיכלולם של הכוחות היצרנים של העבודה..." (*Smith*, 1776: pp. 260-261). אחריו, משווה דוד ריקרדו את ההון "... לאותו חלק מעושר הארץ שמנוצל לייצור, ושמכיל מזון, מכשירים, חומרי גלם, מכונות וכו', הנחוץ לייעול העבודה..." (*Ricardo*,1821: p. 95). אפילו מרקס, שהושפע מסמית ומריקרדו, הגדיר את ה'הון הקבוע' כאותו "... חלק ההון המושקע באמצעי ייצור, כלומר בחומרי גלם, חומרי עזר, ואמצעי עבודה..." (*מרקס*, 1867: *עמ'* 168). בסך הכל, לפי מרקס "... רוצים לצבור? מן ההכרח להפוך חלק מעודף הערך להון. מצד שני, אין אפשרות להפוך להון, מבלי להיזדקק לנסים, אלא באמצעות חפצים שניתן להשתמש בהם בתהליך ייצור, כלומר: אמצעי-ייצור..." (*מרקס*, 1867: *עמ'* 447).

הכלכלנים-הפוליטיים הקלאסיים, למעט מרקס, שהקדים את זמנו, לא הכירו בשלטונו של ההון. ההון אמנם קיבל תכונות יצרניות, אולם הוא נחשב יותר למסייע בייעול תהליך הייצור. בעיני סמית וריקרדו, ההון נחשב לתשומה משנית שממריצה את שני גורמי הייצור העיקריים: קרקע ועבודה. ההון טרם הופיע כעצמאי; הבורגנות הייתה מצויה במאבק על ההגמוניה הפוליטית. מנגד, הלך והתפשט הרגל-המחשבה בדבר אופיו הכפול של ההון: מצד אחד, מופיע ההון בצורת ערכים מצטברים של כסף; מצד שני, הופעה זו קשורה בדרך כלשהי לתוכן מטריאלי של ייצור תעשייתי. מה שנותר, זה למצוא את הקשר המופלא בין הגידול המתמיד בקרנות כספיות, המוחזקות בידי שכבה חברתית מסוימת, לבין התפשטות הייצור התעשייתי; או במלים אחרות, להצדיק את המיזוג בין ה'הון' לבין 'מוצרי ההון'. את הקשר הזה מצאו, בסוף המאה התשע-עשרה, יורשי הכלכלה-הפוליטית הקלאסית: הנאו-קלאסיקנים.

אצל הנאו-קלאסיקנים לא נותרו עכבות כלשהן. ההון השתחרר מכבליו, והפך לגורם ייצור בלתי-תלוי ובעל סגולות פריון. מהותו החפצית, בהופעתו המוניטרית, הפכה למובנת מאליה. כך יכול ג'ון קלארק לכתוב כי "... ההון מורכב ממכשירי ייצור שתמיד

---

[8] *Pasinetti and Scazzieri* (1987)

[9] *Hennings* (1987)

[10] מקורו של 'קפיטל' הוא במונח Caput (בלטינית – 'ראש'), שמוצאו ממסופוטמיה. המשמעות המקורית, הן בבבל והן ברומי, הייתה 'יום עבודה' שסימל מידה כספית קבועה ללא קשר לאמצעי-ייצור 'מטריאליים' (*Bickerman*, 1972: pp. 58, 63).

מוחשיים ומטריאליים...", ושהצורה החיצונית של הון זה היא "... כמות מופשטת של עושר יצרני..." (*Clark*, 1899: pp. 116, 119).

הבאים אחריו, כמו ארתור פיגו, יורשו של אלפרד מרשל בקיימברידג', כבר יכלו למצוא בהון את סגולת "... היכולת לשמור על הכמות שלו ועם זאת לשנות את צורתו..." (*Pigou*, 1935: pp. 239). בקצרה: ההון הפך לקטגוריה מטריאלית, הנושאת תכונות יצרניות עצמאיות, שמתגלגלות בדרך מופלאה, והופכות לעושר אנושי. מאז, השתכללו הניסיונות להראות כי המלאים של 'מוצרי-הון', אשר הנאו-קלאסיקנים נפחו בהם רוח חיים, הינם אכן בעלי כושר פריון, ושתכונה זאת מתגלגלת בהון, ומופיעה כקרנות פיננסיות שהולכות וגדלות. אלא, שכדי להראות זאת, יש צורך להפוך את ההון לקטגוריה כמותית.

הון כעניין חומרי, מאפשר למדוד אותו, כפי שנוהגים למדוד חומר במדעי הטבע. אלא שכאן, שוב טמונה מלכודת: כיצד למדוד באופן אמפירי מושג הנראה כחומר מוצק ומתגלה, כל פעם, כמוסד חברתי חמקמק של יחסי שליטה בין בני תמותה נרפים.

ההגדרה הנאו-קלאסית של כמות הון מסתכמת בשוויון פשוט: $K = \pi / r$

(K) היא כמות ההון; (π) מייצג זרם רווחים עתידי; (r) מייצג את שיעור התשואה 'הנורמלי', שמשמש לקביעת הערך העכשווי (present value) של ההון.

ההגדרה פשוטה, ומאחדת את הצד החומרי ואת הצד הכספי של ההון: כמות ההון, שהיא גם ערך ההון, נקבעת על פי הרווח הצפוי ביחס לשיעור-הרווח המקובל. לדוגמא, אם מכונה מפיקה רווח צפוי של מיליון דולר לשנה, ושיעור-הרווח המקובל הוא 5%, תהיה כמות ההון 20 מיליון דולר (1/0.05 = 20).

הבעיה היא, שגם לאחר שההון התבצר מאחרי סמלים נייטרליים, החיים החברתיים בכל-זאת ממשיכים לבעוט. נקודת-התורפה היא **הרווח**, שמסתתר מאחרי האות (π), הידוע כמוסד חברתי רב-יצרים. כיצד הוא חדר לפתע באלגנטיות לתוך המשוואה האובייקטיבית הזאת?

באידיאולוגיה הנאו-קלאסית, ההון נחשב לסובייקט יצרני בעל תכונות מיוחדות, המקנות לו אותה סגולת פריון נדירה. סגולה זאת, היא סוד **מקור הרווח**, ולמעשה, היא **מקור הצדקת הרווח** של הקפיטליסט. מכאן, ניתן להבין את סיבת התעקשותם של הנאו-קלאסיקנים לראות בהון מהות מטריאלית. רק בדרך זאת ניתן להוכיח, כי הרווח וההון מקורם בייצור ובתרומה הייחודית, שההון מעניק לייצור החברתי. כך צורפו המכונות אל ההון והפכו ל'מוצרי הון'. מאוחר יותר, הן הופיעו כ'גורם-ייצור' עצמאי, בעל סגולות פריון ייחודיות, המכשיר את הרווח. בהעדר אפשרות להראות שבהון קיימות סגולות יצרניות ייחודיות, לא תהיה ההכנסה של הקפיטליסט זכאית להצדקה ליברלית. הליברלים טוענים, שהקפיטליזם הוא המשטר, בו הגיעה לשיאה חירותו של המין האנושי. רק במשטר זה, יכולים להתמזג הקידמה התעשייתית וזכות הקניין; או ליתר דיוק, פריון המכונות והזכות לרווח. הצדקה כזאת לא תוכל להתקבל אם ההכנסה של הקפיטליסט נובעת מתחום יחסי הכוח, או מבוססת על הזכות המקודשת לחמוס, שאיפיינה את המשטרים הישנים, המלוכניים והנסיכיים.

כבר בכלכלה הפוליטית הקלאסית מוסד הרווח עורר בעיות. הניסיון השיטתי הראשון להצדיק את מקור הרווח, נעשה בתחילת המאה התשע-עשרה על ידי נסאו סניור. בספרו '*עקרונות במדע הכלכלה הפוליטית*', טען סניור, כי הרווח הוא פיצוי על 'התאפקות'. הקפיטליסט מתאפק מלצרוך מייד את כל הכנסתו, ומשום כך הוא ראוי

לפיצוי בצורת רווח.[11] כמו שפועל עשוי 'להתאפק' מלצרוך את כל שכרו על שתייה, ולהניח בצד חלק קטן מפרי עבודתו למען העתיד, כך גם הקפיטליסט עוצר עצמו מליהנות מרכושו בהווה, כדי ליהנות מרכושו המוגדל בעתיד.

מובן, שטיעוני 'ההתאפקות' עוררו לעג בקרב המרקסיסטים; הם התאפקו מלהתאבל על הרוקפלרים והמורגנים 'המתאפקים' מלצרוך מייד את היכטה והפילגש השולית שלהם. משום כך, כדי להקנות אופי יותר מכובד ומדעי, הציע אלפרד מרשל, להחליף את הקפיטליסט 'המתאפק' בקפיטליסט 'הממתין'. על פי מרשל, בעל-ההון 'משאיל' באופן זמני את הונו, כדי שישמש בתהליך הייצור החברתי. בפרק הזמן הזה של 'ההמתנה', עד שההון מוחזר (בצירוף ריבית), נמנע מבעל ההון לספק את תועלתו המיידית. הדרך היחידה לשכנע אותו להמתין, היא לתת לו פיצוי שהוא יחסי למשך זמן ההמתנה. מכאן, שגם שיעור הריבית מוגדר כשיעור גידול ההון לכל יחידת זמן.[12]

אלא שהבעיה של הצדקת כמות הרווח נותרה בעינה. מדוע ששיעור 'הפיצוי' עבור ה'המתנה' יהיה, לדוגמא, 15% ולא 2% או 55%? מה קובע את גובה 'הפיצוי' והתנודות שלו? מדוע חלק מהקפיטליסטים זוכים ברווחים גדולים, ואחרים, ש'ממתינים' בסבלנות, אינם מרוויחים או אף מפסידים? בקיצור, נותרה הבעיה: **מה קובע את שיעור הרווח והריבית?**

היו ניסיונות בוטים יותר, אם כי לא פחות מדעיים, להקנות צביון של סגולה מיוחדת, לא להון, אלא לבעליו. לדוגמא, אידיאולוגים 'אבולוציוניים' כמו הרברט ספנסר וויליאם סמנר, טענו, כי קיימות תכונות אופי וסגולות מיוחדות בקרב סוג מסוים של חברי המין האנושי, המצדיקות מתן רווחים לבעלי ההון הגדולים.[13] האחרונים אהבו את הרעיונות הללו, ותמכו כספית במחברי הרעיונות. בעיקר אהבה את הרעיונות האלה האוליגרכיה הפיננסית האמריקנית, שצמחה אחרי מלחמת האזרחים, וניסתה להכחיל את דמה בדרכים דומות לאלה שנקטו הברונים השודדים מהצד השני של האוקיינוס האטלנטי.[14] אולם, כל הדרוויניזם הפיננסי הזה החל להדיף ריח רע בשנות השלושים של המאה הנוכחית, עם פרוץ המשבר הגדול ועליית הפאשיזם. מכל מקום, באוניברסיטאות האמריקניות מצאו באותה תקופה, תחליפים מעין-דמוקרטיים, שינציחו את שלטונם של 'הבעלים הנפקדים'.[15]

לקראת סוף המאה התשע-עשרה, עבר המשק האמריקני גל של מיזוגים; כוחם של ה'ביג-ביזנס' החל לבלוט בפוליטיקה ובמדיניות-החוץ האמריקנית. תהליך הריכוזיות המואץ הביא לעלייה חדה בשיעור-הרווח התאגידי, בעיקר בענפי הנפט, חומרי הגלם,

---

11 *Senior*, 1836

12 *Marshall* (1920)

13 *Sumner* (1883); *Spencer* (1972)

14 על צמיחתו של הדרוויניזם החברתי באמריקה: *Hofstadter* (1955)

15 למשל: *Gouldner* (1970). בתקופה זו החל לחדור רעיון 'המערכת החברתית', שהחליף את אידיאת 'היד הנעלמה'. זאת גם התקופה שמעורבות הממשלים במשק קיבלה לגיטימציה, בצורת עלייתם של 'המקרו-כלכלה' ושל 'ניהול הביקוש' הקיינסיאני.

מסילות הברזל, תעשיית הפלדה והפיננסים. לא עוד ניתן היה להסתיר את שולי הרווח הגבוהים של העסקים הגדולים, שנראו כנובעים מגורמים שונים לגמרי מ׳כוחות שוק׳, ומגורמים ׳כלכליים׳ למיניהם. האידיאולוגים התקשו להסביר את החלום האמריקאי נוכח הקיטוב ההולך וגדל בהכנסות, בין גוש מלוכד של עסקים גדולים מצד אחד, ובין הכנסות העצמאים, החקלאים והפועלים מנגד. ברור היה, שאידיאולוגיות של התאפקות והמתנה, טובות לגיבורי הרומנים של בלזק ולבורגנות הסגפנית שעבר זמנה. היה צורך דחוף באידיאולוגיה יותר ׳מדעית׳ של הרווח.

בקונטקסט הזה נכנס מיתוס חדש: ׳**הפריון השולי של ההון**׳. מיתוס זה נקלט במהירות במסדרונות האקדמיה האמריקנית, והפך לגרעין הפרדיגמה הנאו-קלאסית. הוא מככב בכל ספרי הלימוד של ׳מדע הכלכלה׳, ועליו נשענות מיטב התיאוריות הכלכליות בנות-זמננו.

ממציא המיתוס הזה, בסוף המאה התשע-עשרה, היה ג׳ון קלארק. הרעיון המרכזי של קלארק, בספרו *׳התחלקות העושר׳*, היה, שניתן לנסח קשר מתמטי ישיר בין חלוקת ההכנסה לבין תהליך הייצור.[16] הסכימה שלו כוללת שתי הנחות: הראשונה, שהתפוקה היא פונקציה של ׳גורמי-ייצור׳: קרקע (חומרי-גלם), עבודה והון. כל אחד מגורמי ייצור אלו ׳תורם׳ לתהליך הייצור את סגולותיו הייחודיות, בנפרד ובאופן הניתן למדידה כמותית. ההנחה השנייה הייתה, שההכנסות המשולמות לגורמי ייצור אלו הינן פרופורציונליות לתרומה שלהן לתהליך הייצור. בניסוח יבש יותר: ההכנסות של גורמי הייצור שוות לתפוקתם **השולית**. לדוגמא, בהנחה שתשומות שאר גורמי הייצור, קרקע ועבודה, נותרו קבועות, הרי ששיעור-הרווח שווה **לתוספת** הייצור שבאה כתוצאה מתוספת תשומות הון. בלשון פשוטה ומדויקת יותר: מי שהכנסתו גבוהה יותר, מן הסתם, תרומתו לתהליך הייצור גדולה יותר.

מיתוס ׳הפריון השולי של ההון׳ הפך לדומיננטי ב׳מדע הכלכלה׳; לא רק משום שהוא מסביר היטב את התחלקות ההכנסות – אלא בעיקר משום שהוא מצדיק את חלוקת ההכנסות באופן הנחשב, משום-מה, למדעי. המיתוס המדעי הזה הפך לתשובה מוחצת למיתוס המרקסי, הנשען על תיאוריית הערך של העבודה. קלארק, בניגוד למרקס, מסביר שההון אינו טפיל המוצץ את הערך העודף מהעבודה היצרנית. כמו לעבודה, יש להון פריון שולי משל עצמו: תשואה החשובה לצמיחת הייצור. מעבר למשוואות הפסבדו-מתמטיות המכובדות הללו, מוחדרת ההשקפה, לפיה הבנקאים והקפיטליסטים עובדים קשה; ובהיותם זן אנושי נדיר, לעומת שפע הפועלים הפשוטים תפוקתם השולית, ומכאן גם הכנסתם, גבוהה יותר. כך הפכו בעלי-ההון, ללא כשל לשון, מטורפים לתורמים. תמונת עולם זו הגשימה, סוף-סוף, את השאיפה הנושנה של הנאו-קלאסיקנים לדה-פוליטיזציה של ׳החברה האזרחית׳: יצירתו של מדע חברתי, שיפרש וינבא את הכוחות ואת המכניזמים הפועלים ב׳מערכת כלכלית׳ סגורה (השוק) בלבד; וכל השאר הינו פוליטיקה ׳חיצונית׳.

עד סוף המאה התשע-עשרה, ראו הכלכלנים-הפוליטיים הקלאסיים בדמיונם החברתי חלוקת-הכנסות מעמדית. בעלי האדמות והרכוש הקבוע מקבלים רנטה; בעלי-ההון

---

[16] *Clark* (1899)

מקבלים רווח בעבור השימוש במכונות ותמורת הארגון התעשייתי; הבנקאים גובים ריבית בתמורה לאספקת האשראי; הפועלים מקבלים שכר תמורת עבודתם; והממשלים האידיאליים גובים מינימום מסים, כדי לתת כמות מזערית של שרותים ציבוריים שאין באפשרות היזמים הפרטיים לספק. כל סוג הכנסה כזה מייצג מעמד, על מוסדותיו הפוליטיים. בדרך כלל, בעלי המכונות או ההון התעשייתי נחשבו למעמד החדש – שבוקע מתוך הסדר הישן ומביא עימו מוסדות פוליטיים חדשים, המייצגים את הקידמה הטכנולוגית והדמוקרטיזציה הפוליטית: רציונליזציה וליברליזם, תחרות, שוק ובחירות כלליות, הפרדת רשויות וזכויות אזרח.

האסכולה הנאו-קלאסית, שמייצגת כבר אז את הדומיננטיות הפוליטית של בעלי ההון הגדולים במשקים מרוכזים, העדיפה להעלים את תפישת הקונפליקט המעמדי, ולהחביאו מאחורי אידיאת 'התועלת השולית' של היחיד. מעתה, מדובר בעולם הדוניסטי שבו אין משמעות לחלוקה המעמדית. הכל מסתובב סביב מושג 'המחסור'. כל 'גורם-ייצור' מספק מחסורים, בהתאם ל'טעמו של הצרכן' וההיצע הטכנולוגי. כל אחד מציע את סחורתו באופן אינדיבידואלי. הפועל מציע את כוח עבודתו, הקפיטליסט את מכונותיו, הרנטייר את קרקעותיו והפיננסייר את כספו. כל אחד מקבל 'פיצוי' בעבור סבלו והימנעותו מהנאה. הבנקאי נמנע מליהנות מכספו כאשר הוא מלווה אותו ומשום כך הוא זכאי לריבית, בהתאם לביקוש השולי לכסף. הפועל, שהוא בטלן והדוניסט מושבע, נמנע מלא-לעבוד ('אבטלה מרצון'), ומשום כך הוא זכאי לפיצוי על עבודתו, בהתאם לביקוש השולי לפועלים בשוק העבודה. מיתוס 'הפריון השולי' הסתדר היטב עם המיתוס של 'התועלת השולית', אשר ניצב במרכז הדוקטרינה הנאו-קלאסית.

דוקטרינה זאת, שהפכה לדומיננטית בתודעת בני-האדם בסיסטמה הקפיטליסטית העולמית, הופכת את היחיד ההדוניסטי למרכז היקום. היחיד חותר להשיג את מירב התענוג (יחידות תועלת) שלו, ולמזער את סבלו (יחידות עלות). מכאן שהיחיד חותר ללא לאות, למלא את מחסוריו המשתנים, תוך שיקול רציונלי של העדפותיו. ככל שהקצאת המשאבים המוגבלים מתייעלת, כלומר שיש בה יותר תועלות ליחידים, כך הרווחה הכללית גדלה ומתקרבת לעבר נקודת עונג, מין אורגזמה מצרפית, המכונה 'האופטימום של פארטו'.

מיתוס 'הפריון השולי' הסיר גם את הירושה המעיקה האחרונה שנותרה מהכלכלה-הפוליטית הקלאסית. הכלכלנים-הפוליטיים של המאה התשע-עשרה, שמרניים, ליברליים ורדיקליים כאחד, ראו בתהליך הייצור אמצעי בלבד, המשרת מטרה עיקרית: **הרווח וחלוקת ההכנסות** בחברה.[17] קלארק סייע לנאו-קלאסיקנים להפוך את סדר הדברים: מעתה, לא החתירה לחלוקה-מחדש של הכנסות מניעה את הייצור, אלא להיפך, הייצור או הפריון השולי של גורמי-היצור הם שגורמים להתחלקות ההכנסות. ואכן מאז תחילת המאה העשרים, חלוקת ההכנסות אינה מעניינת עוד את אנשי הכלכלה-הפוליטית הנאו-קלאסית. מאז שהם הפכו למעין-מדענים הקרויים 'כלכלנים',

---

[17] *Kenyon* (1978)

הפכה חלוקת-ההכנסות לתוצר לוואי של הייצור. הייצור ניצב במרכז המדע החדש הקרוי 'כלכלה'; התחלקות ההכנסות היא עניין 'אידיאולוגי', הראוי להתעסקותם של כל מיני סוציולוגים ועובדים סוציאליים.

מאחר שבמציאות הלא-נעימה קיימים כל מיני 'בלמים מוסדיים' וארגונים פוליטיים, ש'מתערבים' במשק ופוגעים 'בהקצאה היעילה של המקורות', קמו ענפים נחותים, כמו 'כלכלה חברתית' (Social Economics), שעוסקים, בין השאר, בהעברות למשקי בית, במסוי ממשלתי, באבטלה ובסובסידיות, אולם עיקר עניינם בצימצום פגיעתם של 'פוליטיקאים פופוליסטיים' ביעילות של כוחות השוק.

החברה שעמדה נגד עיניה של הכלכלה-הפוליטית הקלאסית, אותו גוף מרכזי הנושא בקרבו את הפעילות היצרנית האנושית, הפכה אצל הנאו-קלאסיקנים לגוף משני, המאוכלס ביצורים 'לא-רציונליים'; גוף השורץ 'בעיות חברתיות', שמאיטות את קצב הייצור בהציפן את השוק בתביעות דמגוגיות לשינוי בחלוקת ההכנסות. וכך, ברוב המדינות הקפיטליסטיות שלאחר מלחמת-העולם השנייה, השתלטו כלכלני הזרם המרכזי על הארגונים המדיניים של הביטוח החברתי, אגפי התקציבים, המיסוי וההכנסות; במקביל הם כפו את תודעתם על דרך איסוף הנתונים ועל ארגוני המחקר החברתיים. התוצאה היא חזית של 'מדינת רווחה' לכאורה — ושלטון, למעשה, של נאו-קלאסיקנים ששיתקו כל יוזמה רצינית לרפורמות פוליטיות ולתיכנון כלכלי אלטרנטיבי.

התקופה של עליית דוקטרינת 'התועלת השולית' והפיכתה לדומיננטית, מעלה חשדות בדבר 'עורמת ההיסטוריה', או יותר נכון, בדבר עורמת מעצבי ההיסטוריה. סוד הקסם של מיתוס התועלת השולית מצוי בדימויו של עולם קסום, בו ניצבים שני 'שחקנים' בלבד: היצרן הבודד והצרכן האוטונומי. מצד אחד, היצרן אינו יכול להשפיע על הביקוש השולי; מצד שני, הצרכן הניצב מול עקומת ההיצע, אינו יכול לשלוט בה. הניתוק הזה בין פונקציית ההיצע מצד אחד, לבין פונקציית הביקוש והאוטונומיה של הצרכנים הריבוניים, מצד שני, איפשרו להוכיח את העליונות המוסרית של הסיסטמה הקפיטליסטית, בה כולם שווים בפני אמא תחרות ואבא שוק.

המציאות, כמובן שונה: הדוקטרינה הנאו-קלאסית, עלתה בתקופה של היווצרות הקפיטליזם המונופולי. במצב של 'תחרות מושלמת', התועלת השולית היא רק אידיאה מופשטת. השחקנים הבודדים אינם יכולים להשפיע על 'השוליים', הם רק יכולים לציית להם. אולם, מבחינת קונצרן ענק, השוליים אינם אידיאה מופשטת אלא עניין מאוד מעשי. בעיני בעלי הקונצרן, הביקוש השולי הוא הבסיס לתמחיר ולקביעת הרווח השולי; עקומת הביקוש אינה נתונה כעובדה ואינה תלויה בטעמיהם המשתנים של הצרכנים הבודדים אלא היא חלק ממארג פוליטי שלם של תיכנות ותימרון המוני.

בקצרה, דוקטרינה בלבוש פסבדו-מדעי מיסדה כנסיות ברחבי העולם, כדי להפיץ את בשורת השוק החופשי והצרכן הפוליטי הריבוני. הבשורה, שהופצה באמצעות מיסיונרים קנאים ונמרצים, משמשת כלי בידי אוליגרכיה אשר מימנה ושימנה, בעלות נמוכה יחסית, את חגורת ההגנה האידיאולוגית שלה.[18]

---

[18] אין להתפלא שבין המממנים העיקריים של מחלקות הכלכלה וניהול העסקים של אוניברסיטת שיקגו, מעוז הנאו-קלאסיקנים, נמנתה מתחילת המאה משפחת רוקפלר — שהמציאה את כל החידושים האפשריים בהגבלת התחרות, בפיקוח על התפוקה, בתימרון טעמם של הצרכנים, בהרצת מניות, בהשפעה

עד כאן, הכל אידיאולוגיה. תלמידי הכלכלה של ימינו, כמו הרוב המכריע של מוריהם, משננים את משנתו של קלארק בדבקות דתית ואין לבם נוטה לדקויות פילוסופיות בלתי-מעשיות. הסיבה לכך אינה נעוצה ב׳פרגמטיות׳ המאפיינת את הכלכלנים; היא נובעת מכך שהדוקטרינה הנאו-קלאסית בכללותה, נשענת על מיתוס ׳הפריון השולי של ההון׳. אם הכלכלן המצוי לא יכול לחשב את ׳הפריון השולי של ההון׳, נופלת ׳פונקציית הייצור׳. ללא ׳פונקציית הייצור׳, אין בנמצא ׳פונקציית עלות׳. ללא ׳פונקציית עלות׳, לא תתקיים ׳פונקציית היצע׳. בלי ׳פונקציית היצע׳, לא יתקיים ׳שיווי-המשקל׳ הקדוש. בהעדר ׳שיווי-משקל׳, כל הדוקטרינה הנאו-קלאסית נכשלת במשימה העיקרית, שעליה היא מופקדת מזה כמאה שנה: להסביר, ובעיקר להצדיק, את כמות התפוקה ואת מחיריה, ומעל לכל: להצדיק את פריונו של ההון, כלומר, את קדושתם של הרווח ושל בעליו. זאת הסיבה לכך שהכלכלנים ׳התיאורטיים׳, המצויים בהיררכיות הגבוהות של הכנסייה, ממהרים לשרבט (K) במשוואות – ואת החישובים של כמויות ההון וערכיו, הם מותירים לצבא העוזרים והסטטיסטיקאים, שעוסקים במציאות הלא נעימה של ההונאה העצמית. בסופו של דבר, הם מצויים תחת ההגמוניה של ההון.

ג. הביקורת על דוקטרינת הפריון השולי של ההון

כבר עם הופעתו, מיתוס הפריון השולי של ההון הותקף על ידי אחד מתלמידיו של ג׳ון קלארק, תורסטיין ובלן. הוא הציע גישה אלטרנטיבית להבנת ההון ולתפישת החברה הקפיטליסטית בכללותה, ואנו נחזור אליו בהמשך. אולם הוא הקדים את זמנו, ורעיונותיו לא התקבלו בתקופת חייו. התרדמה נמשכה כחמישים שנה, ורק אז היה הזמן בשל להתקפה מחודשת על דוקטרינת הפריון השולי של ההון.

על ׳הסחר החופשי׳ בעולם, בחיסול מפיקים ומזקקים עצמאיים של נפט, בשבירת איגודים מקצועיים, בהשתלטות אלימה על אדמות נפט בארה״ב ובאמריקה הלטינית, ובעקירתם ובהשמדתם של אינדיאנים שישבו על אדמות אלה. (*Colby and Dennet*, 1995) מייסד השושלת, ג׳ון ד. רוקפלר, שתרם 45 מיליון דולר לאוניברסיטה, בזמן שג׳ון קלארק לימד בה, אמר: ״... זוהי ההשקעה הטובה ביותר שהייתה לי בחיי. האל הטוב נתן לי את הכסף, ואיך יכולתי למנוע אותו משיקגו...״. אפילו בחוג לספרות של אוניברסיטת שיקגו, התייחסו להשקעה ביראת כבוד; אחד מהפרופסורים בחוג לספרות טרח ופירסם מחקר מלומד, לפיו רוקפלר עולה ״...בגאוניותו היצירתית על הומרוס, דנטה ושייקספיר ...״ (*Collier and Horowitz*, 1976: p. 50). לעומת זאת, פרופסור אחר שמתח ביקורת על פעולתן של מסילות-הברזל בזמן השביתה האלימה של 1894 גורש מאוניברסיטת שיקגו בשל מה שהנהלתה הגדירה כ׳חוסר יעילות׳. ״... שכיריהן של נסיכי הנפט או שומן החזיר בעולם המדע ביקשו בעקביות מתוך חוש דק של טעם ותואם, לקיים את המבנה החברתי, להתנגד לכל תמורה, ללחום בכל הרעיונות העלולים ׳להחזיר את החברה לתוהו ובוהו׳, או ׳לשבש את הסדר הטבעי׳. בעוד כוהני הכנסייה הבפטיסטית מגינים על הטראסטים, בהגדירם אותם כ׳מוסדות נוצריים חיוביים׳, העומדים איתן ׳כנגד כל ההתקפות הקומוניסטיות הללו׳, תמכו בתשלובות מדי שנה בשנה גם מנהליה של אוניברסיטת שיקאגו הממומנת על ידי רוקפלר... כך, אם להזכיר רק דוגמא אחת נוספת, גורש מורה צעיר ומחונן לכלכלה, ג׳ון קומונס, מאוניברסיטת סיראקוז, שבמערב מדינת ניו-יורק, על ידי נשיאה. נתגלה כי עיקר התעניינותו היה בתנועת הפועלים, והאוניברסיטה, שקיבלה מענקים מ׳סטאנדרד-אויל׳, לא ראתה חקירות מעין אלו בעין יפה...״ (*ג׳וזפסון*, 1934: ע״ע 312-313).

אחת הבולטות בהתקפה הייתה ג׳ואן רובינסון, תלמידתו של קיינס בקיימברידג׳, שעמדה יותר מאוחר בראש האסכולה ׳הפוסט-קיינסיאנית׳. רובינסון טענה כי הבעיה העיקרית נובעת מכך ש׳כמות ההון׳ אינה ניתנת למדידה, אלא אם מניחים הנחות שרירותיות על מחירים ועל מבנה חלוקת-ההכנסות. תשומות חומרי-גלם ושעות עבודה ניתנות, פחות או יותר, למדידה ביחידות סטנדרטיות; אולם ׳מוצרי הון׳, כמו מכונות וציוד, הינם **הטרוגניים** מדי. מכונה לעיבוד שבבי מחשב, מנוע סילון וקו לייצור מזון מוכן הינם בעלי **איכויות** שונות, ולכן אינם ניתנים למדידה ביחידות סטנדרטיות. הדרך היחידה למדוד את חלקי ההון במשותף, היא בערכים כספיים: מודדים את ׳כמות ההון׳ על ידי חיבור מחירי הסחורות המסווגות כהון. אלא שכאן, טוענת רובינסון, טמונה הבעיה: מחיר ההון תלוי בשיעור-הרווח ושיעור-הרווח כבר כולל, במכנה שלו, את כמות ההון. כזכור, הרווח לפי התפישה הנאו-קלאסית, תלוי ב׳פריון ההון׳, וזה האחרון הינו פרופורציונלי לכמות ההון.

הבאנו לעיל דוגמא של חישוב מחיר ההון, ובה הרווח הצפוי ממכונה מסוימת הוא מיליון דולר ובמשק שורר שיעור-רווח ממוצע של חמישה אחוזים. על פי החישוב, מחיר ההון, או יותר נכון מחיר המכונה, הוא 20 מיליון דולר (20= 1/0.05). מה יקרה אם הציפיות לרווחים בעתיד יעלו ל-1.2 מיליון דולר? מחיר ההון יעלה לסך 24 מיליון דולר (24 = 1.2/0.05). מכאן, שאותו ׳מוצר הון׳ הינו בעל יותר מאשר כמות הון אחת. על פי הדוקטרינה הנאו-קלאסית, כמות הרווח תלויה בפריון השולי של כמות ההון; אולם כמות ההון הזאת מוסברת על ידי כמות הרווח, שאותו, למעשה, התיאוריה אמורה להסביר. קיבלנו הסבר מעגלי, שבו, על פי ההיגיון הנאו-קלאסי עצמו, כמות ההון תלויה ב ... כמות ההון.[19]

הביקורת של ג׳ואן רובינסון סימנה את ראשיתה של ׳מחלוקת קיימברידג׳ (Cambridge Controversy), אשר פילגה בין אוניברסיטת קיימברידג׳ האנגלית, שם לימדו רובינסון ותלמידיו של קיינס, לבין העיר קיימברידג׳ שבמסצ׳וסטס בארה״ב, שבה הסתופפו נאו-קלאסיקנים ובראשם פול סמואלסון.[20]

מכת המוות הסופית הונחתה על הדוקטרינה הנאו-קלאסית (או ׳מדע הכלכלה׳), עם הופעת ספרון קטן בן 99 עמודים, שכתב פיירו סרפה, מרצה בקיימברידג׳ האנגלית. בספרו *׳ייצור סחורות באמצעות סחורות׳*, הראה סרפה באופן מתמטי כי ׳כמות הון׳ הינה קטגוריה פיקטיבית.[21] ניתן לדבר על יחידות עבודה או על יחידות קרקע ועל יחידות חומרי גלם, אבל אין ביקום חומר הקרוי ׳יחידת הון׳. מעל לכל, תרומתם של גורמי ייצור נפרדים אינה ניתנת למדידה, בלי להשיג ידע מוקדם על מחירים ועל יחסי החלוקה בין גורמי הייצור (דבר שהתיאוריה של קלארק הייתה, למעשה, אמורה להסביר). בניגוד למבקרים הקודמים, קיבל סרפה את הנחות היסוד הנאו-קלאסיות והלך עימן עד לקצה הגיונן, כדי להפריך עד היסוד את מיתוס הפריון השולי של ההון. כזכור, ׳מוצרי ההון׳ הם הטרוגניים, והכלכלנים אינם מסוגלים לצרף את יחידות ההון

---

[19] *Robinson* (1953-4)
עוד לפני רובינסון, כותבים העלו השגות דומות שלא זכו להד. למשל: *Wicksell* (1935: p. 149)

[20] סיכום המחלוקת: *Harcourt* (1969; 1972)

[21] *Sraffa* (1960)

השונות לשם מדידת כמותן. הם מסתפקים בחישובים עקיפים, המבוססים על יחידות כספיות. כדי לעשות זאת, הם משתמשים בשיעור הריבית. מדוע? משום שככל ששיעור הריבית יהיה גבוה יותר, כן הופך ההון ליקר יותר ביחס לעבודה – והנטייה להשתמש בו תהיה פחותה, יחסית לנטייה להשתמש בעבודה. על פי היגיון זה, צריך להיות קשר שלילי בין 'עתירות ההון' לבין שיעור הריבית. 'עתירות הון', של תהליך ייצור כלשהו, מוגדרת כיחס בין כמויות ההון לבין כמויות העבודה שמוכנסות לתהליך הייצור. ככל ששיעור הריבית גבוה יותר, כן הולכת ויורדת 'עתירות ההון'. כדי שהיגיון זה יהיה עקבי ובלתי ניתן לסתירה, חייב להתקיים התנאי הבא: הקשר השלילי, בין הריבית לבין כמות ההון ביחס לכמות העבודה, מוכרח להיות ייחודי; כל מינון מסוים של 'עתירות הון' חייב לקבל שיעור ריבית אחד בלבד. אחרת, פירושו של דבר שההון הינו בעל יותר מאשר 'כמות' אחת של הון.

בנקודה זו נפלו הנאו-קלאסיקנים למלכודת 'המחלף הכפול' (reswitching) שטמן להם פיירו סרפה. סרפה הראה כי בניגוד לדוקטרינה הנאו-קלאסית, אין קשר חד-משמעי בין כמות ההון למועסק לבין שיעור הריבית. סרפה נטל כדוגמא משק פשוט הכולל שני תהליכי ייצור: האחד 'עתיר הון' (X), שבו 'כמות ההון' למועסק גבוהה; והשני 'עתיר עבודה' (Y), בו 'כמות הון' למועסק נמוכה. כאשר עולה שיעור הריבית – קפיטליסטים המשתמשים בתהליך (X) ינועו לעבר תהליך (Y) שבו כמות ההון יותר קטנה. אם שיעור הריבית ימשיך לעלות, הקפיטליסטים ישובו וימירו את תהליך הייצור (Y) שהופך ליקר, לתהליך ייצור (X).[22] התוצאה של מחלף כפול זה היא סתירה פנימית בהיגיון הנאו-קלאסי. טענת היסוד הנאו-קלאסית היא, ששיעור הריבית הינו המדד הלא-ישיר לאומדן כמות ההון. אבל אם (X) מופיע פעם כ'עתיר הון' (בשיעור ריבית נמוך) ופעם כ'עתיר עבודה' (בשיעור ריבית גבוה), פירוש הדבר הוא שההיגיון הנאו-קלאסי אינו עקבי: אותה כמות של מוצרי הון עשויה לייצג 'כמויות' שונות של הון. המסקנה המביכה היא, שהתשואה על ההון אינה פרופורציונלית לכמות ההון. במלים אחרות, הפריון השולי של המכונות אינו קשור לשיעור הרווח. יתר על כן: כאשר הקפיטליסט משתמש ב'יותר' **מכונות** ('עתיר הון') – אין פירוש הדבר שהוא משתמש ביותר הון, או שכמות ההון גדלה.[23]

---

[22] ההוכחה של סרפה למעבר הכפול בין (X) ובין (Y) הייתה מתמטית; אך הסיבה העיקרית הינה איכותית, ונעוצה באופי ההטרוגני של יצור הסחורות. ייצור מכוניות, למשל, שונה איכותית מייצור מכונות לעיבוד שבבים, ושני אלה שונים לחלוטין מייצור קפה נמס. כתוצאה מכך, כל קו-יצור מבוסס לא רק על מינון ייחודי של תשומות (או 'גורמי-יצור' בלשון הנאו-קלאסית), אלא גם על תיזמון שונה של שילובן לאורך התהליך (למשל: שימוש בכוח-עבודה רב בתחילת התהליך ומיכון כבד בסופו, או ניצול התשתית בתחילת הייצור ובסופו וכוח-עבודה באמצעיתו). המורכבות האיכותית של הייצור המודרני, הופכת את המושגים הנאו-קלאסיים, 'עתיר-עבודה' או 'עתיר-הון', לבלתי מציאותיים. גם מושגים מרקסיסטיים, כמו 'ההרכב האורגני של ההון' (היחס בין ערך סחורות הון ובין ערך העבודה), אינם מצליחים למצות את המורכבות של הייצור התעשייתי. התוצאה ההגיונית מובילה, בהכרח, לסתירות בנוסח 'המחלף הכפול'.

[23] הגירסה 'האוסטרית' של הדוקטרינה הנאו-קלאסית, שנחשבה בשעתה למבטיחה יחסית, הוציאה מקירבה כלכלנים שחיפשו דרך לעקוף את המכשול 'המטריאלי' של ההון. מכאן נבע הניסיון, שהוזכר לעיל, להחליף את 'מוצרי ההון' בזמן-ייצור. וויליאם ג'בונס היה הראשון שניסח פונקציית-ייצור, בה הפך

המסקנה הכללית שעולה מספרו של סרפה: מכונות הן עניין פיזי-טכנולוגי המעוגן בתהליך ייצור, בעוד שהון (שיעור-רווח, שיעור-ריבית, יחס בין רווח לשכר) אינו קשור ישירות לתהליכי הייצור.

המסקנה שלנו היא, שההון הוא מוסד תרבותי פוליטי — המהווה בעצם מכשיר כוחני; הוא מתבטא בהופעתו המיידית, בחלוקת ההכנסות בחברה הקפיטליסטית, אם כי מעטים בלבד מוכנים להודות בכך.

׳מדע הכלכלה׳ נראה עגום, לאחר פירסום ספרו של סרפה. כוהני הדת נאלצו להודות בתבוסה. פול סמואלסון, אחד מהמובילים בתיאולוגיה הכלכלית של המאה-העשרים, הודה בפה מלא, שתיאוריית ההון ותיאוריית פונקציית הייצור הנאו-קלאסית אינן מהוות אמת מדעית; אך הוא מיהר להוסיף כי מדובר ב׳משלים׳ (parables) שיועדו להדגים את המציאות.[24] עוד תיאולוג בפולחן הנאו-קלאסי, פרגוסון, בחר ניסוח מדעי שונה: מאחר שהתיאוריה הנאו-קלאסית מבוססת ״... על ׳הדבר׳ הזה הקרוי הון...״ ומאחר שתיאוריה זו אינה ניתנת להוכחה, הרי שאימוצה הוא ״... עניין של אמונה...״ (*Ferguson*, 1969: pp. xvii-xviii). אין ספק, שאמונה כזאת חיונית ביותר. הגדרת ההון כאובייקט יצרני בר-מדידה אינה תרגיל לוגי בעלמא. היא מהווה חלק חיוני מהבסיס האידיאולוגי להצדקת השיטה הקפיטליסטית. ויתור על מיתוס ׳הפריון השולי׳ אינו בא בחשבון אפילו במחיר של שקר אינטלקטואלי מתמשך ושיטתי. השיטה חייבת להמשיך ולנוע. העניינים המשיכו להתנהל, כמו בכנסייה שבה התגלה שכתבי הקודש מזויפים. הטקטיקה העיקרית הייתה לטאטא את העניין המביש אל קרן-זווית ולהתעלם ממנו. מסתבר שעד עתה, ההשתקה מצליחה לא-רע.[25] כמעט כל ספרי היסוד בכלכלה (כולל המהדורות האינסופיות של סמואלסון) ממשיכים ׳למדוד׳ כמויות הון ופריונו השולי,

---

הזמן לתשומה בפני עצמה (*Jevons*,1871). בעקבותיו בא נסיונו של יוג׳ין פון בוהם-באוורק (*Bohm Bawerk*, 1891), שתואר לעיל; ולאחריו נסיונותיהם של קנוט וויקסל (*Wicksell*, 1935) ושל ג׳ון היקס (*Hicks*, 1973). כולם השקיפו על מוצרי-הון כעל ׳שלבים׳ בתהליך הייצור. ההון הוגדר כיחידות של ׳תקופת ייצור ממוצעת׳: מין צירוף של התשומות המקוריות שנכנסו לייצור ושל אורך הזמן הנהוג, בדרך כלל, לניצולן. הם האמינו שתהליכים יותר מסובכים הם יותר פרודוקטיביים, ושהארכת משך הייצור הממוצע היא סימן לעלייה ב׳עתירות ההון׳. מכל מקום, הגירסה האוסטרית (הכוללת גם נסיונות לחבר את זמן הייצור להעדפות הזמן של הצרכן הריבוני) — בין אם מדובר בחשיבה מדעית בעלת ערך או בפיקציה נאו-קלאסית נוספת — נותרה בסופו של דבר מטריאליסטית. היא ניסתה להראות קשר חיובי בין כמות מצרפית של הון מצד אחד, לבין פריון-תועלת מצד שני. בסיכומו של דבר, הדרך שלה לחמוק מהקונטקסט החברתי-פוליטי של ההון, לא הייתה שונה במהותה מפונקציית-היצור של קלארק, ולמעשה, גם היא נופלת במלכודת ההגיונית של ׳המחלף הכפול׳.

[24] *Samuelson* (1962)

[25] ראו למשל: *Hodgson* (1997). כיוון אחר שננקט היה להודות, שאכן מדובר בבעיה, אבל תיאורטית בלבד, שאין לה השלכות מעשיות חשובות. ברור, שאם נביא בחשבון את האופי המופשט של הדוקטרינה הנאו-קלאסית — אי אפשר להישען על טיעונים ׳מעשיים׳ מסוג זה. הכיוון השלישי כלל נסיונות ליצור מודלים בעלי שיווי-משקל כללי, אבל לא מצרפי. במודלים מסוג זה מודדים בפונקציות הייצור את התשומות הנפרדות, בלי לנסות לאחד אותן. בניתוח פורמלי, לא מזכירים יותר ׳הון מצרפי׳ ולא ׳שיעור ריבית כללי׳; יש רק תשומות נפרדות ומחירים בודדים. הגישה הזאת סובלת מפגמים רציניים. ראשית: כל ההצגה הזאת של תשומות ייצור הופכת לסבך שאינו ניתן להגדרה ולעתים בלתי אפשרי למדידה. שנית: ללא הפן המצרפי, נזקקים לתשומות משלימות — וכך אין אפשרות לחשב את התפוקות השוליות, אפילו באופן תיאורטי. שלישית: מאחר שהנחות של רציונליות ותועלת מקסימלית אינן יכולות לבדן להבטיח את השיפוע היורד של פונקציית הביקוש — אין גם ביטחון שהמודלים של שיווי-משקל כללי יהיו יציבים. (ביקורת מפורטת: *Rizvi*, 1994)

ללא שמץ של ספקנות. אולי זה הפריון השולי של 'מדע הכלכלה': עיצוב וייצוב התודעה החברתית, בעיקר זו שמהווה את חגורת המגן של המעמד השליט, והפצת אמונה כוזבת במסווה של מדע. לכן, בין השאר, התפוררה 'מדינת הרווחה' בלי שתהליך זה נתקל בהתנגדות רצינית ותוך ניצחון מרשים של הנאו-קלאסיקנים, בשני העשורים האחרונים של המאה העשרים, כאילו שנות השלושים לא היו מעולם. כפי שציינה ג'ואן רובינסון: ספרי הכלכלה, מהמבואות ועד למאמרים המתקדמים בכתבי-העת האקדמיים, ממשיכים עד היום לבנות תיאוריות "... במונחים שאינם ניתנים להגדרה, ולחפש תשובות לקושיות שאינן ניתנות לשאלה..." (*Robinson*, 1971). קשר של שתיקה פרוס על התרמית האינטלקטואלית הגדולה של המאה-העשרים: ההון.

ד. *תיאוריית הצבר ההון המרקסית*

לאורך שלושת הכרכים של 'הקפיטל' לא מופיעה הגדרה 'אנליטית' ברורה של ההון, ויש לכך סיבה טובה. מרקס, בניגוד לכלכלנים-הפוליטיים הקלאסיים בני זמנו, לא ראה בהון חפץ מוחשי – אלא סוג של מרקם חברתי מתפתח, שאת עלילתו הוא שקד לתאר ואת סתירותיו הפנימיות הוא טרח לחשוף. המרקם הזה כולל את תהליך הייצור, חלוקת העבודה, שיפורים טכנולוגיים; ומעל לכל, אותם ההסדרים המוסדיים של יחסי העוצמה שמעצבים את התודעה החברתית. מרקס כינה את כלל המרקם המתפתח הזה בשם 'המשטר הקפיטליסטי' (הכינוי 'קפיטליזם' נטבע על ידי ממשיכיו של מרקס. מרקס עצמו דיבר רק על 'קפיטליסטים', 'קפיטל' ו'הסיסטמה הקפיטליסטית'). על פי אריק אולין רייט, הרעיון שלפיו הצבר הון הינו אוסף מתרחב של מכונות, בניינים וחומרי גלם, זר למחשבה המרקסית. במקום זאת, "... יש להבין את הצבר ההון כייצור-חוזר מתמיד של יחסים חברתיים קפיטליסטיים, ההולכים ומתפשטים דרך המרת הערך העודף להון קבוע ולהון משתנה..." (*Wright*, 1977: p. 198). גם אנוואר שאייך מדגיש את האספקט הזה: "... הון אינו חפץ אלא מכלול קבוע של יחסים חברתיים...", שכדי להבינו, "... יש צורך לפענח את תכונותיו כיחסים חברתיים... " (*Shaikh*, 1990: p. 73).

נקודת המוצא של מרקס הייתה, שההיסטוריה האנושית מתחילה במאבק על ניכוס העודף החברתי. שנית, אין חשיבות לצורה החברתית המיוחדת של ניכוס העודף וחלוקתו; מה שחשוב הוא, שהעודף תמיד התחולל באמצעות עבודה אנושית. שלישית, אין אבחנה, ולו גם אנליטית, בין ייצור שמחולל עודף לבין מאבק על חלוקת העודף לאחר שהופק. מדובר בתהליך **סימולטני** של מאבק על העודף ועל הפקת העודף. אלה כרוכים יחד במיסוד ובמיסוד-מחדש פוליטי של העודף. מיסוד זה יכול להופיע בצורות שונות: עבדות, מלוכה, דת, צמיתות, עבודה שכירה או 'הון אנושי'. אלה הם מוסדות דומיננטיים, המונצחים על ידי מעמד שליט בן תקופתו. אמרת 'הכנסה', אמרת בעצם חלוקת הכנסה. אמרת 'עבודה', אמרת למעשה סחיטת עבודה עודפת. אמרת 'מעמד', אמרת קונפליקט מעמדי (זה ההבדל בין התפישה המעמדית, שהיא קונפליקטית וקוהרנטית, לבין התפישה 'הריבודית', שהיא אינטראקטיבית ומפוצלת).

הניתוח הזה הביא את מרקס לתפישת הדינמיות של ההיסטוריה ושל האופי החולף של המוסדות הפוליטיים, שבעיני בני תקופתם נראים כנצחיים. הכלכלנים הפוליטיים

הקלאסיים וממשיכיהם, הנאו-קלאסיים, ראו בעיני רוחם חוקי טבע נצחיים (היצע וביקוש, שיווי-משקל, שוק, יתרון יחסי, תמורה פוחתת, תועלת שולית וכו'). מרקס לעומתם ראה זאת כאידיאולוגיות ארעיות, שנועדו להצדיק את תהליך סחיטת העודף ואת השולטים בתהליך אירגון העבודה של תקופתם.

הקפיטליזם הוא משטר משוכלל וחולף בתוך הזרם ההיסטורי של המאבק על העודף. במשטרים שקדמו לקפיטליזם, ניכוס העודף הושג בדרך של בעלות מקודשת על עבודת עבדים (קיסרויות עתיקות), או בדרך של בעלות מקודשת על קרקע (פאודליזם); בקפיטליזם, השליטה בהפקת העודף וחלוקתו נעשתה דרך בעלות מלוגטמת על ההון. מעבר להבדלים ביניהם, המשותף בין המשטרים הוא שהפקת העודף התחוללה דרך תהליך **יצרני** שמיסד את אירגון **העבודה**.

עד כאן נראית תיאוריית משטר ההון של מרקס בהירה וקוהרנטית. הבעיה נעוצה בתפישת תהליך העבודה כמקור העודף. תפישה זו הביאה אותו לשתי הנחות, שנתגלו כמוטעות ככל שהקפיטליזם התפתח. האחת: הוא יצא מהנחה מוטעית, שנלקחה מאדם סמית, לפיה הייצור התעשייתי הוא המפתח להתחוללות תהליך ההצבר הקפיטליסטי. הטעות השנייה, שאותה הוא שאל מדויד ריקרדו, הייתה שניתוח המחיר וקביעת המחיר של הסחורות הם הדרך המדעית הראויה להסבר ולניבוי של אירגון תהליך העבודה ושל השליטה בתוצר העודף.

התוצאה שנבעה משתי נקודות מוצא מוטעות אלה, הובילה את מרקס לערבוב בין צורה לבין תוכן. **התוכן** של הקפיטליזם הוא שיחבור בלתי פוסק של עובדים ומכונות, באמצעות תהליך מתרחב של ייצור וצריכת סחורות, כולל סחורות אדם. **הצורה** של הקפיטליזם היא שליטה מתרחבת של בעלי-ההון, כלומר, שליטה באמצעות מיסוד ומיסוד-מחדש של יחסי הבעלות המופיעים בצורה אבסטרקטית של הצבר הון.

מרקס ההיסטוריון הדגיש ללא הרף את שתי הפנים האלה של הקפיטליזם; הדיאלקטיקה המטריאלית סייעה לו בחידוד התהליך הדינמי של הסתירות בין צורה ותוכן, סובייקט ואובייקט, רוח וחומר, אידיאה ומעש. אבל כשהוא הגיע לניתוח אנליטי של תהליך ההצבר במונחים **מופשטים**, הוא לא הצליח להיחלץ מהתודעה הכלכלית-פוליטית בת זמנו. סכמות הייצור-החוזר שלו, אותן פיתח מן 'הלוחות' של קניי — ותיאוריית הערך של העבודה, שפיתח מתיאוריית המחירים של ריקרדו — לא הביאו אותו לתיאוריה קוהרנטית של הצבר הון. אצל מרקס, הניתוח האנליטי של תהליך ההצבר מתמקד אך ורק בתהליך הייצור; הוא מזניח את הדינמיות של המאבק למיסוד-מחדש של יחסי הבעלות. התוצאה: אף כי מרקס תפש היטב את תהליך הצבר ההון כתהליך כוחני בעל דינמיות פוליטית — הוא נלכד באותה מלכודת 'מטריאלית', שאליה נפלו יותר מאוחר הנאו-קלאסיקנים. התמקדותו בייצור כמקור ההצבר הובילה את מרקס לניסיון של יצירת מודלים של קביעת מחירים בתהליך הייצור, תוך בנייה של תיאוריית מחירים אלטרנטיבית לכלכלה-הפוליטית בת זמנו.

מרקס העמיד את תיאוריית הערך של העבודה, שהיא בעצם תיאוריית מחירי-ייצור המבוססים על ערך עבודה, במרכז תיאוריית המכניזם הקפיטליסטי. בכך, הוא עירבב סיבה בתוצאה: **המחיר** הינו **אמצעי** בלבד, ואמצעי אחד מני רבים, לניכוס העודף; **העודף** (דרך מוסד הרווח) הוא **הסיבה והמניע** בקפיטליזם; המיסוד של ניכוס העודף, באמצעות רציונליזציה של מחיר ורווח, הוא שמייחד את הקפיטליזם.

על תיאוריית מחיר זו, מרקס העמיס את תהליך התשומות-תפוקות של כלל תהליך הייצור-החוזר החברתי. הוא אף ניסה להסיק ממנו את מנגנון הפקת העודף, היווי ההון, הרווח, השינויים בשיעור הרווח, השינויים בפריון העבודה, תהליך הפרולטריזציה, תהליך ההתרוששות של השכירים, חלוקת העבודה החברתית, התנודות המחזוריות באבטלה ואפילו את התיאוריות של מחזורי המשברים בקפיטליזם (בעיקר משברי רווחיות).

בשולי התיאוריה של ערך העבודה, נדחקו ופרצו יותר מאוחר מיגוון של אסכולות ותיאוריות מרקסיסטיות: תיאוריות על האימפריאליזם, על הקפיטליזם-הפיננסי, על הקפיטליזם-המונופולי, על 'הנטייה לתת-צריכה', על 'ההתפתחות הבלתי-שווה', על 'הפיתוח של תת-הפיתוח', על 'התלות של הפריפריה במרכז', על 'סחיטת-הרווח' ועוד. כל האסכולות הללו נובעות מתיאוריית הערך המרקסית, ומתמודדות איתה במישרין או בעקיפין. כולן מחפשות דרך לערוך בה רביזיה ולהתאימה למציאות, בלי לפגוע בגרעין שלה: העבודה התעשייתית כבסיס להצבר ההון.

הניסיון של מרקס היה ייחודי; ושאיפותיו להקנות תקפות אוניברסלית לתיאוריית הערך של העבודה לא נבעו רק מיומרנות מדענית. מרקס, כנראה, התרשם יתר על המידה מהמהפכה הכימית בת זמנו. הוא האמין כנראה שיצליח, כמו שעשו בכימיה, לגלות את היסוד ההיולי ביותר, את יחידת-הערך הבסיסית (אותו 'מחיר טבעי', שהכלכלנים-הפוליטיים סגדו לו). השאיפה, למצוא יסוד היולי חדש מהדהדת בכל פריצת דרך מדעית. כך קרה בפיזיקה, עם גילוי החלקיקים היסודיים של האטום; ובביולוגיה עם גילוי ה'די.אן.איי'. מרקס חשב, אולי, כי יחידת-הערך הבסיסית דומה לאטום של מימן: מזה-האחרון נובעות התרכובות המסובכות ביותר – וכך גם 'העבודה המופשטת' מהווה את היסוד ההיולי של התרכובת החברתית.[26]

על פי מרקס, תהליך ההצבר נובע מהערך העודף שנוצר בעבודת העובד ומנוכס בכוחו של הקפיטליסט, במהלך של ייצור חברתי הולך ומתרחב. בתיאוריה המרקסית, מקורו של הערך העודף הזה תלוי בשתי הנחות. האחת: כל הסחורות נמכרות במחירים, שהם פרופורציונליים לערך העבודה שלהן. ערך העבודה, מצדו, הוא אקויוולנטי ל'זמן העבודה החברתי החיוני' המוחדר לסחורות הללו. הפועלים, שמייצרים את הסחורות, מוכרים את כוח-עבודתם תמורת שכר, שהוא פרופורציונלי לזמן הנחוץ כדי למחזר עצמם, או לייצר מחדש את כוח-עבודתם. ההנחה השנייה: ערך העבודה של הפועלים, כשהוא נמדד בשעות, הינו קצר יותר מאשר יום עבודה טיפוסי שבו הם מועסקים. מבחינת העובד, הוא מייצר את עצמו מחדש בחלק מיום העבודה, וכל השאר הוא 'עודף' המנוכס בידי הקפיטליסט. מכאן, שהעובד חי בספֵרה של ייצור סחורות פשוט ולא מתרחב: C–>M–>C. הוא מוכר את עצמו, כלומר את כוח-עבודתו, כסחורה (C) לאחר שקיבל את ערכו בצורת שכר בערכי כסף (M), הוא קונה בכסף זה סחורות צריכה (C) החיוניות לקיומו ולמיחזורו (כולל מזון, דיור, בריאות ותחבורה).

---

[26] "...[הסחורה היא] מיקרש בלבד של עמל אדם נטול הבדל... בחזקת גבישים של אותה עצמות חברתית, המשותפת לכולם. משמשים הם ערכים, ערכי סחורות..." (*מרקס, 'הקפיטל', כרך א', עמ' 32*).

מנקודת-מבטו של הקפיטליסט, הדגש אינו על כסף כאמצעי לקניית סחורות צריכה; אלא להיפך, על סחורות כאמצעי להשגת עוד כסף. הייצור-המתרחב מתאפיין במשפט קצר: *'כסף עושה יותר כסף'*: ($M\text{–>}C\text{–>}M^*$). לשם כך, הקפיטליסט מכניס עצמו לספרה של ייצור מתרחב: (M–> c+v–> production–> c+v+s–> $M+M\Delta$–> M^*).

כסף (M) ממיר עצמו להון קבוע (c) ולהון משתנה (v). ההון הקבוע הוא אותן יחידות-ערך של מכונות, חומרי-גלם ופחת. הוא מכונה 'קבוע', משום שערכיו אינם משתנים במרוצת תהליך הייצור. ההון המשתנה הוא הערכים לקניית כוח-עבודה. הוא 'משתנה', משום שרק העבודה הינה בעלת הסגולה הייחודית ליצור עוד ערכים לאורך תהליך הייצור. זאת הסיבה שבתום מחזור הייצור, הסחורה המופקת מכילה לא רק את ערכי (c+v) – אלא גם ערכים עודפים (s) שנוספו באמצעות העבודה העודפת, שהפכה ליחידות כסף ($M\Delta$), שנוספו לכסף בתחילת הייצור ($M+M\Delta$) ובסך הכל הפכו (M^*). הערכים העודפים האלה הם מקור ההצבר הקפיטליסטי.

הבעיה העיקרית של תיאוריית ההצבר המרקסית נבעה, מלכתחילה, מהקשר הבעייתי שטווה מרקס, בעקבות הכלכלנים-הפוליטיים בני זמנו, בין הערך לבין המחיר. מרקס התכוון להסביר באופן אנליטי את הקוד הבסיסי של הקפיטליזם, מוסד הצבר ההון. במקום זאת, יצאה לו תיאוריית מחירים משונה; והוא נאבק בה לאורך עשרות שנים, ללא הצלחה. בעייתיותו של הקשר הזה, בין הערך לבין המחיר, נודעת בעגה האקדמית כ'בעיית המעבר' (Transformation Problem). הבעייתיות נובעת משני תהליכי מעבר. ראשית: מהשלב שבו ערכי תשומות העבודה, הנכנסות לתהליך הייצור, מוסבים למחירי ייצור (שישררו בתנאים היפותטיים של תחרות מושלמת). שנית: מהסבת מחירי הייצור למחירי שוק (בתנאים 'הלא-מושלמים' שהמציאות מכתיבה).

שני תהליכי ההסבה היו שנויים במחלוקת מאז זמנו של מרקס. ניתן לאמר, שתולדות ההתפתחות של התיאוריה המרקסיסטית מאופיינות בנסיונות מתחדשים לפתרון 'בעיית הטרנספורמציה', בטכניקות מתודיות וכמותיות שונות. אולם, שתי הבעיות המרכזיות נותרו בעינן: הבעיה הנעוצה בהנחה בדבר מרכזיותו של הייצור התעשייתי, והבעיה הנובעת מ'הפשטת' תהליך ההצבר וניתוקו ממוסדות הכוח בחברה. הבעייתיות מתחילה כבר בשלב הראשון, של הסבת ערכי העבודה למחירי ייצור: בשלב זה מניחים שכל אחד משלושת המרכיבים של משוואת הערך הוא בעל שיעור אחיד לרוחב כל ענפי המשק. שלושת המרכיבים הם: שיעור-הרווח, שיעור-הניצול, וההרכב האורגני של ההון. שיעור-הרווח (π) מחושב כיחס בין הערך-העודף (s) לבין סכום תשומות הייצור של שני מרכיבים: 'ההון הקבוע' (c), הכולל ציוד וחומרים ושרותים שהופקו באמצעות עבודה בעבר, ו'ההון המשתנה' (v), שהוא רכישת תשומות של כוח-עבודה חי; שיעור-הרווח, אם כן, הוא: $\pi = s/(c+v)$.

שיעור-הניצול (ε), הוא היחס בין ערך העבודה העודפת (s) ובין ערך העבודה החיונית (v); שיעור-הניצול הוא: ($\varepsilon = s / v$).

ההרכב האורגני של ההון (θ), הוא היחס בין תשומות ההון הקבוע ובין תשומות ההון המשתנה; ההרכב האורגני של ההון הוא: ($\theta = c / v$).

מכאן מתחילים העניינים להתנהל בכבדות. מרקס הניח שעקב אופיו התחרותי של הקפיטליזם, זרימת הון מענפים פחות רווחיים ליותר רווחיים, תגרום לנטייה לשוויון של שיעורי-הרווח (π) בין הענפים. הוא גם הניח, ששיעור-הניצול (ε) ישתווה באופן

דומה בין הענפים בגלל התחרות בין העובדים ובשל הזרימה החופשית שלהם מענף לענף. שתי הנחות אלה (בדבר תחרות ובדבר זרימה נטולת-מעצורים של הון ועבודה בין ענפים) עשויות להיות שנויות במחלוקת; אם כי ברור שבתקופתו של מרקס, אשר הכיר את הקפיטליזם בראשית דרכו, הנחות אלה נראו מציאותיות. אולם כשמדובר בהנחה השלישית, ברור שכבר בתקופת מרקס לא היה ניתן להתעלם מאי-התאמתה למציאות. על פי שתי המשוואות הראשונות, ההרכב האורגני של ההון (θ) חייב להשתוות בין הענפים.[27] ההרכב האורגני של ההון, שהוא המינון שבין הון קבוע לבין הון משתנה, תלוי, לפי תיאוריית הערך המרקסית, בערכי העבודה ובאופי הטכנולוגי המיוחד של הענף. אופי זה שונה מענף לענף, ותלוי מעט מאוד בזרימת ההון או ברצונם של בעלי-ההון. למשל: ההרכב האורגני של ההון בענף המחשבים, נוטה להיות נמוך יותר מאשר בענף הפלדה; בחקלאות – נמוך יותר מאשר בייצור שבבי מחשב; ובבנייה – נמוך יותר מאשר בייצור מכוניות. יוצא, שההרכב האורגני של ההון, להבדיל משיעור-הרווח ומשיעור-הניצול, מאופיין דווקא בנטייה לפיזור בין ענפי, ואין בנמצא כוח פנימי שיביא אותו לשוויון בין ענפי. התוצאה פשוטה: כאשר מנסים למדוד את התפוקות במונחי זמן-עבודה, ערכי התפוקות אינם שווים לערכי התשומות שנכנסות לייצור. מכאן, שהרווח אינו יכול להשתוות לערך העודף.

יהיו אשר יהיו הפתרונות – ממבט רטרוספקטיבי שמאז מרקס ועד זמננו, נראה שתיאורטיקנים מרקסיסטים סירבו לנטוש את הנחות היסוד של תיאוריית הערך של העבודה; ומשום כך חיפשו דרכים שונות ומשונות לפתור את 'בעיית הטרנספורמציה'.

בין הדרכים הידועות לפתרון הייתה 'התיאורמה' של מורשימה, שהיא בעצם פשרה בין התיאוריה ובין המציאות.[28] התיאורמה קובעת כי ערך-עודף חיובי גורר רווח חיובי, ולהפך – אף כי שני הגדלים אינם בהכרח שווים. בדרך זאת, אף כי תיאוריית הערך המרקסית מתקשה להסביר את קביעת מחירי הסחורות הבודדות, היא עדיין מציעה הסבר כללי לסיבת המחיר. אף על פי שערך העבודה הוא הסיבה שעומדת מאחורי הופעתו החברתית של המחיר, אין הכרח שיתקיים קשר כמותי מדויק בין הערך לבין המחיר. על פי פתרון זה, המחירים מופיעים כערכים שעברו תהליך שינוי. אם נסכים, ששיעור הרווח נוטה להשתוות בין הענפים לרוחב כל המשק – הרי שהערך-העודף, בענפים בעלי הֶרכב אורגני נמוך של הון, חייב להתחלק מחדש, לטובת ענפים בעלי הֶרכב אורגני גבוה של הון. כך יוצא, שהרווח אשר מנוכס בידי כל ענף, שונה בדרך כלל מהערך-העודף שהופק על ידי העבודה באותו ענף. מסקנת התיאורמה היא שהמחירים בכל ענף חייבים לסטות מהערכים היצרניים שעומדים מאחורי המחירים. באמצעות טרנספורמציה כזאת, מערך למחיר – תיאוריית הערך המרקסית עשויה להתקבל כהיגיון

---

[27] תיאוריית הערך מורכבת מצירופים ויחסים בין שלושת מרכיביה הבסיסיים: (Value = c+v+s).
היחסים העיקריים הם: (π), (ε), (θ).
נחלק את משוואת שיעור הרווח בשני צדדיה ב-(v), ונקבל: $\pi = (s/v) / (c/v+1) = (\varepsilon) /(\theta+1)$
מכאן, שאם (π) וכן (ε) נוטים להשתוות לכל רוחב המשק – כך גם חייב (θ).

[28] *Morishima and Catephores* (1978)

כללי של מחירים, אך לא כהיגיון פרטי של כל מחיר בנפרד. מחיר בודד ורווח בודד יהיו שונים מהערך ומהערך-העודף שחוללו אותם; אבל סך כל הרווחים אמור להיוותר שווה לסך כל הערך-העודף במשק, וסך כל המחירים אמור להיוותר שווה לסך כל הערכים במשק.[29] מבחינה אמפירית, אף כי ערכי העבודה בפני עצמם אינם מספיקים כדי להסביר מחירים — ניתן בקלות להסב אותם למחירים, בעזרת ידע סטטיסטי על ההרכב האורגני של ההון בכל ענף. מבחינה תיאורטית הצליחה 'התיאורמה' של מורשימה להותיר את תיאוריית הערך המרקסית בגבולות ההיגיון. ערך העבודה נותר עדיין הסיבה למחיר, והייצור של הערכים העודפים עדיין נותר המקור לרווח. כך היה ניתן לפשר בין תיאוריה מהפכנית ביסודה ובין תהפוכות המציאות.

ה. המפולת של תיאוריית ייצור הרווח המרקסית

עד לשנות החמישים הוגבל ויכוח 'הטרנספורמציה' לחוג צר של מרקסיסטים. ואז התפרסם מאמר מאת פול סמואלסון, שהרחיב את הוויכוח עד לכלל דיון ברלבנטיות של התיאוריה המרקסית בכלל. סמואלסון הראה, לפחות באופן מתמטי, שכל בעיית הטרנספורמציה אינה אלא 'עיקוף מיותר'. מרקס גורס שקיימים שני תהליכים אנליטיים עוקבים: הראשון, שבו תנאי הייצור (הכוללים את ערך כוח-העבודה ואת שיעור-הרווח) קובעים את ערכי התפוקה; והשני, שבו מומרים ערכי התפוקה למחירי התפוקה. סמואלסון, לעומת זאת, טען שנדרש תהליך אחד בלבד; תהליך שבו מחירי הייצור נובעים מפרמטרים ישירים של ייצור, בלי שום צורך בתיווך של ערכי עבודה. מכאן מכריז סמואלסון בנימה עוקצנית: "... על בעלי הפלפול המרקסיסטי לשנן את עיקרי הכלכלה התקפים לכל החברות בכל הזמנים: קצץ בהפסדים וזרוק לפח את תיאוריית הערך של העבודה..." (*Samuelson*, 1957: p. 891-2).

אלא שבשנת 1960 התפרסם ספרו הצנוע של פיירו סרפה *'ייצור סחורות באמצעות סחורות'*, שהוזכר לעיל. הספר לא רק הפריך את תיאוריית המחירים הנאו-קלאסית, אלא גם פגע קשות בתיאוריית הערך המרקסית. על פי סכמות התשומות-תפוקות של סרפה, ניתן היה להסיק שתיאוריית הערך של העבודה הינה חסרת ערך הרבה יותר מכפי שניסה סמואלסון להראות. כפי שהראו סטידמן ורבים בקרב ממשיכי סרפה, הטרנספורמציה מערכי תשומות לערכי תפוקות לא רק הייתה עיקוף מיותר אלא עיקוף **בלתי-אפשרי** בכללותו.[30] מרגע שהניתוח עבר מייצור פשוט אל ייצור מורכב ומשולב בתהליכי ייצור מצטלבים (כלומר, תהליכים שבהם תפוקות מגוונות משתלבות בתשומות מגוונות של תהליכי ייצור אחרים) — ערכי העבודה עשויים להפוך לבלתי-מוגדרים, או אפילו לחסרי-מובן. במצבים מסוימים, גם אם נדע את סך כל זמן-העבודה שהוכנס לתהליך הייצור, לא נוכל לקבוע את ערכי העבודה של תפוקות בודדות. במצבים אחרים — שבהם קיימים שני תהליכי ייצור בעלי אותה יעילות בייצור תפוקה אחת, אולם בעלי יעילות שונה בייצור תפוקה אחרת — ערך העבודה עשוי להגיע בסיטואציות מסוימות לאפס, או אפילו לקבל ערך שלילי...

---

[29] סקירה ממצה של הנושא: *Hunt and Glick (1990)*

[30] *Steedman* (1975; 1977)

התאורטיקנים המרקסיסטים נאבקו קשות כדי להתגבר על הקשיים הללו, והפתרונות שהוצעו היו מסובכים ביותר ובעלי הנחות מוצא נוקשות.[31] ניתן לאמר שתיאוריית הערך של העבודה איבדה מבחינה אנליטית, ובוודאי מבחינה אמפירית, את משיכתה כתיאוריה הגיונית ופשוטה – המשמשת כנשק פוליטי, מעצם היותה מדריך מהיר להבנת המציאות.

הסיבה העיקרית לכל הבעיות הללו היא שהמרקסיסטים, בעקבות מרקס, פנו אל הריאליה של הייצור כדי לחפש את המפתח לסוד ההצבר. אצל הנאו-קלאסיקנים, ההתרכזות בייצור מוצרים ושירותים נעשית **במתכוון**; כך נוצרת אשליה של דה-פוליטיזציה של יחסי-ייצור בחברה האזרחית הפיקטיבית. לעומת זאת, המרקסיסטים מלכתחילה ראו בדמיונם את הייצור כחלק ממרקם חברתי של יחסי-סמכות או של קונפליקט מעמדי. מרקס עצמו כתב ב*ביקורת הכלכלה המדינית*: "... ההון הוא הכוח השליט בחברה הבורגנית. עליו להיות הן נקודת מוצא והן תכלית..." (*Marx*, 1859: 303-4). אף על פי כן חזרו ונפלו המרקסיסטים לתוך מלכודת של קו-ייצור מופשט, נקי מאמצעי כפייה, מאלימות ומסמכות. התפילה המוזרה שמנהלים הנאו-קלאסיקנים בראשית כל ניתוח חברתי הכוללת את המנטרה הידועה: "... בהנחה של שוק משוכלל ללא בלמים מוסדיים וללא ממשלה...", המרקסיסטים חוזרים עליה בדרך המיוחדת להם, בבואם לחפש את היסוד היולי, באמצעות ערך העבודה המופשטת, שנכנסת לתהליך הייצור החברתי.

רוב התיאוריות הנאו-מרקסיסטיות שהתפתחו לאחר הילפרדינג, לנין וקלצקי (כולל תיאוריות 'האימפריאליזם', 'התלות' ו'הסיסטמה הקפיטליסטית העולמית'), אינן מקבלות בפועל את תיאוריית הערך של העבודה. הן יוצאות מהנחה שהקפיטליזם העולמי שרוי בסיסטמה של 'הון מונופולי'; תיאוריית הערך הופכת למעין טקס פתיחה, וממהרים להיפטר ממנה בהזדמנות הראשונה. המציאות של ההון המונופולי, הן בתוך המדינות הקפיטליסטיות המפותחות והן במערכת העולמית, היא שונה: כששיעור השכר סוטה מן העלות החיונית מבחינה חברתית, למיחזור העובדים – ערך כוח-העבודה, שהוא התשומה הבסיסית בכל תהליך ייצור, הופך ל'נגוע' ביחסי עוצמה פוליטיים. חזרנו אפוא, לעולם הדואלי של ערך כלכלי בבסיס מול עולם-על פוליטי של מחירים.

אין ספק שמרקס צדק כשקבע, שהערך הינו ביטוי של אותו חלק מכלל זמן-העבודה החברתי אשר נדרש כדי לייצר אותו. הצרות התחילו כשהוא ניסה ללכת בעקבות הכלכלנים-הפוליטיים הקלאסיים, ולבנות 'מלמטה' בניין המבוסס על מדידת כמויות של תשומות עבודה בודדות. לא רק שהוא הניח, שהייצור מכיל את הצופן לניתוח תהליכי החלוקה וההצבר (אשר מאז סרפה לפחות, מוטלים בספק), אלא גרוע מכך: הוא גם הניח שתהליכי הייצור ניתנים, באופן אובייקטיבי, להגדרות במונחים כמותיים.

מעניין, שמרקס עצמו היה מודע לבעייתיות הזאת. בקטע בעל אופי נבואי, חזה מרקס את התמוטטות תיאוריית ערך הייצור שלו המבוססת על תשומות זמן-עבודה: "... ככל שמתקדמת תעשיית הייצור ההמוני, כך תהיה יצירת עושר ממשי תלויה פחות בזמן העבודה ובכמות העבודה שמושקעים, ויותר בכוח המכשור הטכנולוגי שפועל בזמן העבודה...

[31] בין הפתרונות המעניינים במיוחד: *Farjoun and Machover* (1983)

בטרנספורמציה הזאת, פוסקת העבודה הישירה שמבוצעת בידי האדם עצמו מלהיות הציר המרכזי של הייצור והעושר, גם לא זמן העבודה, אלא הצבת כושר ייצורו הכללי. כלומר, הידע שלו והתגברותו על הטבע דרך קיומו החברותי. בקיצור, התפתחותו של האדם לפרט חברותי... מאותו זמן שעבודת האדם בצורתה הישירה תחדל להוות את עיקר העושר, זמן העבודה יחדל, והוא חייב לחדול, להיות קנה מידה לעושר. ערך החליפין יחדל בהכרח להוות מדד לערך שימוש ומכאן שאופי הייצור הנשען על ערך החליפין יתמוטט... ״ (*Grundrisse*, pp. 592ff מצוטט מתוך: *Marcuse*, 1964: pp. 35-36).

זהו קטע אופייני למרקס, המראה שבתוך תהליך הצבר ההון, הנראה מוצק לכאורה, מבצבצת סתירה פנימית, שמצביעה על חברה אחרת. בתשלובת חברתית-טכנולוגית סבוכה, מתמוטטים היחסים הישירים בין תשומות עבודה ומחירי שוק. כאשר תתמוטט שיטת הצדקת המחירים, שכאילו נקבעים על ידי כוחות לא אנושיים – קביעת המחירים תהפוך לעניין אנושי, שצביונו הכוחני יהיה גלוי. במקביל, יבשיל זמנה של שיטה אלטרנטיבית בחברה אחרת; אופני הייצור והצריכה בה יהיו לא כוחניים, כלומר הם יהיו חופשיים משלטונו של ההון.

הוא התבדה, אולי, לגבי שיטה אלטרנטיבית – אך נראה שצדק לגבי אובדן ההצדקות לשיטה הקיימת. כעדות להתמוטטות שיטת ערך החליפין של העבודה ניתן להביא קטע ממסמך, שפדרציית האיגודים המקצועיים בארה״ב (AFL-CIO) פירסמה ב-1958, ושמו *׳אוטומציה ושינוי טכנולוגי׳*: ״... אוטומציה, במובן הרחב ביותר שלה, הינה בעצם סוף מדידת העבודה... כשקיימת אוטומציה, אין אפשרות למדוד תפוקה של אדם יחיד, ואין יותר סיבה לשלם לאדם לפי כמות תפוקה או זמן...״ (מקור: *Tsuru*,1993: p. 7).

עד כה הצבענו על הבעייתיות של השלב הראשון בטרנספורמציה, ההסבה מערכי ייצור למחירי ייצור. כשמדובר בשלב השני, שלב ההסבה ממחירי ייצור למחירי שוק, המצב הוא הרבה יותר עגום: כאן כבר מדובר בעולם פיקטיבי לא פחות מהעולם הנאו-קלאסי של הכלכלן המצוי בן זמננו. קיומה של תחרות מלאה הוא תנאי הכרחי להסבה.[32] פירושו של דבר, שפירמות ועובדים חסרים יכולת כלשהי להשפיע על מחירים ועל שכר – שאם לא כן, לא תהייה התאמה בין מחירי השוק לבין מחירי הייצור. מנגד, התנאים של תחרות מושלמת לא התקיימו בזמנו של מרקס, ובודאי שאינם קיימים במציאות של המאה העשרים. ניתן אפילו לטעון, שתחרות מושלמת מנוגדת מעצם הגיונה לחברה מעמדית. המרקסיזם המודרני טען, שאת הקפיטליזם התחרותי ירשו תופעות מגוונות: משקים ריכוזיים, ממשלים חזקים בעלי יכולת של מיסוי ותיקצוב מסיבי, צבאות המוניים, שוקי עבודה מפוצלים, יחסי מרכז ופריפריה וכו׳. מתבקשת המסקנה: אף אם תיאוריית הערך של העבודה מועילה, כנקודת פתיחה ללימוד תולדות הקפיטליזם – היא הופכת לחסרת ערך, ואף מפריעה, למחקר מרקסיסטי רציני על מוסדות הרווח ועל תהליכי ההצבר בחברה הקפיטליסטית של ימינו.

---

[32] הסברים מפורטים: *Howard and King* (1992): p. 282; *Sweezy* (1942): p. 270-274

ו. קץ הבסיס המטריאלי של ההון

עם התמוטטותה של פרדיגמה, עדיין מנסים שומרי החומות בדרך כלל 'למתוח' את התשבץ המרכזי ולערפל את הקצוות הבולטים בפגיעותם. כך אירע ל'עקומת פיליפס' בעידן הסטגפלציה; וכך אירע לפרדיגמה הקיינסיאנית בכללותה עם האינטרנציונליזציה של המשקים.[33]

התוצאה של התמוטטות תיאוריית ערך העבודה פגעה, ללא ספק, ביכולתה של הפרדיגמה המרקסיסטית להסביר באופן קוהרנטי את תהליך הצבר ההון. אבל המרקסיסטים לא ויתרו על פונקציית הייצור המעמדית, שבבסיסה מצוי ערך העבודה. בפונקציית ייצור זו נכרכו תוספות חדשות, שאמורות לאשש אותה. משום כך עלו לאחרונה אסכולות שמוסיפות 'תשומות' חדשות, תרבותיות, אידיאולוגיות ומדיניות, לתהליך ההצבר. עם זאת, גרעין התהליך עדיין מצוי בייצור התעשייתי המטריאלי. אף על פי כן זו פרדיגמה שמנסה להתחדש – שהרי בשורשי הגיונה, היא מאז ומתמיד קישרה את תהליך הייצור עם יחסי הכוח בחברה.

קשה לאמר זאת על הדוקטרינה הנאו-קלאסית. הבעיה העיקרית שלה איננה בדברים שהיא מנסה להסביר ולמדוד בעקשנות מזה כמאה שנה ('פריונם השולי של מוצרי הון'), אלא בדברים שמהם היא מנסה להתעלם: **מוסדות הכוח החברתי של ההון.**

לאחר הקריסה של אידיאולוגיות הפריון השולי של המכונות, התחילו הנאו-קלאסיקנים להכניס 'שחקנים' חדשים לתוך תהליך הייצור. כך הוכנסו לפונקציית הייצור 'גורמי ייצור' חדשים כמו 'טכנולוגיה', 'הון אנושי', 'ידע' ולאחרונה אף 'אינפורמציה'. כאן ממשיכים 'למתוח' את פונקציית הייצור של קלארק עד לקצה היכולת, כדי להסביר את 'תרומתם' של גורמי הייצור החדשים שהוכנסו כלאחר כבוד, לפונקציית הייצור במאה-העשרים. מחקרים אמפיריים מכל הסוגים מנסים להסביר את השינויים בתפוקות ביחס לתשומות. בדרך כלל, רק חלק לא-גדול מהתפוקות מוסבר סטטיסטית באמצעות תשומות שנצפו; והן מותירות מרחב גדול של 'שארית' (residual) סטטיסטית, התלויה באוויר.

כפי שנראה בהמשך, ההסבר העיקרי לכך הוא פשוט ביותר: ייצור הוא תהליך חברתי מקיף, שאינו ניתן להפרדה ולפירוק לגורמי-ייצור בעלי סגולות פריון. הכלכלנים אינם מעזים אפילו לחשוב על אפשרות כזאת; שהרי פירושה של קביעה זו הוא סופה של פונקציית הייצור – וליתר דיוק, קץ הדוקטרינה הדומיננטית של הקפיטליזם וחיסול המחלקות לכלכלה. משום כך, נחלצו הכלכלנים בניסיון להציל את הפרדיגמה באמצעות הרחבתה של פונקציית הייצור. עתה כוללת התפוקה, בנוסף להכנסות מגורמי הייצור המסורתיים שניתן לצפות בהם (קרקע, עבודה ומכונות), גם 'תשואות' הנמדדות כ'שארית'. ככל שה'שארית' הזאת גדלה, כן דרך כוכבו של גורם-ייצור חדיש ושמו 'טכנולוגיה', שבינתיים הוא הפך למוסכמה במדע הכלכלה.

הטענה הרווחת היא ש'השארית' הסטטיסטית של פונקציית הייצור אינה מהווה

---

[33] להלן, פרק ד' בספר.

בעיה תיאורטית, אלא פשוט 'מדד לבורות שלנו'. הבעיה, כך טוענים הכלכלנים המצויים, שעדיין איננו יודעים כיצד לכַמֵּת את גורם-הייצור 'טכנולוגיה'. כשנדע לאמוד את התשומות הטכנולוגיות ולשלבן בפונקציית הייצור — או-אז, 'השארית' תיעלם.

זאת כמובן טענה מאוד לא מדעית, משום שאין אפשרות להפריכה.[34] מאז עידן הרציונליזציה, נהוג לטעון שתיאוריות מוצלחות הן תיאוריות שהמבחנים האמפיריים שלהן מראים מינימום סטיות מהמציאות. מדע הכלכלה דווקא מצטיין בהצלחתו לכפות על המין האנושי תיאוריות הנוטות **להכחיש** את המציאות.

הרעיון, להוסיף גורם-ייצור רביעי נפרד, הועלה עוד בזמנו של אלפרד מרשל, בשנות העשרים; הוא קיבל דחף מיסיונרי מאת ג'ון קנת גלבריית, אשר הפך אותו לאבן פינה בספריו הפופולריים. מלומדים כמו גלבריית ראו ב'טכנולוגיה' תשומה המאפילה על גורמי-הייצור הקלאסיים הישנים: 'קרקע'-'הון'-'עבודה'. הם הסיקו שהקפיטליזם שבק חיים, ושבמקומו עלתה *'חברה-תעשייתית-חדשה'* המאופיינת ביחסי ייצור אל-מעמדיים, והמנוהלת על ידי קטגוריה ושמה 'טכנוסטרוקטורה'.[35] בשנות השמונים המשיכו למחזר את האופנה הזאת מלומדים זריזים כמו אלווין טופלר ודניאל בל, שהמציאו מהפכות 'אינפורמציה' ומהפכות 'גל שלישי'.[36]

נראה לנו שכל גיבוב המלים הזה, על מהפכה 'טכנולוגית', הינו חסר ערך. במסווה של ביקורת על הנאו-קלאסיקנים חוזר גלבריית על אותה טעות נאו-קלאסית, לפיה קיים 'גורם-ייצור' נפרד בעל סגולות פריון פנימיות.[37] כמו קודמיו, הוא מדגיש את הטבע היצרני ואת סגולות הפריון המופלאות של 'הטכנולוגיה' — תוך כדי הסוואת מבנה הכוח, **הכוח המעמדי**, שמסתתר מאחוריה.

מאז *'המהפכה הניהולית'* של ג'יימס ברנהם, ניסו גלבריית ודומיו לטעון כי הטכנולוגיה והמנהלים חיסלו את ההון ואת בעלי-ההון, כמרכז הכובד של החברה הקפיטליסטית.[38] המשטרים הקפיטליסטיים המודרניים אינם נתונים עוד ל'מחסור' ולכוחות שוק עיוורים; הם נתונים לידם הארוכה והמתכננת של הטכנוקרטים, אשר 'מווסתים' את המשקים בעזרת תכנון וטכנולוגיה. לא נראה שלפולחן הטכנולוגי-ניהולי הזה יש עדיפות על הפולחן הנאו-קלאסי. שני הפולחנים כאחד, סוגדים לסגולות הפריון המופלאות של 'גורם ייצור' זה או אחר; הם מדגישים את הייצור והטכנולוגיה, כמאפיין עיקרי של החברה המודרנית, ומתעלמים ממרכז הכובד של הקפיטליזם: יחסי השליטה. הם מתעלמים מההגמוניה של השולטים — המפעילים את הסיסטמה הקפיטליסטית, באמצעות הניהול הטכנולוגי והשליטה באינפורמציה, נגד מרבית המין האנושי.

---

[34] נניח שתי פונקציות ייצור היפותטיות בעלות תשומות פיזיות שמלוות בתשומות 'טכנולוגיות'. פונקציה ראשונה: $Q = 2N + 3L + 5K + T$; פונקציה שנייה: $Q = 4N + 2L + 10K + T$;
המרכיבים: (Q) = תפוקה, (N) = עבודה, (L) = קרקע, (K) = הון, (T) = 'טכנולוגיה'. נניח שהערכים של התשומות הם: $K=4$ $L=5$ $N=10$ $Q=100$; יוצא שבפונקציה הראשונה (T) צריכה להיות =45; ובפונקציה השנייה =10. מאחר שאין אפשרות מדעית למדוד את הטכנולוגיה, אלא להעריכה מתוך השארית, לא נדע לעולם איזה פונקציה תקפה מבחינה מדעית. במצב הנוכחי, שתי הפונקציות נראות תקפות...

[35] *גלבריית* (1958; 1967)

[36] *Toffler* (1980); *Bell and Kristol* (1971)

[37] גלבריית ששאב את עיקרי ביקורתו על הנאו-קלאסיקנים מאת ובלן (בלי שטרח לציין זאת), לא השכיל להבין את עיקרי התיאוריה של ובלן על ההון והארגון הטכנולוגי.

[38] *Burnham* (1942)

הבעיה המרכזית בכל התיאוריות של הצבר ההון (או בתחליפיו המודרניים כמו ׳טכנולוגיה׳, ׳ידע׳, ׳הון אנושי׳, ׳אינפורמציה׳ וכו׳), היא חוסר-היכולת שלהן להגדיר: **מה בעצם נצבר?**

ההנחה הסמויה של התיאוריות היא, שהצבר הון ניתן למדידה בדרך כזאת או אחרת במונחים מטריאליים. בעולם הנאו-קלאסי, המטרה המקודשת של קפוצי-השפתיים הסגפניים היא ׳להרבות הנאה׳; משום כך, ההון נמדד ביחידות בסיסיות של תענוג או ב׳יחידות תועלת׳. המרקסיסטים, בעקבות מרקס, טוענים — ומן הסתם, בהיגיון — כי הקפיטליסט מונע בדחף לא-רצוני, לרדוף אחר זנבו של ההצבר; או, כפי שמרקס תיאר זאת: ״... הצבירו הצבירו! זאת תורת משה והנביאים... הצבר למען ההצבר, ייצור למען ייצור...״ (*מרקס*, 1867: עמ׳ 489). תיאורי ההון של מרקס מנוסחים במונחי כוח ההולך ומתפשט, אשר אין לעמוד בפניו. אולם, כשמרקס והמרקסיסטים מגיעים לקטגוריות המופשטות של ההון ולתיאור כמותי של מכניזם ההצבר — נעלם המשטר הכוחני של ההון, ותחתיו מתגלה ערימה של יחידות מטריאליות של ׳עבודה מתה׳.

מרקס דחה את ההתעסקות של ׳הכלכלה הוולגרית׳, כלשונו, באידיאולוגיות ערך סובייקטיביות של היצע וביקוש — לפיהן בני-אדם בודדים מניעים את מנגנון ייצור הסחורות הקפיטליסטי, על בסיס תשוקתם לטעמים מתחלפים של תועלת (׳ערך שימוש׳). אבל ההון, בתיאוריה המרקסית, גם הוא נמדד ביחידות מטריאליות של תועלת; משום שהוא מבוסס על ערך העבודה, שנמדד אף הוא ביחידות של תועלת (׳ערכי שימוש׳) למיחזור כוח העבודה. יחידת-עבודה ׳פשוטה׳, כיחידה היולית של ערך, אינה יכולה לעמוד במבחן אמפירי. קיימים הרבה סוגים של עבודות, אבל קיימת רק דרך אחת להביא אותם אל מכנה משותף של יחידות ׳עבודה פשוטה׳: ראשית, להבחין בין איכויות שונות של עבודה (כמו עבודת ׳מהנדס׳, ׳נהג משאית׳ או ׳מורה׳); לאחר מכן, לקבוע את העלויות (על פי חישוב זמן-עבודה מופשט) הנחוצות למיחזורן ולייצורן-מחדש. ברור שהדרך הזאת מבוססת, בסופו של דבר, על קשר בין כמות לבין איכות; כלומר, על מדידת יחידות ׳תועלת׳ של ייצור ושל צריכה.[39] מכאן, שאין אפשרות למדדן באופן אובייקטיבי. למשל, האם קיימת משמעות אובייקטיבית לקביעה ולפיה שעת-עבודה של מהנדס בניין שווה לשעה וחצי של עבודת נהג משאית? כל קביעה מסוג זה הינה שרירותית. ערכה של העבודה ייקבע בכוח תועלת סובייקטיבית של הקפיטליסטים, או בהתאם לתועלת החברתית שהעבודה עשויה להביא, על פי

---

[39] נסיונות, לפתור את בעיית הערכתה של איכות או של פריון סוגי העבודה השונים, כרוכים בביטול למעשה של תיאוריית הערך. למשל מיקוטו איטוה טוען שניתן לעקוף את הבעיה, אם מחשבים שעת-עבודה באופן אחיד ללא התחשבות בסוג העבודה (*Ithoh*, 1987; 1988). חישוב כזה עשוי להיות סביר מנקודת-מבטם של עובדים בעבודות כפיים, המאורגנים היטב מבחינה פוליטית, כמו עובדי מכרות ונמלים. ייתכן כי אילו מרקס היה מסתפק בכך — התיאוריה שלו, מנקודת-מבטם של העובדים המאורגנים, הייתה הגיונית וברורה. אבל מרקס לא הסתפק בכך. הוא חתר לתיאוריה ׳מדעית׳ בנוסח מדעי הטבע; תיאוריה, שתסביר את התנודות במחירים וברווחים. הפתרון שמציע איטוה מחסל, למעשה, את האפשרות להשתמש בערכי עבודה כדי להסביר מחירים והון.

ההערכות הסובייקטיביות של מתכנני המשק בחברה האלטרנטיבית (כפי שמתאר המודל שפיתח אוסקר לנגה בשנות השלושים).[40]

הדואליות בין איכות לבין כמות, שאולי הציקה לפילוסופים עתיקים, התגלתה מאז אדם סמית כבעיה מרכזית בניהול ובאירגון העבודה. סמית ניסה לפתור אותה על ידי צירוף האיכות (׳ערך-השימוש׳) והכמות (׳ערך-החליפין׳) בנקודת-מפגש אידיאלית של ׳מחיר טבעי׳. מרקס דחה את המפגש הזה לעידן של החברה העתידית המשוחררת, שבה תוסר מהמין האנושי קללת הניכור מהעבודה. הנאו-קלאסיקנים המודרניים — המאמינים בדבקות, שהחברה הליברלית **כבר** שיחררה את המין האנושי מכבליו — נאלצים להתמודד קשות עם מציאות של טכנולוגיות מתקדמות ושל ייצור בינלאומי סבוך. הם מנסים למצוא בדרך אמפירית את החוליה המחברת בין איכויות המוצר ובין מחירו בשוק; הניסיון שלהם מבוסס על דרך שהיא שונה מההנחה המיסטית של ׳המחיר הטבעי׳, שהוא מושג בלתי ניתן להוכחה או להפרכה.

המתודה הנאו-קלאסית הידועה ביותר היא ׳מדד המחירים ההדוניים׳ (Hedonic price indices). עשרות מדדים סטטיסטיים פותחו על פיה — בניסיון לתרגם את השפעת השינוי האיכותי, שחל במוצרים במרוצת הזמן, למחירים וכמויות. ניתן לאמר על מדדים אלה, בקצרה, שהם ״יישומיים״ ביותר; עובדה היא, שנסמכים עליהם בסטטיסטיקות רשמיות. יש להוסיף, כמובן, כי ההסתמכות נעשית מטעמי אמונה בלבד.[41] אם מודדים מוצרים בודדים ופשוטים (כיכר לחם או עט נובע) באמצעות הגדרת ה׳איכויות׳ השונות שלהם, נראה העניין כלא-בעייתי במיוחד. הוא מסתבך, כשמנסים למדוד מצרפים גדולים של מוצרים, כגון התפוקה של תעשיית המכוניות או סך-כל התוצר הלאומי. כאן יש צורך בסיכומים של מיליונים (אם לא מיליארדים) של תכונות ואיכויות שונות; וכדי להביא את המוצרים השונים לבסיס משותף, יש צורך ביחידה טבעית משותפת שתפשט את המדידה. הפתרון המקובל הוא שימוש במחירים של שנת בסיס מסוימת, כיחידת מידה משותפת. למשל: אם מחירו של מחשב-כיס בשנת 1971 היה כעשירית ממחירו של מכשיר טלוויזיה, הכלכלן המצוי אמור להניח שמחשב-הכיס אוצר בתוכו עשירית ׳כמות׳ של טלוויזיה. אלא שטבלת איכות-כמות כזאת מכילה אותה סתירה פנימית, אשר כבר אדם סמית לא הצליח להתגבר עליה. הכלכלן חייב להניח שמחיר יחסי משקף כמות יחסית, ובכך חזרנו שוב אל הפיקציה של ׳מחיר טבעי׳, שיכול להתקיים רק בתנאי תחרות מושלמת ושיווי-משקל כללי. כל סטייה מתנאים אלה מערערת את הקשר בין האיכות והכמות של המוצר. לא מדובר בבעיה תיאורטית גרידא, או בקושי טכני להעריך מוצרים מסובכים במיוחד, אלא בבעיה מציאותית שכיחה ביותר. כיצד, לדוגמא, ניתן לשקלל מחיר-איכות של שתי סחורות חיוניות בעולם המודרני: נפט וחיטה. נניח שהמחיר היחסי של נפט וחיטה בשנת 1972 היה 1:5, ונניח שיחס זה אכן יצג את האיכויות היחסיות שלהם. לפי חישוב

---

[40] *Lange* (1935, 1936); גם במודלים של דמוקרטיה ישירה — למשל ה׳אוטונרכיה׳ של אוד (1998), בה ייערכו משאלים ממוחשבים בכל נושא הקשור באינטרס הכללי של האזרחים-צרכנים — לא ייעדר האלמנט השרירותי של המומחים שקובעים את ׳סדר היום׳ ושל דעת הרוב ׳הבוחרת׳.

[41] בין הראשונים שהציגו מדדים מסוג זה: *Stone* (1956); *Ulmer* (1949); *Court* (1939). מאוחר יותר — עם השינויים המהירים שהתפתחו במוצרים כמו מטוסים, מחשבים ושאר ׳היי-טק׳ — המשיכו בכך כלכלנים כמו *Berndt and Triplett* (eds.) (1990); *Griliches* (ed.) (1971)

זה, תוספת של טונה נפט תגדיל את התל״ג פי 5 מתוספת של טונה חיטה. אך מה יקרה אם שנת שיווי-המשקל מבחינת המחיר היחסי של נפט בחיטה תהיה לא 1972, אלא 1973, כאשר מחיר הנפט היה פי 15 מחיטה? במצב זה, חשיבות של טונה נפט בתל״ג תהיה פי 15 מטונה חיטה. כלומר, בחירת שנת הבסיס לצורך חישובי תפוקה כללית הינה קריטית. הבעיה היא שבחירה כזאת הינה שרירותית; שום יצור בעולם הזה לא ראה שיווי-משקל, ולא קיים בסיס אובייקטיבי כלשהו לזהותו. עצם ההנחה, שהעולם החברתי מצוי מידי פעם בשיווי-משקל תחרותי, היא מופרכת לחלוטין, שכן האידיאה של תחרות משוכללת היא פיקציה. שוק הנפט מעולם לא היה נתון ל׳תחרות משוכללת׳. ייתכן שמחירי הנפט מגיבים למלחמות הפורצות בין קבוצות-הון עולמיות, אך לכל אלה אין קשר למה שמכנים תחרות מחירים בשוק.[42] המקרה של הנפט אינו חריג: מבנה הכלכלה הפוליטית העולמית מורכב מפסיפס של תאגידי-ענק בעלי עוצמה פיננסית, שיש להם מאחזים איתנים בצמתים של הייצור והצריכה ההמוניים. אם נוסיף לכך את עוצמתן של קואליציות מדיניות, המשלבות ממשלים גדולים וצבאות חזקים בעלי כוח תקציבי וצרכני מרוכז — נמצא שמדדים, המתבססים על החליפין בין כמויות יחסיות של סחורות, אינם משקפים שינויים באיכויות כלשהן. הם משקפים אך ורק יחסי כוחות משתנים בתוך מארג פוליטי סבוך.

רצונו החופשי של הצרכן הוא הנס הפוליטי של הנאו-קלאסיקנים, הדגל הליברלי. ׳התועלת׳, ובעיקר ׳התועלת השולית׳ של הצרכן הריבוני, מחברת את חופש הבחירה עם מחירי הסחורות. הצרכים של הצרכנים קשורים לכמויות הסחורות ולמחיריהן. נניח שהצרכנים אכן אטומים ודוגמטיים כמו הנאו-קלאסיקנים. נניח שהם אינם משתייכים לשום חברה אנושית, ושאין אפשרות לנטוע בהם צרכים חדשים או כוזבים. הבעיה איננה עוד תיאורטית, אלא מעשית: כיצד לחשב את התוצר הלאומי ואת ההכנסה הלאומית. כאשר מחשבים את התוצר הלאומי של מדינה קפיטליסטית, לא מצרפים את סך המוצרים והשירותים שנקנו בפרק זמן מסוים, אלא את **המחירים** שלהם. משום כך, מוסיפים את הצריכה הבטחונית לצריכה האזרחית. ההנחה הבסיסית היא שדולר של הוצאה בטחונית, המוצא על ידי הממשלה, שווה באיכותו לדולר שמוציא הצרכן הריבוני. מניחים משום-מה שדולר אחד המוצא על נשק כימי, הוא בעל אותה ׳כמות׳ של תרופה שקונה הצרכן הבודד בבית-המרקחת. מזה כחמישים שנה, נעשה החישוב התמים הזה בחשבונאות הלאומית של המדינות. חישוב זה נעשה באמצעות הנחה תמימה לכאורה, לפיה שתי הסחורות — נשק כימי, ותרופה — אכן מספקות אותם צרכים אנושיים אמיתיים.

אילו היו כלכלני הזרם המרכזי עקביים בגישתם ובהטפתם הליברלית כביכול לחירותו של הצרכן הבודד, היה עליהם לחשב את התרופה ככמות **חיובית** של תועלת שיש להוסיפה לתוצר הלאומי, ואילו את הנשק הכימי היה עליהם לחשב ככמות **שלילית** של תועלת שיש להפחיתה מהתוצר הלאומי. יתר על כן: גם ׳הכמויות׳

[42] על עוצמת הקואליציה הפוליטית של ׳שבע האחיות׳ — להלן, פרק ו׳ בספר.

העיקריות שמיתוספות לתוצר הלאומי דרך מה שמכנים ׳צריכה פרטית׳ אינן נובעות בהכרח מטעמיהם החופשיים וצורכיהם האמיתיים של הצרכנים הריבוניים. סקירה קצרה של סעיף ׳צריכה פרטית׳ — שהוא עיקר התוצר הלאומי — תַראה שחלק לא מבוטל ממנה אינו אלא סוג של התניה כפייתית או, בקצרה, ׳צרכים כוזבים׳: סיגריות, אלכוהול, סמים, ניתוחים פלסטיים, מכוניות בעלות פחת מואץ, בגדים שמתיישנים במהירות, מחשבים שמוחלפים כל שנתיים, תוכניות טלוויזיה דביליות, ועוד מיליוני צרכים אחרים.

המרקסיסטים היו החלוצים בהבהרת המכניזם של ההצבר הקפיטליסטי — זה אשר מקפל בתוכו את הניכור הצרכני, הפטישיזציה של הסחורות, הצרכים הכוזבים והסובלנות המדכאת בחברה המודרנית. מכניזם זה נחשב ליעיל ומתוחכם יותר מהשיטות האלימות וממחנות-הריכוז ומהתעמולה הגסה של המשטר הסובייטי. אולם, הם נותרו שבויים בבסיס המטריאלי של תהליך הייצור התעשייתי; ולכן, הם נתקעו אי שם בוויכוח עקר על ערך העבודה ׳היצרנית׳ והעבודה ׳הלא-יצרנית׳.[43] כך הם החמיצו את המטרה של מרקס: להציב תיאוריה כלכלית-פוליטית קוהרנטית במאה העשרים ולהבהיר את האופי הפוליטי של הסחורה. תיאוריות הצבר ההון המרקסיסטיות, במאה העשרים, נותרו מבוססות על הנחות של ייצור מטריאלי מתקופת התחלת התיעוש. הנחות אלה קרובות, למרבה האבסורד, לדוקטרינה הנאו-קלאסית.

יש צורך בתיאוריה אלטרנטיבית של הון. יש לשחרר את ההון מבסיסו המטריאלי הכלכלי הצר, ולהחזירו למקורותיו החברתיים; להפקיעו מאת ׳מדע הכלכלה׳ ולהחזירו אל מרכז הכלכלה-הפוליטית. אנו נזקקים לתיאוריה שתיצוק תוכן פוליטי לתוך עצם הניתוח האנליטי של ההון; תיאוריית הצבר הון, שתחבר את הייצור והעוצמה למקשה אחת. מרקס, כאמור, היה הראשון שניסה להכניס את מיסוד העוצמה הפוליטית לתוך תהליך הצבר ההון. הוא עשה זאת באמצעות ניתוח שני מחזורי ייצור בסיסיים הפועלים בקפיטליזם: מחזור סחורות פשוט (C-M-C) ומחזור סחורות מתרחב (M-C-M*).

מדובר בשתי ספֵרות מנוגדות ומשלימות. הספֵרה האחת היא זו שבה חיים העובדים, והאחרת של הקפיטליסטים. בראשונה, המטרה היא למחזר ערכי שימוש למען הקיום האנושי; בשנייה, המניע והתכלית הם הגדלת הרווח הכספי למען הרווח הכספי. ההבדל בין שתי הספֵרות הוא מהותי: הראשונה מייצרת למטרות **מטריאליות** של קיום, ומשום כך מושגיה סובבים סביב יחידות תועלת ושעות-עבודה; השנייה שולטת ומכוונת את הראשונה באמצעים **סימבוליים**, וערכיה סובבים אך ורק סביב סמלים כספיים. אין מדובר בהבדל שבכמות צריכת סחורות בין שתי שכבות חברתיות, עובדים וקפיטליסטים. הקפיטליסט חותר, ומותנה לחתור, להגדלת רווחיו בערכים כספיים; לא כדי לצרוך יותר מוצרים ושירותים — גם אם זאת הוא עושה — אלא כדי להגדיל את הכוח היחסי שלו בחברה.

מרקס ניסה להראות את הניגוד והסינתיזה שבין תהליך הגידול בפריון שמקורו בעבודה החברתית, לבין תהליך המיסוד של יחסי-הכוח במשטר הקפיטליסטי. הניגוד הזה, שבין הפריון המטריאלי והכוח הפוליטי, היה צריך לבוא לידי ביטוי בניגוד שבין

---

[43] ראו לאחרונה: *Shaikh and Tonak* (1994)

המחזור הפשוט של העבודה החברתית לבין המחזור המתרחב של ההון. אבל מוקד התהליך – הצבר ההון – נותר לכוד בתוך המסגרת התועלתנית של יחידות ערכי שימוש מטריאליות (C), המדודות ביחידות חסרות-פשר של 'זמן עבודה'.

כאן מצויה הבעיה העיקרית, שיש לפתור: אין אפשרות לתאר את התפתחות ההון ותהפוכותיו באמצעות יחידות-תועלת של עובדים (ובוודאי לא באמצעות יחידות תועלת של צרכנים). אפילו לפי ההיגיון המרקסי, **מדובר בשתי 'שפות' השונות זו מזו במהותן.** שפה אחת היא שפה של ייצור וסיפוק צרכים; היא מבטאת את המטרות האוניברסליות של המין האנושי. השפה השנייה – שפת ההון, או שפת הביזנס בימינו – היא שפה כוחנית ומנוכרת, המבטאת אינטרסים פרטיקולריים שעומדים בסתירה לקידמה האנושית.

מרקס חזר ותקף את הכלכלנים-הפוליטיים הקלאסיים (ולמעשה, את ממשיכיהם הנאו-קלאסיים) על כך שהם מתארים תמונת-עולם פיקטיבית: קיימים בה צרכנים ויצרנים, שחיים אך ורק למען סיפוק צורכיהם. מרקס טען שהקפיטליזם מונע על ידי רווח ולמען רווח – ומשום כך הוא מחולל, בין השאר, ובהיסח הדעת, עלייה בפריון ובידע הטכנולוגי. הכלכלנים הקונבנציונליים של זמננו שבויים בשפה קדם-קפיטליסטית, שפה של סיפוק צרכים במחזור סחורות פשוט. הם מתאמצים לתרגם את השפה העסקית למונחים 'ריאליים' תועלתניים. אלא שמדובר במאמץ שווא. **אין אפשרות ליצור שפה אוניברסלית אחת, שתגשר בין האינטרסים הסותרים של שתי השפות.**

על פי ההיגיון של מרקס עצמו, לא רק השפה המטריאלית הנאו-קלאסית (שפת 'כמות המכונות') אינה שפתו האמיתית של ההון – אלא גם השפה של מרקס (שפת יחידות-הערך האבסולוטיות של העבודה) אינה יכולה להתמודד עם שפת ההון, משום שההיגיון של ההון מנוגד לה.

על פי מרקס, התודעה של העובדים – המודעים לעצמם כמעמד – היא ראיית עצמם כסחורות אדם המוכנסת כתשומה למכונה חברתית, אשר פועלת נגד צורכיהם האמיתיים. אין הם שולטים בתכנון עבודתם ובפרי עבודתם. עבודתם אינה מכוונת לצורכיהם, אלא לצורכי המערכת הקפיטליסטית; זו מתגלה יום-יום דרך מוסדות השליטה העסקית, הצרכנות, התקשורת, המשפט, המשטרה, הצבא, המדינה והמשטר העולמי. כל מה שמעבר לצורכיהם המטריאליים הוא 'עודף' עבודתם, הנחמס מהם ומופעל נגדם בהצדקות מתוחכמות. העובדים שזורים באירגון התעשייתי ומותנים להתקיים תחת ההגמוניה של ההון ועל פי תכתיביו. ההון, לעומת זאת, פועל לפי היגיון אחר לחלוטין; אין אפשרות להעביר אליו את שפת ערכי השימוש של העובדים. בעוד ששפת העובדים מובעת ביחידות **אבסולוטיות** של קיום אנושי מטריאלי, הרי שההון הוא שפת הכוח. זהו כוח מאורגן, המבוסס על כניעותם של העובדים. ההון אינו נובע מהייצור החומרי: הוא שולט בייצור החומרי, וכופה את תכתיביו וחומס אותו, אבל כוחו אינו מבוסס עליו. שפת הכוח, לעולם אינה יכולה להתבטא במונחים אבסולוטיים הנשענים על קיום מטריאלי. שפת הכוח יכולה להתבטא רק במונחים **יחסיים**; כלומר, ביכולת היחסית של קבוצה חברתית אחת לכפות את רצונה, למנוע את שאינה רוצה בו ולהפעיל לצרכיה קבוצה אחרת. משום כך, ההון יכול להיות מובע רק **בסימבולים יחסיים**; מדידת מנה של כוח יכולה להיעשות רק יחסית לכוח אחר.

המטרה העיקרית של המחקר הזה היא להחזיר למושג ההון משמעות חברתית, הכוללת גם את התפתחות הייצור התעשייתי וגם את התפתחות מוסדות הכוח הפוליטי. במאה העשרים כתוצאה מהקורפורטיזציה והביורוקרטיזציה של האקדמיה, נחטף החלק 'הייצורי' על ידי מחלקות הכלכלה באוניברסיטאות, והדיון במוסדות הפוליטיים-תרבותיים הועבר למחלקות אחרות. אבל המטרה אינה יצירת קשר בין שתי זרועות ביורוקרטיות של אקדמיה, אלא בניית תיאוריה מקיפה אחת של משטר ההון.[44] קפיטליזם אינו סיסטמה כלכלית – אלא סדר חברתי מסוים, שהבשיל לפני כמאתיים שנה. הוא התחזק במאה העשרים; ורק בסופה קיבל את האופי הגלובלי, שמרקס תפש כבר במאה התשע-עשרה. המוסד הבסיסי של הסדר החברתי הזה הוא ההון. כתוצאה מהפיצול התודעתי, התפתחה מאז שנות השישים אופנה אקדמית שטענה כי הקפיטליזם הגיע לקצו: פסו המאבקים המעמדיים, נעלמו האידיאולוגיות המעמדיות. 'קץ האידיאולוגיות' מסמן את כניסת המין האנושי לעידן של חברה 'פוסט תעשייתית', 'פוסט קפיטליסטית' – ואפילו, בלי צחוק, 'פוסט מודרנית'. אין פלא שקטגוריית ההון היוותה בעיה אשר יש להחביאה, לכלוא אותה בתוך הייצור או בתוך 'המערכת הכלכלית'. יש צורך לבטלה כלא-חשובה, מול כוחות העתיד של 'הידע' ו'התקשורת' וה'היי-טק' ו'הפלורליזם התרבותי'. בקיצור, יש לבטל את הקפיטליזם כלא היה – ולהותירו כמין דימוי מעורפל, בפיהם של דמגוגים ואנשי תקשורת. בסופו של דבר, לשם מה קיימים 'מדעני חברה' ומה מקור השראתם ומימונם ועתיד קיומם.

ז. התיאוריה המוסדית של פריון חברתי וכוח פוליטי

מי שתפש באורח שיטתי את הדואליות הזאת של 'השפות' היה תורסטיין ובלן, הנחשב למייסדה של האסכולה המוסדית. הסקירה שלנו תפתח בנסיונו ליצור תיאוריה מקיפה של הקפיטליזם בתחילת המאה. נמשיך עם תלמידו לואיס ממפורד, שהרחיב את היריעה ויצר תיאוריה מקיפה בדבר ציביליזציות כוחניות. התפישה של שני הכותבים הללו מבוססת על הניגוד ההיסטורי שהתפתח בחברה האנושית, בין יצירתיות לבין כוח. ובלן ראה את השתקפות הניגוד הזה בקשר שבין מוסדות התעשייה לבין העסקים. ממפורד, לעומת זאת, ראה את הניגוד כחלק מקונפליקט היסטורי מתמשך בין שני סוגי מרקם טכנולוגי: טוטליטרי ודמוקרטי.

ובלן נשכח. השפעתו על רדיקלים אמריקאים כמו סי רייט מילס, ועל מרקסיסטים כמו פול סוויזי היא ניכרת; אולם בזמנו, הוא נחשב לנער-שעשועים דקדנטי של מעמד הפנאי, ולא התייחסו אליו ברצינות. היה זה עידן שגשוג החלום האמריקני; ומי ישים לב לדקויות של אדם מסוגו של ובלן, אשר גורש ממרבית האוניברסיטאות הבולטות בארה"ב (בדרך-כלל, משום שהוא חיבב יתר על המידה אלכוהול ואת נשות הפרופסורים, שהיו אמורים להעניק לו קביעות באקדמיה). ספרו הראשון, *'התיאוריה של מעמד הפנאי'*, שהוא יותר ידוע בקרב הדור הישן של הסוציולוגים, היווה פתיחה

---

[44] באורח פרדוקסלי, המרקסיסטים הוולגריים ניצחו. הדוגמה הדואליסטית – לפיה קיים בסיס מטריאלי 'כלכלי' של ייצור מוצרים, שעליו נשען 'עולם-על' פוליטי – השתרשה בקרב השליטים באימפריה הסובייטית, והפכה לאידיאולוגיה הדומיננטית שעליה הם ביססו את משטר הדיכוי שלהם.

של התקפה שיטתית על הדוקטרינה הנאו-קלאסית. בספריו האחרים, *'היוזמה העסקית'* ו*'הבעלות האנונימית'*, סיכם ובלן את התיאוריה החברתית שלו על מוסדות ההון.[45]

הנאו-קלאסיקנים, כזכור, רואים שני מניעים עיקריים המפעילים את החברה האנושית: הרדיפה אחר עונג, שמתבטאת כחתירה מתמדת אחר רווחה חומרית והנטייה של הכוחות החברתיים בכללותם לשיווי-משקל. ובלן, לעומתם, משקיף על ההיסטוריה האנושית כהתפתחות מוסדית של הקונפליקט בין **יצירתיות** ל**בין כוח**. בסדר החברתי הקפיטליסטי, משתקף הקונפליקט הזה בניגוד שבין מוסד **התעשייה** לבין מוסד **העסקים**.[46] תעשייה ועסקים הן שתי ספֵרות שונות במהותן. המובן של 'תעשייה', אצל ובלן, הוא **כְּלל** התהליך החברתי של הייצור. התהליך מכיל את היווצרות הידע האנושי, הכולל את התפתחות המדעים, הטכנולוגיות והמרקם התרבותי. התעשייה אמנם מעוגנת בקונטקסט המטריאלי של הקפיטליזם, אלא שהיא קדמה לו — ומן הסתם תמשיך להתקיים גם כשהקפיטליזם יחלוף מן העולם. תעשייה קיימת במשטרים קיסריים, קומוניסטיים וקהילתיים. היא איננה ייחודית לליברליזם ולכלכלת שוק. במהותה, המניע הבסיסי של התעשייה הוא לייצר ביעילות הולכת וגדלה מוצרים ושירותים בעלי איכות. האמצעי העיקרי שלה הוא, בלשונו של ובלן, 'תהליך המכונָה'. לא מדובר דווקא במכונות, אלא באירגון שיטתי של הייצור ובשימוש מושכל של ידע. מעל לכל, מדגיש ובלן את האופי הלא מפוצל והקבוצתי של הפעילות התעשייתית. הנאו-קלאסיקנים מדגישים את הפעילות האינדיבידואלית שהיא לכאורה יסוד החירות והקידמה. הם מעלים על נס את אופיו הרובינסון-קרוזואי של 'היזם', 'איש-העסקים', 'הצרכן הרציונלי'. ובלן גורס שמדובר בהבלים: הפריון התעשייתי נובע משיתוף-פעולה ואינטגרציה. אמנם מכונות מופעלות על ידי מועסקים נפרדים בבעלות פירמות נפרדות; אך 'התהליך המכני' בכללותו, נובע מפעילות **שיתופית**. הסיבות לכך: ראשית, תלותו של הייצור התעשייתי באותה 'המורשת הטכנולוגית' של החברה האנושית. ידע טכנולוגי אמנם נרקם על ידי יחידים, אבל היחידים האלה ספגו ממרקם קבוצתי ומחוכמה מצטברת של העבר. שנית, התקדמות הידע הנצבר הופכת את הייצור ליותר מורכב ומסובך, וכך גוברת התלות ההדדית.[47] זו האחרונה גורמת לכך, שיעילות הייצור התעשייתי הולכת ונשענת יותר ויותר על סינכרוניזציה ועל סטנדרטיזציה. קיים לחץ גובר להתאמה תעשייתית, הן של הייצור והן של הצריכה.[48] תפישה זו, בדבר אינטגרציה וסינכרוניזציה של הידע והייצור, נראית אולי מובנת מאליה; אולם עובדה היא שמדע הכלכלה שוקד להתעלם ממנה, ובעיקר משתי תוצאות הגיוניות שעולות מתפישה זו: האחת, שחלוקת ההכנסות בחברה אינה יכולה לנבוע מפריונם של 'גורמי

---

45 *Veblen* (1899, 1904, 1923)

46 במונח 'business' או 'business enterprise' מתכוון ובלן למוסד 'העסקיות'; אבל למען הקריאה השוטפת, העדפנו 'עסקים'.

47 *Veblen* (1904) pp. 7-8; (1908a) pp. 326-9

48 כחמישים שנה מאוחר יותר, קנת גלבריית (1958; 1967) חזר על אותם טיעונים בהתקפתו על מיתוס 'הצרכן הריבוני'. וכהרגלו, הוא לא טרח לציין את מקורות השראתו.

ייצור׳ נפרדים. השנייה, שחלוקת ההכנסות נובעת לא מייצור ומֵידע חברתי – אלא מחלוקת העוצמה החברתית. כאן אנו מגיעים לעסקים.

מוסד העסקים שונה מהתעשייה גם באמצעים וגם במטרות. היוזמה העסקית מכוונת לרווח. היא מתנהלת באמצעות קנייה ומכירה, ומטרתה היא הוספת עושר כספי נצבר. בעוד שהתעשייה, במהותה, היא תהליך מתמשך ורציף של ייצור התלוי ב׳אינסטינקט האומנות׳, העסקים הם התפרצויות מקוטעות של חתירה לשליטה ולעוצמה. בעוד שהתעשייה זקוקה לאינטגרציה, לשיתוף-פעולה ולתכנון – הרי שהעסקים מנתבים דרכם בהמולה עצבנית באמצעות קונפליקטים, יריבויות וסכסוכים בין הבעלויות.

עם השתרשות מוסד העסקיות, הולך ונפער השסע בין האינטרסים של העסקים לבין הצרכים של מרבית אוכלוסיית הצרכנים השכירים. ככל שהלך והתגבש הניגוד בין שני המוסדות, כן הלכו והתגבשו שתי ׳שפות׳ נבדלות. השפה התעשייתית שהיא שפת התכנון המטריאלי, ומולה שפת העסקים המנוסחת בסמלים כספיים. הכלכלנים מתעקשים להפוך את הסמלים העסקיים ליחידות ׳ריאליות׳ של תועלת, אבל, על פי ובלן, טרנספורמציה זו היא חסרת תועלת. לדוגמא, השימוש בטכניקה הסטנדרטית המקובלת, שבה הופכים רווח ל׳רווח ריאלי׳: מחלקים את הרווח השוטף במדד המחירים לצרכן.[49] הסיבה לכך היא אמונתם של הכלכלנים, שהרווח ניתן למדידה במונחים של יחידות תענוג; שניתן למדוד את הרווח על פי ׳כוח הקנייה של הרווח׳. קשה לדמיין את קבוצות ׳פורד׳ או ׳ג׳נראל מוטורס׳ חותרות להרחיב את נכסיהן, כדי למקסם את ׳כוח הקנייה׳ של הונם. בספֵרה העסקית פועמת שפה אחרת, שאין לה דבר משותף עם תועלת או עם ׳ריאליות׳ כלשהי. ״... בעולם המשתנה הזה, בני אדם החלו להשתכנע שערכים כספיים הינם יותר ריאליים ואמיתיים מכל עובדה מטריאלית... וכך יוצא, שכאשר אדם מכר את מוצריו, ובכך בעצם הפך למחזיק בכסף, הוא נחשב דווקא לאחד ש׳מימש׳ את עושרו או ש׳מימש׳ את רכושו. יוצא, שבעולם העסקי מחיר החפצים הופך ליותר אמיתי מאשר החפצים עצמם...״ (*Veblen*, 1923: pp. 88-9).

האבחנה של ובלן, בין תעשייה לבין עסקים, נראית ממבט ראשון מקבילה לניגוד בין עבודה לבין הון; או לאבחנה, שערך מרקס, בין מחזור סחורות פשוט לבין מחזור מתרחב. אלא שמרקס כפה על שני המוסדות ׳שפה׳ אוניברסלית אחת, היא שפת ערכי השימוש של העבודה; וזאת, בעיקר, כדי לאמוד את פעילות ההון. לעומתו, השכיל ובלן להפריד בין שני העולמות הפועלים בקונפליקט: **שפה מטריאלית** לתעשייה ולעבודה, ושפה **סימבולית-כספית** להון ולעסקים. באמצעות הדואליות הזאת פתר ובלן את ׳בעיית הטרנספורמציה׳: המחירים וההצבר משתייכים לעולם העסקים – ומכאן שאין לחפש את סיבותיהם, ולא את אופי קביעתם, בחילוף החומרים של האירגון התעשייתי. מנגד, התעשייה במשטר הקפיטליסטי כפופה, בהיבטים די מכריעים לאינטרסים שמכתיבים העסקים. בתנאי הקפיטליזם, התעשייה מתנהלת לא למען רווחת המין האנושי וקיומו, אלא למען האינטרס העסקי, שמייצג חלק קטן מהמין האנושי.

אמנם טענות אלה אינן מפתיעות במיוחד, אך ובלן, למעשה, מעמיד את ההיגיון הכלכלי המקובל על ראשו. משמעות החתירה המתמדת של היזם העסקי להשגת רווח,

---

[49] נניח שקבוצת ׳כלל׳ הציגה בסוף השנה רווח של 100 מיליון ש״ח, אולם מדד המחירים לצרכן עלה במרוצת השנה ב-10%; ׳הרווח הריאלי׳, על פי הכלכלנים, הוא רק 90.9 מיליון ש״ח.

הינה תביעה בלתי פוסקת לבעלות על הכנסות. במהותה, הפעילות הזאת הינה הליך של **חלוקה-מחדש**; אין בה אף שמץ של ייצור. הסחורות, שעליהן מתבססת התביעה 'הריאלית' לרווח, מיוצרות במקום אחר: בספֵרה התעשייתית. במשטר הקפיטליסטי, התעשייה מתנהלת למען מטרות העסקים, מכאן נובע, לפי ובלן, שבניגוד לאמונה הרווחת, האקדמית וההמונית, הקשר הסיבתי אינו נע מהייצור אל חלוקת ההכנסות, אלא להפך: הוא נע מחלוקת-ההכנסות אל הייצור. ואם סיבתיות היא קו מנחה לניתוח – הרי שניתוח המשטר הקפיטליסטי אינו צריך להתחיל מחֵקר הייצור התעשייתי, אלא להתמקד בחקר ההתארגנות העסקית. נקל להבין את הסיבה לכך שוובלן שלל את 'פונקציית הייצור' הנאו-קלאסית, המבוססת על הטענה שהפריון של הייצור קובע את חלוקת-ההכנסות: הרי כל המיתוס של הפריון השולי הינו חסר אחיזה במציאות. בקונטקסט חברתי, לא קיימים גורמי-ייצור נפרדים ובלתי תלויים. נכון, אומר ובלן, אנו מכנים פועלים בשם 'כוח עבודה', לחומרי-גלם אנו קוראים 'קרקע' ולמכונות אנו מדביקים תווית של 'הון'; אך לכל אחד מהמרכיבים הללו אין משמעות יצרנית, אלא בקונטקסט טכנולוגי חברתי כולל. המערכת התעשייתית היא מרקם חברתי ולא אוסף של חלקי מכונות, גושי מינרלים ושברי עבודה. המרקם יכול להתקיים רק בחברותיות אוניברסלית; מכאן, שכל רעיון הפריון של גורם ייצור אינדיבידואלי הוא שטות, שבאה לשרת אינטרסים פרטיקולריים.[50]

מאז שנות הששים שוקדים הכלכלנים להוסיף גורם-ייצור חדש ושמו 'טכנולוגיה' לתוך 'פונקציית הייצור' המפורסמת (הכוללת קרקע, עבודה והון). ובלן הסביר, כבר בתחילת המאה העשרים, כי לא רק שהייצור החברתי אינו ניתן לפירוק לגורמי-ייצור נפרדים – אלא שהייצור החברתי מבוסס אך ורק על '**המורשת הטכנולוגית**' של החברה. טכנולוגיה, לפי ובלן, אינה גורם ייצור. אם בכלל קיימים תהליכי ייצור, הם נובעים אך ורק מטכנולוגיה. היא התשתית התרבותית, שמאפשרת לארגן את כלל הייצור החברתי; הטכנולוגיה היא 'הציוד הלא-חומרי' הכולל, בין השאר, עירבוב יעיל של חומרי גלם, עבודה וציוד מכני. בלי 'הציוד הלא-חומרי' – כל הגורמים הפיזיים בייצור הינם אוסף חפצים חסרי משמעות כלכלית. אם ניקח איכר חרוץ ממסופוטמיה של האלף השני לפנה"ס ונציבו בקו-הייצור במפעל שבבעלות 'פורד' במאה העשרים, הוא יהפוך לחסר תועלת; לא משום שאין ביכולתו ללחוץ על מתג ולהרים מפסק, אלא משום שהוא יהיה אובד-עצות. הוא לא ימצא את מקומו במרחב התרבותי של הציביליזציה הפורדיסטית. במצב דומה היה מוצא עצמו מהנדס מחשבים של 'אי.בי.אם', שנקלע ליער באמזונס. הוא לא היה מצליח להתקיים שם תקופה ארוכה: לא בגלל חוסר יכולתו הפיזית, שהיא כנראה משובחת מזאת של אינדיאני עני, אלא משום שהוא זר לחלוטין לתשתית התרבותית של יושבי האמזונס. עד לפני כחמשת אלפים שנה, האבן הייתה חומר-הגלם העיקרי בבניית מכשירי העבודה לצורך הייצור החומרי. האבן נחשבת לחסרת תועלת, בקונטקסט של ייצור מכשירים מודרניים; לעומת זאת, חומר הגלם החיוני ביותר במאה

[50] *Veblen* (1908a)

העשרים, הנפט, נחשב לחסר תועלת בתרבויות החקלאיות של העבר. למכונות אין שום פריון משלהן. ׳פריונן׳ תלוי לגמרי במרקם הטכנולוגי. כל אימת שמגיע גל טכנולוגי חדש, מכונות ׳חכמות׳, אם נשתמש בלשון הפרסומת, מוצאות דרכן לזבל. דבר לא השתנה במכונות אלה, אך הן פוסקות לפתע מלהיות ׳מוצרי הון׳.[51] אותו היגיון תקף גם אם נהפוך את הכיוון ההיסטורי. ציוד של מפעל מודרני המייצר מוליכים-למחצה היה שיא הטכנולוגיה בשנות השמונים; הוא היה נחשב, בזמנו של ובלן, לאוסף של חפצים חסרי ערך — ובעצם, חסרי משמעות תרבותית. מכאן, שהגלגול שמדמיינים הנאו-קלאסיקנים, לפיו הופכים חפצים פיזיים ל׳מוצרי-הון׳ בעלי סגולות פריון כלכליות, משתייך לתורת הנסתר בלבד. קרקע, מוצרי-הון ועבודה אכן חשובים לייצור, אבל רק כשהם מופיעים כחלק מתהליך חברתי-תרבותי שלם. ׳הציוד הלא-חומרי׳ הזה הוא שנופח בהם תכונות פריון.

בקצרה, ובלן טוען שהאידיאולוגיה המרכזית של הכלכלה בת זמננו — המתארת תהליך של תשומות-תפוקות נפרדות, הנכנסות לתהליכי ייצור וקובעות את חלוקת ההכנסות בחברה — היא אידיאולוגיה כוזבת. היא מתמקדת בעירבוב כמויות נצפות, כביכול, של חומרים, אך מתעלמת מן העיקר הבלתי נראה: ׳המורשת הטכנולוגית׳ של החברה האנושית.

המשמעות התיאורטית של טיעונים מסוג זה נחשבה, ונחשבת כיום, למסוכנת ביותר. אבל המשמעות החריפה ביותר נובעת **מניתוק חלוקת-ההכנסה מהייצור**. משמעות זו הופכת את התיאוריה של ובלן בהכרח **לפוליטית** — על כל ההשלכות החברתיות, שהכלכלנים שוקדים להסתיר מזה כמאה שנה. אם לא עוד קיימים גורמי-ייצור נפרדים, נשמטה האפשרות להשתמש בהם כדי להסביר ולהצדיק את חלוקת ההכנסות והרכוש בחברה; ובעיקר, לא תהיה יכולת להסביר ולהצדיק את המשך תהליך ההתחלקות-מחדש. **סוד מנגנון החלוקה החברתית טמון מחוץ לייצור**. ובטיבו של מנגנון זה נעסוק עתה.

ח. מוסד הבעלות ובלימת הייצור

במבט היסטורי ארוך-טווח, כותב ובלן, אפשר להסיק כי גודלה של התפוקה החברתית תלוי בגודל האוכלוסייה ובמצב הידע הטכנולוגי. הציוד, המבנים, המכונות ושאר ׳נכסים מוחשיים׳ — אינם חשובים. מלחמות הרסו לא-פעם מכונות וציוד; ואף על פי כן, כושר התפוקה חזר לעוצמתו במהירות. במלחמת-העולם השנייה איבדו יפאן וגרמניה חלק משמעותי מהציוד המטריאלי שלהן, אך תוך שנים מועטות נחשבו ל׳נס כלכלי׳. לעומת זאת, אירלנד הוכתה מכה שלא הצליחה להירפא ממנה עד היום; וזאת, משום שהכיבוש האנגלי, במאה השבע-עשרה, גרם לה לא רק להרס פיזי, אלא גם השליט במכוון אנאלפבתיות שנמשכה דורות רבים. באמצעים דומים הצליחו הבריטים להפוך את פאראגואי, שהייתה המדינה המשגשגת ביותר באמריקה הלטינית במאה התשע-עשרה, לאחד האזורים העניים בעולם.[52]

מה שחשוב, לטווח-ארוך, אינו קיומם של המכונות והציוד המוחשי, אלא אופן פעולת המארג החברתי של הייצור. חשיבותו של הציוד החומרי, לעומת זאת, בולטת

---

[51] *Veblen* (1908a) p. 348

[52] *גליאנו* (1971), ע״ע 186-178

בטווח קצר. כאן נכנס מוסד הבעלות לתוך התמונה: "... מצב העניינים בזמנים המודרניים הוא, שכל אדם המחזיק בזכות הלגלית למנוע מחלק כלשהו של הציוד או של החומרים הנחוצים, להשתלב בפעילות השוטפת של הייצור, אותו אדם מצוי בעמדה המאפשרת לו לכפות תנאים וציות, באיימו להפוך חלק מהמלאי החברתי המשותף של טכנולוגיה לחסר שימוש. בעלות על ציוד תעשייתי ומקורות טבעיים, מעניקה זכות ליגלית לכפות אבטלה, ולהפוך עמל ומיומנויות חברתיות למיותרים. **וזאת הזכות הטבעית של ההשקעה**..." (*Veblen, 1923: p. 65*).

על פי אורח המחשבה המקובל, הקשר הסיבתי מוביל מהיצירתיות והיוזמה של איש העסקים, אשר מייצר רווחים שמקנים לו זכות לבעלות על נכסים. לא כך סבור ובלן. הקשר הוא הפוך: הזכות לבעלות היא שמקנה את הזכות להשתלטות על הכנסות. זה מסביר את הסיבה לכך ש'סחורות-הון' נושאות רווח: לא משום סגולת הפריון הייחודית שלהן, הנתרמת לחברה — אלא, משום שסחורות אלה מוחזקות בבעלות פרטיקולרית **נגד** כלל החברה. יוזמה עסקית אינה מתבססת על תרומה יצרנית למארג הייצור החברתי; היא מבוססת על מנה מסוימת של איום מוסווה, הטמון במוסד הבעלות העסקית.

במשטר הקפיטליסטי, הצורות השונות של הרווח (מניירות-ערך, ממקרקעין, ממכונות), אינן מהוות פיצוי לבעלות על נכסים היצרניים שתורמים לחברה — אלא פשוט דמי-חסות שהבעלים תובעים, באופן ליגלי, כדי שיניחו לארגון היצרני להמשיך ולתפקד. בלשונו של ובלן: "... לבעלות אין שום ערך בלי הזכות הליגלית לסבוטז'. בלי האיום החוקי הזה, להשבית את העבודה ולא לאפשר לסחורות להגיע לשוק, כל מוסדות ההשקעה והיוזמה העסקית לא יתקיימו לרגע..." (Veblen, 1923: pp. 66-67).

הצורות המוסדיות האלה של הבעלות הפרטית — הרווח, ההשקעה, ניירות-הערך והיוזמה העסקית — מאפיינות בעיקר את הקפיטליזם; אולם כל הצורות המוסדיות של הבעלות, בכל סוגי המשטרים, התבססו על עיקרון משותף: עקרון הניכוס בכפייה. עיקרון זה היה קיים עוד בשלב קדום של החברות האנושיות. כבר שם ניתן לגלות את צמיחתם של נוהגים חמסניים אלה, שהפכו במרוצת הזמן לטבעיים.[53]

הצורה הראשונה של זכויות טבעיות על רכוש הייתה בעלות על בני-אדם, ובעיקר בעלות על נשים ('בעל' בעברית ו-'husband' באנגלית אצרו, במקורם, משמעות כפולה של רכוש ונישואין). במרוצת הזמן שינה מוסד הבעלות את תכניו: לעתים הוא התמקד בעבדים, לעתים התכוון לבהמות ולעתים התבסס על קרקע; תלוי בהתפתחות הטכנולוגית.[54] רק במאתיים השנים האחרונות התחיל מוסד הבעלות להתמקד ב'סחורות הון'. והנה, הבעלות על עבדים או על רכוש קרקעי מעולם לא הוצדקה במושגים של תרומה יצרנית. אחזקת עבדים והשתלטות על אדמות מוסדו ולוגטמו כ'זכות'; זכות שבאה מכוחות אלוהיים או מאלימות מקודשת בצורת מלוכה או אצולה או כהונה. בעלות על הון אינה שונה במהותה מבעלות על עבדים, על אדמות או על מקנה; מכאן תמוהה התעקשותם של הכלכלנים ללגטם את הבעלות על ההון, במושגים

---

[53] *Veblen*, (1898)

[54] ראו לדוגמא את ההתלבטויות וההתפתלויות בספר 'במדבר', לגבי מוסד העבדות ולגבי פיצול הנחלה המשפחתית. התלבטויות אלה מאפיינות חברות המצויות בשלב של שינוי במוסדות הבעלות.

של תרומה יצרנית. ובלן סבור, שבמקורה, צמחה ההצדקה הזאת בעידן המעבר מהפאודליזם לקפיטליזם. בתקופה של צמיחת הערים החופשיות ראה עצמו האומן העצמאי כמי ששולט בגורלו באמצעות מיומנותו ומכשירי עבודתו. האומן תיעב את המוסדות הפאודליים החמסניים, וסבר שיש לו 'זכות טבעית' להיות הבעלים היחידים של תוצרתו.[55] המסחר הזעיר, שאף הוא פרח באותה תקופה, סייע למסד את העיקרון לפיו הכנסה כספית, שמקורה במכירה וקנייה של תוצרת, הינה הרחבה טבעית של בעלות באמצעות יצרנות. לאט לאט התגבש הרגל-המחשבה: מכירות וקניות הן חלק מ'זכות טבעית לבעלות', והכנסות מהן מהוות הוכחה ליצרנות. במרוצת הזמן פינו המסחר הזעיר והאומנויות את מקומם למהפכה התעשייתית. זו-האחרונה הצמיחה את הייצור הסטנדרטי וההמוני, שמטבעו כולל תלות הדדית, שבו הופך 'היצרן' לתשומה בתוך מערכת גדולה. הדימוי של היצרן הבודד, המוכר את תוצרתו הגמורה בשוק קטן של קונים, הלך ונשחק. בנוסף, המהפכה התעשייתית נשאה בחובה את ההתחלה של **הפרדת הבעלות מהייצור.**

בראשית הקפיטליזם היו הייצור והעסקים כרוכים עדיין זה בזה. 'בעל-הבית', 'הפטרון', היה בקי באומנותו ושימש כמפקח וכמבצע ישיר של הייצור.[56] אפילו בארה"ב של סוף המאה התשע-עשרה, שבה צמחו יחידות ענקיות של בעלות, עדיין שרר הדימוי של 'מנהיג תעשייה', שהוצמד לבעלי-הון גדולים מסוגם של קורנליוס ונדרבילט ואנדרו קרנג'י. הם נחשבו ליצרנים בעלי תעוזה עסקית.[57] התעשרותם המהירה תאמה את הדימוי של יכולת יצרנית טובה, המשולבת בזריזות מסחרית ובמוסר פרוטסטנטי חסכני. אולם ככל שהעסקים נפרדו מהתעשייה, כן שקע הדימוי. הקפיטליזם איבד בהדרגה את המשמעות של צבירת 'מוצרי-הון' ו'אמצעי-ייצור' כרכוש פרטי; מרכז הכובד של הבעלות עבר אל מוסד 'הבעלות האנונימית', אל 'הבעלים הנפקדים'.[58]

אלה האחרונים הם ששינו לא רק את אופיו של הקפיטליזם, אלא גם את משמעות 'ההון'. בעל-ההון המודרני הפך למשקיע ב'קרנות'; כלומר הוא הפך לבעלים סמוי של עושר כספי, אשר לפעילותו אין עוד זיקה ישירה לריאליה התעשייתית. 'השקעה' אינה עוד שייכת לספֵרה של ייצור 'סחורות הון'. ההשקעות הפכו לחליפין עסקיים, שבהן המשקיעים תובעים חזקה על זרם הכנסות כספיות עתידיות. כך גם פסק תהליך ההצבר מלהיות איסוף של אמצעי ייצור או של טכנולוגיה, והפך להיות התרחבות של ערכים פיננסיים. במשטר של בעלות סמויה, הופשט ההון לחלוטין מחיצוניותו המטריאלית ומכסותו היצרנית, וחשף את מהותו האבסטרקטית המושלמת, שמובעת ביחידות כספיות אוניברסליות.

---

[55] הדבר קיבל ביטוי אצל *ג'ון לוק*, בן המאה השבע-עשרה, במסכת *'על הממשל המדיני'*: "... חירותו הטבעית של האדם פירושה שהאיש חופשי מכל שלטון עליון עלי אדמות..." (סעיף 22). "... את מידת הקניין קבע הטבע על ידי מידת עבודתו וצורכי חייו..." (סעיף 36).

[56] ראו את סיפורו של *אלבר קאמי* (1959) *'האילמים'* בקובץ *'גלות ומלכות'*.

[57] ראו את סיפורי *'הבארונים השודדים'* של *מאתיו ג'וזפסון* (1969).

[58] המושג Absentee Ownership לקוח מהמציאות הפאודלית של ימי הביניים באירופה. ובלן ראה הקבלה היסטורית בין התרחקות הלורדים מפיקוח ישיר על אדמותיהם לבין הפרדת הניהול מהבעלות באמצעות מוסדות האשראי וניירות-הערך.

מרקס, כאמור, תפש את השלב 'התעשייתי' של תהליך ההצבר. הוא תיאר את הפרדת אמצעי המחייה מאמצעי הייצור, מושגים ששאל מאדם סמית. בכרך השני של 'הקפיטל', הוא אף תיאר היטב את גלגולו 'הפיננסי' של ההון. אלא שהגלגול הפיננסי של ההון התנגש בניתוח הערך העודף של 'ההון הקבוע'; מרקס העדיף לסלק את המעבר הפיננסי של ההון, ולהופכו ל'הון סיבוב' שהוא חיצוני לתיאוריית הערך המטריאלית.[59] בעיניהם של בעלי-ההון, המכונים בימינו 'אנשי עסקים', משמעות ההון היא שונה לגמרי: בעיניהם, הון פירושו כושר רווחיות משוערך. מבחינתם, ההון אינו יחידות של בתי-חרושת, קווי-ייצור, מפעלים, מכרות, חומרי-גלם, מטוסים, או מחסנים המלאים בסחורות שבבעלותם. ההון הוא הערך הנוכחי של הרווחים שהם מצפים להרוויח, בכוח הבעלות המוקנית להם.

הרעיון כשלעצמו, ולפיו ערך ההון מיוצג על ידי ערך נוכחי של רווחים עתידיים, אינו מהווה בעיה בעיני הנאו-קלאסיקנים: מאז ג'ון קלארק, נראו מחיר ההון וערך 'מוצר ההון' כשני צדדיו של אותו מטבע. ההיצע והביקוש נתפשו ככוחות הגורמים לתשואה המצטברת על ההון להפוך בטווח-הארוך לשווה לעלות הייצור של אותו מוצר הון (כמובן, בהנחה של שוק תחרותי מושלם, של אינפורמציה מלאה ושאר מיני פיקציות).

ובלן, לעומת זאת, היקשה: אם ההון ו'מוצר ההון' הינם אותו 'דבר', לא ייתכן כי ההון ינוע בקלילות מענף לענף ומפירמה לפירמה, בעוד ש'מוצרי ההון' — אותו בסיס מטריאלי של ההון — נותרים תקועים באותו מרחב פיזי.[60] ובלן גם תהה: כיצד זה שמשבר עסקים עשוי למוטט את ערך ההון, בעוד שאותם מבנים ממשיכים לעמוד על מקומם ואותן מכונות ממשיכות לפעול?[61] כיצד יכול הון קיים לקבל ערך כמותי ביחידות של פריון ותפוקה — ומצד שני, כל חידוש טכנולוגי מאיים להרוס את הערך הכספי שלו. מסקנתו של ובלן הייתה: הון אינו אמצעי-ייצור מוחשיים; הוא אינו יֶדע וגם אינו טכנולוגיה בלתי מוחשית בעלת סגולות פריון, שמתגלגלת בדרך מופלאה

---

[59] ניתוח מפורט: *Perlman* (1990). מרקסיסטים מתחילת המאה העשרים, כמו הילפרדינג ובוכארין, הבינו היטב את הגלגול הפיננסי של הקפיטליזם (בוכארין הכיר את עבודותיו של ובלן); אולם אף כי למעשה ויתרו על תיאוריית הערך של העבודה – שלדעתם לא הייתה תקפה בתנאי 'הקפיטליזם הפיננסי' – לא העזו להסיק את המסקנות ולבנות תיאוריית הון חדשה, שלא תהיה מבוססת על זמן עבודה תעשייתי. פול סוויזי, שהושפע מוובלן, ניסה בעת שהותו בהרווארד ליצור תיאוריה של דפוסי הרווח של 'הון מונופולי', אך הוא לא הצליח להופכה לתיאוריה שלמה. גם בעבודותיו המאוחרות (יחד עם באראן, צורו ומגדוף), הוא לא הצליח להתגבר על הבעיה.

[60] *Veblen* (1908a)

[61] בהקשר הישראלי, ובלן היה שואל מן הסתם, כיצד ההון של 'כור' היה 'שלילי' ב-1988 ואילו תוך שנתיים הפך לכמה מאות מיליוני דולרים. האם הגאונים ששלטו ב'כור' – לקראת העברתה לבעלי הון בינלאומיים – הצליחו להמציא מכונות, ציוד וטכנולוגיות חדשות, שהביאו למחיר הון כזה? עד כמה שידוע, לא רק שלא היתוספו מכונות חדשות למפעלי 'כור' – אלא הייתה ירידה תלולה בכמות הציוד הפיזית; ומשום כך יש להניח שהיגיון אחר, שונה לחלוטין, פעל בכל מה שקשור להונה של 'כור' (היגיון זה מתואר בפרק ז', להלן).

והופכת לרווח כספי. ההון הוא **גודל כספי בלבד**. הערך של ההון תלוי אך ורק ברווח הכספי; הרווח הכספי אינו תלוי בתרומה היצרנית של מוצר הון בבעלות כלשהי, ואף אינו תלוי בביצועים התעשייתיים של כלל הפירמות, שמחזיקות בציוד תעשייתי.

ובלן טוען, אם כן, שההון והרווח הכספי תלויים ביכולת הממוסדת של יחידת בעלות לגלית (פירמה), הפועלת בסביבה עסקית (ולאו דווקא כיחידת ייצור), לנכס לעצמה מנה מסוימת מהמורשת הטכנולוגית ומהידע של החברה בה היא מצויה. במילים אחרות: היכולת של קבוצות בני-אדם, להרוויח, **אינה נובעת מכושרם לייצר כי אם מכוחם לנכס.**

בתקופות קדומות, הזכות לנַכס לא הוצדקה כתרומה יצרנית; הזכות קודשה בדרכים נשגבות, ובדרך-כלל אלימות. בקפיטליזם, האלימות מוסווית תחת כסות של רצונות חופשיים ושל יחסי רכוש יצרניים. בקפיטליזם המבוגר, **הזכות הטבעית לרווח** הפכה לנורמה לגלית של מוסד היוזמה העסקית. האלימות הגלויה פינתה מקומה לאלימות הלא-ספונטנית, 'הרציונלית'; תוצאותיה משתקפות בבתי-הכלא המלאים עד אפס מקום, בחרדות הקיום האופפות את יושבי הערים הצפופות, בכמויות ההולכות וגדלות של פירסום ושל הוצאות משפטיות ובתקציבי הענק המופנים ל'ביטחון' מכל הסוגים.

מאז המאה השבע-עשרה הלך מוסד הרווח והתחזק – ככל שזכות הקניין הטבעי, שהתחברה אל הייצור התעשייתי, הפכה לטבעית. מה שהפך את הרווח למוצק, לאבן היסוד של המשטר הפוליטי הנוכחי, הוא תוצאה של שני תהליכים סימולטניים שהפכו אף הם לטבעיים: ראשית, התמסדות השליטה של העסקים על התעשייה. שנית, עלייתה של המדינה המודרנית. התפתחות זאת הביאה להנצחת השליטה של העסקים על הייצור באמצעים שונים, כולל אלימות עירומה כמוצא אחרון. במובן המשפטי הצר, המדינה הביאה להנצחת השליטה של הפירמות והבעלים הנעדרים על הארגון התעשייתי.

המפתח לתהליך ההצבר הוא המנגנון שמאפשר לרווחים אלה לגדול באופן מתמיד ולזרום באופן קבוע. מנגנון זה **אינו קשור לייצור, אלא לשליטה בייצור**. כיצד מאפשרת השליטה בארגון התעשייתי להשיג באופן מתמיד את הרווחים האלה? מהו המנגנון החברתי שמאפשר זאת?

ברור שאין הדבר מושג על ידי ארגון תעשייתי יותר יעיל; גם לא באמצעות תפוקה תעשייתית יותר גדולה שהולכת ומשתפרת. המנגנון שמחולל את הרווחים האלה, מכונה בפי ובלן **'בלימה אסטרטגית'** של הפעילות היצרנית.[62]

במשטר היוזמה העסקית המשוחררת, הבלמים האסטרטגיים או **'הסבוטז'**' של הבעלים הנעדרים, הופכים לביטוי המרכזי של העוצמה הקפיטליסטית. מבנה הכוח הפוליטי טבוע במבנה אסטרטגי זה, ומשובץ בו ללא הפרדה. זאת משמעות ההון: החיבור האורגני בין מבנה הכוח ובין תהליך הייצור.

אבל מה היא מטרת הסבוטז'? הרי כל אדם החי במשטר קפיטליסטי לומד, מאז ילדותו, שכדי להרוויח יש 'להשקיע' ויש 'ליזום'. האם אין התהליך העסקי מעודד, בסופו של דבר, חדשנות טכנולוגית ושינויים בייצור? תשובתו של ובלן: **אכן – אך רק**

---

[62] ובלן כהרגלו משתמש בביטויים סרקסטיים כמו 'strategic limitation'; אנו שמרנו על התרגום המילולי של הביטוי. המשמעות בזמננו היא בנוסח הביטויים 'תפוקה מבוקרת', 'ייצור כדאי', 'תפוקה אופטימלית' וכיוצא-באלה.

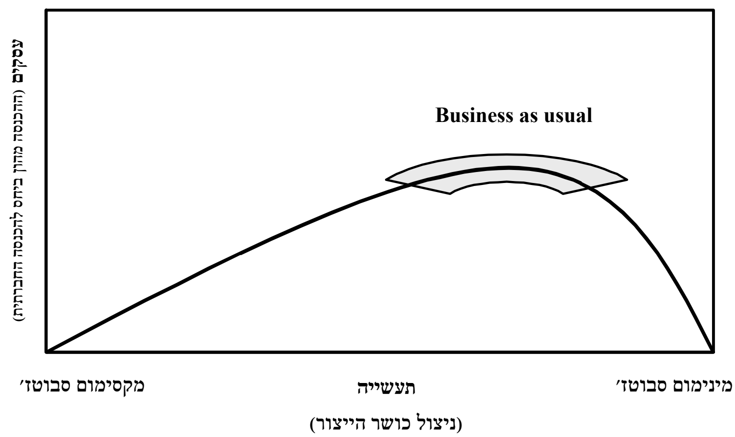
עד לנקודה מסוימת, ובתנאים נדירים למדי. אמנם קיים קשר בין רווחים לבין תפוקה, אולם הקשר הינו **לא-ליניארי.**

שרטוט ב׳1 מדגים בקצרה את הסברו של ובלן. ההסבר הוא היפותטי, אבל קל להוכיח אותו באופן אמפירי.[63] השרטוט מציב את ׳התעשייה׳ מול ׳העסקים׳; התעשייה מיוצגת באמצעות מדד אחוז הניצולת של כושר הייצור התעשייתי (על הציר האופקי). מולה מיוצגים העסקים, באמצעות מדד אחוז ההכנסות-מהון מתוך סך כל ההכנסות בחברה (על הציר האנכי).

עד לנקודה מסוימת צומחים שני הגדלים יחד. מעבר לנקודה זאת, היחס ביניהם הופך לשלילי. כלומר: אם התעשייה תיבלם, עד כדי שיתוק מלא, יטו הרווחים לאפס (הנקודה השמאלית התחתונה). מנגד, ישובו הרווחים ויצנחו מטה ככל שהתעשייה תשוחרר; הרווחים יגיעו לאפס אם היא תופעל במלוא הכושר החברתי-טכנולוגי שהוא האפשרי לאותו זמן ולאותו מקום (הנקודה הימנית התחתונה).

שרטוט ב׳1

עסקים מול ייצור חברתי

במשטר קפיטליסטי, המצב ׳עסקים כרגיל׳ הוא בעל משמעות מיוחדת: היחסים בין העסקים ובין התעשייה נעים בין שני הקצוות ההיפותטיים שבשרטוט; הם נעים בתוך טווח היכולת של הבעלים הנפקדים, לשלוט בפעילות התעשייתית ולבלום אותה. כאשר יכולת הסבוטז׳ גדלה במהירות רבה מדי, ביחס לפריון התעשייתי – היא גולשת לעבר האטת התפוקה, שמובילה למיתון ולירידה ברווחים. מצד שני, כשיכולת הסבוטז׳ של הבעלים אינה מדביקה את כושר הפריון התעשייתי, והתעשייה מתרחבת אל עבר מלוא הפוטנציאל החברתי שלה, מאבדים העסקים את אחיזתם בתעשייה והרווחים נופלים.

[63] ראו *Nitzan and Bichler* (2000a)

מבחינת בעלי ההון, המצב 'הנורמלי' של העסקים — המתואר בקשת העליונה של השרטוט — הוא המצב הטוב ביותר. הביטוי 'עסקים כרגיל' מתייחס למצב של רווחים גבוהים בתעשייה שפועלת — אולם מייצרת **תמיד פחות מאשר מלוא הפוטנציאל שלה**.

ניתן לסכם בקיצור את שתי הטענות העיקריות של ובלן. האחת: הרווח אינו קשור לייצור כשלעצמו, אלא לשליטה בו. השנייה: כמות הרווח תלויה בעוצמה של היכולת להפעיל בלימה אסטרטגית (שיטתית) על הייצור.

המשטר הקפיטליסטי כרוך בכושר-ייצור שהוא ללא תקדים, בהשוואה לציביליזציות אחרות (כגון אימפריות אינדיאניות באמריקה, ערי מסחר באירופה או חליפויות מוסלמיות במזרח-התיכון); אך בעיני ובלן, כל ההתפתחות היצרנית הזו הינה תופעה תעשייתית מעיקרה ולא התפתחות עסקית. היוזמה העסקית התפתחה **כתוצאה** מהייצור התעשייתי ההמוני. ומנגד: כושר-הייצור התעשייתי התפתח במהירות, **למרות** היוזמה העסקית. גם פירמות 'מתקדמות', הנחשבות לפורצות דרך בהתקדמות הטכנולוגית, אינן מעודדות חדשנות תעשייתית. לכל היותר, הן מסירות חלק מהבלמים, אשר בדרך כלל עוצרים את החדשנות. ברור שפירמות רבות מנסות לשלב בייצור שלהן שיטות חדשות או מוצרים חדשים; אבל הן עושות זאת, רק אם הן חושבות כי אלה יאפשרו להן השגת יתרון דיפרנציאלי. מעבדות המחקר והפיתוח של 'סוני' ושל 'אינטל' הפיקו חידושים רבים מדי וטובים מכדי לשמש למטרות רווחיות. לכן, הפירמות עיכבו את ייצורם.

למשל: ייצור הטייפ הדיגיטלי (DAT) עוכב בתחילת שנות התשעים, משום שכמה פירמות גדולות לא הגיעו להסכמה על הרווחיות מהשימוש בטכנולוגיה זאת. 'סוני' עמדה להרוויח מפיתוח מכשירי DAT, אבל פחות ממה שהייתה עשויה להפסיד מההשפעה שתהיה לטכנולוגיה זו על תקליטים מסוג CBS שגם אותם היא מכרה. דוגמא אחרת: קיים פער זמן מתוכנן, הנשמר בין מועד הפיתוח לבין מועד המכירות של מודלים חדשים של המיקרופרוססורים שמפתחת 'אינטל'. תכנון פער הזמן מבוסס, על היחס בין גידול המכירות של המודל הקיים ובין האיום שהמתחרים יציגו מודל יותר חדש.

דוגמאות אלה הן סוג של סבוטז' המיועד לבלימה מתוכננת של חדשנות תעשייתית. אך קיימת שאלה יותר חשובה: אלו טכנולוגיות, אלו מוצרים ושרותים נמנעים מן החברה האנושית ואף מסולקים מתודעתה?

פירמות עשויות לחתור לפיתוח סוגים של טכנולוגיה אשר מתנגשים ברווחת כלל החברה, אולם משרתים את אינטרס הרווח של הבעלים. למשל: קבוצות הנפט הגדולות, אשר ידועות כמממנות חשובות של קרנות מחקר ושל פעילויות אקדמיות, תַראנה עניין רב בטכנולוגיות חדשות של הקידוח והזיקוק. לעומת זאת, הן תַפעלנה כוח רב, כפי שאכן אירע בשנות השבעים והשמונים, נגד פיתוח של מקור אנרגיה אלטרנטיבי ובלתי מזהם כתחליף לנפט. בעלי פירמות המכוניות יראו עניין בפיתוח רובוטים תעשייתיים, שיתחרו בכוח עבודה אנושי מאורגן. לעומת זאת, הם יתנגדו לחדשנות טכנולוגית וארגונית בתחבורה הציבורית.

דוגמא מתחילת המאה-העשרים: קבוצות בעלים של פירמות מכוניות ונפט חברו יחד כדי להביא לחיסולה של התחבורה הציבורית בארה"ב, שהייתה ידועה באותה עת כיעילה ביותר. 'גנראל מוטורס', 'גודייר', 'פיירסטון', 'אקסון', 'שברון' ואחרות,

השתמשו בתככים פוליטיים ושוחד, כדי לרכוש ולחסל כמאה קווי רכבות חשמליות בארבעים-וחמש ערים.[64]

נוכח דוגמאות אלה המסקנה היא פשוטה: היוזמה העסקית יכולה להרוויח, והיא אכן מרוויחה, מהתפתחות כושר הייצור והחדשנות התעשייתית. אלא שהיא יכולה לעשות זאת רק באמצעות הגבלתם ודחיקתם אל הגבולות, שאותם מציבים האינטרסים העסקיים. אם העסקים לא יגבילו, באופן אסטרטגי, את כושר הייצור והחדשנות – הרווחים יפלו לאפס. אין מדובר בהיפותיזה תיאורטית. מדובר במציאות: כל קבוצות הבעלות המרכזיות אשר שולטות בתעשיות החיוניות בעולם – מנפט ומינרלים, דרך אלקטרוניקה ומזון מעובד, ועד לטלקומוניקציה וקולנוע – משגיחות שהייצור יפעל הרבה מתחת ליכולת הטכנולוגית המלאה שלו.[65]

בלשונו של ובלן: *"... הרווח וערך ההון נקבעים במידה מסוימת על-פי מה שמיוצר, אבל בעיקר הם נקבעים* ***על-פי מה שלא מיוצר****..."* (Veblen, 1923: p. 66).

אילו היה ניתן לשחרר את הייצור התעשייתי מלפיתת העסקים, החידושים המהירים וזרם המוצרים הזולים היו ממוטטים תוך זמן קצר את כל המערך האסטרטגי שעליו בנויה היוזמה החופשית. עימו היה קורס המבנה הקשיח לכאורה של יחסי הסמכות ושל המוסדות הפוליטיים. מסקנה: הרווח אולי תלוי בייצור, אולם הרווח של היוזמה החופשית יתמוטט בתנאים של ייצור חופשי.[66]

תפישה כזאת של מוסד ההון עומדת בניגוד גמור לתפישתו של מרקס. זה האחרון מבחין בין כמה סוגי הון, שמייצגים שכבות מנוגדות של בעלי-הון: הון 'יצרני', שהוא תעשייתי בעיקרו, והון 'לא-יצרני', שהוא מסחרי ופיננסי. על פי מרקס, ההון נצבר בדרך מחזורית של $M–C–P–P'–C'–M+M\Delta$. הון פיננסי *(M)* מתגלגל להון מסחרי *(C)* אשר מחבר תהליכי עבודה והופך להון תעשייתי *(P)*; האחרון, בהיותו 'יצרני', מפיק כמות

---

[64] תיאור קצר של הפרשה: *Barnet* (1980): ch. 2

[65] חשוב לציין: המובן של 'כושר ייצור מלא', שמובא כאן, שונה מהשימוש המקובל בתודעה הדומיננטית. המדדים המקובלים לניצולת של כושר ייצור מתארים, למעשה, ניצולת של 'כושר עסקי מלא'; כלומר: את הגודל האידיאלי שניתן למצות, **בתנאים הקיימים של הסדר העסקי**. על פי המדדים הללו, המשק הקפיטליסטי פועל בתנאים נורמליים של 70% עד 90% מכושר ייצורו המלא. מדדים אלטרנטיביים, המבוססים על חישוב כושר מלא עד לגבול המטריאלי-טכנולוגי, מראים שכושר הייצור מנוצל ברמה נמוכה ביותר. ובלן, למשל, העריך שהתעשייה בזמנו מנצלת 25% בלבד מכושר הייצור שלה (*Veblen*, 1919: p. 81). הערכות אלטרנטיביות מאוחרות יותר קבעו אומדנים דומים (למשל: *Blair*, 1972: p. 474 או סיכום אצל: *Foster*, 1986: ch. 5). עובדה מעניינת, אם כי לא מפתיעה: המפעלים התעשייתיים שבשליטת הספקים הגדולים שמשרתים את הכוחות המזוינים של ארה"ב – המייצגים את הצורה הבזבזנית וההרסנית ביותר של ייצור תעשייתי הנשלט על ידי עסקים – פועלים רוב הזמן בניצולת של 10% בלבד מכושרם. שוב לא מפתיע לגלות: דווקא בתחומים אלה, שיעורי הרווח נחשבים לגבוהים ביותר ביחס לתעשיות אזרחיות (US Congress, *Office of Technology Assessment*, 1991: p. 38) וכן פרק ו' להלן בספר.

[66] *Veblen* (1923) p. 373

נוספת של הון תעשייתי *(P')* וזו מוסבת לכמות נוספת של הון מסחרי *(C')*; ולבסוף מושלם המחזור, כשהוא מופיע כתוספת הון פיננסי *(M+MΔ)*.

אמנם מחזור ההון על כל גלגוליו מתואר כתהליך אחד, אך הוא משקף בכל אחד מגלגוליו מעמד חברתי מיוחד, על פי תמונת העולם של המאה התשע-עשרה. מכל ׳הגלגולים׳ זכה ׳ההון התעשייתי׳ לתואר ׳יצרן׳; הוא הוכתר כמפיק הערך-העודף (באמצעות שליטתו הישירה בעבודה ובטכנולוגיה), ומכאן, כמקורו של הצבר ההון. הסקטורים הפיננסיים והמסחריים הוכרזו כנחוצים במידת-מה; אולם הם נחשבו כ׳לא יצרניים׳ במהותם — מעין שיירים מחודשים, מימי צמיחת הבורגנות בערים החופשיות. הפיננסיירים והסוחרים, לפי תפישה זו, אינם מייצרים ערכים עודפים אלא נאבקים בתעשיינים על חלוקתם מחדש של ערכים אלה.

סכמה כזאת מעלה קשיים תיאורטיים, בעיקר מבחינת הקשר הסיבתי בין החלוקה להצבר. מחזור ההון שניסח מרקס מתאר הצבר כהשתקפות של פעילות **בעבר**. הרווחים הם **תוצאה** של ייצור, **ורק בסוף** המחזור הם הופכים להצבר, שנמדד ביחידות של ׳עבודה מתה׳.

תיאוריה של הון אשר עוסקת במציאות של המאה העשרים-ואחת, חייבת להפוך את סדר הדברים: להתייחס להצבר כאל מיסוד כוונות **לעתיד**. ערך ההון או מחיר הפירמה נמדד באמצעות שיערוך מניות הפירמה ואיגרות-החוב שלה; מכאן, הוא אינו משקף את רווחיה בעבר, אלא את הציפיות לרווחים ממנה **בעתיד**. כלומר, ההצבר התחולל **לפני** תהליך הייצור ולא אחריו.[67] אופיו ׳העתידני׳ של ההון, למעשה מנתק את הקשר בין ההצבר ובין מחזור ההון.

בניגוד למחזור ההון בתיאורו של מרקס, הון הפירמה אינו מעורב ב׳מחזור׳ כלשהו. הוא אינו אלא **סימבול** של כוונות וציפיות, או ׳ערך עכשווי׳ של רווחים עתידיים. משום כך, הוא אינו יכול להיכנס אל מחזור ייצור סחורות. מה שממוחזר, זה המקורות אשר בבעלותה של הפירמה: כסף, חומרי-גלם, מוצרים חצי-מוגמרים, מלאי, מבנים וציוד. הערך של המקורות הללו אינו קשור, בדרך כלל, ליכולת השיערוך שלה, כלומר למחיר ההון שלה. הבעייתיות בתיאוריית הערך של מרקס, אם כן, אינה מסתכמת ב׳בעיית הטרנספורמציה׳ מן הערך אל המחיר, או במעבר מייצור אל חלוקת-הכנסות, אלא גם בעצם העובדה המביכה, שקיים נתק בין מוסד ההון לבין מחזור ייצור תעשייתי.

והנה, אם קיים נתק בין ההון לבין מחזור הייצור, הרי לא ניתן לזהות את מרכיביו המעמדיים של ההון — המרכיבים ׳היצרניים׳, ׳המסחריים׳ ו׳הפיננסיים׳.

סכמת הגלגולים השונים של מחזור ההון שניסח מרקס, היא בעייתית גם מבחינה היסטורית. מסתבר, שמאז עליית מוסד הבעלות האנונימית בקפיטליזם, גם משקיעים קטנים יכולים להיות בעלי יחידות-בעלות השולטות במיגוון ענפים בתעשייה, בבניין, בשירותים ובפיננסים. מסקנה: ככל שהתפתח הקפיטליזם במרוצת המאה העשרים, הסיווג והזיהוי של מרכיבי ההון, ובעיקר של מרכיביו החברתיים, הפכו לבעייתיים.

---

[67] ׳בארונים שודדים׳ בנוסח קורנליוס ונדרבילט וג׳יי גולד הואשמו לא אחת ב׳איוורור׳ נכסים או ב׳ניפוח׳ הון העסקים שלהם, באמצעות הנפקת מניות שמחיריהן היו יותר גבוהים מאשר ׳ערכם הריאלי׳. אבל, לדעת כותב תולדותיהם הם היו ״... לחלוצי הטקטיקות של הקורפורציה המודרנית. שיערוך המותאם **לרווחים**, ולאו דווקא לנכסים הממשיים...״ *(ג׳וזפסון*, 1969 : עמ׳ 77).

לדוגמא: כיצד לסווג קונגלומרטים כמו ׳ג׳נראל-אלקטריק׳, ׳דיימלר-קרייזלר׳ או ׳פיליפ-מוריס׳? כולם מעורבים במאות ענפים ותת-ענפים, מפיננסים דרך פרסום ומסחר ועד לייצור תעשייתי. יתר על כן: פיזור הבעלויות ומיגוון האחזקות שיבשו את הקשר הקלאסי בין הרווח, המופיע בדו״חות הכספיים של הפירמות, ובין הסיווג התעשייתי, שמבוסס על סוג הייצור (או התוצר) שפירמות אלה שולטות בו.[68] התוצאה היא, שמשמעות המושגים של רווח ׳תעשייתי׳ או רווח ׳מסחרי׳ או רווח ׳פיננסי׳ אינה ברורה כפי שנתפשה בקפיטליזם הקלאסי.[69] מסקנה: חלוקת ההון על-פי מחזורי ייצור ומכירה, לא רק שאינה מעשית, אלא שהיא אינה משקפת את תהליך הצבר ההון, בעולם של אשראי ושל קונגלומרטים.

מבחינתו של ובלן, לא קיים הון יצרני. ׳ג׳נראל-מוטורס׳ אינה מייצרת מכוניות. היא יחידת-בעלות **השולטת**, בין השאר, בחלק מהייצור הכללי של מכוניות בעולם. ׳ג׳נראל-מוטורס׳ אינה שונה מ׳דויטשה-בנק׳: שתיהן יחידות-בעלות, השולטות בצמתים אסטרטגיים, של ייצור המכוניות. השליטה מאפשרת לכל אחת מהן לפקח על חלק מהרווח העולמי. הדרך להבחין בין חלקים שונים של הון או בין פירמה לפירמה, אם כן, אינה עוברת דרך סיווג צר של ענפי ייצור, אלא דרך התבוננות מקיפה על מבנה הכוח החברתי.

ט. *הגבלת הייצור ושיעור הרווח הנורמלי*

ניתן להרחיב את התיאוריה של ובלן, שנכתבה בתחילת המאה העשרים, ולסגל אותה למשטר של תחילת המאה העשרים-ואחת. במשטר הנוכחי אפשר להבחין בין שתי שיטות של הגבלות בתעשייה: הראשונה, **האוניברסלית**, נהוגה באופן שיגרתי בכל הפירמות. זאת שיטת ׳עסקים כרגיל׳, שהחלה להשתרש מאז תחילת התפתחות הקפיטליזם. השיטה השנייה של הגבלת התעשייה, **הדיפרנציאלית**, נהוגה בפירמות מסוימות, או בקבוצות מסוימות של פירמות. זוהי שיטה שהחלה להתפתח כאסטרטגיה רק בתחילת המאה העשרים.

ההגבלה מהסוג הראשון, הסוג האוניברסלי, אינה גלויה לעין; ובדרך כלל, אינה מודעת לבעלי הפירמות. מבט שטחי יראה, שהחתירה האובססיבית של הפירמות, להגביר את המכירות, מצביעה על כך שבעלי הפירמות עושים את ההיפך מבלימת הייצור והגבלת התעשייה. אלא שמראית-עין אינה בהכרח אמיתית. הנוהל הסטנדרטי

---

[68] ראו למשל: U.S Department of Commerce (1986): xiv

[69] הבעיה אינה תיאורטית בלבד. בחשבונאות-הלאומית אמנם נרשמים סעיפים של הכנסות מפעילות תעשייתית, אבל מדובר ברווחים של פירמות, שמכירותיהן הינן בעיקר תעשייתיות. אלא שאם, כמו ברוב המקרים, המכירות הללו כוללות חלק קטן ביותר של פעילות תעשייתית, התוצאה היא, שרוב הרווחים המסווגים כ׳תעשייתיים׳ באים מפעילות לא-תעשייתית. הבעיה מחמירה כשמדובר בקשרי-גומלין בין פירמות: אם לדוגמא ׳ג׳נראל אלקטריק׳ מסבסדת פירמת-בת שלה השולטת במפעל מנועי-סילון, על-ידי אספקת אשראי זול — התוצאה תהיה, ירידה ברווח של הראשונה ועלייה ברווח של השנייה, בלי שנעשה שינוי כלשהו בתהליכי הייצור והמכירות.

בפירמה מודרנית, שפקידיה הפנימו את מוסר המחירים ואת רוח 'הניהול העסקי', הינו: **קודם-כל לקבוע** מחיר, ואז למכור עד כמה שניתן, כדי לספק את הביקוש האפקטיבי. מעטים שמים לב לעובדה, שהפכה למובנת מאליה בתודעה ההמונית: המחיר כבר מותנה למטרות הרווח של הפירמה. המשמעות הפחות מובנת מאליה היא, **שמלכתחילה**, התפוקה חייבת לפעול מתחת לפוטנציאל המלא שלה. כך שבמצב הנורמלי של 'עסקים כרגיל', התפוקה מנוהלת מלכתחילה בתנאי סבוטז'. כלומר, היא מתנהלת בהגבלה אסטרטגית על פי תכתיבי הרווח. אפשר לדייק עוד יותר ולקבוע: מצב נורמלי של 'עסקים כרגיל', פירושו תפוקה מוגבלת על פי תכתיבי **שיעור הרווח 'הנורמלי'**.

היכולת של פירמה לקבוע מחירים רווחיים, מתבטאת לא רק ביכולתה להגביל את התפוקה באופן שיטתי, אלא גם בכך שהיא נושאת בחובה מנה מסוימת של כוח מונופוליסטי. לכן, עצם המושג של 'תחרות מושלמת' בשוק מחירים, הינו כוזב. בעולם הנאו-קלאסי פירמה המצויה ב'תחרות מושלמת' משיגה שיעור-רווח נורמלי, כאשר רווח זה משתווה להכנסה מהתפוקה השולית של ההון. כך, מכל מקום, כתוב בספרי מדע-הכלכלה. זהו מכניזם המבטיח את 'ההקצאה היעילה של המקורות'. גם זה כתוב בספרי הקודש. לעומת זאת, בעולמו של ובלן — המפריד בין תעשייה לבין עסקים ובין ייצור לבין רווח — המשמעות של סירוב הפירמה למכור כמות תפוקה, שתישא פחות מרווח 'נורמלי', הוא בהכרח ההיפך מהקצאה יעילה של מקורות.[70]

מסקנה: אפילו אם בעולם התחרותי המושלם, הפירמה הקטנה אינה קובעת מחירים — עדיין הפעילות היצרנית של פירמה בודדת, ושל כלל הפירמות, מוגבלת לתכתיבי שיעור-הרווח 'הנורמלי'. לא נותר אלא לחקור, **מה הוא אותו שיעור-רווח נורמלי?**

זהו גודל או כמות מסוימת, לא ברורה, שהופכת למוסכמה או להרגל מחשבה גמיש, המתפשטת בתודעת בעלי-העסקים ומשתנה תדיר מתקופה לתקופה. גודל זה, הוא שקובע את הפעילות היצרנית, כלומר, את גבולותיה. ככל שהמוסדות הקפיטליסטיים מתפשטים בעולם, כן אנשי היוזמה העסקית נוטים להאמין **כי זרם הרווחים הינו טבעי, קבוע ומובן מאליו**; תופעה שאין עליה עוררין, כאילו הייתה אחד מחוקי הטבע.

לפי ובלן, האמונה הזאת אינה מובנת מאליה, ובוודאי אינה חוק טבע. עד לפני כמה מאות שנים נחשב הרווח לעניין של מזל ומקריות. המטרה העיקרית הייתה להחזיק ברכוש. בעלים של אדמות, של עבדים או של זהב לא ציפו שנכסיהם 'יצמחו מעצמם'.[71] לעומת זאת, בכל מקום שחדר אליו המשטר הקפיטליסטי ושבו אסטרטגיית הבלימה

---

[70] ובלן היה הראשון שטען זאת: אפילו בתנאים של כלכלת שוק פתוחה, התחרות העסקית המודרנית אינה יכולה להיות 'מושלמת'; ולמעשה, הנחות היסוד בספרי הכלכלה צריכות להיות הפוכות: יש להתחיל מהמציאות הרווחת של 'כוח שוק' מרוכז בידי מונופולים ואוליגופולים, ולהבין כי היוצא מהכלל הוא קיומם של כיסי תחרות של עסקים קטנים שהם חסרי כוח שוק. רק בשנות השלושים, בעיצומו של המשבר הגדול, החלו להתפתח עבודות בכיוון זה: עבודותיה של ג'ואן רובינסון על *'כלכלת התחרות הלא-מושלמת'* (*Robinson*, 1933), עבודותיו של צ'מברליין על *'התיאוריה של התחרות המונופוליסטית'* (*Chamberlin, 1933*) ועבודותיו של מינס על התנהגות הפירמה בקביעת מחירים באופן מעשי (*Means*, 1935).

[71] אם יצחק העברי קיבל על הגרעינים שלו 'מאה שערים' (בראשית כ"ו, 12), בני תקופתו ראו בכך מזל ויִחסו לו חסד אלוהי.

העסקית של התעשייה הפכה לאוניברסלית – זרם הרווחים הקבוע החל להיחשב ל׳טבעי׳, ושיעור הגידול של זרם זה (׳שיעור-הרווח׳) התחיל להפוך ל׳נורמלי׳. ׳הטבעיות׳ של זרם הרווחים הקבוע ו׳הנורמליות׳ של שיעור-הרווח השתרשו כה עמוק בתודעה העסקית – עד שההגבלה השיטתית על הייצור הפכה מובנת מאליה, ולפיכך, לבלתי נראית.

אחד מהגילויים של ההגבלה על הייצור, הנראים היטב לעין, הוא שיעור האבטלה. במרוצת מאה השנים האחרונות שיעור האבטלה הממוצע בארה״ב היה 7% (או 5.7% אם לא נכלול את תקופת המשבר הגדול של שנות השלושים).

שיעור אבטלה זה היה מלווה בצמיחה מתמדת של נכסים, כלומר מצב של ׳עסקים כרגיל׳. לכן, רוב הכלכלנים המצויים רואים בגודל הזה של שיעור האבטלה, מצב נורמלי ואף מכנים אותו בשם ׳השיעור הטבעי של האבטלה׳. הטבעיות הזאת של הבלימה האסטרטגית השתרשה עד כדי כך, שניתן למצוא בספרי מבוא לכלכלה מטבעות לשון אורווליאניות בנוסח: ׳שיעור אבטלה של תעסוקה מלאה׳, ׳אבטלה של שיווי-משקל׳, ואפילו ׳תעסוקת-יתר מלאה׳. ביטויים אלה נכתבים בכובד ראש, וללא מרכאות.[72] קרלייל לא תפש כי עגום הוא מצבה של חברה, בה השתרר מדע הכלכלה.

מה הוא מקורה של אותה מוסכמה טבעית בדבר שיעור-רווח נורמלי?

שיעור-הרווח הנורמלי מתקבע, באופן פרדוקסלי, ככל שהתודעה העסקית אינה מסתפקת בו. הדחף הבסיסי של היוזמה העסקית אינו להסתפק ברווח כלשהו, אלא ׳לרדוף-להדביק-ולהכות את הממוצע׳. הקפיטליסט המודרני, הפועל בתנאים של ייצור וצריכה המוניים, מותנה לחשב מטרותיו לא בכמויות אבסולוטיות אלא במונחים יחסיים. יש הסבורים, כמו פול ג׳ונסון, שתודעה יחסית זו – השלטת במאה העשרים – נובעת מוולגריזציה של תיאוריית האנרגיה-מסה שניסח איינשטיין. תיאוריה זו גרמה, לדעתו של ג׳ונסון, להתמוססות כללית של הערכים האבסולוטיים, הדתיים והאתיים, של המאה התשע-עשרה.[73] מכל מקום, בריאליה העסקית – המותנית לערכים כספיים אוניברסליים – לא ניתן למצוא ערך סגולי אבסולוטי, כפי שבעבר ניסו למצוא בזהב, או ב׳מחיר הטבעי׳ או ביחידת-עבודה.

הקפיטליסט המתקדם מחשב דרכו ביחידות התייחסות בלבד. יחידות התייחסות אלה הינן חברתיות במהותן, אולם הן מופיעות בצורה המנוכרת של גדלים וכמויות אריתמטיות, בעלות צביון אבסולוטי לכאורה.

יהיה אשר יהיה מקורה של האנתרופולוגיה העסקית הזאת, המציאות ברורה: שוררת תשוקה כפייתית בקרב הטיפוס האנושי בן המאה העשרים, המכונה ׳איש עסקים׳, אשר תמציתה היא לקחת יותר, לגדול יותר, ולהתרחב מהר יותר מאשר בני-דמותו האחרים. זה כנראה הדחף המסתתר מאחורי התואר ׳תחרות׳; יותר סביר, שזה הדחף המסתתר מאחורי קואליציות עסקיות, אוליגופולים ובריתות פוליטיות אחרות.

---

[72] למשל: *Parkin and Bade* (1986): p. 282-3 ; *Branson* (1989): p. 188

[73] *ג׳ונסון* (1995): ע״ע 9-19

זאת השיטה השנייה, **הדיפרנציאלית**, של הגבלת הייצור על ידי העסקים. זהו גם העיקרון הדיפרנציאלי של ההצבר בכלל – והוא לב התיאוריה החדשה של ההון המוצגת בספר זה.

כיצד מעצבת ההגבלה הדיפרנציאלית של התעשייה את 'שיעור הרווח הנורמלי'?

בעל-הון שהשיג שיעור-רווח דיפרנציאלי, הוא בעל-הון שהצליח להרחיב את נכסיו מהר יותר מאשר קצב ההתרחבות 'הנורמלית'; כלומר, זו המקובלת במקום ובזמן שבו הוא מצוי. אבל מצב נדיר הוא, שבעל ההון ישיג מטרה זו – בלי לבלום, בדרך זאת או אחרת, את שיעור הגידול **הממוצע** של הרווח במשק.

כדי להסביר זאת נשתמש בסמלים: רווח (π) הוא מכפלה של מכירות (S) באחוז הרווח למכירה (U); כלומר: $\pi = S * U$

פירמה בודדת יכולה לנסות ולהגדיל את מכירותיה מהר יותר מאשר הממוצע – אבל זה, כשלעצמו, אינו מבטיח שהרווח יגדל יותר מהר מהממוצע. הסיבה היא שהמרכיבים של הרווח, המכירות (S) ואחוז הרווח למכירה (U) אינם מרכיבים עצמאיים. אם כל הפירמות במשק יגדילו את מכירותיהן, התוצאה תהיה אובדן כללי של שליטת העסקים בתעשייה, ומכאן – נפילה כללית של (U) וירידה כללית של הרווח בסך ההכנסה במשק. המסקנה המתבקשת, מבחינת הקפיטליסטים, היא התפתחות השיטה השנייה של הגבלת התעשייה: ההגבלה הדיפרנציאלית.

מסקנה זאת אינה תיאורטית בלבד. היא ידועה עוד מתקופות קדומות בהיסטוריה, אף שהיא קיבלה את צורתה המוסדית הטבעית רק בתחילת המאה העשרים. מדובר בהסדר מוסדי, המגביל את יכולתם של חלקים מסוימים מקבוצות בעלי-ההון לטובת אחרים. כדי למסד את המכניזם הדיפרנציאלי הזה, היה צורך בהקמת מבנה הרבה יותר עמוק מאשר 'כלכלת שוק', שמיסדה את הסוג 'האוניברסלי' של הגבלת הייצור.

יותר מכל, היה צורך להחליף את המוסר הליברלי – זה שתבע מדינה רופפת – ולמסד מדינה תאגידית חזקה, אשר תבטיח את שיטות 'היוזמה העסקית'. זוהי שיטה בעייתית יותר מאשר השיטה הליברלית הישנה, השיטה האוניברסלית של השוק, המפרידה בין עסקים לבין מדינה. כאן כבר יש צורך בהפעלת כוח פוליטי גלוי, כדי להעלים את המיזוג האורגני בין מוסדות העסקים ומוסדות המדינה. עיקרם של האמצעים להפעלת המכניזם הדיפרנציאלי, בין השאר: בלמים 'מעין עסקיים', שמתפשטים לאורך ולרוחב המוסדות החברתיים – מהאדם הבודד, ועד לספֵרה העולמית; מהמציאות היום-יומית, ועד לעיצוב החלומות והתקוות.

בין התופעות הגלויות של מיזוג הפוליטיקה והעסקים: מיסוד 'ההגבלים העסקיים', מחירים המוכתבים באמצעות רשויות ציבוריות, רשיונות עסקיים, חוזי קנייה ממשלתיים, סיוע תקציבי-ממשלתי, חוקי פטנטים והגנה ממשלתית על 'רכוש אינטלקטואלי', זכיונות ממשלתיים לעסקים נבחרים, הגבלות על ייבוא ועל ייצוא, מכסים, סובסידיות לייצוא ולייבוא; ואחרון חביב: הוצאות צבאיות ופיתוח נשק (פרקים ג', ו' להלן).

בדרך כלל, ההשפעה השלילית של השיטה הדיפרנציאלית על התעשייה הינה עקיפה. בעלי-הון, או קבוצת בעלי-הון, המצליחים להפעיל את השיטה הזאת, משיגים את הרווח הדיפרנציאלי, בעיקר משום שההגבלות הדיפרנציאליות הנכפות על התעשייה מועמסות על בעלי-הון אחרים. למשל: פירמות הנפט הגדולות השיגו רווחים

גבוהים יותר מהממוצע, בעקבות התרחבות הביקוש העולמי – משום שהן הצליחו, באופן פוליטי, להרחיק את הפירמות היותר קטנות (׳העצמאיות׳), אל מחוץ למעגל ההתרחבות.[74] גם חלק מהרווחים של ׳כור׳ בעקבות התרחבות הביקוש לבנייה (בשנות החמישים ועד שנות השבעים) נבע, במידה רבה, מיכולתה להרחיק מתחרים מתעשיית המלט.[75] לעומת זאת, כשהרחקת המתחרים אינה מובטחת – כפי שאכן אירע בשנות השמונים, בתעשיית שבבי המחשב – הופך הייצור לפתע ל׳רווי׳, הענף סובל מ׳עודף כושר ייצור׳, והרווחים הולכים ונופלים.

מסקנה: בדרך כלל, הרווחים הינם בעלי קשר חיובי לייצור שבשליטת בעל-הון אחד; אבל הקשר החיובי הזה יכול להחזיק מעמד, מעבר לנקודה מסוימת, רק אם מוגבל הייצור שבשליטת בעלי-ההון האחרים. שוב קיבלנו את הקשר הלא-לינארי.

לסיכום: קיימת מוסכמה, שנשתרשה בקרב ההמון, לפיה הרווח, הזורם בקביעות אל הבעלים, הוא מוסד המעוגן בחוקי הטבע הנצחיים. המוסכמה הזאת אפשרית, משום שלבעלים הנעדרים יש יכולת אסטרטגית להגביל באופן שיטתי (׳רציונלי׳) את הייצור התעשייתי ולכוונו למטרותיהם. מטרות אלה, בדרך כלל, מנוגדות למטרות הקהילה האנושית בכללה. השליטה הזאת על תהליכי הייצור, והיכולת לפקח על אופי החידושים ועל הצרכים החברתיים, ממוסדת היטב בתוך המבנה של המדינה המודרנית.

מבנה זה מעגן בתוכו את שתי השיטות העיקריות להגבלת התעשייה. **השיטה הראשונה** היא קביעת המחירים ׳התחרותיים׳, שנעשית באחת משתי דרכים: האחת היא קביעה-מראש של שיעור-רווח רצוי בעבור ׳כושר ייצור׳ מוסכם; השנייה היא התניית הפעילות התעשייתית לתכתיבים של השגת ׳שיעור הרווח הנורמלי׳.[76]

מעל למבנה **האוניברסלי** ׳התחרותי׳ הזה, מתנשא מבנה פחות יציב, אך יותר גלוי, הפועל בעיקר באמצעות **השיטה השנייה, הדיפרנציאלית**. כאן מעורבים בעלי-הון גדולים וקבוצות-בעלות דומיננטיות, נבחרות וזכייניות. הם חותרים, בעיקר, לחלק מחדש את רווחי ההגבלה התעשייתית ׳האוניברסלית׳. הם עושים זאת באמצעות נסיונות לשנות את הסביבה המוסדית שהם פועלים בה. המטרה של רוב הטקטיקות הדיפרנציאליות היא, לבלום את הפעילות התעשייתית של היריבים הקיימים או הפוטנציאליים; הכותרת המשותפת של כל האמצעים הללו היא ׳להכות את הממוצע׳.

במצב זה, כמובן, ל׳רווח הממוצע׳ אין זיקה כלשהי ל׳תחרות׳. להיפך: ׳הרווח הממוצע׳ הוא, בעצם, ממוצע של השיטות הדיפרנציאליות השונות; לפיכך, הוא משקף את ממוצע הסבוטז׳ אשר מובנֶה לרוחב החברה. כך מתחולל שיעור-הרווח-׳הנורמלי׳.

קיים קשר בין שני סוגי השליטה – האוניברסלי והדיפרנציאלי – ובין שני סוגי השסעים העיקריים אשר שוררים בקפיטליזם המודרני. סוג השליטה האוניברסלי חופף את השסע, שמתפתח בין האינטרסים של הבעלים הנעדרים לבין צורכי הקהילה

---

[74] בפירוט: *Blair* (1976); כמו כן, פרק ו׳ להלן.

[75] *הלל דן* (1963)

[76] יש ספרות רחבה על קביעת מחירים לפי רווח למכירה ותשואה. סיכומים: *Heflebower* (1955) *Blair* (1972), *Scherer* (1980), *Scherer and Ross* (1990)

התעשייתית. השסע הזה גם מקביל, במידה מסוימת, לקונפליקט המעמדי, שתיאר מרקס, בין בעלי-ההון בכללותם ובין כלל העובדים היצרניים.

הסוג הדיפרנציאלי מייצג את השסע אשר שורר בקרב הבעלים הנעדרים, והוא בדרך כלל מכונה 'תחרות'.

תמציתו של השסע הוא המאבק שמנהלים הבעלים על רווחים כספיים דיפרנציאליים, באמצעות סבוטז' תעשייתי הדדי. ניתן להקביל את השסע הזה, במידה מסוימת, לתהליך אשר נאו-מרקסיסטים שונים ניסו לתאר: קונפליקט בין 'הון מונופולי' לבין 'הון תחרותי', או בין 'עסקים גדולים' לבין 'עסקים קטנים'.[77] ברמת הסקטור העסקי, החלוקה-מחדש של הרווחים בין הבעלים תלויה במאזן כוח ההרס העסקי שהבעלים מצליחים להפעיל זה על זה. ברמה המצרפית, לעומת זאת, סך-כל חלוקת הרווח של הבעלים בתוך ההכנסה הלאומית תלוי (אם כי לא בקשר לינארי) בסך-כל הנזק התעשייתי, שמחוללות המלחמות העסקיות לאורכו ולרוחבו של המשק.

י. ההון והתאגיד המודרני

עליית ההון, והופעתו כהסדר מוסדי להגבלה עסקית של התעשייה, קשורות לשינויים שחלו באופי המשטר הקפיטליסטי מסוף המאה התשע-עשרה. בתקופה זאת עלה גם אחד מהמוסדות הבולטים, שהבטיחו את השליטה והגבלת התעשייה באורח שיטתי: מוסד התאגיד (corporation) המודרני.[78]

עם התאגיד בא גם השימוש הנרחב באשראי כמכשיר לשליטה על התעשייה.

ההשקפה הרווחת בקרב מדעני הכלכלה היא, שהקורפורציה הינה מוסד שנוצר עם ההתפתחות הטכנולוגית; מוסד זה איפשר לבעלי-ההון ליזום את טכניקות הייצור בקנה מידה גדול ולארגן את מוסדות הצריכה ההמונית. לפי השקפה זאת, הקורפורציה היא הצורה היעילה ביותר של הארגון העסקי; היא מאפשרת לחברה האנושית לזכות בהנאות שמספק הייצור ההמוני. וכך, אופייני למצוא בספר-לימוד רב-המכר של סמואלסון ושות' בע"מ טענה כי "... ייצור בסדרות גדולות הוא יעיל טכנית, וקורפורציה גדולה היא אמצעי המקנה יתרון למשקיעים, הרוצים לקזז מהסיכונים הכרוכים בחיי העסקים. בלי ההסדר של ערבויות מוגבלות של פירמה בע"מ, פשוט לא יתאפשר לכלכלת שוק כלשהי, לגרוף את התגמולים שיזרמו אליה, כשהיצעים גדולים של הון צריכים להיות מבוקשים על ידי קורפורציות יעילות בקנה מידה גדול..." (*Samuelson et al.*, 1988: p. 453). השקפה זו טבועה היטב בעגה העסקית המשומשת בעיתונות היום-יומית. היא מסבירה את הרווחיות הגבוהה של תאגידי-הענק, בכך שהיא מייחסת את גודלם העסקי ל'תחרותיות' הטכנולוגית שלהם ולתושייתם העסקית. כך מתאפשר להם 'לפרוץ דרך בנתיבי ההיי-טק'. מנקודת מבטו של ובלן, פשוט מדובר בהבלים.

הקורפורציה היא מוסד עסקי המעוגן בנהלים משפטיים ובתשתית מדינתית. היא אינה יחידת-ייצור תעשייתי; וכשלעצמה, אינה מפיקה חדשנות טכנולוגית. הסיבות

---

[77] הראשון שניתח זאת באופן אמפירי היה ג'וזף סטיינדל (*Steindl*, 1945); ומאז התפתחה ספרות שלמה, רובה מרקסיסטית, העוסקת בנושא 'הכלכלה הכפולה'.

[78] תאגיד או קורפורציה או פירמה הם אותו corporation האמריקני, שבתרגום מילולי הוא חברת-מניות או חברה בע"מ.

לצמיחת הקורפורציה לפני כמאה שנה, ולהתבססותה הגוברת במאה העשרים, אינן קשורות ליתרון שמקנות סדרות ייצור גדולות. מרבית בני-האדם בימינו סבורים, שהייצור ההמוני בסדרות גדולות הומצא על-ידי היוזמה העסקית. אלא שהמציאות שונה: הקשר, בין עליית העסקים הגדולים ובין צמיחת הייצור ההמוני, נבע מסיבות אחרות. מאז סוף המאה התשע-עשרה צמחה הקורפורציה המודרנית במהירות, וחרגה במידה רבה אל מעבר לגודל היחידות התעשייתיות שבשליטתה. למעשה, כבר אז התחילו לגלות שהייצור בסדרות גדולות אינו קובע את הגודל העסקי. הגירסאות האידיאולוגיות של אירגון הייצור הידני על פי שיטת טיילור, ושל אירגון הייצור האוטומטי-למחצה בשיטת פורד, היו בעצם ניסיונות להתאים את הגידול המהיר של הקורפורציה אל הגידול המהיר של יחידות הייצור ההמוני. שיטות אלה שיקפו את היחסים ההדוקים בין העסקים ובין התעשייה, שתמציתם הייתה פיקוח ישיר, על פי מיטב השיטות הישנות, של הקורפורציה על הייצור. כיום, פירמה מודרנית טיפוסית עשויה לשלוט באלפי יחידות-ייצור ובמפעלים גדולים וקטנים, המפוזרים בענפים שונים. יתר על כן: הקורפורציה המשיכה לצמוח, בממדיה העסקיים; אולם באותה עת, היחידות התעשייתיות שבשליטתה הפסיקו לגדול. מדובר גם בענפים ותיקים, בעלי מסורת של ייצור בקנה-מידה גדול, כמו ענף המכוניות. למשל: ההכנסות ממכירות של ׳ג׳נראל-מוטורס׳ עברו בשנים האחרונות את התוצר המקומי הגולמי של דנמרק; אלא שהכנסות אלה נבעו מבעלות על מספר הולך וגדל של מפעלים לא-גדולים, ולא נבעו מבעלות על מפעלים קיימים שהרחיבו את ייצורם.[79]

העובדה שהיקף הייצור התעשייתי אינו חיוני לגידול הרווחים העסקיים, החלה לחלחל לתודעה בצורות שונות מאז שנות השבעים. אז התחילו להשמיע יותר ויותר סיסמאות חדשות, מטעם האידיאולוגים של הביזנס כגון: ׳קטן הוא יפה׳. הכיוון היה ׳לייעל׳ את העסק באמצעות הגדלת הרווח ליחידת מכירה, תוך הקטנה של יחידת הייצור.[80] אז התחילו לבלוט גם השיטות החדשות של ‘outsourcing’; ורבים מתאגידי הענק של ימינו החיו מחדש את שיטות ‘putting out’, שמשמעותן היא העלאת הרווח, תוך כדי הפחתת השליטה הישירה בעובדים. אידיאולוגיות ניהול מודרניות, בנוסח T.Q.M וגישות ׳ביזוריות׳ למיניהן שהלכו והתפשטו, משקפות את ניתוק הקשר שהתקיים בעבר, למראית עין, בין התפתחות הייצור התעשייתי ההמוני ובין הגידול בהון.

מבחינה היסטורית, אכן היה קשר בין עלייתה של הקורפורציה ובין התפתחות הייצור התעשייתי בסדרות גדולות. אבל קשר זה הינו הפוך מזה שמופיע בטענות של אנשי הכלכלה והניהול העסקי. מוסד הקורפורציה צמח, לא כדי ליזום ולתכנן את הייצור התעשייתי בסדרות גדולות – אלא כדי **למנוע את הייצור התעשייתי מהפיכתו ליצרני יתר על המידה.**

---

[79] דוגמאות נוספות רבות: *Edwards* (1979): 217-224 ; *Scherer et al.*, (1975): pp. 334-6

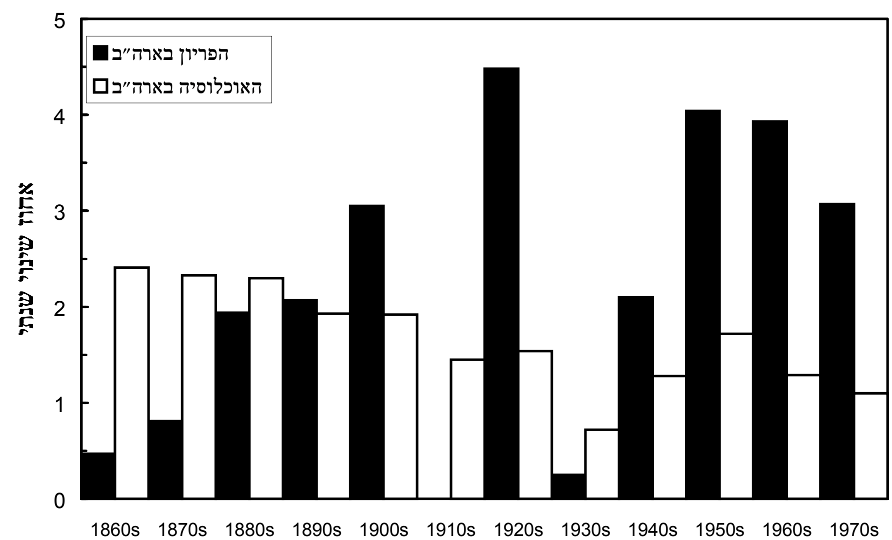
[80] האמת היא ששומכר, ממציא הסיסמה ״small is beautiful״ התכוון למשהו אחר; ובוודאי שלא להגדלת הרווחים של העסקים הגדולים, שהוא הירבה לתעב על חמדנותם ובזבזנותם.

ההיסטוריה של ארה״ב ממחישה היטב את טיב הקשר הזה. *שרטוט ב׳2* מתאר את שני התהליכים העיקריים שחוללו את ׳הנס האמריקני׳: הגידול באוכלוסייה ועליית הפריון התעשייתי. בין מלחמת-העצמאות בסוף המאה השמונה-עשרה לבין מלחמת-האזרחים בשנות הששים של המאה התשע-עשרה, גדלה האוכלוסייה בשיעור ממוצע של 3% לשנה. עם הפריצה מערבה ועד למרד הפופוליסטי, בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה, הגידול הממוצע של האוכלוסייה פחת ל-2.2% בממוצע; ומאז כיבוש הפיליפינים בתחילת המאה-העשרים ועד למשבר הגדול של שנות השלושים הממוצע קטן והגיע ל-1.6% בערך.

התהליך החשוב השני, שהתחיל לאחר מלחמת האזרחים, היה הגידול המהיר בפריון של הענפים התעשייתיים: שיעור הצמיחה של התפוקה למועסק, שהייתה פחות מאשר 0.5% בשנת 1860, גדלה במהירות והגיעה ליותר מאשר 3% בתחילת המאה-העשרים. היפוך הכיוון בין שני התהליכים התחיל בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה. עד אז, קצב גידול האוכלוסייה היה מהיר יותר מאשר קצב גידול כושר-הייצור; התחרות העיקרית בין העסקים הייתה, כיצד לספק את הביקוש המתרחב.

שרטוט ב׳2

האיום היצרני: פריון מול אוכלוסייה

מקור: U.S. Department of Commerce

הערה: הנתונים על פריון העבודה בתעשייה נלקחו מתוך Edwin Frickey Federal Reserve Board Index וכן ממדד הייצור התעשייתי. נתונים אלה חולקו במספר העובדים בתעשייה.

זה היה תור הזהב של ׳התחרות החופשית׳, שחתרה ללכת מערבה ולהרחיב אופקים עד שרק ׳השמים היו הגבול׳. כל המצאה, שהגדילה את כמות התפוקה הפיזית לעובד,

נקלטה במהירות; מקטיף טבק ועד לייצור סבון. כל אמצעי שהחיש את קצב החיים נספג בשוק הענקי, מחשמלית ועד למכונית. המכירות יכלו לגדול עד לפוטנציאל המרבי של הייצור, בלי לאיים על הרווחיות.[81] ואז, בתחילת המאה העשרים, נוצר הקשר השלילי בין שני התהליכים. בעוד ששיעור הגידול של האוכלוסייה התחיל לִפחות, הפריון המשיך לעלות במהירות. הביטוי המוסדי הגלוי להיפוך זה היה חוקי 'האנטי-טראסט' של אותה תקופה.

מבחינתם של 'קברניטי התעשייה', כפי שכונו בעלי-ההון הגדולים, הדבר היווה איום: אם הפריון והייצור התעשייתי ימשיכו להתנהל בתנאי תחרות – התעשייה תייצר, בקצב הולך וגובר, יותר מוצרים ושירותים יעילים וזולים, במחירים שהם רווחיים פחות מכפי שהארגון העסקי של אותה תקופה יוכל לשאת. **זה היה המפנה שהביא לצמיחת התאגיד העסקי המודרני, כפי שהוא מוכר כיום.**

התשלובות העסקיות הקודמות, שיועדו לווסת את תפוקה במחירים רווחיים, הוקמו בעיקר בענפי 'ההיי-טק' של אותה תקופה: הנפט ומסילות-הברזל. היו אלה צירופי שיטות של 'פּוּל' ו'טראסט', והם נחשבו לבלתי יציבים: בתיאוריות של פעילות תועלתנית רווחת ההשקפה, שכיבוד הסכמי-פעולה, בקבוצה של יחידים אינדיבידואליסטיים 'רציונליים', הופכת למשימה קשה יותר, ככל שגדל מספר המשתתפים.[82] ואכן, ההדלפות והשערוריות בקרב שותפי הטראסטים חיסלו לבסוף את המוסד העסקי הזה, ששימש בעיקר, את האליטה העסקית האמריקנית, שהחלה להתגבש בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה.[83] הפתרון היעיל לבלימת הפריון התעשייתי, למען בריאותם העסקית של הבעלים, היה להקטין את כמות המשתתפים בקואליציות: כלומר, להפחית את מספרן של הפירמות אשר שולטות בייצור. במקביל פחת הצורך בהסדרי-גומלין מסובכים של תפוקה, מחירים, החזרים, תעריפים מיוחדים ושאר מיני קנוניות. כך בא לעולם גל המיזוגים הידוע של תחילת המאה, שהיה המיזוג המשמעותי הראשון של בעלויות בקפיטליזם.

המיזוגים היו לא רק שינוי במבנה הארגוני והמשפטי של העסקים; אלא קודם-כל, היוו טרנסקציות פיננסיות. הם כללו קנייה ומכירה של בעלויות, כלומר **קנייה ומכירה של הון**. פירושו של דבר, שהפירמה נזקקה לאמץ לעצמה **ערך כספי**. כלומר: מוסד העסקיות עבר תהליך של סטנדרטיזציה. הפירמות מתייצבות לפי סדר אוניברסלי של 'שווי-שוק'. זוהי המשמעות של אובדן 'המשפחתיות' של ההון.

עד אז, הטרנסקציות הכספיות היו בעיקר של מוצרים ושירותים. עתה החל להתגבש הנוהג **לסחור בחלקי בעלויות**, ולכן ההון הייה חייב להופיע כסחיר.

---

[81] במונחים של משוואת הרווח שהובאה לעיל ($\pi = S * K$): תקופת תור-הזהב של 'התחרות החופשית' הייתה מאופיינת בגידול המכירות (S) עד לקצה כושר-הייצור, בלי שהרווח למכירה (K) ירד; ומכאן נבע הגידול המתמיד ברווח (π).

[82] *Olson* (1965); (1982)

[83] *Chandler* (1977) pp. 317-318; *Cochran and Miller* (1961) pp. 140-146

וכך, מאז סוף שנות התשעים של המאה התשע-עשרה עבר המשק האמריקני תהליך כפול: מצד אחד בא גל של התארגנות מחדש של עסקים, שהפכו לקורפורציות (חברות בע"מ); מצד שני החלה צמיחה מהירה של שוקי ניירות-הערך ושל השימוש הנרחב באשראי. זו הייתה התקופה שבה הושלמה ההפרדה הסופית בין העסקים לבין התעשייה. המפעלים הופרדו מהבעלים, ונשלטו באמצעות מבנה משפטי של פירמה; היזמים והסוחרים הפכו לבעלים נעדרים, המחזיקים במניות ובאג"ח מסוגים שונים.

מאז ואילך, הסיסמא של עודף כושר-ייצור, שלא הייתה מוכרת במאה התשע-עשרה, הפכה לסימן ההיכר של הקפיטליזם האמריקני. רק באותה עת נכנס המונח 'אבטלה' (unemployment) לשימוש יום-יומי. יותר מאוחר – ככל שפירמות אמריקניות ופוליטיקאים אמריקאים וצבאות אמריקניים פשטו ברחבי העולם – התפשטה תופעת עודף כושר הייצור בצורותיה המגוונות, והפכה למוכרת גם לתושבי חלקים אחרים בכדור-הארץ.

התהליך, שמתואר ב*שרטוט ב׳2*, לא פסק: קצב צמיחת הפריון המשיך להיות גבוה יותר מאשר צמיחת האוכלוסייה, לאורך כל המאה העשרים (מלבד עשור המשבר הגדול). בלימת התעשייה הפכה לאסטרטגיה העיקרית של ההתארגנות העסקית; היא נתמכה באידיאולוגיות ייצור וניהול, ה'מקדמות' כביכול את התפוקה והמכירות וה'מייעלות' כביכול את הארגון העסקי שהלך ותפח ככל שהבלימה צלחה. ההגבלה השיטתית של התעשייה לוותה, לאורך המאה, בכמה גלים של מיזוגים ובשינויים מבניים בלתי פוסקים במוסדות הפוליטיים והעסקיים אשר הלכו והתקרבו אלה לאלה במטרות ובאמצעים.

י"א. עושר חומרי מול מימון תאגידי

א. מניות מול אג"חים

זה המקום לטפל בכמה מהספיחים המעשיים שמתבססים על תיאוריות ההון הקיימות. מדובר בספיחים רווחיים ביותר – ניירות-ערך ומאזני הפירמות – הנשענים על שרידי ההיגיון המדעי כביכול שנותרו בארסנל העסקי. משום כך, שני הסעיפים הבאים מיועדים בעיקר לעיונם של שכירי החרב הנוקשים ביותר בשירות ההון: אלה האמונים על רזי המימון ותעלולי החשבונאות של הפירמה המודרנית, אשר ניירותיה נסחרים בשוקי ההון. הקורא המשכיל יכול בקלות לדלג על הפרק בלי להפסיד מאומה.

עם עליית מוסד הפירמה המודרנית – כאמצעי עיקרי לבלימת הפעילות התעשייתית, בעבור המטרות העסקיות – לא ניתן עוד להבין את תהליך ההצבר במונחים של מלאי פיזי. בניגוד לתהליך הייצור, ההצבר מכוון **לעתיד** בלבד. ההון, בהיותו תיק רכישות של ניירות-ערך, מציין את **הערך הנוכחי של ציפיות הבעלים להכנסות עתידיות**. כלומר, ההצבר מתחולל **לפני** שהרווח 'מתממש'; ובדרך-כלל, עוד לפני שנוצר ציוד מטריאלי כלשהו ('סחורת הון').

הנכסים של פירמות כמו 'לוקהיד-מרטין', 'שברון' או 'פיליפ-מוריס', נוטים להתרחב באמצעות הנפקת מניות ואג"חים. אלה נמכרות לא על בסיס ציפיות לקניית ציוד חדש לייצור מטוסים או לקידוח נפט, או לקניית אדמות חדשות לגידול טבק. הן נמכרות על בסיס **ציפיות לעלייה בכושר הרווחיות העתידית שלהן**. כלומר, על סמך ציפיות לגידול הרווח בעתיד.

כדי להגדיל את התזרים — די ל׳שברון׳ בהודעה לבורסה על פרוייקט נפט חדש, כדי שתגרה את הציפיות לעלייה במחירי הנפט. כדי ללוות כספים באמצעות הנפקת אג״חים — אין ׳פיליפ-מוריס׳ זקוקה להגדיל את חלקה בשוק או ברווח; אלא, עליה לשכנע את קוני האג״חים שהיא תעשה זאת בעתיד. גם ׳ג׳נראל דיינמיקס׳ אינה צריכה לייצר ולמכור מטוסים חדשים **לפני** שהיא מנפיקה מניות ואג״חים; די שהציפיות לחוזים חדשים עם הפנטגון תעלֶנה — או די בטיפול יעיל, ברשתות התקשורת ההמונית, על הקונפליקט הקרוב במזרח-התיכון. אלה מספיקים כדי לחמם את הקונים, כדי שירכשו את ניירות-הערך שלה במחיר גבוה.

היחסים הפרברטיים בין ההצבר ובין הייצור משתקפים, בחשבונאות הפירמה, באבחנה המקובלת בין הון מניות לבין התחייבויות לטווח ארוך. בעיניהם של ׳קברניטי התעשייה׳ של המאה התשע-עשרה, הון היה רכוש עצמי. התחייבויות לא סיפקו את השליטה הישירה בפעילות התעשייתית, משום שרוב ההתחייבויות נבעו מאשראי בנקאי. אך ככל שהקפיטליזם התפתח, ומוסד הבעלות הפך בהדרגה ליחידות-אחזקה אנונימיות — האבחנה בין הון מניות ואג״חים איבדה את משמעותה. כיום, בעיני הבעלים הנעדרים של קבוצות-ההון הגדולות, מניות ואג״חים אינם שונים מהותית זה מזה. שניהם מייצגים תביעת בעלות על רווחים עתידיים, בצד הנכסים של המאזן. שניהם מהווים הון; ההבדל בין סוגי הנייר מתמצה בהבדלי היחס שבין סיכון ותגמול.

ידוע שסעיפים שונים בצד ההתחייבויות של המאזן, אינם מכסים במדויק סעיפים מקבילים בצד הנכסים; המוסכמה הכללית היא, שמניות הבעלים משקפות את יכולת השיערוך של ׳הנכסים הלא-חומריים׳ של הפירמה — ואילו חובות הפירמה למחזיקי האג״חים משקפים את יכולת השיערוך של נכסיה ׳החומריים׳. מוסכמה חשבונאית זו משקפת למעשה את האידיאולוגיה הדומיננטית: ׳הערך הפיננסי׳ משתווה תמיד ל׳ערך החומרי׳; שהרי בסופו של דבר, הון משתווה ל׳מוצר הון׳ — ורווח הוא יחידה מוניטרית שמשתווה ליחידת פריון מטריאלי.

שני סוגי ׳הנכסים׳ הללו, על-פי המוסכמה, הינם בעלי סגולות פריון. הון מניות מייצג — כך אומרים — את הידע הייחודי של הפירמה, את נאמנות הלקוחות ואת מה שמכנים ׳מוניטין׳. ׳הנכס׳ השני מייצג את ההון ׳החומרי׳ של הפירמה: את הציוד, המבנים והמלאי שלה. אין צורך להיות מומחה גדול, כדי להבחין שהמוסכמה הזאת מבוססת על אמונה בלבד. קשה להבחין בקשר כלשהו בין ׳הנכסים הרוחניים׳ של הפירמה — ׳הידע המיוחד׳ ו׳המוניטין׳ שלה — ובין הפריון של הציוד התעשייתי שבבעלותה.

אולם, האם לקונצרן ענק, כמו ׳באייר׳ למשל, אין המצאות וחידושים בענף התרופות המהווים ׳נכס לא-מטריאלי׳ שנושא רווחים בעתיד? ללא ספק. עובדי הקונצרן מפתחים תרופות חדשות; אבל מאזן הקונצרן משערך לא את ההמצאות והחידושים של העובדים, אלא את **זכויות ההגנה של הבעלים** על החידושים. מניעת השימוש בחידושים, היא שמאפשרת את שיערוך הנכסים.

מסקנה: ידע יכול לחולל רווחים דיפרנציאליים, רק אם ניתן **למנוע** אחרים מהשימוש בו. הידע עצמו אינו יכול להיות משוערך כ׳נכס רוחני׳, הגדל והמתרחב מכוח עצמו. מאותו רגע שעסקי התוכנה בסין מעתיקים במרץ חידושים, יכולת השיערוך של נכסי

'מיקרוסופט' עומדת במבחן מתמיד. המוניטין של חדשנותה של 'אלביט' בשנות השמונים, התבסס לכאורה על עסקי 'גאווה לאומית'; אולם הוא נשען בעיקר על מרכיבים אחרים אשר שררו במזרח-התיכון: על הציפיות שהסיוע האמריקני, הממשל הישראלי, והפטרו-דולרים, ימשיכו להרחיב את כושר השיערוך של מניותיה. אם חיל-האוויר הישראלי יעדיף פירמה אחרת, או אם הפנטגון יבטל את הסכמי הגומלין — הנכסים האווריריים של 'אלביט' יפקעו כבועת אוויר.

מנקודת ראות אובייקטיבית, תרומת הפירמה המודרנית לידע האנושי הינה אפסית; או במקרה הטוב, מזערית. כל ידע חדש, ולוּ מהפכני ביותר, מתבסס על שרשרת של כתפיים איתנות שקדמו לו. תיאוריית הקוואנטום לא הייתה יכולה לפרוץ לפני עשרת אלפים שנה, כשם שהאלגברה לא פותחה בתקופת אויקלידס. אופנהיימר נשען על איינשטיין, וזה האחרון עמד על כתפיהם האיתנות של ניוטון ומאך. אף על פי כן, טוען ביל גייטס, שבזכות חדשנותו הגאונית, 'מיקרוסופט' שבבעלותו הייתה 'שווה' בשנת 2000 חמש מאות מיליארד דולר.

אבל 'הנכסים הרוחניים' של 'מיקרוסופט' דלים ביותר ברוחם. הם מבוססים על תשתית ענקית של ידע מצטבר: בין השאר, המצאת המחשב, המוליך-למחצה, 'השבב', הפוזיטיביזם-הלוגי, השפה הבינארית, שפות מחשב, מתמטיקה, פיזיקה, כימיה, שלא לדבר על המצאת הכתב האלף-ביתי, הנייר, הדפוס, שיטות העברת הידע מדור לדור, ועוד. מסתבר כי בחברה האמריקנית, שבה גדל ביל גייטס, כל מרכיבי הידע הללו היו נפוצים ולא מוגנים בשום זיכיון; כלומר הם היו 'בחינם'. ביל גייטס נטל, אפוא, את הידע הזה כמובן-מאליו, ושיערך אותו. אילו בעלי 'מיקרוסופט' היו עקביים בהשקפתם על הידע, ומקבלים על עצמם את עיקרי האמונה של דוקטרינת הפריון של ההון — היה עליהם לשלם תמלוגים על כל הצבר הידע החברתי הזה. ניתן להניח בביטחון רב, מה יקרה אז: לא רק שנכסיו של ביל גייטס היו שווים אפס, אלא שהוא היה מבלה את שארית חייו במנוסה מפני נושיו ההיסטוריים. מנגד, גם אם חלק מעובדי 'מיקרוסופט' תרמו תוספת כלשהי לידע האנושי או לרווחה האנושית, עדיין **אין שום קשר** — מכל מקום, קשר שאינו נוגע לנכלולי החשבונאות — בין תהליך ייצור הידע שבשליטת הבעלים ובין תהליך הצבר ההון של הבעלים.

מכאן ניתן להבין, מדוע חדשנות וטכנולוגיות חדשות הינן אמצעי חשוב בתהליך **ההצבר הדיפרנציאלי**. כדי להדביק את הממוצע וכדי להדביר את האחרים, חייבים בעלי הפירמה לא רק להשיג יתרון על קבוצת ההתייחסות שלהם אלא גם למנוע יתרון זה מהאחרים. ואכן, זו המטרה המיידית של רוב השיטות המודרניות בתחום ההגבלה האסטרטגית: לא רק לפגוע ישירות בפריון התעשייתי של האחרים, אלא לכרסם בכושר העסקי שלהם.

אלו הן השיטות להשגת יתרון דיפרנציאלי?

אחד האמצעים להשגת יתרון כזה הוא 'החדשנות'. כאן משחק היתרון הדיפרנציאלי של הפטנט. מאות הפטנטים שרשמה 'זרוקס' כחלק משיפור מכונות-הצילום שלה, או הפטנטים שרשמה 'באייר' בתרופות, הביאו לפירמות אלה יתרון בכך שהפירמות האחרות היו מנועות מן השימוש בידע זה.

אמצעי חשוב אחר, הדומה מאוד לפטנטים, הוא הזכיונות. הזכיונות המיוחדים שהעניקו 'קוקה קולה' ו'פפסי קולה' עד סוף שנות השבעים, יועדו להגביל את מספר

המשתתפים בענף. הזיכיון המונופולי של שרותי הטלפונים, אשר 'A.T.&T' נהנתה ממנו עד 1984, מנע מפירמות אחרות לספק את השרותים הללו.

אמצעי יותר מסוכן, בגלל פירסומו ונוכח אי-יציבותו, הוא הזיכיון הפוליטי הישיר. רוב הפירמות המשיגות יתרון זה משקיעות עלויות גבוהות בהשתקת פרסומו, או בשיפור המוניטין שלהן על ידי כך שהן משוות לו סטטוס של פטנט מסובך. כזה היה הזיכיון הפוליטי של השותפות ב'ערמקו' (פירמות הנפט 'אקסון', 'טקסקו', 'מוביל' ו'שברון') בשדות הנפט של ערב-הסעודית, זיכיון שסגר את המקור הזה בפני פירמות נפט אחרות (פרק ו' להלן). כך סייעה הפעילות הענפה, שניהלה 'בכטל' בקרב חברי הוועדה לאנרגיה אטומית, כדי להשיג חוזים בלעדיים לבניית כורים אטומים על חשבון פירמות תשתית אחרות.[84] היכולת של 'ג'נראל דיינמיקס' להשתמט לחלוטין מתשלום מסים פדרליים במרוצת 1975-1984 (אף שהיא עצמה דיווחה על רווחים בתשע מתוך אותן עשר שנים), העניקה לה יתרון דיפרנציאלי על פני פירמות נשק יריבות, שלא השכילו להשיג זיכיון פוליטי כזה.[85]

אחד האמצעים הדרמטיים של שיערוך 'נכסים לא-חומריים' הוא המיזוג. מיזוגים בין פירמות, כלומר מיזוגי בעלויות, הם עסק עסיסי – גם בלי להיכנס לפרטי ההמולה של הרצת מחירי מניות, כששני קונצרנים 'עתירי-ידע' מתמזגים ברעש של התנגשות קרחונים המלאים באוויר. ה'מוניטין' המשותף הרב של הקונצרנים יכול להוות הסבר חלקי מאד לשיערוך המהיר של ההון. קשה להאמין, שחיבור המכונות, המבנים ומעבדות-המחקר של שני התאגידים למיקשה חשבונאית אחת, מעלה במהירות כזאת את ערך ההון של התאגיד הממוזג. אבל, סיפורי 'המוניטין' פעלו כקסם על הקונים, בעת הגיאות הגדולה של ההשתלטויות והמיזוגים בארה"ב של שנות השמונים, כאשר 'אג"ח זבל' הונפקו כנגד ציפיות גדולות לרווח של הפירמות המתמזגות. הסבר יותר סביר הוא, שמקור תוספת השיערוך הפתאומית הזאת נעוץ בתוספת כוח – כוח שוק או כוח פוליטי. ואכן, ל'מוניטין' (goodwill) הייתה בעבר משמעות של איכות ייצור וידע ייחודי. משמעות זו הוסבה, בקפיטליזם המודרני, למידת ההכרה בכושר של הפירמה לבלום את התעשייה למען רווחיה ולמנוע מן האחרים לעשות זאת.

המסקנה פשוטה: הצבר הון מניות – המייצג במאזן הפירמה, כביכול, את 'הנכסים הרוחניים' שלה כגון ידע ומוניטין – הולך ומתרחב לא מכוח הפריון המתרחב של הפירמה, אלא **מתוספת הכוח שלה ביחס לאחרים**; כלומר, מעלייה בעוצמתה הדיפרנציאלית.

כל ההסדרים המוסדיים, שמכוונים לציפיות גבוהות יותר לרווח ('הפרטה', זיכיון לתחנת רדיו, זיכיון לרשת טלפון סלולרי, הסדרי צנזורה עם עורכי עיתונים והסכמי

---

84 על כך: *McCartney* (1988): chs. 9,14.

85 על כך: *Wildstorm* (1985). באופן דומה ל'ג'נראל דיינמיקס', התנהלו עסקי זכיונות המיסוי של 'אלביט' ו'אלסינט' אז מקבוצת 'אי.די.בי'. עסקי הזכיונות של בעלי תקשורת הכבלים וערוצי הטלוויזיה והרדיו בישראל של שנות התשעים התנהלו באופן דומה (פרק ז' להלן).

הסיוע האמריקני לישראל), מובילים במוקדם או במאוחר לערך גבוה יותר של הון המניות. הסדרים אלה מופיעים במאזני הפירמות כתוספת טרייה של 'מוניטין'.

עד כאן, צד המניות והנכסים האווריריים. **אבל, מה בדבר חובות הפירמה?** האין מידה מסוימת של אמת במוסכמה, שמאחורי האג"חים שמנפיקה הפירמה, ניצבים ציוד מטריאלי ומלאי פיזי שיש להם פוטנציאל יצרני? **האם ניתן לשלול לחלוטין את הקשר בין ההכנסה מהון ובין הפריון של ציוד הפירמה?**

התשובה היא שוב הפוכה למוסכמות. ציוד ומכונות ו'נכסים חומריים' הינם בעלי פריון, כשהם מצויים במרקם כוללני של תרבות תעשייתית. בתרבות כזאת, ניתן להפיק, לעתים יותר ולעתים פחות, מוצרים ושרותים — תלוי במרקם הטכנולוגי. אולם מכונות וציוד וקווי-ייצור אינם מחזיקים בסגולות של יכולת שיערוך עצמי. ניתן אמנם לכוונם כך שיפיקו יותר מוצרים ושרותים בפחות חומרים ובפחות זמן, אבל לשינוי הטכני הזה אין שום קשר עם השינוי בערכי ההון.

ההסבר לעליית ערכם של האג"חים הוא אחר: במשטר קפיטליסטי, המחזיקים בבעלות על חלקים מהמכונות ומקווי הייצור התעשייתיים, הם בעלי הזכות לנכס חלק מסך הכל התפוקה החברתית. הזכות תלויה בכוחם הפוליטי של הבעלים, ביחס לקבוצות חברתיות אחרות. מכאן, שתהליך השיערוך אינו של המכונות, אלא של יחסי-הבעלות על המכונות, כלומר: הכוח היחסי של הבעלים לכפות שיערוך זה. כוח זה נובע ממיסוד יכולת האיום שלהם, להגדיל את כמות הנזק שהם יכולים לחולל לתרבות התעשייתית בכללותה.

נתאר לנו ספינת מכלית, שכושרה, להוביל יותר נפט ביותר מהירות התפתח מאז תחילת המאה בהדרגה, בהתאם להתפתחותו של המרקם הטכנולוגי הכללי. ערך 'ההון' שלה, לעומת זאת, מראה תנודות; לעתים, תנודות דרמטיות. לתנודות בערך ההון אין קשר למצב הטכנולוגיה בעולם, אלא למצב המחירים של הנפט בעולם. מחירי הנפט מצידם, מתנודדים על-פי נסיבות הקשורות ליחסי הכוח בעולם. יחסים אלה קשורים אך ורק למרקם הפוליטי בעולם. המרקם הפוליטי כולל הסכמים ובריתות וקואליציות בין פירמות נפט גדולות 'אופ"ק' והממשלים במדינות המפותחות; הוא כולל קונפליקטים ומלחמות במזרח-התיכון, חסימת נתיבים אסטרטגיים ועוד.[86] אם מחירי הנפט יורדים, פוחת ערך 'ההון החומרי' של הפירמה בעלת המכלית; גם אם מדובר במכלית בעלת כושר טכנולוגי גבוה, שזה עתה יצאה מהמספנה המשוכללת ביותר בדרום-קוריאה.

---

[86] בקיץ 1928 נחתם בסודיות הסכם 'הקו האדום' שחילק בין קבוצות הנפט הגדולות בעולם את הרווחים במזרח-התיכון למשך עשרות השנים שאחרי כן. מי שנחשב בעיני עצמו ל'אדריכל' ההסכם – אם כי בעיני שותפיו-יריביו נחשב פשוט ל'מיסטר חמישה אחוזים' – היה אחד ממומחי הנפט הגדולים קאלוסט גולבנקיאן. "...לכבוד המאורע הגדול, חכר גולבנקיאן יכטה בקיץ ההוא והפליג בים התיכון עם בתו ריטה. מול חופי מרוקו, הבחין גולבנקיאן בספינה שכמוה לא ראה מימיו. היא נראתה לו משונה מאוד, בארובתה המזדקרת מקצה הירכתיים של גופה הארוך. הוא שאל את בתו, מה טיבה של ספינה זאת... זאת מכלית נפט אמרה לו ריטה... הוא היה בן חמישים ותשע, וזה עתה חתם על אחת מעסקות הנפט הגדולות ביותר של המאה, הוא היה הטלראן של הנפט, והוא לא ראה עד אז אפילו מכלית נפט אחת..." (ירג'ין, 1991 : 202).

אותו תהליך קורה בכל אותם פריטים ׳חומריים׳, ממטוסים וחלליות ועד לבתי-חרושת ומשרדים, הנחשבים ל׳מוצרי הון׳, ומכסים את התחייבויות הפירמה.

נניח שמחירי ההון אכן מתנודדים על-פי נסיבות פוליטיות. למרות זאת, האם ניתן לפסול כליל את חישוב ערכם של מכונות וציוד תעשייתי? כלום אין משהו ׳ממשי׳ מאחורי הנכסים הפיזיים הללו? הרי מקובל, שבמאזן הפירמה רשומים כל אותם נכסים פיזיים — לא על-פי מחיריהם בשוק, אלא על פי עלותם ההיסטורית. משמע, שגם אם הון הפירמה מלא בנכסים ׳אווריריים׳, בכל-זאת הציוד והמכונות נרכשו בערך ׳ממשי׳; ולכן, יש להם ׳ערך כלכלי׳ מסוים.

אכן — באופן מודע או שלא במודע — החשבים של הפירמות מפרידים במאזניהם בין החלק המשתייך לכוח השוק של הפירמה (עסקי ׳המוניטין׳), לבין מה שמכנים ׳הערך הכלכלי׳ או ׳הערך האמיתי׳ של הנכסים. ערך זה נמדד על פי עלותם ההיסטורית של הנכסים. אלא ש׳ערך כלכלי׳ זה, גם הוא חסר קשר לפריון של הציוד התעשייתי שבבעלות הפירמה. הסיבה לכך היא, שגם ׳עלות׳ המכונות והציוד אינה מנותקת מהקונטקסט העסקי — כלומר ממנגנון השיערוך.[87]

לדוגמא: בעלי פירמה קנו מכלית חדישה מתוך ציפייה לרווחים, משום שהם ציפו לעלייה ברווחי נפט. חלק מציפיות אלה כבר נספגו במחיר המתייקר שקבעו הפירמות, שמכרו להן את המכלית. העלייה הכללית בציפיות לרווח נרשמת במאזן הפירמה, כעלייה במחירי הציוד שהפירמה רכשה. אבל גם בנסיבות רגילות — ללא ציפיות משתנות לרווח ובלי נסיונות של קונים ומוכרים לחלוקה-מחדש של הרווח, שעומדים ביסוד השיטה **הדיפרנציאלית** — גם אז, מחיר קניית הציוד כבר מעוגן בקונטקסט של ׳שיעור רווח נורמלי׳, העומד ביסוד השיטה **האוניברסלית** של ההצבר. כאשר החשבים של הפירמה מצמידים במאזן את עלות המכלית לאינדקס מחירים כלשהו, פירושו של דבר שהם מנתקים את הציוד הפיזי מפריונו **התעשייתי הייחודי** לפירמה. הם מקנים לציוד כושר שיערוך **עסקי ממוצע**, על-פי ׳שיעור הרווח הנורמלי׳ השורר באותה תקופה. כושר זה משקף, בעצם, את יכולת הבלימה התעשייתית הממוצעת שהצליחו להשיג כלל הפירמות במשק.

סיכום: האבחנה בין מניות ואג״חים נובעת לא מהאופי התעשייתי השונה שלהם, אלא מההסדרים המוסדיים השונים של הרווח. הסדרים אלה נשענים על שתי שיטות

---

[87] העיסוק הקדחתני ב-Q של Tobin הינו הרבה מהומה על לא מאומה. ה-Q של Tobin מוגדר כיחס בין שווי השוק של פירמה ובין העלות האלטרנטיבית הנקיה של נכסיה הקבועים (*Tobin and Brainard*, 1968). מאחר ששווי השוק של הפירמה נתון לתנודות – ומשום כך הוא נחשב ל׳ספקולטיבי׳ – מצפים שאי פעם, בטווח-הארוך, מחירה של הפירמה ישתווה לעלות האלטרנטיבית של נכסיה הקבועים, המעוגנים בספֵרה ׳הריאלית׳ של התעשייה. אבל זאת, כמובן, טעות נאו-קלאסית אופיינית לעולמם של הכלכלנים – המפוצל בין מחירי שוק למחירי ייצור, ובין ספרה מוניטרית לספֵרה ריאלית. Q ייעלם אולי אֵי-פעם, כשיתגלה המשיח הנאו-קלאסי – מן הסתם כשיתמזגו אלי השמים עם אלי האדמה. בטווח-הקצר של זמננו, מכל מקום, השתוות המחירים עשויה להתקיים משני הכיוונים. כלומר: אם מחירי המניות של הפירמה עולים בגלל ציפיות עולות לרווח – יכולים גם לעלות מחירי הנכסים הקבועים, שהמוכרים שלהם ניזונים מציפיות עולות לרווח ומעלים את המחירים בקצב שהוא לא פחות מהיר מקצב עלייתם של מחירי המניות.

ממוסדות של יחסי-כוח. השיטה האחת – המופיעה בהון מניות של פירמה – משערכת את היכולת **הדיפרנציאלית** של הפירמה, להגביל את התעשייה לטובת בעלי אותה פירמה. השיטה השנייה – המתגלה בחובות הפירמה והאג״חים שלה – משערכת את היכולת **הממוצעת** של כלל בעלי הפירמות להגביל ולכוון את התעשייה בכללותה.

ב. רווח מול ריבית

ניתן להתייחס אל ההבדל בין המניות לבין האג״חים מנקודת-מבט אחרת; להשקיף עליהן כעל שני סוגי הכנסה מהון: **רווח** שמקנה הבעלות הישירה, **וריבית** שמוקנית למחזיקים בחובות הפירמה. בחינה של התנודות לאורך זמן, ביחסים שבין הריבית והרווח, יכולה להוות מדד לא-רע ל׳בשלותו׳ של הקפיטליזם. ה׳בשלות׳ עשויה להשתקף בשינויים שחלו במיסוד הציפיות לרווח ובצורות השערוך הנלוות אליהן. קיימים מלומדים כמו הרברט פרנקל, שרואים את ההבדל, בין הון מניות לבין אג״חים, כביטוי להבדל במידת האמון שרוכשים לשני סוגי הנייר האלה: הון מניות משקף **ציפיות לתשואה**, ואילו האג״חים משקפים **הבטחות לתשואה**.[88]

על-פי ההיגיון הזה, אפשר לצפות שככל שהקפיטליזם ׳מבשיל׳, וככל שמתמסדת שליטתם של העסקים בפעילות התעשייתית והמדינית, הדאגה מ׳סיכונים׳ יורדת וה׳אמון׳ עולה. מכאן שהאג״חים אמורים להפוך יותר ויותר לצורה המקובלת של ההון. אם המצב הפוך, ומתפתחים תנאים של ׳קפיטליזם פרוע׳ – כשהמוסכמות המעמדיות החדשות טרם התקבעו, או המוסכמות המעמדיות הישנות עומדות להתפורר (כמו ב׳שווקים המתעוררים׳) – הצבר באמצעות הנפקת חובות הוא כמעט בלתי-אפשרי. במצב זה, השקעה באמצעות מניות ׳נושאות סיכונים׳ הופכת למנוע העיקרי של שיערוך הנכסים.

׳בשלות׳ הקפיטליזם, אם כן, ניתנת להימדד, במקרה זה, באמצעות היחסים המשתנים לאורך-זמן בין הריבית והרווח בתוך סך ההכנסה מהון. על פי מדד זה, אפשר לצפות שבשלותו של הקפיטליזם (הנאמדת על-פי חלקה של ההכנסה מריבית בתוך סך ההכנסה מהון) תהיה בעלת קשר חיובי עם יכולת הבלימה התעשייתית של הבעלים. יכולת בלימה אסטרטגית זו תימדד על-פי רמת האבטלה במשק. במלים אחרות: יש לצפות שהשינויים בחלקה היחסי של ההכנסה מריבית יהיו בעלי קשר חיובי לשינויים בשיעור האבטלה.

ואכן, נראה מתוך *שרטוט ב׳3* שזה המצב בארה״ב. השרטוט מציב את רמת האבטלה (אחוזי הסקלה השמאלית) מול חלקה של ההכנסה מריבית מתוך סך ההכנסות מהון (אחוזי הסקלה הימנית).

מאז שנות השלושים המוקדמות, מדד הבשלות היה קשור בקשר הדוק לשיעור האבטלה. ממבט ראשון, נראה הקשר אינטואיטיבי ולא ברור: אחרי הכל, ניתן לטעון שהמגמות הכלל-משקיות משפיעות על הרווחים יותר מאשר על הריבית: אם המשק שקע במיתון – עלתה האבטלה באופן טבעי, הרווחים ירדו מהר יותר מהריבית; וכתוצאה מכך נוצר הרושם, שהגידול בחלקן של ההכנסות מריבית קשור לגידול באבטלה.

הטיעון הזה היה עשוי להיות נכון, אילו המגמה הזאת הייתה שוררת לטווח-קצר בלבד. במגמות ארוכות-טווח, לעומת זאת, תשלומי הריבית הינם גמישים ביותר; משום

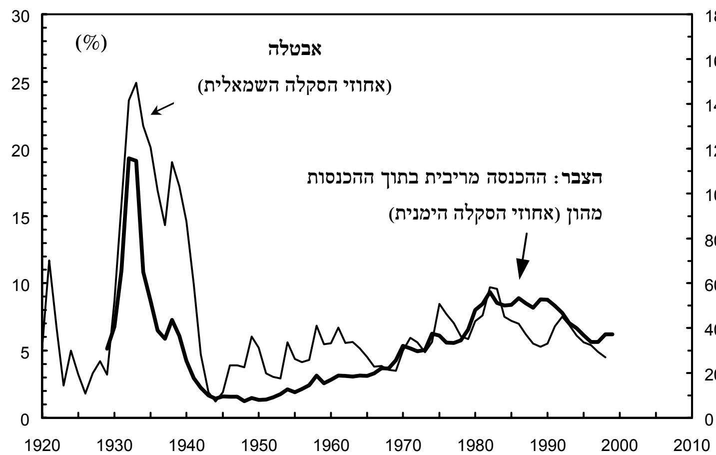
[88] *Frankel* (1980)

כך אין שום סיבה טכנית להניח שחלקה של ההכנסה מריבית בתוך סך ההכנסה מהון, תראה **לאורך** זמן קשר חיובי עם שיעור האבטלה במשק. מסקנה: אם קיים קשר כזה – הוא מאוד *משמעותי*, ובכלל אינו מובן מאליו.

שרטוט ב׳3 מראה כי שנות השלושים והארבעים היו בסימן של תהפוכות. בתחילת התקופה גרמה שליטת העסקים בתעשייה להשבתת חלקים הולכים וגדלים ממנה, עד לשיתוקה החלקי. בשנים שלאחר-מכן השתנה המצב: כניסתה של ארה״ב למלחמת-העולם השנייה, מעורבותו הגוברת של הממשל הפדרלי במשק, והתחזקותו של הצבא ככל שגברה מעורבותה הגוברת של ארה״ב בקונפליקטים בינלאומיים – הביאו להתרופפות השליטה הבלעדית של העסקים בתעשייה. תקופת 1980-1950 הייתה יותר יציבה: זאת הייתה תקופת ההתנערות ממגמת הרפורמות של ׳הניו-דיל׳ – תקופת החזרה ההדרגתית לשמרנות; העסקים השיבו לעצמם בהתמדה את השליטה בתעשייה, ואת הביטחון בהמשך זרימתם הקבועה של הרווחים. למן ראשית שנות השבעים, הם אף הצליחו לזכות ב׳אמון׳ הקבוע שבין לווים ומלווים. התוצאה של החזרה לימי השמרנות הטובים הייתה עלייה מתמדת ברמת האבטלה מצד אחד, ומעבר מן הרווח אל ההכנסה הקבועה מצד שני.

שרטוט ב׳3

עוצמה עסקית מול בלימה תעשייתית בארה״ב

מקור: U.S. Dep. of Commerce ; Economic Report of the President

הערה: ההכנסה מהון כוללת רווחים תאגידיים לפני מס והכנסות נקיות מריבית.

באמצע שנות השמונים, החלה הגלובליזציה של מוסד היוזמה העסקית; המשק האמריקני הלך ונפתח, והמגמה התהפכה שוב. המוסדות העסקיים מצויים באיום

מחודש: היכולת לשלוט בתעשייה למען מטרות העסקים, הפכה לבעייתית בגלל פתיחת המשק. התוצאה הייתה נפילה ברמת האבטלה, שלוותה בירידת חלקה של ההכנסה מריבית בתוך ההכנסות מהון. תהליך זה משקף את נפילתו החוזרת של מוסד 'ההבטחה' לתשואה של האג"חים, לעומת העלייה המהירה של מוסד 'הציפיות' לתשואה של המניות.

סיכום פרשת האג"חים והמניות: תהליך ההתמזגות למעשה – שהתפתח בין הון המניות של הפירמה ובין ההתחייבויות שלה לטווח-ארוך – הינו השתקפות השינוי המהותי שעבר הקפיטליזם מאז תחילת המאה. השינוי מתבטא בעיקר בעלייתם של מוסדות האשראי, כמכשיר העיקרי של ההצבר.

בקפיטליזם הישן נתפש תהליך ההצבר כאילו הוא מתגלגל מ'השקעה ריאלית', דרך ייצור, מכירות, רווח ולבסוף הצבר מוניטרי. על פי ההיגיון השליט של אז, ההצבר נעשה דרך הסתכלות **מהעבר אל ההווה**.

בקפיטליזם החדש של המאה העשרים (שמכונה לעתים, בטעות, 'קפיטליזם בוגר' או 'בשל')[89] – ערך ההון נקבע על-פי הסתכלות **עתידית בהווה**, וההצבר נקבע בכל רגע של הסתכלות עתידית כזאת.

מה שסייע להתפתחות זאת היה התפשטות מוסדות האשראי על צורותיהם השונות. במילים אחרות: אם **ערך ההון אינו עוד נקבע על-פי התפוקה הפיזית אשר הצטברה מהעבר** – אלא תלוי בתיק ניירות-הערך המשקף את **הערך העכשוי של הציפיות לרווח בעתיד** – הרי שתהליך ההצבר מתחולל עוד **לפני** שהרווח 'התממש', ועוד **לפני** שציוד וחפץ מטריאלי כלשהו מתחיל לפעול. בכך מוסטת כל נקודת-הכובד של הקפיטליזם. הוא פסק מלהיות מנגנון של ייצור סחורות למען רווח וצבירתו, והפך למנגנון של **ציפיות לשיערוך יכולת רווחיות**.

עם התמסדות הצורות השונות של האשראי, לקפיטליסטים אין עוד צורך באיצטלה של ייצור סחורות למען הצבר סחורות. כמעט מיותר לציין, שההיפוך הזה באוריינטציה של ההצבר נובע מביטחון ומאמונה עצמית של הקפיטליסטים בחוסנו של המשטר: כדי שתהליך השיערוך יפעל על בסיס ציפיות לרווח עתידי – יש צורך באמונה חזקה ביותר, שהנכסים יצמחו מעצמם ושזרם הרווחים יהיה קבוע ושגידולו יהיה 'נורמלי'. אמונה כזו לא התקיימה לפני כמאה שנה. הקפיטליזם התחזק מאז; וכפי שנראה בהמשך, הוא עדיין רחוק משיאו.

מסקנה: ההתמזגות למעשה של הנכסים 'הרוחניים' עם ההתחייבויות 'המטריאליות', משני צידי המאזן של הפירמה, משקפת את הביטחון והאמון העצמי של בעלי ההון, ואת האיחוד בין 'הציפייה' ובין ה'הבטחה' של תהליך ההצבר. בלשונו של ובלן: "...

---

[89] הכינויים 'בשל', 'בוגר' ו'מאוחר' שמצמידים למשטר הקפיטליסטי, מרמזים יותר על שאיפתם של הכותבים לראות את חידלונו של הקפיטליזם ואת הסימנים ל'שלב האחרון' שלו. אבל נראה, שהסימנים הללו מאכזבים. הסיבה לכך היא, שאותם כותבים תקועים במציאות המטעה של 'הקפיטליזם התעשייתי'. הם סבורים שתהליכי הריכוזיות של הייצור ועלייתו של 'ההון הפיננסי' משבשים את ייצור הסחורות. מכאן, לדעתם, מתערער תהליך ההצבר הקפיטליסטי שיביא עליו, בסופו של דבר, את חורבנו. במובן זה, הקפיטליזם דווקא התחזק והתחדש. את הסתירות יש לחפש במקום אחר של תהליך ההצבר, שמשמעותו שונה לגמרי – כפי שמתואר בספר זה.

בעידן התבונה העסקית, כל צורות ההון [מניות ואג"חים] אינן אלא ציפיות לכושר רווחיות משוערך..." (*Veblen*, 1904: p. 127).

י"ב. הון ככוח: מכונת-העל החברתית.

עד כה התברר, כי ההון אינו צבירת מכונות או אמצעי-ייצור בבעלות פרטית, אלא חתירה למיסוד של יחסי שליטה השוררים במשטר הקפיטליסטי. אחד האמצעים המרכזיים של השליטה הוא הבלימה השיטתית של מכלול הייצור החברתי ומניעת השימוש המלא והחופשי בידע האנושי. הדיון התרכז במיסוד הכוח, על צורותיו העסקיות והמדיניות **כאמצעי** להצבר.

זה המקום לדון בחתירה לכוח **כמטרה הסופית** של תהליך ההצבר. כיצד מופעלת השליטה על כלל תהליך הייצור החברתי, וכיצד היא התפתחה עד לצורה המזוקקת של הצבר ההון.

אחד העיונים המקיפים והמבריקים בנושא נכתב על ידי לואיס ממפורד. הוא התמקד בחקר שורשי הקשר ההיסטורי שבין מוסדות הכוח ובין הטכנולוגיה, וסיכם את ממצאיו בתיאוריה היסטורית מקיפה. ממפורד, כמו ובלן, כמעט שאינו נקרא כיום. הייתה לכתביו פריחה קצרה בעידן הסיקסטיז אך מאז הוא נשכח. בספריו *'העיר בהיסטוריה'* ו*המיתוס של המכונה'*, ביקר ממפורד את המוסכמות לגבי התפתחותה של הטכנולוגיה ואופייה.[90] תמצית טענתו היא שהמטרה הסופית של הטכנולוגיה, מאז שחר התרבות, אינה שינוי ועיבוד של הטבע אלא שינוי ועיצוב מחדש של בני-האדם. המכונות המורכבות ביותר שפותחו היו לא חומריות, אלא חברתיות. ובלן מדגיש את הניגוד המתפתח בין האספקט החיובי של הטכנולוגיה החומרית לבין האופי השלילי של הכוח החברתי; ממפורד, שהושפע במידה רבה מרעיונותיו של ובלן, מתמקד בהתפתחות הניגוד שבין **טכנולוגיה דמוקרטית** לבין **טכנולוגיה אותוריטרית**.

הטכנולוגיה הדמוקרטית מכוונת לפיתוח הקידמה האנושית, בעוד שהטכנולוגיה האותוריטרית מתמקדת בשליטה על האנושות. בעיני ובלן, מוסדות הכוח החברתיים הם אזיקים הבולמים את הקידמה הטכנולוגית; בעיני ממפורד, מיסוד העוצמה ואירגונה הם סוג של טכנולוגיה.

ממפורד ממשיך את קו מחשבתו של ובלן לגבי הטכנולוגיה, כמרקם של תרבות חברתית לא-מטריאלית. לדידו, אין בנמצא 'תרבות חומרית'; הארכיאולוגים וההיסטוריונים משליכים את התודעה הקפיטליסטית על תרבויות עתיקות. בהיותם שבויים בתודעה חומרית, הם מזהים את ההתפתחות האנושית דרך הממצאים החומריים שהתרבויות הותירו אחריהן. אבל הכלים החומריים, שנותרו, בנויים על מסורת **סימבולית** ארוכה, והיא נותרה ללא עקבות.

הטכנולוגיה האנושית הינה **מרקם סימבולי**. הטכנולוגיה החשובה ביותר, עד להמצאת הכתב – ואשר הארכיאולוגיה אינה יכולה לפענחה – היא השפה. מקובל

---

[90] *Mumford* (1961, 1967, 1970)

שהתרבויות הפלאוליתית והנאוליטית נחשבות לנחותות, בגלל התוצרים החומריים הפשוטים שהותירו אחריהן; אבל השפות, שהתפתחו בתרבויות אלה, מפתיעות במורכבותן ובהיגיון העשיר שלהן. אין זה ברור, כמה זמן נדרש להתפתחותה של שפה; אולם ברור כי ההתפתחויות היותר-מאוחרות, לא היו ניתנות להשגה, ללא המבנה הקדום של הטכנולוגיה הסימבולית הזאת. יתר על כן, לא נראה שהתפתחות זו נבעה מצרכי הקיום היום-יומי; שהרי חבורה של ציידים ומלקטים אינה זקוקה למבנים לוגיים מורכבים, שמצויים עד עצם היום הזה בקרב חברות לא מפותחות.

המניע לפיתוח הטכנולוגיה, לפי ממפורד, הוא השאיפה לגילוי העצמי. יחד עם שאיפה זאת – מאחורי פיתוח השפה, הטקסים והטאבו, הדומים לפיתוח המדע והשכלולים הטכניים – מסתתרת שאיפה סמויה לשליטה, לטוב ולרע, באנרגיה הרוחנית והרגשית של בני האדם. הטכנולוגיה של השפה העניקה שליטה זאת. פיתוח הטכנולוגיה של השפה, היא שאיפשרה את צמיחת הטכנולוגיות ׳החומריות׳ המאוחרות יותר.[91]

ממפורד מבחין בין שתי שיטות טכנולוגיות: האחת, הדמוקרטית, שיוצגה בעיקר בתרבות הנאוליטית. השנייה, הכוהנית, שיוצגה ושמיוצגת עד היום בחברות ה׳מתורבתות׳: אלה החברות שעברו עיור ומלוכה. ההבדל המהותי בין שתי התרבויות הטכנולוגיות מתגלה בגישה שלהן למוות: הטכנולוגיה הנאוליטית נטתה לנתיב ׳הביולוגי׳ – תוך חיפוש חיים טובים והשלמה עם המוות, כבלתי נמנע. הטכנולוגיות הכוהניות, לעומת זאת, משתמשות בנתיב ׳המכני׳ של האלימות והשררה – מתוך תקווה להשיג חיי נצח. התרבות הנאוליטית לא ראתה בעבודה סבל וניכור, אלא תהליך קהילתי המשתלב בסביבה הטבעית. בתרבות זו, חיי המשפחה מילאו מקום מרכזי. לא הייתה בה התמחות, ורוב העבודות נעשו במשותף. הידע לא הוחזק כזיכיון בידי קבוצה צרה נגד שאר החברה. הסמכות הושתתה, לרוב, על גיל ולא על אלימות או על פחד מהמוות.

התרבות הנאוליטית מיסדה לראשונה את ערכי המוסר, המשמעת העצמית, מוסדות דמוקרטיים ומוצרים ציבוריים משותפים. הרבה מהאספקטים של התרבות הנאוליטית נטמעו בתרבויות היותר-מאוחרות. חלק ממוסדותיה וערכיה חבויים בחברה המודרנית; הם נחשבים ל׳טבעיים׳ ולכאורה בני-האדם ׳נולדים עימם׳: חוש צדק, סולידריות, אנושיות, ושאר מיני ערכים ׳אי-רציונליים׳. אבל התרבות הנאוליטית לא הייתה מסוגלת להחזיק מעמד לנצח. היא הייתה מותאמת לקהילות קטנות; לאחר תקופה קצרה של חידושים ושותפות יצירתית – מוסדותיה התאבנו ונסתגרו ברשת של מסורות מגבילות, צרות-אופק ושמרנות.

מול התרבות הקהילתית הזאת צמחו ציביליזציות כוהניות, שהערך העליון שלהן היה **חתירה לכוח אבסולוטי**. מיסוד הכוח היה באמצעות המלוכה השושלתית. הבולטות בהן היו הציביליזציות של הדֶלתות במצרים, במסופוטמיה, בהודו ובסין.

[91] ההשפעה המאגית של המילים נותרה מהמורשת הסימבולית עד ימינו, אולם היא בולטת בעיקר בפולחן הדתי. עד היום, קבוצות של יהודים מייחסות חשיבות לסימבולים של ׳הגימטריא׳. זו-האחרונה התפתחה מן הקבלה, אשר ייחסה חשיבות למבנים סימבוליים כמו ׳עץ החיים׳ – מבנה הלקוח מפולחנים מסופוטמיים עתיקים שנועדו לקדש שליטה בסדר הקוסמולוגי והאנושי (*Parapola*, 1993).

ציביליזציות אלה התבססו על ניכוס שיטתי של העודפים המטריאליים, שנוצרו כתוצאה מחלוקת עבודה ומאירגון עבודת כפייה.[92] השפע היחסי של התוצר וריכוז העושר החומרי היו רק חלק מההוויה. השינוי במבנה הסימבולי היה העיקר.

עליית ציביליזציות הכוח לוותה בהשתלטות הפולחן של אלי השמיים, שהחליפו את אלי האדמה הנאוליטיים. בעוד שהאחרונים היו מושרשים היטב במחזור החיים האנושי של כלכלת-קיום פשוטה — אלי השמים יצגו סדר קוסמולוגי וחברתי חדש, של שליטת מלכים וכוהנים בנתינים ועבדים.

שליטה זו, בריכוז של עודפי ייצור ובאוכלוסיות גדולות, הייתה מלווה באיום הולך וגדל של התמוטטות פתאומית כתוצאה ממשבר או מפלישה או ממרד. ככל שגדלו העושר והסיכון, כן התקדשו שיטות של סדר אלים ושל פולחנים; אלה ניסו להרחיק את המוות, באמצעות הפיכת המלכים עצמם לאלי שמש. הפולחן שקידש את הסדר הכוחני, התערבב עם התחלות המדע: בעיקר הכתב, האסטרונומיה והמתמטיקה, שהוחזקו בידי קבוצות נבחרות, שהקיפו את המלכים.

ציביליזציות הכוח הופיעו עם הגידול בפריון החקלאי; הוא איפשר, לראשונה, ריכוז שיטתי של העודפים בידי הקבוצות ששלטו באמצעי האלימות, בפולחן ובמדע. עם הופעת המלוכה והכהונה והריכוז השיטתי של העודף — הוסבו כלי-הציד לשעבר, והפכו לכלי-נשק מאורגנים נגד בני אדם; פולחן המלחמה הטוטלית התחיל להתקבע, וכך גם שיטות ההגליה ההמונית, בתי-הסוהר, העינויים וההוצאה להורג בפומבי. אז התגלתה לראשונה, במלוא עוצמתה הדורסנית, טכנולוגיית הכוח — אותה **מכונת-העל**.[93]

המכונות הראשונות שהשליטים האבסולוטיים עשו בהן שימוש, היו בני האדם. טכנולוגיית הכוח, בהיותה סימבולית, אינה מבחינה בין 'טבע' לבין 'אדם'. שניהם מותכים לתרכובת אחת, כאמצעי להרחבת הכוח ולהרחקת אימת המוות מבעלי המכונה. השאיפה לשליטה אבסולוטית בסדר הקוסמי והחברתי דחפה את המלכים, אלי השמש, לשכלל את מכונת-העל האנושית, להופכה לעל-טבעית, לאלמותית. תוצאות השאיפה שרדו עד ימינו: הקברים והמקדשים המגלומניים של הפרעונים, האשורים, בני המאיה והאצטקים. בכל אימפריות השמש התפתחו טקסים של הוצאות-להורג המוניות, שיועדו לסלול את דרכם של מלכי השמש אל עבר האלמוות. מכונות-העל, שהתפתחו בתחילת מיסוד המלוכה, היו בעלות שלושה מאפיינים בסיסיים — שנותרו עד לציביליזציות הכוח המשוכללות של ימינו: *מכונת העבודה*, שיועדה לגיוס המוני איכרים לעבודות-כפייה ציבוריות ('מס עובד'); *המכונה הצבאית*, שיועדה להטלת משמעת פנימית ולמלחמה חיצונית ולגיוס-בכפייה של משאבים ובני-אדם; *המכונה הביורוקרטית*, שיועדה לאירגון הסדר החברתי וחשבונאות המלוכה. השליטה הוחזקה

---

[92] 'מס' במצרית ו'סבל' באכדית, פרושם המקורי היה עבודת כפייה, 'אנגרייה': "...ויט שכמו **לסבל** ויהי **למס עובד** ..." (*בראשית*, מ"ט 14).

[93] במקור: *the mega-machine*

בידי קואליציה של פקידי הארמון וכוהני המקדש. הראשונים החזיקו במונופול על הכוח הפיזי והאלימות, והאחרונים שלטו בידע ובאידיאולוגיה הדומיננטית.

בציביליזציות אלה התפתחה חלוקת עבודה היררכית והתמחות ביורוקרטית, בעיקר במכרות המלכותיים, בצבא ובפקידות. שם גם התפתחו נוהלי המשמעת הקשה והעונשים הכבדים. שיטות אירגוניות אלה הפכו את העובדים, החיילים והפקידים לחלקים מכניים במכונת-העל.[94]

מכונת-העל הביאה להתפתחות הידע והפריון, שבאמצעותם בנו את הפירמידות והקימו ערים; אולם המטרה הסופית של הארגון האנושי המכני בסדרות גדולות, נותרה עד היום: הרחבת הכוח של השליטים. השימוש השיטתי בכוח אלים יועד כמובן לכפות צייתנות וסטנדרטיות, אבל הוא יועד בעיקר כדי להציג לראווה את הסדר הכוחני השליט.

משום כך מוסדו, עד כדי פולחן, אורגיות של קורבנות אדם. באופן בלתי מודע, הביטוי של פולחן זה, בציביליזציות הכוח של ימינו, הוא העיסוק הכפייתי במלחמות. בשיאם, טוען ממפורד, הפכו מוסדות המלוכה ל״... קנוניה מאורגנת לזלילת אדם...״ (*Mumford*, 1967: p. 184).

סיכום: מודל מכונת-העל עומד בניגוד חד לאפיונים הדמוקרטיים של החברה הנאוליטית. הקהילה הקטנה והמבוזרת, פינתה מקומה לערים מוקפות חומה וצפופות. במקום העבודה, המשתלבת בסביבה הטבעית, בא הארגון המכני; מגוון המיומנויות הוחלף בהתמחות לכל החיים; האיכרים העצמאיים הפכו לעבדים, והאלימות האקראית של יחידים הלכה והתמסדה למלחמה הטוטלית.

י״ג. גלגולה המודרני של מכונת-העל: שיעור-הרווח-הנורמלי

אלי השמש וציביליזציות הדלתא שקעו, אולם ׳מיתוס המכונה׳ נותר אלמותי והוא חזר למרכז התודעה במאה השש-עשרה. הסימן הבולט ביותר הייתה התפשטות המכניזציה של הסדר הקוסמי, על פי תמונת-העולם של גליליאו. אותו רציונליזם מכני, שהתפתח בתקופת הבארוק, והתפשט מן המוזיקה הוונציאנית דרך הדיפלומטיה הצרפתית ועד לפיזיקה הניוטונית ולפוליטיקה של הובס. שיא ביטויו של הרציונליזם המכני התגלה לממפורד ביריד העולמי בשיקגו בשנת 1933. בכניסה ליריד התנוססה בגאווה סיסמת ענק: ״... *המדע מגלה; הטכנולוגיה מיישמת; האדם מציית...*״ (*Mumford,* 1970: p. 213). סיסמה זאת השתלבה היטב בכותרת היריד, *״המאה של הקידמה״*. זה היה האות לניצחון המחודש של ׳מיתוס המכונה׳.

ממפורד התמקד בעיקר בגלגול המחודש של מוסדות המלוכה ואלי השמים, דרך ממשיכו במאה העשרים: מוסד המדינה הריבונית. אם נרחיב את עיונו ההיסטורי, ונצרפו לאנתרופולוגיה הפוליטית של ובלן, יתאפשר ניסוח תיאוריה חדשה של המוסד הדומיננטי בחיים המודרניים: מוסד ההון.

ההון אינו יחידות נפרדות של חומרים שמייצרים חומרים; ההון הוא התגבשות של כוח מרוכז, המופעל על ידי השליטים המודרניים כנגד החברה. מוסדות הכוח האלה

---

[94] *Mumford* (1967): p. 191

הם, בעצם, מבנה סימבולי משוכלל, שעליו מבוססים הציביליזציה הקפיטליסטית ותוצריה החומריים.

אפשר לאסוף את קווי המיתאר של אפיוני ההון ולצרף אותם לכלל תמונה אחת; נקבל מין תבנית מטושטשת של מכונת-על חובקת עולם. ההון, מבחינה זאת, הוא מכונת-העל המשוכללת ביותר בתולדות האנושות. היא מתוחכמת הרבה יותר מזאת שאלדוס האקסלי ניסה לתאר ב*עולם אמיץ חדש*׳, ובוודאי שהיא חזקה יותר מתמונת העולם שג׳ורג׳ אורוול ניסה לחזות ב׳*1984*׳.

ראשית: **האמונה המלכדת בפולחן המאגי של ׳שיעור הרווח הנורמלי׳** יוצרת את הגיבוש הסימבולי של הכוח. כוח זה מפעיל ושולט בארגוני ענק אנושיים, המופיעים תחת כותרות שונות: ׳מדינה׳, ׳עסקים׳, ו׳תקשורת-המונית׳. זהו המבנה הסימבולי, שבאמצעותו שולטות קבוצות קטנות של בני אדם – אותם ׳הבעלים הנעדרים׳ של ובלן – במצבורי ענק של בני אדם מאורגנים.

שנית: העוצמה של ההון כמכונת-על בלתי-מודעת מתבטאת גם בלכידותו **האוניברסלית**, למרות הופעתו המבוזרת לכאורה. מוסד היוזמה העסקית – שהוא התצורה הליגלית והגלויה של הצבר ההון – מופרד לכאורה לשרשרות מצטלבות של חלקי בעלויות (המסתתרות, לכאורה, מאחורי שרשרות מצטלבות של תשומות-תפוקות של מוצרים); אולם ההון בכללותו, כמניע וכתוצאה, מתאחד לתהליך שליטה מתפשט, אחיד ואוניברסלי.

שלישית: העוצמה האוניברסלית המתפשטת נעשית דרך אופיו **הסחיר** (vendible) של ההון. אופי זה מאפשר להפוך את מכונת-העל החדשה למבנה חזק, המתפשט הרבה יותר ממכונות-העל הקדומות – מוסדות המלוכה והמדינה הריבונית לסוגיהם. הסיבה הראשונה לכך: בניגוד לסיסטמות הישנות, העוצמה החברתית ניתנת לקנייה ולמכירה. הסיבה השנייה: בגלל אופיה הסחיר, העוצמה יכולה להתפשט ולצמוח בקצב בלתי פוסק. בעוד שההתפשטות של מבני הכוח הישנים נסמכה על אלימות בלבד, הרי מבנה הכוח החדש, של ההון, מתפשט בעיקר בדרכים שלוות. הולכת ופוחתת חשיבותן של שיטות הכפייה, העונשים, הטרור, מחנות-הריכוז ושיטות לדיכוי החיצוני של נפש האדם, אשר היו הטכנולוגיה העיקרית של משטרי הכוח הישנים. במקומן בא מוסד ההון – והוא מחלחל ומתפשט כמעין וירוס פעיל, תוך שהוא משנה את המבנה הסימבולי של כל תא במרקם החברתי.

רביעית: כוח החדירה של מכונות-העל הישנות הוגבל להנצחת **סימבולים פיזיים** של רהב: סמלי עוצמה מוחשיים כגון פירמידות, מקדשים, תעלות ואסטלות; הפגנת עוצמה מרוכזת באמצעות תהלוכות ניצחון של שבויים, ובאמצעות צבאות וציי ענק. מכונת-העל החדשה, ההון, הינה **כוח אבסטרקטי** לחלוטין; ותהליך ההצבר הינו חסר גבולות. חתירתם של מלכי השמש הישנים להרחיק את אימת המוות, התגלגלה לסיסמת הרהב המודרנית של אלי ההון: ״... השמים הם הגבול...״; כפי שטראוון מעיד על איל הנפט מיסטר קולינס, גיבור סיפורו ׳*רוזה בלאנקה*׳: ״... קרקע שאני רוצה בה ואפילו היא על כוכב צדק, אשיגנה, בטוח כמוות...״ (*טראוון*, 1962: עמ׳ 36).

חמישית: שלא כמו מוסדות הכוח הישנים – עוצמתו המרוכזת של ההון אינה מתגלמת בסימבולים שהם ייחודיים לאישיותו של מלך, לדגליה של אימפריה או לתכונותיו של גזע עליון. **ההון הוא כוח נטול ייחודיות.** בכל מקום בעולם – בארה״ב וביפאן, בהודו ובברזיל, בדרום-אפריקה ובישראל – הוא מופיע בסימן משותף אחיד: צמיחה של ערכים כספיים. בראשית המאה העשרים-ואחת, האוניברסליות הזאת של ההון מגיעה לשלב שבו הסימבולים של יחסי הסמכות מופשטים לתוויות אלקטרוניות מרצדות על מסכי מחשבים מצטלבים ברשת עולמית. זוהי שיא ההפשטה של הטכנולוגיה הבסיסית ביותר המשמשת לשליטה בבני-האדם: השפה. הפעם מדובר בשפה המופשטת ביותר של '*bits and bytes*'.

ששית: התכונה האבסטרקטית של ההון מאפשרת לו את **גמישותו**. בניגוד למכונות-העל הישנות – כמו נסיכויות ואימפריות, שנהרסו בגלל אירגונן החברתי הנוקשה – ההון פושט צורה ומשנה צורה, בקלות יחסית. בגלל אופיו האבסטרקטי והמבוזר-לכאורה, משברים מביאים דווקא לחיזוק כוחו. למרות גל של פשיטות-רגל והפסדים כלליים וקריסת מניות, ההון משקם עצמו דרך מיזוגים והיערכויות מוסדיות חדשות. שינויים טכנולוגיים, כמו בתחומי המחשבים והגנטיקה, ממריצים את התחזקותו; ושינויים מדיניים, כמו נפילת ברית-המועצות ופתיחת גוש הרובל, הביאו לפריצתו המהירה אל עבר טריטוריות חדשות. גמישותו של ההון, בהיותו **ארגון חברתי**, היא שמאפשרת את 'הצבר ההון'.

אם כלכלני הזרם המרכזי צודקים – וההון הוא אכן אוסף של מכונות וקווי-ייצור – תהליך הצבר ההון היה בלתי-אפשרי: מכונות אינן לובשות צורה ופושטות צורה. הן אינן יכולות לעבור מענף הטקסטיל לענף הפרסומת. **אבל ההון יכול גם יכול לנוע.** הוא מכונת-על אנושית, מבנה רב-ממדי של **יחסי-שליטה חברתיים**; על כן, תהליך השיערוך המתמיד הופך לאפשרי.

שיערוך ותנועה חסרת-מנוח מתאפשרים ככל שהמוסדות העסקיים, הפירמות והארגונים המדינתיים מסגלים עצמם למציאות המשתנה. ואכן, עיקר עיסוקם הוא חתירה למיסוד יחסי-השליטה המשתנים. בקצרה: הון יכול להיצבר, לא משום שהוא מהווה יחסים בין יחידות ייצור פיזיות – אלא משום שהוא מבנה סימבולי גמיש של כוח חברתי מופשט.

'המיתוס של המכונה' התפתח ועבר גלגולים אחדים, שהפכו אותו ליותר ויותר מופשט: ממשטרי מלוכה, הנשענים על שילוב של פולחן אלי שמש ושל תפוקת עבדים, דרך משטרים מדינתיים-טריטוריאליים הנסמכים על סדר כנסייתי ועל מסי איכרים; ועד למשטרים קפיטליסטיים, המבוססים על הצבר הון ועל אירגון מכני של בני-האדם בסדרות ענק. מיתוס המכונה נספג, והאופי המכני של האירגון החברתי משתקף בפולחן 'שיעור הרווח הנורמלי'. 'שיעור הרווח הנורמלי' הוא הפֶטיש, שסביבו סובב הייצור והמיחזור של בני-האדם. זוהי האמונה, שהתפשטות הכוח השליט של מכונת-העל היא טבעית ובלתי נמנעת. החתירה לכוח והשליטה בבני אדם הינה סימבולית במהותה; ולכן, ההון הינו הצורה האבסטרקטית ביותר של יחסי השליטה: הוא השלב הגבוה ביותר בהיסטוריה של מכונת-העל האנושית.

מנגנון מכונת-העל ראוי לניסוח יותר בהיר. יש להגדיר את תהליך ההצבר במושגי אירגון העוצמה הפוליטית.

י״ד. מנגנון מכונת-העל: ההצבר הדיפרנציאלי

בקרב הכלכלנים האורתודוקסים והמרקסיסטים, שוררת האמונה שלפיה הרווח וההצבר מתייחסים אחד לשני באמצעות ייצור. הם סבורים שההצבר מתרחש, רק אם הרווח ׳מושקע׳ מחדש בציוד ובתהליכי ייצור חדשים. מנגד קיימת השקפה כמו שלנו, הרואה בהון צורה סימבולית של התגבשות יחסי שליטה. השקפה מסוג זה אינה יכולה לקבל, כמובן-מאליו, את הקשר בין הצבר הון ובין מה שמכנים ׳השקעה ריאלית׳.

הצבר הון הינו, כאמור, תהליך המוכוון לעתיד. מה שנצבר – או יותר נכון מה ששוערך – הינו תביעת השתלטות עכשווית על זרם רווחים עתידי. מכאן, שקצב ההצבר תלוי בשני גורמים: בהסדרים המוסדיים, שמעצבים את הציפיות לרווח (כלומר את הציפיות לחלוקת ההכנסות בחברה); ובשיעור-הרווח, הנחשב באותה עת כנורמלי.

שיעור-הרווח הנורמלי הוא הסימבול של מיסוד יחסי-השליטה. אליו מתכוונת, ואליו סוגדת התודעה העסקית, בבואה להכניס את זרם הרווחים העתידי אל תוך תבנית ׳הערך הנוכחי׳ (present value). שני הגורמים הללו הם, כמובן, חסרים כל קשר הכרחי לעלייה או לירידה בכושר הייצור התעשייתי. אם קיים קשר כלשהו בין קווי-ייצור ובין מחירי הון – הרי הוא נובע מכך, שהשינויים במחירי הציוד המטריאלי משתנים בהתאם לתכתיבי שיעור הרווח הנורמלי.

נותרה, אם כן, השאלה המכרעת: אם ההון אינו יכול לקבל החצנה של חפצים פיזיים, אם הוא כוח חברתי מופשט – **כיצד ניתן למדדו?**

ניתן, כמובן, להתעלם מהמדידה הכמותית – ולהתרכז, כפי שאכן עושים מרקסיסטים רבים, באופיו האיכותי של הצבר ההון: במוסדות הכוח, בעיצוב הייצור החברתי, בתודעה העסקית, בקונפליקטים מעמדיים, באופיה של תרבות הפנאי הקפיטליסטית, וכו׳. אבל ברור שזה לא מספיק.

הקפיטליזם, מעצם מהותו, כפי שטען מרקס, חותר להמיר את היחסים האיכותיים ל׳רציונליים׳: להופכם לסדר כמותי, באמצעות הצגתם כיחסים מנוכרים בין ׳אובייקטים׳, המותנים לפעול על פי ׳חוקי טבע׳.[95] משום כך מתחיל ניתוחו של מרקס במושג ׳סחורה׳, שהוא המיקרוקוסמוס של הקפיטליזם.

המושג ׳סחורה׳ אוצֵר בתוכו סדר כמותי של יחסי שליטה איכותיים. לכן, לא ניתן להבין את המשטר הקפיטליסטי על סתירותיו, ללא פיצוח הסדר הכמותי שהוא משליט.

הסדר הכמותי ׳האובייקטיבי׳ של היחסים החברתיים האיכותיים מתגלה במלואו באמצעות השילוב בין **השינוי האיכותי של מוסדות ההון** ובין **צמיחתו הכמותית של הצבר ההון**. כך, למעשה, מותכות שתי התודעות המנוכרות – ׳כלכלה׳ ו׳פוליטיקה׳ – למִקשה איכותית: הכלכלה-הפוליטית.

מדידה כמותית, איפוא, נעוצה באופיו היחסי של הכוח. הקפיטליזם מבוסס על **כוחם היחסי של הבעלים הנעדרים, לשלוט באירגון התהליכים החברתיים**. השליטה

---

[95] Reification; Objectification

החברתית מקבלת משמעות, רק כשקבוצה חברתית אחת מתייחסת לקבוצה חברתית אחרת.

האופי היחסי של הכוח החברתי אינו ייחודי לקפיטליזם. מלכים התפארו, בתארם על גבי האנאלים שבארמונותיהם, כיצד הדבירו מלכים ואלים אחרים. בריטניה וצרפת מדדו את עוצמתן האימפריאלית היחסית, באמצעות מאבק בלתי-פוסק על שטחים ברחבי העולם. בריטניה של המאה התשע-עשרה מדדה את עוצמתה הימית על פי היחס הכמותי בין ספינות-המלחמה שלה לבין אלה של גרמניה. אבל במכונות-העל הישנות, האופי היחסי של העוצמה היה עדיין בעיקרו סובייקטיבי ומטריאלי. רק בקפיטליזם – הכוח החברתי הוא מנוכר, לא אישי; הוא נמדד ביחידות כמותיות 'אובייקטיביות' ומיוחס לסימבולים של יחידות כספיות אוניברסליות.[96]

במשטר הקפיטליסטי, הכוח היחסי מוטבע כבר בעצם קביעת המחירים והמירווחים 'המקובלים'; דהיינו, בכוח לחלק-מחדש את ההכנסות בין הון ושכר. כוח זה תלוי בכושרם של כלל בעלי-ההון לבלום באופן אוניברסלי את כושר הייצור התעשייתי. אבל הכוח המרכזי, שמניע את תהליך ההצבר, הוא החתירה של קבוצות בעלי-הון לחלק-מחדש את שליטתם בייצור החברתי **ביחס לבעלי-הון אחרים**.

ניתן לטעון, כי מרקס העריך את הכוח היחסי של הקפיטליסטים באמצעות חתירתם להגדלת הערך העודף ביחס לעבודה החיונית ('שיעור הרווח' המרקסי). לאחרונה, ניסו כמה כלכלנים-פוליטיים מרקסיסטים להעריך את הכוח הזה באופן יותר נרחב. הם הציעו, למשל, למדוד את הכוח הקפיטליסטי ביחס לעובדים, לייבואנים ולאיכרים.[97] אומדנים אלה של כוח הון, שונים משלנו: ראשית, הם עוסקים בכלל ההון, ואינם מבחינים במבנה ההירככי של הבעלויות; כלומר, הם אינם מזהים את התחלקות הכוח בין הקפיטליסטים עצמם. שנית, מאחר שהם שבויים בעולם הדואלי של ייצור-פוליטיקה – הם ממשיכים להפריד בין כוח (פוליטי) והצבר (כלכלי).[98]

הגישה שלנו, לעומת זאת, גורסת שהכוח החברתי הוא מהות ההצבר; שהשליטה בייצור החברתי היא רק אחד האמצעים של תהליך ההצבר. האנתרופולוגיה העסקית שלנו מניחה, כי כל אחד מבעלי-ההון רואה את שיעור ההצבר בהתייחסות לסימבול מרכזי, המשקף את יחסי-העוצמה הנהוגים בחברה – כלומר, בהתייחסות לשיעור הרווח הנורמלי.

בקפיטליזם נהוגים גם סימבולים אחרים; מייחסים להם, בעקיפין, חשיבות מרכזית. לדוגמא: הכלכלנים הקונבנציונליים נוהגים להשתמש במדד-מחירים כסמל התייחסות

---

[96] תומס הובס בספרו *'לווייתן'*, היה הראשון שתיאר יחסים מנוכרים אלה כסדר מכני של כוחות יחסיים ומתפשטים.

[97] *Bowles et al*. (1986; 1990); כמו כן סקירה בנושא אצל: *Kotz* (1994)

[98] ההפרדה הזאת יוצרת עיוותים גם בניתוחים מבריקים כמו בספר העוסק בוולסטריט: "... מחצית האחוז העליון של העשירים בארה"ב מחזיקים בנתח גדול יותר מהעושר הלאומי מאשר 90% התחתונים, והעשירון העשיר מחזיק בשלושה-רבעים מסך הכל העושר הלאומי. אל עושר זה מתלווה כוח חברתי חזק – כוח שיכול לקנות פוליטיקאים, מומחים-מטעם ופרופסורים, ולהכתיב מדיניות עסקית וציבורית..." (*Henwood*, 1998: p. 4). יוצא, שקודם מרוויחים, ואז צוברים כסף ולבסוף מפעילים כוח. כלומר: ההון הוא מין 'עושר' מוניטרי נצבר שניתן לתרגם אותו ל'כוח חברתי', על-ידי קניית פוליטיקאים ופרופסורים...

מרכזי; באמצעותו הם מבטאים את ההצבר, במונחים שהם מכנים ׳ריאליים׳ (׳רווח ריאלי׳, ׳השקעה ריאלית׳ וכו׳).

בין אם הם מודעים לכך ובין אם לאו, בסיס להתייחסות זו היא האמונה שהמטרה הסופית של הקפיטליסט היא להגיע אל מְרב התענוג האפשרי, ושהרווח של הקפיטליסט הינו בעצם כמויות של יחידות תענוג (תועלת). הקפיטליסט – כך כתוב בספרי הפולחן – לא נח לרגע. אין זה משנה, כמה הוא צורך או חוסך (למען צריכה בעתיד) – לעולם הוא נידון לחתור להביא ל׳מקסימום׳ את רווחיו, כדי להביא את הנאותיו לסיפוק מְרבי.

הבעיה באמונה זאת, היא כפולה. ראשית: הקפיטליסט, כמובן, מרבה לדאוג לסיפוק צרכיו – אבל אין לזה קשר רב לתהליך ההצבר. מעבר לרמת צריכה מסוימת של תפנוקים, שהעושר יכול להביא – תהליך ההצבר מושפע רק מעט מאוד מהתאווה לצרוך. תאוות הצריכה, שמזינה את הדחף לרווח של בעלי-ההון הגדולים משתייכת בדרך-כלל לסוג של ׳צריכת מותרות׳ או ׳צריכת ראווה׳; כלומר, לצריכה החותרת **לסטטוס חברתי דיפרנציאלי** (יכולת בזבוז שהיא גבוהה יותר מזו של המתחרים).

מסקנה: כל מושג ׳הרווח הריאלי׳ אינו יכול להיות מיוחס למדד-מחירים. על-פי התפישה הסגפנית-תועלתנית של הכלכלנים – מחירים יותר גבוהים בסקטור של סחורות המוֹתרות גורעים מהכנסות הקפיטליסט, משום שבזבוז זה נותן לו פחות תועלת. אלא שאין זאת המציאות: ׳צריכת ראווה׳ במחירים גבוהים יותר, **דווקא** מביאה לקפיטליסט יותר ׳סטטוס׳, ולכן יותר תועלת.

הפגם השני באמונה זו: למרות אינספור ויכוחים אקדמיים, איש לא הצליח עדיין להבהיר את הכוונה שבמושג ׳מקסימיזציה של הרווח׳. קפיטליסט אולי מעוניין להרוויח ׳יותר ככל האפשר׳ – או, בלשון היומיומית, ׳כמה שיותר׳. למרבית המבוכה, אף כלכלן לא הצליח עדיין להגדיר מהו בדיוק אותו ׳מקסימום׳ שניתן להרוויח, וכמה זה ׳יותר׳.[99]

מסקנה: מדד-מחירים, כסימבול התייחסות למדידת רווח או הון, הינו מופרך. במציאות, ההצבר אינו מיוחס למדד מחירים כלשהו – אלא לממוצע של קצב ההצבר בכללותו, כלומר ל׳שיעור הרווח הנורמלי׳. הקפיטליסטים מתמקדים בהצבר **הדיפרנציאלי**. הם אינם חושבים במושגים אבסולוטיים (כמו ׳מקסימיזציה של רווח׳), אלא סוגדים לסימבול המרכזי של ההצבר: ׳להכות את הממוצע׳. כי רק אם הקפיטליסט ירדוף וידביק את ׳שיעור הרווח הנורמלי׳, הוא יוכל לחלק-מחדש את השלל.

יוצא שבעוד שהתודעה העסקית אימצה את הסדר הניוטוני, הרי האידיאולוגיה הפוליטית של ההון (׳מדע הכלכלה׳) שרויה עדיין בעולם האבסולוטי של ארכימדס.

כיצד מתנהל הפולחן הלכה למעשה? כיצד סוגדים הקפיטליסטים לפֶטיש? כיצד הם מייחסים את עצמם, באופן מעשי, להצבר הדיפרנציאלי?

---

[99] דיונים סכולסטיים בנושא ׳מקסימיזציה של הרווח׳ לא פסקו במשך תקופה ארוכה. *Lester* (1946); *Machlup* (1946; 1967); *Stigler* (1947); *Hall and Hitch* (1939) *Kahn* (1952); *Robinson* (1966). סקירה ביקורתית בנושא: *Nitzan* (1990)

נניח שבעלי-הון מאמינים, על פי אותות שונים, ששיעור-הרווח 'המקובל' במקום מסוים ובתקופה מסוימת, הוא עשרה אחוזים. אם הם הרוויחו 15%, פירושו של דבר שהם הצליחו 'להכות את הממוצע' – להגדיל את כוחם ביחס למרבית הקפיטליסטים האחרים. אם, למרות הקורבנות שהועלו, הפֶטיש לא התרצה, והם הרוויחו 9% בלבד – פירושו של דבר, ששיעור-הרווח שלהם נפל מתחת ל'נורמלי'; ומבחינתם הם נחלו כישלון עסקי, אף כי 'הרווח הריאלי' שלהם, במונחים אבסולוטיים, עשוי להיות חיובי. מנגד, ירידה ברווח ב-10% במצב של שפל עסקי כללי – עשויה להיחשב להצלחה, אם שיעור-הרווח הנורמלי נפל בעשרים אחוז. הצבר הון הוא, אפוא, מסע מתמיד 'להכות את הממוצע' ולהדביק את שיעור הרווח הנורמלי.

ניתן להציג באופן מופשט את הצבר ההון: נתחיל שוב *ממשוואה (1)* שהוצגה בתחילת הפרק, ובה הוצג ערך ההון (K) כיחס בין הציפיות לרווח (Π) לבין שיעור הרווח הנורמלי (R).

משוואה (1): $K = \Pi / R$

אלא שהקפיטליזם הוא דינמי ומתמקד **בשינוי**, וסיסמתו היא: 'new and different'. מכאן, שאין להתמקד בסימבולים סטטיים של ערכים, אלא בשינויים בערך ההון ובקצב השינויים של הערכים. שיעור ההצבר (k) הוא ההפרש בין שיעור **השינוי** בציפיות לרווח (π) לבין שיעור **השינוי** בשיעור-הרווח הנורמלי (r).

משוואה (2): $k = \pi - r$

בין רכיבי ההצבר שבמשוואה, בולט שיעור-הרווח הנורמלי. זהו כאמור הסימבול המרכזי, אבן הכעבה של הקפיטליזם. **אבל כיצד קובעים אותו?**

האמונה בשיעור הרווח הנורמלי נקבעת, בחלקה, על-פי הרווחים בעבר; ובעיקר על-פי אמונות וטקסים, הסובבים סביב אותות וסימנים שמעידים על העתיד. באמונה זו מטפלים כוהנים ומכשפים מזנים שונים, המתמחים בעסקי עתיד; הם מכונים בשם הכללי 'אנליסטים'. הם שוכנים בהיכלות הקרויים בשמות מאגיים: 'מחלקות-מחקר' של בנקים מרכזיים ובנקים פחות מרכזיים, 'מכוני-מחקר' אקדמיים ומעין-אקדמיים, 'בנקים-להשקעות' ופירמות ברוקרים. שם הם חוזים בעתיד, בעזרת סימנים ואותות מתוחכמים – ועושים זאת בהצלחה לא פחותה מזו של עמיתיהם, שקראו באומן במקדשים העתיקים.

הקפיטליסט המצוי מגלה עניין בקצב השינוי של ההון שבבעלותו (k). הוא מעוניין כמובן לדעת אם נכסיו גדלו ב-10% או ב-20%; אולם יותר מכל הוא מתעניין ביחס שבין (k) לבין קצב השינוי 'הנורמלי' של ההון (ka). במילים אחרות: הקפיטליסט מהרהר בדבקות רק על קצב ההצבר **הדיפרנציאלי**. שיעור ההצבר הדיפרנציאלי יסומן באות (d), והוא המרכיב העיקרי של משוואת ההצבר.

משוואה (3): $d = k - ka$

קצב צמיחת ההון, לפי משוואה (2), נקבע בשני גורמים: קצב צמיחת הרווח (π) וקצב השינוי בשיעור-הרווח הנורמלי (r). מאחר שקצב השינוי בשיעור-הרווח הנורמלי הינו זהה בדרך-כלל בין יחידות-ההון השונות – יוצא, ששיעור הרווח הדיפרנציאלי של

קבוצות ההון הדומיננטיות (d) הוא שווה להפרש בין שיעור השינוי בציפיות לרווח של ההון הדומיננטי (π) לבין שיעור השינוי בציפיות לרווח הממוצע (π_a).

משוואה (4): $d = \pi - \pi_a$

במציאות העסקית, 'הרווח-הממוצע' (הנורמלי) אינו ממוצע אריתמטי או אחר; זה סימבול השולט בתודעה של בעלי-ההון, ומייצג 'נורמליות', שאליה מתייחסות קבוצות הבעלות השונות.

בכל מוסדות הכוח של הציביליזציה הקפיטליסטית, ההצבר הדיפרנציאלי התפתח לפולחן מקיף של סימבולים יחסיים: מדירוג מכפילים של מניות, ועד לדירוג סיכונים של מדינות לוות. פירמות גדולות מציגות את הביצועים היחסיים שלהן בדירוגים עונתיים. אלה מופיעים כטקס פולחני בכתבי-עת כמו 'פורצ'ן', 'ביזנסוויק', 'יורומני' ו'פורבס'. מנהלי קרנות מתמנים ומפוטרים, על בסיס הביצועים הדיפרנציאליים שלהם: כלומר האם הדביקו את הרווחים הממוצעים של הקרנות האחרות או שמא כשלו במרוץ.

למעשה, ההתייחסות הזו אל ה'נורמלי' כסימבול מפתח בפולחן ההצבר – הלכה והתפשטה גם אל חלקים 'לא-עסקיים', כביכול, של המשטר הקפיטליסטי. כך הוא עקרון 'ההישגיות' והדירוג בחינוך, ובעיקר בחינוך הגבוה, וכך גם בעסקי 'הרייטינג' של הבידור והספורט. כך גם בספֵרה הציבורית: פולחן ההצבר הדיפרנציאלי מסתתר מאחורי הפעילות המפלגתית, בסקרי דעת-קהל, ובפעילות של הפקידים הבכירים בממשל.

ברמה המדינתית, הפולחן הדיפרנציאלי חדר עוד בתחילת המאה אל הפעילות הצבאית ואל ההתייחסות הבינלאומית. זו סיבת קיומם של מדדים העוסקים בדירוג הכוח המדיני והצבאי (כמו גידול התוצר המקומי לנפש) ביחס לממוצע אזורי או עולמי, או של מדדים המתארים 'מרוצי-חימוש' (כמו גידול 'הסד"כ'). זאת תמצית הגישה העסקית ביחסים הבינלאומיים, המכונה ביומרנות משהו, 'נאו-ריאליזם'.

ט"ו. *הצבר דיפרנציאלי וריכוזיות ההון*

הפן השני של הצבר ההון הדיפרנציאלי, הוא התהליך של **ריכוזיות ההון**. קבוצת הבעלים חותרת לרדוף ולהדביק את קצב ההצבר הממוצע; זאת באמצעות השגת נתח יותר גדול ברווח העסקי, שמשמעותו נתח גדול יותר בתהליך שיערוך ההון. זה פשר תהליך ריכוזיות ההון.

הצבר דיפרנציאלי הוא, אפוא, **היכולת לכפות** תהליך ריכוזיות של ההון, ומכאן, גם ריכוז השליטה בתהליך החברתי בכללותו.[100]

---

[100] מרקס (קפיטל, א, פרקים 24-25) הקדיש מחשבה לתהליך ריכוזיות ההון (centralization) שמשתלב באופן בלתי נמנע בתהליך האינטגרציה (concentration) של המשק המודרני. אחריו, אנשי הזרם הנאו-מרקסיסטי – החל מהילפרדינג וכלה בסוויזי – העבירו את מרכז-הכובד של עיוניהם אל תהליך ריכוזיות ההון, שנתפש בעיניהם כתהליך המרכזי בקפיטליזם המבוגר. מצד שני, מרקס והנאו-מרקסיסטים ראו

מסקנה: הצבר-דיפרנציאלי וריכוזיות ההון יכולים להתחולל רק באמצעות פעילות מעמדית של קבוצות מאורגנות של בעלי-הון, המתחברות יחד כדי לשלוט בפעילות החברתית.

אין מדובר בהרכב קבוע של בעלי-הון. ההפך הוא הנכון. הצביון הקונפליקטי של הצבר הדיפרנציאלי דוחף לשינויים בלתי פוסקים בהרכב הקבוצות השליטות – הנלחמות על הרחבה ומיסוד השליטה בייצור-מחדש החברתי; כפי שג׳ורג׳ אורוול ניסח זאת בספרו *׳1984׳*: "... קבוצה שליטה היא קבוצה שליטה, כל עוד אפשר לה לקבוע מי ירש את מקומה... לא חשוב מי המחזיק ברסן השלטון, כל עוד המבנה ההירכי עומד בעינו..." (ע"ע 168-169).

בניגוד לתפישה הנאו-קלאסית – הדגש עובר מהיזם הבודד שממרב תועלת, אל עבר פעילות **קבוצתית** של בעלי-הון החותרים להרחיב את שליטתם. הסיבה: האופי הסחיר של הבעלויות יוצר כוחות צנטריפוגליים וצנטריפטליים, שמגבילים את כוחו של כל בעל-הון בודד. ההיגיון כופה פעילות קבוצתית, כדי להקהות את הכוח הצנטריפוגלי. האמצעי הבסיסי לפעילות זאת הוא עצם הקמת מוסד הקורפורציה (הפירמה) בתחילת המאה העשרים.

הקורפורציה, במקורה, הינה קואליציה של בעלים נעדרים אשר חותרים יחדיו להגדלת רווחיהם המשותפים. אבל מעבר להיגיון הפשוט – הצורך של העסקים, להפעיל שליטה אסטרטגית על כלל הייצור התעשייתי, מחייב פעילות קולקטיבית, שגולשת אל מעבר לגבולות הפורמליים של הפירמה. מדובר בהתאגדות בלתי-ישירה, המופיעות בצורות מוסדיות אחידות: שוק ניירות-הערך, קרנות משקיעים מוסדיים, התאחדויות עסקיות פורמליות, ופריסת רשת של ארגונים ומוסדות בתוך המדינה הקפיטליסטית. וכן מדובר בהתחברות ישירה באמצעות קואליציות עסקיות, מיזוגים, השתלטויות, ויוזמות משותפות. ככל שהקפיטליזם התפתח – כך גם תהליך ההצבר הדיפרנציאלי התבסס על פעילות מאורגנת ישירה של קבוצות כוח מרכזיות.[101]

מדוע על תהליך ההצבר להתבסס על קבוצות הון גדולות בעלות כוח מרוכז יחסי? מדוע מחייב המנגנון הדיפרנציאלי שתהליך ההצבר יהיה בשליטת מוסדות כוחניים? הרי מקובל לחשוב שהיוזמה והתחרות, הם שמצמיחים את הקפיטליזם כנגד כוחות גדולים, מדינתיים ולא יעילים.

בתהליך הריכוזיות **תוצאה** של תהליך ההצבר – ואילו על פי התפישה שבספר זה, תהליך הריכוזיות הוא **מלכתחילה** המניע של ההצבר.

[101] הדיון הנוכחי מתרכז בקורפורציות הגדולות – ולא בקבוצות הבעלות הגדולות שהרכבן הלא-פורמלי הוא מסובך למדי. לדעתנו, אין חשיבות לנושא השליטה בתאגיד: האם היא בידי הבעלים או המנהלים? הפרדת הבעלות מהניהול – אשר כבר מרקס שם לב אליה – הועלתה בשנות השלושים כנושא בעל משמעות קריטית לאופיו של הקפיטליזם הבוגר (*Berle and Means*, 1932). הנושא בוקר קשות על ידי מרקסיסטים שלא נטו להאמין למיתוס ׳מהפכת המנהלים׳ (למשל: *Zeitlin*, 1974). אחרים נטו להסכים שקיימת עלייה הדרגתית בכוחם של המנהלים, אך הדגישו שתהליך זה הפך את הקורפורציה ל׳מכונת רווחים׳ יעילה (*Baran and Sweezy*, 1966; *Screpanti*, 1999). מבחינת הדיון בתהליך ההצבר – נראה שהשאלה, מי בדיוק מנהל את הקורפורציה, אינה חשובה. מכל מקום, התפתחותו של מוסד הקורפורציה היה נחוץ להצלת הסדר הקפיטליסטי. ללא המוסד הזה – הכוחות הצנטריפוגליים של התחרות ושל עודף כושר הייצור – היו ממוטטים את הסדר הקפיטליסטי.

הסיבה לכך נעוצה במנגנון חברתי שעליו מבוססות חברות כוחניות. בקפיטליזם, שהוא הסדר של ההון, זהו מנגנון ממוסד של 'דחיקה-החוצה' או של 'הרחקה'. בציביליזציות לא-קפיטליסטיות, מנגנוני הדחיקה-החוצה מבוססים על מוסדות קשוחים, והאמצעים היו תערובת של קדושה ואלימות. אמצעים אלה יועדו לא רק כדי להנציח סדר קיים – אלא גם למנוע מוביליות חברתית; כזאת, שתעורר את העבד להשתחרר ואת הצמית לנטוש את האחוזה ואת הטמא להפוך לברהמין.

מנגד, בקפיטליזם קיימת מוביליזציה; ולכאורה אין מוסדות שימנעו מאת בנו של רוכל נודד להפוך לבעלי 'סטנדרד אויל אוף ניו-ג'רסי', ומאת סטודנט שנושר מהאוניברסיטה לייסד את 'מיקרוסופט'. אולם, כדי שג'ון ד. רוקפלר ושוויליאם (ביל) גייטס ישיגו את כוחם היחסי, חייבים היו אחרים להיפלט החוצה.

מסקנה: עקרון 'שוויון ההזדמנויות' מהווה איום קבוע על יחסי-השליטה הקפיטליסטיים; הוא מוביל אל ניסיונות בלתי פוסקים למסד מנגנוני הרחקה אבסולוטיים – עד כדי יצירת 'הזכות השווה להרחקה'. לכן, צדק מרקס, בייחסו חשיבות מרכזית למנגנון 'הגידור' (enclosure), או ההרחקה בכוח של האיכרים החופשיים מאדמותיהם על ידי האצולה האנגלית, בתקופת 'ההצבר הראשוני' של הקפיטליזם. עם זאת, קיים הבדל מהותי בין הקפיטליזם לבין ציביליזציות כוחניות אחרות: באלה, קיבוע שליטתן של קבוצות סגורות-יחסית, נעשה באמצעות מנגנוני הרחקה **סטטיים** וטבועים עמוקות בקודים החברתיים; ואילו בקפיטליזם, כתוצאה מן 'הפתיחות' הפורמלית, תהליך ההרחקה הוא **דינמי**. זו סידרה בלתי-פוסקת של ניסיונות וניסיונות-נגד, למסֵד ולשנות ולמסֵד-מחדש את יחסי ההרחקה.

מכאן נובעת הנחת-היסוד: תהליך הצבר ההון בכללותו נשלט על-ידי קבוצת ציר מרכזית, המחוללת את תהליך ההצבר הדיפרנציאלי. קבוצה זאת עומדת במרכז תהליך הריכוזיות של ההון. אנו נכנה קבוצה זאת מכאן ואילך: **'הון דומיננטי'**.

ההרכב המדויק והגבולות החותכים של 'ההון הדומיננטי' אינם נתונים לחוקיות אובייקטיבית, משום שהם משתנים ללא הרף. מנגד, ברור שמדובר בקואליציה רחבה של קבוצות עסקיות גדולות ושל ארגונים מדיניים ובינלאומיים, המהווים את גרעין תהליך ההצבר.

ההון הפריפריאלי, בניסיונותיו הבלתי פוסקים להרחיב את הייצור החברתי, משבש את כושר הבלימה האסטרטגית של ההון הדומיננטי – ולפיכך, מהווה איום מתמיד על המשך תהליך ההצבר. כושר השיערוך הדיפרנציאלי של ההון הדומיננטי תלוי, אפוא, בכושרו למסד את יחסי ההרחקה. תנודות בשיעורי הרווח הנורמלי מעידות על שינוי ועל מיסוד-מחדש של יחסי הכוח במרכז.

כיצד פועלות קבוצות ההון הדומיננטי להרחבת שליטתן היחסית בתהליך החברתי? נפתח בחיפוש אחר מדד, או אומדן, שישקף את ביצועי ההון הדומיננטי. לאחר-מכן ננסה לזהות את קבוצת 'הגרעין' המרכזית, אשר ביצועיה ישקפו את תהליך ההצבר הדיפרנציאלי.

שיעור ההצבר הדיפרנציאלי הוא שיעור השינוי ברווחיה של קבוצת 'ההון הדומיננטי', יחסית לשיעור השינוי בהכנסה הממוצעת מהון במשק.

מחיר הנכסים משקף את הערך העכשווי של הציפיות לרווחים עתידיים; זהו הבסיס לאומדן של שיעור ההצבר הדיפרנציאלי: האומדן יהיה ההפרש בין שיעור צמיחת הרווח (כולל ריבית) של 'ההון הדומיננטי', לבין שיעור צמיחת הרווח הממוצע (לאורך זמן, הציפיות לרווח נוטות לנוע במחזורים סביב למגמת הרווחים המדווחים על ידי הפירמות).

קיים מדד רחב יותר לכוח הכולל של ההון: זהו חלקם של בעלי-ההון בסך ההכנסה הלאומית; כלומר, היחס בין סך הרווח והריבית לבין כלל ההכנסות במשק.

המדד הראשון מייצג את כוחן היחסי של קבוצות-ההון הדומיננטיות ואת יכולתן למסד כוח זה לאורך השנים. המדד השני מייצג את כוחו המוסדי של ההון בכללו, נגד שאר החברה.

באופן מעשי (או 'אופרטיבי' כפי שמכנים זאת במתודה הנהוגה במדעי החברה), מחירם של נכסי הפירמות ניתן לאומדן בשתי צורות עיקריות: הראשונה, באמצעות הבורסה והשנייה, באמצעות הדו"חות הכספיים של הפירמות.

השיטה הראשונה הינה בעייתית: ראשית, משום שהנתונים המצרפיים לא תמיד זמינים. שנית, מחירי הנכסים נתונים תדיר לתנודות חדות; אלה נובעות מאופוריות ומדכאונות של משקיעים – יותר מאשר הערכות שקולות בדבר רווחים עתידיים, המבוססות על 'שיעור-הרווח הנורמלי'.[102]

השיטה השנייה אמנם פחות 'מעודכנת', משום שמחירי הנכסים (המדווחים במאזנים) משקפים את הציפיות-לרווח אשר שררו בעת שהנכסים נרשמו במאזני הפירמה. אבל המדד הזה יציב יחסית, בהיותו פחות רגיש לסנטימנטים מתחלפים. יתר על כן: אנו מתעניינים במחירים **היחסיים** של הנכסים (כמו היחס בין הון דומיננטי להון ממוצע במשק), ואלה ממילא מושפעים פחות מסנטימנטים של משקיעים. לכן העדפנו להשתמש במדד השני, המתבסס על מחירי הנכסים המופיעים בדו"חות הכספיים.

זהו הבסיס לבחינת המשק של ארה"ב, מרכז הקפיטליזם העולמי עד לא מכבר.

שרטוט ב'4 מתאר שני תהליכים: ראשית, את תהליך ההצבר (כושר השיערוך) בקורפורציה 'טיפוסית', המשתייכת לקבוצת 'ההון הדומיננטי'. שנית, את תהליך ההצבר בפירמה ממוצעת. קבוצת 'ההון הדומיננטי' מיוצגת באמצעות רשימת 500 הפירמות האמריקניות המובילות (הדירוג השנתי שמפרסם ה'פורצ'ן' מאז 1954).[103]

סדרת הנתונים של ה'פורצ'ן' מספקת את קטגוריית סך הנכסים של קבוצת 'ההון הדומיננטי'. מכאן ניתן לחשב את כושר השיערוך הממוצע, או 'הטיפוסי', של 'ההון הדומיננטי' באמצעות חלוקת סך הנכסים של הקבוצה ב-500 (מספר הפירמות).

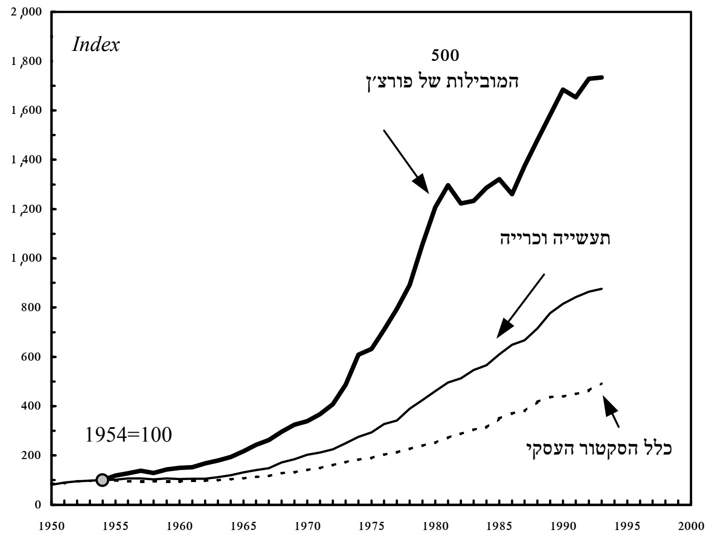
---

[102] *Nitzan* (1995; 1996)

[103] הרשימה מוגבלת לפירמות 'תעשייתיות' בלבד, כלומר שיותר מחמישים אחוז ממכירותיהן באות מתעשייה או ממכרות. פירמות גדולות 'פרטיות' (שמניותיהן אינן נסחרות בבורסה), או פירמות גדולות אשר יותר ממחצית פעילותן אינה מוגדרת כ'תעשייתית', אינן נכללות ברשימה (מאז 1994, רשימת 500 הגדולים של ה'פורצ'ן' כוללת גם פירמות 'לא-תעשייתיות' – אבל בגלל אי-רציפות המידגם, סידרת הנתונים המוצגת בשרטוט מסתיימת בשנת 1993).

שרטוט ב׳4

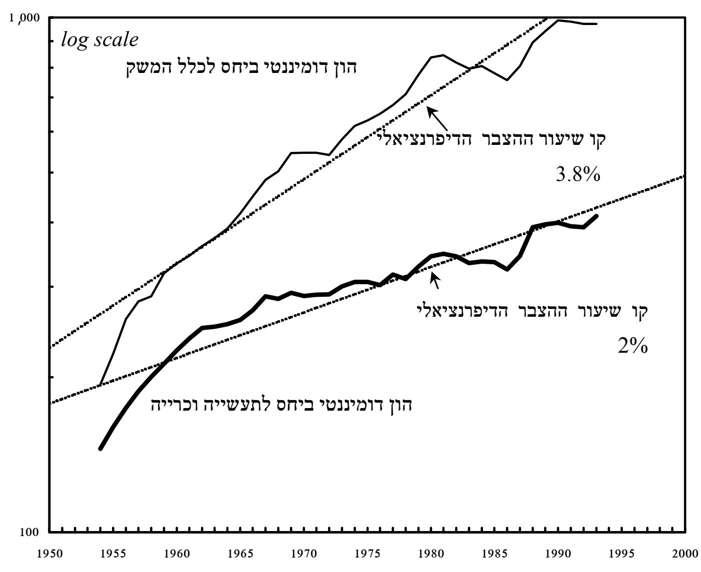
מבנה העוצמה של ההון: צמיחת הנכסים בהיררכיה העסקית

מקור: Fortune; U.S. Internal Revenue Service

שרטוט ב׳5

הצבר דיפרנציאלי בארה״ב

מקור: Fortune; U.S. Internal Revenue Service

מול 'ההון הדומיננטי', מוצגים שני אומדנים לממוצעי ההכנסה המשוערכת בכלל המשק האמריקני: האומדן הראשון מתקבל מחלוקת סך הנכסים של כלל הפירמות בארה"ב בסך כל מספר הפירמות. האומדן השני מתקבל מחלוקת סך הנכסים של הפירמות בענפי התעשייה והמכרות במספר של הפירמות בענפים אלה.[104] לצורך ההשוואה בין כל האינדיקטורים, כל סדרות הנתונים הובאו לבסיס שנתי משותף (1954 = 100).

בשרטוט ב'4 ניתן לראות כי מאז שנות החמישים, קצב התרחבות הנכסים היחסי של קורפורציה טיפוסית (ברשימת 500 הגדולות) היה מהיר ביותר. בכל התקופה חוץ מאשר תחילת שנות השמונים, התהליך התנהל כמעט ללא הפרעות. נכסי קורפורציה טיפוסית גדלו מ-274 מיליון דולר בשנת 1954, והגיעו ל-4.7 מיליארד דולר ב-1993 (גידול של יותר מ-1,600%). נכסי פירמה ממוצעת (בכלל המשק האמריקני), לעומת זאת, גדלו מ-1.1 מיליון דולר ל-5.5 מיליון דולר (גידול של 400% בלבד). נכסי פירמה ממוצעת בענפי התעשייה והמכרות גדלו מ-1.5 מיליון דולר ל-13 מיליון דולר (גידול של 750%).

שרטוט ב'5 מחדד יותר את התמונה, ומעניק לה את המימד הדיפרנציאלי. בשרטוט מופיעים שני מדדים של ההצבר הדיפרנציאלי. המדד הראשון, הוא היחס בין נכסי קורפורציה 'טיפוסית' (מתוך 500 המובילות של ה'פורצ'ן') לבין נכסי פירמה ממוצעת בכלל המשק האמריקני. המדד השני, הוא היחס בין נכסי קורפורציה דומיננטית 'טיפוסית' לבין פירמה ממוצעת בענפי התעשייה והמכרות.

סדרות הנתונים מוצבות בסולם לוגריתמי, אשר שיפוע העקומה בו הוא פרופורציונלי לשיעור הגידול שלה (כדי לחדד את המדדים). מתקבלות שתי סדרות, הנוטות מעלה מאז שנות החמישים. אלה הם אומדני התנודות בשיעור ההצבר הדיפרנציאלי, שחולל 'ההון הדומיננטי' במשק האמריקני מזה ארבעה עשורים. במשך תקופה זו, ההצבר הדיפרנציאלי ביחס לכלל המשק היה 3.8% בשנה; וביחס לענפי התעשייה והמכרות כ-2% לשנה (*בשרטוט ב'5* מתחוור הדבר על-פי שיפועי הקווים הישרים, אשר מתארים את המגמות הממוצעות).

יש לציין, שמדובר באומדנים המוטים כלפי מטה; ומן הסתם, קצב ההצבר הדיפרנציאלי היה גבוה יותר.[105] למסקנה הזאת יש משמעות מרחיקת לכת. ההצבר

---

[104] הנתונים לאומדנים אלה נלקחו מדיווחי מס ההכנסה האמריקני (IRS).

[105] ההטיה כלפי מטה נובעת משלוש סיבות. ראשית: רשימת 500 המובילות של ה'פורצ'ן', המהווה אינדיקטור ל'הון דומיננטי', נותנת משקל רב לפירמות המעורבות בענפים 'תעשייתיים'. ענפים אלה נטו, במרוצת העשורים האחרונים, לרדת ביחס לענפים המוגדרים כ'שרותים' (כמו תוכנות מחשב, פירסום ובידור, קומוניקציה). כתוצאה מכך, פירמות 'שרותים' גדולות, שקצב התרחבות נכסיהן היה מהיר ביותר, לא נכללו במונה (רשימת ה'פורצ'ן'), אך כן נכללו במכנה (הממוצע הכללי של המשק). שנית: חלק מהפירמות המובילות שהופיעו במשך שנים רבות ברשימת ה'פורצ'ן', הפכו ליותר 'מגוונות' ופחות 'תעשייתיות', ומשום כך הוצאו בשנים האחרונות מהרשימה, אף כי הן נותרו חלק מקבוצת 'ההון הדומיננטי'. שלישית: הפירמות ברשימת ה'פורצ'ן' אינן מצביעות תמיד על יחידות שליטה ברורות. הטוב ביותר היה, להשיג סדרה רב שנתית של 500 קבוצות האחזקה המובילות (שחלקן שולטות בחלק ניכר מרשימת 500 הפירמות 'התעשייתיות'); אבל נתונים מסוג זה אינם בנמצא. אם נוסיף לכך פירמות וקבוצות אחזקה 'פרטיות' (לא נסחרות בבורסה), ניתן להסיק שקצב ההצבר הדיפרנציאלי הינו למעשה

איננו ערמות הולכות וגדלות של ציוד תעשייתי, אלא הוא תהליך בלתי פוסק של מיסוד-מחדש ביחסי-השליטה בחברה התעשייתית, המתורגמים לסימבולים מוניטריים. אם *שרטוט ב׳4* ו*שרטוט ב׳5* מתארים נכונה את המציאות ההיסטורית – הרי שבארה״ב התחולל תהליך ההצבר בקצב יציב, שהלך והתחזק מאז מלחמת-העולם השנייה; זאת בניגוד לתהפוכות ולתנודות שליוו אותו בעבר, בעיקר בסוף המאה התשע-עשרה ובשנות השלושים של המאה העשרים. תהפוכות אלה הביאו מרקסיסטים רבים למסקנה, שמדובר במשברי הצבר ׳מחזוריים׳.[106]

המסקנה העולה מהתיאור שלנו שונה מהמקובל בקרב רוב המרקסיסטים, הסבורים שמאז שנות השבעים של המאה העשרים נקלע הקפיטליזם למשבר הצבר. למשל אנשי אסכולת ׳הוויסות׳ הצרפתית (Regulation school) – וממשיכיהם האמריקאים, כמו אנשי אסכולת *׳המבנה החברתי של ההצבר׳* (Social Structure of Accumulation) – גורסים שארה״ב החלה לסבול ממשבר של הצבר הון מאז סוף שנות הששים.[107] כיצד, אפוא, ייתכן הבדל כזה במסקנות ובממצאים האמפיריים? האם ארה״ב עברה משבר של הצבר בשנות השבעים? או שבאותה תקופה, היא דווקא נהנתה מפריחה של הצבר דיפרנציאלי?

נראה, כי ההבדל נעוץ בהבדלי ההשקפה על מהותו של הצבר ההון. בעיני המרקסיסטים, הון הוא תוצר של עבודה עודפת המשולבת בתהליכי ייצור; לכן, הם התמקדו בתנודות של שיעורי-הרווח התאגידי בענפים התעשייתיים. ואכן, כפי שניתן לראות ב*שרטוט ב׳6*, הייתה מגמה ברורה של ירידה כללית ברווחיות התעשייתית בארה״ב בשנות השבעים, עד כדי משבר רווחיות.

השרטוט מתאר שני מדדים מקובלים של רווחיות והצבר. הראשון הוא הרווח הנקי של הסקטור העסקי, כאחוז מההכנסה הלאומית האמריקנית. השני הוא ההשקעה הנקייה, כאחוז מהתוצר המקומי הגולמי האמריקני.

ואכן, על פי *שרטוט ב׳6*, אפשר לראות שהרווח הנקי כחלק מההכנסה הלאומית בארה״ב היה במגמת ירידה מאז שנות הששים ועד אמצע שנות השמונים: שיא של כמעט 10% בתחילת שנות החמישים ורק 4% בתחילת שנות השמונים. אם נוסיף לכך את הדעה המקובלת – שהרווח מהווה מניע ומקור עיקרי של מימון ההשקעה, ושההשקעה נחשבת למקור העיקרי של ההצבר המטריאלי אשר מוטבע במכונות ובציוד תעשייתי – נראה כי אך טבעי הוא לסבור, שהקפיטליזם האמריקני מצוי במשבר הצבר; וזו אכן נראית המגמה המתמשכת של הירידה בחלקה של ההשקעה בתוך התוצר המקומי של ארה״ב: שיא של כמעט 10% בתחילת שנות החמישים, ושפל של 3% בתחילת שנות התשעים.

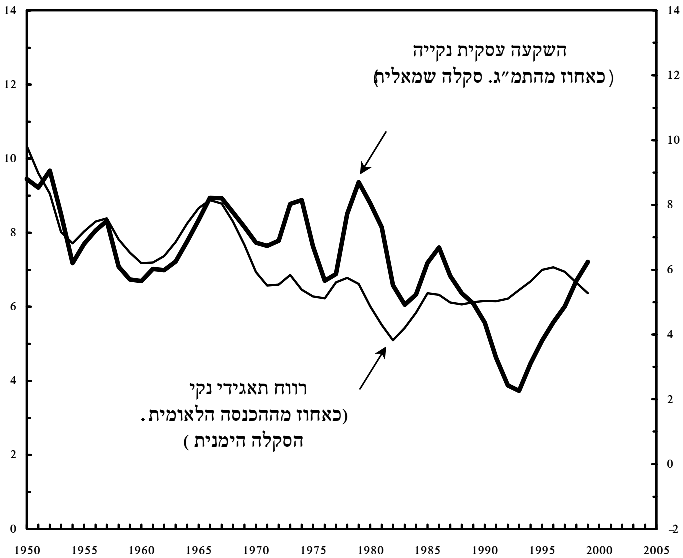
גבוה יותר בקבוצת ׳ההון הדומיננטי׳ מאשר נראה בשרטוט.

106 לדוגמה: *Sherman* (1991)

107 *Aglietta* (1979); *Weisskopf* (1979); *Bowles, Gordon and Weisskopf* (1986, 1990); *Harrison and Bluestone* (1988); *Sherman* (1991); *Moseley* (1991)

שרטוט ב׳6

רווח תאגידי מול השקעה נקייה: לכאורה משבר...

מקור: U.S Department of Commerce; DRI
הערה: הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של שלוש שנים

זוהי דוגמא להבדל בין תפישת ההון המנוסחת במושגים מטריאליים אבסולוטיים, לבין תפישת ההון כמוסד של יחסי-כוח המנוסחת במושגים יחסיים. על-פי התפישה שלנו, אין סינכרוניזציה מובנת מאליה בין מיסוד יחסי הכוח העסקי-מדינתי לבין אירגון התפוקה התעשייתית-מטריאלית. גידול במלאי המטריאלי עשוי לעמוד בניגוד גמור לתהליך ההצבר הדיפרנציאלי. זאת מדגים *שרטוט ב׳7*.

השרטוט מציג את **כלל ההכנסה** מהון במשק האמריקני ולא את הרווח הנקי של הפירמות בלבד.

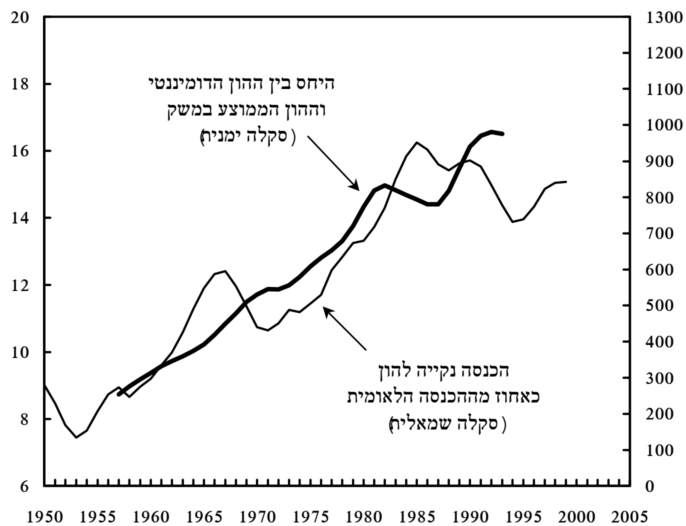
ההכנסה-מהון כוללת גם את הרווח התאגידי שלפני מס (כולל פחת) וגם את ההכנסות הנקיות מריבית. בשרטוט מוצגים שני מדדי עוצמה של ההון: הראשון מודד את סך ההכנסה הנקייה מהון כאחוז מסך ההכנסה הלאומית. זוהי העוצמה האוניברסלית של ההון (אחוזים בסקלה השמאלית). המדד השני משקף את ההצבר הדיפרנציאלי. זהו היחס בין מחיר הנכסים הממוצע של פירמה מקבוצת ׳ההון

הדומיננטי׳ (500 המובילות של ה׳פורצ׳ן׳), לבין מחיר הנכסים של פירמה ממוצעת מכלל הפירמות בארה״ב (יחידות-מנה בסקלה הימנית).

בשני המדדים נטתה ההכנסה-מהון לעלות מאז מלחמת-העולם השנייה באופן עקבי למדי, להוציא ירידה קצרה בתחילת שנות השבעים. ובכן, במקום משבר הצבר, אנו מקבלים תמונה הפוכה המתארת שגשוג קפיטליסטי בתקופת רייגן ובוש.

שרטוט ב׳7

הצבר דיפרנציאלי: למעשה שגשוג

מקור: U.S. Department of Commerce; DRI

הערה: הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של שלוש שנים

מבחינתן של הגישות המקובלות והמרקסיסטיות, דרך הצגת הנתונים *בשרטוט ב׳7* היא פגומה מבחינה תיאורטית: אם ההכנסה-מהון אכן עלתה, כיצד ייתכן שההשקעה ׳הריאלית׳ במשק האמריקני לא הרקיעה לשחקים במקביל?

כאמור, הסתירה מצויה בתפישת-העולם לגבי טבעו של הצבר ההון. ההכנסה-מהון אינה תלויה **בצמיחת הפריון** או בתפוקה התעשייתית. היא תלויה **בגידול השליטה**

האסטרטגית בחברה התעשייתית. אם במצבים מסוימים, נחלשת לפיתת ההון, והתעשייה מצליחה להשתחרר מהבלמים המוסדיים של ההון ולהעלות את כושר הייצור – התוצאה תהיה 'עודף כושר ייצור'; ומן הסתם – ירידה בחלקה של ההכנסה-מהון בתוך ההכנסה הלאומית. מצדו השני של אותה המטבע ניתן להבין, שחלקו של ההון בתוך ההכנסה הלאומית בארה"ב עלה בשנות השבעים והשמונים – **דווקא** משום שההשקעות 'הריאליות' שקעו באותה תקופה.

מסקנה נוספת עולה מתוך *שרטוט ב'7*: מגמת העלייה בחלקו של ההון בתוך ההכנסה הלאומית מאז סוף מלחמת-העולם השנייה, מתקשרת היטב לעלייה המקבילה בהצבר הדיפרנציאלי – הנשלט על-ידי קבוצת 'ההון הדומיננטי'. קשר זה אינו מקובל בשום תיאוריה כלכלית או פוליטית קונבנציונלית. ראוי לציין, שגם היסודות התיאורטיים וגם דרך הצגתם האמפירית – שניהם עומדים בניגוד, הן לדוקטרינה הנאו-קלאסיות והן להנחות היסוד המרקסיות.

הדוקטרינה הנאו-קלאסית קובעת כי תשואה פוחתת מביאה לכך שההצבר (המוגדר כעלייה במוצרי הון לנפש) יהיה מלווה בירידה בשיעורי-הרווח; ומכאן, בנטייה לירידת חלקן של ההכנסות-מהון.

הניתוח המרקסי הינו יותר אמביוולנטי. מצד אחד, התיאוריות המרקסיסטיות השונות פותחות בהנחה שחלוקת-ההכנסות תלויה במבנה הכוח ובמיסוד הפוליטי בחברה; מצד שני, אותן תיאוריות גורסות שבהתאם לתיאוריית הערך של העבודה – עלייה בהרכב האורגני של ההון מפחיתה ברוב המקרים משיעור הרווח. כלומר, התיאוריות הללו שוב מניחות קשר בין תהליך חלוקת-ההכנסות ובין רמת הפריון של הייצור המטריאלי. במילים אחרות: שתי השיטות השונות – גם הכלכלה הפוליטית המקובלת וגם המרקסית – רואות בחלוקת-ההכנסות אמצעי להצבר.[108]

התפישה שלנו גורסת, שיחסי-הכוח בחברה (המתבטאים, בין השאר, בחלוקת-ההכנסות) **היא המטרה היחידה של ההצבר**. הכלכלה הפוליטית המקובלת והמרקסית רואות ברווח ובהצבר שתי קטגוריות נפרדות: ההצבר הוא תוצאה של הרווח; ולחילופין, הרווח משמש כמקור להצבר בעתיד. מכאן גם נובעת ההצגה החשבונאית של ההון, הרשומה במונחים סטטיים של 'מלאי' מצטבר בנקודת-זמן, לעומת הצגת הרווח במונחים של 'זרם'.

לעומת זאת, תיאוריה אלטרנטיבית של הון (כזו המוצגת כאן), מפקיעה את הייצור המטריאלי ממוסדות השליטה – ולפיכך רואה בהצבר תהליך של מיסוד-מחדש ביחסי השליטה, ולא תהליך מטריאלי. ערך ההון מייצג יחסי שליטה חברתיים, שמהם נובעת האמונה המוצקה ברווחים הצפויים בעתיד.

מסקנה: ההצבר אינו עלייה ב'עושר', אלא שליטה בזרם גובר של רווחים. במובן זה, **רווח והצבר הינם שני צדדיו של אותו תהליך. במונחים של כוח יחסי, ההצבר הוא, מעל לכל, גידול הכוח היחסי של קבוצות השליטה המרכזיות במשק.**

---

[108] אמנם עלייה בפריון ההון ביחס לעבודה עשויה עקרונית לקזז מהירידה בשיעורי-הרווח; אבל אף נאו-קלאסיקן לא הצליח להראות, שהדבר אכן אירע במציאות. הסיבה, כפי שנכתב לעיל היא שהאומדן של פריון ההון הינו מעגלי בהגיונו, וממילא אינו ניתן למדידה.

היגיון זה משתלב היטב בניתוח שנכלל בפרק זה: שיעור ההצבר הדיפרנציאלי (כלומר, חלוקת ההכנסות בין בעלי-ההון) קשור **למאזן הנזק ההדדי העסקי**, שקבוצות-ההון עשויות לגרום כל אחת לאויבתה; ושיעור ההצבר האוניברסלי (חלקם של רווחי בעלי ההון מסך ההכנסות משק) קשור (אם כי לא באופן ליניארי) **לסך הנזק התעשייתי**, שנגרם לכלל החברה, על-ידי כושר הבלימה האסטרטגית של כלל העסקים.

היגיון זה מאפשר להניח, כי בתנאים מסוימים של יחסי שליטה ממוסדים היטב, יתקיים קשר חיובי בין חלקם של הרווחים-מהון בכלל (ובעיקר בין התרחבות השליטה הדיפרנציאלית של 'ההון הדומיננטי'), ובין התרחבות שיעור האבטלה הכללית במשק.[109]

יישומים והמלצות

בדרך-כלל, תיאוריות אקדמאיות כוללות 'יישומים' ו'המלצות' (policy implications). זהו מין פולחן, אשר משמש להצדקת מימון האקדמאים; למעשה, הוא משקף את חדירת התודעה העסקית אל הארגונים האקדמיים, ואת שליטת בעלי-ההון בתהליך המדעי, עד להגבלה אסטרטגית על חשיבה חדשנית.

לספר זה אין נגיעה לעסקים האקדמיים המאורגנים; אולם אין בכך כדי להפריע להסקת כמה מסקנות יישומיות, העולות מתיאוריית ההצבר החדשה.

השאלה 'היישומית', שמעניינת את הקפיטליסט הנבון, היא: מה הם התנאים להמשך יציבותו של המשטר? ומה הם האותות למשבר עתידי של הקפיטליזם?

התנאי הראשון ליציבותו של משטר הצבר ההון, הוא המשכו של שיעור הצבר דיפרנציאלי חיובי (או לא-שלילי); כלומר, שהעוצמה היחסית של קבוצות-הבעלות הגדולות תתרחב (או לפחות תיוותר בעינה). המשמעות היא, גידול בכושר השליטה האסטרטגית על הידע האנושי ועל כלל הייצור החברתי. התנאי השני הוא גידול בחלקה של ההכנסה-מהון מתוך סך ההכנסות בחברה או לפחות שמירה על חלק זה; כלומר, גידול בהצבר האוניברסלי.

התנאי השני נובע בעקיפין מהתנאי הראשון; שהרי פירושו של הצבר דיפרנציאלי הוא יכולת מוסדית לכפות חלוקה-מחדש של הכנסות בין בעלי-ההון; כדי שיישמר תהליך הצבר ההון – חייבות סך ההכנסות מהון מתוך כלל ההכנסות במשק לעלות באופן רצוף, או לפחות לא לרדת. התנאי השני משקף את מאזן יחסי הכוח בין כלל קבוצות ההון ובין שאר הקבוצות החברתיות.

כל זמן ששני תנאים אלה מתקיימים, מוסד הצבר ההון ימשיך להתחולל. אם חל שיבוש באחד מהם, או בשניהם יחד, עשוי להתחולל משבר של הצבר הון. על פי ההיגיון של ההצבר, רק כוח שהוא חיצוני לסדר הפוליטי של ההון יכול לחולל משבר בתהליך הצבר ההון – שהוא, בעצם, משבר ביחסי-השליטה השוררים במשטר הקפיטליסטי בעולם.

---

[109] כפי שהשתקף *בשרטוט ב'3*.

ט״ז. שני משטרי הצבר: הרחבת הצבר מול העמקת הצבר

מוקד הצבר ההון במאה העשרים טבוע בתהליך הדיפרנציאלי. גבולותיו של תהליך זה נקבעים על ידי קבוצות-ההון הדומיננטיות, החותרות להרחיב את שליטתן בחברה — באמצעות חלוקה-מחדש של הרווחים — תוך כדי מיסוד-מחדש של יחסי השליטה.

מאחר שיחסי השליטה בחברה הקפיטליסטית נקבעים על-פי יחסי חלוקת הרווח — הכוח היחסי של ההון הדומיננטי מתבטא ביחס שבין השינוי ברווחיה של קבוצת ההון הדומיננטי ובין השינוי ברווחיהן של שאר יחידות ההון במשק.

המאבק להעלאת יחס זה, הוא תמצית המאבק על יחסי השליטה הקפיטליסטים; והוא מתנהל בשתי דרכים עיקריות: האחת נעשית באמצעות **׳הרחבת ההצבר׳**, כלומר באמצעות **הגדלת מספר העובדים** שבשליטת ההון הדומיננטי ביחס לשאר העובדים במשק. השנייה נעשית, באמצעות **׳העמקת ההצבר׳**, כלומר, על-ידי **הגדלה יחסית של הרווח לעובד** שבשליטת ההון הדומיננטי.

ניתן להשתמש בשתי הדרכים יחד; אולם מאחר שהן סותרות זו את זו — הולכת ומשתלטת אחת מהן, עד שהיא מאפיינת תקופה מסוימת. דרך זו קובעת את אופי המשטר, עד שניתן לדבר על משטר של הצבר. המשטר הזה קובע גם את קצב ההצבר וגם את גבולותיו. כל אחד משני משטרי ההצבר פונה לאחד משני הנתיבים: או לשינוי פנימי במבנה הכוחות, או לשינוי חיצוני של המבנה. מכאן, שבסך-הכל קיימות ארבע אסטרטגיות של הצבר.

׳הרחבת ההצבר׳: מכוונת להרחבת **השליטה בביקוש** (בייצור ובצריכה).

האסטרטגיה **׳החיצונית׳** פועלת לחלוקה-מחדש של **ביקוש חדש** (תוספת ייצור וצריכה), שנוצר כתוצאה מתוספות של אוכלוסיות חדשות לשוק הקפיטליסטי. תוספות אלה באות כתוצאה משינוי דמוגרפי או מתהליכי פרולטריזציה ועיור. על פי אסטרטגיה זאת, קבוצות ההון הדומיננטיות מרחיבות את חלקן היחסי במכירות; הן עושות זאת באמצעות השתלטות מהירה יותר מזו של בעלי-הון אחרים על תהליכי ייצור וצריכה חדשים. מאחר שגם בעלי-הון אחרים נהנים מהתרחבות כללית של הפעילות במשק, הרי שבטווח-הקצר התחושה היא ש׳כולם מרוויחים׳ ושוררת אווירה של שגשוג. בתקופה זו גדל השוק במהירות גדולה יותר מאשר הפריון, כך שהרווחים גדלים, בלי שיש צורך בבלימה מוסדית של הייצור. משום כך, תקופה כזאת מאופיינת במדיניות של ׳דלת פתוחה׳ ביחסי חוץ, ובהסרת מחסומים בפני השקעות זרות; בתקופה זו מרבים לכרוך דמוקרטיה עם ממשל חלש, ואף מזהים את החופש עם תחרות ועם כלכלת שוק.

׳הרחבת ההצבר׳ יכולה גם לפעול דרך אסטרטגיה **׳פנימית׳**: רווחי ההון הדומיננטי גדלים במהירות יותר גדולה יחסית, באמצעות חלוקה-מחדש של **ביקוש קיים**; כלומר, דרך השתלטות על נתחי שוק נוספים ובלי לשנות את רמת המכירות הכללית במשק. האסטרטגיה העיקרית היא של מיזוגים ורכישת בעלויות בידי קבוצות-ההון הדומיננטיות; אלה משתלטות ישירות על חלקים נוספים של ייצור וצריכה, ובכך משתלטות על חלקים יותר גדולים מזרם הרווחים הקיים. זוהי תקופה של צמיחה משקית מתונה. בתקופה זאת הולכות ומתמסדות ההגבלות האסטרטגיות על הייצור, ויחסי השליטה מקבלים אופי טבעי; מתקבעים היחסים בשוק העבודה, והממשלה נראית כגורם מרכזי וכמווסת ראשי של המשק.

'העמקת ההצבר': מוכוונת בעיקר **לשליטה בשולי הרווח**. המטרה היא להגדיל את הרווח לעובד מהר יותר מאשר הממוצע.

האסטרטגיה **'הפנימית'** חותרת **לקיצוץ עלויות**. זאת ניתן להשיג באמצעות שיפור היעילות ביחס ליעילות הממוצעת, או באמצעות הורדת מחירי התשומות. דרכים אלה, המהוות חלק בלתי-נפרד מהפולחן העסקי הנפוץ, נחשבות לאסטרטגיה דפנסיבית; היא אינה מביאה, בטווח-הארוך, לשליטה דיפרנציאלית — אבל מאפשרת להישאר בתחום 'שיעור הרווח הנורמלי'. שיפור היעילות כרוך בהכנסת שיטות טכנולוגיות חדשות; אך אלה מביאות יתרונות דיפרנציאליים, רק אם ניתן למנוע אותם משימושם של אחרים — דבר שאינו פשוט. אפילו קואליציות-הון מקומיות חזקות מתקשות לשלוט במחירי תשומות, כמו נפט וחומרי גלם אחרים, הנתונים בידי קואליציות-הון בינלאומיות החזקות מהן. אפילו במצב של מיתון — שהוא מסימניה של 'העמקת ההצבר' — קואליציות-הון מתקשות לנהל, לאורך זמן, קונפליקטים בלתי-פוסקים עם מחירי תשומות העבודה.

אסטרטגיה זאת מובילה ברוב המקרים לקונפליקטים חברתיים חריפים (אתניים, דתיים, אזוריים, וביטויים חלוקתיים אחרים, בהתאם לרמת המיסוד הפוליטי). לרוב, התוצאה של קונפליקטים אלה היא התפתחותה של תרבות פוליטית אלימה. בתקופה כזאת נראה הממשל כמאבד את מקומו המרכזי במשק, והציפיות ממנו נוגעות בעיקר לריכוך מוקדי קונפליקט חברתי ('ויסות קונפליקטים').

'העמקת ההצבר' יכולה לפעול באמצעות אסטרטגיה **'חיצונית'**. כמו באסטרטגיה 'הפנימית', המטרה היא להעמיק את שולי הרווח מהר יותר מהממוצע; אבל כאן, המכשיר אינו עלויות — אלא חתירה לשליטה **במחירים**. בדרך-כלל, מוכר בודד בשוק אינו נוקט באסטרטגיה של העלאת מחירים משום שהוא עשוי להפסיד בסך מכירותיו יותר מאשר היה מרוויח על-ידי העלאת הרווח ליחידת מכירה. לא כך המצב לגבי קואליציה של מוכרים בעלי אחיזה חזקה בשוק. התאגדויות מסוגים שונים, בין מוכרים בעלי כוח שוק, עשויות להביא לשולי רווח מונופוליים; שהרי, עד לנקודה מסוימת, הרווח שהיתוסף ליחידת מכירה יהיה גבוה יותר מהפסד שנובע מירידה כללית בסך המכירות. אסטרטגיה זו ננקטת, לרוב, כאשר תמה ההתרחבות 'החיצונית' שלוותה בצמיחה כללית במשק — וההתרחבות 'הפנימית' הגיעה לשיאה, עם המיזוגים וההתארגנויות העסקיות האפשריות האחרונות. אז נפתח הנתיב האינפלציוני. היכולת להעלות מחירים תוך ירידה איטית יותר של המכירות, יוצרת את ההצבר הדיפרנציאלי. אסטרטגיה זו כרוכה, מצד אחד, במאבק גלוי של קבוצות-הון גדולות נגד עסקים קטנים; מצד שני, היא מחוללת מאבק משותף של קבוצות-ההון הגדולות בקבוצות מאורגנות של עובדים. אסטרטגיה זאת ננקטת, בדרך-כלל, על רקע ממשלים חלשים ביותר, בעלי מעורבות תקציבית גבוהה. כדי להמשיך ולהעמיק את שולי הרווח, התפוקה הכללית חייבת להיות הרבה מתחת לכושר הייצור; וכך ככל שהאינפלציה הולכת ומתגברת — כן היא מופיעה כסטגפלציה לא-מובנת. אינפלציה גוברת מקשה לא רק על תיקצוב הארגונים הממשלתיים והציבוריים, אלא גם על תיכנון הרווחים

העתידיים וכן על יציבותו של שיעור-הרווח הנורמלי. משום כך, שלב זה מסתיים לרוב בהתארגנות פוליטית-כלכלית חדשה, שמלווה במחזור חדש של הצבר.

י״ז. אספקטים מסוימים בהיסטוריה של מחזורי ההצבר הדיפרנציאלי

ההצבר הדיפרנציאלי הינו מנגנון חדש יחסית בהיסטוריה של ההתפתחות הקפיטליסטית. הוא התגלה רק בסוף המאה התשע-עשרה. התגלותו באה במקביל לעליית הקורפורציה והפיכתה למוסד דומיננטי בקפיטליזם. יחד עמם התחילה התפשטותו המהירה של מוסר 'שיעור הרווח הנורמלי'.

בתחילתו, ההצבר הדיפרנציאלי היה שליט בתודעה באזורים הקפיטליסטיים המובילים; בעיקר במרכזים העירוניים הגדולים של ארה״ב ובריטניה. רק לאחר מלחמת-העולם השנייה, הוא התחיל ללבוש את צביונו הגלובלי.

ניתן לעקוב אחר כחמישה גלים של משטרי הצבר: הרחבת ההצבר למן שנות התשעים של המאה התשע-עשרה ועד אמצע העשור השני של המאה העשרים; העמקת ההצבר, בשנות העשרים והשלושים; הרחבת ההצבר, בין שנות הארבעים לסוף שנות הששים; חזרתו של משטר העמקת ההצבר, בשנות השבעים והשמונים; צמיחתו הנוכחית של גל הרחבת ההצבר, מאז שנות התשעים של המאה העשרים.

אחד האספקטים הבולטים בהיסטוריה של ההצבר הדיפרנציאלי הוא **הקשר ההפוך שבין צמיחה כלכלית ובין אינפלציה** – קשר שעומד בסתירה מוחלטת למחשבה המקובלת.

המבחן העיקרי של היפותזה הוא ביכולתה לצפות תופעות מסוימות, שמשתלבות בהיגיון הסיבתי של התיאוריה הכללית. המחשבה המקובלת, הנסמכת על הדוגמה של מדע הכלכלה, מאמינה כי קיים **קשר חיובי** בין צמיחה כלכלית ובין אינפלציה. זאת אמונה הנסמכת על טיעון מעגלי של 'ביקושי-יתר' ו'בלמי-היצע', המסיטים את התופעות מהמציאות, כפי שהייתה צריכה להיות, על פי ההיגיון הקונבנציונלי.[110]

תיאוריית ההצבר הדיפרנציאלי טוענת, לעומת זאת, כי בטווח-הארוך יש לצפות שיהיה **קשר שלילי** בין אינפלציה ובין צמיחה. משטר, שבו ההון הדומיננטי מתבסס על הרחבת ההצבר – בעיקר באמצעות השתלטות על ביקושים חדשים – יהיה מאופיין בצמיחה מהירה ובאינפלציה מזערית. מאידך גיסא, במשטר שבו קבוצות הכוח המרכזיות נסמכות על העמקת ההצבר – בעיקר באמצעות העלאת מחירים מהירה יחסית – תהיינה התופעות המקרו-כלכליות הפוכות: מיתון מעמיק ואינפלציה דוהרת.

נהוג לחשוב כי כוחה של תיאוריה מדעית נסמך על חקירה אמפירית ועל ניסיון היסטורי. והנה, ככל שהדבר יישמע תמוה, התיאוריה הכלכלית המקובלת נמצאת מופרכת; ולעומתה התיאוריה של משטרי ההצבר – לפחות כהסבר בעל יכולת ניבוי לתופעה מקרו-כלכלית זאת – נמצאת תקפה. הניסיון ההיסטורי שנצבר במחצית השנייה של המאה העשרים, במדינות הקפיטליסטיות המפותחות, הראה **קשר שלילי חזק לטווח ארוך בין צמיחה כלכלית ובין אינפלציה.**[111]

---

[110] הסבר מפורט יותר מצוי להלן בפרקים ד-ה, העוסקים באינפלציה בישראל.

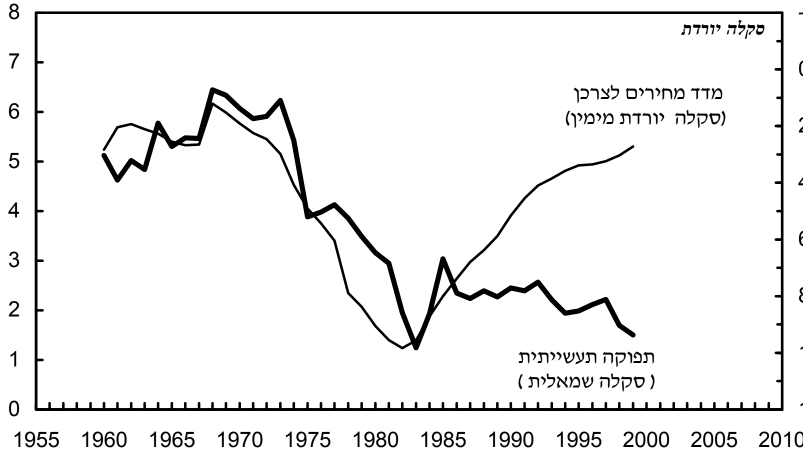
[111] במדגם נכללו המדינות המתועשות באירופה המערבית, אמריקה הצפונית ויפאן בין 1949 לבין 1998. הרגרסיה הלינארית הפשוטה מעריכה את האינפלציה השנתית של המחירים לצרכן, כפונקציה של קבוע

בתקופה שלאחר מלחמת-העולם השנייה התחוללו משטרי הצבר שונים. התוצאות המקרו-כלכליות שלהם מוצגות ב*שרטוט ב׳8*.

שרטוט ב׳8

אינפלציה וצמיחה במדינות המתועשות

(אחוזי שינוי שנתיים)

מקור: IMF ; DRI

הערה: הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של 10 שנים

השרטוט מציג את הקשר בין הצמיחה הכלכלית (כאחוז השינוי השנתי בתוצר המקומי הגולמי) ובין האינפלציה (כאחוז השינוי השנתי במחירים לצרכן) במדינות המתועשות.

שנות החמישים והששים של המאה העשרים היו תקופת השיקום של אירופה ויפאן. ההצבר התחולל בעיקר דרך התרחבותו המהירה של הביקוש; הוא ניזון מהשיקום הכללי של המשקים ההרוסים ומהגידול הדמוגרפי המהיר ('baby boom'). התהליך הזכיר את הפרולטריזציה שהתרחשה במאה התשע-עשרה באירופה. במשך שני עשורים אלה, הצמיחה הממוצעת במדינות התעשייתיות הייתה מהירה (6% לשנה) ולוותה

ושיעור השינוי השנתי של התפוקה התעשייתית (על-פי נתוני IMF). האומדנים שמוצגים, הם של מקדם התפוקה התעשייתית ושל R^2 בהתאמה. כאשר נתוני הסדרה מוצבים בממוצעים נעים של 5 שנים, האומדנים הם: 0.6– ו-0.21. בממוצעים נעים של 10 שנים, האומדנים הם: 0.8– ו-0.30. בממוצעים נעים של 15 שנה, האומדנים: הם 0.9– ו-0.39 ובממוצעים נעים של 20 שנה, האומדנים של הרגרסיה מראים שמקדם התפוקה התעשייתית הוא 0.9– ו-R^2 הוא 0.52. פירושו של דבר, שיש קשר שלילי בין עליית המחירים הכללית במשק ובין התפוקה התעשייתית; ושקשר שלילי זה הולך ומתחזק, ככל שמדובר במגמות ארוכות טווח.

באינפלציה ממוצעת נמוכה (פחות מ-3% לשנה). ההצבר הדיפרנציאלי היטיב בעיקר עם הקורפורציות הגדולות שבסיסן היה בארה״ב, אשר רווחיהן היחסיים הגיעו לשיא. זה היה עידן ׳ההגמוניה האמריקנית׳.

התמונה התהפכה בסוף שנות השישים: אפילו במשקים משגשגים, כמו גרמניה ויפאן, הואטה הצמיחה. קבוצות-ההון הדומיננטיות במדינות המתועשות, הגיבו בניסיונות לחדור למדינות פריפריאליות, אולם נבלמו ברובן על ידי משטרים אנטי-מערביים ואֶטטיסטיים. תוך זמן קצר שינו תהליכי ההצבר את כיוונם, וההון הדומיננטי במדינות המתועשות החל לחתור להעמקת ההצבר. הצמיחה נבלמה וירדה לממוצע של 3% לשנה, בעוד שהאינפלציה קפצה לשיעור של 8% לשנה.[112] הסטגפלציה של שנות השבעים ושל המחצית הראשונה של שנות השמונים היוותה אולי ׳משבר׳ לכלל המשקים, אולם לא בעבור הקבוצות הדומיננטיות — ובעיקר לא לאלה ששלטו, ולו בעקיפין, בצמתים האסטרטגיים של האנרגיה, חומרי הגלם, הנשק והפיננסים. צמתים אלה השיגו שיעורי-רווח דיפרנציאליים גבוהים ביותר (פרק ו׳ להלן).

לקראת סוף שנות השמונים, החל המעבר למשטר חדש. האינפלציה במדינות המתועשות התחילה לרדת; אולם הצמיחה, לא רק שלא חודשה — אלא אף ירדה לשיעורים שהזכירו את שנות השבעים. ההאטה של הצמיחה במדינות המתועשות, למרות הירידה באינפלציה, נעוצה בתהליך שמכנים כיום ׳גלובליזציה׳. המשמעות העיקרית של התהליך, היא חריגתו של ההון אל מעבר לגבולות המדינתיים. זוהי היכולת לקנות ולמכור יחידות בעלות בכל רחבי העולם. זהו תהליך חדש, אשר נמנע מקבוצות-ההון הגדולות בתקופת המלחמה הקרה.

התהליך קיבל תמריצים רבים: נפילתה של ברית-המועצות; שקיעת האידיאולוגיות האטטיסטיות במדינות הפריפריאליות — שנקטו עד סוף שנות השמונים שיטות שונות למניעת השקעות זרות, והפעילו מדיניות לעידוד ׳תחליפי-ייבוא׳. בסופו של דבר, העולם נפתח מחדש להתפשטות של הסיסטמה הקפיטליסטית.

הצמיחה התחוללה בקרב קבוצות-ההון הדומיננטיות במדינות התעשייתיות, אך גם דילגה אל מעבר לגבולותיהן. קבוצות-ההון הדומיננטיות, במרכזי התעשייה לשעבר, פנו אל עבר הפריפריה; הן הפכו את ׳השווקים המתעוררים׳, ובעיקר את ׳השווקים המתעוררים הגדולים׳ — הודו, סין, אינדונזיה, ברזיל ורוסיה — ליעד העיקרי שלהן. לשם כוונו הציפיות לשיעורי-הרווח הדיפרנציאלי בעתיד.

כבר באמצע שנות התשעים, הרווחים מהעולם הפריפריאלי היוו יותר מ-20% מסך הרווחים של הפירמות הטרנסלאומיות שבסיסן בארה״ב; גידול דרמטי בהשוואה לרווח של 10% בלבד בעשור הקודם.[113] השווקים העסיסיים הללו הינם בעלי פוטנציאל להתעוררות של ביקוש חדש; לא רק בגלל הגידול המהיר של אוכלוסייתם — אלא בעיקר בגלל תהליך הפרולטריזציה המהיר, שעוברות האוכלוסיות הכפריות שבהם. יתר על כן: החדירה של ההון הקפיטליסטי באזורים אלה מצויה בשלבים הראשונים בלבד.

---

[112] הסטגפלציה של שנות השבעים מוסברת, בדרך כלל, כנובעת ממשברים במחירי הנפט ומנטישת בסיס-הזהב של הדולר. אבל כפי שיסתבר בפרק ד׳ להלן, היו אלה תופעות ׳חיצוניות׳ שהתלוו למשבר של ההצבר הדיפרנציאלי.

[113] *Nitzan* (1996)

הפוטנציאל של מדינות אלה, בעבור ההון הדומיננטי הטרנסלאומי, להמשיך בהרחבת ההצבר הדיפרנציאלי – כלומר, להמשיך ולהשתלט על ביקושים חדשים ביחס ליחידות הון קטנות ו׳לאומיות׳ – רחוק מאוד מסיומו. במקביל, תהליך הליברליזציה של הסחר העולמי – המתלווה לעלויות נמוכות של ייצור זול מהעולם הפריפריאלי – פועל כבלם נגד נטיות אינפלציוניות במדינות התעשייתיות המרכזיות, למרות ירידת הצמיחה הכלכלית בהן.

לסיום, ראוי להדגיש: תהליך ההצבר, על אופניו ומשטריו, אינו תהליך ׳כלכלי׳ – אלא **כלכלי-פוליטי**. התפשטות של מנגנון ההצבר הדיפרנציאלי פירושה, התרכזות הכוח בידי קבוצה מלוכדת של בעלי ההון הדומיננטי. האינטגרציה של הצבר ההון בשטחים ׳החדשים׳ בעולם, הופכת את הקבוצה הזאת **למעמד שליט חדש**. **לא מעמד** של בעלי-הון חזקים, שפועלים באופן בינלאומי מבסיסים של מדינות לאומיות חזקות (מגמה שהמרקסיסטים כינו בתחילת המאה העשרים בשם ׳אימפריאליזם׳), אלא קבוצה מלוכדת, בעלת תודעה מעמדית חדשה, **טרנסלאומית**, השולטת ומפקחת על ההצבר העולמי בכללותו.[114]

בקונטקסט עולמי זה, נקל לסקור את ההיסטוריה הכלכלית-פוליטית הקצרה של ישראל.

י״ח. הצבר ההון בישראל: עיקרי ההתפתחות

התחלת הקפיטליזם בישראל הייתה שונה מזו שעברו אזורים אחרים בעולם – אזורים תעשייתיים או קולוניאליים. *שרטוט ב׳9* מציג את שני המדדים המרכזיים של ההתפתחות הקפיטליסטית: גידול האוכלוסייה וצמיחת הפריון (גידול התוצר המקומי הגולמי לנפש במחירים קבועים).

למן שנות העשרים של המאה העשרים ועד לשנות השישים, המשק של פלסטינה (ומאז 1948, המשק הישראלי) אופיין בגידול מהיר של האוכלוסייה (3% לשנה בממוצע) ובגידול מהיר יותר של הפריון (5.4% לשנה בממוצע).

מצב זה אינו אופייני למשקים קולוניאליים. אפילו המשק האמריקני, במאה השנים שלאחר העצמאות, הצטיין בגידול דמוגרפי מהיר – אולם בצמיחת פריון איטית באופן יחסי (*שרטוט ב׳2* וסעיף י״א לעיל).

גם באסיה המודרנית, שלאחר מלחמת-העולם השנייה, שררה מציאות דומה: שם נבעה הצמיחה המשקית עד לאחרונה, יותר מתהליך פרולטריזציה ומתוספות בכושר הייצור, ופחות מעלייה בפריון.[115] הסיבה העיקרית להבדלים הללו בהתפתחות: גלי ההגירה בארה״ב נספגו בעיקר בסקטור החקלאי; ואילו ההגירה היהודית בפלסטינה, ומאוחר יותר בישראל, הייתה בעלת אופי עירוני. גם הסקטור החקלאי היהודי, שנחשב

---

[114] על האיכות החדשה של אותו Transnational Capitalist Class ראו: *Robinson* and *Harris* (2000).

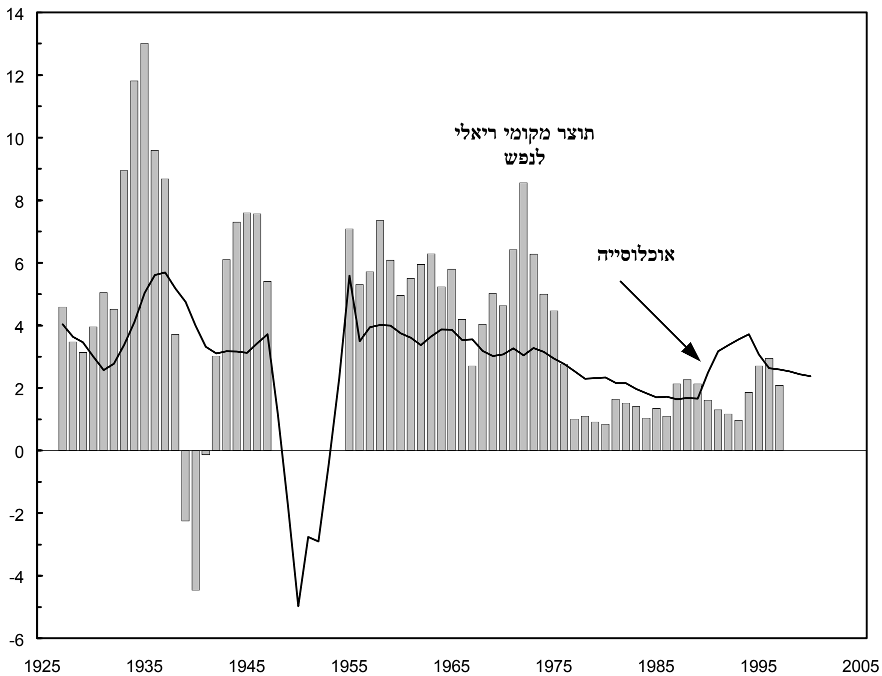
[115] *Krugman* (1994)

למרכזי בזמנו, קיבל מלכתחילה צביון תעשייתי מאורגן.[116] המשק הישראלי, מבחינה זאת, כנראה 'קפץ שלב': הוא לא עבר את שלב 'ההצבר הראשוני' של גידול הפריון החקלאי ('המודרניזציה', כפי שכינו זאת עד לא מזמן) ולא היה עליו לחוות את כל הסבל הכרוך בעיור מהיר ובפרולטריזציה.

שרטוט ב'9

התפתחות קפיטליסטית בישראל: גידול אוכלוסייה מול צמיחת הפיריון

(אחוזי שינוי שנתיים)

מקור: למ"ס; שרשבסקי (1968)

הערה: הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של 5 שנים.

---

[116] ב-1936 עסקו בפלסטינה 45% מסך האוכלוסייה בחקלאות, אולם 19% בלבד מהאוכלוסייה היהודית עסקו בחקלאות. בשנת 1945 כבר ירד חלקם של החקלאים היהודים והגיע ל-10% מהאוכלוסייה היהודית; ומאז 1948 ואילך פחת מספרם היחסי עד לפחות מ-5% (*האנציקלופדיה העברית* כרך ו', עמ' 731). בארה"ב, לעומת זאת, בשנת 1900, הועסקו 38% בחקלאות; ואפילו בשנת 1940, כאשר ארה"ב הייתה המעצמה התעשייתית בעלת הפריון הגבוה ביותר בעולם – עדיין תפסה החקלאות 17% מהתעסוקה (*US Department of Commerce* [1975] vol.1, pp. 140-145).

זאת הסיבה לכך שבישראל, לא התפתחה תודעה מעמדית — ושקונפליקטים של הצבר הופיעו בצורות לאומניות ואתניות בלבד. אמנם, הקולוניזציה הציונית התחוללה בתוך המשק הפלסטיני; אבל הצמיחה המהירה בתוצר המקומי לא נבעה מסחיטת העודף הכלכלי של הסקטור החקלאי ומהעברתו אל הסקטור התעשייתי. תהליך תיעוש מסוג זה נחשב לנדיר; אם כי הוא מוכר, בשנים האחרונות, גם מהונג-קונג ומסינגפור. בכל המקרים האלה, התיעוש התחולל ללא העברת עודף מהסקטור החקלאי — אלא בגלל זרימת הון מסיבית מן החוץ.

התוצאה של ׳קפיצת-שלב׳ זאת, הקפיטליזם בישראל הראה סימנים של בשלות, כבר בתקופה מוקדמת יחסית — וכמעט מלכתחילה, הוא סבל מעודף כושר-ייצור. הפריון התעשייתי בישראל גדל במהירות גדולה, יחסית לגידול האוכלוסייה, גם כתוצאה מאופיו הריכוזי של ייבוא ההון — ובעיקר, כתוצאה מהשליטה הציבורית בתהליך ההשקעות. בדומה למצב בארה״ב של המאה העשרים, הצבר ההון (׳הרווחיות׳) הפך לתלוי ביכולת הפוליטית למסד ולקבע את גבולות הייצור החברתי (סעיף י״א לעיל).

בארה״ב בעלת המרחבים הגדולים והמשק המבוזר, ההשתלטות של ההון הדומיננטי נתקלה בהתנגדות קשה, ותהליך ההצבר עבר תהפוכות מוסדיות ומשברים. בישראל, שהייתה מלכתחילה בעלת משק מצומצם וייבוא ההון נשלט באופן מרוכז על-ידי ארגונים פוליטיים, היה קל לשלוט בתהליך ההצבר באמצעים מדינתיים וצבאיים. בניגוד למחזורים של משטרי ההצבר שעברו אירופה וארה״ב במרוצת שנות העשרים והשלושים — ישראל הייתה פריפריאלית ומנותקת עדיין ממרכזי הקפיטליזם; ולכן נהנתה ממחזור ארוך וכמעט רצוף של צמיחה חסרת אינפלציה, משנות העשרים ועד סוף שנות השישים. משום כך נחשבת תקופה זאת, עד היום, לתור הזהב בעיני ילידי ישראל היהודים של אותה תקופה. זאת הסיבה שישראל נחשבה אז ל׳דמוקרטית׳ ול׳שיתופית׳; כלומר, נעדרת קונפליקטים חלוקתיים. מצב זה השתנה לקראת סוף שנות השישים, כשיחסי השליטה בחברה כבר התקבעו, וההון הדומיננטי הופיע בצורת קואליציה מדינית-צבאית-עסקית חזקה.

לאחר גל קצר של הפרטה ומיזוגים, בתחילת שנות השבעים, פנה ההון הדומיננטי אל עבר העמקת ההצבר. במשטר הזה, אשר שרר למן שנות השבעים ועד לסוף שנות השמונים, התפתחו אינפלציה גבוהה והוצאות ביטחון גדולות. לראשונה מאז שנות העשרים, ירד הפריון ביחס לגידול האוכלוסייה (*שרטוט ב׳9*). רק בשנות התשעים, עם ההגירה המהירה מבריה״מ לשעבר, שהגדילה את האוכלוסייה בכחמישית תוך פרק-זמן קצר — ובעיקר, עם השינוי המבני הדרסטי שהתחולל בקפיטליזם העולמי (׳גלובליזציה׳) — נדחף ההון הדומיננטי של ישראל לעבור שוב למשטר של הרחבת ההצבר. אלא שהפעם, מיסוד יחסי הכוח השתנה לחלוטין. עתה מדובר בקבוצות-כוח שמצויות **ברחבי העולם**: אלה הם ׳הבעלים הנעדרים׳ אשר ובלן תיאר לפני כמאה שנה. האחרונים אינם מתעניינים בפעילות המקומית, והאינטרסים שלהם אינם חופפים את מה שכונה עד לא מזמן ׳אינטרס לאומי׳. הם מתייחסים אך ורק לרווחים, כלומר להצבר ההון **העולמי**. במובן זה, המעמד השליט של ישראל, שהתגבש בסוף שנות השישים, אינו משתייך עוד להתארגנויות הפוליטיות של בורגנויות לאומיות בנוסח הישן. הוא גם אינו בינלאומי; לא במובן האימפריליסטי הישן. הוא **טרנסלאומי**.

"... כי גזע צאצאים שנידון למאה שנות בדידות, אין ניתנת לו הזדמנות שנייה על האדמה ... "
מתוך *'מאה שנים של בדידות'*, גבריאל גרסיה מרקס

פרק שלישי: היסטוריה כלכלית פוליטית של ישראל. מסקטורים פוליטיים לקבוצות הון טרנסלאומיות

אחרי שנים רבות הגיע הניצחון הגדול. המשק השתחרר סוף-סוף מידם העריצה של הפוליטיקאים והביורוקרטים. סוף-סוף ניתן לחיות בארץ הזאת. כוחות השוק החופשיים מנצחים בכל מקום. "... השווקים הרבה יותר חכמים משניתן לחשוב..." – מסביר לנו יעקב פרנקל, כהן שווקים ידוע, בארשת חמורת-סבר. פרנקל הגיע היישר מהבנק העולמי (דרך שהייה קצרה באוניברסיטת שיקגו) כדי לגלות בפני הילידים את סודות השוק החופשי. "... החוכמה היא לדבר עימם..." – אומר פרנקל לשטרסלרים ולפלוצקרים, הדרוכים למוצא פיו. וכך, ממש לפני שעזב את בנק-ישראל לטובת מעסיקיו האמיתיים – הוא גילה את סוד אדוניו: "... אנו העברנו את הכוח מהפוליטיקאים לשווקים, שהם הגורם המרתיע והשופט של מדיניות גרועה..." (*הארץ*, 2.1.2000).

מי הם כוחות השוק החופשיים הללו? מי הם המנצחים החדשים? האומנם חדשים הם? ומה הוא סוד נצחונם? תשובות על שאלות אלה, הן בעצם הסיפור של החברה הישראלית – ולמעשה סיפורו של המעמד השליט בישראל. ונתחיל היישר ממבנה יחסי-הכוחות העכשווי.

א. האליטה התאגידית של ישראל בסוף המאה העשרים

התיאור הממצה ביותר של מבנה הכוח בישראל של שנת אלפיים, מסתכם בשתי מילים: **בעלות נעדרת.** האיפיון המרכזי של מבנה כוח זה הוא **ריכוזיות תאגידית**, הגבוהה ביותר שהתקיימה אי-פעם בישראל או בפלסטינה.

במרכז כוחות השוק החופשיים של ישראל ניצבת 'הכלכלה הגדולה'.[1] היא מורכבת מקונגלומרטים אחדים ועוד כמה עשרות פירמות גדולות – השולטים, לבד או

---

[1] המושג 'Big Economy' מתייחס, בדרך-כלל, לאשכול של פירמות בעלות עמדה חזקה, ואפילו דומיננטית, בענף או בכמה ענפים. פירמות אלה נבדלות משאר הפירמות במשק בביצועיהן העסקיים – וכן בגודל הנכסים, בסיכונים הנמוכים-יחסית בהשקעות, ובשיעורי-הרווח הגבוהים והיציבים באופן יחסי. המושג בא, בדרך כלל, בקונטקסט של ניגוד ל'כלכלה הקטנה' – שביצועיה העסקיים ודרכי התארגנותה הפוליטית הינם שונים, ולעתים אף הפוכים לאלה של 'הכלכלה הגדולה'. גישה זאת, שאינה בוחנת את המשק כמיקשה אחת, מכונה 'הכלכלה הכפולה' (The Dual Economy). היא התחילה בשנות הארבעים, במחקר של סטיינדל על עסקים גדולים ועסקים קטנים (*Steindl*, 1945) – והפכה למקובלת במחקר האקדמי מסוף שנות השישים (*Averitt*, 1968). היו כאלה שתיארו, באמצעות גישה זו, את התפתחות הקפיטליזם בארה"ב מאז סוף המאה התשע-עשרה; בעיקר את ריכוזיות ההון, צמיחת רובד המנהלים והתפצלות שוק העבודה (*Edwards*, 1979). בחינה אמפירית מקיפה בנושא הראתה ש'הכלכלה הדואלית' בארה"ב התגבשה לראשונה בתקופת גל המיזוגים של תחילת המאה העשרים. מאז שנות העשרים פיתחו קבוצות 'הגרעין' אסטרטגיה, לפיה הן גיוונו את השקעותיהן בענפים ותת-ענפים הקרובים לענף שבו הן שלטו. בדרך כלל מדובר בענפים בעלי עתירות הון, שבהם הן תפסו עמדות שליטה, יחד עם פירמות 'גרעין' אחרות (*Bowring*, 1986: ch. 7). במקביל לקיטוב בסקטור העסקי, התפצל שוק העבודה: מצד אחד, נוצרו סקטורים של שכר מוגן ומשלחי-יד בעלי עוצמת מיקוח גבוהה;

במשותף, בענפים מרכזיים. אליהם מצטרפת קבוצה מבוזרת של פירמות ממשלתיות גדולות, העומדות להימכר לבעלים הנעדרים. במוקד השליטה של ׳הכלכלה הגדולה׳ מצויה קבוצת ׳גרעין׳ של חמש קבוצות-הון דומיננטיות.

עד לשנות התשעים היה קל יחסית למפות את מבנה השליטה במשק; אולם כיום קשה לקבוע, מה הם גבולות ׳הכלכלה הגדולה׳ — ובעיקר, קשה לקבוע את גבולות קבוצת ׳הגרעין׳ אשר ניצבת במרכזה. סיבה אחת היא, שקשה לעקוב אחר סבך הקשרים והבעלויות של מאות הפירמות, אשר בחלקן מצויות בתרכובת בעלויות מצטלבות והדדיות; לעתים קרובות מסתיימת שרשרת הבעלויות בפירמות-קש הרשומות אי-שם במרכזים פיננסיים שמחוץ לפיקוח (offshore) כמו קיימן וג׳רסי. הסיבה השנייה היא, שהבעלויות משתנות במהירות כה גדולה — עד שהקפאת תמונה בזמן מסוים, עשויה להטעות. בכל-זאת, ניתן לשרטט פחות או יותר את קווי-המיתאר העיקריים של קבוצת ההון הדומיננטי בישראל לשנת 1999.

ב*טבלה ג׳1* מופיעות קבוצות הבעלות הגדולות בישראל. אליהן מצורפת לצורך השוואה ׳קבוצת הממשלה׳ — אם ניתן לראות בזו האחרונה קבוצה. הדירוג הזמני הוא על-פי כושר שיערוך הנכסים שלהן (׳שווי-שוק׳).

בראש ניצבת קבוצת **אי.די.בי** הנשלטת בעיקר על-ידי משפחות רקנאטי וקרסו ובעלי-הון זרים אשר נכנסו בעשור האחרון, שהבולטים ביניהם היו גולדמן-זקס ווילאם דוידסון. במרס 1999 מחיר נכסיה של אי.די.בי בבורסה היה 11 מיליארד דולר; הם תפסו 22% מהערך הכללי של שוק המניות התל-אביבי. הקבוצה החזיקה בשליטה מרבית או חלקית, במאות פירמות העוסקות במגוון נרחב של ענפים: בנקים, מימון, ביטוח, היי-טק, תעשיה, קרקעות, בנייה, רשתות שיווק וייבוא, שירותי תיירות ומלונאות והובלה. חלק ניכר מהשליטה נעשה באמצעות שתי פירמות האחזקה הגדולות של הקבוצה: ׳אי.די.בי פיתוח׳ ו׳כלל׳.

השנייה בדירוג, קבוצת **עופר**, הייתה ׳שווה׳ בתקופה זאת כ-3.5 מיליארד דולר ותפסה 7.4% ממחיר הבורסה. אחזקותיה כללו מספר רב של פירמות שעסקו בבנקאות, מימון, חומרי-גלם, היי-טק, נדל״ן והובלה.

לקבוצת עופר היה חלק מיעוט בקבוצת-ההון השלישית בגודלה, קבוצת **כור**, אשר בעליה העיקריים באותה תקופה היו משפחת ברונפמן ומשפחת קולבר. עימם החזיקו ב׳כור׳ — דרך שליטתן ב׳בנק הפועלים׳ — משפחות אריסון, נחמה ודנקנר; וכן גולדמן-זקס. מחירה של ׳כור׳ בבורסה היה באותה תקופה כ-2.8 מיליארד דולר או 6% מהבורסה התל-אביבית. עד לפני כחמש-עשרה שנה הייתה ׳כור׳ הקבוצה הגדולה והמגוונת ביותר בפעילותה במשק הישראלי; אבל לאחר שֶעטו עליה טורפים ותורמים שונים — היא נותרה ממוקדת בעיקר בענפי ההיי-טק, חומרי גלם, נדל״ן, ולאחרונה אף בתקשורת.

ומצד שני, ענפי עבודה בלתי-מאורגנת, בעלי שכר נזיל וחסר הגנה פוליטית. נראה, שמאז אמצע שנות השבעים החל מבנה זה להשתנות: קבוצות ׳הגרעין׳ האמריקניות נאלצו להיכנס לתחרות ישירה עם קבוצות הון-זרות, ושליטתן בשוק האמריקני פסקה לעלות. במקביל, כוחם של האיגודים המקצועיים הגדולים מצוי בירידה תלולה.

קבוצת **דנקנר**, הרביעית בדירוג, נשלטת על-ידי משפחת דנקנר; היא בעלת כוח שיערוך של 1.2 מיליארד דולר, שהם 2.6% מהבורסה. עיקר עוצמתה בא לה מהשתלטותה על 'בנק הפועלים'. הקבוצה שולטת בפירמות של היי-טק, כימיקלים, דלק ונדל"ן. שלוחותיה מגיעות לאחזקות מיעוט ב'כור' וב'כלל' (הנשלטת ברובה, כאמור, על ידי קבוצת אי.די.בי).

קבוצת **אריסון**, החמישית בדירוג, מורכבת ממשפחות אריסון ונחמה; מחירה היה 1.1 מיליארד דולר שהם 2.3% מהבורסה. הנכסים העיקריים שלה הם 'בנק הפועלים' ופירמות בעלות כושר שיערוך גבוה בהיי-טק, בנדל"ן ובבנייה.

הקבוצה השישית בטבלה מופיעה תחת כותרת '**קבוצת הממשלה**'. אבל זאת רחוקה מלהוות קבוצה: קשה לראות ב'ממשלה' גוף מלוכד בעל אינטרסים משותפים שפועל כ'קבוצת הון'. היא נראית יותר כסוכנות אחזקה הפועלת זמנית בנאמנות בעבור ההון הדומיננטי – מעין אפוטרופוס לנכסים העתידיים של הבעלים הנפקדים. מדובר נכבדות במלאי אחזקות של בנקים ופירמות השולטות בתחומי מפתח של טלקומוניקציה, ייצור צבאי, אנרגיה, תשתית והובלה. אילו היה ניתן לאמוד בשנות השבעים, את כושר השיערוך או את יכולת השליטה של הממשלה – אין ספק שהיא הייתה ניצבת בראש הרשימה, הרחק משאר קבוצות ההון. בסוף 1999 הידלדלו נכסיה עד ל-7.2 מיליארד דולר והיוו 14.8% מהבורסה. חלק מנכסיה – כגון שאריות מ'התעשייה-האווירית', 'תע"ש', 'רפא"ל', 'מע"ץ', 'מקורות', 'מנהל מקרקעי ישראל' ואחרים – עדיין לא שוערכו, אבל הם בדרך המנצחת אל החופש.

אף כי קבוצת הממשלה מדורגת לכאורה כשנייה ברשימה מבחינת מחיר נכסיה, היא מופיעה בנפרד בתחתית הרשימה. לא רק שזהו אוסף מקרי של נכסים, העומדים לחלוקה – אלא שגם מדובר במנהלי נכסים, שאיבדו זה מכבר את האינטרס הקבוצתי המלכד ואת האמונה העצמית המשותפת. מדובר בעצם, בסוס מת.

מתוך 652 הפירמות שהיו רשומות בבורסה התל-אביבית עד מרס 1999, היו 82 בשליטה, מלאה או חלקית, של חמש הקבוצות (92 פירמות, אם לוקחים בחשבון את הממשלה). אם מסכמים את הנכסים הללו, מגיע ערכם ל-41% מערך הבורסה; ואם מצרפים גם את האחזקות הממשלתיות – מגיע ערכם ל-55% מהבורסה.

גם שאר הפירמות הרשומות בבורסה התל-אביבית מצויות בשליטה מרוכזת ביותר. חמש הקבוצות, המדורגות מייד לאחר חמש קבוצות 'הגרעין', תופסות 7% מערך הבורסה. הקבוצות הללו כוללות את קבוצת **פישמן** (1.8%), את קבוצת **מגדל** שנשלטה על ידי קבוצת ג'נרלי האיטלקית (1.6%), את משפחת **תשובה** (1.3%), את קבוצת **אלקו** שנשלטה על ידי משפחת זלקינד (1.3%) ואת קבוצת **הכשרת הישוב** שנשלטה על ידי משפחת נמרודי (1%).[2]

---

[2] *אברמוב וצוק* (1999)

טבלה ג'1 : 'גרעין' קבוצות הבעלות המובילות בישראל 1999

קבוצות בעלות, משפחה או אינטרס	ערך נכסים מיליארדי $ (1999)	תיאור הנכסים החשובים[3] (*)
קבוצת אי.די.בי משפחת רקנאטי משפחת קרסו גולדמן-זקס וויליאם דוידסון	10.8	**בנקאות:** בנק דיסקונט, בנק דיסקונט למשכנתאות, בנק לפיתוח תעשייה, בנק מרכנתיל-דיסקונט. **פיננסים:** אילנות-בטוחה, אלבר-מימונית, ויזה, דיסקונט-שוקי-הון, תמר. **היי-טק:** ברק, טלקום, אי.סי.איי-טלקום, אלביט, אלרון, גילת, לירז, נייס, אר.די.סי-רפאל-פיתוח, סייטקס, טלעד, תבל, United Pan European Communications **תעשיות:** נייר חדרה, גדות כימיקלים, כיתן, נשר, גרניט-הכרמל, קליל, אורמת, פולגת, סונול, טמבור. **נדל"ן:** אזורים, נכסים ובניין. **ביטוח, שרותים והובלה:** כלל ביטוח, כללתורס, אל-ים, שופרסל, זנקס.
קבוצת עופר משפחת עופר	3.5	**בנקאות:** בנק אדנים, בנק טפחות, בנק מזרחי המאוחד. **פיננסים:** מליסרון, חוף אלמוג, ה.ל.-מימון. **היי-טק:** טוואר-סמיקונדקטורס. **תעשיות:** ים-המלח-ברומין, ים-המלח-פריקלס, ים-המלח-עבודות, אי.סי.אל-ישראל-כימיקלים, כור, בתי-הזיקוק, אומני, פריקלס. **נדל"ן:** אלרם, עופר-פיתוח. **ביטוח, שרותים והובלה:** מלונות יהודה, עופר סחר, צים, זודיאק, Tanker Pasific ,Royal Caribbean. **אחזקות צולבות:** כור.
קבוצת כור משפחות ברונפמן קולבר בנק פועלים	2.8	**היי-טק:** אי.סי.איי.-טלקום, תדיראן, טלרד. **תעשיות:** אגן-מכתשים, משהב, צינורות המזרח-התיכון, מפעלי פלדה מאוחדים. **נדל"ן:** כור נכסים. **ביטוח, שרותים והובלה:** כנפים, שרתון-מוריה.
קבוצת דנקנר משפחת דנקנר	1.2	**בנקאות:** בנק הפועלים. **היי-טק:** מתב. **תעשיות:** כרמל-כימיקלים, דור-כימיקלים, דור-אנרגיה, תעשיות-מלח. **נדל"ן:** דנקנר-השקעות. **אחזקות-צולבות:** כור, כלל (עם קבוצת אי.די.בי).

[3] מחיר הנכסים מכיל אחזקות מקומיות בלבד של הקבוצות.

קבוצת בעלות. משפחה או אינטרס	*ערך נכסים* מיליארדי $ (1999)	תיאור הנכסים החשובים[4] (*)
אריסון אחזקות משפחת אריסון משפחת נחמה	1.1	**בנקאות:** בנק הפועלים. **היי-טק:** ביומדיקל, אל-אר, יורוקום, יורונט, המלט, מדסים, מירביליס, פרטנר, פולריס, סטפס, V-CON. **נדל"ן:** חרות, שיכון ובינוי, אבן וסיד, אורבונד, אור-ים, סכום, שיכון-עובדים, סולל-בונה. **אחזקות-צולבות:** כלל (אי.די.בי), כור.
קבוצת הממשלה	7.2	**בנקאות:** בנק הפועלים, בנק אגוד, בנק לאומי, בנק דיסקונט, בנק לפיתוח התעשייה. **היי-טק:** בזק, תעשיה אוירית. **תעשיות:** עשות אשקלון, רפא"ל, בתי-זיקוק, תע"ש. **ביטוח, שרותים והובלה:** חברה לאספקת פחם, מקורות, אל-על, חברת החשמל.

מקור: ארכיון המחברים, *דן אנד ברדסטריט ישראל* (1999), אברמוב וצוק (1999),
Standard & Poor's, Israel's Leading Public Companies,
US Securities and Exchange Commission

גם שאר הפירמות הרשומות בבורסה התל-אביבית מצויות בשליטה מרוכזת ביותר. חמש הקבוצות, המדורגות מייד לאחר חמש קבוצות 'הגרעין', תופסות 7% מערך הבורסה. הקבוצות הללו כוללות את קבוצת **פישמן** (1.8%), את קבוצת **מגדל** שנשלטה על ידי קבוצת ג'נרלי האיטלקית (1.6%), את משפחת **תשובה** (1.3%), את קבוצת **אלקו** שנשלטה על ידי משפחת זלקינד (1.3%) ואת קבוצת **הכשרת הישוב** שנשלטה על ידי משפחת נמרודי (1%).[5]

במבט מקיף אם כי זמני, ניתן לאמר כי גבולותיה של 'הכלכלה הגדולה' הכילו 34 קבוצות-הון ששלטו ב-77% מערך הנכסים שנרשמו בבורסה. אליהן ניתן להוסיף עוד פירמות גדולות בעלות כוח שליטה בענפים בודדים; לדוגמא: 'טבע' (שנשלטה בעיקר על-ידי בעלי-הון אמריקאים), 'הריבוע הכחול' (קואופרטיב שהפך בהדרגה לנכס בעל כושר שיערוך), 'אוסם' (שנשלטה על ידי 'נסטלה' ומשפחת פרופר), 'עלית' (שהייתה בידי משפחות פדרמן ושטראוס), 'דלתא' (של לאוטמן ואחרים) – ופירמות אחרות בעלות כוח שיערוך רב בעיקר בתחום התוכנה.

טבלה ג'2 מספקת מדדים אחדים לעוצמה היחסית של חמש קבוצות 'הגרעין' בתוך ה'כלכלה הגדולה' של ישראל. בטבלה מופיעים (מצד ימין) נתונים על מספרן הכולל של הפירמות המובילות בענפים ובסיווגים שונים; כמו-כן מובאים נתונים על השליטה

---

[4] מחיר הנכסים מכיל אחזקות מקומיות בלבד של הקבוצות.

[5] *אברמוב וצוק* (1999)

טבלה ג׳2 : מדדים לעוצמה היחסית של קבוצת ׳הגרעין׳ ולכוחו המידלדל של הממשל בישראל

מספר הפירמות המובילות במשק (המספר בסוגרים) סוג הפירמה	מספר הפירמות בשליטת ׳הגרעין׳ בצרוף הממשל (% בסוגרים) ׳גרעין׳+ ממשל		מכירות (במיליארדי $) בשליטת ׳הגרעין׳ בצרוף הממשל (% בסוגרים) ׳גרעין׳ + ממשל		רווחים נקיים (במיליוני דולר) בשליטת ׳הגרעין׳ בצרוף הממשל (% בסוגרים) ׳גרעין׳ + ממשל		מועסקים (אלפי בני-אדם) בשליטת ׳הגרעין׳ בצרוף הממשל (% בסוגרים) ׳גרעין׳ + ממשל	
קונגלומרטים (17)	12 (70)	13 (76)	9.2 (79)	9.5 (82)	619 (89)	621 (90)		
בנקים מסחריים (19)	10 (53)	13 (68)			375 (56)	609 (91)	26.1 (60)	39.9 (92)
בנקים למשכנתאות (9)	3 (33)	4 (44)					0.9 (48)	1.3 (66)
קופות גמל (10)	6 (60)	10 (100)						
תעשייה (100)	30 (30)	31 (31)	11.4 (38)	15.4 (52)	226 (33)	301 (45)	56.3 (32)	86.4 (50)
שירותים (100)	17 (17)	22 (22)	5.4 (22)	8.9 (36)	47 (12)	278 (70)	16.4 (15)	30.7 (29)
פירמות רשומות בחו״ל (94)	23 (24)	23 (24)	8.1 (52)	8.1 (52)	157 (23)	157 (23)		

מקור: הנתונים נאספו ועובדו *מדן וברדסטריט ישראל* (1999), *אברמוב וצזק* (אוגוסט, 1999), ארכיון המחברים, Standard & Poor's Israel's Leading Public Companies, US Securities and Exchange Commission.

היחסית של קבוצת ׳הגרעין׳ כחלק מן השלם: במספר הפירמות, בכלל המכירות, בכלל הרווחים-הנקיים ובכלל המועסקים. לדוגמא: מתוך 100 הפירמות המסווגות כתעשייתיות,

המובילות במשק הישראלי — שלטו חמש קבוצות 'הגרעין' ב-30 (בצירוף הממשל, הן שלטו ב-31 מהפירמות). הן שלטו ב-38% מהמכירות של התעשיות המובילות (בצירוף הממשל הן שלטו ב-52%); ב-33% מהרווחים הנקיים (45% יחד עם הממשל); וכן ב-32% מהמועסקים (ויחד עם 'קבוצת הממשלה' הן שלטו במחצית המועסקים).

בולטת העובדה שמתוך 17 הקונגלומרטים בישראל נשלטו 12 על ידי קבוצת 'הגרעין'. הקבוצה שלטה ב-79% ממכירות הקונגלומרטים, שהסתכמו ב-9.2 מיליארד דולר — סכום שהיקפו היה כעשירית מהתוצר המקומי הגולמי של המשק הישראלי. עוצמתה היחסית של הקבוצה מתגלית בעובדה שבשליטתה היו 89% מהרווחים הנקיים של הקונגלומרטים.

סך הכל מגלה הטבלה שחמש הגדולות שולטות בחלק הארי של המשק על מרכיביו האסטרטגיים: קונגלומרטים, בנקאות, מימון ותעשייה. שליטתן נראית יותר חלשה בענפי השירותים; שם היא מגיעה רק לחמישית מהמכירות ולשמינית מהרווחים. זה נובע, כנראה, מעוצמתם של הארגונים שרידי העבר, החולשים עדיין על נתחים מהשיווק ההמוני (מסוגם של 'תנובה' ו'הריבוע הכחול') וכן מעוצמתן של פירמות ממשלתיות כמו 'חברת-החשמל'. אולם אין לדאוג: במוקדם או במאוחר, גם אלה יפלו לידיהם החמדניות של השליטים החדשים; גורלם יהיה דומה ל'כי"ל', 'שק"ם', 'צים', 'המשביר' ו'בזק' — שהיו, עד לא-מכבר ארגונים ממשלתיים והסתדרותיים.

מספר גדול של פירמות שבסיסן בישראל, בעיקר בתחומי ההיי-טק, רשומות בארה"ב ובאירופה. אמנם, יש מספר גדול לכאורה של בעלי-מניות לא גדולים (בערך 77% ממספר הפירמות אינם בשליטה ישירה של קבוצת 'הגרעין') — אבל השליטה היחסית של קבוצת 'הגרעין', בצמתים האסטרטגיים של ההצבר, גבוהה ביותר: כמחצית מן המכירות וכרבע מן ההכנסות של הפירמות הללו מצויות בשליטת קבוצת 'הגרעין'. מעל לכל, בולטת שליטתו הדלה של הממשל; הדבר בולט בסעיף הרווח של הקונגלומרטים. נוכחותו של הממשל בולטת בעיקר בסעיף התעסוקה — ובענפים שהקפיטליסטים מעדיפים להותירם בידי הממשל, כמו קרנות-פנסיה וקופות-גמל המסובכות בהתחייבויות מהעבר. במיוחד בולטת מוגבלותו לחרוג מעבר לגבולות הטריטוריאליים, בעידן הטרנסלאומי של ההון. איפיון חשוב אחר של מבנה הכוח התאגידי בישראל הוא התגברות תהליך **הטרנסלאומיות** העסקית. ב-1998 הגיעו הבעלויות הזרות בישראל לשיעור של 14.4% מערך הבורסה התל-אביבית. התהליך התרחש במהירות — אם נזכור שכחמש שנים קודם לכן (ב-1993), הבעלויות הזרות תפסו 3% בלבד.[6] מאז מלחמת-המפרץ פשטו על ישראל בעלי-הון זרים, פרטיים ומוסדיים, הרפתקנים ושמרנים, בעלי כרטיסי ביקור שונים ומשונים, מבנקאים מהונג-קונג דרך מנהלי קרנות סיכון מניו-יורק ועד לאילי פשע מאורגן ממוסקבה. כולם להוטים לגבות דיבידנדים של שלום, מוזנים בשמועות על מכרות הזהב בבורסה התל-אביבית הפטורה ממס — וחמושים בידע עדכני על המחירים המצחיקים של הנכסים הממשלתיים והציבוריים, על רשויות-השלטון עוצמות-העיניים ועל תעריפי השוחד

[6] דו"ח שנתי, בנק ישראל (1998), עמ' 85 טבלאות 3-4.

הזולים של העסקנים הפוליטיים. הם חלפו בקלות מעל שרידי הגבולות שנפרצו, ושינו באחת את מבנה הכוח בישראל.

השינוי הראשון הקופץ-לעין הוא התזוזה הגדולה בהרכב הבעלויות במרכז המשק הישראלי. הקונגלומרטים וקבוצות-ההון המובילות במשק והפירמות בענפי המפתח, כמעט כולם נשלטים — מי ברוב ומי במיעוט — על-ידי בעלי-הון זרים. השליטה נעשית באחת משתי דרכים: או קנייה ישירה של מניות, או שותפויות אסטרטגיות או אחרות, שמקנות שליטה לבעלויות זרות.

טבלה ג׳3 מציגה תמונה חלקית ביותר של פירמות ישראליות חשובות, הנשלטות על-ידי קבוצות-בעלות זרות. בנוסף לשליטה ישירה, התגברה בעשור האחרון מגמת השליטה העקיפה: זו מושגת באמצעות תיקי השקעות של קרנות-פנסיה, קופות-גמל וקרנות-נאמנות זרות. רבות מהפירמות הגדולות שנוסדו בישראל, אשר הונן גדל במהירות — בעיקר פירמות המסווגות כ׳היי-טק׳ — נרשמו מחוץ לישראל (רובן בדלוואר שבארה״ב). השליטה, ברוב המקרים, מצויה בידי בעלי-מניות זרים. הידועה מכולן הייתה מונופול התרופות הישראלי *׳טבע׳*. בעידן ׳המשטר הישן׳, כאשר נשלטה על-ידי קבוצות ׳כור׳ ו׳לאומי׳, זכתה הפירמה לשפע של הגנה מהממשל. בשנת 1999, בהיותה קונצרן טרנסלאומי לא גדול בבעלות זרה, הגיעו מכירותיה ל-1.2 מיליארד דולר, רווחיה הנקיים היו 134 מיליון דולר, ומחיר מניותיה בבורסה היה 3.5 מיליארד דולר.

עוד פירמה טרנסלאומית ידועה שבסיסה המקורי היה בישראל היא *׳קומברס׳*: היא הצליחה להשיג יתרון דיפרנציאלי עולמי כשתפסה יותר משליש מהמכירות העולמיות של תאי-קול סלולריים, והייתה הפירמה הישראלית הראשונה שזכתה להיכלל ברשימת החמש-מאות של ׳סטנדרד אנד פור׳ס׳. כבוד זה הוענק לה בגלל ביצועים דיפרנציאליים מרשימים: 850 מיליון דולר מכירות, 150 מיליון דולר רווחים נקיים ומחיר מניות של יותר מ-10 מיליארד דולר, המצביע על ציפיות-לרווח גבוהות ביותר. כך גם המקרה של *׳אמדוקס׳*: פירמה שבסיסה המקורי היה בישראל והפכה לטרנסלאומית לאחר שהשיגה יתרון דיפרנציאלי בעסקי גבייה ממוחשבים. גם ביצועיה היו מרשימים: 620 מיליון דולר מכירות, 97 מיליון דולר רווחים נקיים ומחיר מניות של יותר מ-7 מיליארד דולר. גם *׳צ׳ק-פוינט׳* הישראלית לשעבר השיגה מוניטין דיפרנציאלי בעסקי הגנת מחשבים ובשנת 1999 הראתה ביצועים דיפרנציאליים של 215 מיליון דולר מכירות, 92 מיליון דולר רווחים נקיים ומחיר מניות של 4.5 מיליארד דולר.[7]

שתיים מתוך חמש קבוצות ׳הגרעין׳ — אריסון ו׳כור׳ — הן למעשה בידי בעלי-הון זרים. קבוצת אריסון נוסדה בידי טד אריסון, מהגר ישראלי (׳יורד׳ בלשון המשטר הישן) אשר צבר את נכסיו הראשונים בעסקי פנאי, באמצעות שליטה בפירמה ׳Carnival Cruise׳, הנחשבת לגדולה בעולם בעסקי ספינות נופש ושעשועים. בשנת 1999 הסתכמו מכירותיה ב-3.5 מיליארד דולר, רווחיה הנקיים היו 992 מיליון דולר ומחיר מניותיה היה 27 מיליארד דולר.

קבוצת ׳כור׳ נשלטה על ידי צ׳רלס ברונפמן ויונתן קולבר. ברונפמן היה בשנת 1999 מבעלי ׳Seagram׳, אחד מהענקים בעסקי משקאות אלכוהוליים בעולם וכן בעסקי

---

[7] הנתונים נלקחו מהדוחות הכספיים של הפירמות וכן מתוך Moody's.

בידור והשקעות, שמאז התמזגה עם 'Vivendi' הצרפתית. באותה שנה השיגה 'סיגראם' מכירות בסך 15.3 מיליארד דולר ומחיר מניות של 16 מיליארד דולר.

טבלה ג'3 : רשימה חלקית של פירמות מקומיות בבעלות זרה

פירמה מקומית	בעלות זרה
ברק	Sprint, Deutsche Telekom, France Telecom
סלקום	Bell South
דטה	Cisco
אינפוגיר	Cisco
קרן סקוייה	Cisco
קוקה קולה	Coca Cola
כרומטיס	Lucent
אלרון	Lucent
פי.בי.	ספרא עד מותו ועתה HSBC
תעשיות מגנזיום ים המלח	פולקסווגן
גילת	ג'נראל אלקטריק, מיקרוסופט
ערוצי זהב	חברה ממשלתית איטלקית Stet, SBC Communication
אינדיגו	ג'ורג' סורוס
גיאוטק	ג'ורג' סורוס
סייטקס	ג'ורג' סורוס
אינטל ישראל	Intel
החברה הכלכלית ירושלים	Bear Stern
ליבית	Texas Instruments
מדינול	Boston Scientific
ביוסנס	Johnson & Johnson
מירביליס	AOL
אנ.די.אס	NewsCorp בבעלות רופרט מורדוק
ניסקום	3COM
אורבוטק	Applied Materials
אופאל	Applied Materials
אורנט	Simmens
אוסם	Nestle
פרטנר	Hutchison Whampoa בבעלות לי קה-שינג
פז	משפחת ליברמן מאוסטרליה
טלרד	Nortel

בהשוואה לבעלי-הון זרים כמו ברונפמן, קולבר ואריסון – נראית קבוצת עופר כקבוצה ישראלית מקומית שצמחה מתוכבי המשק הישראלי, ואשר השכילה לזלול את

הנתחים הנכונים עם קריסת המשטר הישן. אולם זהו רושם בלבד. העופרים צברו נכסיהם בעיקר מחוץ לישראל ובעיקר... מעסקי פנאי. מסתבר שההון העיקרי שלהם הוא שליטתם ב-20% מפירמת 'Royal Caribbean Cruise', שהיא עוד פירמה עולמית בענף ספינות שעשועים. ב-1999 השיגה הפירמה מכירות של 2.6 מיליארד דולר ורווחים נקיים של 384 מיליון דולר. מחירה בבורסה נאמד ב-9.1 מיליארד דולר.

משפחת עופר חולקת את השליטה המלכותית בקונצרן השעשועים הקריבי יחד עם משפחת פריצקר, במקורה קבלני-בניין חיפאיים מבעלי רשת מלונות 'הייאט', וכן עם Wilhelmsen, פירמת ספנות שבסיסה בנורבגיה. ב-1997 העופרים והאריסונים התחרו על רכישת הפירמה השלישית של עסקי פנאי וספינות שעשועים, 'Celebrity Cruise', ולבסוף זכו בה העופרים ומיזגו אותה לתוך הקריביים המלכותיים שבבעלותם. מי שמכר לעופרים את השליטה בחברת 'Celebrity Cruise' היו... משפחת רקנאטי, הבעלים העיקריים של קבוצת 'אי.די.בי', אשר החזיקו במחצית מניות השליטה בחברת Celebrity באמצעות קבוצת האחזקה 'Overseas Shipholding'. כמו העופרים – הרקנאטים החלו דרכם בפלסטינה-ישראל, וכבר בראשית דרכם השכילו לצרף אליהם משקיעים זרים.

הקפיטליזם העולמי קיבל את תנופתו הראשונית במאה השש-עשרה משוד הזהב של הפיראטים בקריביים. הקפיטליזם הטרנסלאומי של ישראל קיבל את תנופתו מבעלי ספינות השעשועים הרשומות בקריביים וממבריחי המשקאות הקנדיים. אין מה להתבייש: הקפיטליזם האמריקני עמד בשיאו כשהנשיא בבית-הלבן היה נציג משפחה שצברה את הונה משליטתה בהברחת משקאות בחוף המזרחי של ארה"ב.

לקראת סוף המאה העשרים, רשימת הקבוצות ובעלי ההון הזרים כללה – בנוסף לגולדמן-זקס וויליאם דוידסון, שהם בעלי שליטה ישירה ב'אי.די.בי' – גם קבוצות זרות אחרות: 'Bell-South' ומשפחת ספרא (השותפות ב'סלקום'), 'ג'נראל-אלקטריק' ו'מיקרוסופט' (השותפות ב'גילת-לווינים' ובחברת 'General Engineers'), קבוצת Kimberly Clark (השותפה ב'נייר-חדרה'), 'Praxair' (השותפה ב'מקסימה'), International Paper (שותפה ב'סייטקס'), ג'ורג' סורוס (גם הוא שותף ב'סייטקס'), קבוצת 'שמרוק' (שותפה ב'טל-עד'), 'TCI' (שותפה ב'תבל'), 'UPC' (גם היא שותפה ב'תבל'), 'Prudential Securities' (שותפה בחברת Y.L.R), ועוד.[8]

כיוון אחר בתהליך הטרנסנסיונליזציה של הבעלויות, הוא מה שהיה מכונה עד לא מזמן בשפה האֶטטיסטית "ייצוא הון". ללא ספק חל שינוי משמעותי בייצוא ההון של קבוצות ההון הדומיננטי הישראלי. במרוצת העשור האחרון, הלא-אבוד, מנקודת ראותם של שליטי הקפיטליזם הישראלי – ייצוא ההון הרשמי (כלומר הרשום בחשבונות המדינתיים) עלה עד מעל לאחוז אחד מהתוצר המקומי הגולמי של ישראל. הנתון מרשים בהשוואה לייצוא הון הרשמי שנטה לאפס בשנות השמונים, מה עוד שהתמ"ג של 1999 היה כפול בהשוואה לתמ"ג של אמצע שנות השמונים. יש להדגיש, שמדובר בנתונים רשמיים בלבד; אלה כמובן אינם כוללים הברחות הון לחו"ל, אישיות

---

[8] הנתונים נאספו מדיווחי הפירמות, מתוך גזרי עיתונות, מנתוני Moody's וכן מנתוני US Securities & Exchange Commission

ומוסדיות – בהיקף אדיר אך קשה לאומדן בעיקר בשנות השבעים והשמונים. בהברחות אלה הייתה שותפה, ישירות ובעקיפין, אליטת הכוח של המשטר הישן.

מאז תחילת שנות התשעים החלה אינטגרציה עולמית של שוקי ההון, ו'הכלכלה הגדולה' של ישראל החלה להשתלב במגמה זאת. בין קבוצות ההון הדומיננטיות, הייתה קבוצת 'כור' לסנונית הראשונה שניצלה את פריצת גבולות האשראי עם תחילת 'הרפורמה במבנה המשק' בישראל; היא יצאה באופן רשמי להתפשטות ולרכישת נכסים ברחבי העולם בתחומי התשתית, חומרי הגלם והכימיקלים. קבוצות הון גדולות אחרות בישראל הלכו עד מהרה בעקבותיה.

יש לציין שכבר בשנות השבעים והשמונים היו בעלי הון רבים בישראל שקנו נכסים בחו"ל, כולל קווי-ייצור, רשתות-שיווק ובעלויות. לרוב הם עשו זאת באופן לא רשמי, ובדרך כלל באופן לא לגלי. בשנות התשעים לא רק מדובר בפעילות רשמית – אלא שפעילות זאת מהווה חלק חיוני בפעילות הקפיטליסטית, כלומר: להדביק את שיעור-הרווח הנורמלי ולחלק-מחדש שלל דיפרנציאלי. וכך, שני התהליכים, **הריכוזיות התאגידית והאינטגרציה הטרנסלאומית**, עיצבו מחדש את ההון הדומיננטי הישראלי והיקנו לו את המראה הדינמי החדש.

כאן מגיע האיפיון השלישי של מבנה הכוח התאגידי בישראל: **תהליך העיצוב מחדש, והניסיונות הבלתי פוסקים למסד מחדש את מבנה הכוח בישראל**. בשנות התשעים התמוטט משטר ההצבר הישן, שאופיין ביחסי שליטה מקובעים והסדרים מוסדיים נוקשים. במקומו צץ משטר שקיבל את האופי הקפיטליסטי הזורם בשצף קצף ללא כיוון – של מבנה 'נטול מבניות', בעל קצב עצבני ('דינמי'), חסר מנוח וחסר גבולות טריטוריאליים ברורים. נראה שבישראל כמו בכל מקום בעולם הקפיטליסטי מתהווה המבנה החדש: ככל שמבנה העוצמה מתגמש, כך הסיסטמה שלו – הקוד המרכזי שעליו נשענים יחסי הסמכות – הופך לבלתי מנוצח.

אם נשקיף במבט לאחור על 'כור תעשיות' של סוף שנות החמישים, נגלה קונצרן לאומי הפועל בגבולות סקטוריאליים מקובעים ומתפתח באמצעות הסדרים מוסדיים שהתקבעו עוד בתקופת המנדט. השליטה בקונצרן הייתה עילה למלחמות בלתי פוסקות במשך כארבעים שנה: מלחמות בין קבוצות עסקנים מפלגתיים, בין קבוצות טכנוקרטים, בין קבוצות מנהלים, בין קונצרנים הסתדרותיים ועוד.

לדוגמא, פרשת פיצולה של 'כור' (אז 'סולל בונה') לשלוש קבוצות נפרדות בסוף שנות החמישים. הפרשה עוררה שערוריה לאומית, שנחשבה לזעזוע פוליטי אשר בישר את קרבות הירושה שהתנהלו בין קבוצות עסקנים לקראת פרישתו של בן-גוריון. במשטר החדש, המצב השתנה לחלוטין: מאז שנות התשעים 'כור' נמכרה ונקנתה מספר פעמים בלי שמישהו הניד עפעף, להוציא הדלפות לעיתונים מטעם קבוצה קפיטליסטית כזאת או אחרת שנחלה כישלון בניסיון ההשתלטות. 'כור' הועברה לשמרוק, זרוע ההשקעות של קבוצת דיסני, שנפטרה ממנה וגלגלה אותו לברונפמן וקולבר, שעסקו בקילוף והרצת מחיר נכסיה ומכירתם (במסגרת מה שכינו 'הבראה').

במקביל לפירוק נכסי ההסתדרות לשעבר, בעזרתם הנלהבת עד לחשד של עסקניה, החלו במכירת חיסול של המלאי הממשלתי ומכירתו וקנייתו בין משקיעים זרים ('הפרטה' אף היא במסגרת 'הבראה'). 'החברה לישראל' ו'כי"ל' (הקונצרן הגדול ביותר והרווחי ביותר של הממשלה) נמכרו לשאול אייזנברג, בעל ההון הזר המשמעותי

הראשון שנחת באופן מסתורי בישראל עוד בסוף שנות השישים. כאשר אייזנברג מת בשנת 1997, המשפחה, שנקלעה לריב קולני אופייני על הירושה, מכרה את הקונצרנים הללו למשפחת עופר ואלו מימנו את הקנייה בהשבחתם ובמכירת נתחים מהם. 'כלל ישראל' הייתה מסוף שנות השישים לקונצרן המשקף את מבנה יחסי העוצמה של ישראל, בהיותה בשליטת קבוצות 'הפועלים', 'אי.די.בי' ו'לאומי'. בסוף שנות התשעים היא מוזגה ב'אי.די.בי' לאחר שקבוצת 'הפועלים' עברה תהליך הרזיה חפוז על ידי רוכשיה מההסתדרות.

מבנה יחסי-הכוח הפך לריכוזי ביותר ובעל קשרי גומלין ענפים — אם כי מבנה זה של בעלויות, שליטה, הפעלה וקשרים — משתנה ללא הרף בגבולותיו ובצורתו.

מה היא משמעות התהליכים הללו? מה הם צופנים?

נראה, שהבנת תהליכים אלו אינה יכולה להקנות תועלת רבה לליליד הישראלי המצוי. תבונה אינה נכס סחיר. היסטוריה נחשבת באוניברסיטאות הישראליות לתחום בעל רייטינג נמוך. אין גם טעם לצפות באומן ההיסטורי — ונדיר שניתן ללמוד לקח כלשהו לעתיד, לפחות לא באופן אישי.

אבל בכל-זאת כדאי לעצור לרגע את המרוץ, ולסקור את הדרך שבה השתנתה החברה הישראלית. מדוע חברה קולוניאלית קטנה בפאתי המזרח-הקרוב, השתנתה במהירות — ועברה ממבנה של קפיטליזם אטטיסטי קשיח לקפיטליזם דינמי של בעלויות נפקדות וטרנסלאומיות? האם מדובר בתקרית היסטורית? האם מדובר במקריות קטלנית שרקחה תרכובת של עסקנים פוליטיים וצבאיים קטנים וחסרי-מעוף שפעלו נוכח המון אדיש של מהגרים חסרי חוט-שדרה מוראלי? ואולי מדובר בהתפתחות קפיטליסטית חסרת מעצורים ובלתי-נמנעת, מעין אותם 'חוקי תנועה' שהחל לטוות מרקס לפני כמאה חמישים שנה?

נתחיל לעקוב מבראשית אחר ההיסטוריה הקצרה והבנלית למדי של הקפיטליזם הישראלי.

ב. עידן הדומיננטיות המפלגתית-סקטוריאלית

עד 1948 צמח המשק היהודי כשהוא הולך ומתפשט וחותר להיפרדות מהמשק הפלסטיני, אשר נעלם כלא היה לאחר שנה זאת. החברה הישראלית שלאחר 1948 הייתה חברה יהודית-ציונית, המורכבת ברובה ממהגרים שיובאו לאחר שנה זאת. לידה התקיימה שארית הפליטה הפלסטינית. איננו דנים במשק הפלסטיני שצמח במהירות מאז תחילת הקולוניזציה הציונית ועד לחורבנו המדיני. עם זאת יש לזכור שהחברה הישראלית על מוסדותיה הפוליטיים לא צמחה בתקופת המנדט בחלל ריק אלא הייתה שזורה בתוך משק פלסטיני תוסס, שהחל לעבור תיעוש ומודרניזציה בעיקר מאז שנות השלושים.[9] אולי משום כך, תראה הסקירה הקצרה שלנו לעתים כתיאור של בועה המנותקת מסביבתה. ואולי זאת תמצית ההיסטוריה של הקולוניזציה הציונית, היסטוריה של בועה המנסה להשלות עצמה שהיא מנותקת מתהליכים היסטוריים ששיחקו תפקיד חשוב במאה הנוכחית.

---

[9] הניתוח הראשון, שפורסם בעברית, מפרספקטיבה של ההתפתחות הקפיטליסטית: תמר גוז'נסקי (1986).

מכל-מקום, אנו משקיפים על הכלכלה הפוליטית של ישראל ממרומי סוף שנות התשעים; אנו מתרכזים בתהליכים אחדים שלא היו נראים חשובים בעבר — אולם במבט רטרוספקטיבי הם דומיננטיים כיום לא רק בישראל, אלא בכל מקום שבו נגע הקפיטליזם. החברה הישראלית צמחה בתוך המסגרת ׳הפלורליסטית׳ של שנות העשרים, שבה שימשו הארגונים הפוליטיים בסיס להתהוות ׳סקטורים׳ כלכליים, שריכזו פעילות של מעין ׳קבוצות תרבות׳. המשטר הזה אופיין בקואליציות בין אליטות סקטוריאליות שנשענו על בסיס ארגוני של מפלגות.[10] ארגון סקטוריאלי זה התקיים באוטונומיה היהודית (׳היישוב׳ בלשון הממסדית) תחת מטריית משטר המנדט הבריטי, עד סוף שנות השלושים.

שלוש סיבות היו לצביונה הפלורליסטי של המסגרת הכלכלית-פוליטית: ראשית, משום שתהליך הצבר ההון היה איטי ומבוזר. התשתית למיסוד יחסי הכוח העסקיים עדיין לא התפתחה. פירמות היו קטנות וחסרות אינטגרציה בין-ענפית ושווקים פיננסיים לא הוקמו; כך שהון לא היה ׳סחיר׳ ומרבית הקפיטליסטים לא היו ׳בעלים נעדרים׳, אלא בקושי ׳יזמים׳ ובעלי ׳בתי-חרושת׳ משפחתיים. שנית, אמצעי הכפייה והאלימות היו בידי האימפריה הבריטית. שלישית, ההתאגדויות החברתיות החשובות היו עדיין וולונטריות, כך שכוחות די חזקים היו בידי קואופרטיבים חקלאיים, אגודות אשראי משותפות, עיריות וקבוצות-אינטרס שונות. מאידך, עליונותם של הארגונים המפלגתיים הייתה ברורה, בעיקר בגלל העדר יכולת הצבר הון מקומי, ברמה שיכולה להבטיח התעצמות סקטור עסקי וצמיחת בורגנות לאומית חזקה. וכך התפתחו דפוסי הקצאה, בעיקר בתשתית ובענפים חדשים, שנקבעו על ידי מנהלי הארגונים המפלגתיים, זאת משום שליטתם הישירה והעקיפה בייבוא הון ובחלק גדול של מיכסות ההגירה. הארגונים הצבאיים והמיליציות המקומיות היו חלשים וכפופים להנהלות הארגונים הפוליטיים. ארגונים אלה יצגו ובדרך כלל שלטו ב׳סקטורים׳, אותה רשת של ארגונים, התאחדויות ושירותים ציבוריים. עד שנות השבעים נהגו לחלק את המשק לשלושה סקטורים עיקריים. חלוקה זאת הייתה אמורה לשקף את ההיערכות הכלכלית-פוליטית, אם כי מאז שנות החמישים הפכה לפחות ופחות מציאותית. המגובש ביותר בין הסקטורים היה זה שכונה עד לאחרונה ׳הסקטור ההסתדרותי׳ (או ׳ההסתדרות׳). בראשו עמדו עסקני שתי מפלגות: ׳אחדות העבודה׳ ו׳הפועל הצעיר׳ (שהתמזגו מאוחר יותר למפא״י, הלא היא ׳המערך׳ שהפכה ל׳עבודה׳ ששבקה חיים כ׳ישראל אחת׳). בעבר המנדטורי הייתה חפיפה די הדוקה בין הארגונים המפלגתיים לבין הארגונים הכלכליים שהסתופפו תחת ארגון-על רופף שבמרכזו ניצב ׳הועד הפועל של ההסתדרות׳. סביב להסתדרות התגבשה ׳קבוצת תרבות׳ — אוסף של מהגרים שנקשרו והיו תלויים ברשת

---

[10] לא נראה שיש חשיבות רבה לויכוח אם היה מדובר בהתארגנות כוחנית-ביורוקרטית (*שפירא*, 1984a), או שמדובר בהתארגנות הסכמית במתכונת קונסוציונלית (*הורוביץ*, 1985). ממילא הדעות המנוגדות האלה נובעות ממיתוסים אקדמיים, שיועדו לשרת מטרות פוליטיות אשר אבד עליהן הכלח. מעל לכל, דעות אלה שיקפו תקופה שבה האופנה המקובלת הייתה להפריד בין משק לבין פוליטיקה; האופנה נבעה מהאמונה בכוחן הכל-יכול של הממשלות בישראל, ומתוך התנגדות לתיאוריות ׳קוהרנטיות׳ שנתפשו בדרך כלל כמשקפות אידיאולוגיות טוטליטריות — ומעל לכל, כמנוגדות לרוח ׳האמפירית׳ של מדעי החברה החדשים שצמחו בארה״ב לאחר מלה״ע השנייה.

הזאת בתהליכי ייצור וצריכה של מוצרים ושרותים. הקבוצה הזאת התכנתה אז בכינויים שונים, בהתאם לרוח התקופה ולצרכים הפוליטיים של העסקנים, והכינויים הידועים ביותר היו 'מעמד עובדים' ו'ארץ ישראל העובדת'. בפלסטינה הציונית של שנות העשרים והשלושים היה נהוג לדבר על 'סקטור אזרחי' שהיווה מעין גוש פוליטי ליברלי. סקטור זה לא היה מלוכד באופן פוליטי, ובראשו ניצבו בעלי מטעים, ייבואנים, בעלי מלאכה, בעלי-בתים וראשי עיריות.[11] הסקטור השלישי היה מה שיהפוך בעתיד לסקטור הממשלתי: צירוף של מה שכינו 'המוסדות הלאומיים' וגופים של הממשל המנדטורי. הסקטור 'הלאומי' הכיל את כל אותה רשת של ארגונים פיננסיים, פוליטיים וקולוניאליים שהוקמו מאז תחילת המאה על ידי הארגונים הציוניים המרכזיים בגרמניה, בבריטניה ובארה"ב. בין הארגונים והפירמות החשובים של אותה עת פעלו 'אוצר התיישבות היהודים', 'הכשרת הישוב', 'אפ"ק', 'רסקו', 'קרן היסוד' ועוד; 'הסוכנות היהודית' הייתה ארגון-העל הפוליטי.

ליד שלושת הסקטורים הללו פעלו קבוצות משקיעים זרים, שבדרך כלל שיתפו פעולה עם 'המוסדות הלאומיים', לעתים קרובות תוך קשרים אישיים עם הנהלות 'המוסדות הלאומיים'. בין המשקיעים ידועים רוטשילד ('פיק"א'), רוטנברג ('חברת החשמל'), פולאק ('נשר') וכן קבוצות כמו 'פי.אי.סי', 'פי.סי' ו'אפריקה א"י'. באופן נפרד פעלו קונצרנים בינלאומיים שהיו קשורים בעיקר בממשל הבריטי כמו 'ברקליס בנק', 'של' ו'אי.סי.אי'.

'הסקטורים' התגבשו, החל מאמצע שנות העשרים, סביב לקונפליקט על השגת זכיונות ועבודות קבלניות מהצבא הבריטי, וכן מסביב לחלוקת ההון הציבורי הציוני. משום כך הארגונים הפוליטיים החשובים, שחלקם קיימים עד היום, הוקמו במקורם במתכונת של קבוצות לחץ, צורה המאפיינת משק מבוזר בעל יחידות כלכליות קטנות. כך לדוגמא, 'המשרד לעבודות ציבוריות' (סולל-בונה) הוקם במקור כדי להשיג עבודות ציבוריות בקבלנות מהממשל הבריטי. ההסתדרות ורשת ארגוניה כמו, 'חברת העובדים', 'בנק הפועלים', 'ניר' ו'המרכז החקלאי' קמו כקבוצות לחץ להקצאת ייבוא ההון מ'הסוכנות היהודית'. במקביל להקמת הארגונים ההסתדרותיים, קמו במהירות קבוצות לחץ של 'הסקטור האזרחי', שעל פי שמותיהן קל להבין את פעילותן: 'התאחדות בעלי התעשייה ונותני העבודה בתל-אביב יפו' (1921), 'התאחדות האיכרים' (1922), 'התאחדות הסוחרים הכללית והמעמד הבינוני' (1925). מטרתה המוצהרת של האחרונה הייתה לקבל נתח מרשיונות הייבוא ופתיחת בתי עסק מהממשל הבריטי.

בין הסקטורים התנהלו בשנות העשרים מאבקים אידיאולוגיים מרשימים, בעלי פראזות 'מעמדיות' שיובאו מאירופה מוכת האינפלציה שלאחר מלחמת-העולם הראשונה ורוסיה שלאחר המהפכה.[12] הנושא העיקרי של 'המעמדיות' הזאת נע סביב השאלה 'מי תורם יותר' למטרות הלאומיות-ציוניות, שאף הן היו שנויות במחלוקת. כך או אחרת, נקבע 'ההסדר המוסדי' הראשון שהחזיק מעמד במרוצת עשרים השנים הבאות: הייתה זאת עסקת חליפין, לפיה ההסתדרות הציונית מייבאת הון, ואילו

---

[11] על ארגונו הרופף של הסקטור האזרחי: *גלעדי* (1973), ע"ע 246 ואילך.

[12] *גלעדי* (1973), *ארלוזורוב* (1934) כרך ג': ע"ע 121 ואילך, *דוד הורוביץ* (1970) פרק 6 ואילך. גירסה אחרת לחלוטין מציג *יציב* (1979) ע"ע 118-124.

הסתדרות העובדים דואגת לייבוא כוח-עבודה יהודי צייתן ומאורגן, בעיקר מהמאגר הגדול של מזרח אירופה, שיעמוד בפרוייקטים הקולוניאליים. זה הסדר שהיה נהוג באופן דומה, אם כי בשמות אחרים, במפעלים קולוניאליים בארה״ב ובקנדה של המאה השמונה עשרה.[13] מכאן גם מובנת מסורת התודעה הריכוזית-היררכית של עסקני מפא״י-ההסתדרות, שנאבקו לרכז בידיהם את השליטה על הנהלות רשת הארגונים החקלאיים, הקבלניים והכספיים; כל זאת כדי למנוע הקמת ארגונים מתחרים שישברו את הזיכיון הבלעדי שלהם על שוק העבודה היהודי. שיטות הפעולה של עסקנים אלה כללו מצד אחד כפייה, השמצות וחנק כספי, כפי שעשו למתחריהם משמאל — ׳גדוד העבודה׳ ו׳סיעה ב׳,[14] ומצד שני מיזוג (׳קופטציה׳) ומתן טובות הנאה כפי שעשו למתחרים הדתיים, ׳הפועל המזרחי׳.[15] זאת גם הייתה הסיבה העיקרית למלחמתם נגד המיליציה הלאומנית של ז׳בוטינסקי, אשר הקים הסתדרות מקבילה ולשכות עבודה מתחרות, תוך כדי ברית עם חלק מבעלי המפעלים ומטעי הפרדסים. גם הדחף הבלתי נלאה והבזבזני של עסקני מפא״י-ההסתדרות להיכנס ליוזמות חדשות, בלי לתת משקל מינימלי לרווחיות (׳כיבוש׳ בעגה הציונית-הסתדרותית), נבע מרצונם שלא לתת לגופים קולוניזטוריים אחרים לזכות בתקציבי פיתוח של ׳הסוכנות היהודית׳. ולבסוף, הסיכוי להשתלט על ׳הסוכנות היהודית׳ הביא לצעדי מיזוג בין ׳הפועל הצעיר׳ ובין ׳אחדות העבודה׳ (שהיא כשלעצמה הייתה במקורה מיזוג בין ׳פועלי ציון׳ ובין ׳הבלתי מפלגתיים׳), מייד עם הכיבוש הבריטי. המיזוג, שהחל בהקמה משותפת של ׳ההסתדרות׳ על ידי שתי המפלגות, נועד לסכל השתלטות (׳סידור׳ בעגה ההסתדרותית) מתחרה על המוני הפועלים שהיו אמורים לזרום לפלסטינה עם הקמת המנדט.

לאחר תקופה של מאבקים ומיזוגים בין ארגונים מפלגתיים שונים, שבמיתולוגיה הציונית רואים בה תקופה הירואית, החל להתגבש שיתוף פעולה בין האליטות הסקטוריאליות. שיתוף הפעולה הלך והתהדק במרוצת שנות השלושים דרך הנהלות הארגונים המשותפים ׳הלאומיים׳, כולל הסדרי שליטה משותפת במיליציות הצבאיות, דרך תהליך ההחלטות על הקצאות ההון הציבורי המיובא, ועד לתיווך ונציגות משותפת בארגוני האוטונומיה היהודית כלפי הממשל הבריטי. ניתן לאמר, שאז החל להתמסד דגם ׳המשק המעורב׳, שבקונטקסט הישראלי הביא לניהול ושליטה במשק אטטיסטי גדול על ידי ׳המעמד החדש׳: אותה אליטה ביורוקרטית שצמחה מהארגונים הסקטוריאליים, מעמד שהחל להתגבש לצד הבורגנות ולהשתלב במטרות ההצבר הקפיטליסטי.[16] מה שהידק במיוחד את הקשרים בין האליטות הסקטוריאליות ואת

---

[13] *ארלוזורוב* (1934) כרך ד׳.

[14] על מלחמת עסקני ההסתדרות-מפא״י ב׳גדוד העבודה׳: *דוד הורוביץ* (1970), *טבת* (1980) פרק 16.

[15] *טבת* (1980) פרק 23. לפי טענה שנראית סבירה למדי, ׳ניר׳ הוקמה כדי למנוע אוטונומיה בהקצאת כספים מהסוכנות היהודית לקיבוצים והמושבים (*שפירא*, 1975: ע״ע ואילך).

[16] מושג ׳המעמד החדש׳ לקוח ממילובן דג׳ילאס (*Djilas*, 1957). זה-האחרון הצביע על תופעה חדשה, מבחינתו מכל-מקום, בחברה היוגוסלבית הקומוניסטית שלאחר מלחמת-העולם השנייה: התגבשות מעמד שליט לא-קפיטליסטי שהוא כינה ׳המעמד החדש׳. השליטה של האליטה הביורוקרטית במשטרים של גוש הרובל באמצעי הייצור הכפייה והתקשורת, הפכה אותן לסוג חדש של מעמד שליט המחליף את הבורגנות ׳הקלאסית׳. השליטה הזאת מאפשרת ל׳מעמד החדש׳, כמו לקפיטליסטים, לנכס את עודף תוצר העבודה לטובת מטרותיו הפרטיקולריות, כמו צריכה אקסלוסיבית עבורו, בזבוז מוסדי, הכוונת ההשקעות

שיתוף הפעולה שבין הקפיטליסטים ובין 'המעמד החדש', היה המשבר שהחל בשנת 1937. בעקבות משבר זה הסלים הקונפליקט בין הפלסטינים והיהודים מצד אחד, ובין שניהם והבריטים מצד שני. המשבר הגביר את הסולידריות בין האליטות הסקטוריאליות וגיבש את הארגון המדינתי בעל המבנה הקואליציוני המוכר של שנות החמישים עד לשנות השבעים. התבנית הייתה 'הגמוניה' של המפלגה הלאומית מפא"י-העבודה, עם קואליציה קבועה של חלוקת שלל שהורכבה בעיקר מליברלים ודתיים. התגבשות קואליציונית זאת נוצרה, גם בגלל ירידת כוחם של בעלי מטעי הפרדסים, שהיוו עד אז סקטור אופוזיציוני מובהק של הבורגנות הלאומית. ירידת כוחם של האחרונים נבעה מהמשבר של 1937 שהביא להתמוטטות ייצוא ההדרים, אשר היה עד אז ענף הייצוא העיקרי של פלסטינה והפך את בעלי המטעים לאוטונומיים יחסית מבחינה פוליטית ולבלתי תלויים בייבוא ההון הציבורי.[17] ירידת כמות ייבוא ההון העסקי, הידלדלות ההגירה של יזמים פרטיים לפלסטינה (בניגוד למצב של ראשית שנות השלושים), התמוטטות שורה של פירמות וארגונים כספיים (בעיקר ארגוני אשראי קטנים) וסגירת שוקי המזרח-התיכון מאז פלישת איטליה לאתיופיה; כל המשברים האלה הביאו להיערכות חדשה של המשק והארגונים הפוליטיים. כך נוצקה התבנית הקואליציונית של 'המשק המעורב'.

מלחמת-העולם השנייה האיצה את תהליך הריכוזיות במשק: הממשל הבריטי – שעד אז נקט מדיניות קולוניאלית טיפוסית, של הקפדה על מינימום התערבות כלכלית ישירה ואיזון קפדני של התקציב – החל לפעול במרץ לתכנון הייצור והצריכה במשק, כדי להבטיח אספקה לצבא הגדול שחנה במזרח-התיכון. דגם 'מוצרי תועלת' של הממשל הבריטי בפלסטינה, שימש חזרה כללית למדיניות 'הצנע', שהתנהלה עשור מאוחר יותר בישראל. כבר אז, מחיר מוצרי ה'תועלת' שבפיקוח נקבע על פי אומדן עלויות (לרוב מנופח) פלוס רווח מאושר. מאליו מובן, שפיקוח על ייצור ומיכסות על תשומות גלם, מהווים מכרה זהב למקורבים. כך לדוגמא החלה הפריצה הגדולה של 'סולל-בונה' (כור). למרות השלומיאליות האופיינית של הנהלתו, 'סולל-בונה' הצליח להרוויח בכל אשר פנה.[18] גאון אחד בשם הלל דן, אחד ממנהלי 'סולל-בונה', סבור שההצלחה נזקפת לזכות ההנהלה הנמרצת וגודל חזונו. לעומתו גורס מנהל ידוע אחר,

---

במשק לצורכי חימוש והרפתקנות במדיניות החוץ, כל זאת במסווה של מדיניות המשרתת את צרכי האינטרס הכללי של 'מעמד הפועלים' ובאמצעות השליטה הבלעדית שלו בחינוך ובתקשורת (ראה לאחרונה זכרונותיו הטריים של אחד משרידי 'המעמד החדש' במזרח גרמניה, *מרקוס וולף*, 2000). כותב דג'ילאס: "... ככל שמתחזק 'המעמד החדש' ותופס יותר אמצעי שליטה כך פוחת תפקיד המפלגה. בסיסו וגרעינו של 'המעמד החדש' נוצר במפלגה ובצמרת שלה וכן בגופים הפוליטיים של המדינה. המפלגה הקטנה מלאת החיוניות והיוזמה של העבר נעלמת ובמקומה באה אוליגרכיה שמרנית של המעמד החדש... " (*Djilas*, 40). יחסי השליטה מהסוג החדש הזה אמורים להשתקף בחלוקת ההכנסות בחברה כמו בכל חברה מעמדית. אלה אמורים לשקף את היחס בין 'ההון', כלומר תגמולי השליטה, ובין שכר העבודה. ואכן על פי דג'ילאס הגיע היחס בין הכנסת מנהל ועדה מחוזית ובין השכר הממוצע של פועל ביוגוסלביה בשנות החמישים, לפי 25, וזאת עשר שנים בלבד לאחר 'השחרור' מכבלי הקפיטליזם.

[17] על השקפת-העולם והעמדות הפוליטיות שרווחו בקרב בעלי המטעים בשנות השלושים, ראה *אפרים אילין* (1985).

[18] למשל *הלל דן* (1963): פרק 30 ואילך; דוד *הכהן* (1981): ע"ע 73-84.

דוד הכהן, שדווקא קשריו הטובים עם פקידי הממשל וקציני הצבא הבריטי, אשר רכשו את תוצרת מפעלי 'סולל-בונה' בכל מחיר, הם שהפכו את הקבוצה תוך תקופה קצרה לקונצרן הגדול במזרח-התיכון. גם הלל דן מודה בכך: "... יותר משביקשנו לייצר זכוכית ולמכרה, ניזקק לה הצבא לצרכיו הדוחקים. לשוק המקומי לא נודעה חשיבות באותם ימים. הצבא הבריטי כאמור, היה הצרכן העיקרי. אפשרנו לשלטונות הצבא לקנות את כל הדרוש להם ישר מן המפעל. הקימונו ארבע חברות שיווק בחו"ל, בשותפות עם סוחרים מבני המקום. אנו מכרנו לחברות השיווק מטר מרובע זכוכית ב-3.5 לירות א"י. החברות מכרו את המוצר ב-7 לירות א"י... תוך פחות משלוש שנים כיסו רווחינו את כל ההשקעה ואף נותר לנו רווח נקי של 75 אלף לירות... " (*דן*, 1963: עמ' 188).

אחת מקבוצות-ההון הבולטות ביותר שצמחה אז במהירות תוך שיתוף פעולה הדוק עם הממשל הבריטי ו'סולל-בונה' הייתה 'החברה המרכזית למסחר והשקעות' (לימים הפכה ל'כלל תעשיות'). פירמה זאת קמה ב-1944 לאחר שמייסדיה, ייבואנים וספקים של הצבא הבריטי, נוכחו לדעת שניתן להרוויח עוד יותר כשמקימים קרטל במסווה של חברה להשקעות. החברה איגדה את כל סוחרי העץ והברזל הגדולים, אבל בעיקר חילקה את השוק עם 'סולל-בונה'.[19]

וכך, מלחמת-העולם השנייה ומדיניות 'הצנע' של הממשל הבריטי האיצו תהליך זה של ארגון-מחדש, שלווה במעורבות גדולה של הממשל במשק, ושכלל ביקוש ממשלתי-צבאי גבוה, פיקוח הדוק על הייבוא, אינפלציה וחלוקה-מחדש של הכנסות. אלה היו התהליכים המרכזיים שהתחוללו למן סוף שנות השלושים ועד סוף שנות הארבעים.

תהליכים אלה של 'בום' כלכלי, תוך שינוי חריף במבנה חלוקת-ההכנסות, אירעו סימולטנית ברחבי הקולוניות הבריטיות ואזורי התלות בעולם, בעיקר באמריקה הלטינית, אפריקה הדרומית והמזרח-התיכון. בכולם נוצרו תנאי חממה להשקעות נוכח קריסת המשקים האירופיים וירידת שיעורי-הרווח במשבר המתמשך של שנות השלושים והמלחמה של שנות הארבעים. כתוצאה מרווחי המלחמה החלו להסתמן בענפים שונים התחלות של פירמות מובילות שנהנות מביצועים דיפרנציאליים, ובמקביל, התחלות של קבוצות-הון העוסקות במִגוון השקעות בענפים שונים תוך רכישה ומיזוג של מפעלים קיימים. הרחבת ההצבר הדיפרנציאלי לא רק יצרה עסקים גדולים כמו 'סולל-בונה', 'המשביר', 'נשר', 'החברה המרכזית למסחר והשקעות', 'אפ"ק' (בנק לאומי), ו'בנק דיסקונט' (אשר הונו העצמי גדל בתקופת המלחמה בכאלף אחוזים!! על פי עדות בעליו[20]), אלא גם שינתה את יחסי השליטה: פחתה התלות של קבוצות אלה במנהלי הארגונים הפוליטיים; ומאידך, נוצרו קשרי גומלין עסקיים בין הנהלות הקבוצות.[21] החל להסתמן קיטוב הכנסות ברור בין רובד המנהלים בפירמות

---

[19] *דן* (1963) ע"ע 236-237.
[20] *רקנאטי* (1984) ע"ע 38-39.
[21] התקרבות זאת הגיעה לשיאה בקנייה המשותפת של 'נשר', מפעל המלט הגדול במזרח-התיכון של שנות הארבעים, על ידי 'סולל בונה' ו'החברה המרכזית למסחר והשקעות'. משני הצדדים חתמו על העסקה דמויות שנחשבו למייצגים סקטורים יריבים בעלי אידיאולוגיות עוינות, לפחות על פי התעמולה דאז. כיום נראית רכישה כזאת עסקה מוצלחת, מעין השתלטות של אי.די.בי ואריסון על מונופול תקשורת כלשהו. אז, כשהתודעה העסקית עוד לא נקלטה ותפישת אופי ההצבר הייתה שונה, זכתה הרכישה לגינוי אידיאולוגי חריף מכלל העיתונים ומהעסקנים הן בסקטור ההסתדרותי והן בסקטור האזרחי.

ההסתדרותיות ובין השכירים בסקטור ההסתדרות ובמשק בכלל. החלוקה-מחדש של ההכנסות במשק השתקפה בכל הסקטורים: בסקטור ההסתדרותי בלטה תחילת השקיעה של המשק הקואופרטיבי שפרח בשנות השלושים ובמקביל הפיצול הפוליטי ששיקף תהליך זה עם הקמת 'סיעה ב'' (שהפכה בשנות החמישים למפלגת 'אחדות העבודה'). במקביל להיחלשות הקואופרטיבים, החלה הירידה של הבורגנות הקטנה, בעיקר של שכבת הרנטיירים שנפגעה במלחמה מהקפאת מחירי הדירות. יחד עם התחזקותן של המיליציות הצבאיות לקראת העצמאות, הוכן הרקע לעלייתו של המשטר המדיני החדש. לאחר העצמאות בשנת 1948, גירושם ובריחתם של מרבית הפלסטינים וההגירה המהירה של מאות אלפי יהודים לישראל, הגיעה לסופה שיטת המשק הסקטוריאלי 'המעורב' והחל עידן המשק האֶטטיסטי.

ג. *עידן הצמיחה המהירה והתגבשות המשק*

גרעין קבוצות-ההון הגדולות, שכיום מהוות את מוקד 'הכלכלה הגדולה' של ישראל, צמח לאחר שקיעת המשטר הסקטוריאלי ועליית המשטר האטטיסטי שלאחר 1948.

היה זה משטר שבו שלט הממשל, על שלוחותיו האזרחיות והצבאיות, במרבית ההשקעות במשק. הממשל שלט כמעט בלעדית בייבוא ההון החד-צדדי, אשר בשנות החמישים היווה את עיקר היווי ההון. עד סוף שנות השישים הלכה והתגבשה 'הכלכלה הגדולה' כשבמרכזה שלטו כמה קבוצות-הון שפעילותן הלכה והפכה למשולבת זו בזו. עד אז פעלו קבוצות אלה תחת הגנה מתמדת של הממשלה, שהפכה אותן, מטעמים עסקיים או בשל קשרי גומלין פוליטיים או יחסים משפחתיים, למעין 'סוכנים לאומיים' בלעדיים עבורה. השתלבות זאת החלה מייד לאחר 1948 עם חלוקת השלל, האדמות והנכסים של הפלסטינים אשר גלו, גורשו או נושלו, ובעיקר בתקופת 'הצנע' של תחילת שנות החמישים. אז חולקו זיכיונות לקבוצות מקורבות לפי מפתח סקטוריאלי, פוליטי ומפלגתי (בדרך כלל תוך שיתוף עם משקיעים זרים מקורבים). היו אלה זכיונות להקמת תעשיות מפתח שקיבלו מעמד מוגן מפני תחרות מבחוץ. מאוחר יותר חולקו בדרך דומה השילומים מגרמניה. הזרימה האדירה של מהגרים יהודים מאירופה, אסיה ואפריקה הגדילה את מספר התושבים פי שלושה תוך כעשור; היא העלתה את רמת הביקוש המצרפי באופן רצוף. תוך כדי כך עלתה השליטה הריכוזית בנכסי המפתח במשק. כך נוצר הקיטוב הסמוי שהחל להסתמן בין שני התהליכים המרכזיים של ההצבר: מצד אחד, ההגירה ההמונית שהייתה מנוף להצמחת המשק, ומצד שני, תהליך מיסוד יחסי השליטה במשק. אפשר לאמר שבתקופה קצרה יחסית, בשנים 1951-1954, או במלים אחרות, בין תקופת 'הצנע' ובין התחלת זרם סחורות השילומים מגרמניה, נוצקה תבנית יחסי הקניין הנהוגים בחלקם עד היום, ונחשבים ל'טבעיים' בעיני הנתינים הישראלים, היהודים והערבים.

בתקופת 'הצנע' התקיים משק בו הממשלה פיקחה על 80% מהיווי ההון והפעילה פיקוח הדוק על הייבוא, מטבע-החוץ, המחירים והשכר. בתקופה זאת נקבעו 'ההסדרים המוסדיים' הראשונים שהביאו לזינוק בריכוזיות השליטה על הנכסים החשובים במשק. אם נהוג לדבר על שלושה גורמי ייצור בסיסיים בחברה — קרקע, הון ועבודה — בתקופת 'הצנע' נקבעו ההסדרים לחלוקתם. נקבעו אז 'מפתחות' (הסדרי חלוקה קבועים)

להקצאת אדמות ורכוש שנלקחו מהפלסטינים, להקצאת ייבוא ההון, ומעל לכל, להקצאת כוח העבודה המהגר, שרובו היה נטול אמצעים.

לגבי חלוקת השלל הפלסטיני ידוע מעט מאוד. העובדות הבסיסיות הידועות הן שבשנת 1949 נחתמו הסכמי שביתת נשק, שעל פיהם סופחו למדינת ישראל קרוב לששת אלפים קמ״ר מעבר לשטחים שהקצה האו״ם ב-1947. כשבע-מאות אלף פלסטינים נמלטו או הוגלו. הם הותירו אחריהם שטחי קרקע מעובדים ומטעים, בתי מגורים ובתי מלאכה ומסחר, בתי-חרושת ומכונות. על פי הערכת סוכנות הפליטים של האו״ם, הגיע ערך הרכוש הנטוש ל-330 מיליון דולר.[22] ידוע שהוכן בעבר דו״ח מפורט על הרכב הרכוש הזה על ידי דוד הורוביץ, אז מנכ״ל האוצר. הוא הכין אותו לפי בקשת משה שרת, שקיווה לסיים את הסכסוך הישראלי-ערבי בתיווך האמריקנים והאו״ם, תוך מתן פיצויים וקליטה חלקית של הפליטים. הדו״ח נעלם ואינו נמצא בשום ארכיון.[23] מצירוף קטעי עובדות,[24] מסתבר שערב המלחמה ב-1948 החזיקה קק״ל בכ-900 אלף דונם בבעלות פורמלית וב-1953 גדל לפתע השטח שברשותה והגיע ל-3.3 מיליון דונם.[25] מסתבר, שהזוכים בנתח הגדול של האדמות היו קיבוצים שבאותה שנה החזיקו ב-1.3 מיליון דונם. בחלק הארי של אותן האדמות החזיק ׳הקיבוץ המאוחד׳. ניתן להניח שעד 1948 עובדו על ידי ארגונים ופרטים יהודים כמיליון דונם ושתוך שנתיים העביר הממונה על נכסי הנפקדים לידי ארגונים-פירמות-פרטים כמיליון דונם נוספים.

מעניין, שעד עתה לא נערך על ידי שום סוציולוג, מטעם או ׳ביקורתי׳, ציוני או ׳פוסט ציוני׳, מחקר אמפירי כלשהו כיצד חולק השלל, מי קיבל כמה ולמה. כפי שרייט מילס היה נוהג לאמר: ״...Methodolists! Get to work!״ (Mills, 1959, p. 123).

מצב הידע, לגבי הקצאת ייבוא ההון והתפלגותו, דומה: איננו יודעים מי קיבל באותן שנים נעלמות, כמה ולמה.[26] התוהו-ובוהו החשבונאי ששרר בשנים אלה מקשה אף הוא

---

[22] פרטים נוספים והערכות אחרות: *Lustick* (1980) ch. 5, ; וכן, *שגב* (1984) ע״ע 84-91. דיון בנושא מנקודת-מבט אלטרנטיבית: עקיבא אור ומשה מחובר (*ישראלי*) (1961, 1999) פרקים א-ב.

[23] ב׳יומן אישי׳ של משה שרת נרשם ראש פרק סתום: ״... טיפול בדו״ח של ועדת דוליק [דוד הורוביץ] על פיצויים בעד הקרקעות הנטושים ועוד...״ (*שרת*, 1978: כרך ב׳ עמ׳ 386). מסתבר שהיה דו״ח הערכה מפורט של ערך הרכוש. בארכיון הממשלה מופיע שמו של הדו״ח אבל הוא לא בנמצא, וכך גם בארכיון משרד החוץ. גם שני פקידים שהיו ממונים רשמיים על השלל, בנושאם את התואר ׳האפוטרופוס על נכסי הנפקדים׳, מילאו פיהם מים. מכאן שאין בנמצא מסמכים או עדויות על חלוקת השלל. איננו יודעים לאלו קבוצות או פרטים חולקו-נמכרו-הוחכרו הקרקעות. קטע מעניין אחר מופיע ביומני שרת, שם מובאים ראשי פרקים של דיון בהצעותיו של יוסף וייץ על הקצאת הקרקעות הפלסטיניות. הקטע סתום במקצת, אבל מעיד שהייתה יד מכוונת נעלמה של חלוקת האדמות: ״... נסתיים שלב א׳. 1,200,000 דונם הועברו לרשות הפיתוח. חייבים בפיצויים על 300,000 דונם, כולל אדמות הווקף, פיצויי כסף 400,000 לירות סטרלינג למוכנים להגר... 400,000 לירות סטרלינג זה יוצא 1,250,000 דולר אמריקני. החוק מחייב לפי ערך [של שנת] 1950 בלירות ישראליות, אז 30 לירות ישראליות לדונם, כבר שילמנו כ-300,000 לירות ישראליות פיצויים בעד 3,500 דונם... בעיית פיצויי קרקע מ-150,000 דונם הטעונים פיצויי קרקע בנגב הצפוני 81,000 דונם ואין בעיה... ״ (*שרת*, 1978: כרך ב׳ עמ׳ 481).

[24] למשל *שרת* (1978) ע״ע 357, 481, 508.

[25] על פי *הלמ״ס* (1953) פרסום מיוחד מס. 19

[26] ראו הוויכוחים המעניינים בכנסת על הקצאת המלווה האמריקני הראשון, בעיקר *דברי הכנסת* 1, כרך ג׳, ע״ע 40, 445; כמו כן *שרת* (1978), ב׳ עמ׳ 509; *שגב* (1948), ע״ע 294 ואילך. *דן* (1963) מקומות רבים העוסקים בהקצאת השילומים. מעניינים ביותר זכרונותיו של הרמן הולנדר מנכ״ל משרד המסחר והתעשייה באותן שנים (*Hollander*, 1979).

על הבדיקה.[27] מה שאנו יודעים הוא, ששנות 'הצנע' היו מכרה זהב עבור קבוצות ובודדים שזכו לרשיון-ייבוא, למענק או להלוואה בריבית שלילית.[28]

ניתן להסיק על פי עבודה של הרולד לובל, שהיה ממקימי החשבונאות הלאומית של ישראל, שהתפלגות היווי ההון בשנות החמישים הייתה: 50%-60% בסקטור הפרטי, 20%-25% בסקטור הציבורי, 20%-25% בסקטור הממשלתי.[29] מסקנה זאת דומה לממצאיו של חיים ברקאי לגבי ראשית שנות השישים.[30] אם נביא בחשבון שהממשל באותה תקופה שלט כמעט לחלוטין בהשקעות, אין מנוס מהמסקנה שהתפלגות זאת משקפת את מפתח חלוקת השלל הבין-סקטוריאלית של שנות החמישים.

שתי שיטות הקצאה עיקריות היו אז: סבסוד אשראי שלגביו אין ידע סטטיסטי, ושיטת 'הזכיונות'. מדובר בתקופה שבה הועמסו מגבלות ומחסומים שונים ומשונים על מרבית הפעילות המשקית. מטבע הדברים שבתהליכי הייצור והשיווק החלו להתווסף מיני 'תשומות' שכדוגמתן מוצאים במשקים מרקנטליסטיים כמו בגרמניה של המאה השמונה-עשרה המפוצלת למאות מדינות, או במדינות מתפתחות שלאחר מלחמת-העולם השנייה. ברור שמחסומים מסוג זה הם כפל-לשון ל'מחסורים', ואלה הצמיחו שכבת 'זכאים', בעלי הזיכיון; או, כפי שכינו זאת, בעלי 'הרישיון'.[31] זה הרקע שממנו צמחו קבוצות-ההון הגדולות ורוב הפירמות הסֶטיליטיות לקבוצת 'הגרעין' של היום, תפסו את מעמדן וקיבעו את דפוס היחסים של הממשל ו'הכלכלה הגדולה' עד לתחילת שנות התשעים.

מי שמעיין ב'דברי הכנסת' מאותה תקופה יופתע לגלות שדווקא באותה תקופה 'אידיאולוגית', האינטרסים הממשיים היו גלויים והכנסת שימשה במה לקונפליקטים תכליתיים על השלל הרב שעמד לחלוקה. כיום, בתקופת הפריחה של 'העיתונות

---

[27] כפי שמציין דן פטינקין, שניסה לערוך את החשבונות הלאומית בעשור הראשון של ישראל, אין התאמה בין הקצאות הממשל באותן שנים ובין ההשקעות של הפירמות והארגונים מקבלי ההקצאות. סך המענקים וההלוואות מהממשל למפעלי הסקטור הציבורי בשנים 1952-1953 עלו על סך-כל ההשקעות של המפעלים הללו (*פטינקין*, 1965: עמ' 80).

[28] באותן שנים סירבה ממשלת ישראל 'להכיר' בקיומה של אינפלציה מטעמי כבוד, תופעה שכונתה על ידי פטינקין 'אינפלציה כבושה'. משום כך הגיעה הריבית על הלוואות רשמיות לכעשירית עד לחמישית מגובה הריבית בשוק השחור.

[29] *Lubell et al.* (1958)

[30] *ברקאי* (1964).

[31] כך למשל, זיכיון או 'רשיון' לבנק נחשב אז למכרה-זהב. באותה תקופה, שבה דווקא החלו להתחסל בנקים קטנים וקופות האשראי, צמחו כל מיני בנקים בשמות שונים בתירוצים עוד יותר משונים; כגון 'בנק אגוד' שהוענק לווילי כהן (מיליונר יהודי בריטי מקורב לשרי מפא"י דרך הסוכנות היהודית), 'בנק הפועל המזרחי' לחיזוק עסקי הקואליציה עם המפלגה הדתית-לאומית, 'בנק ישראלי לתעשייה' להעמקת קשרי הגומלין עם כמה תעשיינים מ'הציונים-הכלליים' (המפלגה הליברלית לעתיד), 'בנק לייצוא' לחיזוק הקשרים עם המיליונרים היהודים בריטיים וולפסון, קלור וכן עם קבוצת האחים מאיר (שעד לאחרונה עמד בראשה זלמן שובל), 'בנק למלאכה' למימוש הבטחות לעסקני התאחדות בעלי המלאכה ערב הבחירות של 1955, 'בנק לסחר חוץ' למימון קבוצה מקורבת במפלגת 'הציונים הכלליים', הלוא הם בעליה של 'החברה המרכזית למסחר והשקעות', 'בנק כללי' לסיפוק גחמותיו של אדמונד רוטשילד הצעיר, 'בנק יעסר' לחיזוק הקשרים עם תפוצת המקורבים מאמריקה הלטינית, ועוד ועוד.

החופשית׳ (כך מכנים עצמם בעלי העיתונים) ו׳פתיחת המשק׳ (כך מכנים זאת בעלי המשק), יש צורך לעתים בתחכום רב, כדי להבין אלו אינטרסים מסתתרים מאחרי מדיניויות והצהרות פוליטיות. הכנסת של היום, המלאה בעסקנים חופשיים שהשתחררו ממורא ועדות המינויים, והנבחרים באופן סחיר ביותר, הינה חסרת חשיבות פוליטית. זאת אולי הסיבה ל׳ליברליזציה׳ המפלגתית. העסקים החשובים כבר מתנהלים במקום אחר. בראשית שנות החמישים, לעומת זאת, נחשבה עדיין הכנסת לחשובה. הויכוחים בכנסת של תקופת ׳הצנע׳ הפכו ללוהטים ביותר כשהיה מדובר בזיכיון חדש. נציגי ׳סולל-בונה׳ (אז הקונצרן הגדול במשק) מצאו עצמם לפתע דוברי ״סקטור העובדים״ ומחו בשמו נגד המגמה הממשלתית ״להעשיר את היוזמה הפרטית״. כל זאת, משום ששר האוצר אליעזר קפלן התנגד להשתלטות ׳סולל בונה׳ על בתי-הזיקוק שניטשו על ידי הבריטים. הם כעסו על כך שקפלן העדיף את קבוצת ׳דיסקונט׳ או את ׳החברה המרכזית למסחר והשקעות׳ במתן זיכיון לבית-חרושת לצמיגים ובית-חרושת לנייר (*דן*, 1963: פרק 40). לעומת זאת, ח״כ גיל מ׳הציונים הכלליים׳ בשאילתה אופיינית לאותה תקופה, מציק לקפלן: ״... הסוחרים הפרטיים בישראל נמנעים בשנים האחרונות מלבוא בקשרי מסחר עם גרמניה. רק ׳סולל בונה׳ קונה בגרמניה מפעלים שלמים ומעביר אותם לארצנו ולפעמים תחת מסווה של העברת חפצי עולים...״ (*דברי הכנסת* 1, כרך ג׳: 450). בישיבה אחרת טען אותו ח״כ גיל כי תשעים אחוז מ׳הרכוש הנטוש׳ הפלסטיני נמסרים לחברי מפא״י: ״... הממונה על רכוש האויב עושה ברכוש הזה כראות עיניו ולטובת המפלגה אשר אליה הוא משתייך, לטובת חבריו וידידיו... כל המדינה נעשית פוליטביורו אחד...״ (דברי הכנסת 1, כרך ג׳: 40). אולם, בדרך כלל לא התעוררו עסקני ׳הסקטור האזרחי׳, ישראל רוקח ויוסף ספיר, למחות על ׳השיטה׳; אלא אם כן התעורר חשדם כי, חלילה, חלה תזוזה כלשהי במפתח ההקצאות הבין-סקטוריאלי. או-אז, גונתה ׳השיטה׳ בלהט. כך קרה, כשיום אחד גילה ישראל רוקח ש׳המשביר המרכזי׳, סמל הבולשביזם בעיני הסוחרים של אותה תקופה, העז לפרוש מלשכות המסחר שבהן היה שותף עם הסוחרים הפרטיים מאז ימי המנדט הבריטי. כנציג המסחר החופשי הוא ראה בפרישה זאת, שפירושה המעשי היה הגברת התחרות במשק, מזימה הראויה לגינוי חריף. ״... צעד מוזר זה של ׳המשביר׳ מסמל את העובדה המעציבה של העדפת ׳סקטור׳ אחד במסחר על משנהו...״ (שם, עמ׳ 1,023). דב יוסף, שר הקיצוב (היה משרד ממשלתי כזה), מיהר להרגיעו בהכריזו כי אין אפליה ברשיונות הייבוא, ו׳המסחר החופשי׳ ימשיך לקבל את חלקו. אבל בדרך כלל עבדה ׳השיטה׳ היטב; וככל שהפרדסים והמטעים הפלסטינים הנטושים חולקו כיאות, המלווה האמריקני הגיע בחלקיו המוסכמים לכיסי הפרדסנים, והתעשיינים והסוחרים נהנו ממיכסות רשיונות הייבוא — מיתנו ׳הציונים הכלליים׳ את ביקורתם. בפרוטוקול אופייני לאותה תקופה ניתן למצוא רב-שיח מעניין על שיטת החלוקה:

״ -- אבא חושי (ראש עיריית חיפה): הסוכנות היהודית היא הייבואן הגדול ביותר של חומרי בניין. היא נותנת לקיבוצים חומרי בניין במקום תקציב ואלו מוכרים אותם בשוק שחור. יש לנו חומר בנוגע לעשרים ושנים מקרים של שוק שחור מצד קיבוצים...

-- דב יוסף (שר הקיצוב): בעלי בית חרושת ׳ליבר׳ וכן בעלי בית החרושת ׳צ.ד׳ מר דבלבסקי [המקורב לצ״כ] עומדים כבר למשפט. כן ניפתח תיק נגד בית החרושת ׳עלית׳ [המקורב ל׳חירות׳].

-- בן-גוריון (ראש ממשלה): איך יעשו בעלי בתי חרושת גדולים כאלה עסקי שוק שחור? הלא הם מיליונרים.

-- אבא חושי: גם בימי האנגלים הם אספו את עושרם מפעולות כאלה...

-- בן-גוריון: אפשר להטיל על מר ליבר קנס של 20,000 לירות?... " (*שגב*, 1984: עמ' 294).

ובכנסת התקיים ויכוח מסתורי בין אלישר 'ספרדי טהור' וייבואן קפה וטבק ידוע, שבחר לשבת בקואליציה, ובין דב יוסף:

" -- דב יוסף: יש לי אוסף יפה של דוגמאות, איך הם [בעלי התעשייה והסוחרים] מרמים את הציבור בשטח הקפה...

-- אליהו אלישר: אין אנו מדברים כנגד פיקוח זה דווקא.

-- יוסף: אני מכיר את אנשי ואני יודע שאתה מתכוון רק לפיקוח הפוגע בך [בעסקי משפחתך] ואינך מתנגד לפיקוח הפוגע במישהו אחר..." (*דברי הכנסת*, 1, 31.1.50 ע' 690).

הדתיים בדרך כלל שתקו. הידועים ביניהם, פורוש ולורנץ, הרבו לספסר במט"ח; אבל גם רוזנברג מ'המזרחי' (אביו של ח"כ בן-מאיר מהפלג הלאומני של המפד"ל), אשר שימש כסגן שר הסעד, עסק במשך שנים בתעלולי שוק שחור, ורק תודות לעסקי קואליציה מסועפים נמנע ממנו לשבת מאחרי סורג ובריח.[32]

'חירות' השתדלה באותה תקופה לשקם את הנתחים שאבדו לה מאז 1948 בשוק האלקטורלי. בניגוד לתדמיתו המאוחרת, מנחם בגין עדיין לא גילה את המעברות ואת הפוטנציאל האלקטורלי הטמון במהגרים מאסיה-אפריקה שלאחר 1948. שמו עדיין היה בייגין, והוא לא נזקק להצגות חנופה ל'מסורת ישראל'. עד בחירות 1955, 'חירות' התמקדה בעיקר בזעיר-בורגנות ובמהגרים ממזרח וממרכז אירופה.

"... בן אליעזר: אך אני אומר לכם שהמטרה של 'הצנע' היא נישול גמור של מעמד החנוונים בארץ הזאת. ומי יבוא במקומם? הפקידות... אין לכם תוכנית, ורק לאדם אחד בבית הזה ולתנועה אחת בבית הזה יש תוכנית. זהו מר בן-גוריון ותנועת מפא"י. זוהי תוכנית השתלטות כלכלית מלאה על הארץ, תחת מחסה של 'הצנע', נישול החנוונים ונישול הקואופרטיבים..." (*דברי הכנסת*, 1, 2.5.49 עמ' 444).

החשש של עסקני 'חירות' מפני הרחקתם מחלוקת השלל, עוררה אותם להתמקד באופן כפייתי בהקצאות הממשל ובשיטות החלוקה. רוב הנאומים שהשמיעו אז עסקנים כמו בדר, בן-אליעזר ולנדאו, עסקו בעיקר בשני נושאים: התקציב הממשלתי וייבוא ההון החד-צדדי. הם החלו לנהל רומן לוהט עם 'הליברליזם' — ולהפתעת אלו המכירים את 'הליכוד' של שנות השמונים, הם לא פסקו מלהטיף ל'זכויות אזרח' ול'דמוקרטיה'. הם טענו ללא הרף, כי 'הרשות המחוקקת' היא זאת שצריכה לנהל את המדינה. הם דרשו להקים 'ועדות ציבוריות' שתקבענה את הקצאות תקציב הפיתוח (שרובו מומן אז מייבוא הון חד-צדדי). הם ניזונו זמן רב מהתקווה שהממשל האמריקני של עידן המלחמה הקרה לא יעשה עסקים עם 'הממשל הבולשביקי' של מפא"י. שהרי מי אם לא 'חירות', ובגין בראשה, תיטיב לייצג את האינטרסים האמריקניים במזרח התיכון בכלל ובישראל בפרט? אולם כשהגיע להפתעתם המלווה האמריקני הראשון, יצאו ממש

---

[32] *שרת* (1978), כרך ב': עמ' 509

עיניהם מחוריהן. בן-אליעזר מיהר לתבוע נתח: "... איך ובאיזה צורה יחולק הכסף בין הסקטורים הכלכליים בארץ? מהו הביטחון שכסף זה יחולק קודם כל בין הסקטור הקולקטיבי בצורה המתאימה ומה הביטחון שמלווה זה יחולק לסקטור היוזמה הפרטית. ולבסוף מהו הביטחון גם כלפי **הציבור האחר** שבשמו יש לי ודאי הרשות לדבר... ציבור זה רוצה ותובע להבטיח לעצמו שיתוף פעולה מלא גם במה שאתם מכנים מפעלים קונסטרוקטיביים. וכשם שלא ויתר בשטחים אחרים, כן לא יוותר בשטח זה..." (שם, 17.3.49, עמ' 150).

בגין תפס בצורה אינטואיטיבית את תהליך קיטוב ההכנסות ואת התחלת התגבשות 'הכלכלה הגדולה', שחוללו מדיניות 'הצנע' וחלוקת ייבוא ההון החד-צדדי. הוא ידע לתרגם את מרירותו האישית המצטברת משנות גלותו הארוכות ממרכז הממסד הפוליטי (בגלל נמהרותו של ז'בוטינסקי שהצליח להרחיק מפלגה שמרנית כמו הצה"ר מהמשאבים הציוניים בתקופה המכריעה של התגבשות 'הסקטורים' בפלסטינה), ולהפכה לקיפוח קולקטיבי; כך הצליח להפוך לסמל אנטי-ממסדי בעיני המון המהגרים היהודים שלאחר 1948 שנותרו מחוץ לחלוקה הסקטוריאלית. 'הציבור האחר' הלך וגדל מבחירות לבחירות כשבגין הופך את חלוקת השלל, ובעיקר את ייבוא ההון החד-צדדי, לנושא אלקטורלי מרכזי. דוגמא אופיינית מצויה בספרו של יוסף אלמוגי, שהיה אז ראש מועצת פועלי חיפה: "... במהלך הנאום פנה בגין אל אחד השומעים ושאלו: 'האם קיבלת מהממשלה עשרת אלפים לירות?' הנשאל הנבוך השיב כמובן: 'לא, לא קיבלתי'. בגין שציפה לתשובה זאת, ניצלה מיד למכת מחץ רטורית: 'ודאי שלא קיבלת! אך הסוכנות קיבלה עבורך אלפים ורבבות לירות, כשהיא מבזבזת אותן ואינה נותנת לך את המגיע לך..." (*אלמוגי*, 1980: ע' 173).

עם זאת, יש לזכור שתקופת 'הצנע' וחלוקת השלל, היטיבה עם לא מעט מעסקני 'חירות' או סוחרים שהיו מזוהים עימם.

יעקב מרידור, לעתיד שר הכלכלה בממשלת בגין, החל אז את עסקיו ההרפתקניים תוך השתלבות מפתיעה ביוזמות ממסדיות ובקבלת זרם בלתי פוסק של סיוע ממשלתי. גם חתנו לעתיד של מרידור וגזבר 'חירות' בשנות השבעים, יוסף קרמרמן, קיבל זיכיון בסחר עצים ולבידים. יחד עם 'סולל בונה', 'המשביר' ומשפחת סחרוב מ'הציונים הכלליים' (קבוצת סהר), הקימו קרטל לייצור ולאספקת לבידים. גם ראובן הכט, אחד ממבריחי הנשק של אצ"ל באירופה, קיבל זיכיון בלעדי ותמיכה ממשלתית לייבוא גרעינים לישראל, וכך צמחו ממגורות 'דגון' המתנוססות בשערי נמל חיפה (*אלמוגי*, 1980: עמ' 137).

מעניינים ביותר נאומיו של אברהם רקנאטי, אחיו של מייסד בנק דיסקונט וח"כ ראשונה מטעם 'חירות'. בנוסף להבלים שהיו חביבים על עסקני 'חירות' בנוסח "תקומת הבית השלישי" ו"שחרור שתי הגדות של הירדן", הוא הירבה לעסוק בזכויות 'המסחר הפרטי' ו'האזרח הקטן'. הוא נהג להאשים את הפירמות ההסתדרותיות והממשלתיות בספסרות ובאפליית הייבואנים הפרטיים. אולם כשהגיע המלווה האמריקני הראשון לשיקום הפרדסים, חלה תזוזה מפתיעה בעמדותיו. הוא דרש לרכז את ההקצאה בידי ממשלת מפא"י השנואה, כדי שזו תעביר בצורה מתוכננת את הכספים לידי הפרדסנים הגדולים. הסיבה לשינוי הייתה נעוצה כנראה בחדירתה של קבוצת 'דיסקונט' לענף הפרדסים והתחלת השתלטותה על 'פרדס סינדיקט'. חלק אחר מהמלווה האמריקני, ומאוחר יותר, חלק מהשילומים מגרמניה, נועד לפיתוח ענף הספנות. ענף זה יהפוך

בעתיד לאחד מהנכסים הגדולים של משפחת רקנאטי. ח"כ אברהם רקנאטי, מכל מקום, גילה בקיאות מופלגת בנושא: "... אני מחייב את חוק המלווה המובא לפנינו, ומעריך כראוי את הצורך להעניק את הערבות הדרושה בתנאי שחוק אחד יהיה לחברות הנמצאות באותו מצב, ושהן יהנו משוויון זכויות גמור עם 'צים'... 'צים' נהנית מזכויות יתר הנשללות מחברות פרטיות... זאת הגישה המונופוליסטית האימפריאליסטית המוכרת לנו היטב משטחים כלכליים אחרים והמדרדרת אותנו למדרון. רק אם למר רמז [שר התחבורה דאז] יהיה העוז לתרגם את הדיבורים למעשים ממשיים לטובת הספנות הפרטית... נוכל לקוות לשינוי לטובה..." (*דברי הכנסת*, 1, 21.3.50: עמ' 1,084).

שנה לפני-כן, לא נראה עסקן זה של 'חירות' חושש במיוחד לגורל הספנות הפרטית. 'דיסקונט השקעות' (בגלגולה הקודם, 'החברה הישראלית למימון והשקעות') הייתה אז עדיין שותפה של 'צים', 'אמפ"ל ו'פי.אי.סי' ב'קו ישראל אמריקה'. הפירמה קיבלה בלעדיות בהובלת סחורות, בעיקר מזון וחומרי גלם מארה"ב לישראל ובחזרה. הבעיות התעוררו, כשהחלו מריבות בין השותפים. 'צים' התארגנה מחדש בעוד שקבוצת דיסקונט, לאחר לבטים ומריבות משפחתיות החליטה להקים את 'אל-ים'.[33] זאת כנראה הסיבה לחששו הפתאומי של ח"כ רקנאטי לגורל הספנות הפרטית.

אם כן, מבנה המשק המקובע, המוכר לנו עד לראשית שנות התשעים החל לבצבץ בתקופת חלוקת הקרקעות והזיכיונות של ראשית שנות החמישים. מאידך גיסא, ספק אם מבנה זה היה מתגבש ללא קיומו של השלל הגדול ביותר של התקופה: כוח העבודה והביקוש העולה אותו סיפקו המוני המהגרים היהודים שהגיעו לאחר 1948. שלל זה, בעיקר במשק תעשייתי המצוי בראשית התפתחותו, הינו חסר תחליף. בלעדיו, אין משמעות להקצאות ההון והקרקע.[34] ואכן התחרות על המשאב הזה, שבחלקו היה אמור להחליף את כוח העבודה הפלסטיני, הייתה חריפה. בתחרות היו מעורבים כל הגופים הפוליטיים. כולם עסקו במִלת הקסם 'קליטה'. הארגון היעיל ביותר של 'הקליטה' היה מפא"י, שלרשותה עמדו כלים ארגוניים בדוקים. 'הגושים' של שרגא נצר ודומיו הופעלו ברחבי הארץ ומצעדי 'הנשמות המתות' החלו להראות את יעילותם.[35]

עיצובם של המהגרים, תהליכי הסטנדרטיזציה של המגוון הרחב של הרגלים ונוהגים (כינו זאת 'כור היתוך'), והפיכתם לכוח עבודה וצריכה צייתן, נעשה בעיקר באמצעות המתכון הבדוק מִני קדם של לאומנות תוך יצירת אויב משותף. בין השאר ניתן להניח, כי חימום הסכסוך ישראלי-ערבי תרם רבות לעיצוב זה.[36]

הקיטוב – שהחל להסתמן בין ההגירה ההמונית, שהייתה מנוף להצמחת המשק, ובין תהליך קיבוע המשק – מומחש היטב בזכרונותיהם של בני התקופה. דוד הורוביץ,

---

[33] *רקנאטי* (1984) עמ' 69.

[34] *Kuznetz* (1965)

[35] *ידלין* (1980) פרק 13, וכן ע"ע 110-112. *אלמוגי* (1980) פרק 20. *נצר* (1980).

[36] מי שהירבה להדגיש נקודה זאת ולהסתייג ממנה באיסטניסיות היה משה שרת ביומניו האישיים (בעיקר כרך ג'). שלמה אהרונסון ודן הורוביץ – אשר לא ידעו על קיומם של יומני שרת, שפורסמו על ידי בנו, יעקב שרת, רק בשנת 1978 – טענו כי אחת מ'הפונקציות הסמויות' של מדיניות פעולות התגמול בשנות החמישים הייתה ליצור אינטגרציה בקרב המון המהגרים היהודים וחיזוק התמיכה בממשלת בן-גוריון (*אהרונסון והורוביץ*, 1972).

אז מנכ״ל משרד האוצר, כותב: ״... כאן הצטופפו במעברות ובמחנות העולים רבבות אנשים עייפים מסבל המלחמה, רדופי אימי השואה ובהם רבים המטופלים במשפחות גדולות... מחנות האוהלים והצריפים היו טחובים ורטובים בימי חורף, ולוהטים בחום הקיץ השרבי. הצפיפות, הזוהמה והצחנה התישו את כוחותיהם וזעזעו את נפשם למודת הסבל ורווית זכרונות הזוועה...״ (*דוד הורוביץ*, 1975: ע״ע 23-24). ״... העלייה הביאה איתה כל שנה רבבות עולים חדשים, וגליה הלכו וגאו. המעברות — אותם מחנות מעבר המוניים, אפורים וצפופים, השרויים במצוקה וסובלים חרפת רעב, הפכו למאורות זוהמה, דכדוך נפשי ויאוש, ואבטלה מאונס. קשרי המשפחה החלו להתרופף בהם ואשיות החברה המסורתית להתמוטט...״ (שם, 110).

על אותה שנה בדיוק, שנת המצוקה והמחסור של מרבית האוכלוסייה היהודית המהגרת ושל הפליטים הפלסטינים, הנוכחים והנפקדים, כותב הארי רקנאטי, אז בעליה ומנהלה של קבוצת דיסקונט המתפשטת במרץ לעבר ענפי תעשיות המפתח, המסחר, הספנות והנדל״ן: ״... בשנת 1951 היו לי טעמים טובים להיות שבע רצון מן המלאכה שהושלמה. הבנק שהניח אבינו שגשג והיה בסיסה של קבוצה פיננסית ממדרגה ראשונה בישראל...״ (*רקנאטי*, 1984: עמ׳ 71).

יש לזכור שמדובר בבנק משפחתי בינוני שנוסד כחמש-עשרה שנה קודם-לכן והיה אחד מעשרה בנקים בסדר-גודל דומה. כבר בתחילת שנות החמישים הפך בנק זה לבנק השני בגודלו (בנק הפועלים היה עדיין קטנטן) ולקונצרן התעשייתי הרביעי בגודלו בישראל. באמצעות ׳דיסקונט השקעות׳ שקמה אז, הקבוצה נכנסה להשקעות במִגוון מרשים של ענפים חדשים (לרוב באמצעות רכישות של מפעלים קיימים); אלה נראות מרשימות ביותר, לגבי סוחרי טבק וקרקעות לשעבר שלא נגעו מימיהם בייצור תעשייתי. ההשקעות היו בענפים כמו גומי, נייר, אספקת דלק, ספנות, אלומיניום, ביטוח, בנייה, משכנתאות, מטעי הדרים, ציוד חשמלי ואלקטרוניקה. ההתפשטות המהירה של קבוצת דיסקונט הייתה דומה להתפשטותן של קבוצות-הון אחרות, מקורבות לממשל: כך התפשטו במהירות ׳החברה המרכזית למסחר והשקעות׳ (התמזגה בשנות השבעים בקבוצת ׳כלל׳), האחים מאיר (׳בנק ירושלים׳, ׳רדימקס׳, ׳כלבו שלום׳), קבוצת ׳מגדל׳ (נבלעה בסוף שנות הששים בקבוצת ׳לאומי׳ עד סוף שנות התשעים), האחים סחרוב (קבוצת סהר), משפחת פקר (׳פקר פלדה׳), ועוד כל מיני משקיעים זרים מקורבים כמו קבוצת מיאמי, רובינזון, בוקסנבאום, וולפסון, קלור, ברונפמן ועוד רבים ומובחרים. נראה, שקצב התפשטות כזה של הקבוצות, מקורו בעידוד הישיר של הממשל הישראלי ובקשרי הגומלין ההדוקים שהחלו להתרקם בין האליטות העסקיות, הממשליות והצבאיות. התרחבות זאת של נכסים הביאה את קבוצת ׳דיסקונט׳ לבעיה המאפיינת קונצרן ענק במשק אוליגופולי. כך כותב הארי רקנאטי על אותה שנת 1951: ״... התייגעתי להעלות על דעתי יוזמות חדשות בישראל, אך ללא הצלחה, שכן בקבוצה שלנו כבר היו לנו כל החברות הבנות המיישבות עם פעולתנו הבסיסית...״ (*רקנאטי*, 1984: עמ׳ 72).

במשטר זה של התרחבות הצבר תוך כדי תהליך סמוי של ריכוזיות השליטה, החלה התפוררותו הגלויה של המבנה הסקטוריאלי. הבולט בהתפוררותו היה אותו גוש לא מאורגן של ראשי עיריות, סוחרים וייבואנים, בעלי מטעים ורנטיירים, אשר כונה בעבר ׳הסקטור האזרחי׳. הביטוי האלקטורלי של סקטור זה היה המפלגה הליברלית, או כפי שנקראה בשנות החמישים ׳הציונים הכלליים׳. בתקופת ׳הצנע׳ בה היה פיקוח הדוק על

מוצרים ומטבע-חוץ, בצדו של שוק שחור פורח, התארגנה המפלגה וזכתה בבחירות 1951 בקרוב לחמישית מקולות המצביעים.

הדעה המקובלת היא, שסיסמת הבחירות שלה "תנו לחיות בארץ הזאת" הביאה לה הצלחה זאת. הסיסמה, שהייתה פרפראזה על 'לסה פר' הליברלית, קראה תיגר על המשטר האטטיסטי שהחל להתגבש, ונראתה כמאחדת לזמן קצר את הבורגנות הישראלית מפני האיום 'הסוציאליסטי' של מפא"י. אולם היה זה איחוד לזמן קצר בלבד. הוא הלך והתפורר ככל שהתברר לבורגנות הגדולה טיבו של משטר זה. היה זה הישגה האחרון של המפלגה כ'אלטרנטיבה ליברלית', הישג שעסקניה התרפקו עליו שנים רבות.[37] מאז שקעו 'הציונים הכלליים'; היה זה עניין של זמן בלבד עד שנבלעו בקרב מפלגת המון לאומנית כמו 'חירות' של בגין ב-1965, ולבסוף בתוך 'הליכוד'. התהליך הזה אינו אלא השתקפות של הקיטוב בתוך הסקטור העסקי. בסקטור זה שררה בתחילה זיקה כלשהי בין המעמד הבינוני המסורתי מתקופת המנדט – הרנטיירים, בעלי המלאכה והסוחרים הקטנים – ובין 'הכלכלה הגדולה' שהתפתחה במהירות בתקופת הצמיחה המהירה של המשטר האטטיסטי. מאז 1954 לערך החלה בורגנות גדולה זאת להתבדל מהבורגנות הקטנה, כשהיא מתחברת ליוזמות הממשלה והפירמות ההסתדרותיות הגדולות שנוהלו על ידי רשת המנהלים המדינתיים החדשה.

התפוררותו של סקטור ההסתדרות נראתה גלויה פחות, אולם הבקיעים צצו כבר בשנות החמישים. בגלל העדרה של עיתונות חופשית בזמן ההוא (להוציא את *העולם הזה*), היה קשה לצפות בהתפוררות בבהירות, אבל הסימנים הלכו והתרבו: בסוף שנות החמישים התנהלו מריבות בלתי פוסקות בין קבוצות שרים, חברי-כנסת ומנהלים בארגונים ממשלתיים והסתדרותיים; הם נחלקו בנושאים כמו מדיניות חוץ וביטחון, עמדות כוח במפלגה ובהסתדרות, 'סיעת שרת' ו'סיעת לבון' מול 'סיעת בן-גוריון', 'ותיקים' מול 'צעירים', הקצינים הפורשים נגד 'שומרי החומות', 'הגוש' נגד הטכנוקרטים.[38] קונפליקטים רחשו בין שרי ממשלה מטעם מפא"י ובין אנשי ועד-הפועל של ההסתדרות, בין האחרונים ובין מנהלי הפירמות ההסתדרותיות, בין המשק הקואופרטיבי, בעיקר החקלאי, ובין מנהלי הפירמות התעשייתיות.

מעל לכל החלו לבלוט לקראת סוף שנות החמישים שלל הסתירות הפנימיות שהיו טמונות בעצם יסוד ההסתדרות ב-1920. מצד אחד היא הייתה ארגון מדיני-לאומי שנועד להגביר את קצב הצבר ההון; ומנגד, היא גם נועדה להיות איגוד קהילתי האמור להגן באופן בלעדי על שכר העבודה והתעסוקה. למשך זמן-מה היה ניתן לחקות את ברית-המועצות ואת איטליה הפשיסטית של שנות העשרים: להכריז על ביטול הסתירות, ועל ביטול האינטרסים של מעמד הפועלים על ידי 'העלאתם' לדרגת אינטרס

---

[37] *אבנרי* (1984), פרק ג'.

[38] בדרך כלל המנצחים מסבירים את הקונפליקט כמחלוקת אידיאולוגית ומדינית (למשל כל כתבי פרס), ואילו המפסידים גורסים שמדובר בתככים ובקנוניות (למשל את זכרונותיהם של שרת, לבון, רבין, אלמוגי, דן, ידלין, ושורה של מפסידנים אחרים). בדיקת המחלוקות האידיאולוגיות של שנות החמישים – בעיקר באשר ליחסי ישראל-ערב, יחסי ישראל-ארה"ב, ואופיו של המשטר בישראל – מראה שבדרך כלל ההבדלים בעמדות היו שוליים, ועיקר המאבק בין הסיעות והקבוצות התמקד ביחסי הכוח ביניהם.

לאומי (׳ממעמד לעם׳). באופן מעשי, בדומה למשטר הסובייטי, ניתן היה להבליע את הסתירה באמצעות מלחמה באויבים משותפים.

לאורך תקופת המנדט היו אויבים משותפים רבים, ממשיים ומדומים: בעלי מטעים, בורגנות יהודית ופלסטינית, עבודה ערבית זולה, פאודליזם מזרחי, לאומנות ערבית, אימפריאליזם בריטי, פאשיזם יהודי, ועוד. כנגד כל אלה יכלו לטעון מנהלי ההסתדרות, כי האינטרס הלאומי מיוצג היטב על ידי האינטרסים של העבודה העברית. לאחר 1948, ובעיקר לאחר תקופת ׳הצנע׳ וחלוקת השלל, היה קשה להעלים את אופייה הכפול של ההסתדרות: מצד אחד קבוצת-הון שחתרה להגדלת השליטה במשק, ומצד שני ארגון המייצג שכירים הניצבים רוב הזמן בעימות עם בעלי הון. רק שיעור צמיחה כללי גבוה עשוי לרכך אינטרסים סותרים אלה. וזה בעצם מה שאירע בישראל במשך כשני עשורים: משטר של הרחבת ההצבר תוך כדי תהליך סמוי של ריכוזיות.

תהליכים דומים אירעו גם בעולם הקפיטליסטי המפותח, בשני העשורים שלאחר מלחמת-העולם השנייה; רבים התפתו לראות בתהליך זה שלב חדש בהיסטוריה האנושית: קץ הסתירות של תהליך ההצבר, שהביא עידן ׳השפע׳. היה זה זמנן הטוב של האידיאולוגיות הדומיננטיות במדעי החברה מהסוג של ׳קץ הקפיטליזם׳, ׳קץ האידיאולוגיה׳, ׳החברה הפוסט-תעשייתית׳, ׳קורפורטיזם׳, ׳מדינת רווחה׳ ועוד כל מיני כינויים אשר מאז שנות השבעים התבררו כמוטעים.

בסקטור ההסתדרות קיבלה הסתירה שבין תהליך ההצבר ובין ייצוג העובדים את ביטוייה הפוליטי בקונפליקט על האוטונומיה של מועצות-הפועלים. בשנות החמישים המוקדמות גבר הקונפליקט בין מועצות-הפועלים העירוניות, בעיקר בערים התעשייתיות כמו תל-אביב וחיפה, שבלטו באוטונומיה שלהן, לבין האיגוד המקצועי והוועד-הפועל במטה שבתל-אביב.

תהליך כפיפתן של מועצות-הפועלים למרות המרכז בתל-אביב נעזר בהתערבות כבדה של שרי הממשלה, שהפקיעו מידי מועצות-הפועלים את לשכות-העבודה ואת קופות האשראי הקואופרטיביות. הממשלה התערבה בסכסוכי עבודה כמעט בעקביות לטובת בעלי-ההון, בניגוד לעמדות מועצות-הפועלים (*אלמוגי*, 1980: פרקים 12, 18).

כך אירע בשביתת הימאים הגדולה בתחילת שנות החמישים. שרי הממשלה – ובעיקר בן-גוריון, אשר ראה בכך הזדמנות להוכיח לאמריקאים באלו אינטרסים מצדדת ישראל בתקופת המלחמה הקרה – טענו שמדובר ׳במזימה קומוניסטית׳, והחריפו את המצב כששלחו כוח גדול של שוטרים לדיכוי השביתה. בן-גוריון אף ניסה להשתמש בצבא לדיכוי שביתת הרכבות. התערבותו של בן-גוריון בלטה בעיקר בסכסוך בין פועלי מפעל הטקסטיל הגדול של ישראל ׳אתא׳ לבין בעליו הנס מולר. בניגוד לעמדת מועצת-הפועלים, דרש בן-גוריון מהעובדים להיכנע לדרישות בעל המפעל, אשר מִצדו סירב להכיר בסמכותו החוקית של ועד-העובדים הנבחר.

האם מדובר בתופעה הידועה של עסקן איגוד מקצועי אשר בהיכנסו לעסקי ׳פוליטיקה גבוהה׳, שאיפותיו גדלות ואופקיו המתרחבים צרים מכדי להכיל את צרכי הקיום של בוחריו? מכל-מקום, בשם ׳הפוליטיקה הגבוהה׳ הזאת הולאמה רשת החינוך של ׳זרם העובדים׳ (בניגוד לאוטונומיה שהמשיכה להתקיים בחינוך החרדי), עובדה שהפקיעה מידי ההסתדרות את שיירי התרבות הסקטוריאלית. בנק ישראל שהוקם בשנת

1954 תרם מצִדו להריסת קופות האשראי ההסתדרותיות באמצעות תקנות נזילות גבוהה. אלה נבלעו ברובן בבנק 'הפועלים' שהלך והתעצם כקבוצת הון אוטונומית.[39]

התהליך של שקיעת הכוח הפוליטי האוטונומי של השכירים היהודים בישראל, לווה בהתרבדות ובגידול סקטור השירותים, שהביא להצמחת 'מעמד בינוני חדש'.[40] שקיעה זאת נוצרה בין השאר, מהפיצול שנתהווה בתוך שכבות השכירים כתוצאה מההגירה החדשה שהגיעה בשנות החמישים המוקדמות ושהכפילה את כוח-העבודה היהודי. הסטטוס של השכירים היהודים מתקופת המנדט הועלה, באפשרויות התעסוקה וברמת השכר לעומת המהגרים החדשים, בעיקר לעומת המהגרים מארצות אסיה—אפריקה.[41] הפיצול הזה שבשוק העבודה הלך וגבר עד שמסוף שנות הששים, עם כיבוש השטחים, הפך לקיטוב ממוסד בין כוח העבודה הפלסטיני והיהודי.

לאחר תקופת 'הצנע', שקע סופית המשטר הסקטוריאלי ובמקומו עלה משטר אטטיסטי. האפיון הבולט של עידן זה היה מרכזיותו של הממשל ובכורתן של האליטה הממשלתית והצבאית; זאת, כפועל-יוצא מהשליטה הממשלתית בתהליך ההשקעה, מהסלמת הסכסוך הערבי-ישראלי, בעיקר לאחר מבצע סואץ, וכן מהתפתחותם המהירה של השירותים הציבוריים. במקביל לתהליך התרחבות ההצבר, הלך המשק והתרכז בידי מספר קטן והולך של קבוצות הון, פירמות ומשקיעים זרים שפעלו תחת סיוע ממשלתי מסיבי.

אין תמצית טובה יותר להתפתחות יחסי הגומלין בין הממשל ו'הכלכלה הגדולה' בעידן ההצבר המתרחב, מאשר זכרונותיו של הארי רקנאטי. הארי, שהיה בתחילת שנות החמישים מנהלה האותוריטרי של קבוצת דיסקונט, נותק במשך כעשרים-וחמש שנים מישראל בעקבות סכסוך משפחתי. משום כך זכרונותיו הנאיביים-משהו מאותה תקופה, אשר לא הושחתו בזרם המאורעות, נראים אותנטיים. "... אמרתי בלבי כי בנק דיסקונט לישראל בע"מ של שנת 1966 שינה לחלוטין את אופיו. שוב אין בו מאומה מן הבנק המשפחתי שאבי יסד... אחי הפכו את הבנק לתעשייה נגד רצוני. הפרסומת רבת השבחים שחלק גדול ממנה בא בהשראתנו. מפעלי הצדקה הקרויים על שם משפחתנו בתרומות יחסיות המנוכות ממסים. התמיכות בכל המפלגות הפוליטיות, מימין ומשמאל כאחת, לקראת הבחירות, כדי להקנות לנו את ידידות כולן. תכסיסי הבורסה כששערי הניירות נקבעים בהסכמה משותפת של כמה בנקים. עוד פחות מכך הייתה חביבה עלי ידידותם של מנהלינו השונים עם הפקידים בירושלים, ואותו מאבק מתמיד למשוך עליהם הטבות מכל סוג מצד השלטונות למען מפעלינו השונים, בכסות העניין הלאומי. קבוצתנו הייתה עסק פרטי ולא מוסד ציבורי, ולפיכך לא היה זה צודק אף לא מכובד להזדקק למענקי הממשלה לטובת בעלי המניות שרובם אמידים ואף בעלי הון. היטב ידעתי כי אורח מחשבתי אינו מקובל בישראל, שכן אנשי פיננסים ואנשי עסקים רבים מדי נהנו מחלוקת נכסי הלאום, שניזון ללא הרף מן השילומים מגרמניה, ממענקי ארה"ב ומכספה של יהדות הגולה..." (*רקנאטי*, 1984 : ע"ע 92-93).

בשנות החמישים והששים פעל ייבוא ההון הזול כ'השקעה אדמיניסטרטיבית'. במלים אחרות, כושר הייצור של המשק לא גדל בגלל 'אינסטינקט טורפני' (animal spirit) — כפי

---

39 *גרינברג* (1986)
40 *רוזנפלד וכרמי* (1979)
41 *הלוי וקלינוב-מלול* (1968), פרק 5 טבלה 21.

שקיינס כינה זאת — שבו קפיטליסטים חותרים להגדלת הרווח מתוך ציפיות להשתלט על הגידול בביקוש הכללי; אלא הוא גדל באמצעות שיטה קבועה של מענקים והלוואות מסובסדות שחילק הממשל. מבחינת קבוצות-ההון והקפיטליסטים המובילים במשק בשיטת 'השקעה' זאת, הצבר ההון התחולל עוד לפני שהייצור החל. ברור ששיטת הקצאה זאת, אשר כונתה בשנות השישים 'שיטת ספיר', עודדה את תהליך הריכוזיות וההסדרים המוסדיים.[42] גם אם הייתה לשיטת הצבר זאת השפעה שלילית על הצמיחה הכללית (דרך חלוקת-הכנסה מקוטבת), הרי היא גרמה להורדה מסוימת של שיעור הצמיחה; אבל לא לבלימתה המוחלטת — כל זמן שלא פסק זרם המהגרים וייבוא ההון הזול. רק מתחילת שנות השבעים הסתיימו הגירויים החיצוניים הללו; ומכאן מתחיל עידן חדש, עידן של העמקת הצבר ההון.

ד. *הבסיס האידיאולוגי והחברתי של האליטות התאגידיות: הסיפור העממי*

א. *תולדות האידיאלים*

כזכור, דפוסי שיתוף-הפעולה בין האליטות התאגידיות בעידן האטטיסטי החלו עוד בתקופת המנדט. רשת העיסוקים המשותפים, שצמחה בין ראשי הבורגנות המנדטורית ו'המעמד החדש', התבטאה לא רק בזיקות גומלין עסקיות ובקואליציות מפלגתיות, אלא גם בקירבה תודעתית. בניגוד למה שמקובל לחשוב כיום, עסקני מפא"י ומנהלי הארגונים השונים של סקטור ההסתדרות היו קרובים בעמדותיהם ובאורח חשיבתם לסקטור העסקי, בעיקר בכל מה שנגע לעבודה ולעובדים.

בשנות העשרים הירבה בן-גוריון, שהיה אז מזכיר ההסתדרות, לנהל מאבקים חריפים ולעתים אלימים בעבודה 'לא מאורגנת'; כלומר, בבעלי עסקים שניסו לעקוף את לשכות-העבודה ההסתדרותיות.[43] משום כך נזקקו הוא וחבריו להופיע כנציגי 'מעמד העובדים' ולהשתמש בתעמולה 'מעמדית'. אבל נראה שמאבקים אלה לא נבעו מהזדהותם היתֵרה עם הפועלים, אלא יותר מפחדם לאבד את מקור כוחם העיקרי. ללא המונופול על כוח-העבודה — מנהלי ההסתדרות ומפא"י היו מאבדים את עוצמתם הפוליטית. רק כך יכלו לשמור על 'סקטור' מאורגן ומגויס, שבו עשרות אלפי בני אדם תלויים בארגוני ההסתדרות בכל צרכי קיומם: החל מעבודה קבועה, דרך דיור ועד לבריאות ולתרבות. נראה, כי בן-גוריון ובני מינו השתמשו באותה תקופה בסיסמאות ובניסוחים מעין-מרקסיסטיים מכמה סיבות: ראשית, הם לא הכירו תפישות היסטוריות כוללניות אלטרנטיביות שיכלו לשרתם — והלאומיות, שבמקורה קשורה לאידיאולוגיות

---

[42] 'שיטת ספיר' אינה ייחודית לישראל. בברזיל של שנות הארבעים, למשל, שררה שיטה דומה. הממשל החל בתיעוש מהיר, והנשיא קוביצ'ק (Juscelino de Oliveira Kubitschek) דיבר על "חמישים שנות פיתוח בחמש שנים". בשיטה זאת שכונתה Entreguista (או באנגלית: Collaborate State) הממשל היה נוהג להיכנס ליוזמות ולענפים שלא נראו כדאיים להון המקומי או הזר, כדי ליצור את 'ההצבר הראשוני'. מהיוזמות הללו נתפתחה רשת של קונצרנים גדולים שבדומה לישראל הופרטו יותר-מאוחר באפס מחיר. הקונצרן הגדול מכולם, המזכיר את 'כימיכלים לישראל', היה CVRD, חברת המכרות הלאומית, שהופרטה בשנות התשעים. על ההיסטוריה הפוליטית של שיטת הצבר זאת בעולם הלא-מפותח: *Hewlett* (1980).

[43] *בן-גוריון* (1933), 'השיטנה נגד ההסתדרות ופירותיה', עמודים קס"ג-קס"ה; *גנחובסקי* (1993), ע"ע 39-35.

ליברליות במדינות המפותחות, לא התאימה לצורכיהם. שנית, כעסקנים משכילים למחצה, הם התוודעו בנעוריהם בעיקר לגרסאות פוליטיות מזרח-אירופיות של המרקסיזם הפופוליסטי מתחילת המאה; ומאז לא ניכרה התפתחות משמעותית בתפישת-העולם ההיסטורית שלהם.

שלישית, הם היו מראשוני הטיפוס הפוליטי המוכר מההיסטוריה של המאה העשרים, של עסקני תנועות שחרור לאומי במדינות קולוניאליות. אף כי הם עצמם יצגו במידה מסוימת תנועה קולוניאליסטית, הם עמדו בפני בעיות דומות לאלה שעמדו יותר מאוחר בפני ראשיהן של מדינות מתפתחות. בדומה לתנועות שחרור לאומיות במדינות עניות, הם תירגמו אידיאולוגיות מעמדיות למושגים לאומיים. הניצול המעמדי תורגם להסבר הנחיתות הלאומית בחלוקת העבודה הבינלאומית. בסך הכל היה בן-גוריון לאומן צר אופקים, המונע על ידי תערובת רגשות של נחיתות והערצה לקולוניאליזם הבריטי.

רביעית, הסוציאליזם היה עבור בן-גוריון מכשיר לגיוס מהיר של מהגרים ודרך יעילה יותר לתכנון וביצוע פרוייקטים לאומיים.[44] יש לזכור, שעד לשנות הארבעים לא הייתה ידועה בעולם שום תיאוריה כללית, הניתנת לתרגום לדוקטרינה פוליטית של תכנון וניהול משק קפיטליסטי באמצעות ביורוקרטיה מדינתית. עד אז שררו שתי דוקטרינות בלבד: האחת, כלכלת שוק לא-מתוכננת שזוהתה עם המדינות הקפיטליסטיות המפותחות, והאחרת, משק מתוכנן מלמעלה באמצעי כפייה על ידי ביורוקרטיה ממשלתית ומפלגתית, שזוהה עם ברית-המועצות. הדוקטרינה המקרו-כלכלית הקיינסיאנית, שמביאה בחשבון תכנון ממשלתי לא-ישיר של מספר מרכיבים במשק לאומי קפיטליסטי, התפתחה רק אחרי מלחמת-העולם השנייה. בסופו של דבר, הקולוניזציה הציונית, על הניהול החקלאי והפיננסי שלה, השתמשה מעט מאוד בנסיונות תכנון סוציאליסטי, ויותר במודלים ביורוקרטיים שמקורם בגרמניה הקיסרית.

עסקנים כמו בן-גוריון, רמז, שרת ומנהלים בהסתדרות לא התעניינו כמעט בנושאי שכר ובדרך כלל התנגדו לשביתות שנועדו להטבת תנאי שכר.[45] כשפרצה שביתה ב׳חברת החשמל׳ בחיפה, נטו עסקני ועד-הפועל, ובעיקר בן-גוריון, לטובת בעל העסק פנחס רוטנברג.[46] האירוע העיקרי, הנזכר במיתולוגיה של ׳מלחמת המעמדות׳ בפלסטינה הציונית, הוא פרשת המלחמה על ׳עבודה עברית׳ בפרדסי נס-ציונה. בן-גוריון נרתם בכל מרצו למאבק ב׳בועזים׳ בעלי המטעים. המאורע נחרט, בעזרת שורה של כתבנים, כאחד המיתוסים הסוציאליסטיים ביותר של ׳תנועת העבודה׳. היו אפילו

[44] על רקע זה בולטת באותה תקופה כתיבתו של חיים ארלוזורוב, שראה בסוציולוגיה הגרמנית כלי ניתוח מדעי המהווה תחליף לאידיאולוגיה הסוציאליסטית המיושנת. משום כך הוא התייחס בביטול ל׳מאבק המעמדי׳ כביכול שניהלו בן-גוריון ועסקני ההסתדרות; ארלוזורוב ראה במפלגות ובתנועות הסוציאליסטיות היהודיות בפלסטינה מכשיר להשגת הפרוייקט הקולוניזטורי של התנועה הציונית (*ארלוזורוב*, 1933: ׳מלחמת המעמדות במציאות הא״י׳, כרך ג׳ ע״ע 121-132).

[45] *טבת* (1980) ע״ע 314-316. יחד עם זאת ראוי לציין כי ספרו של שבתאי טבת סבל מהטיה מסוימת בהבלטת זלזולו של בן-גוריון בשכירים, ועוד יותר בהתנגדותו לשביתות של שכירים מאורגנים. ההטיה נובעת כנראה מהיותו של המחבר מסונף למפעלי שוקן, משפחה הידועה באהבתה ל׳ממלכתיות׳ ובטינתה כלפי שכירים מאורגנים.

[46] *טבת*, שם, פרק 32.

חוקרים מטעם, שבמסווה של מחקר מדעי, הוציאו רבי-מכר נוסטלגיים על חלום שנכזב, עם רמז ברור למה שהתרחש לעבודה העברית מאז הכיבושים ב-1967.

לא ברור כיצד נישולם של פלחים קשי-יום שהפכו לשכירי-יום בשכר דחוק, לטובת מהגרים אירופיים, הינו בעל זיקה כלשהי למאבק מעמדי. מהפרוטוקולים והיומנים מסתבר שהמלחמה בין ראשי ההסתדרות אשר יצגו את הפועלים החקלאיים היהודים, ובין בעלי-המטעים היהודים, לא הייתה יותר מאשר הצגה שאירגנו בן-גוריון וכצנלסון.[47] ראשית, הם רצו להיפטר מהמון המובטלים בתל-אביב, בניסיון לפזרם כפועלים חקלאיים במושבות המטעים. שנית, הם רצו לאיים על הנהלת ההסתדרות הציונית אשר החלה לקצץ בתקציבים שהיא נהגה להעביר להסתדרות. הקיצוצים באו בעקבות התמוטטותו של 'המשרד לעבודות ציבוריות' ('סולל-בונה') בסוף שנות העשרים, אשר הביאה למשבר בענף הבניין והובילה לטענות נגד שיטות הניהול ללא חשבון של ההסתדרות. לבסוף, הם ניסו לכפות על בעלי-המטעים היהודים, שהיו אז פחות תלויים מאחרים בייבוא ההון הציוני, להעסיק עובדים באופן בלעדי באמצעות 'המרכז החקלאי' של ההסתדרות.

יש לציין שכבר בתחילת שנות השלושים, בתקופת 'מלחמת המעמדות' ומשבר האבטלה הגדול, הגיעה הכנסתו החודשית של בן-גוריון (בלי לחשב את הוצאות נסיעותיו לחו"ל ושהיותיו שם שהלכו והתארכו) לכ-80 לירות א"י; בערך פי-עשרה משכרו של פועל חקלאי בפרדסים שהיה בר-מזל להיות מועסק חודש שלם ברציפות, וכשליש מהכנסתו החודשית הממוצעת של בעל-מטעים גדול.[48] בן-גוריון, שרת, דוד הכהן ומנהלים אחרים בהסתדרות סברו כי על שכר-העבודה להיות נמוך. בדומה לטיעוניהם של בעלי-ההון ונציגיהם ב'מוסדות הלאומיים', הם סברו שההגירה היהודית לפלסטינה תיפסק בגלל רמת שכר גבוהה.[49] אם עד שנות השלושים סבר אולי בן-גוריון, כי ארגוני ההסתדרות הינם היעילים ביותר לפיתוח המשק, בגלל כניסתם לענפים חדשים בעלי סיכון גבוה ('כיבוש') – הרי שעם כניסתו להנהלת 'הסוכנות היהודית', הוא החל להאמין בקנאות שארגונים 'ממלכתיים' הם היעילים ביותר לפיתוח מהיר של משק.[50]

אין זה אומר, כמובן, שבן-גוריון תפר באופן מודע תיאוריות בהתאם לצרכיו ובהתאם לעלייתו בדרגי הארגון המדיני. אבל תמונת-עולמו הפשטנית סייעה לו לסבור, שאכן 'מאבק מעמדות' הוא מאבק לסילוק 'הציונים הכלליים' מתקציבי הפיתוח של הסוכנות היהודית – ושהלאומיות היהודית של מפא"י הינה פטנט מקורי וייחודי של דיאלקטיקה סוציאליסטית כלשהי. ועוד ייתכן, שבהשראת התנועה הפופוליסטית הרוסית אשר רעיונותיה שררו בקרב פעילי מהפכת 1905 ברוסיה – הוא באמת ובתמים סבר ש'הון ציבורי' שונה במהותו מ'הון פרטי', משום שזה-האחרון מוגבל באופקיו ואינו מתאים לפיתוח תעשייתי מואץ.[51]

---

[47] *טבת*, *שם*, 436.

[48] אומדן הכנסתו של בן-גוריון נערך לפי *טבת*, *שם*, 354-364, *גרינברג* (1988). שאר ההכנסות נאמדו על פי *גלעדי* (1973) ע"ע 79, 181, 195, *דוד הורוביץ* (1944) פרק ד', *אנציקלופדיה עברית*, כרך ו' עמ' 835, *גוז'נסקי* (1986), פרקים 4-5.

[49] *בן-גוריון* (1933) 'בשאלה המרכזית', ע"ע קצ"ח-רי"א.

[50] *בן-גוריון* (1933) 'לכתנו אל הסוכנות', ע"ע רנ"ה-רנ"ז.

[51] *בן גוריון* (1933) 'סכנת הרכושנות', ע"ע כ"ו-כ"ט. כמו כן: *גורני* (1973) ע"ע 54-64.

כך או אחרת – לקראת שנות הארבעים כבר כמעט לא היה הבדל בין מנהלי ׳המעמד החדש׳ ושל ראשי הבורגנות, מבחינת הכרתם המעמדית והשקפת-עולמם ועמדותיהם הפוליטיות; בעיקר, בנושאי שכר ובקשר לעצלנותם המפורסמת של השכירים. ואכן, זכרונותיהם של ׳מנהיגי פועלים׳ כמו בן-גוריון, משה שרת, יוסף אלמוגי, הלל דן, דוד הכהן וכו׳, מלאים בקינה ונהי על תאוותנותם המשונה של השכירים לכל מיני ׳תוספות׳.[52]

זהו חלק מהתהליך הפוליטי והאידיאולוגי, שבו עובר הקפיטליזם הבורגני של המאה התשע-עשרה אל קפיטליזם מדיני של המאה העשרים. בפלסטינה המנדטורית, ויותר-מאוחר במדינת ישראל, תהליך זה קיבל צורה אידיאולוגית שכונתה ׳ממלכתיות׳. הנסיבות בפלסטינה – שנהנתה מייבוא הון זול – יצרו מצב שבו התהליך הראשוני של ההצבר הקפיטליסטי נעשה באמצעות ארגונים מפלגתיים, ואחרי-כן בידי הממשל הישראלי. משום כך, לקח קצת זמן עד שעסקנים בעלי אוריינטציה של איגודים מקצועיים, אילפו עצמם להפוך ל׳מדינאים׳.

וכך אירע, שבשנות השלושים, בשעה שבן-גוריון עלה בדרגתו ונכנס לסוכנות היהודית – הוא לא שקט לרגע, והחל לגלות תיאוריות חדשות. אחת מהן הייתה ׳תיאוריית הזמן המדיני׳. היסטוריונים פוליטיים, כמו שבתאי טבת ושלמה אהרונסון, מוצאים בתגלית זאת מקוריות ויצירתיות פוליטית.[53] נראה, שמדובר בסך-הכל בתודעת ׳התזמון׳, המאפיינת את העסקים בעידן הקפיטליזם התאגידי. בקפיטליזם זה – שבו המחזורים מהירים והתשואה למחזור נמוכה – זמן ׳הכניסה׳ ו׳היציאה׳ מהשוק הופך לאמנות הגובלת במאגיה אנליסטית. האידיאל הופך להיות ׳המכה הגדולה׳, אותה מנת רווח גבוהה ביחס למתחרים. שִׁברו של החלום מתגלה אחרי ׳המכה הגדולה׳, משום שהעולם לא קפא והמחזורים הופכים ליותר מהירים – אבל בן-גוריון ממשיך לחלום על ׳המכה הגדולה׳ הסופית (׳החזון׳): ״... במשחק הזה של כוחות היסטוריים יש שמופיע שאנס היסטורי גדול... ישנו רגע גדול אחד בשנה, שבו השמיים נקרעים וכל מה שאתה מבקש תקבל... יש שלתנועה [פוליטית] צריך להיות חוש היסטורי לתפוס את הרגע... ״ (מצוטט אצל *טבת*, 1987: ע״ע 9, 12). ״... הם [הערבים] מתעלמים מהמכשולים הפנימיים והחיצוניים ומהזמן... אוי ואבוי יהיה לנו אם לא נדע לנצל זמן זה לגדול ולהתבצר... ״ (מצוטט אצל *אהרונסון*, 1994: עמ׳ 22).

׳הפוליטיקה הגבוהה׳, אם כן, היא אמנות ׳המימוש בזמן׳. מדינאי, להבדיל מסתם פוליטיקאי, הוא אחד שחוטף את הרגע כדי לעשות מכה גדולה בבורסה ההיסטורית. וכך בשנות העשרים היה צריך למהר, לגייס ולמזג את מפלגות ׳מעמד העובדים׳; כדי לתפוס ׳בזמן׳ את שוק העבודה היהודי – וכדי לממש את ההשתלטות על ההנהלה הציונית, לפני המתחרים שלא היו מאוחדים. לאחר שנכבשה ׳הסוכנות היהודית׳ בשנות השלושים והארבעים, היה צריך למהר ולגייס את ׳כלל העם היהודי׳ כדי להביא בחיפזון המוני מהגרים יהודים – בטרם יצליחו הלאומנים הערבים להתאחד ולעצור את הקולוניזציה הציונית. בשנות החמישים, היה צורך לחוש ולגייס את ׳הגניוס היהודי׳ – כדי לייצר בזמן

[52] בין השאר, דוד *הורוביץ* (1975) ע״ע 30-31, 108-109, 247-249. יוסף *אלמוגי* (1980), ע״ע 95-96, 149-150, 153-154. *דן* (1963) פרק 35. *ידלין* (1980) פרק 15.

[53] *טבת* (1987); *אהרונסון* (1994).

פצצות-אטום, בטרם תתאחדנה המדינות הערביות. בשנות השבעים והשמונים, היה צורך לגייס במהירות מהגרים מרוסיה – כדי להושיבם במהירות בשטחים הכבושים, שמא תדעך המלחמה הקרה וישראל תפסיד את הטמפו ההיסטורי. וכך, ההיסטוריה על פי זכרונות העסקנים, אינה אלא אוסף מרשים של נסיונות מימושים במחזורי-זמן מתקצרים, להשגת 'המכה הגדולה' – שהולכת ומתרחקת ככל שהעסקנים מזדקנים ומתמלאים רוגז על ההמון הנבער השקוע בחייו הקטנים לנוכח גודל הזמן ההיסטורי.

ב. *תולדות האוליגרכים*

ההתקרבות האידיאולוגית וההתודעתית בין ראשי הבורגנות המנדטורית ובין 'המעמד החדש' התבטאה גם בזיקות משפחתיות משותפות, שהלכו והתגבשו מאז תחילת המאה העשרים. בניגוד להיסטוריה המקובלת – רוב בני 'המעמד החדש' והאליטות התאגידיות לא באו ממעמד הפועלים, אלא ממשפחות עתירות נכסים מחו"ל או מפלסטינה. רק מיעוטם, כמו משפחת בן-גוריון ומנהלים אחרים בסקטור ההסתדרותי, באו ממשפחות זעיר-בורגניות, בעיקר של סוחרים זעירים. בסוף המאה התשע-עשרה התמוטטה מערכת המסחר הזעיר שבתוכה הם היו שרויים, והחל הדחף הגדול לשינוי אורחות החיים ולהגירה לארה"ב ולפלסטינה. יותר מאוחר, אותם עסקנים – צאצאי הסוחרים הזעירים בעיירות הקטנות של מזרח אירופה – היו עתידים לנסות ולהסתיר מוצא זה, או לנסות ולייפותו בעזרת ייחוסים 'רבניים' או 'ציוניים'. אם לא היה סטטוס כספי, הרי לא חסר סטטוס אינטלקטואלי.[54]

השושלת המפורסמת ביותר שניצבה איתן במרכזו של 'המעמד החדש', מקורה בשבט שהורכב ממשפחות רופין–הכהן–שרתוק. דוד הכהן, שהיה יו"ר 'סולל-בונה', הפירמה הדומיננטית בסקטור ההסתדרותי של תקופת המנדט, וארתור רופין, מנהל 'הכשרת הישוב', פירמת ההשקעות העיקרית של 'הסוכנות היהודית',[55] ניצבים בבסיסה של הסתעפות רבת-ענפים – שצאצאיה נטועים עד היום בצמרת האליטות התאגידיות, ובעיקר באלה של המשטר הישן.

דודו של דוד הכהן היה שמואל פבזנר, ממייסדי חיפה היהודית בתחילת המאה. פבזנר ואביו של דוד הכהן היו סוחרי עצים בדרום רוסיה; בבואם לפלסטינה בתחילת המאה היו לייבואנים של חומרי בניין, מלט וברזל, מהגדולים באזור. אשתו של פבזנר הייתה בתו של אשר גינצברג אשר ניהל את סניף פירמת התה 'ויסוצקי' בלונדון, פירמה ששלטה בשוק התה של רוסיה לפני המהפכה. אשר גינצברג, הידוע יותר בשמו

---

[54] ראו ביוגרפיות רשמיות למחצה של בן-גוריון, בן-צבי, שז"ר, הרצפלד, פרס, נצר, לבון וכיוצא-באלה. אביו של בן-גוריון למשל היה שתדלן וכתבן בקשות בבית המשפט. בן-גוריון בזכרונותיו הפכו לעורך-דין ואת סבו לאינטלקטואל. שמעון פרסקי (פרס), שנולד בעיירה חשוכה ודתית אי-שם בפולין לאב מתווך זעיר בעסקי עצים, הפך גם הוא באופן לא-מקורי ביותר את סבו למחנכו האינטלקטואלי. גרשם לוינסון, גזבר ההסתדרות בשנות החמישים ואביו של יעקב לוינסון המנהל המפורסם של קבוצת 'הפועלים' בשנות השבעים, הסתפק בכך שהנציח עצמו כמי שהיה "... בן למשפחה ציונית מסורה ואחיו היה המשורר, הסופר וההיסטוריון הנודע [???] אברהם לוינסון, שמסותיו ויצירותיו זכו להערכה והד [???] ... " (*אריה אבנרי*, 1985: עמ' 24).

[55] 'הכשרת הישוב' היא פירמה שמאוחר יותר התאבנה בקבוצת בל"ל – ועם התפרקות 'המשטר הישן' נמכרה כלאחר-יד למשפחת נמרודי, משפחת שחיבבה סחר בנשק ופשע מאורגן.

הספרותי 'אחד העם', הונצח על ידי משרד החינוך כאידיאולוג חשוב של זרם פוליטי המכונה 'הציונות התרבותית'. זרם זה היה אמור להוות אלטרנטיבה ל'ציונות הדיפלומטית' של הרצל–נורדאו. ברור שסביבה זאת נחשבה למובחרת ביותר, לפחות על פי זכרונות דוד הכהן: "... באותה תקופה הייתי מקורב מאוד לצמרת הציונית בלונדון. תרמו לכך קירבתי המשפחתית לבית אחד העם, והמגעים האישיים בביתו שבלונדון ובמשרדי התנועה הציונית עם ד"ר חיים ויצמן ונחום סוקולוב ועם כל מנהיגי התנועה הציונית שהתקבצו מהיבשת וישבו בלונדון. כמעט כולם היו ידידי אבי במשך עשרות שנים ומבאי ביתנו בעת ביקוריהם בארץ... " (*הכהן*, 1981: עמ' 18). "... בית הורי ברחוב החבשים בירושלים היווה מקום מפגש לאורחים רמי מעלה שבאו ארצה: ויצמן, ז'בוטינסקי, ג'יימס רוטשילד, פרופסור פרידלנדר מארה"ב, ד"ר אידר, חברי ועד הצירים, קצינים בכירים בצבא האנגלי בני משפחות רמות יחס באנגליה... " (שם, ע"ע 20-21).

דוד הכהן היה בן דודה של רוזה כהן, אמו של יצחק רבין, שהיה ראש המטה הכללי, ראש ממשלה, שר ביטחון ולבסוף ראש ממשלה ושר ביטחון בעת ובעונה אחת. רוזה כהן הייתה עסקנית חשובה בהסתדרות, ומאז שנות הארבעים מהפעילות המרכזיות של 'הגוש' התל-אביבי, שהיווה למעשה את מרכז המנגנון של מפא"י. נכדתה של רוזה כהן ובתו של יצחק רבין, דליה, נישאה לאבי פילוסוף, בן הבורגנות הספרדית המנדטורית ולשעבר מבעלי מונופול הקפה 'עלית' ומראשי התאחדות התעשיינים. הוא גם קרוב למשפחת יוחננוף, שהיו מבעלי 'גדות' הקונצרן הבינלאומי להובלת כימיכלים. בן אחיו של דוד הכהן, כרמל כהן, היה סגן מנהל 'צים' בעת שהייתה פירמת ספנות מובילה בבעלות ממשלתית-הסתדרותית. בעת התפרקות המשטר הישן הועברה 'צים' לקבוצת אייזנברג, שהייתה מקורבת לממשל. אחותו של דוד הכהן נישאה לד"ר ארתור רופין, הצלע השנייה בשושלת. שלוש הבנות שנולדו לזיווג רופין–הכהן מצאו את בעליהן מתוככי 'המעמד החדש' או הבורגנות המנדטורית. האחת נישאה לד"ר צבי דינשטיין, מי שהיה סגן שר הביטחון בממשלת לוי אשכול של שנות הששים לאחר הדחת-התפטרות בן-גוריון. הוא היה גם ראש המשלחת הכלכלית של ישראל בארה"ב, וכן ח"כ ויו"ר מועצת-המנהלים של 'הבנק לפיתוח התעשייה'. הוא למד משפטים בשוויץ יחד עם רמי טייבר שהיה בעליה ומנהלה של 'ציון', לשעבר אחת מפירמת הביטוח המובילות, ואחד מראשי 'החברה המרכזית למסחר והשקעות'. בראשית שנות החמישים, בהיותם בשוויץ עסקו דינשטיין וטייבר ברכש נשק עבור ישראל. הם עשו זאת תחת ניהולו של פינחס קוזלובסקי (ספיר) שהיה אז מנכ"ל משרד הביטחון לפני ששמעון פרסקי (פרס) הצליח לרשת את מקומו. לבסוף, עם עליית קבוצות-ההון הדומיננטיות, מצא עצמו דינשטיין בדרך הטבע משמש כנציגם של משקיעים זרים, בעיקר בעסקי נפט, הקשורים בשנים האחרונות גם בעסקי השלום של פרס. בת אחרת של הזיווג רופין–הכהן נישאה לעוזי נרקיס, מי שהיה אלוף בצה"ל ומכונה במיתולוגיה הרשמית 'משחרר ירושלים'. יותר מאוחר הפך נרקיס למנהל ב'סוכנות היהודית'.

עוד בת של הכהן–רופין נישאה ליגאל סוקניק (ידין), מי שהיה הרמטכ"ל השני, וירש את אביו כפרופסור לארכאולוגיה באוניברסיטה העברית, ואף הספיק לשמש כסגן ראש ממשלת בגין הראשונה בסוף שנות השבעים.

דוד הכהן היה חתנו של אהרון ידלין. האחרון היה קומיסר פוליטי במלחמת 1948, שר חינוך שמרן בממשלת רבין שלפני המהפך ב-1977, ומזכיר מפלגת העבודה. בן

דודו של אהרון ידלין היה אשר ידלין, מי שהיה מזכיר 'חברת העובדים' בשנות השישים, מנהלה של קופת החולים הכללית בשנות השבעים, ומועמד לנגיד בנק ישראל, לפני שהצליח להסתבך בפרשות שחיתות שהובילו אותו לכלא. אשר ידלין לא הסתפק במועט ונשא לאישה את בתו של אליהו גולומב, אחד מעסקניה הראשיים של מפא"י וההסתדרות אשר כיהן כראש 'ההגנה'.

אליהו גולומב, דוד הכהן ומשה שרתוק (שרת) למדו יחד בגימנסיה 'הרצליה' בתל-אביב, בית-האולפנה שממנו יצאו בני האליטות המנדטוריות. אביו של אליהו גולומב, כמו אביו של דוד הכהן, היה סוחר עצים ובעל טחנות-קמח בדרום רוסיה. אשתו של אליהו גולומב הייתה בתו של בעל מנסרת עצים עשיר, שגם הוא בא מדרום רוסיה. היא הייתה אחותו של משה שרתוק, שהפך לגיסו של אליהו גולומב. לימים נודע משה שרת כשר חוץ מתון וראש ממשלת ישראל בשנים 1953-1955. לפני כן, בתקופת המנדט, היה עורך 'דבר', עיתונה של ההסתדרות; ויותר מאוחר, כמו מנהלים אחרים בהסתדרות, עבר ל'סוכנות היהודית'. שם הוא שימש כעוזרו של חיים ויצמן ומאוחר יותר כיהן כראש המחלקה המדינית של 'הסוכנות' (משהו כמו משרד החוץ של האוטונומיה היהודית בפלסטינה). יוצא שראש המיליציה הצבאית ושר החוץ של האוטונומיה היו גיסים, צירוף לא-נדיר בארגונים הפוליטיים של ישראל. אף כי היה עורכו של 'דבר' ונחשב ל'מנהיג בתנועת העבודה', שרתוק היה חסר זיקה כלשהי לסוציאליזם, שלא לדבר על זיקה לפועלים. כילד, הוא לא אהב את השביתה שערכו הפועלים היהודים של אביו בעל המנסרה, תוך איומים בנשק. הוא העדיף את הפלאחים המשלימים עם גורלם, כמו שהעדיפו לראותם הבורגנות האינטלקטואלית של 'חובבי ציון' ומאוחר יותר, בעלי המטעים וראשי 'הציונים הכלליים'. מתחילת דרכו שאף משה שרת לפעילות פוליטית, אלא שכמו דוד גרין (בן-גוריון) ויצחק בן צבי, הימר בטעות על 'התורכים הצעירים'. ההנחה שלהם הייתה, ש'התורכים הצעירים' – כתנועה לאומית-בורגנית, החותרת להפיל את המשטר הפאודלי של העוסמנים – תיצור אוטונומיה פרלמנטרית בפלסטינה, לפחות באזור החוף. אלא שכל זאת התברר לבסוף כמקח-טעות.

שרת, צאצא לסוחרי עץ שהפסידו את הונם בפלסטינה ואת רזרבות הרכוש המשפחתי במהפכה ברוסיה, היה גם קרוב משפחה של דוד הכהן. האחרון, אף הוא הימר בטעות על האוריינטציה התורכית. לאחר מלחמת העולם הראשונה, הימרו הכהן ושרת על האוריינטציה הבריטית ונסעו ללמוד בבית-הספר לכלכלה בלונדון. בזכרונותיו מסביר הכהן מדוע בחר לפתע, כמו שורה ארוכה של בני הבורגנות היהודית בפלסטינה, להצטרף דווקא לשכבת המנהלים של ארגוני מפא"י וההסתדרות, או כלשונו, להפוך לסוציאליסט[56]. ההחלטה לא נבעה מהזדהות פתאומית עם מעמד הפועלים או עם התיאוריה המרקסיסטית; אלא התבססה על שיקול (שוב מוטעה), לפיו יתמוטט המשטר הקפיטליזם הישן על תרבותו הליברלית בורגנית – ובמקומו יקום משטר בעל משק מתוכנן מלמעלה על פי המתכונת הפביאנית (גִרסה בריטית הקרובה לבולשביזם). אירופה שלאחר מלחמת-העולם הראשונה הייתה מוכת אינפלציה

---

[56] *הכהן* (1981), ע"ע 14-25.

ואבטלה, וההיכרות של הכהן עם תיאוריות ודוקטרינות סוציאליסטיות, נעשתה באמצעות הרולד לאסקי בבית-הספר לכלכלה של לונדון.

לימים – עם שקיעתה של האימפריה הבריטית והתחלת התבססותה של ארה״ב במזרח-התיכון – החלה נהירה רבתי של בני הבורגנות ו׳המעמד החדש׳ אל מעבר לים הגדול, לאימפריה העולה. הפעם הביאו עימם את בשורת ׳הניהול המדעי׳ וחלום ׳היוזמה החופשית׳ של הקפיטליזם התאגידי החדש. בין הנוהרים לארה״ב נמצא חתנו של אליהו גולומב, אשר ידלין. זה-האחרון פרסם ספר זכרונות, השופך אור בין השאר על עיצובו האידיאולוגי של אחד מבכירי שכבת המנהלים החדשים של ארגוני ההסתדרות. מסתבר שכבר בשחר נעוריו למד כי שביתה היא דבר פסול. את זאת הקנה לו אביו, אשר שימש כמורה לבניהם של בעלי המטעים בראשון-לציון.[57] לאחר שהצליח להידחק לכיוון הנכון בגימנסיה ׳הרצליה׳, שם למד עם בני העלית המנדטורית (כולל בני העסקנים מההסתדרות, שהעדיפו לשלוח את צאצאיהם ל׳הרצליה׳ מאשר לבתי-הספר של ׳זרם העובדים׳), ולאחר שהצליח להתחתן עם בתו של גולומב – לא נותר לו אלא לקבל תעודה טכנוקרטית, שתיתן כיסוי לקשריו המשפחתיים. זאת הוא עשה בתקופת ׳הצנע׳ כשנסע ללמוד בארה״ב על חשבון כספי הממשלה או המפלגה (לא ברור).

כותב ידלין: ״... הקדשתי זמן להיכרות מקרוב עם הכלכלה המתקדמת ביותר בעולם ועם משטר חיים הדמוקרטי המופתי של ארה״ב. באוניברסיטה של קליפורניה התחלתי ללמוד כלכלה ויחסי עבודה, וסיימתי את לימודי התואר הראשון בכלכלה בניו-יורק ב׳ניו סקול פור סושיאל ריסרץ׳. שם פגשתי גם את שמעון פרס, אשר למד באותו מוסד בעת ששימש כנציג משרד הביטחון. אין ספק שהשקפת עולמי הפוליטית והכלכלית עוצבה מן המיזוג שלי בקיבוץ לבין המפגש עם המציאות בארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות. השקפה זאת אומרת כי חברה, בה ניתנת הזדמנות שווה לכל, בה קיימת מערכת ייצור יעילה, המופעלת בידי אנשים בעלי כושר ניהול טוב ומוח יוצר, היא חברה היכולה לקיים את עצמה, להדביר עוני ולהעניק רווחה [החלום האמריקני]. תפישה זאת מנוגדת כמובן, לתפישה הטפילית של ׳המגיע לי׳ ללא עבודה, של מערכת חברתית וכלכלית, שבה לא הכישורים הם קני המידה לתפקיד אשר אתה ממלא, אלא הקשרים שלך עם השלטון [המציאות הישראלית]... ״ (*ידלין*, 1980: עמ׳ 98).

אגב, לאחר שיצא ידלין מהכלא הישראלי, הוא מיהר לארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות; שם, כפי שציין אנטול פראנס, יש לכל אחד הזדמנות שווה לישון מתחת לגשר. ושם הוא הצליח, ללא כל קשרים עם השלטון ובעזרת כישוריו בלבד, לאבד את הרכוש שצבר בישראל בעזרת שיטת ׳המגיע לי׳, תוך כדי משחק חופשי בבורסת הקומודיטיס. יש לציין, שאילולא משפחתו, היה מוצא עצמו שוב בכלא; הפעם, בכלא אמריקני יעיל ותחת ניהול מתקדם.

אידיאולוגית ׳קץ האידיאולוגיה׳, שהוחדרה בערוצי מוחם של בני השכבה הטכנוקרטית החדשה, גורסת שאידיאולוגיה מעמדית שוררת במשקים לא מפותחים ובחברות הסובלות מרעב וממחסור. בחברות מודרניות, הטכנולוגיה והצריכה ההמונית מביאים שפע ונעלמים הניגודים המעמדיים. הניהול המדעי מחליף את האידיאולוגיות

---

[57] *ידלין* (1980), עמ׳ 90.

הפרטיקולריות. נעלם הקונפליקט בין ההון והעבודה משום שההון אינו גורם משמעותי בחברה טכנולוגית, ואילו השכר חדל להיות מינימלי והומוגני. בחברה 'הפוסט-קפיטליסטית', בעלי-ההון אינם שולטים עוד במדינה — ואילו רוב השכירים הפכו ל'מעמד בינוני חדש'. אושר האומה שווה לטכנולוגיה פלוס ניהול מתקדם. מכאן שבתנאים המיוחדים של ישראל, יש צורך להביא 'מידוע' לאידיאולוגיה הסוציאליסטית של מפא"י וניהול אמריקני לחזון הציוני. תמצית האידיאולוגיה המדענית הזאת, ניתן למצוא בדרך כלל אצל בן מינו של ידלין, הלא הוא שמעון פרס, שהיה ידוע כשופרו הלבנטיני של הכלכלן הקנדי—אמריקני ג'ון קנת גלבריית.[58]

גיסו של ידלין, בנו של אליהו גולומב, הוא דוד גולומב, היה בשנות השבעים והשמונים אחד ממנהלי קונצרן 'כור'. בעידן 'ההטיה הצבאית' מלאו הנהלותיו של הקונצרן עד אפס מקום באנשי האליטה הצבאית. 'כור' החלה כחברת-בת של 'סולל-בונה', בה שימש קרוב משפחתו של דוד גולומב, דוד הכהן, כיושב-ראש הנהלתה. דוד גולומב היה חבר-כנסת מטעם מפלגת ד"ש, שבראשה עמד קרוב משפחתו יגאל ידין. עימו ישב בכנסת מטעם ד"ש מאיר עמית שהיה קודם-לכן מנהלו ב'כור'. עם שני האחרונים ישב כח"כ מטעם ד"ש אמנון רובינשטיין, בן משפחה שכמו 'סולל בונה' צברה את נכסיה במלחמת-העולם השנייה. ד"ש יוצגה בכנסת גם על ידי שמואל תמיר, בנה של ח"כ הראשונה מטעם מפא"י, בת-שבע קצנלסון, קרובתו של זלמן שז"ר שהיה הנשיא השלישי של ישראל. עימם בד"ש ישב גם ח"כ אברהם יופה גיסו של יצחק רבין, נצר למשפחת הכהן.

שני אנשים אחרים שלמדו עם אליהו גולומב בגימנסיה הרצליה, בנוסף לדוד הכהן ולמשה שרת, היו דב הוז ושאול אביגור. שני האחרונים גם הפכו לגיסיו של משה שרת, ובאופן טבעי גם הצליחו לקבל במרוצת השנים תפקידי מפתח ב'הגנה', שמפקדה היה כאמור אליהו גולומב. גולומב והוז מתו עוד בתקופת המנדט, ואביגור הפך מאוחר יותר לאיש מפתח במשרד הביטחון הישראלי.

דוד הכהן, משה שרת ודב הוז לא היו הציונים הראשונים שלמדו בתחילת שנות העשרים בבית-הספר לכלכלה הלונדוני. זמן-מה לפניהם למד שם יצחק שוורץ, שהפך ליועץ המשפטי של הסוכנות היהודית. שוורץ התחתן עם אחת מהסעיפים המרכזיים של הבורגנות הקרקעית הספרדית בפלסטינה, משפחת אלישר. מהזיווג אלישר—שוורץ יצאו שתי בנות. אחת נישאה למשה דיין, רמטכ"ל בתקופת מפא"י, שר ביטחון בתקופת 'העבודה' ושר חוץ בממשלת 'הליכוד' של בגין. משה דיין היה בנו של שמואל דיין, חבר כנסת ראשונה מטעם מפא"י, ומראשי העסקנים של תנועת-המושבים. דבורה דיין אמו של משה, הייתה אחותו של יהושע זטלובסקי מהנהלת 'סולל בונה' שבראשה עמד דוד הכהן, ובשנות החמישים מנהל 'תע"ש', המפעל הממשלתי הראשון לייצור נשק.

דודנו של משה דיין היה יגאל הורביץ, מי שהיה בשנות השמונים שר האוצר מטעם 'הליכוד', ובעליו לשעבר של 'טנה-נוגה' למוצרי חלב וגלידה. בסוף שנות הששים הספיק לשבת בכנסת יחד עם בן-גוריון במפלגת 'הרשימה הממלכתית' ('הרשימה'

---

[58] *פרס* (1965). לאחרונה, עם פרוץ 'הסדר החדש' האמריקני והנסיקה המהירה של עסקי התקשורת, החל פרס, שאוהב להציג בפני עיתונאי חצרו תדמית של קורא ספרים, להפיץ אידיאולוגיה של אחד אלווין טופלר, מין אידיאולוג יד-שנייה של תקשורת המונים.

שהקים בן-גוריון שהיה ידוע בשנאתו למפלגות, כאשר רפ״י בראשות שמעון פרס ומשה דיין חזרה למפלגת העבודה). דודנו השני של משה דיין היה ח״כ עמוס הדר, שייצג בשנות השבעים את קבוצת הלחץ של המושבים במפלגת העבודה.

הבת השנייה של הזיווג שוורץ–אלישר, נישאה לעזר ויצמן, בן אחיו של חיים ויצמן, הנשיא הראשון. אביו של עזר, יחיאל ויצמן, היה סוחר עצים וקרקעות בפלסטינה וייבואן ונציג של פירמות בינלאומיות בריטיות. הבולטת בהן הייתה אי.סי.אי, קונצרן הכימיכלים שבבעלות הלורד מונד, שהיה חבר הדירקטוריון של ׳הסוכנות היהודית׳ ובעל מטעי הדרים מהגדולים בפלסטינה.

אשתו הראשונה של דוד הכהן שימשה בתפקידי ניהול בסניף הקונצרן בפלסטינה. מינויו של עזר, בנו של יחיאל ויצמן, למפקד חיל האוויר ב-1958 היה החלטה שקיבל גיסו משה דיין לפני פרישתו מתפקיד הרמטכ״ל שנה קודם-לכן. עזר ויצמן היה שר התחבורה מטעם גח״ל (הגלגול הקדום של ׳הליכוד׳), בעת שגיסו היה שר הביטחון מטעם ׳העבודה׳. זה קרה בממשלת ׳הליכוד הלאומי׳ בגרסתה הראשונה, בסוף שנות השישים האופוריות. אחר כך התחלפו הממשלות והתפקידים: בממשלת ׳הליכוד׳ הראשונה של בגין, דיין היה שר החוץ וגיסו עזר ויצמן היה שר הביטחון. לחיזוק הייצוג המשפחתי הצטרף דודנו של דיין, יגאל הורביץ, כשר התעשייה והמסחר ולאחר מכן כשר אוצר. שלושת חברי המשפחה המורחבת, ויצמן, דיין והורביץ, פרשו בתחילת שנות השמונים מסיבות מוצהרות שונות ומשונות; אבל למעשה הם פרשו משום שסברו שבגין הופך לסנילי, והימרו בטעות על ניצחונה של ׳העבודה׳ בראשות פרס בבחירות 1981.

כשעזבו הגיסים ויצמן ודיין את ממשלת בגין ב-1980 נכנס לממשלה יעקב מרידור שהפך מ-1981 לשר הכלכלה, משרד חדש שהומצא במיוחד למענו. מרידור היה בשנות השישים והשבעים יחד עם מילה ברנר, בעליו של קונצרן גדול של אניות קירור בשם ׳החברה הימית להובלת פרי׳. אחד מחברי מועצת-המנהלים של החברה היה... דוד הכהן שנכנס לשם לאחר שפרש מניהול ׳סולל בונה׳, אם כי עדיין נותר ח״כ מטעם מפא״י. לאחר שגח״ל פרשה ממשלת ׳הליכוד הלאומי׳ ב-1970, שימש עזר ויצמן כמנהל מכירות של ׳החברה הימית להובלת פרי׳. עזר ויצמן הוא בן-דודה של מיכל, בת אחותו של חיים ויצמן, שנישאה למילה ברנר, שותפו של מרידור. גם גיסו של עזר, משה דיין, שימש כמנהלן של חברות הדיג ׳יונה׳ ו׳אטלנטיק׳ שהיו בבעלות מרידור וברנר, לאחר שפרש מכהונת שר החקלאות בממשלת לוי אשכול. ׳חברת העובדים׳ של ההסתדרות שנוהלה אז על ידי אשר ידלין, הייתה שותפה בפירמות אלה. מלחמת יוני 1967 חילצה את דיין מניהול הפירמות, שעמדו באופן מתמיד בפני פשיטת רגל למרות הסיוע הממשלתי.

גם חיל האוויר הישראלי עבר מיד ליד בתוך החבורה. מפקד חיל האוויר לפני עזר ויצמן היה דן טולקובסקי. טולקובסקי נשלח ללמוד על ידי אביו בעל המטעים ב׳אימפריאל קולג׳׳ בבריטניה. הוא היה טייס ב׳רויאל איר פורס׳ במלחמת-העולם השנייה והפך למפקד חיל האוויר לאחר שהחליף את אהרון רמז. האחרון היה בנו של יו״ר ׳סולל-בונה׳ משנות העשרים, דוד רמז, שבשנות החמישים שימש כשר התחבורה. אהרון רמז הלך בדרכי אביו ושימש תקופת-מה כיו״ר רשות הנמלים.

שמואל טולקובסקי, אביו של דן טולקובסקי, שימש באותו זמן כציר ישראל בברן. טולקובסקי הייתה משפחת בעלי מטעים עשירה המעורבת בפוליטיקה של המוסדות

הסקטוריאליים בתקופת המנדט ובעלת קשרי ידידות ועסקים עם משפחת ויצמן. לא רק עזר ויצמן קשור במשפחת אלישר. גם אחותו רות נישאה לאחד מבני המשפחה.

משפחת אלישר הינה רבת-ענפים וקשורה בהסתעפויות שונות למשפחות ספרדיות עתירות נכסים (חלקן כבר היגרו מפלסטינה לפני שנים רבות, בעיקר לאמריקה הלטינית). היא נחשבה למשפחה מרכזית בקרב הבורגנות הספרדית עוד מתקופת האימפריה העוסמנית. בתקופת השלטון הישראלי נחשבו אליהו ומנשה לדמויות המרכזיות של המשפחה. אביהם היה בין השאר נציג וסוכן בלעדי של טחנות-הקמח בבעלות 'פיק"א' בירושלים. 'פיק"א' (ראשי-תיבות באנגלית של 'החברה להתיישבות יהודית בפלסטינה'), הייתה חברה בבעלותו של אדמונד רוטשילד 'הנדיב', סבו של אדמונד מהתקופה הישראלית. החברה העבירה בתחילת המאה חלק מנכסיה לרשות 'הכשרת הישוב' בניהול ארתור רופין.

בסוף המאה התשע-עשרה, בעת שפלסטינה החלה להיפתח להשקעות אירופיות, הייתה משפחת אלישר נציגת עסקים זרים מאירופה. כמו כן הייתה בעלת זכיונות שקיבלה מהשלטון התורכי. חלק מבניה שימשו כמנהלים בארגונים הציוניים המקומיים; וכן שימשו כמנהלים בבנקים זרים וכנציגי משקיעים זרים, עם כניסת הבריטים לפלסטינה. במלחמת-העולם הראשונה הצליחה המשפחה להשיג זיכיון במשותף עם משפחת אל-חוסייני המפורסמת (שהפכה יותר מאוחר לאנטי-בריטית ואנטי-ציונית ומאז שנות התשעים לפרו-אמריקנית) לאספקת מזון לצבא התורכי. הבן אליהו, היה ספק בלעדי של כמה מוצרי מזון לצבא הבריטי במלחמת-העולם השנייה. אליהו אלישר נחשב למפורסם מבין בני המשפחה בעידן הישראלי. זהו אותו אליהו שהיה ח"כ ראשונה מטעם 'סיעת הספרדים', סיעה גרורה של 'הציונים הכלליים'. ספריו *'לחיות עם פלסטינים'* ו*'לחיות עם יהודים'* מבכים את ירידתה של הבורגנות הספרדית עתירת הנדל"ן ואת עליית האליטה התאגידית האשכנזית אשר השתלטה על כל עמדות המפתח הכלכליות-פוליטיות. בגלל ההשתלטות האשכנזית האגרסיבית הזאת, טוען אלישר, התערער הדו-קיום בין הפלסטינים והיהודים.

אין ספק, קשה היה לאלישר. בעת שהוא כתב את ספריו, היה משרד הביטחון נתון בידי אשכנזים רעים שהעדיפו ספקים אשכנזים מסוגם של שאול אייזנברג ומרקוס כץ.

בן-דודם של אליהו ומנשה, ויקטור אלישר, התחתן עם בתו היפה של יוסף נבון ביי, מייסד קו הרכבת הראשון בפלסטינה קו יפו—ירושלים. ויקטור אלישר שימש כשגרירה הראשון של ישראל בתורכיה ולאחר-מכן כשגריר בוונצואלה. משפחת אלישר קשורה, בין השאר, למשפחות נבון ואמזלג. האמזלגים היו בסוף המאה התשע-עשרה נציגי הלוידס בפלסטינה. יוסף נבון ביי עצמו היה נשוי לאחותו של ראש משפחת אמזלג, חיים אמזלג, שהיה קונסול בריטניה ביפו. האלישרים קשורים גם למשפחת ולרו, מראשוני הבנקאים של ירושלים במאה התשע-עשרה. עד היום מתקיימים בני משפחת ולרו מהרכוש המשפחתי הרב שבמרכז ירושלים. לכל המשפחות קשרי נישואין עם משפחות קוקיה, מויאל ושלוש. אחד מצאצאי הקשר המשותף היה יוסף קוקיה, בנם של רוזה אלישר ובנימין קוקיה. יוסף קוקיה שימש כמנכ"ל משרד המשפטים בתקופת 'הצנע'. משפחת מויאל מצידה, הייתה קשורה למשפחת רוקח שהייתה בעלת קרקעות ומטעים גדולים. וכך, בשעה שישראל רוקח היה שר הפנים מטעם 'הציונים הכלליים' בממשלתו של משה שרת, הוא מינה את בן-דודו אהרון מויאל למנכ"ל משרד הפנים.

משפחת שלוש, שהייתה בעלת קרקעות באזור תל-אביב, הייתה קשורה בעסקים משותפים עם משפחת קרסו מבעלי קבוצת ׳דיסקונט׳. מאיר שלוש שעסק בייבוא עצים לפלסטינה התחתן בבת למשפחת סוחרי עץ ירושלמים, משפחת סחרוב. בת אחרת של הסחרובים נישאה לאריה אליאב שהיה פעיל ׳הגנה׳, שימש כשגריר, והיה ח״כ ומזכ״ל מפלגת העבודה בשנות השבעים ואף הספיק לשמש כח״כ מטעם של״י.

גם משפחת סחרוב החלה את דרכה בתחילת המאה העשרים בסחר עצים. היא המשיכה להתפתח בעידן הישראלי והייתה בעלת מפעלי ׳עץ לבוד׳ שהוקמו בתקופת ׳הצנע׳ בשיתוף עם קיבוץ משמרות ועם משקיע זר, ג׳ו בוקסנבאום (ממקורבי פנחס ספיר, ייבואן נשק ובעלים לשעבר של ׳תעשיות רכב נצרת׳ שנבלעה בקונצרן ׳כלל׳). בעידן התרחבות ההצבר שלחה משפחת סחרוב ידה בעסקים מגוונים, כגון בעלות על פירמת הביטוח ׳סהר׳, שותפות בבנק פויכטונגר ובבנק ההולנדי ׳ואן-אמדן׳ (שבו היא העסיקה כמנהל את חנן סידור, שקודם-לכן שימש כשגריר ישראל בהולנד). הבן הבכור, יחזקאל סהר, היה שומר-ראש של חיים ויצמן, ולאחר העצמאות מונה כמפכ״ל הראשון של המשטרה. סגנו של המפכ״ל סהר היה עמוס בן-גוריון, בנו של דוד בן-גוריון, אז ראש-הממשלה. גם עמוס בן-גוריון וגם יחזקאל סהר הצליחו להסתבך במרוצת שנות החמישים בעשרות פרשיות לא נעימות, שנגעו בעסקיהם הפרטיים, אותם ניהלו במקביל לשירותם או בעזרת שירותם במשטרה. *העולם הזה* קנה את תפוצתו הגדולה באותן שנים הודות לעיסוקו הרב בעלילותיהם. בסופו של דבר הם נאלצו לפרוש. עמוס בן-גוריון מונה למנהל מפעל ׳אתא׳ שעברה לידי טיבור רוזנבאום, איש בעל מהלכים רבים בקרב האליטה הפוליטית של ישראל. מנהל נכסי רוזנבאום בישראל היה עמוס מנור, ראש השב״כ לשעבר ומקורבו של בן-גוריון. ׳אתא׳ נפלה בידי אייזנברג לאחר נפילת טיבור רוזנבאום (בעקבות פרשת ההתמוטטות המפורסמת של ׳בנק קרדיט׳ בז׳נבה שהיה בבעלותו), ואייזנברג מיהר לפטר את עמוס בן-גוריון כשהוא ממנה לניהול ׳אתא׳ ראש שב״כ אחר לשעבר, יוסף הרמלין. גורלו של המפכ״ל לשעבר, יחזקאל סהר, לא שפר. הוא שימש כשגריר ישראל באוסטריה, אבל נאלץ לפרוש לאחר שהורשע במתן עדות שקר. מאוחר יותר הצליח להסתבך בפרשת קרקעות בשטחים הכבושים. אח אחר במשפחת סחרוב, ישראל סחרוב, מונה על ידי עזר ויצמן בעת היותו שר ביטחון בממשלת בגין, ליו״ר ׳התעשייה האווירית׳. הכוונה הייתה להפריט, כלומר למכור נכסים מ׳התעשייה האווירית׳ במחיר נמוך למקורבים.

סחרוב הצטיין בתפקידו, ולמרות הערותיו העוקצניות של מבקר המדינה, הוא הצליח למכור באפס מחיר את ׳טורבו כרום׳ ו׳אורלייט׳ למקורבים זרים. הוא המשיך במרץ ומכר למקורבי ׳הליכוד׳ פירמות ממשלתיות כמו ׳ארקיע׳ (לאלפרד אקירוב), ׳טפחות׳ (ל׳בנק המזרחי׳ שנשלט אז על ידי המפד״ל, השותפים הקואליציוניים) ו׳בנק הספנות׳ (לאייזנברג אשר שלט אז דרך נציגיו מיכאל אלבין ואברהם שריר בחלק מהמפלגה הליברלית). יגאל הורביץ בהיותו שר התעשייה והמסחר, מינה אותו ליו״ר ׳כימיקלים לישראל׳, אולם כאן הוא נכשל במשימתו העיקרית ולא הצליח למכור למקורביו את ׳כבלי ציון׳. כשלונו הגדול היה אי-הצלחתו למכור את ׳פז׳ למקורביו. מצד שני, הוא התנחם בכך שהצליח למנוע מאייזנברג להשתלט עליה. מינויו של ישראל סחרוב ליו״ר התעשייה האווירית על ידי ויצמן, לא היה מקרי. בתו של ישראל סחרוב הייתה נשואה לדוד קוליץ, שהוגדר על ידי העיתונות כ׳ידיד משפחת בגין׳. דוד

קוליץ ועזר ויצמן יחד עם מיכאל אלבין היו מהראשונים בישראל שעסקו בגלוי בסחר נשק. הם החלו זאת בתחילת שנות השבעים כאשר נשק אמריקני החל להגיע באופן רשמי ובכמויות מסיביות למזרח-התיכון. ויצמן ושותפיו הקימו את 'אלול' שייצגה את 'ג'נראל דיינמיקס', וזכו ברווחים נאים ככל שמטוסי F-16 זרמו לחיל האוויר הישראלי. ישראל סחרוב, חותנו של קוליץ ונציגו של ויצמן בתעשייה האווירית, היה גזבר המפלגה הליברלית ואחד מאנשי המפתח שלה. הוא השתייך בשנות החמישים לסיעתו של ישראל רוקח, שהיה ראש עיריית תל-אביב שלאחר מאיר דיזנגוף, ולאחר מכן שר הפנים. בתו של רוקח הייתה במשך זמן מה אהובתו של נחמיה ארגוב, שלישו הצבאי של בן-גוריון, אולם במרוצת הזמן החליפה את אהוביה ודעותיה. לפני התאבדותה בשנות השמונים הייתה אהובתו של אחד מעסקני הפת"ח באיטליה ואישתו של ציר פרלמנט קומוניסטי.

פן חשוב במה שכונה 'ברית היסטורית' אשר נכרתה בין ראשי מפא"י ו'הציונים הכלליים' (לפני שהפכו ל'ליברלים' וכרתו ברית היסטורית רווחית יותר עם 'חירות') היה חלוקת שלל. היא כללה, בין השאר, עסקים משותפים של עסקנים משני הצדדים. למשפחת רוקח היה עסק משותף עם 'סולל-בונה', שבראשו עמד אז דוד הכהן. שמו של העסק המשותף היה 'שנ"ם' (שרותי נמל מאוחדים). לחברת שנ"ם היה זיכיון בלעדי לפריקת הסחורות בנמל חיפה, שהיה הנמל המודרני היחיד בישראל של שנות החמישים. לפי עדותו של אשר ידלין ועדויות אחרות, סוד קיומו של הזיכיון היה טמון בעמלה קבועה אשר שנ"ם העבירה למימון מפא"י.[59] אחיו של ישראל רוקח, יצחק רוקח, שהיה שותף בשנ"ם, היה יו"ר חברת מטעי ההדרים הגדולה בישראל 'פרדס סינדיקט'. בין בעלי המניות של 'פרדס סינדיקט' היה בעל המטעים שמואל טולקובסקי, אביו של דן, שחותנו היה יצחק גולדברג, ממייסדי 'אוצר התיישבות היהודים' (חברת האחזקה של בל"ל).

שמואל טולקובסקי, שהיה ממקורבי בן-גוריון וחיים ויצמן, יצג אינטרסים של פירמות זרות. הוא ישב בדירקטוריון של קבוצת 'מגדל', שהייתה אז פירמת הביטוח השנייה בגודלה לאחר 'הסנה' מקבוצת 'חברת העובדים'. 'מגדל' השתייכה לקבוצת 'אפריקה-א"י', שהייתה במקורה בבעלות קבוצת משקיעים יהודים מדרום-אפריקה (היא מוזגה בראשית שנות השבעים בתרגיל בורסאי לתוך קבוצת בל"ל).

עם טולקובסקי ישב בדירקטוריון של 'מגדל' גם אלפרד פויכטוונגר, מבעלי 'בנק יפת'. אלפרד היה קשור בקשרי משפחה עם בעלי 'בנק אלרן' ו'בנק פויכטוונגר', הבנקאים 'היקיים' של תקופת המנדט. אלפרד פויכוונגר היה דודו של ארנסט יפת, היו"ר הנמרץ של קבוצת בל"ל מאז שנות השישים (שהשתלטה מאוחר יותר על 'מגדל'). 'בנק יפת', שהיה בבעלותו של אביו של ארנסט יפת, מוזג בנכסי קבוצת-הפועלים בתחילת שנות השבעים והפך ל'בנק אמריקני-ישראלי'. את ההשתלטות ביצע יו"ר בנק הפועלים, יעקב לוינסון, בנו של גזבר ההסתדרות גרשם לוינסון, כשהוא מסתייע בסבסוד מפינחס ספיר, שר האוצר של ישראל בשנות השישים ותחילת שנות השבעים.

לאחר שפרש בנו של שמואל טולקובסקי מחיל האוויר הישראלי, הוא עבר לנהל את 'דיסקונט השקעות'. עד תקופת 'הצנע' נוהל בנק דיסקונט באופן שמרני כשהוא נסמך בעיקר על הקשרים של בעליו, משפחות רקנאטי, קרסו, חסידוף ואלבו, בקרב הבורגנות

---

[59] *ידלין* (1980), ע"ע 148-150. *שרת* (1978) ג', ע"ע 858, 862.

הספרדית בעלת עסקי הנדל״ן. ההתעסקות בענף גרמה לבנק דיסקונט לרכוש את ׳בילדיקו׳, פירמת נדל״ן שנקלעה לקשיים. שמה של ׳בילדיקו׳ שונה ל׳החברה למימון תעשייה ובניין׳ והיא החלה לרכוש מפעלים תעשייתיים. עד מהרה הפכה הפירמה לקונצרן מוביל במשק ושמה הוחלף ל׳החברה להשקעות של בנק דיסקונט׳, או בכינויה הידוע בציבור ׳דיסקונט השקעות׳. ב-1949 הייתה ׳דיסקונט השקעות׳ שותפה ב׳קו ישראל-אמריקה׳, פירמה בבעלות משותפת של ׳צים׳ (הסוכנות וההסתדרות), ׳אמפ״ל׳ (הפועלים) ו׳פי.אי.סי׳ (אז בבעלות משקיעים זרים, ויותר מאוחר בבעלות דיסקונט). ׳קו ישראל-אמריקה׳ קיבלה בלעדיות בהובלת סחורות, בעיקר מזון וחומרי גלם מארה״ב לישראל של תקופת המחסור והצנע. השותפות פורקה לאחר קבלת המִלווה האמריקני הראשון ב-1950 מ׳בנק לייצוא וייבוא׳ הפדראלי. כל אחת מהשותפות קיבלה את חלקה במלווה לפיתוח הספנות והגדילה את הצי שלה. קבוצת ׳דיסקונט׳ הקימה את ׳אל-ים׳, שבראשה עמד רפאל רקנאטי, בעל הקשרים הטובים עם האליטה הפוליטית החדשה של ישראל, שהפך לאחר מכן ליו״ר קבוצת דיסקונט.

באותה תקופה החלו קבוצות השקעה ובנקים להשתלט על מטעי ההדרים. קבוצת ׳דיסקונט׳ נכנסה לענף דרך חברת ׳נטיעות דרום׳ – ובשנות השישים גם דרך השתלטות על חברת הביטוח ׳הדר׳, שנוסדה על ידי משפחת רוקח. סיום תהליך ההשתלטות נעשה באמצעות רכישת ׳פי.אי.סי׳ ו׳גב-ים׳ ומיזוגן בתוך ׳דיסקונט השקעות׳. עד סוף שנות השמונים הושלם תהליך ההשתלטות של הבנקים וקבוצות-ההון הגדולות על הענף, כשהמובילות בתהליך היו ׳יכין חקל׳, אז בבעלות ׳חברת העובדים׳, ׳אפריקה א״י׳ (אז בבעלות בל״ל) ו׳פרדס סינדיקט׳ (דיסקונט). כשנכנס דן טולקובסקי לניהול ׳דיסקונט השקעות׳ בסוף שנות החמישים, הוא החל להזניקה לעבר עסקי נשק באמצעות פירמות כמו ׳אלרון׳, ׳אלביט׳, ׳ישקר׳, ועשרות פירמות דומות שצמחו מאז סוף שנות השישים.

דן טולקובסקי לא היה המועמד המועדף על המשפחות השולטות בקבוצת ׳דיסקונט׳, אם כי הן רוו נחת מהרווחים שגרף עבורם. על פי זכרונותיו של הארי רקנאטי, המועמד המועדף לניהול ׳דיסקונט השקעות׳, היה פליקס שנער, הממונה על מטבע-החוץ באוצר, אחד מתפקידי המפתח בתקופת ׳הצנע׳. אלא שברגע האחרון נחטף שנער על ידי נחום גולדמן, כדי לשמש ראש משלחת השילומים בגרמניה. אך מעז יצא מתוק, שכן הקשרים הטובים בין רקנאטי ושנער, איפשרו לדיסקונט לשים את היד הנכונה על הדופק, או בלשונו של הארי: ״... יד המקרה היא שעקבנו מקרוב אחר התפתחות השיחות על השילומים האלה... ״ (*רקנאטי, עמ׳* 65).

ואכן לבעלי ׳דיסקונט׳ הייתה סיבה טובה לעקוב מקרוב אחר המו״מ עם גרמניה, משום שהשילומים נתנו תנופה לצמיחת קבוצות ההון הדומיננטיות בישראל. המועמד המועדף השני לניהול ׳דיסקונט השקעות׳ (לטענתו), היה הרמן הולנדר, המנכ״ל הפורש של משרד המסחר והתעשייה בתקופת ׳הצנע׳.[60]

משרד זה שלט על רשיונות הייבוא והקצבות מטבע-החוץ, והולנדר מונה למנהל המשרד מטעם מפלגת ׳המזרחי׳ כחלק ממפתח חלוקת השלל הקואליציונית. ג׳ק גרי יצג אז כשר המשרד את ׳הציונים הכלליים׳. הולנדר טען שהוא סירב להצעת הארי

---

60 *Hollander* (1979) pp. 226-227

רקנאטי, משום שההכנסה שהוצעה לו הייתה הרבה יותר נמוכה מזאת שקיבל מאת קונצרן הולנדר לסחר עורות ופרוות שמרכזו שכן בשבדיה. הכנסתו השנתית שם הגיעה לארבעים אלף דולר (בערך פי שלושים מהשכר השנתי הממוצע של אותה עת). הולנדר מספר כי בהיותו מנכ״ל משרד המסחר והתעשייה, הוא פתח את קשרי המסחר בין ארגנטינה וישראל. לפי דבריו, הוא נשלח על ידי שר האוצר אליעזר קפלן ושר החוץ משה שרת לנסות להגיע להסכם סחר לאספקת בשר עם ארגנטינה ואורוגוואי. זה היה אמור להיות הסכם ברטר (סחר חליפין), כי שני הצדדים סבלו ממחסור במטבע-חוץ.

בעיר בואנוס-איירס בירת ארגנטינה, חיכה להולנדר יעקב צור, שגריר ישראל. בתו של צור התחתנה יותר מאוחר עם אהרון דברת, בן למשפחת סוחרי עור קטנים בארגנטינה. כמה שנים לאחר-מכן החל אהרון דברת את הקריירה הישראלית שלו, כפקיד זוטר, אצל מחליפו של הולנדר במשרד המסחר והתעשייה, פנחס ספיר. ספיר הזניק למעלה את דברת, כשמינה אותו למנכ״ל פירמה כושלת ומסובסדת בשם ׳כלל ישראל׳. כוונתו של ספיר הייתה, שדברת ייצג את קבוצות בעלי המניות הזרים מדרום אמריקה; אולם על ׳כלל׳ השתלטו בסופו של דבר קבוצות הפועלים ודיסקונט, ודברת הפך למנהלו של קונצרן מרכזי בישראל. ושאר עלילותיו של דברת מ׳כלל סחר׳ ועד ל׳דברת-שרם׳ ו׳מירביליס׳, הלא הם כתובים על דפי הבורסות בישראל ובארה״ב.

בבואנוס-איירס חיכה ביראת-כבוד גם אדון ברל לוקר, עסקן מגביות ומגייס עליות ידוע. מסתבר, שהולנדר היה מעסיקו בשכר מלא, כנציג העסק המשפחתי בדרום אמריקה. בנוסף לשגריר צור ולעסקן לוקר, חיכה להולנדר גם בֶּנו גיטר, מתחרה מקומי של קונצרן הולנדר בדרום אמריקה בעסקי העור, שהתלווה אליו מלא חששות לפגישה עם אווה (אוויטה) פרון. בנו גיטר, כמשקיע ציוני חם, יסד כבר ב-1947 את ׳ארפלסה׳ (ארגנטינה-פלסטינה) כדי להדק את קשרי המסחר בין ארגנטינה ובין ישראל. בואו של הולנדר העלה בו חשש, כי יפסיד את בלעדיותו.

בסופו של דבר, הפגישה בין אוויטה ובין נציגי ישראל הסתיימה בכי טוב, לרווחת כל הצדדים. כמו בסיטואציה המיתולוגית של ׳פארטו-אופטימום׳ — כל הצדדים הרוויחו. ישראל השיגה בשר עסיסי ממקור קבוע. הרבנים השיגו את עמלות הכשרות שלהם. החוואים באסיינדות השיגו תוספת מכירות. אווה פרון קיבלה הבטחות מעורפלות לסיוע אמריקני בתיווך הלובי היהודי הכל-יכול (כך היא שוכנעה להאמין). ייצואנים בישראל השיגו הזמנות בתמורה לייבוא הבשר; ומה שחשוב, ׳ארפלסה׳ קיבלה בלעדיות על תיווך העסקה. לטענתו של הולנדר, קיבל בֶּנו גיטר ״... עמלה של רצון טוב שהסתכמה באחוז אחד בלבד...״ (*Hollander*, 1979: p. 197); אך יש להניח שקיבל הרבה יותר. מכל מקום, הולנדר מעיר בשמץ של קינאה: ״... רק שנים רבות לאחר מכן בוטל המונופול של ׳ארפלסה׳ על ייבוא הבשר לישראל וייצואנים אחרים הורשו לקחת חלק בעסקה... ״ (הנ״ל,שם). אין זה מדויק; בֶּנו גיטר המשיך להחזיק בבלעדיות על ייבוא הבשר לישראל מאורוגוואי. למותר לציין, ש׳הפארטו-אופטימום׳ הזה הושג רק תודות לאין-סוף נקודות אדישות שסימלו את המון הצרכנים הדומם של ישראל.

יורשיו של בנו גיטר בעסקי הבשר היו השותפים יוסי הראל, איש הפלי״ם לשעבר, והאחים שמואל ועזריאל עינב. יש להניח, שהזיכיון הזה הוענק להראל על ידי פנחס ספיר, תמורת המידע שהראל הואיל לספק לישראל גלילי ולספיר על מעללי בנימין ג׳יבלי בפרשת הפיצוצים במצרים, ובעיקר על זיופי המסמכים באגף המודיעין הצבאי

שנועדו להסתיר את חלקו של ג׳יבלי בפרשה. מכל מקום, איש הפלי״ם לשעבר מצא עצמו שותף בזיכיונות ייבוא בשר עם עינב, איש ספינות אצ״ל לשעבר, שנודע מאוחר יותר כאחד הספסרים הגדולים בקרקעות הגדה המערבית הכבושה. שותפיו של עינב בעסקי גאולת המולדת היו יעקב עקנין, לשעבר מנכ״ל מנהל מקרקעי ישראל מטעם אריאל שרון והאחים גנדי. עינב, שנמנה על התורמים הגדולים ל׳גוש אמונים׳, הואשם במתן שוחד ל׳ליכוד׳, פרשה שהיו מעורבים בה מיכאל דקל סגן שר החקלאות וראש הממשלה יצחק שמיר. באותה הזדמנות, הוא הואשם גם בהברחת מטבע-חוץ. הראל-עינב היו בעלי פירמה בשם ׳קונסולידייטד פקארס׳ שהייתה רשומה בשוויץ. שותפים ב׳קונסולידייטד׳ היו בנו של יו״ר ועדת הכספים לשעבר, בן חסותו של ספיר, אברהם שפירא מ׳אגודת ישראל׳, וכן חברות פנאמיות המשוחררות ממסים והמקבלות הקצבות מטבע-חוץ שהיו מצויות בבעלות ׳בנק המזרחי׳.[61]

עם כניסתו של אריאל שרון למשרד התעשייה והמסחר באמצע שנות השמונים, הועבר חלק מהזיכיון לייבוא בשר למקורבו של שרון, יצחק מיטלמן, אחד מאותם ׳משקיעים זרים׳ מדרום אמריקה שייבא בזמנו ספיר, ושהואילו להישאר בישראל מרובת הזכיונות. יצחק מיטלמן שהיה ידוע כתורם ומקורב ל׳חירות׳ היה בעלי ׳יצהר׳, שהייתה שותפה לקרטל שמני המאכל בישראל, וקיבל בזמנו מספיר זיכיון לפתיחת בנק למשכנתאות (׳בנק יעסר׳).

לאחר שנגמר הזיכיון בארגנטינה, היגר בנו גיטר לישראל והשקיע הונו בבניית מלון ׳אכדיה׳ בהרצליה. הוא הפסיד את השקעתו, וספיר מיהר לחלצו. הוא איפשר ליקותיאל פדרמן לרכוש את המלון במימון ממשלתי ולצרפו לרשת מלונות ׳דן׳ בבעלותו. כפיצוי על כשלונו במלונאות העניק ספיר לגיטר, בדומה למיטלמן, זיכיון לפתיחת בנק למשכנתאות. גיטר מכר את הרשיון היקר לקבוצת ׳דיסקונט׳; זו הפכה אותו ל׳בנק לפיתוח ולמשכנתאות׳. לאחר-מכן נכנס גיטר לדירקטוריונים שונים בקבוצת דיסקונט – ואף, לטענתו, הפך ל׳שגריר נודד׳ מטעם פנחס ספיר ומשלמי המסים של ישראל.

לאחר שהולנדר עזב את משרד המסחר והתעשייה ב-1951, הוא נכנס מדרך הטבע להנהלת ׳מגדל׳; לא לפני שקנה את מניותיו של ברנרד (דב) יוסף, שר הקיצוב המפורסם של תקופת ׳הצנע׳ ולאחר מכן שר המסחר והתעשייה. בוועד-המנהל של ׳מגדל׳ הוא פגש את השר שלו לשעבר, ג׳ק גרי, שעבר עתה לייצג קבוצת משקיעים דרום-אפריקנים ששלטו בחברה. כן פגש שם את שמואל טולקובסקי הציר מברן, שייצג את ׳פרדס סינדיקט׳, את אריה שנקר יו״ר התאחדות התעשיינים, בעליה של פירמת הטקסטיל הגדולה של ישראל ׳לודז׳יה׳ (בהעדר יורשים לשנקר, עברה ׳לודז׳יה׳ בעלים רבים, כולם ממקורבי השלטונות, ביניהם טיבור רוזנבאום ושאול אייזנברג). כן פגש שם הולנדר את אלפרד פויכטוונגר שהעסיק באותה תקופה את גיסו של הולנדר ב׳בנק יפת׳. שמו של הגיס היה ד״ר יצחק-ארנסט נבנצאל, שהתפרסם לימים כמבקר המדינה הנוח ביותר שהיה אי פעם לממשלות ישראל. אחד משותפיו לעסקיו המגוונים של הולנדר היה יעקב מרידור. בתקופת ׳הצנע׳ והמחסור החמור בבשר, הקים מרידור, אשר אהב לשלב פטריוטיות ברווחים, מפעל לשחיטת בשר באתיופיה בשם ׳אינקודה׳. מאחר שחזונו או תאבונו היו, כרגיל, גדולים מהמציאות המוגבלת, נאלצה ממשלת ישראל, גם כרגיל, להיכנס כשותפה

---

[61] שמשון ארליך, *הארץ*, 11.2.85

בעסק כדי להצילו. אחד משותפיהם של הולנדר ומרידור היה ארתור בן-נתן, לימים, שגריר ישראל בצרפת ובגרמניה ויועצו של שר הביטחון שמעון פרס בשנות השבעים.[62] אגב, יורשי עסקי 'אינקודה' של מרידור ושותפיו היו יוסי הראל והאחים עינב.

בעידן המחסור במטבע-חוץ בישראל – בעת שבן-נתן הסתובב באתיופיה, וידלין ופרס למדו את חזון הניהול המדעי בארה"ב – פתח אחיו של שמעון פרס, גדעון פרסקי, ביוזמה ממלכתית חדשה. בזכרונותיו הוא מספר כי יסד את בנק 'סוויס-ישראל' בז'נבה בתקופת 'הצנע', באמצעות כיסוי שסיפק לו יהודה אסיא, יהודי עירקי שהתעשר במלחמת-העולם השנייה בהונג-קונג. פרסקי הועיד עצמו לעסוק בחלפנות מטבעות, במטרה לממן מהעמלות את אנשי משרד הביטחון באירופה. הוא נעזר בליפמן לוינסון, גיסו של אליעזר קפלן שר האוצר דאז.[63] עד מהרה הפך הבנק לאחת המסלקות החיצוניות למאזן התשלומים של ישראל. מאוחר יותר החליף את 'סוויס ישראל' בנק נמרץ אחר בז'נבה בשם 'בנק קרדיט'. בעליו היו טיבור רוזנבאום, ונפילתו סיבכה כמעט את כל האליטה הצבאית והעסקית של ישראל. בין השאר, היא סיבכה בפלילים את מנהלה של 'החברה לישראל' מיכאל צור (אבל לא חלילה את בעליה אדמונד רוטשילד).

מכל-מקום, עסקיו של פרס לא עלו יפה בשוויץ; ועל הבנק השתלטה, בעזרת הממשלה, 'החברה המרכזית למסחר והשקעות'. החברה העמידה בראש הבנק את עקיבא פרסיץ, בנה של חברת-הכנסת הנמרצת מטעם 'הציונים הכלליים', שושנה פרסיץ. זו-האחרונה הייתה בתו של איל סוכר ברוסיה שלפני המהפכה. בתה שולמית נישאה לגוסטב (גרשם) שוקן בעל עיתון *הארץ* שאביו, זלמן שוקן, קנה לו כמתנת נישואין. את העיתון קנה זלמן שוקן מסבו של דן טולקובסקי, יצחק ליב גולדברג. לאחר שעזב גדעון פרסקי את שוויץ וחזר לישראל, הוא פתח ביוזמה חדשה שנועדה ליצר מצברים וסוללות בעבור משרד הביטחון. הסוף האופייני היה שמשרד הביטחון, אשר בינתיים עבר לניהולו של אחיו, שמעון פרס, קנה מגדעון את המפעל הכושל, שהפך תוך זמן מועט לעסק מצליח ושמו עד היום 'תדיראן'.

ועוד באותה תקופה של מחסור במטבע-חוץ, החל מקורב אחר של שמעון פרס, ברוס רפפורט, בעסקות סיבוביות, שהיו בחלקן קשורות למשרד הביטחון, ושבסופן הפך למיליונר בעל מהלכים מיוחדים באליטה הפוליטית-צבאית של ישראל. הוא נתן שרותים ממלכתיים בעיקר בעסקות שנדף מהן ריח של עמלות מפוקפקות. רפופורט זה החל את עסקיו לאחר שהמפקח על מטבע-החוץ באוצר ב-1953, יעקב ברין (לימים מייצגם של הברונפמנים בישראל, שהיו בין השאר בעלי רשת 'שופרסל'), העניק לו באישור פטרוניו, אשכול וספיר, זיכיון לחיסול חובות הממשלה לפירמות זרות. הזיכיון הוענק הן לרפופורט והן לפאול קולק, אחיו של מנכ"ל משרד ראש הממשלה ולאחר-מכן ראש עיריית ירושלים השלמה, טדי קולק.

וכך, בתקופת 'הצנע' כשהיזמים התרוצצו והזכיונות נחטפו, החל הרמן הולנדר להתעניין בענף המבטיח של אותה עת: מטעי ההדרים. הולנדר השקיע ב'נטיעות דרום' שנשלטה על ידי 'דיסקונט השקעות'. בדירקטוריון של 'נטיעות דרום' פגש הולנדר את

---

[62] *Hollander* (1979) p. 236

[63] *כספים*, 27.8.84

אברהם אמבש. האחרון יצג קבוצת בעלי-הון יהודים ממצרים, אשר השקיעו בעת מלחמת-העולם השנייה בבנק דיסקונט. הוא היה ידוע יותר כאביהן של שתי בנות, סוזי ואורה. סוזי נישאה לאבא אבן, שהיה שגריר ישראל באו״ם ושגריר ישראל בארה״ב, שר החוץ של ישראל בתקופת ממשלת גולדה מאיר וחבר ועדת חוץ וביטחון מטעם מפלגת ׳העבודה׳ בשנות השמונים. מעל לכל הוא התפרסם בכתיבת אלבומי ניצחון שהפכו לרבי-מכר בקרב יהודי ארה״ב. הבת השנייה, אורה, נישאה לחיים הרצוג שאחיו, יעקב הרצוג, היה מנכ״ל משרד ראש-הממשלה בתקופת בן-גוריון ואשכול, לאחר שהחליף את טדי קולק. אביהם של ההרצוגים היה יצחק הרצוג, רבה הראשי של פלסטינה וישראל, מישרה שהומצאה על ידי בן-גוריון ועסקני הסוכנות היהודית כדי לספק את האינטרסים הקואליציוניים של המפלגות הדתיות ׳המודרניות׳ מסוגם של ׳המזרחי׳ ו׳הפועל-המזרחי׳.

חיים הרצוג עצמו היה נספח צבאי בוושינגטון, ראש אמ״ן בשנות החמישים, ונשיא ישראל בסוף שנות השמונים. מאז שנות החמישים היה מבעלי משרד עורכי-דין מרכזי שבו השותפים היו מעורים בכל מוקדי העסקות הפוליטיות של ישראל. שותפו של הרצוג היה יעקב נאמן, לאומן דתי רב תככים אשר הספיק לכהן כמנכ״ל משרד האוצר בתקופת ממשלת בגין וכשר אוצר בממשלת נתניהו. הרצוג יצג בין השאר, אינטרסים של עסקי נשק גדולים. משרדו יצג, בעיקר בעניינים משפטיים עדינים, את קבוצת דיסקונט, בה היה במשך שנים חבר דירקטוריון. בניו המשיכו בדרכיו. יצחק, עורך-דין במשרדם של הרצוג-נאמן, כיהן כמזכיר הממשלה של ברק. בנו יואל נישא לבתו של נסים גאון, וריכז בז׳נבה את עסקי הנשק של חותנו בעזרת קשריו הטובים של אביו בקרב האליטה הצבאית-עסקית של ישראל. בשפה עיתונאית כינו זאת כ׳קשרים עם צמרת רפ״י׳. הכוונה הייתה לקשרים עם אנשים כמו שמעון פרס, מיכאל פירון, דן טולקובסקי, זלמן שובל, אדולף שווימר, צבי צור ועוד. שני האחרונים, צור ושווימר, הועסקו, לאחר פרישתם ממשרד הביטחון, בקבוצת אייזנברג; החווילה של זה-האחרון בסביון ניצבה בתווך, בין הווילה של שווימר (שמכר אותה יותר מאוחר למרכוס כץ, מתחרהו של אייזנברג בסחר נשק) ובין הווילה של יעקב נמרודי, שותפו של שווימר בסחר נשק. כיום נשלטת ׳נטיעות דרום׳, אשר בדירקטוריון שלה ישבו הולנדר וחותנם של חיים הרצוג ואבא אבן, על ידי ׳נכסי הדרום׳ התופסת כשמינית מפעילות ההדרים במשק. האחרונה נשלטת על ידי ׳נכסים ובניין׳, הנשלטת בידי ׳דיסקונט השקעות׳, שהעבירה במרוצת הזמן את תפקידה כפירמת אחזקה מרכזית של נכסי קבוצת ׳דיסקונט׳, לחברת ׳אי.די.בי-פיתוח׳, וכן הלאה וכן הלאה.

הסיפור מתחיל לנוע בכוח תנופתו, מעין פרפטום מובילה. הגיעה העת לעצור את הסחרחורת ולסגור את הקצוות.

סיפורה של ׳אי.די.בי-פיתוח׳ הוא חלק ממחזור הסיפורים של משטרי ההצבר שעברו תושבי ישראל. במקורה החלה ׳אי.די.בי-פיתוח׳ להתפתח מהונם של בעלי-הון יהודים ממצרים שהירבו להשקיע בחברות מקרקעין ומטעי הדרים. אחת מחברות אלה הייתה ׳בילדיקו׳, ששיתפה פעולה עם קבוצות משקיעים זרים אשר פעלו באמצעות ׳פי.אי.סי׳ ו׳פי.סי׳. כולן נבלעו בסופו של דבר בקבוצות בל״ל ודיסקונט. ׳בילדיקו׳ עצמה הוקמה ונשלטה על ידי אליהו אלישר, נציג הבורגנות הספרדית הישנה של פלסטינה. בסוף שנות הארבעים נסע אלישר לדרום אמריקה, לדבריו, כדי להקים פירמת השקעות מרכזית שתיצור תשתית עסקית ספרדית טהורה בישראל. כמו פנחס ספיר שנסע עשר שנים מאוחר

יותר לאמריקה הדרומית כדי לגייס משקיעם ל׳כלל׳, כך הסתובב אלישר מתוך תקווה לגייס משקיעים ספרדים טהורים. מכל מאמציו הצליח אלישר לעלות בחכתו שני אשכנזים טהורים שהשקיעו ב׳בילדיקו׳ סכום של כרבע מיליון לא״י. היו אלה יוסף מירלמן ובנו גיטר מחברת ׳ארפלסה׳.[64] שנה לאחר מכן, ב-1949, מוזגה החברה בבנק דיסקונט והפכה ל׳דיסקונט-השקעות׳. כאמור, החברה הפכה לאחת הקונצרנים המובילים בישראל בעסקי נשק, מאז שדן טולקובסקי, נכדו של מייסד חברת האחזקה של קבוצת בל״ל ובנו של אחד מבעלי ׳פרדס-סינדיקט׳ שמוזגה ב׳דיסקונט-השקעות׳, הפך למנהלה של החברה. ׳דיסקונט-השקעות׳ נשלטה על ידי משפחות רקנאטי, קרסו, ומספר משפחות ספרדיות טהורות הקשורות ביניהן בקשרי משפחה עוד טרם כניסת הבריטים לפלסטינה. עם אלה היו קשורים בבעלות ובניהול צאצאי ׳המעמד החדש׳, האליטה התאגידית שנתגבשה ב׳מוסדות הלאומיים׳, בסקטור ההסתדרות ובמיליציות הצבאיות של עידן המנדט, וכן בארגונים הפוליטיים והבטחוניים שלאחר 1948. עימם היו קשורים גם משקיעים זרים, שמיסדו הסדרים של עמלות פוליטיות וזכיונות עסקיים. זהו הבסיס האידיאולוגי והחברתי שעליו נשענו יחסי השליטה של משטר ההצבר הישן של ישראל, משטר שעבר שינוי מבני חריף מאז שקם ׳הסדר החדש׳ בעולם.

ה. *השינוי המבני: ירידת הממשל ועלייתו של ההון הדומיננטי*

מאז תחילת שנות השבעים צמח משטר המתבסס על העמקת ההצבר. משטר זה — אשר אופיין בסטגפלציה חזקה, ובתהליך של קיטוב הכנסות וריכוזיות הבעלויות במשק — שרר עד סוף שנות השמונים.

שרטוט ג׳1 ממחיש את השינוי המבני שעבר המשק הישראלי מאז שנות השבעים. השרטוט מציג את הקשר בין ההתפתחות המצרפית של המשק ובין תהליך ההצבר הדיפרנציאלי. שיעור הצמיחה הכללי של המשק מוצג כאחוז השינוי השנתי של התוצר המקומי במחירים קבועים. מולו ניצב תהליך ההצבר, המובע כאחוז ההכנסות של ׳הכלכלה הגדולה׳ בתוך סך ההכנסה הלאומית. הכנסות ׳הכלכלה הגדולה׳ מיוצגות באמצעות הרווחים הנקיים של חמש קבוצות-ההון הדומיננטיות (שתי הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של חמש שנים). השרטוט משקף את הקשר השלילי בין הצמיחה הכללית ובין מבנה יחסי השליטה במשק.

במרוצת התקופה 1972-1955 התרחב המשק בשיעור שנתי של 9% בערך — שיעור שנחשב לאחד הגבוהים בעולם. בתקופה זו, חלקן של רווחי קבוצות ההון הדומיננטיות בהכנסה הלאומית היה נמוך יחסית; ועד לשנת 1972 לא עלה מעל מחצית האחוז. העידן שלאחר 1973 היה שונה לחלוטין. הצמיחה במשק נפלה לשיעור שנתי של פחות מ-3%; וככל שהתגברה ההאטה הכללית במשק, החל לנסוק חלקן של קבוצות-ההון הדומיננטיות בהכנסה הלאומית. בתחילת שנות השמונים, הרווחים הנקיים של קבוצות אלה הגיעו לשיעור של 2.3% מתוך ההכנסה הלאומית. בין אמצע שנות השמונים לבין סוף שנות השמונים, ההצבר הדיפרנציאלי של ׳הכלכלה הגדולה׳ היה שלילי; הרווחים הנקיים של קבוצות-ההון הדומיננטיות נפלו אל מתחת לרמה של 0.75% מתוך ההכנסה הלאומית.

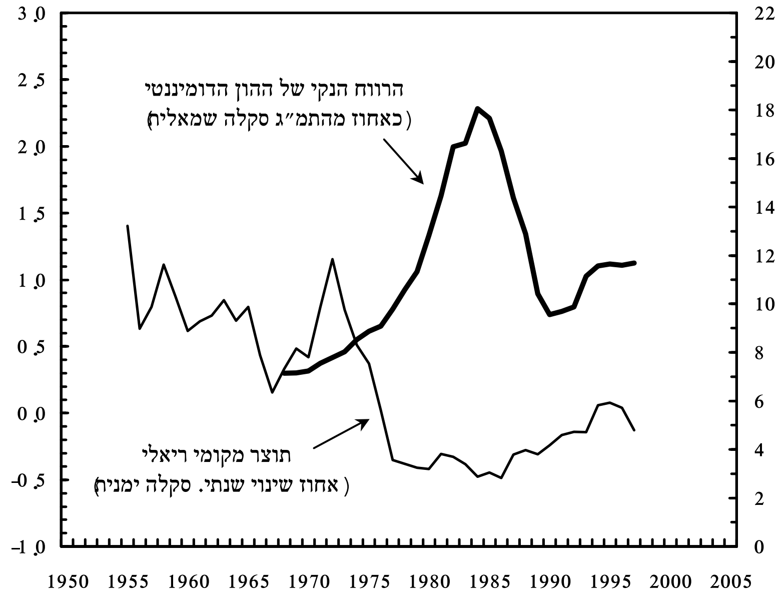
---

[64] *אלישר* (1980), ע״ע 228-229.

זאת הייתה תקופת המעבר: משטר העמקת ההצבר שקע – ופינה מקומו לשינוי הכלכלי-פוליטי שהתחיל בשנות התשעים, ושבטיבו נדון בהמשך.

שרטוט ג׳1

הון דומיננטי מול צמיחה כללית בישראל

הערה: הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של 5 שנים.

מקור: דו״חות רווח והפסד של קבוצת אי.די.בי, לאומי, הפועלים, כור וכלל; למ״ס.

מה גרם לשינוי המבני בשנות השבעים, שהביא להאטה כללית וריכוזיות בשליטה? הצמיחה המהירה, למן תחילת שנות החמישים ועד 1972, נבעה בעיקר משני מעוררים ׳חיצוניים׳. ראשית: ייבוא ההון החד-צדדי שבא בעיקר ממענקים וממלווים של ארגונים יהודיים בארה״ב, ומהשילומים והפיצויים מאת ממשלת גרמניה (1955 עד 1965). מאחר שהמשק הישראלי היה עדיין קטן, די היה בהעברות חיצוניות אלה כדי לספק את ההשקעות במשק שהיו נחוצות להגדלת הצריכה. בדיקה פשוטה של החשבונות הלאומיים של ישראל מראה, אכן, שהתוספות בתוצר המקומי הגולמי באותן שנים היו תואמות כמעט לגמרי לייבוא-ההון האזרחי.

בשנים 1965-1967 שרר מיתון חריף, שנבע מהפסקת השילומים מגרמניה ומהתחלת הנסיגה של הממשל ממקומו המרכזי בתהליך ההשקעות במשק. מלחמת 1967 וגידולן המהיר של ההוצאות הצבאיות בעקבותיה עוררו את המשק לטווח-קצר; אולם מה שנתן את עיקר הדחיפה היה המעורר החיצוני השני: הפלסטינים.

נראה, שהצמיחה המהירה נבעה מההרחבה הפתאומית של השווקים שניתוספו: מצד אחד, השוק הפלסטיני לקליטת סחורות ישראליות; ומצד שני, כוח-עבודה פלסטיני זול,

שזרם בעיקר אל שוק-העבודה המשני בענפים עתירי העבודה של 'הכלכלה הקטנה' הישראלית.

השילוב של התרחבות הביקוש יחד עם תהליך הפרולטריזציה של הפלסטינים הכפריים, היה בעל אפקט של 'מכפיל' על המשק הישראלי. מאז 1974, הגידול בכוח-העבודה הפלסטיני התייצב (ומאז הוא לא גדל מעבר ל-140,000 עובדים) — והמשק הישראלי עבר לסטגנציה.

כאן חשוב להעיר, כי הדעה לפיה כוח-העבודה וכוח-הקנייה הפלסטיני היו גורם מזרז חשוב בצמיחת המשק הישראלי, אינה מקובלת על כלכלני הזרם המרכזי של ישראל. הם נוטים בדרך-כלל לראות את השליטה הישראלית במשק הפלסטיני דווקא כגורם ממתן, אם לא בולם, בהשקעות טכנולוגיות. לדעתם, בטווח הארוך הביא הכיבוש נזק למשק הישראלי; תוספת ההכנסה, שבאה לישראל מכוח-העבודה הזול בשטחים הכבושים, קוזזה על-ידי תוספת הוצאות לשם אחזקתם הצבאית.

"...לפי ניתוח שלי...", כותב אליאס תומא, "...הורידו ההוצאות הצבאיות הנוספות מאז הכיבוש את שיעור הצמיחה של המשק הישראלי בין 1967 ל-1982 ב-1.07% לשנה בממוצע..." (*רבעון לכלכלה*, 1989: עמ' 594). כך גם סבורים יתר הכלכלנים הישראלים כמו איתן ברגלס ואהרון קליימן שהוזמנו לרב-שיח אשר התפרסם באותו 'רבעון לכלכלה'. לדעתם, התרומה של הפלסטינים למשק הישראלי מגיעה לפחות מאשר 2% מהתוצר הלאומי הגולמי הישראלי. המסקנה שלהם היא, שכתוצאה מהאינטגרציה הכפויה שבין שני המשקים מאז 1967 — הצד הישראלי הוא, למעשה, הצד המפסיד, בעוד הצד הפלסטיני יוצא נשכר ברמת-החיים ובהתפתחות הכלכלית.

לנו יש כמה השגות על טענות אלה. ראשית: הטענות של כלכלני הזרם המרכזי נובעות מפרספקטיבה מצרפית, כלומר, מתפישה מקרו-כלכלית. זאת ראייה היסטורית מוטעית ביסודה: אי-אפשר ש'כולם' ירוויחו או יינזקו, אלא אם כן מתעקשים להישאר בעולם הפיקטיבי של וילפרדו פארטו. בעולם הממשי של הכיבוש — כוח-העבודה והמשק הפלסטיני נתנו בשנים 1967-1973 תנופה ל'כלכלה הקטנה' של ישראל, שעסקה בעיקר בסחורות צריכה אזרחיות; ומכאן שהם סייעו להתאוששות המשק הישראלי בכללותו. הכיבוש הצמיח בישראל שכבות-ביניים חדשות, שניזונו מכוח-העבודה היצרני הפלסטיני.

'צמיחה' או 'טכנולוגיה' אינן מהוות מניע בקפיטליזם; הן תוצאה של יחסי-כוח קפיטליסטיים, שמשתקפים ברווחיות — ובעיקר ברווחיותן של קבוצות דומיננטיות בחברה. כושר הרווחיות של אותן שכבות דומיננטיות יכול, לעתים, להיות קשור ל'שגשוג' כללי או לצריכה כללית יותר גדולה של מוצרים ושירותים. מנגד, יכולים להתחולל מצבים הפוכים; ואנו סבורים כי אכן בישראל אירע מצב הפוך. אחרי 1974, כושר הרווחיות של 'הכלכלה הגדולה' הישראלית נשען בעיקר על ההאטה הכללית של המשק הישראלי האזרחי.

ההשקפה המצרפית מוליכה לטענות מוזרות: כאילו אימפריות הפסידו 'בסך הכל' מכיבוש ומאחזקת קולוניות;[65] כאילו עבודת עבדים בארה"ב הייתה הפסד כלכלי, אשר

---

[65] לאחרונה הירבה לטעון טענה ישנה נושנה זאת *פול קנדי* (1988)

בלם את התפתחות הדרום. בדרך זאת ניתן להוכיח שמאז התקופה הנאוליטית, המין האנושי מצוי בהפסדים מצטברים. ברור שאין כאן עיסוק בהיסטוריה אמיתית, אלא בפיקציות.

השגה שנייה: החשבונאות המצרפית (או המקרו-כלכלית) מראה, לכאורה, שתרומת כוח-העבודה הפלסטיני מסתכמת ב-2% מהתל״ג הישראלי. אולם בדיקה לפי המתודה של 'חליפין לא שווים'[66] — כלומר, הערכת 'העודף' שהועבר לישראל באמצעות כוח-העבודה הפלסטיני — מראה כי מדובר בניכוס ערכים של 10% באומדן גס, מהערך-המוסף התעשייתי של ישראל. מי שאוהב פיקציות, יכול להניח את התסריט הבא: אילו ערכים אלה היו נצברים במשק פלסטיני עצמאי במשך כרבע מאה של כיבוש ישראלי (בתוספת עשרים שנה של כיבוש ירדני), כלומר — ללא מדיניות שלטונות הכיבוש לבלימת ההשקעות בשטחים, ללא מדיניות מניעת התיעוש, ללא מניעת התפתחות שוק אשראי עצמאי, ללא מניעת מערכת פיסקלית תומכת, ללא מניעת חינוך טכנולוגי, ללא שוד המים והקרקעות, ללא מיסוי מפלה, ללא מעצרים וללא עידוד הגירה החוצה של כוח-עבודה משכיל — הרי ללא כל אלה, המשק הפלסטיני היה נראה שונה לחלוטין. יש להניח, שגם במשק הישראלי — מאזן-התשלומים, אופי ההשקעות, חלוקת העבודה והתחלקות ההכנסה והרכוש היו נראים אחרת. ועוד ייתכן שההתפתחות הפוליטית, בעיקר המפלגתית, בישראל הייתה עשויה להתנהל בכיוון אחר. אבל ברור שכל זה מיועד לאוהבי תסריטים פיקטיביים. במציאות, מכל מקום, פני הדברים היו שונים: המעוררים 'החיצוניים' הללו פעלו לריכוך תהליך הריכוזיות הסמוי, שהסתתר מאחרי השגשוג הכללי בישראל שלאחר 1967, בעיקר באמצעות השפעתם על התרחבות סקטור העסקים הקטנים והעצמאיים. רק מאז 1974 הפך תהליך הריכוזיות לגלוי, כש'הכלכלה הגדולה' פרצת קדימה וניכסה חלק הולך וגדל של הכנסות הסקטור העסקי.

שינוי דרסטי התחולל במבנה המשק — שהתלווה במהפך פוליטי, תוך ירידה גלויה של כוחו המרכזי של הממשל. הממשלות הימניות בלי כחל וסרק שקמו מאז, תמכו במדיניות-חוץ תוקפנית גלויה ובמדיניות כלכלית שכונתה 'ליברלית'. זאת הייתה תקופת הזוהר של הקפיטליזם המלחמתי בישראל, שהעלה את קבוצות-ההון הדומיננטיות אל מרכז השליטה במשק. זהו משטר של העמקת ההצבר הדיפרנציאלי, ושבו האידיאולוגיה העסקית הפכה לדומיננטית. זה המקום לעבור לתיאור מבני מפורט של יחסי השליטה בישראל שהתקיימו בעידן ההוא — עידן 'ההטיה הצבאית'.

ו. *יחסי השליטה בישראל: עידן 'ההטיה הצבאית'*

נתחיל בתיאור מבנה המשק הישראלי בתקופה של אמצע שנות השמונים — עת הקפיטליזם המיליטריסטי היה בשיאו.

ניתן לחלק את המשק באופן גס בין שני קטבים, חלוקה שבמהותה לא השתנתה עד היום. במרכז המשק ניצבה 'הכלכלה הגדולה', ובה כחמישים פירמות גדולות; ולצידה פעלה 'הכלכלה הקטנה' שכללה את שאר הסקטור העסקי וחלק מהמלכ״רים.

---

[66] *Emmanuel* (1972)

בתוך ׳הכלכלה הגדולה׳ ניתן להבחין במעגל חיצוני: ׳חגורה׳ של פירמות גדולות, אשר היו בדרך-כלל בעמדה מובילה — אם לא מונופולית — בענף מסוים. ׳החגורה׳ הקיפה קבוצת ׳גרעין׳ של קונגלומרטים, המהווים עד היום את מוקד השליטה במשק הישראלי. קבוצת ׳גרעין׳ זאת הורכבה מחמש קבוצות-הון דומיננטיות; עד לא-מכבר היה נהוג להבחין ביניהן באמצעות זיהויין כ׳תעשייתיות׳ או כ׳פיננסיות׳.[67] למעשה, הן היו לפותות אלה באלה בקשרי בעלות, שליטה והפעלה משותפים — עד כדי הפיכתן לגוש מוצק, מעין מרכז-כוח של גרעין האטום, שעליו נשענה מסכת יחסי העוצמה של משטר ההצבר. גוש זה הורכב מקבוצות ׳לאומי׳, ׳הפועלים׳, ׳אי.די.בי׳, ׳כור׳ ו׳כלל׳. עד שנות התשעים היה ניתן לצרף לקבוצות-הון אלה גם כמה קונצרנים ממשלתיים, בבעלות פורמלית או בשליטה משותפת של הממשלה — אבל כבר אז היה קשה לדבר על קבוצה ששית, מעין ׳קבוצת הממשלה׳.

תולדות קבוצת ׳הגרעין׳ הן בעצם תולדות החברה הישראלית, על תהפוכותיה ההיסטוריות. קבוצת ׳לאומי׳ החלה ב-1902 כבנק למימון פעולות ציוניות קולוניזטוריות. כך גם קבוצת ׳הפועלים׳ שהחלה ב-1921 עם ייסוד בנק למימון פעילות של קואופרטיבים ושל קבוצות עבודה חקלאיות ולמימון בענף הבנייה והחרושת. קבוצת ׳אי.די.בי׳ החלה פעילותה ב-1936 כבנק למימון פעילות בסקטור ׳האזרחי׳, ובמיוחד של הבורגנות הספרדית שהתרכזה בעיקר בנדל״ן. ׳כור׳ החלה ב-1944 כחברת-בת תעשייתית של ׳סולל-בונה׳, שהפך בעת מלחמת-העולם השנייה לקונצרן רב-ענפי ולקבלן הגדול במזרח-התיכון. ׳כלל׳ הוקמה ב-1962 בעקבות נסיונו של שר האוצר דאז פנחס ספיר למשוך משקיעים זרים יהודים בעזרת הטבות. תוך זמן קצר, היא הפכה לקונצרן בשליטה משותפת של מרכזי הכוח המשקי, לאחר שקבוצות-ההון המקומיות הגדולות בלעו את המשקיעים הזרים.

במרוצת שנות החמישים, כאשר יחסי השליטה החלו להתקבע, עדיין נותרו מספר קבוצות אחזקה ובעלי-הון גדולים יחסית, שפעלו במקביל. ביניהם היו: ׳החברה המרכזית למסחר והשקעות׳, קבוצת ׳אלרן׳, קבוצת ׳מגדל׳, ׳מולר׳ (אתא), ועוד. אולם אלה שקעו או התמזגו בקבוצת ׳הגרעין׳, שהפכה החל משנות השבעים למוקד השליטה במשק הישראלי.

מאז הפכו חמש קבוצות ׳הגרעין׳ למעורבות כמעט בכל הפעילות העסקית החשובה במשק, אם במישרין ואם בעקיפין — ובדרך-כלל, תוך גיבוי מן הממשל ותוך שיתוף פעולה עימו. שליטה זאת התגבשה באמצעות שליטה משותפת בצמתים האסטרטגיים

---

[67] האבחנה בין קבוצות ׳פיננסיות׳ ו׳תעשייתיות׳ נראתה מאולצת, כבר בשנות השבעים. כל הקבוצות היו מעורבות במישרין ובעקיפין במרבית ענפי המשק העיקריים. קבוצה ׳תעשייתית׳ כמו ׳כלל׳ עסקה במרץ בכל סוגי הביטוח באמצעות ׳כלל ביטוח׳ – אשר דרכה היא הצליחה לרכוש ולמזג, במרוצת שנות השמונים, מספר מרשים של פירמות ביטוח בינוניות וקטנות. ׳כור׳, שנחשבה לקונצרן ׳תעשייתי׳, עסקה באינטנסיביות בסחר בינלאומי (ולא רק של נשק) ובענפים לא-תעשייתיים רבים כמו ייבוא ומכירת דלק, ייבוא מכוניות, ייבוא מחשבים; ואחרון חביב, היא הייתה הייבואנית הראשונה של כוח-עבודה זול מהמזרח-הרחוק. לעומת ׳התעשייתיות׳ – קבוצות ׳לאומי׳ ו׳הפועלים׳ שלטו בעקיפין בתעשיות, באמצעות בנקים ופירמות להשקעה; וכן בנדל״ן, בביטוח ובפירמות סחר בינלאומי.

של תהליכי התשומות והתפוקות במשק: בסחורות מפתח וחומרי גלם, במימון מקומי ובמימון מחו״ל, בסוכנויות ייבוא וברשתות שיווק, בתקשורת ובפרסום.[68]

סקירה חטופה של רשימת מאה הפירמות המובילות בישראל במחצית שנות השמונים (על פי פרסום *׳דן אנד ברדסטריט׳* משנת 1984), מראה שקבוצת ׳הגרעין׳, יחד עם הממשל, שלטו בכמחצית ממאה הפירמות התעשייתיות המובילות. עשרים-ושלוש היו בשליטת ׳כור׳, שמונה בשליטת ׳אי.די.בי׳, שמונה בשליטת ׳כלל׳, ותשע היו בשליטת הממשלה. ועוד על פי אותה רשימה: מסתבר שמתוך חמישים הפירמות המובילות, עשרים-ושמונה נשלטו על-ידי קבוצות ׳הגרעין׳ והממשלה; ומתוך עשרים המובילות בראש, ארבע-עשרה נשלטו על-ידי קבוצות ׳הגרעין׳.[69]

תהליך דומה אירע בארגונים הפיננסיים. המשק המבוזר של שנות השלושים — שבו פעלו כ-70 בנקים מסחריים, רובם קטנים, ויותר מ-100 אגודות אשראי משותפות — הלך והתרכז בשליטת שלוש קבוצות-הון מרכזיות: ׳בל״ל׳, ׳הפועלים׳ ו׳אי.די.בי׳.[70] קבוצות אלה — בגיבוי הפעילות הממשלתית באג״חים, באשראי מוכוון ובתמיכות אחרות לתעשייה ולשיכון — השתלטו לגמרי על סקטור הבנקאות. בשנות השמונים הן תפסו 80% מסך הנכסים, המועסקים, הסניפים, והפיקדונות, והן ניכסו 70% מהרווח הנקי שלו (לא כולל הכנסות בחברות-הבנות והשלוחות הבנקאיות בחו״ל).[71] תמונה דומה מתגלה בסקטורים לא-תעשייתיים כמו אספקת נפט, גז, שיווק המוני, בנייה, ביטוח, תובלה ימית, נדל״ן ועוד. קבוצות ׳הגרעין׳ תפסו יחדיו עמדות מובילות, ולמעשה אוליגופוליות.

מעבר לתמונה הקפואה של המבנה הקונגלומרטי הזה, מצוי תהליך היסטורי שבו התהווה גוש מרוכז ביותר של קשרי שליטה ובעלות מסובכים בין קבוצות אחזקה, פירמות בנות ומסונפות; אלה כוללים קשרי-גומלין פורמליים ולא-פורמליים, אישיים, משפחתיים, עסקיים ותרבותיים; יחד עימם התגבשו הסכמי רכש, הסדרי אשראי וערבויות, זכיונות והסכמים לא כתובים; מוסכמות שהתהוו מאז שנות החמישים, אם לא לפני כן.

---

[68] מבחינת רשת הבעלויות מדובר ללא ספק בתשלובת מרשימה והדדית של אחזקות משותפות וצולבות בין הקבוצות עצמן (במניות פירמות האם). בין המקרים שבלטו עד לתחילת שנות התשעים: ׳כלל׳ הוחזקה בעיקר על ידי קבוצות ׳הפועלים׳ ו׳אי.די.בי׳. שתי האחרונות החזיקו במשותף ב׳דלק׳. ׳כור׳ החזיקה בפירמות משותפות עם ׳כלל׳, כמו האחזקה המשותפת ב׳נשר׳ (מונופול המלט). ׳אי.די.בי׳ החזיקה יחד עם ׳כלל׳ במספר רב של פירמות מונופוליות, כמו ׳נייר חדרה׳ ו׳אלסינט׳. ׳כלל׳ ו׳לאומי׳ שלטו יחד ב׳אומיקרון׳ (פירמת מו״פ). פירמות הועברו בין הקבוצות, כמו ׳כבלים וחוטי חשמל׳ שעברה מ׳אי.די.בי׳ (באמצעות ׳דיסקונט השקעות) לידי ׳כור׳ (דרך ׳תדיראן׳), או ׳וולקן יציקות׳ שעברה מ׳כור׳ ל׳כלל׳ (דרך ׳אורדן׳).

[69] רשימת בעלויות זאת לא הביאה-בחשבון שליטה אפקטיבית או חלקית של קבוצות ׳הגרעין׳ בפירמות רבות, שהופיעו כעצמאיות ברשימת ׳דן אנד ברדסטריט׳. חלק מהן עברו מאז לשליטה פורמלית מלאה שלהן; כמו ׳פולגת׳ אשר הופיעה במקום השישי ברשימת 1984, ושהתמזגה שנתיים מאוחר יותר ב׳כלל׳. וכן, עד סוף שנות השמונים, הממשלה המשיכה להעביר נכסי מפתח לקבוצות הון מקורבות, כמו ׳בתי הזיקוק׳, ׳פז׳, ׳כבלי ציון׳, ׳חיפה כימיכלים׳, ׳החברה הכלכלית לירושלים׳ ועוד.

[70] *חת* (1966) פרק ב׳.

[71] מבוסס על דו״חות המפקח על הבנקים בבנק ישראל, שנים 1981-1986.

מפרספקטיבה כוחנית-עסקית, מוסכמות אלה כונו 'הסדרים מוסדיים'. מנקודת מבטו של ההמון, מוסכמות אלה הינן 'מצב טבעי'. אלה הם, למעשה, תמצית היחסים המעמדיים בחברה הישראלית. מפעם לפעם, כשנוצר קרע או קונפליקט בקרב אליטת הכוח של ישראל, נחשף לזמן קצר, טבעם של יחסי השליטה.[72] כך לדוגמא, 'גילתה' 'ועדת בייסקי' (תגלית שהייתה ברורה לכל יליד ישראלי שמוחו לא נשטף) כי מנהלי הבנקים המסחריים הגדולים פרשו רשתות של הסכמים הדוקים לא-פורמליים בפעילות מגוונת ביותר בשוקי ההון: הסכמים להנפקת מניות ולהרצתן, הסכמים על שערי מניות, הגנה משותפת מפני היצעים לא צפויים. גם הסתרת מידע, ייפוי מאזנים ופעולות לא-חוקיות במטבע-חוץ — לא היו יכולים להיעשות ללא הסכמים שבשתיקה.[73]

קבוצת 'הגרעין' הראתה לכידות והומגניות די חזקים, לא רק בקשרי בעלויות וקשרים עסקיים, משפחתיים ותרבותיים, אלא גם ביחסי-הגומלין ההדוקים בין בעליה ומנהליה ובין אנשי מפתח בממשל ובארגונים הצבאיים. לכידות זאת התבטאה בהתאמה הסטטיסטית המפתיעה בביצועים העסקיים של קבוצות 'הגרעין', בעיקר מאז שנות השבעים. לדוגמא: במרוצת התקופה למן 1968 ועד 1985 הייתה בין חמש הקבוצות קורלציה כמעט מושלמת בשיעורי השינוי של הרווח, הערך המוסף, ההכנסות ממכירות, הוצאות המיסוי והסובסידיות והמענקים מהממשל. וכן הייתה קורלציה גבוהה בתנודות של הכנסות הבעלים והמנהלים אשר שלטו בקבוצות אלה.[74]

את יחידת 'הגרעין' הקיפה, כלוויין, 'חגורה' של קבוצות-הון ופירמות בינוניות שנהנו מעמדה מובילה או שְליטה בענף מסוים: שטראוס (מחלבות שטראוס), פקר (פקר פלדה), גהל (דובק), פדרמן (עלית), הורוביץ (טבע), הורביץ (טנה-נוגה), פדרמן (מלונות דן), קליר (ארגמן), גרודצקי (אמפא), טייבר (ציון), אליהו (ביטוח אליהו), סחרוב (סהר), קרמרמן (עץ-לבוד), נמרודי (הכשרת היישוב), לאוטמן (דלתא), שפירא (קסריה-גלנויט), מוזס (*ידיעות אחרונות*), ועוד אחרים.[75] בנוסף לאלה התקיימו כמה

---

[72] המעניין הוא, שלאורך כל התקופה הזאת הייתה שתיקה כמעט מוחלטת בתקשורת ההמונית, בנושא מבנה יחסי הכוח בישראל. רק בשנת 1995 — כשפרצו קרבות הבעלות על החלוקה מחדש של השליטה במשק, והיה צורך בלגיטימציה של השלל הרב שנבזז בחסות ממשלו של רבין ומקורביו (הפיכת המשק ל'תחרותי') — הזמין רבין, בעלות של מאות אלפי דולרים, פירמת מחקר מארה"ב ש'חשפה' את מבנה הבעלויות הברור מאליו. 'ועדת ברודט', שהוקמה מטעם הבוזזים, דאגה להדליף את הסוד לעיתונאים-מטעם; ואלה נרתמו למסע חשיפה של המשק הבולשביקי-מונופוליסטי שחנק את אזרחי ישראל התמימים במשך שנים רבות.

[73] *בייסקי ושות'* (1986) ע"ע 32, 35, 38, 40, 74-73, 82, 102, 159. במרוצת כל התקופה הזאת הממשל לא התערב בנעשה. היה מקרה נדיר אחד: גדעון פת, שהיה שר התעשייה והמסחר מטעם 'הליכוד', החליט ערב בחירות 1984 להפעיל את הפקיד הממונה על ההגבלים העסקיים. הוגשה נגד הבנקים הגדולים תביעה בבית-משפט השלום בירושלים (ת.פ 2136/84) בעניין הסכם בין הבנקים להורדה משותפת של הריבית על פקדונות נזילים. התביעה המשונה הזאת, שבאה אחרי כמה עשרות שנים של שיתוף-פעולה פורה (שלא לדבר על עשרות הסכמים מסוג זה) בין מנהלי הבנקים הגדולים וכן שיתוף-פעולה בינם ובין מנהלים בממשל, הסתיימה ממילא בלא-כלום. רק מאמצע שנות התשעים החל הממונה על ההגבלים העסקיים להפוך לדמות סמכותית כביכול, המרבה לככב בתקשורת; אבל זה שייך לעידן אחר בקפיטליזם הישראלי.

[74] פרטים מלאים: *Rowley et al.* (1988).

[75] אין בידינו נתונים שיטתיים על פירמות אלה, שברובן החלו להציג דו"חות רווח–הפסד רק עם כניסתן

פירמות מובילות, ללא בעלות משפחתית מוגדרת: בעיקר שרידים מהסקטור ההסתדרותי, כמו 'תנובה', 'המשביר' וקואופרטיבים של צרכנות ותחבורה. הפירמות הסַטיליטיות היו קשורות קשר הדוק לביצועי קבוצות 'הגרעין'. קשר זה הלך והתהדק במרוצת העידן 'המוזהב' של הבורסה התל-אביבית והאינפלציה בשנות השבעים והשמונים. הקשר בין 'הגרעין' לבין שאר 'הכלכלה הגדולה' התבטא בבעלויות משותפות, בנציגים הדדיים בהנהלות, בהסכמי מכירות, באשראי ובהשקעות הדדיות בתיקי מניות.[76]

אל 'חגורת' הפירמות הסַטיליטיות הצטרפו קבוצות-הון זרות, שפעלו בעיקר באמצעות חברות-בנות מקומיות. בין הקבוצות הבולטים בשנות השבעים והשמונים היו קבוצות אייזנברג, וולפסון, ברונפמן, רוטשילד, עזריאלי, מקסוול, אברמסון, 'פולקסווגן', 'טי.אר.וו', 'ג'.טי.אי', 'אינטל', 'מוטורלה', 'לוראל', 'סי.די.סי', 'אי.בי.אם', 'היולט-פקרד' ועוד.

פירמות ממשלתיות, שתפסו עמדות מונופולית — 'התעשייה האווירית', 'מספנות ישראל', 'רפא"ל', 'אל-על', 'כימיכלים לישראל', 'בזק' — היו מצויות כבר אז בתהליכי פירוק או מכירה. אחרות כבר פורקו או נמכרו, או היו מצויות בעיצומו של התהליך, עוד לפני אמצע שנות השמונים: בנק 'טפחות', 'מנועי בית-שמש', 'פז', 'רסקו', 'ארקיע', 'השקם', 'החברה הכלכלית לירושלים', 'בנק הספנות', 'בתי הזיקוק' ועוד אחרים — שנמכרו נתחים-נתחים, למקורבים מקומיים וזרים.

לעומת 'הכלכלה הגדולה', אשר מראה התנהגות מלוכדת וביצועים הומוגניים למדי, קיים מעין 'סקטור' (אם זהו שם הראוי לקטגוריה סטטיסטית) המורכב מעסקים, פירמות, שותפויות ועצמאים קטנים. אלה עוסקים באופן מבוזר במִגוון פעילויות וענפים, למן ייצור תעשייתי ועד לאספקת שרותים משפטיים. זוהי 'הכלכלה הקטנה'.

לבורסה התל-אביבית מאז שנות השמונים. קיים מחקר בודד שערך חיים לוי על מחיר ההון בפירמות תעשייתיות שהיו רשומות בבורסה בשנים 1964-1977 (לוי, 1979 ; 1981). המחקר משקף את השינוי המבני ביחסי השליטה שעבר המשק הישראלי מאז תחילת שנות השבעים. במחקר מופיעות פירמות מובילות בענפיהן שהיו עצמאיות בעת ייסודן, אולם כבר בתקופת המחקר, חלק ניכר מהן עבר לשליטה ישירה של קבוצות 'הגרעין'. למשל, 'ניר חדרה' ו'החברה לכבלים וחוטי חשמל'; אחרות, כמו 'ארגמן' ו'טבע' עברו לשליטה עקיפה. חלק מהן כבר התפרקו או מוזגו בקבוצות 'הגרעין' או בקבוצות הון סטיליטיות: 'עסיס' מוזגה ב'לנדקו' (אז קבוצת רובינשטיין); 'מולר' מוזגה ב'גליל-דלתא' (לאוטמן); 'נחושתן' עברה לידי אייזנברג ו'אי.די.בי' (דרך 'החברה לנכסים ובנין'), לאחר שהאחרונים התעניינו פחות במעליותיה ויותר בנדל"ן שברשותה. 'אתא' עברה לקבוצת אייזנברג; ולאחר פעילות סוערת במניותיה המאווררות בבורסה, היא פורקה; לא לפני שממשלת פרס-שמיר הוכיחה, את מי בדיוק היא משרתת: את משלמי המסים העלובים, שכירי מפעל 'אתא', או את אייזנברג ידידם של פרס-שמיר, הפטור מתשלום מסים. מקרה נדיר אירע באחת הפירמות המופיעות ברשימת הפירמות שערך לוי: 'אלקו' עברה, בתקופת האינפלציה הדוהרת, לשליטת אי.די.בי, אולם הצליחה להיחלץ בסוף שנות השמונים והפכה לקבוצת-הון עצמאית הנשלטת מחדש על-ידי בעליה המקוריים, משפחת זלקינד.

[76] לדוגמא: יוסף פקר, מבעלי 'פקר פלדה', ואלי הורוביץ, מבעלי 'טבע' (אשר אף שימש כנשיא התאחדות התעשיינים ונחשב למקורבו של שמעון פרס), כיהנו כראשי דירקטוריון קבוצת לאומי. באחת מהשערוריות העונתיות של סוף שנות השמונים, התגלה כי השניים אישרו רנטות גבוהות לראשי בנק לאומי לאחר שהם נאלצו לפרוש מהבנק בעקבות שערוריית מפולת המניות באוקטובר 1983. תמורת זאת נהנו הפירמות שלהן מאשראים חריגים (*הארץ*, 7.1.87).

אין למצוא בסקטור זה ביצועים אחידים או התנהגות מלוכדת. משום כך הוא מתאים, באספקטים רבים, לאידיאל הנאו-הקלאסי בדבר 'תחרות' ו'שוק מושלם'. גם מפרספקטיבה של יחסי השליטה, הוא מתאים לניתוח הכלכלי המסורתי שמתמקד ברמת הענף, המפעל והמוצר.[77] 'הכלכלה הקטנה' נראית כמשקע שנותר מהקפיטליזם המשפחתי הישן. ואכן, בסקטור זה שוררות עדיין האמונות הליברליות הקלאסיות על עושר האומה והאוטונומיה של השוק החופשי מהמדינה העריצה. שם עדיין ניתן למצוא את המבנה הקלאסי של נציגות נבחרת ורופפת; של 'קבוצות לחץ' מסוג ארגונים והתאגדויות של סוחרים, של ייבואנים, של בעלי-מלאכה או של חקלאים; אם נפנה לשכבות הביניים החדשות, שם נמצא קרטלים או גילדות של רואי-חשבון, של עורכי-דין, של שמאים, או של רופאים וכיוצא באלה.

תהליך מקביל לקיטוב בסקטור העסקי אירע בשוק העבודה. עמנואל פרג'ון היה הראשון שתיאר את תהליך התפצלותו של שוק העבודה הישראלי לשוק 'ראשי' ולשוק 'משני' — תהליך שזורז עם התפתחות 'ההטיה הצבאית' של הסקטור המונופולי ולאחר סיפוח השטחים שנכבשו ב-1967.[78] המאמר של פרג'ון מתבסס על תיזת 'התלות' המרקסיסטית. התלות נובעת מהתפתחות לא שווה בין המשק הישראלי, ששורר בו קפיטליזם מונופולי, לבין המשק הפלסטיני שסופח אליו ב-1967 והמצוי ברמת התפתחות של משק קולוניאלי.[79] כבר לפני 1948, טוען פרג'ון, האליטות הישראליות חתרו ליצור 'כלכלה דואלית'. הן ניסו להקים משק סגור והומוגני מבחינת עבודה יהודית, המבוסס על חקלאות כענף עיקרי. עם התפתחות התיעוש, ובעיקר עם צמיחת תעשיות הנשק בסוף שנות השישים, "... איבדה החקלאות את חשיבותה האסטרטגית, והפיתוח הכלכלי המואץ הן בחקלאות והן בתעשייה, יצר דרישה גדלה והולכת לכוח עבודה נייד, זול וחסר זכויות: כוח עבודה חופשי במובן הכלכלי הקלאסי... " (*פרג'ון*, 1978: עמ' 4). כוח זה נמצא בצורת מאגר כוח-עבודה פלסטיני זול, נייד וחסר הגנה מקצועית וייצוג פוליטי — שזרם אל שפלת החוף המתועשת. מאז 1967, כוח זה "... הפך להיות מרכיב עיקרי והכרחי לצד השכבות הנמוכות ביותר של הפרולטריון היהודי המורכב ברובו מיהודי המזרח... " (שם, עמ' 5).

תהליך הפרולטריזציה הפלסטינית יצר קיטוב בין שני שוקי העבודה, המקביל לקיטוב שהתחולל בסקטור העסקי. בסקטור המונופולי, הן בבעלות פרטית והן בבעלות ציבורית, אין דריסת רגל לערבים — אלא לעבודה יהודית מאורגנת, שחלק נכבד ממנה עוסק בצורה ישירה או עקיפה בייצור נשק ובסחר בו. "... כמו כן קטן מאוד מספר הפועלים הערבים במפעלים הציבוריים הגדולים כמו מפעלי ים המלח, מפעלי כור, הנמלים וכדומה. האפליה הקיימת בשוק העבודה מתבטאת בראש ובראשונה בכך שהמפעלים הגדולים, שברובם שייכים להסתדרות או לממשלה כמו מפעלי המלט, הכימיכלים, מפעלי המתכת של

---

[77] *Bowring* (1986); וכן הערה 1 לעיל.

[78] *פרג'ון* (1978); *Farjoun* (1980, 1983)

[79] בשנות השמונים יצאו עשרות מאמרים וספרים אקדמיים שהיוו חיקוי חיוור של המאמר המבריק של פרג'ון. אף לא אחד ניסה להעמיק בכיוון האמפירי והחדשני שהמאמר החל בו. רובם אף לא טרחו להזכירו. כמו עבודות רבות בעלות ערך מדעי — המאמר לא פורסם בכתב עת אקדמי, אלא בכתב עת פוליטי של 'מצפן'.

כור, הנמלים, אינם נותנים כמעט לפועל הערבי לחדור לתחומם... ״ (ע״ע 16-17). מנגד, החל תהליך של ״... התרכזות של כוח עבודה התעשייתי הערבי במפעלים פרטיים בגודל קטן ובינוני. מפעלים אלה משלמים שכר נמוך [כמחצית השכר המשולם בסקטור המונופולי, בזמן כתיבת המאמר], ונתונים ללחצי השוק. הם עובדים עבור השוק האזרחי ולא הצבאי ומייצרים מוצרי צריכה כמו מזון, מוצרי בנין, מוצרי עץ וגומי וכו׳. ספק אם מפעלים אלה יוכלו להתפתח ולפרוח ללא כוח עבודה הערבי... ״ (עמ׳ 17).

בעזרת ניתוח סטטיסטי, ניסה פרג׳ון להראות כי ׳הכלכלה הדואלית׳ הלכה והתפתחה על פני כל הקטגוריות החברתיות בשוק העבודה: הכנסה, גיל, ניידות, מין, מקצוע ומיומנות. גם תרומתו של כוח-העבודה הפלסטיני למשק הישראלי נבדקה במאמר (אם כי לצערנו, לא נבדק חלקו בערך המוסף התעשייתי או ב׳עודף׳ העסקי). מסתבר, על-פי ניתוחו של פרג׳ון, שמאז תחילת שנות השבעים, כוח-העבודה הפלסטיני הגדיל את חלקו בשוק העבודה היצרני: מ-23% בשנת 1971 ל-30% בשנת 1976.

תהליכים אלה אינם תעסוקתיים גרידא. מאחוריהם, סבור פרג׳ון, קיים קונטקסט פוליטי שהולך ומתבהר. זהו תהליך עלייתה של הבורגנות מול ירידתה של הביורוקרטיה המדינית-צבאית. באופן אבסורדי, דווקא הפיצול בשוק העבודה – המיטיב לכאורה, לטווח קצר, עם השכיר היהודי – שובר לטווח ארוך את כוחו של ההון הממשלתי וההסתדרותי, ובעיקר את כוחם של האיגודים המקצועיים של השכירים היהודים. עד שנות הששים, הייתה קיימת הסכמה בין המדינה ובין ההסתדרות על רמה מסוימת של דאגה לאינטרסים של השכירים בנושאי תעסוקה ושכר. זרימת כוח-העבודה הפלסטיני הפקיעה מידי ההסתדרות את הבלעדיות על שוק העבודה. ״... כוח העבודה הפלסטיני נותן לבורגנות הפרטית, הן החקלאית והן התעשייתית, משען בלתי תלוי בהסתדרות ובמוסדות המדינה והביורוקרטיה. כוח זה הוא אחד ממקורות חוזקתה ועוצמתה של הבורגנות הפרטית... באופן זה תרם ועדיין תורם כוח העבודה הערבי לתנועה ההיסטורית שהתחזקה מאוד מאז 1967, של חיזוק הבורגנות הפרטית בישראל ביחס לבורגנות הביורוקרטית המדינתית... ״ (עמ׳ 5).

ואכן, הפרולטריזציה של הפלסטינים, שהפכו תוך זמן קצר לבסיס העיקרי שעליו נשען כוחה של ׳הכלכלה הקטנה׳, הביאה עימה את התפתחותו של ׳המעמד הבינוני החדש׳ של ישראל. עימו פרחו אידיאולוגיות של שוק חופשי ולאומנות; אלה שתי מחלות, הידועות בהתפשטותן המחזורית בקרב שכבות הביניים. יש גם מקום להנחה, לפיה עליית ׳הליכוד׳ והקואליציה הלאומנית-קלריקלית החלה עם התקטבות המשק בסוף שנות הששים. מסקנה: ׳הפלסטיניזציה׳ של ׳הכלכלה הקטנה׳ פעלה לחיזוק כוחה של הבורגנות הישראלית, ושיחררה את הדחפים הגזעניים שקיננו בה. באופן פרדוקסלי, התהליך הזה גם הוביל להשתחררותן של שכבות הביניים מנאמנותן למפלגות מרכז ולמוסכמות מנדטוריות – ולתמיכה גוברת שלהן באידיאולוגיות ליברליות ישנות המצדדות בזכויות לאומיות ובזכויות אזרח.

חשיבות האבחנה הדואלית הזאת, בין ׳ההון הדומיננטי׳ לבין ׳הכלכלה הקטנה׳, גולשת אל מעבר לעיסוק בשאלות ׳כלכליות׳. היא מאפשרת ראייה אלטרנטיבית, ועשויה לשנות את תפישת ההיסטוריה של המוסדות הפוליטיים בישראל ואת התפתחות מדיניות-החוץ שלה.

הגישה המקובלת בישראל, ולמעשה, ברוב החברות המפותחות בעולם, מתארת את המציאות כשרויה במערכת מצרפית הומוגנית. אידיאולוגיה דומיננטית זאת היא תוצר השכבות השליטות אשר דואגות להחדירה יום-יום בצורות מגוונות לערוצי מוחם של הפרולים. כאשר אידיאולוגיה זאת לובשת כסות אקדמית ממוסדת, היא מופיעה במחלצות 'מקרו-כלכליות' ו'מקרו-פוליטיות'. במחלצות אלה, המציאות משתקפת בתנודות של מרכיבי החשבונאות הלאומית, בשינוי הרכב הממשלות ובתמורות במדיניות החוץ והביטחון שלהן. הדוקטרינות המקרו-כלכליות והמקרו-פוליטיות רואות במדינה הלאומית גוף מצרפי של כוחות 'פרטיים', 'ציבוריים', 'ממשלתיים', או 'אזרחיים' ו'צבאיים'. באַגרֶגציות כאלה — לא נותר אלא להצביע על 'עיוותים' בהקצאת המקורות החברתיים (של כוח, כסף, וכבוד). האידיאולוגיה המצרפית אינה מתייחסת למבנה יחסי השליטה בחברה, ועוד פחות לתהליכי החלוקה-מחדש של ההכנסות. לכל היותר, רואים בכך תוצר לוואי חברתי או 'בעיה חברתית'.[80] הגישה המצרפית מתעלמת מהכוחות הדומיננטיים הפועלים בחברה.[81] היא מטייחת בטיח עבה את התהליך הכוחני, באמצעות מושגים פיקטיביים כמו 'ממשלה', 'ממסד', 'ציבור' ו'מקבלי החלטות'. היא מניחה שהחלטות על הקצאת מקורות הן הליך פורמלי המשתייך לספֵרה אוטונומית, אותה מאיישות דמויות בעלות בחירה בין החלטות רציונליות או מוטעות.[82]

---

[80] אין זאת אומרת ש'מקבלי ההחלטות הלאומיים' מתעלמים מיחסי הבעלות והקניין; אלא שהתייחסותם תלויה ביחסי השליטה או במבנה המעמדי. לדוגמא: בסוף שנות השמונים, חובות הפנים ומיחזורם היוו 'בעיה לאומית' גדולה שהטרידה את מנוחתם של פקידי האוצר (גדיש, 1988). הבעיה הייתה כמובן מצרפית, אולם הטיפול ב'בעיה' נעשה בדרך של תחבולות פרטיקולריות המתאימות לאנשי עסקים לכל דבר; התחבולות תלויות, כמובן, בכוחה ובליכודה של הקבוצה המסתתרת מאחרי הבעלות על החוב (כלומר, האם מדובר בקבוצת קשישים בעלי מניות בנקאיות בהסדר שניתן לרושש בעזרת פיחות מהיר, או שמדובר בקופת-גמל של מנהלים בכירים או בתשואת אג"חים ממשלתיים של פירמות ביטוח). כך גם השכר, המהווה 'בעיה' רצינית בעיני 'מקבלי ההחלטות הלאומיים'. עלות השכר המצרפית היא פשוט 'נטל על משק המדינה'. יש לעשות הכל כדי להערים על מקבלי השכר: לשחקו, להפר הסכמים, לרמות לא-פעם בחישוב תוספת-היוקר או בקביעת סולמות המס או בעידכון הקיצבאות לקשישים ולנכים. זאת עיקר התודעה העסקית, המחוברת ל'אינטרס הלאומי'. לשם כך מגייסים פקידים למשרד האוצר ולבנק ישראל, פקידים שתוכנתו באוניברסיטאות לסגוד לפולחן 'מדע הכלכלה' ול'מדע הניהול'. שונים הם פני הדברים כשמדובר בהתייחסות לתוספות-השכר (אם מתעקשים לכנות זאת בשם 'שכר') של כמה קבוצות פרטיקולריות כגון שופטים עליונים, פקידים בכירים בבנק ישראל, רבנים, חברי כנסת, שרים, מנכ"לים ממשלתיים, קצינים בכירים בכוחות המזוינים ועוד. אז ההתייחסות שונה לחלוטין. אז מתגלה שהמתנגדים הקנאים ל'משטר ההצמדות' במשק מקפידים מאוד להיצמד היטב באופן דיפרנציאלי לקבוצות ההתייחסות שלהם. דרך-אגב: גם בצ"לה – שעברה מפנסיות תקציביות לפנסיות פרטיות חשופות לתנודות הבורסה – הקפידה האליטה הממשלתית-צבאית להותיר לעצמה את השיטה הישנה של הפנסיה התקציבית. את בשר התותחים של 'האינטרס הלאומי' היא שלחה לעבר 'כוחות השוק'.

[81] מכל-מקום, גם אם חלוקת-הכנסות היא עניין 'סוציולוגי' שאינו אמור להטריד את אנשי מדע הכלכלה – עדיין לא זכינו לראות שום מחקר אקדמי רציני בנושא מטעם הסוציולוגים הישראלים, מכל סוג או גוון. אם יש טעם לקיומה של הסוציולוגיה הפוליטית, הרי הוא במחקר אמפירי של מבנה יחסי-הכוח בחברה המודרנית.

[82] כך לדוגמא טופחה ההגדה, כאילו התפתחות חובות הפנים בישראל דרך גילגולם המוצמד למדד מחירים היא 'טעות' ששורשיה עוד בתקופת שנות הששים שבהן המשק סבל מ'מעורבות יתר' של הממשל בשוק ההון (דיון מפורט בפרק ד', להלן).

לדעתנו, האידיאולוגיה המצרפית משרתת בעיקר את אלה המעונינים להסתיר את אופי השינויים בתוך מבנה המשק – ולמעשה, את טבע יחסי השליטה בחברה. הגישה שלנו לאורך כל הספר, טוענת כי מבט מצרפי עשוי להטעות, אם הוא משקף ממוצע של תהליכים מנוגדים. למשל: ממוצע של שיעור צמיחה נמוך בכלל המשק עשוי להיות תוצאה של שיעור צמיחה גבוה ברווחי 'הכלכלה הגדולה' במקביל להצטמצמות בהכנסה והאטה בשאר חלקי המשק. ניגודים אלה בולטים במיוחד בתהליך העמקת ההצבר. ואכן, זה הניגוד שהתפתח בישראל בשנות השבעים והשמונים.

ז. 'ההטיה הצבאית' והשינוי המבני: 1974 עד סוף שנות השמונים

מתחילת שנות השבעים החלו לבלוט שני תחומים, אשר עד סוף שנות השמונים היו עתידים להפוך לדומיננטיים במשק: **ביטחון ופיננסים.**

תחומים אלה החלו להתגבש עוד בעידן הצמיחה המהירה והדומיננטיות הממשלתית. התחום הבטחוני התפתח במקורו, כך נטען, בגלל בידודה הפוליטי של ישראל, וכתוצאה מן העימות המתמיד עם מדינות ערב. הייצור הבטחוני השתלב בתוכניות התיעוש של הממשל, בהשקעות טכנולוגיות, במדיניות תחליפי ייבוא, ולבסוף אפילו במדיניות לעידוד ייצוא כפתרון לגירעון במאזן-התשלומים. התחום הפיננסי התפתח, כמו במשקים קפיטליסטיים אחרים, בעקבות תהליך ריכוזיות וגל מיזוגים בשנות השישים ובתחילת שנות השבעים. התגבשות הקבוצות הפיננסיות החלה עוד בשנות החמישים; בנקים קטנים, בחלקם משפחתיים, וכן קופות אשראי קואופרטיביות התמזגו בקבוצות פיננסיות גדולות.

בין המיזוגים הבולטים באותה תקופה היו התמזגותו של 'בנק איגוד' ב'בל"ל' ו'בנק עותומן' ב'דיסקונט'; אולם המיזוג המשמעותי ביותר היה בליעת קופות האשראי המשותפות, שהיו מפוזרות ברחבי הארץ, על ידי 'בנק הפועלים'.[83] התמזגות זאת הפכה את 'בנק הפועלים', שהיה עד אז בנק רדום ביותר, לבעל מספר הסניפים הגדול בישראל.

שלב חשוב בהתפתחות תחום הפיננסים היה עליית הבנקאות ההמונית, או כפי שאוהבים לכנותה, הבנקאות הקימעונאית. בעליו של 'בנק דיסקונט' – שהיה להם פחות קשר הדוק למבנה הסקטוריאלי של תקופת המנדט – היו הראשונים שתפשו את הפוטנציאל הטמון בהמון המהגרים שהגיע בשנות החמישים.[84] הם הבינו את משמעות הכוח הטמון בריכוז הפיקדונות הקטנים של השכירים. כותב הארי רקנאטי: "...החלטתי שיש צורך ליצור רשת סניפים עירוניים כדי להכות שורש בשכונות העממיות בשנת 1948. זאת הייתה יוזמה חדשה לחלוטין בישראל, שכן לבנק לאומי היו בתל-אביב שני סניפים עירוניים ואף פעולתם הייתה מועטה... אז פרסמנו את סיסמתנו הנודעת 'בנק דיסקונט לישראל הבנק לעם'... " (*רקנאטי*, 1984: עמ' 66).

מאז פריצת דיסקונט לתחום הבנקאות ההמונית, החלו סניפי הבנקים הגדולים לחדור לכל פינות הערים הגדולות וערי-השדה. הם דחקו את קופות האשראי ואת הבנקים הקטנים; זאת באמצעות שירותיהם העסקיים, יכולת הנזילות הגבוהה ורשת התקשורת

---

[83] על תהליך מיזוג קופות האשראי הקואופרטיביות: *גרינברג* (1986).

[84] בארה"ב היה זה 'בנק אוף אמריקה' שהחל את תהליך הבנקאות ההמונית, בעשור השני של המאה העשרים. תיאור אצל *Sampson* (1981).

המהירה. הבנקאות הקהילתית הסקטוריאלית – שהתבססה על מחזורי כסף איטיים והון עצמי גבוה – פינתה מקומה למערכת אשראי המונית, בה מצרף יחידות הכנסה קטנות של משקי בית ועסקים זעירים הופך למנוף פיננסי גדול.

תהליך חשוב אחר היה האינטגרציה בין הקבוצות התעשייתיות ובין הקבוצות הפיננסיות. תהליך זה הגיע לשיאו בעת המיתון של אמצע שנות השישים, שהזניק את הקבוצות הפיננסיות אל מרכז המשק. בתקופה זאת יזמה הממשלה מיתון כלכלי שהתפתח עד לממדי משבר. המיתון הסתיים כשפרצה מלחמת יוני 1967, ואחריה הגיעה תקופת שגשוג שנמשכה עד אמצע שנות השבעים. המיתון היה למעשה נסיון 'הליברליזציה' הראשון במשק הישראלי.[85] הממשלה, ששלטה באותה תקופה בתהליך ההשקעה במשק, הורידה את רמת ההשקעות, וכתוצאה מכך שקע המשק במיתון עמוק אשר לווה באינפלציה. המיתון הנחית מכה על קבוצות-הון גדולות כמו 'כור' ו'סולל בונה'. הממשלה הצילה אותן מנפילה – אם כי 'סולל בונה' פיטרה שליש מעובדיה, ו'כור' העבירה 20% ממניות-היסוד שלה לבעלות הממשלה תמורת הסיוע. מבחינת העובדים בישראל, מדיניות ממשלת מפא"י הביאה לשיעורי אבטלה שעד אז לא היו ידועים במשק. מבחינת הקבוצות הפיננסיות הגדולות, היא הצליחה מעל למשוער: בנוסף למאות פירמות בינוניות שחדלו לפעול – רוב הבנקים הקטנים וקבוצות ההשקעה העצמאיות, חוסלו או מוזגו תוך שנים ספורות. רוב השלל הבנקאי הועבר לידי קבוצות 'לאומי', 'הפועלים' ו'דיסקונט'. שאר הביזה חולקה בין 'בנק המזרחי', 'כור' ו'כלל'. בהפסדים נשאה הממשלה.[86] חלק מהנכסים הבנקאיים מוזגו ב'בנק הבינלאומי הראשון', שנוסד במקורו כדי להיות בנק רביעי שישרת את 'צורכי התעשייה'.[87]

---

[85] גירסת הממשלה לסיפור המיתון: *דוד הורוביץ* (1975), ע"ע 248-249.

[86] בין הקבוצות החשובות שנפלו הייתה 'החברה המרכזית למסחר והשקעות'; היא מוזגה ב'כלל' ב- 1972, לאחר שהממשלה סיבסדה הפסדיה וסייעה לה למכור כמה ממפעליה. קבוצות השקעה אחרות שמוזגו היו 'פי.אי.סי' (מוזגה ב'דיסקונט'), 'אפריקה-ישראל' (מוזגה ב'בל"ל'), 'גאס רסקו' (השתייכה ל'סוכנות היהודית' ומוזגה ב'כלל'), 'ישראל הולדינג' (השתייכה להרמן הולנדר שהסתבך בפלילים ומוזגה ב'כלל'). כן מוזגו פירמות כמו 'ליבר', 'אתא', 'מולר-נהריה', 'מפעלי הרכבה נצרת', 'עשות אשקלון' ועוד. בין הבנקים שנפלו ומוזגו בקבוצות-ההון המרכזיות היו 'בנק לסחר חוץ' (של 'החברה המרכזית למסחר והשקעות') שחובותיו נקנו על ידי הממשלה, ועמו חברות-בנות שלו, כמו 'בנק ערבי-ישראלי'; נפלו גם הבנקים 'היקיים' לשעבר: 'יפת', 'פויכטוונגר' ו'אלרן'. כמו כן נפלו 'בנק הפועל המזרחי', 'בנק אגודת ישראל' (שבזמנו הוענק רשיונו על ידי לוי אשכול, ראש הממשלה מטעם מפא"י, למפלגת אגודת ישראל תמורת הצבעתה עם הקואליציה למען אי ביטול הממשל הצבאי שנכפה על ערביי ישראל), 'קרדיט בנק' (בבעלות האדמו"ר מבאבוב וחסידים משוויץ וארגנטינה), 'בנק לייצוא' (של האחים מאיר והמשקיעים הזרים המקורבים, וולפסון וקלור) ו'בנק קופת עם' (בבעלות היזמים הממולחים עובד בן-עמי וטיבור רוזנבאום). בעיקר הידהדה נפילתו של הבנק הרביעי בגודלו, 'בנק בריטניה ארץ-ישראל' בבעלות יהושע בן-ציון ומשפחת ויליאמס. כמעט כל הבנקים קרסו בליווי שערוריות, משפטים וגילוי מעשי נוכלות. חלק מבעליהם זכו לשבת בבתי-סוהר. בעיקר התפרסם מקרהו של יהושע בן-ציון, דתי לאומי, פטריוט ישר ותומך נלהב של 'גוש אמונים', שהצליח לגנוב ולהבריח 47 מיליון דולר מכספי לקוחותיו ולהעבירם דרך שרשרת חברות ודוזיות. בכך הצליח לעבור את מתחריו החסידים מ'קרדיט בנק' שהשכילו 'ללוות' מלקוחותיהם ללא ידיעתם כ-8 מיליון דולר בלבד (שהיוו, דרך-אגב, 80% מסך נכסי הבנק). לא בחינם הצליח יהושע בן ציון לזכות מטעם בית-המשפט לתואר 'הגנב הגדול ביותר בתולדות ישראל'. כפטריוט, הוא שוחרר מכלאו על ידי מנחם בגין מייד עם עליית 'הליכוד' לשלטון. יש לציין שבתקופת 'הליכוד', הוא איבד את תוארו המפוקפק לטובת נוכלים יותר גדולים.

[87] 'הבנק הבינלאומי הראשון' הוקם ב-1972 כאשר שקיעתו של הממשל הייתה ברורה, או כפי שהעיתונאים הכתירו זאת: 'סוף עידן ספיר'. פנחס ספיר לא בדיוק תפש זאת; וכנקמה בשלושת הבנקאים הגדולים, שסרבו להעביר אשראי למקורבו בעל מפעל הטקסטיל גרשון רוזוב, החליט ללמדם לקח

בסיומו של המיתון עברו כל הקבוצות הפיננסיות אירגון-מחדש במבנה הנהלותיהן; המבנה החדש סימן את הירידה הסופית של התבנית הסקטוריאלית, ואת עליית המבנה הקונגלומרטי המוכר כיום.

בקבוצת ׳בל״ל׳ הפך ארנסט יפת למנכ״ל יחיד, ולא חלף זמן רב והוא שימש גם כיו״ר מועצת-המנהלים השולט בקבוצה ביד רמה. עלייתו של יפת הנמרץ והאגרסיבי סימלה את הפיכתו של ׳בל״ל׳ מבנק המשמש כ׳מכשיר כספי׳ של ארגונים ציוניים קולוניזטוריים, לקבוצה פיננסית פרטית לכל דבר. שינוי זה התבטא בהחלפת מנהלים במטה, ובתמריצים למנהלים אגרסיביים בסניפים. מועצת המנהלים הורחבה והוכנסו בה אנשי קש שונים מתחומי הפוליטיקה והעסקים. אלה שימשו חותמות גומי של יפת, אם משום שלא הבינו בבנקאות ואם משום שעסקיהם היו קשורים בהתחייבויות ל׳בל״ל׳.

גם קבוצת ׳דיסקונט׳ התארגנה מחדש, לאחר שבשנת 1969 נחתם רשמית הקרע בין הבעלים. הקבוצה פסקה מלהיות עסק משפחתי, והפכה לקורפורציה ציבורית בבעלות משפחות וקבוצות. טוען הארי רקנאטי: ״... הדבר שציערני יותר מכל היה שאחי הניחו לי להבין כי רעיונותי מיושנים, כי הנני בעלתן מאוד וכי למעשה **כל עוד אנו מחזיקים בשליטה על הנהלת העסק, החלק שלנו בהון אינו עניין חשוב. לדידם מה שחשוב הוא מחיר המניות בשוק.** הם סרבו להיווכח כי הם יהפכו לפקידים המשרתים ציבור יותר ויותר ביקורתי וחמדן... ״ (*רקנאטי*, שם: 84). ללא ספק, אנו שומעים ברקע את הוויכוח בין מרקס לבין ובלן (פרק ב׳ לעיל) — ויכוח המסמן את המעבר ממשק ממון אל משק אשראי, שבו המנוף הפיננסי מחליף את הבעלות המשפחתית.

׳בנק הפועלים׳ עבר אף הוא היערכות מחדש בסוף שנות השישים, עם כניסתו של יעקב לוינסון להנהלת הבנק. כמו מתחרהו, ארנסט יפת ב׳בל״ל׳, דאג לוינסון לנפח את ההנהלה ואת מועצת המנהלים ולרוקנם מתוכֶן, על-ידי החדרת אנשים התלויים בו. כמו יפת, שלט גם הוא בקבוצה בעזרת צוות מצומצם של מנהלים שהחלטותיו היו סודיות. וכמו יפת, החל אף הוא במסע מהיר של איסוף נכסים ומיזוג בנקים קטנים.

ולהקים ׳בנק רביעי׳ שיתחרה בהם. לדבריו: ״... הבנק נועד להעמיד הלוואות להון חוזר לתעשיינים... ״ (*אליצור*, 1984: 91). הממשלה נהנתה לרכוש במחיר מנופח 26% ממניותיו וכן להלוות לו 25 מיליון דולר, הלוואה לא צמודה שלא נותר ממנה הרבה בעשור האינפלציוני שבא אחר כך (*דו״ח מבקר המדינה*, 1973: ע״ע 139-140). ספיר מצא באותה הזדמנות פתרון לבנקים קטנים מפסידים, שבעליהם היו מקורביו ושהוא לא רצה למזגם בשלושת הגדולים. הוא סיבסד לבעלי הבנקים הללו את הפסדיהם במזגו אותם ב׳בנק הבינלאומי הראשון׳. כך הצטרפו ׳בנק לסחר חוץ׳ (של ׳החברה המרכזית למסחר והשקעות׳), ׳בנק לייצוא׳ (של האחים מאיר, וולפסון וקלור), ׳בנק למלאכה׳ (בנק שהוקם לפני בחירות, כדי לקנות את ליבם של עסקני ׳התאחדות בעלי המלאכה׳), וכן ׳בנק ישראלי לתעשייה׳ (שהוענק בזמנו לתעשיינים מקורבים). רוב השליטה הייתה בידי שתי קבוצות זרות: אחת מהן של משפחת ברונפמן, והשנייה של קבוצת ׳פי.בי׳. המשקיעים הזרים החזיקו ב-42% מהשליטה. בראש ׳פי.בי׳ הועמד דוד גולן, לשעבר מנכ״ל משרד המסחר והתעשייה, ממקורבי ספיר. בשנת 1978 התברר שהמשקיעים הזרים של ׳פי.בי׳ מכרו בחשאי את מניותיהם לאיש-קש, מגדל סוסים בשם ג׳ון מארש, שמאחריו ניצב שאול אייזנברג. בסופו של דבר אכן התקיים רצונו של ספיר: ׳הבנק הבינלאומי הראשון׳ עבר לשליטת ׳התעשיינים׳ שספיר טיפח, הלא הם בעלי ׳דנות׳. אילו הצליחו בעלי ׳דנות׳ להיפטר מהבנק ׳בזמן׳ – כלומר תמורת 150 מיליון דולר, המחיר שהציע להם ׳בנק מזרחי׳ – הם היו עשויים להיות מהזוכים הגדולים של הבורסה הישראלית שלפני המפולת. ושאר עלילות הבנק ופרשת אריאל שרון ומקורביו החאלביים, הלא הן כתובות על ספר הבנקאות הישרה של ישראל.

בשנים 1971-1969 רכש לוינסון את השליטה ב׳בנק הלוואה וחיסכון תל-אביב׳, על סניפיו המרובים. הוא הצליח למזג בקבוצתו את ׳בנק זרובבל׳ ואת ׳בנק תל-אביב לפיתוח משכנתאות׳. ב-1972 הוא רכש את ׳בנק יפת׳ מאת דודו של ארנסט יפת; ובשנת 1973 הוא רכש את ׳אמפ״ל׳ מאת ׳חברת העובדים׳. האימפריה הפיננסית הושלמה ב-1975, ברכישת הסניפים של ׳אקסצ׳יינג׳ נשיונל בנק אוף שיקגו׳. תהליך המיזוגים וההשתלטויות על הבנקים והפירמות היה מלווה לעתים קרובות בשיטות כוחניות, שבהן הצטיין לוינסון.[88] חלק מהמיזוגים כללו שוחד לעסקנים פוליטיים, על חשבון בעלי חסכונות קטנים.[89]

השלב החשוב ביותר, בצמיחתן של הקבוצות הפיננסיות, היה השתלטותן על חסכונות השכירים באמצעות שליטתן בקופות-גמל ובקרנות פנסיה. השלל הגדול של החסכונות היה מצוי בסקטור ההסתדרות, ועליו השתלט לוינסון. כבר הוזכר תהליך שבירת מועצות-הפועלים וכירסום האוטונומיה הכספית שלהן. הריכוז הסופי של השלל נעשה, בקלות יחסית, באמצעות השתלטותו של לוינסון על ׳גמול׳. בעת המיתון של שנות השישים, הפקיעו פנחס ספיר ומנהלי ההסתדרות את קרנות-הפנסיה של ההסתדרות — כדי להעביר כספים לידי ׳כור׳, ׳סולל בונה׳, ׳תיעוש׳ ופירמות הסתדרותיות אחרות שנקלעו לקשיים. הם בחרו שם נאה להפקעה זו: ׳התוכנית הכספית של חברת העובדים׳. לוינסון, שהשתלט על שבע קרנות הפנסיה ההסתדרותיות, הפך את חברת האחזקה שלהן, ׳גמול׳, למחלקה בתוך ׳בנק הפועלים׳. הוא עשה זאת כדי למנוע ביקורת של מבקר-ההסתדרות על השימוש בכספים. בידיו של לוינסון הפכה ׳גמול׳ למכשיר רב-עוצמה בהשתלטות על הקונצרנים התעשייתיים שהיו בבעלות הפורמלית של ׳חברת העובדים׳. הזיכיון שהיה ל׳גמול׳ כלל את הזכות להעביר לממשלה רק כמחצית הכספים תמורת אג״ח צמודות נושאות ריבית. ההחלטה לגבי ההשקעה של המחצית האחרת הייתה נתונה בידי מנהלי ׳גמול׳; כלומר, לוינסון החליט כיצד-כמה-ולמה להשקיע. כספים אלה לא היו צמודים, וניתנו כהלוואה מסובסדת למפעלים על פי שרירות-ליבו של לוינסון וללא ביקורת כלשהי. את הפרשי ההצמדה המסובסדים כיסה האוצר, כך שלוינסון הרוויח משני הכיוונים.

שיטות ההשתלטות שלו על הקונצרנים ההסתדרותיים היו דומות לשיטות ההשתלטות של קבוצת ׳דיסקונט׳ על נכסים תעשייתיים. הוא הנפיק מניות של ׳בנק הפועלים׳ או פירמות בנות שלו, והכריח את מנהלי קופות-הגמל של הבנק לקנות אותן במחיר מנופח. את כספי קופות-הגמל הילווה לקונצרנים ההסתדרותיים — אולם רק אם ניאותו לשעבד את נכסיהם ולפתוח בפניו את עסקיהם. הוא החדיר להנהלותיהם את

---

[88] *ידלין* (1980) ע״ע 133-139. *עמית* (1999) עמ׳ 280; *קוטלר* (1984).

[89] יאיר קוטלר טוען שלוינסון הצליח להשתלט על ׳הלוואה וחיסכון תל-אביב׳ ו׳בנק זרובבל׳ – לאחר שפיזר שוחד של כמיליון דולר בקרב חברי-כנסת ועסקנים מטעם הליברלים והמפד״ל, אשר ישבו בהנהלות הבנקים האלה. קוטלר סבור שהיחס המועדף של שר האוצר שמחה ארליך וסגנו יחזקאל פלומין ל׳בנק הפועלים׳, לאחר עליית הליכוד, נבע מכך ששניהם עמדו בראש הדירקטוריון של ׳הלוואה וחיסכון׳ (*קוטלר*, 1984: ע״ע 41-45, וכן *העולם הזה* 24.2.84). באופן דומה ׳ריפד׳ לוינסון את עסקני ׳חירות׳ – בעת שרכש את ׳בנק עממי׳ הכושל (שהסתבך בעסקי ׳קרן תל-חי׳), במחיר שהיה פי ארבעה מערכו (*העולם הזה* 1.2.84, 24.2.84).

אנשיו, ומהנהלות הקונצרנים שאב דירקטורים נאמנים למועצות המנהלים שלו. מאות מיליוני דולרים של חסכונות שכירים, שנשדדו ונשחקו, הועברו לנכסי הקונצרנים ההסתדרותיים שהלכו והתמזגו באימפריה של לוינסון. בסופו של דבר, הפכו כספים אלה למקור הכנסה הולכת וגדלה לשכבה צרה של ביורוקרטים-פיננסיירים, קציני צבא לשעבר ועסקנים פוליטיים. אלה היוו את השכבה הטכנוקרטית החדשה שהשתלטה על הקונצרנים, אשר היו כביכול בבעלות ההסתדרות.[90] זה היה קיצה של השיטה הסקטוריאלית. עתה ניצב משק קפיטליסטי מרוכז בידי שכבת מנהלים ובעלי-הון — צאצאי הבורגנות ו׳המעמד החדש׳ המנדטוריים.

כך נוצרה האינטגרציה בין הקבוצות התעשייתיות והפיננסיות, שקיבלה תנופה בעת המיתון של אמצע שנות השישים. תהליך זה בלט מתחילת שנות השבעים, עם יציאת הממשל מפעילות תעשייתית ישירה. בתקופה זאת עברה ישראל את גל ההפרטה הראשון. הממשל החל למכור בסיטונות את נכסיו בענפי מפתח לקבוצות-ההון הגדולות, ועבר להכוונה עקיפה של המשק. הפירוש המעשי היה שממשל תמך, באמצעות תקציבים ודרך שוק ההון, בקבוצות-הון מקומיות ובקבוצות-הון בינלאומיות, שהחלו באותה תקופה להשקיע בישראל בעסקים בטחוניים. כך עבר המשק בתקופה קצרה שינוי מבני עמוק, שבאמצעותו השתרר משטר של העמקת ההצבר.

השינוי המבני לבש שלוש צורות עיקריות. הראשונה: תהליך של ריכוז הבעלויות באמצעות מיזוגים ורכישות. כך, ׳הכלכלה הגדולה׳ השיגה שליטה מרוכזת בהפקת הרווח במשק. במקביל, הושגה שליטה יותר יעילה בוויסות כושר-הייצור בענפים האסטרטגיים במשק; ויסות כושר-הייצור הוא שיטה שמאפשרת שמירה על שולי רווח, במצב שפוחת הביקוש של עיקר אוכלוסיית השכירים. הצורה השנייה: עם ההאטה בגידול התפוקה האזרחית, שנשלטה על-ידי ׳הכלכלה הגדולה׳ — הוסטו מקורות הולכים וגדלים לפעילות פיננסית, והאינפלציה התחילה לעלות. הנכסים הפיננסיים של קבוצות-ההון הדומיננטיות תפחו ביחס לפעילות המשקית, וחלקו של שכר העבודה בהכנסה הלאומית צנח למטה (להלן, פרק ה׳).

ההתפתחות השלישית והחשובה ביותר: ההישענות הגוברת של ׳הכלכלה הגדולה׳ על רווחים בטחוניים. הסלמת הסכסוך הישראלי-ערבי, מאז המעורבות הישירה של המעצמות במזרח-התיכון, הביאה לעלייה בהוצאות הצבאיות, לגידול מהיר בייבוא הצבאי מארה״ב ולצמיחת הייצוא הצבאי; זה האחרון נועד ברובו לעולם הפריפריאלי, ובעיקר לדיקטטורות ולמשטרים צבאיים כמו דרום-אפריקה, פנמה, טייוואן, אקוודור, זאיר, תאיילנד, ניגריה ואיראן.

בדומה לשינוי המבני שעברה ארה״ב — ׳ההטיה הצבאית׳ שעברה ישראל, מאז סוף שנות השישים, הפכה לתהליך הדומיננטי של ההצבר. ׳ההטיה הצבאית׳ הֵרעה את המצב

---

[90] בסופו של דבר ׳השיטה׳, שלוינסון היה אחד ממשרתיה הנאמנים, מחקה אותו. לוינסון, שהתמחה בריקון נכסים רדומים והעברתם בעסקות סיבוביות לפירמות בשליטתו, התאבד באופן דרמטי ב-1984 (כמו אברהם עופר, שר השיכון בממשלת רבין הראשונה, שלוינסון דאג להפלילו); היה זה לאחר שהתגלתה מזימתו, לרוקן את נכסי ׳בנק-הפועלים׳ ולהעבירם לפירמות השקעה של מקורביו בארה״ב. עם זאת, לוינסון הקדים את זמנו: רוב האימפריה שהוא טרח להקים נבזזה, בשיטות דומות לשלו, על-ידי גיבורי הבורסה של שנות התשעים.

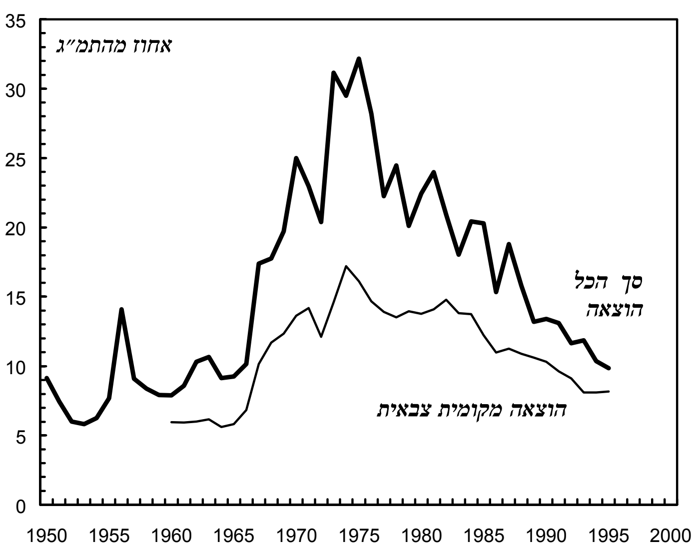
המצרפי במשק: מצד אחד, היא הסיטה את מרכז הפעילות המשקית מצמיחה כללית, אל עבר עסקים שלא היה להם שום סיכוי להצליח בתחרות במשק העולמי; מצד שני, עסקים אלה היטיבו עם קבוצות-ההון הדומיננטיות. ההשקעה הגולמית בישראל, אשר עד תחילת שנות השבעים, הייתה יותר מ-30% מהתוצר המקומי הגולמי, התחילה לשקוע. בסוף שנות השבעים, היא כבר התקרבה לכחמישית מהתמ״ג; ובסוף שנות השמונים היא הגיעה לרמה של 15% מהתמ״ג. כך התפצל המשק לשניים: מצד אחד, משק דינמי של מלחמה מתמדת – הנשען על מכסי-מגן, סובסידיות, הקלות-במס ומענקים, שרובם הופכים לרווחים של ׳הכלכלה הגדולה׳. במקביל, משק אזרחי – שתפוקתו צמחה בשיעורים גבוהים עד לשנות השבעים, ועתה היה הולך ושוקע במיתון.

ח. *ההצבר הפיננסי-צבאי*

שרטוט ג׳2 מתאר את צמיחת ההוצאות הצבאיות בעידן כלכלת המלחמה המתמדת של ישראל, מסוף שנות השישים ועד אמצע שנות השמונים. השרטוט מציג שתי קטגוריות: האחת היא סך הוצאות הביטחון המקומיות; והשנייה היא סך הוצאות הביטחון, הכוללות גם את הסיוע הצבאי האמריקני. שתי הקטגוריות מוצגות כאחוז מהתוצר המקומי הגולמי.

שרטוט ג׳2

ההוצאה הצבאית בישראל (כאחוז מהתוצר המקומי)

מקור: למ״ס.

ניתן לראות, כי מייד לאחר המיתון של אמצע שנות השישים ומלחמת יוני 1967, מתחילה עלייה תלולה בהוצאות הביטחון. העלייה בהוצאות באה במחזורים, וכל מלחמה העלתה אותן לשיא חדש. שיא אחד נקבע במלחמת ההתשה בסואץ, השני

במלחמת אוקטובר, השלישי במבצע ליטני והאחרון במלחמת לבנון. במרוצת עשרים שנות 'ההטיה הצבאית', ההוצאות הבטחוניות היוו בממוצע 25% מהתמ"ג, וההוצאות הבטחוניות המקומיות (ללא ייבוא בטחוני) היוו 15% בממוצע מהתמ"ג.

קטגוריה שלישית, שאינה מופיעה בשרטוט, היא 'סך הקניות הבטחוניות המקומיות' (ההוצאות הבטחוניות המקומיות מורכבות מקניות ומשכר). באותה תקופה, הקניות הבטחוניות המקומיות היוו בממוצע 15% מכלל ההכנסה הגולמית של הסקטור העסקי.

מאחורי החזית המצרפית הזאת פעל המכניזם של ההצבר הפיננסי–בטחוני. מכניזם זה הגיע לשלמות אופיינית בקבוצת 'דיסקונט'. ב-1968 גייסה הקבוצה את דן טולקובסקי להנהלת 'דיסקונט השקעות', כדי שבאמצעות קשריו יפתח לקבוצה דלתות בעסקי הנשק. תחום זה החל להתפתח בשנות הששים, כשהמעצמות החלו למכור למזרח-התיכון נשק יקר ועתיר טכנולוגיה. טולקובסקי לא איכזב את הבעלים. מייד עם כניסתו, הוא החל במינוי רשת דירקטורים של קצינים בכירים ששירתו קודם לכן בצבא, במוסד ובשב"כ; הם הועמדו בראש פירמות ומרכזי רווח, ש'דיסקונט' קנתה או פיתחה. באותה תקופה, הקבוצה שיכללה את שיטת ההצבר הפיננסית–צבאית.

צד אחד בשיטה היה מורכב מרווחים ב'מעלה הזרם'. אלה ניזונו משלושה ערוצים: ראשית, סיבסוד ממשלתי (בעיקר משרדי האוצר, התעשייה-והמסחר) בפרויקטים טכנולוגיים-צבאיים; שנית, מכירות מובטחות למשרד הביטחון; שלישית, הגנה מפני ייבוא מתחרה זול. זהו צד אחד של ההצבר.

הצד השני בשיטה גָרף רווחים ב'מורד הזרם': אלה כללו שני תהליכים: ראשית, הנפקה בבורסה במחירים גבוהים, של מניות הפירמות של הקבוצה שעסקו בפרויקטים ובמכירות בטחוניות; שנית, הרצת המניות, תימרונן ומכירתן – אם במסחר רגיל ואם בעזרת 'המשקיעים המוסדיים' – באמצעות סניפי בנק 'דיסקונט', קרנות-הנאמנות, חברות ההשקעה, פירמות, וקופות-הגמל שבשליטת הקבוצה. שיטה זאת הגדילה את רווחיה ונכסיה של קבוצת 'אי.די.בי' באמצעות 'בנק דיסקונט' ודרך 'דיסקונט השקעות'. למן 1968, הרווחים שספגה הקבוצה מאת פירמות הנשק שלה התחילו להיות משמעותיים.

בין הפירמות המפורסמות היו: 'אלרון' (שהוקמה בשותפות עם 'T.R.W' שבבעלות משפחת רוקפלר); 'אלביט', שהייתה שותפה עם C.D.C והרוויחה ממכירת ציוד למכ"ם ומערכות אלקטרוניות לחיל-האוויר – אשר, לאחר האמברגו הצרפתי, עבר לציוד אמריקני; 'ישקר' ו'להבי-ישקר', בשותפות עם סטף ורטהיימר;[91] ועוד עשרות פירמות נשק קטנות שצמחו מאז שנות השבעים, ביניהן: 'פיברוניקס', 'אופטרוטק', 'אלאור', 'יהודה רשתות פלדה', 'מונוליט' ועוד. באותה תקופה הירבו לבלוט פירמות מקבוצת 'אלרון'-'אלביט'; אלה התפתחו עם הגידול המהיר בתקציב הצבאי של הממשל הישראלי, סובסדו בתקציבי ממשלה שונים, קיבלו הטבות בשוק ההון ('חוק אלסינט'), מיעטו בתשלומי מסים, ושימשו בסיס לנכסים הפיננסיים המתנפחים של קבוצת 'אי.די.בי'.

---

[91] סטף ורטהיימר, שהיה חבר-כנסת מטעם ד"ש (מפלגה שהורכבה בעיקר מהצמרת הפיננסית–בטחונית של ישראל), נחשב לחסיד ומפיץ של אידיאולוגיית איין ראנד בישראל. ואכן לא רבים בישראל יכולים להתגאות בכך שהצליחו גם לסחוט מהממשל הגנה וסיבסוד כה רבים, דרך משרד הביטחון ופטרוניו בקבוצת 'דיסקונט', וגם להופיע כגיבורי 'היוזמה החופשית'.

שאר קבוצות-ההון, הדומיננטיות או הסְטיליטיות, פיתחו שיטות דומות עד להפליא. השיטות התבססו בדרך כלל על הישענות גוברת על משרד הביטחון במכירות מקומיות, סיבסוד הייצוא הצבאי באמצעות שלוחות הממשלה (האוצר, משרד התעשייה-והמסחר, בנק ישראל), הגנת מכס, סיבסוד הלוואות, מענקים ופטורים-ממס.

דמיון מפתיע התגלה גם בגיוס המסיבי של קצינים-בדימוס להנהלות הקונצרנים. כך אירע גם ב׳כור׳, אשר אחרי 1967 עברה לעסקי נשק. את התפנית הביא מינויו של מאיר עמית, אשר ב-1968 מונה למנכ״ל ׳כור׳.[92] עמית היה בשנות השישים, ראש ׳המוסד׳ וראש המודיעין הצבאי. הוא הזרים להנהלות ׳כור׳ את חבריו הקצינים. רובם היו אוהדי מפלגת רפ״י שהקימו שמעון פרס ומשה דיין. יותר מאוחר הם היוו את הגרעין המרכזי של ד״ש, שהקים יגאל ידין, אף הוא רמטכ״ל לשעבר.[93]

כאשר הפך עמית לשר התחבורה בממשלת בגין, החליף אותו כמנהל ׳כור׳ ישעיהו גביש שהיה אלוף פיקוד דרום. הפנינה בכתר ׳כור׳ הייתה חברת-הבת ׳תדיראן׳. בראשה הועמד אלקנה כספי, שהיה סגן מפקד חיל הקשר וחבר מפלגת רפ״י. בהנהלתה ישבו קצינים בכירים כמו יהושע שגיא, מפקד חיל המודיעין במלחמת-לבנון וח״כ מטעם ׳הליכוד׳, ואלי הלחמי שהיה סגנו של שגיא בחיל המודיעין.

בשנות השבעים, אנשי רפ״י-ד״ש היו דומיננטיים בקומפלקס הבטחוני-עסקי של ישראל. בין הבולטים היה אדולף שווימר, ממקורבי פרס שהיה אחד מגיבורי פרשת ׳איראן-גייט׳. הוא ניהל את ׳התעשייה האווירית׳, שהנהלתה הורכבה כמעט כולה מחברי רפ״י; גם אחר כך המשיך לנהל עסקי נשק, בשירותו של אייזנברג. דמות ידועה אחרת ברפ״י הייתה צבי צור, שהיה רמטכ״ל ולאחר-מכן עוזרו של דיין כשהאחרון היה שר ביטחון בממשלת ׳העבודה׳ של גולדה מאיר. הוא מונה, באופן טבעי, לעמוד בראש ׳כלל-תעשיות׳, כשהחל מרוץ עסקי הנשק של קבוצות-ההון הגדולות. בנימין פלד, אף הוא היה אוהד רפ״י ופעיל בד״ש, הועמד בראש ׳אלביט׳ מקבוצת ׳דיסקונט השקעות׳, שעסקה בייצור נשק ואספקתו לחיל-האוויר הישראלי. אלוף לשעבר פלד, בעל דעות מיליטריסטיות הקשורות בתורת הגזע, היה מפקד חיל-האוויר; הוא מונה כמנכ״ל ׳אלביט׳ על ידי אלוף לשעבר טולקובסקי, ששימש מפקד חיל-האוויר ואשר מדרך הטבע היה חבר פעיל ברפ״י ובד״ש.

---

[92] המינוי של מאיר עמית היה טיפוסי למשטר: ״... באביב 1968 כאשר חלפו חמש שנים מאז בואי ל׳מוסד׳, נתקפתי בהרהורי פרישה... הלכתי אפוא לאשכול ושטחתי לפניו את הרהורי... הצעות לתפקידים לא חסרו לי: לנהל את ׳אל-על׳, להיות מנכ״ל ׳צים׳ ועוד. אחדות מהן קסמו לי, ואחרות פסלתי לאחר בירור. בסופו של דבר קיבלתי את הצעתו של אשר ידלין, אשר שימש באותם ימים מזכ״ל חברת העובדים, לנהל את קונצרן ׳כור׳. ההחלטה התקבלה אצלי אחרי סדרת פגישות עם חברים: עם מנכ״ל ׳כור׳ היוצא, יצחק עילם, ועם גיסי, משה קלמן שהיה אז חבר הנהלת ׳כור׳. אני זוכר בבהירות את פגישתי עם אשר ידלין בביתו של ידידנו המשותף, אלוף (מיל.) משה גורן, שכיהן בימים ההם כמנכ״ל ׳המשביר לתעשייה׳. בפגישה זאת נתתי את הסכמתי לקבלת התפקיד... אני חייב לציין, כי מזכיר ההסתדרות דאז, אהרון בקר, שהיה דרך אגב, ידיד קרוב של הורי, לא עמד בדרכי... ״ (*עמית*, 1999: ע״ע 266-267).

[93] כותב מאיר עמית: ״... מדרך הטבע, רבים מהמינויים החדשים ב׳כור׳ היו קציני צבא בכירים, קראתי לדגל אנשים שהכרתים מקרוב והייתי בטוח בכישוריהם, באמינותם ובנאמנותם... מיד הואשמתי בהקמת מטכ״ל זוטא של צה״ל ב׳כור׳...״ (*עמית*, שם, 269).

קבוצת 'כור' התעוררה לאחר המיתון ומלחמת יוני 1967, והחלה להגדיל את נכסיה. האשראי הזול שסיפקה לה קבוצת 'הפועלים', באמצעות הממשל וקרנות הפנסיה, התחבר היטב לגידול בהוצאות הצבאיות ולעליית הביקוש הכללי. בשנת 1967 העסיקה 'כור' כ-10,000 עובדים והפסידה כ-4 מיליון דולר; בשנת 1974 כבר העסיקה 22,000 עובדים והרווח הנקי היה 16 מיליון דולר. המפעלים המבוזרים, שבראשם עמדו 'קונסולים' אוטונומיים ושנוהלו בשיטות כספיות שונות, אוחדו במתכונת צבאית-ביורוקרטית שכונתה 'חטיבות'. הוחלפו המנהלים של שלוש-עשרה ה'חטיבות', לרוב בקצינים בכירים לשעבר, ושיטות הבקרה הכספית אוחדו, בשליטתה של קבוצת האחזקה בתל-אביב. לכך התלווה גם קיטוב עוד יותר בולט בין הכנסות המנהלים הבכירים של הקבוצה לבין שכרם של הפועלים במפעלים. 'כור' החלה במסע רכישות מהיר של עשרות מפעלים פרטיים וציבוריים, ששקעו בבעיות מימון בתקופת המיתון. בין השאר, השתלטה 'כור' על ענף הצבעים, צירפה בתי-יציקה נוספים, הגבירה שליטתה בענף שמני-המאכל, נכנסה לענפי התרופות והרכב, והחלה להפוך למובילה בישראל בתחום המסחר הבינלאומי. אולם, עיקר הגידול ברווח נבע ממכירות נשק לשוק הבינלאומי באמצעות 'כור סחר'; זו נוהלה, בין השאר, על ידי בני גאון ויוסי הראל הזכור לטוב מעסקי הבשר. מטבע הדברים, עסקי הנשק של 'כור', השתלבו, לעתים ללא הפרדה ברורה, עם פעילויות 'המוסד' והדיפלומטיה הישראלית והאמריקנית; עסקים אלה פרחו בעיקר בדרום-אפריקה, באפריקה המזרחית ובדיקטטורות צבאיות באמריקה הלטינית.

חלק לא-מבוטל מהגידול במכירות הבטחוניות המקומיות והבינלאומיות נבע מהגידול בפעילות 'תדיראן', שהייתה בתחילה חברת-בת משותפת ל'כור' ולמשרד הביטחון.[94] ב-1969, לאחר שאלקנה כספי לשעבר סגן מפקד חיל הקשר, הפך למנהל 'תדיראן', העביר משרד הביטחון את מניותיו לידי 'G.T.E', קונצרן נשק בינלאומי, שהיה עד 1987 שותף של 'כור' ב'תדיראן'. תוך זמן קצר הפכה 'תדיראן' לענק, שבלע עשרות פירמות בתחום האלקטרוניקה, הקשר והמחשבים.

ככל שהתגבר הסכסוך הערבי-ישראלי, וככל שגדלו הוצאות הביטחון המקומיות והסיוע האמריקני – כך תפחו רווחיה של 'תדיראן'. הפירמה נחשבה בדרך-כלל לקונצרן עצמאי למחצה בתוך 'כור', בעיקר בגלל יכולתו הגבוהה בתחום המימון-העצמי: יכולת זאת נבעה ממכירות מובטחות למשרד הביטחון ולפירמות נשק אמריקניות, כתוצאה מ'הסכם הגומלין' בין ישראל ובין הממשל האמריקני. כמו בכל קונצרן העוסק בטכנולוגיה צבאית – סעיף הגברת המכירות החל להוות נושא חשוב, בעיקר לאחר מלחמת לבנון. 'תדיראן' פנתה להתפשטות אל כל תחום אפשרי; המטה שלה התמלא במנהלי מכירות שהיו קצינים בכירים בצבא, ושעיקר כישוריהם היו בקשריהם עם זרועות הביטחון, אשר רוכשות ציוד אלקטרוני.

---

[94] בהנהלת החברה בשנות הששים היה ניתן למצוא בין השאר את אורי לוברני, משה קשתי, דב תירוש, יוסף גיל וגדעון פרסקי (אחיו של שמעון); כולם היו מנהלים בכירים בארגונים שונים של משרד הביטחון, השב"כ והמוסד. כמו-כן נמצאו שם עו"ד חיים צדוק, שר המסחר והתעשייה בתקופת המיתון של אמצע שנות הששים, ושר המשפטים בממשלת מאיר, שמשרדו יצג את 'תדיראן'.

כפי שהדגישו סוויזי ובאראן ונאו-מרקסיסטים אחרים – קונצרנים תעשייתיים, המצויים במשטר של קפיטליזם מונופולי, עוברים לפעילות פיננסית ההופכת למוקד הגידול ברווחים.[96] פעילות זאת משנה את הרכב המנהלים, ומעלה אנשי פיננסים אל עמדות ניהול.

וכך, בתום עידן ההתרחבות של 'תדיראן' בניהולו של אלקנה כספי, המהנדס והקצין לשעבר, הגיע תורו של יגאל נאמן רואה החשבון, שניסה לקצץ עלויות בעת המיתון במכירות מאז 1985. מאז, 'תדיראן' דרכה במקום וחיכתה לשינוי מבני במשק, אשר יביא עימו משטר הצבר חדש.[97]

גם קבוצת 'כלל' התגבשה כקונצרן תעשייתי לקראת סוף שנות הששים. היא החלה את דרכה כחברת השקעות, בשליטת משקיעים יהודים זרים וקבוצות מקומיות. בתוך שנים ספורות – לאחר שהממשלה כיסתה, כהרגלה, את ההפסדים הגדולים – לא נותרו כמעט משקיעים זרים, והשליטה בקבוצה התרכזה בידי 'הפועלים' ו'אי.די.בי'. ב-1966 מונה אהרון דברת למנהלה, לאחר שהחליף את בֶּנו גיטר איש 'אי.די.בי'; בשנת 1969 החלה 'כלל' להתארגן-מחדש – ולא עבר זמן רב, והיא התפשטה כתמנון השולח זרועותיו אל כל עמדות-המפתח במשק. "... בדרך כלל רכשה 'כלל' חברות או מפעלים קיימים תוך ניצול קשיים עסקיים שהיו לחברה זאת או אחרת ורכישתה במחיר זול ובתנאים נוחים. השקעות אלה מומנו בחלקן הגדול על ידי הלוואות לטווח ארוך ממקורות ממשלתיים בין אם היו אלה הלוואות חדשות ל'כלל' או הסבת הלוואות ישנות שניתנו לבעלים קודמים. תהליך הצמיחה המהיר הפך את 'כלל' לחברת ההשקעות הגדולה ביותר במשק... " (*אהרוני*, 1976: עמ' 299).

---

[96] פרק ב', לעיל.

[97] 'כור' שבה והשתלטה על 'תדיראן' אחרי פרישת אלקנה כספי שקיבל תמיכה ממנהלי G.T.E אלה החליטו למכור בשנת 1983 חלק מהמניות ל'כור' – לאחר שנוכחו שההוצאות הביטחון בישראל פסקו לצמוח בקצב מהיר לאחר מלחמת לבנון, וש'תדיראן' מנסה להיכנס לשוק האמריקני, עד כדי תחרות עם G.T.E עצמה. כך או אחרת, 'תדיראן' הייתה בקשיים לא פחות מפירמת האם שלה 'כור'. המיתון במכירות המקומיות, חוסר ההצלחה להשתלב במכרזים גדולים של הצבא האמריקני, הגבלות האשראי שהוטלו על הפירמה על-ידי 'בנק ישראל', והגבלות שהוטלו עליה בגיוס אשראי בחו"ל במרוצת שנות השמונים – הפילו אותה לבסוף, כמו את 'כור', בידי קבוצות-הון זרות (פרק ז' להלן).

הנכסים החשובים של 'כלל', בשנות השבעים והשמונים, היו השליטה, מוחלטת או חלקית, בענפים רבים במשק הישראלי: בענף הטקסטיל באמצעות 'כללטקסט'; בענף הבטון המוכן באמצעות 'מודול בטון'; בענף המזון המוכן הקפוא באמצעות 'סנפרוסט'; בענף הנייר באמצעות 'נייר חדרה'; בגומי לשימושים צבאיים באמצעות 'פרנץ לוי'; ובענף הביטוח באמצעות 'כלל ביטוח' — לאחר שהאחרונה בלעה עד סוף שנות השמונים את מרבית פירמות הביטוח הבינוניות והקטנות.

בין המיזוגים החשובים שעשתה 'כלל' היו בליעת 'גאס-רסקו' ב-1969, שממנה צמחה 'כלל תעשיות', והמיזוג ב-1973 עם 'החברה המרכזית למסחר והשקעות'. זו האחרונה העבירה ל'כלל', בין השאר, את פירמות הנשק 'אורדן' ואת מפעלי ההרכבה בנצרת, וכן את חלקה במונופול המלט 'נשר'. האינטגרציה של 'כלל' עם קבוצות-ההון הגדולות לאחר המיתון של אמצע שנות השישים, איפשרה להן לרכוש ולהשתלט יחד על נכסים ולהניח את הניהול בידי 'כלל'. דוגמאות: 'כלל' הייתה שותפה עם 'דיסקונט השקעות' בשליטה ב'ניר חדרה'; 'כור' הייתה שותפה של 'כלל' בשליטה על 'נשר'; 'אלרון' מקבוצת 'אי.די.בי' שלטה יחד עם 'כלל אלקטרוניקה' ב'סייטקס', ועוד.

'כלל' לא פיגרה אחר הקונצרנים האחרים גם בכניסה לתחומים הרווחיים ביותר של שנות השבעים והשמונים: נשק ופיננסים.

לא רק ש'כלל' הפכה לספקית חשובה של הצבא — בענפי הטקסטיל, המלט, הגומי, המזון, הרכב, ומוצרים אזרחיים שונים — אלא שבאמצעות 'אורדן' היא גם סיפקה לצבא את טנק 'המרכבה' על כל פיתוחיו; באמצעות מפעל ההרכבה בנצרת, היא סיפקה קומנדקרים ורכב משוריין; ובאמצעות 'אי.סי.איי' היא סיפקה מערכות תקשורת ומגדלי פיקוח. התשלובת הפיננסית-צבאית הזאת ניזונה מהוצאות הביטחון הגדלות; אלה מומנו, בחלקן, ממענקים ומלווים מממשל ארה"ב, ובחלקן, מהגדלת החוב הפנימי. כאן היה טמון העוקץ של ההצבר הפיננסי-צבאי.

בשוק ההון, קבוצות-ההון הגדולות הפכו למתווכות בלעדיות של הממשלה. מצד אחד פעלה הממשלה באמצעות מדיניות 'ספיגה'. פירושה המעשי של 'הספיגה' היה שאיבת הנכסים הפיננסיים שהצטברו בבנקים הגדולים אשר ריכזו את החסכונות הקטנים — והפיכתם לאגרות-חוב ממשלתיות נושאות רווחים וצמודות לאינפלציה, תוך תשלום עמלה לבנקים. הסדר זה התאפשר משום שהבנקים הגדולים היו גם 'משקיעים מוסדיים', בגלל שליטתם בקופות-גמל, קרנות-נאמנות ופירמות ביטוח. מצד שני, ביצעה הממשלה את מרבית הקצאותיה במשק דרך הבנקים הגדולים. יש סיבה להניח כי חלק הארי של ההקצאות המועדפות, כמו 'האשראי המכוון' ותשלומי העברה אחרים, נספגו בסופו של התהליך בנכסי 'הכלכלה הגדולה'. בקיצור: קבוצות-ההון הגדולות נהנו לא רק מהוצאות הביטחון הגבוהות, אלא גם מתוצאות המימון של הוצאות אלה; כלומר, מהגדלת החוב הממשלתי הצמוד.

קפיטליסטים ונושאי כליהם האידיאולוגיים, בדרך-כלל, ידועים בתלונותיהם על הגירעון התקציבי של הממשלים ועל פגיעתו בהשקעות הפרטיות. אבל במשק המלחמתי של שנות השבעים והשמונים, הקפיטליסטים של ישראל לא נראו מאוכזבים במיוחד מההסדר הפיננסי-צבאי. ראשית: תוצאת ההסדר הייתה, בין השאר, חוב פנימי תופח של הממשלה, שתרם לשיעור ריבית תלת-ספרתית. שיעור ריבית זה היטיב עם קבוצות-ההון הגדולות, בגלל שליטתן באשראי שאיפשרה להן לקבוע מירווח ריבית

ריאלי של 15%-20% בין הפקדות והלוואות. שנית: ההסדר איפשר להן להריץ אינפלציה, שניפחה את גידול הרווחים בקצב מהר יותר מקצב עלייתו של השכר המאורגן.[98]

למרות זאת, לא היה די בתהליך זה של תלות הדדית גוברת בין הממשל וקבוצות-ההון; היה צורך ביותר, כדי לשמור על קצב גידול הנכסים של קבוצות המפתח במשק. ואכן, כשהתחיל עידן 'השגשוג' בראשית שנות השבעים, גברה הביקורת על 'המעורבות הממשלתית'; התחילו מסעות תקשורת בדבר הצורך ב'ליברליזציה משקית'; בדבר ההכרח להיפטר מ'השיטות הבולשביקיות' ולאמץ את מודל 'הניהול התקין' האמריקני. הסיבה ללחץ הגובר ל'ליברליזציה', לא היה לה מאומה עם 'הקצאה יעילה של מקורות'. למעשה, ככל שהממשלה נסוגה מניהול ההשקעות הישירות במשק ('שיטת ספיר'), כך נטתה לרדת ההשקעה הנקייה המצרפית. הסיבה העיקרית הייתה השתלטותן הגוברת של קבוצות-המפתח במשק על שוק ההון. קבוצות אלה — באמצעות הבנקים הגדולים — החלו לנהל, למעשה, מדיניות מוניטרית מקבילה לזו של הממשלה. הן עסקו ב'הדפסת כסף' באמצעות שיערוך אגרסיבי של מניותיהן, ותוך ניהול מדיניות 'ספיגה' משלהן. הן הרחיבו את מערכת האשראי באמצעות מיחזור הולך וגדל של כספים. לבסוף, הן הרחיבו את מיחזור הכספים אל מחוץ לגבולות ישראל, באמצעות רכישת בנקים ופירמות פיננסיות בחו"ל. בשיאה, כונתה השיטה הזאת, בשם רשמי מטעה: 'ויסות'.

משמעות 'הוויסות' הייתה פשוטה: הקבוצות הנפיקו מניות מכל סוג וצבע, בעיקר מניות של עצמן, במחירים דמיוניים שקיבלו גושפנקה מאת רשת מדינתית צייתנית של פקידים, רואי-חשבון, עורכי-דין, עיתונאים ושאר אנשי חגורת הלגיטימציה. לאחר מכן הן הריצו למעלה את מחירי המניות. מדובר, כמובן, בכל סוגי המניות, ולא רק במניות הבנקאיות.

למעשה, הקבוצות הבנקאיות קיבלו זיכיון מטעם הממשלה לנהל את הבורסה ובעצם את כל שוק ההון — ובתנאי שיפרישו עמלות בצורת מיסים. הזיכיון הזה התגבש במקורו בשנות הצמיחה המהירה; באותה עת, הממשל הקצה ישירות את האשראי, ואילו הפעילות בבורסה לניירות-ערך בתל-אביב הייתה כמעט אפסית. לקראת אמצע שנות השבעים, קבוצות-ההון הגדולות התחילו לנהל תחרות ישירה בממשלה על השליטה בשוק ההון: "... באמצעות הויסות האגרסיבי שהחל בשנים 1977-1978, יצרו הבנקים 'ניר ערך חדש' המשלב את התכונות של מניה ואג"ח צמודה למדד, ובכך חדרו לאותו חלק של השוק שהיה קודם לכן כמעט בלעדי לממשלה... " (*בייסקי*, 1986: עמ' 59).

הבנקים הנפיקו, למעשה, שטרות כסף בעלי תכונה מופלאה: הייתה להם יכולת להגדיל באופן אקספוננטי את ערכם. המרוויחים הגדולים משיטה זו של הדפסת כסף היו כמובן, בעלי מכונות הדפוס: בעלי-המניות הגדולים, אשר נכסיהם התנפחו בקצב מהיר יותר מאשר שיעור האינפלציה הכללית. מאחר שבעלי-המניות הגדולים היו גם בעלי 'הכלכלה הגדולה', הם אלה שקבעו את קצב שיערוך המניות — ובסופו של דבר, גם את קצב האינפלציה. כך יצא, שמחירי המניות בבורסה התל-אביבית, שהיוו 8% מהתוצר הלאומי הגולמי של 1973, הגיעו ל-99% מהתל"ג בשנת 1982.[99] בישראל, אמנם, לא קיימת שום סטטיסטיקה רשמית או בלתי-רשמית על חלוקת העושר — בכל

---

[98] על פרטי השיטה: פרק ה', להלן.

[99] מחירי המניות: בנק ישראל, *דו"ח שנתי* (1974) עמ' 445, שם (1983), עמ' 282. נתוני התל"ג: ל.מ.ס (1986) *שנתון סטטיסטי לישראל*; ל.מ.ס (1986), *חשבונות לאומיים 1972-1985*, עמ' 166.

זאת ברור ששיטת הצבר זאת חוללה שינוי חריף לא רק במבנה חלוקת-ההכנסות, אלא במבנה החברה הישראלית בכללותו.

לסיכום: מאז ראשית שנות השבעים, החלו לבלוט תוצאותיו של הקיטוב במבנה יחסי הכוח בישראל. המעוררים 'החיצוניים' של הצמיחה – ההגירה המהירה, ייבוא ההון האזרחי החד-צדדי, התרחבות שוקי הצריכה, העבודה הזולה בעקבות כיבוש השטחים – הגיעו לקיצם. המשק עבר שינוי מבני. השינוי התרקם באופן סמוי בשנות החמישים והששים, ולבש צורה של משטר חדש המאופיין בחתירה להעמקת ההצבר הדיפרנציאלי. במשטר זה, הרווחיות של בעל-הון הפכה יותר ויותר לתלויה, מצד אחד, ביכולתו לבלום את כושר-הייצור, ומצד שני, ביכולתו לחולל אינפלציה שתגדיל את חלקו בסך ההכנסות, במשק חסר הצמיחה. תהליך זה, של ריכוזיות השליטה והבעלויות, נעשה תוך כדי כירסום מתמיד בכוחו הפוליטי של השכר המאורגן ותוך כדי שְחיקה מתמדת בכוח הצריכה שלו. כתוצאה מכך, המשק החל לסבול באופן כרוני מ'עודף כושר ייצור'; כלומר: 'עודף' של רמת תפוקה, העולה על מה שניתן למכור במחירים נושאי רווח. תוצאה חשובה אחרת הייתה הירידה המתמדת של ההשקעה הנקייה במשק. למן 1973 ועד 1986, ירדה ההשקעה הנקייה ב-76 אחוז. ב-1973 הגיעה ההשקעה הנקייה ל-21 מיליארד ש"ח; ב-1978, שנת 'המהפך הכלכלי' ותחילת עידן האינפלציה המואצת, ירדה ההשקעה ל-12 מיליארד ש"ח; וב-1986, שנת 'המדיניות הכלכלית החדשה', היא הגיעה לשפל: 5 מיליארד ש"ח.[100]

יחד עם ההאטה, באה האינפלציה. בתחילת שנות השבעים הייתה האינפלציה בשיעור של 10%; בסוף שנות השבעים היא התקרבה ל-100%; באמצע שנות השמונים היא כבר הגיעה לרמה של 400% ויותר. תקופה זאת, של משבר סטגפלציוני מצרפי, הייתה העידן המוזהב של 'ההון הדומיננטי' בישראל.

ט. המיסוד הפוליטי של משטר העמקת ההצבר

וכך, מאז שנות השבעים עלתה 'הכלכלה הגדולה' שבמרכזה ניצב 'גרעין' של קבוצות-הון דומיננטיות. קבוצות אלה חלשו על שני תחומים, שהפכו להיות המקור העיקרי להשתלטותן על תהליך ההצבר: נשק ופיננסים. סייעו לתהליך זה התגברות הסכסוך הערבי-ישראלי ומעורבותן של המעצמות הגדולות מצד אחד, והאצת האינפלציה מצד שני. אופי ההצבר החדש הביא להתנפחות מהירה של נכסים ולקיטוב הולך וגדל בחלוקת ההכנסות והרכוש; אלה הזינו, ביתר שאת, את תהליך הסטגפלציה. ככל שהמשק המלחמתי התרחב, והגיב לסכסוך במזרח-התיכון ולמעורבות הגוברת של המעצמות, כך גדלו הוצאות הביטחון, ועימם, חובות הפנים, שהגדילו את רווחי 'הכלכלה הגדולה' ואת שליטתה בשוק ההון. הממשלות הישראליות איבדו את דרכן המדינית ואת שליטתן במשק; הן נאלצו להיכנס להתחייבויות-חוץ הולכות וגדלות אשר הפכו אותן לתלויות לא רק בממשל ארה"ב אלא גם בקבוצות-ההון הגדולות בישראל, בעיקר ככל שמדובר בחובות לטווח קצר.

---

[100] הנתונים מובאים במחירים קבועים של 1980.

כאן נכנסו גורמים חדשים, שהשפעתם מורגשת כיום היטב בחברה הישראלית: אלה הם הממשל האמריקני, פירמות נשק אמריקניות וקבוצות-הון בינלאומיות. תהליכים אלה היו כרוכים בשינוי מוחלט של מבנה יחסי השליטה בישראל — וכחלק מכך גם בשינוי המבנה הפוליטי הפורמלי בישראל — שהשתקף בעליית ׳הליכוד׳ והקואליציה הלאומנית-דתית, אשר החזיקה בשלטון הפורמלי במשך חמש-עשרה שנים רצופות.

מרבית העוסקים בפוליטיקה הישראלית רואים בשינוי ׳מהפך אלקטורלי׳ גרידא. ההסבר העיקרי שלהם בדבר עליית ׳הליכוד׳ וירידת ׳העבודה׳, מסתכם בטענה שישראל עברה משיטת שלטון סמכותית של ׳מפלגה דומיננטית׳, שבה שררה תרבות פוליטית ׳סוציאליסטית׳ מזרח-אירופית — לשיטה דמוקרטית יותר, ל׳מערכת תחרותית׳ של שוק אלקטורלי על-פי הנוסח האמריקני.[101] השינוי האלקטורלי הזה, כך טוענים, נבע משינויים בהרכב המצביעים: שינויים דמוגרפיים, אתניים, דתיים או לאומיים.[102] יש אפילו שכותבים על תזוזות אידיאולוגיות אשר מפלגות פוליטיות וקבוצות מצביעים עברו במרוצת השנים.[103] מעטים שמו לב, לעומת זאת, לקשר שנוצר בין עלייתה של ׳הכלכלה הגדולה׳ ותהליכי הריכוזיות במשק ובין ירידת המשטר הסקטוריאלי-מפלגתי. הטענה המקובלת היא, שחלה ׳דמוקרטיזציה׳ במוסדות הפוליטיים בישראל. אין ספק שכיום קיימת יותר ביקורת על פעולות הממשל, והמידע הפוליטי נפוץ יותר ואמין יותר מאשר בעידן משטר ׳המפלגה הדומיננטית׳ של שנות החמישים והששים. עסקני המפלגות השתחררו ממוראן של ועדות המינויים, והמועמדים לכנסת ולרשויות המקומיות החלו לחקות את דפוסי התחרות העסקית ׳הבריאה׳ של השוק האלקטורלי בארה״ב. אבל שוב, מעטים שמו לב לכך, שהעלייה ברמת התחרות, בין הארגונים הפוליטיים ובתוכם — אירעה במקביל לתהליך המונופוליזציה של המשק. יחסי השליטה השתנו, ככל שהשתרר תהליך העמקת ההצבר. זה טיב הקשר שבין ירידת משטר ׳המפלגה הדומיננטית׳ ובין עליית משטר ׳ההון הדומיננטי׳.

מעטים גם שמו לב לקשר המשולש שנוצר בין השינוי במבנה הכוח בישראל: בין האטת הצמיחה במשק תוך צבירת חובות-פנים וחובות-חוץ, ובין הממשלים הכורעים תחת ׳עומס יתר׳. למעשה, נוצר ה׳פרדוקס׳: ככל ששליטתה של הממשלה נחלשת וככל שיוזמותיה שוקעות — כן גוברת ׳מעורבותה׳, בצורת עלייה בתקציבים השוטפים וגידול בהוצאות להחזר חובות; וככל שגוברת מעורבותה — כך נשחקים השירותים הציבוריים שהיא מספקת לתושבים בעוד שנטל המסים גובר. זה הרקע לירידתה של מפלגת ׳העבודה׳, שנחשבה ל׳מפלגה דומיננטית׳, ולירידת כוחם של הממשלים.

היה, כמובן, גם רקע אידיאולוגי לירידה זאת: קריאות מתגברות לעידוד ׳היוזמה החופשית׳, לקיצוץ בתקציבים ולהרפיית מעורבותה של הממשלה. ואכן במצע ׳הליכוד׳ שפורסם ערב הבחירות של 1977 נכתב בין השאר: ״... במשך שנות שלטונו הממושכות הקים ׳המערך׳ שיטה כלכלית שהיא שעטנז בלתי מוצלח של קפיטליזם, סוציאליזם ואנרכיה, אשר מטרתה העיקרית הייתה הנצחת השלטון בידי המפלגה השלטת... ׳הליכוד׳ יחתור לכינונו

---

[101] *שפירא* (1977); *אריאן* (1985); *Shapiro* (1980); *Arian* (1977). הסבר אחר לגמרי הן על ׳מהפך׳ 1977 והן על זה של 1992 אצל *Bichler* (1994).

[102] *שמיר ואריאן* (1982), *Diskin* (1984).

[103] *הורוביץ וליסק* (1990).

של משק חופשי המבוסס על יעילות, יוזמה ותחרות. ׳הליכוד׳ יצמצם את מידת מעורבות הממשלה והמנגנונים הציבוריים למיניהם בפעילות הכלכלית ויחתור לצימצום הדרגתי של הפיקוח הממשלתי על הפעילות במשק, תוך צימצום התקציבים הציבוריים המוצאים למטרה זאת... ״ (מצוטט מתוך *בן-פורת*, 1982: ע״ע 327-328).

ברור שאידיאולוגיה כזאת — של יוזמה ׳חופשית׳ במשק אוליגופולי, הנשלט על ידי תמנון של קונגלומרטים באמצעות ׳הסדרים מוסדיים׳ נוקשים — אינה אלא תרמית כלפי מרבית מצביעי ׳הליכוד׳, או כסילות אופיינית של עסקני ׳הליכוד׳. הפירוש המעשי של אידיאולוגיה כזאת הוא גידול המעורבות הממשלתית, תוך חולשה גוברת ביכולת השליטה של הממשל. ואכן, בתקופת ׳הליכוד׳ הלך התקציב הממשלתי ותפח ככל שהממשלה הבטיחה לקצצו. וכך אירע הפלא שבתקופת 1960-1976, כאשר מפא״י ׳הדומיננטית׳ שלטה, כביכול, ביד רמה, תקציבי הממשלות היוו בממוצע כ-60% מהתוצר המקומי הגולמי (ובסך הכל בשנים 1950-1976, הם היוו בממוצע כ-50%); ואילו בעידן ׳המשק החופשי׳ של ׳הליכוד׳, בשנים 1977-1984 הגיע התקציב בממוצע ל-105% מהתמ״ג (ובסך הכל בשנים 1977-1992 הוא הגיע בממוצע ל-90% מהתמ״ג).

כותבים אקדמיים רבים התקשו להסביר, כיצד אירע ש׳המהפך׳ בעל היומרות ׳הליברליות׳ הביא דווקא לגידול המעורבות הממשלתית. הטעות נובעת מזיהוי ׳מעורבות׳ עם תקציבים גדולים: ממשל ׳מעורב׳ — דהיינו, בעל שליטה בחלוקת-ההכנסות ובתהליך ההשקעה — אינו בהכרח בעל מעורבות תקציבית גבוהה. גידול בתקציבים ובמצבת החובות הממשלתיים עשוי להצביע דווקא על ממשל חלש וחסר יכולת, הנשלט על-ידי קואליציה של כוחות המעוניינים במצב כזה.

כך ניתן גם להסביר את המדיניות התקציבית והמוניטרית בארה״ב בתקופת רייגן, אשר נהנה מאהדה ׳עממית׳ רחבה כמו מנחם בגין. שניהם, רייגן ובגין, הצליחו עד תום כהונתם לצבור את החובות הממשלתיים הגדולים ביותר בתולדות מדינותיהם.

הסברים רבים ניתנו למעורבות הגבוהה של ממשלות ׳הליכוד׳: בין השאר, דיברו על אידיאולוגיות ׳פופוליסטיות׳ של מחויבות הממשל לסייע לאזרחים; על צרכים בטחוניים דוחקים; על התאבנות ביורוקרטית, המקשה על ריאורגניזציה מינהלית; על שיטת בחירות הגורמת להקמת קואליציות לא יציבות ומכאן, לשותפים קואליציוניים הסוחטים תקציבים בזבזניים, וכיוצא באלו.

אין בשלל ההסברים אלה כדי להבהיר את הסתירה: מצד אחד, מצטייר דימוי של ממשל כל-יכול המעורב עמוקות במשק; ומצד שני, אותו ממשל פועל בדרך המצביעה על חולשה מתמדת ועל מדיניות מלאת ׳איוולת׳. הביצועים המקרו-כלכליים הכושלים של תקופת ארליך, הורביץ, ארידור וכהן-אורגד; קפיצות הזיג-זג המבוהלות במדיניות הכלכלית; המהלכים המדיניים המבולבלים של ממשלות ׳הליכוד׳ מאז קיימפ-דייויד; שלא לדבר על יומרנות מדינית והכרזות פוליטיות חסרות כיסוי מלכתחילה — כל אלה העידו, כי מדובר בממשל שנגרר אחרי אִלתורים סתורים, בצורה פסיבית וללא יוזמה מתכננת כלשהי.

מפלגת ׳הליכוד׳, ובגלגולה הקודם, ׳חירות׳ ו׳ציונים-כלליים׳, הייתה במידה רבה מנותקת מניהול המשק הישראלי. עוד בתקופת המנדט, כשהסקטור העסקי היה אוטונומי יחסית, מפלגות אלה היו בעלות ארגון רופף שהתמקד בעיקר בפוליטיקה מוניציפלית.

אולם הבידוד ההיסטורי של ׳חירות׳ וחוסר הנגישות למוקדי הכוח, אינם מספיקים להוות הסבר לכך ש׳הליכוד׳ הינה מפלגה שמנפיקה ממשלות המצטיינות בחוסר יכולת

ניהולית אם לא בשלומיאליות גמורה. יתכן שתפקיד חשוב בכך היה להשקפת-עולמם הבסיסית של העסקנים המרכזיים ב׳ליכוד׳ אשר התנגדה לתכנון ממשלתי לטווח ארוך.

השקפה זאת — שצמחה בקרב קבוצות של בעלי מטעים ובעלי מפעלים קטנים, במשק המבוזר של תקופת המנדט — לא הסתגלה למשק מלחמתי בעל יומרות טכנולוגיות המנוהל בהסדרים מוסדיים נוקשים, כמו שהיה המשק הישראלי של שנות השבעים. בשנים הראשונות של ממשל בגין, עסקני ׳הליכוד׳ עדיין דמיינו לעצמם שהם מבצעים ׳ליברליזציה׳; אולם גם בשנים שלאחר-מכן, כולל בעידן ממשלות ׳האחדות-הלאומית׳ ו׳הליכוד-הלאומי׳ לגווניהן, לא השתנתה השקפתם במהותה.

סקירה חטופה של חמש-עשרה השנים שבין 1977 ובין 1992 מגלה כי כל תוכנית מוצהרת, או מהלך מדיני, או משא-ומתן דיפלומטי או מדיניות, שהוכרזה על ידי הממשלות או השרים השונים — לא צלחו: בין משום שיסודם היה במידע לקוי ובהנחות חסרות שחר, בין משום שלקו בקוצר-ראייה החורג מהתקן המקובל בעולם הפוליטי המודרני, ובין משום שסתם הסתיימו בשערוריה. דוגמאות: המו״מ על הסכם השלום עם מצרים, פינוי המתנחלים מסיני, ׳האוטונומיה׳ לפלסטינים, ׳המינהל האזרחי׳ של שרון את מילסון, סיפוח רמת-הגולן, ׳מבצע ליטני׳, הפלישה ללבנון, הנסיגה מלבנון, מִזכר הייג-שרון, שוד הקרקעות בשטחים הכבושים, הנסיונות לדיכוי המרד בשטחים הכבושים, מדיניות ׳האיזון התקציבי׳ של ארליך, מדיניות ׳המלחמה באינפלציה׳ של ארידור, מדיניות סיבסוד הייצוא של הורביץ, תוכניות שונות באמצע שנות השמונים ל׳חידוש הצמיחה הכלכלית׳, תוכניות לדיור עממי ועוד. קשה לשכוח את השערוריות שהתלוו לפרשות הללו: פרשת פתיחת פרוייקט ׳הלביא׳ וחיסולו, פרשות ההתנחלויות בשטחים הכבושים, פרשת המניות הבנקאיות, פרשת המצאת האנרגיה של מרידור, פרשת מבצע ׳קורת גג׳ (שבה התכוון מנחם בגין לפתור באורח אופייני ׳אחת ולתמיד׳ את כל בעיות השיכון בישראל — באמצעות ספקולציות של מחירי הזהב), מבצע ׳תעלת הימים׳ בכיכובו של מודעי על-פי חזונו של בגין; ועוד עשרות פרשיות, המעידות שמדובר בממשלים שלומיאליים, הסובלים או נהנים מחוסר יכולת כרונית.

יש התולים את מצעד האיוולת הזה במקריות היסטורית: המקריות הזאת יצרה מין הרכב נדיר ומיוחד במינו של ׳נבחרת לאומית׳.[104] אולם הסברים אלה אינם משכנעים: רוב השרים והח״כים למן 1977 ועד 1992, ובוודאי המנהלים הביורוקרטים של הממשלים באותה עת, לא היו שונים במהותם מן ׳הנבחרות הלאומיות׳ של שנות החמישים והששים, ואפילו עלו עליהן בכישוריהם האישיים.

כך או אחרת, עדיין נותר הצורך להסביר כיצד אוסף של עסקנים, רובם בעלי ניסיון בארגונים פוליטיים, הצליחו להגיע למין תרכובת כזאת שבה הם נראו כמין כנופיה של לא-יוצלחים או של סתם דבילים. הדימוי של ממשלות ישראל הגיע לשפל עמוק; עד כדי כך שאקדמאים שוחרי דמוקרטיה למיניהם הציעו ברצינות גמורה כמזור לתחלואים, לא פחות מאשר בחירות אישיות לראשות הממשלה... בסופו של דבר, אם נאמץ, ולו לשם השעשוע, את הגישה ׳הפונקציונליסטית׳, נוכל להניח כי מאחורי האיוולת וחוסר היכולת של ממשל קיימת ׳פונקציה׳. איוולת עשויה להיות בעלת תועלת. נראה, שהיא אכן הביאה

---

[104] *קוטלר* (1988).

תועלת רבה, השאלה היא כמובן למי. מה שהפך את הממשלים בישראל ל׳חסרי יכולת׳ הוא הקונטקסט הכלכלי-פוליטי, שבו התחוללה עלייתו של משטר ׳ההון הדומיננטי׳. ירידת משטר ׳המפלגה הדומיננטית׳ לא באה מֵעצמה, אלא הייתה חלק מהשתררות המשטר של העמקת ההצבר ומהתגבשות קבוצות-ההון המרכזיות.[105]

משטר זה אופיין במיליטריזציה גוברת ובאינפלציה דוהרת. במשטר זה הממשלה איבדה את מקומה המרכזי: הן בניהול המשק שהועבר לידי ׳הכלכלה הגדולה׳, והן את עצמאותה במדיניות-החוץ, שהוכתבה יותר ויותר על-פי צרכי הקבוצות הדומיננטיות בארה״ב.

תוצאה חשובה אחרת של שינוי יחסי הכוח בישראל הייתה: עליית כוחם הפוליטי של האלמנטים המיליטריסטיים בחברה הישראלית. אין למיליטריזם זה דמיון רב למיליטריזם הפוליטי הישן, שרווח בתנועות הפוליטיות בישראל בתקופת המנדט (כמו ׳אחדות העבודה׳ שהייתה מזוהה עם ׳הפלמ״ח׳, או ׳הצה״ר׳ ו׳בית״ר׳ שמהן יצאו ׳האצ״ל׳ ו׳הלח״י׳). המיליטריזם החדש, שצמח לאחר מלחמת יוני 1967, הינו יותר עמוק, ונעוץ באינטרסים כבדי משקל, הכוללים בעיקר את שיעורי-הרווח של קבוצות-הון מקומיות ואמריקניות.

מתחילת שנות השבעים, ועם סיומה של מלחמת-ויטנאם, הפך המזרח-התיכון לאזור חיוני מבחינת ׳הכלכלה הגדולה׳ של ארה״ב; ובעיקר מבחינת קבוצות-ההון האמריקניות – אשר, מול התחרות הגואה בשוק האזרחי, נסוגו אל עבר פעילות פיננסית ואל עסקי נשק וטכנולוגיה צבאית (פרק ו׳, להלן). במקביל לירידת תקציבי הביטחון בארה״ב בשנות השבעים, עלה הסיוע הבטחוני והכלכלי של ממשל ארה״ב לממשלות הישראליות, ועימו הורחב הייצוא הצבאי של קבוצות הנשק האמריקניות למזרח-התיכון. תלותן הגוברת של הממשלות הישראליות בארה״ב, הסתבכותן בחובות חוץ, שלווה במיתון במשק – הפכו את האליטה הפוליטית הישראלית למתווכת בין קבוצות המפתח המקומיות והבינלאומיות. משום כך, אין זה מפתיע, ששורה של בני אדם אשר לשמם מצטרף התואר ׳מיל.׳, עסקו בייצוג קבוצות נשק אמריקניות וישראליות.

העידן הזה, של דומיננטיות הנשק והפיננסים, שרר במשך קרוב לשני עשורים, והגיע לשיאו בתקופת רייגן-בגין של תחילת שנות השמונים. בתקופה זאת הושלמה הפיכתו של המשק הישראלי למשק קפיטליסטי-מלחמתי, תוך תלות מוחלטת במדיניות-החוץ האמריקנית. התהליך הזה היה בעל תאוצה עצמית: הגידול בתקציבי הביטחון (כולל תקציבי ההתנחלויות וכפיית הכיבוש), הגידול בשירותי החוב הממשלתי, הירידה בתקציבי הפיתוח האזרחי ובשירותים החברתיים, הירידה בהכנסות האפקטיביות של מרבית השכירים, העלייה ההדרגתית באבטלה, והכירסום המתמיד בכוחם הפוליטי של ארגוני העובדים – כל אלה הזינו את ההצבר הדיפרנציאלי של ׳הכלכלה הגדולה׳. הם הניעו את תהליך ׳ההטיה הבטחונית׳ ואת התגברות הכוח הפוליטי של הקומפלקס הבטחוני—פיננסי. האחרונים דחפו להמשך העלייה בתקציבים הצבאיים, לגידול החוב הפנימי והחיצוני ולהאצת האינפלציה. זה היה המשטר ששרר בישראל עד סוף שנות השמונים.

הסימנים הגלויים הראשונים להתמוטטות המשטר נראו עוד באמצע שנות השמונים. בשנת 1986 התחסל פרוייקט ׳הלביא׳, לאחר שממשלת ׳הליכוד הלאומי׳ נכנעה ללחץ

---

[105] בפירוט: *Bichler* (1994).

המסיבי אשר פירמות הנשק האמריקניות והממשל האמריקני הפעילו להפסקת הפרוייקט. באותה שנה, שורה של פירמות ישראליות – רובן בבעלות הקונגלומרטים, שנסמכו על עסקי נשק – התחילו להראות, לראשונה מזה שנים רבות, הפסדים.

רבים הופתעו מהתפתחויות אלה: הרי מתחילת שנות השבעים הפיצו ממשלות 'העבודה' ו'הליכוד' תעמולה בלתי פוסקת, לפיה מכירות וייצוא של נשק הינם חיוניים לבטחונה של ישראל; הם כדאיים למשק הישראלי ומיטיבים עם כלל תושבי ישראל. לתעמולה זאת היו שותפים אנשי עסקים ומנהלים מכובדים, עיתונים מובילים, ובכללם עיתונים 'ליברליים' כמו *הארץ* – וכן דמויות וארגוני מפתח אקדמיים, שנהנו להשתתף באופוריה הטכנולוגית–בטחונית הזאת באמצעות מחקרים מדעיים כביכול. זה היה הגרעין שעמד במרכז 'הקונצנזוס-הלאומי'. והנה, כעבור שנים ספורות, התבשרו תושבי ישראל – באמצעות אותם עיתונים, אותם עסקנים פוליטיים ואותם אנשי עסקים מכובדים – כי תעשיות הנשק לא עוד נחשבות 'נכס לאומי', אלא מהוות 'נטל' על המשק הישראלי. בעיקר יצא קצפם על הפירמות הממשלתיות כגון 'התעשייה האוירית', 'תע"ש', 'רפא"ל', 'מספנות ישראל', 'מנועי בית שמש' ועוד. לפתע התגלה שהנכס הוא בועת אוויר. לתדהמת כולם, נחשף, כי התעשיות הבטחוניות-הממשלתיות מפסידות מידי שנה למעלה ממיליארד דולר. לכולם היה ברור, שיש צורך דחוף בפיטורים המוניים ובקיצוצים דרסטיים בשכר כדי 'להציל' את הנכסים הלאומיים לשעבר.

מה קרה לפתע? מה היו הסיבות ל'גילויים' הפתאומיים הללו? מה הביא את האליטה הבטחונית-עסקית לזנוח את ההסדרים הקודמים של ההצבר הצבאי–פיננסי? מדוע הם נזקקו לפנות לעבר הסדר מוסדי חדש, המכונה בשם המפתה 'דיבידנדים של שלום'? מה גרם למנהלי הקומפלקס-בטחוני-פיננסי של ישראל, אותה חבורה ותיקה של גרעין יוצאי רפ"י-ד"ש בראשות שמעון פרס, לוותר על בסיס כוחם, ולהשתלב ב'סדר העולמי החדש'?

בנושא זה נדון בפרק האחרון של הספר. אבל לפני-כן נותר לנו לספר על כמה מהעלילות העסיסיות של עידן העמקת ההצבר – הלא הן עלילות האינפלציה הישראלית, והעסקים המשגשגים של המלחמות במזרח-התיכון.

"...כל המרע שלנו הוא רק ספר בישול המבוסס על תיאוריית בישול מקובלת,
שאיש אינו רשאי להרהר אחריה..."
מתוך 'עולם אמיץ חדש', אלדוס האקסלי

פרק רביעי: אינפלציה: התיאוריה והמקרה הישראלי

א. גלגולה של אידיאולוגיה דומיננטית

"... התהליך האינפלציוני במשק הישראלי, בעיקר מאמצע שנות השבעים, מהווה חידה לכלכלנים..." כותבים *לויתן ופיטרמן* (1989: עמ' 436). זה בדרך כלל הלך-הרוח השורר בקרב כלכלני האקדמיה הישראלית. למעשה, האינפלציה הפכה מבחינתם למבוכה יותר מאשר לחידה. מה שמאפיין אותם, מעבר למחשבה שמרנית, הוא חוסר המקוריות. דרך כתיבתם על האינפלציה מצטיינת בעיקר בבנליות שלה. מלבד כמה יוצאים מהכלל, כלכלני ישראל רואים באינפלציה נושא מקרו-**כלכלי**; כלומר תופעה הראויה להיחקר ממבט כלל-משקי, 'מצרפי' כלשונם. הם כמעט שאינם מתייחסים למבנה המשק או לתהליך חלוקת ההכנסות והבעלויות או לתהליך הצבר ההון, כחלק מהתהליך האינפלציוני. בעיניהם, כל התהליכים האלה הינם 'חיצוניים' לעולם הכלכלי ולאינפלציה. ייתכן שתהליכים אלה משפיעים ומושפעים מהאינפלציה, אולם הם אינם נחשבים חלק מהמערכת הכלכלית ומחוקיה, הקובעים את השינויים במחירים.

הנחת הפתיחה של כלכלנים אלה, ללא שום קשר למציאות, היא שקיימת תחרות בשוק – '*משוכללת*' כדבריהם. כל שאר העובדות – כגון תיקצוב ומיסוי ממשלתי וציבורי, פעילות צבאית, ריכוזיות עסקית והתאגדות ממקצועית – נחשבים כ'עיוותים' וסטיות מהמודל 'הטהור'; כלומר, סטיות מהמציאות, כפי שהייתה עשויה להיות אילו הכלכלנים היו מנהלים אותה. מכאן, גם צומחת ההצדקה לעובדה שהמודלים הכלכליים אינם מוכיחים עצמם במציאות.

יש לציין, שסוג זה של הצדקה אינו מקובל על מילטון פרידמן, הכהן הגדול של הכנסייה הכלכלית. באחד מספריו המוקדמים, הוא טען שהנחות-היסוד של המודל (כגון הנחה בדבר שוק תחרותי במשק המנוהל בפיקוח ממשלתי הדוק), הינן חסרות חשיבות – כל עוד המודל או התיאוריה מוכיחים עצמם כמדייקים בניבוי המציאות.[1] דבר אחד ודאי: מרבית המודלים של הכלכלנים הישראלים, שעסקו במציאות האינפלציונית היו, בלשון המעטה, מנותקים מהמציאות.

סקירת הכתיבה על האינפלציה, שהתפרסמה בשלושת העשורים האחרונים, הופכת להתחקות אחר גלגוליו של פולחן. זהו פולחן של אשמה, הכאה על חטא והעלאת קורבנות. עיקרי הפולחן מתמצים באמונה, כי האינפלציה היא תוצאה (או עונש) של 'עודף ביקוש' (או של חוסר היצע). הוויכוח בין כוהני הכנסייה מתרכז סביב השאלה: מי נושא באשמה.

בצד הביקוש, האשמים העיקריים הם הממשלה והעובדים. בצד ההיצע, החוטאים העיקריים הם שליטי הנפט הערבים ושוב העובדים. לעתים מתלוות לחוטאים, הן בצד הביקוש והן בצד ההיצע, נטיות נלוזות המכונות 'ציפיות'. בסך הכל הם חוזרים

---

[1] *Friedman* (1953) p.7

ומטיפים נגד החטא שבנזילות-יתר מוניטרית. הם יוצאים חוצץ נגד איוולתם של הפוליטיקאים אשר גורמים גירעונות תקציביים. הם מגנים את תאוותם הבלתי מרוסנת של השכירים לסחורות צריכה. הם מבכים את ההלם של דחיפת העלויות, שאותה גורמת חמדנותם של השכירים והייבואנים.

רוב הכלכלנים האקדמיים בישראל מאמינים באמונה שלמה, שהכלכלה הוא מדע השואף להפוך למדע בעל חוקי ברזל. לדעתם, ישראל מהווה מקרה חריג; החריגות נגרמה בגלל זרמי ייבוא-ההון הזול, המצב הבטחוני ושיגיונות הפוליטיקאים. אין גם לשכוח את 'החטא הקדום' הסוציאליסטי הרובץ ביסודותיה. אולם, בסך הכל ולטווח ארוך, אין ארוחות חינם. מי שמפר את כללי האמונה — משלם בקורבנות ובעונשים.

עיקרי האמונה פשוטים ביותר: קיים סובייקט עליון, ריבון כל-יכול, שבעבר כונה 'שוק' וכיום מכונה 'מערכת כלכלית'. האלוהות הזאת אוהבת 'שיווי-משקל' פנימי ומתעבת 'זעזועים' חיצוניים. באופן מסתורי, הגלוי רק לכוהני האמונה יודעי הסוד, רוקמת האלוהות קשר בין 'תחרות מושלמת' ובין 'שיווי-משקל'. 'המערכת הכלכלית' נוטה חסד לממשלים קטנים, לעובדים צייתנים וחרוצים, ולמדיניות פיסקלית ומוניטרית מצמצמת. ישראל התמידה בהפרת עיקרי האמונה האלה: המשק היה לא 'תחרותי' וסבל מ'מעורבות-יתר' של הממשל; הממשל ביזבז תקציבים בשפע ויצר עודף ביקושים וציפיות. הסוף היה עגום: החברה הישראלית כולה נענשה בסטגפלציה.

ההיגיון הזה פועל גם בכיוון הפוך. מאז אמצע שנות השמונים למדו סוף-סוף הפוליטיקאים, שיש לחדול מהמדיניות 'הפופוליסטית' ושכדאי להאזין לכלכלנים: יש להתחיל לקצץ בתקציבים, ולהפסיק את 'העיוותים' במבנה המשק. וראה זה פלא — ככל שהפוליטיקאים נכנעו לחוקי הכלכלה הנצחיים, כן זכתה החברה הישראלית כולה בגמול. עובדה היא, שמאז תחילת שנות התשעים האינפלציה ירדה והצמיחה הכלכלית עלתה.

מאז שנות התשעים קרו גם דברים נוספים. פרות קדושות החלו להישחט בזו אחר זו. השמאל 'הקיצוני' מצא עצמו כמעט מחוסר עבודה: כבר קיימים אקדמאים רבים, המכריזים על עצמם כ'פוסט ציוניים'. היסטוריון מצטיין חייב להוקיע את פעולות-התגמול, וסוציולוג המבקש לקבל קביעות חייב לבַכות את גזלת האדמות הערביות ואת דיכויין של הנשים. באופן דומה נשחטו והועלו קורבן לסדר האמריקני החדש — המדיניות הגרעינית של ישראל, שירותי הבריאות הציבוריים, הפנסיה הציבורית והעבודה המאורגנת. רק תחום אחד נותר כשמורת-טבע רעננה, העומדת בפני תהפוכות הזמן: החוקים הנצחיים של הכלכלה הנאו-קלאסית, ובעיקר חוקי הטבע העוסקים באינפלציה.

יש לציין שבעניין אחד צדקו הנאו-קלאסיקנים: סחורות מונופוליות הינן בעלות איכות ירודה, יחסית למחירן. כפי שיתברר עד-מהרה, התיאוריות על האינפלציה שמסופקות על ידי בעלי הזיכיון, סובלות מאיכות נמוכה ביותר. התוצר מלא עד אפס מקום בפגמים, וסובל מסתירות פנימיות. מי משלם את המחיר הגבוה של הסחורה? זהו עניין שיתברר בהמשך.

שאלה מעניינת היא, כיצד קורה שהמלך אינו לבוש וכמעט אף אחד אינו צועק שהוא עירום. השאלה הזאת חורגת מהפילוסופיה של המדע, ועוברת לתחום הפוליטיקה הכנסייתית. זאת כוללת הסתרת מידע, סילוק כופרים וסוטים, מנגנוני סלקציה והתניה — ושאר שיטות רציונליות הנהוגות בקפיטליזם; אין מדובר, חלילה, בשיטות הברוטליות של משטרי העבדות והצמיתות או המשטר הקומוניסטי. מדובר באידיאולוגיה

דומיננטית, הכוללת שפת חרטומים סודית, מעוטרת בפסבדו-מתמטיקה, גרפיקה תלת-ממדית ושפע של סימנים יווניים. שיח-חדש שאינו ניתן לפיצוח. אבל בעיקר – מדובר בכוח גס ועירום, המצוי מאחרי שפה זאת.

שחיטת הפרות הקדושות – וההתקפה על המוסדות המדיניים ועל הארגונים הישנים של הצבא, על האתוס הציוני ועל יחסי הגזע בישראל – החלה בזמן שההון-הדומיננטי, המקומי והבינלאומי, אינו זקוק להם. האינטרסים הכבדים של הסדר החדש מעוניינים בסדר אחר: סדר של שלום ו'חופש שוק'. אבן-הפינה בסדר הזה היא הדוקטרינה הנאו-קלאסית בהופעתה המוניטריסטית המודרנית. זוהי האידיאולוגיה הדומיננטית של המשטר הקפיטליסטי החדש – וזוהי הסיבה לכך שבמדע הכלכלה, הארץ לעולם לא תנוע גם לא תנוע.

ב. צד הביקוש: הכסף

הספרות האקדמית שעוסקת באינפלציה בישראל נשענת על מנטרה שטבע אחד מאבות הכנסייה: "... אינפלציה היא תמיד ובכל מקום תופעה מוניטרית..." (*Friedman*, 1977: 24).

ההצדקה התיאורטית הגיעה מתורת כמות הכסף אשר נוסחה לראשונה במאה השמונה-עשרה על ידי הפילוסוף הבריטי דויד יום; היא מוסדה יותר מאוחר כאסכולה על ידי אירווין פישר, מרצה אמריקני לכלכלה.[2] מדובר ביחסים שבין הכסף ובין המחיר; בתבניתו הפשוטה, הקשר מבוטא בשוויון: $\boldsymbol{P * T \equiv M * V}$

האות (***M***) מסמלת את כמות הכסף; (***V***) היא מהירות הכסף (כלומר, כמה פעמים משתמשים בכל יחידת-כסף בזמן מסוים); (***P***) היא המחיר; (***T***) הוא סך כל ההעברות של כסף. צדו הימני של השוויון מייצג את הערך הכספי של המוצרים והשירותים שנסחרו. צדו השמאלי מייצג את הערך הכספי של ההעברות הכספיות.[3]

את השוויון הזה הופכים לתיאוריה – כשכותבים אותו כבסיס למודל אקונומטרי, באמצעות משוואה שתתאר סיבתיות מימין לשמאל: $\boldsymbol{P = (M / T) * V}$

כלומר, שלושת המרכיבים של הכסף יסבירו את מחירו. לבסוף, מעצבים קצב דינמי למשוואה, והופכים אותה למודל המסביר את **שיעור-השינוי** של המחירים (האותיות הקטנות מסמלות את שיעור השינוי של האותיות הגדולות): $p = (m - t) + v$

מאחר ששיעור השינוי של מהירות הכסף (v) הוא קטן יחסית, ניתן להשמיטו מהמשוואה; ואז מקבלים מודל, האומד את השינוי במחירים באמצעות שני מדדים בלבד: $p \approx m - t$

ההפרש בין (m) ובין (t) הוא מה שמכנים: שיעור השינוי של 'הנזילות' – דהיינו, שכמות הכסף גדלה בקצב 'גדול מדי' מכדי להתאים לפעילות המשק 'הריאלית' במחירים יציבים.

המסקנות המעשיות של המודל הן פשוטות עד להחריד: אינפלציה נובעת משני גורמים עיקריים. הראשון הוא היצע הכסף בספֵרה 'הנומינלית'; והשני הוא רמת

---

[2] *Fisher* (1911)

[3] *Friedman* (1970) p.4

הפעילות המשקית (או כמות ההעברות הכספיות) בספֵרה 'הריאלית'.

אם היצע הכסף גדל בקצב מהיר יותר מאשר רמת הפעילות הכלכלית, התוצאה היא אינפלציה; אם היצע הכסף גדל לאט מדי – התוצאה היא דפלציה, כלומר ירידת מחירים.

בהנחה, שידם החבלנית של הפוליטיקאים לא תתערב – האם 'מקבלי ההחלטות' הרציונליים יכולים למנוע אינפלציה?

מסתבר שיש להם רק יכולת מועטה להשפיע על הצמיחה הכלכלית הריאלית. זאת משום שבטווח-הארוך, כך אומרים לנו, הצמיחה הכלכלית הריאלית נקבעת רק על ידי הגידול בפריון.

מה שנותר, אם כן, זה ניהול של מדיניות כלכלית שתתרכז בספֵרה המוניטרית בלבד: הגבלת הגידול בכמות הכסף, כדי שלא יגלוש מעבר לרמת הצמיחה לטווח-הארוך של הכלכלה הריאלית. המינון המדויק של היחסים בין הכמויות הוא טכנולוגיה די מסובכת. לצורך זה, יש להתמחות שנים רבות בהיכלי המדע הכלכלי. גם זה לא יביא שלווה מיידית – משום שמחזורים של צמיחה לטווח-קצר ולטווח-בינוני יחוגו סביב מחזור הצמיחה הארוך. התוצאה תהיה תנודות מחזוריות של אינפלציה ודפלציה נמוכות; ובטווח-הארוך יסתדר הכל סביב למחירים יציבים.

אין טעם להפריך פיקציות, הנשענות על אמונה דתית שהיא נטולת כל יכולת הוכחה. השאלה המעניינת היא, כיצד הצליחה האמונה הזאת להתפשט כה בקלות. לדוגמא – אחד מעיקרי האמונה, שלגביו יש קונצנזוס מוחלט בקרב הכלכלנים – הוא קיומם של שני עולמות נפרדים ומנוגדים: עולם 'נומינלי' ועולם 'ריאלי'. עולמות אלה, הם ששולטים בגורל המשקים ומחוללים אינפלציות. שותפים לאמונה זאת כלכלנים בכל מקום בעולם, שבו נוצר מגע הקסם עם 'נערי שיקגו'. כיצד זה הצליחו מילטון פרידמן ו'נערי שיקגו' לתכנת את ערוצי מוחם של הכלכלנים ברחבי העולם עד כדי אמונה בהבלים אלה?

האמונה הזאת הוחדרה לראשונה בישראל על ידי דון פטינקין, אחד מנערי שיקגו שלימד כלכלה באוניברסיטה העברית בתחילת שנות החמישים.[4] הצלחתו המיסיונרית

---

[4] היו אלה שנות מלחמת-קוריאה, עת המלחמה הקרה התחוללה במלוא עוצמתה. במקביל לסכסוך המזוין יצאו האמריקנים במתקפה אידיאולוגית בקרב המדינות הלוויניות, ששומנה כמובן במענקים שונים (כמו להקמת 'מכון פאלק'). כלי חשוב במתקפה שימש פולחן השוק החופשי, שהופץ במסווה של הגות המיועדת להכניס שיטה רציונלית ויעילות שלטונית במשקים מתפתחים. למזלם הטוב של האמריקנים – הזיכיון הבלעדי על ההגות האלטרנטיבית והחשיבה הביקורתית, באותה תקופה, הוחזק באופן ברוטלי בידי הרוסים וגרורותיהם, המפלגות הקומוניסטיות במערב. התוצאה: להוציא ניסיונות מזעריים בארה"ב של שנות השלושים ובשבדיה של שנות החמישים – לא התפתחה שום מתודה לתכנון רציונלי של משקים, שהייתה יכולה למשוך צעירים הצמאים לדעות חדשות ולשיטות ניהול טובות יותר. עצם האפשרות, של התפתחות גישה חדשה של תכנון, הילכה אימים על האליטה האמריקנית. התוצאה הייתה מסע ציִד מאורגן, שבעקבותיו כלכלנים מבריקים כמו קוזנץ וקלצקי לא מצאו את מקומם באוניברסיטאות האמריקניות. אגב, באותה תקופה האמינה אליטת הכוח האמריקנית כי לרוסים יש נשק סודי המשמש ל'שטיפת מוח'. מאחר שתודעתה הייתה מטריאלית לא-פחות מזו של אויבתה, האליטה הרוסית, היא האמינה שמדובר בנשק כימי. בתגובה, סוכנויות במשרד הביטחון האמריקני גייסו מדענים מהאוניברסיטאות, ופיתחו סם שנחשב ל'שוטף מוח' והידוע יותר בכינויו 'אל.אס.די'. אבל מאז כידוע, גילתה האליטה האמריקנית את סוד התקשורת ההמונית שמאפיל על כל מכשיר שטיפת-מוח שהומצא עד עתה.

הייתה כה גדולה, עד שתוך זמן קצר יחסית הורכבה צמרת הכלכלנים באוניברסיטאות ובארגונים הממשלתיים מ'נערי פטינקין' וממשיכיהם עד היום.

אחד מנערי פטנקין הבולטים, מיכאל ברונו, שהפך לנגיד בנק ישראל בשנות השמונים, הסביר את סוד הפצת האמונה: "... כל מי שלמד מקרו-כלכלה ואפילו מבוא לכלכלה, זוכר את פטינקין אומר: 'הכפילו את כמות הכסף, את השכר, את המחירים, ושום דבר ריאלי לא ישתנה במשק'. הווה אומר, שתיאורטית לפחות, **האינפלציה יכולה לחיות חיים משל עצמה** והמערכת הריאלית לא תשתנה. זהו דבר מאוד בסיסי הנקרא **הדיכוטומיה הקלאסית בין המערכת הנומינלית והריאלית**..." (*ברונו*, 1995: עמ' 581. ההדגשות שלנו).

זהו סוד הקסם הנאו-קלאסי: נתקו את הכסף ממבנה המשק ותנו לו חיים משלו. הנה כי כן, האינפלציה שקועה בחיים משל עצמה. כל השאר, הריאליה של המאבק לחלוקת ההכנסות והמאבקים הפוליטיים בכלל, הינם 'חיצוניים' לאינפלציה. "... דון פטינקין **הרביץ בנו תורה זו בצורה כזאת שנטמעה בנו עמוקות**, אך נראתה כדבר תיאורטי לחלוטין. [בתקופת האינפלציה] ב-1981 כשאתה רואה פתאום שבאמת המחירים עולים פי שניים ויותר בשנה **וכל הגדלים הנומינליים עולים פי שניים בשנה, ללא שינוי במערכת הריאלית**, אתה תופש שזאת בעצם למדת להבין מדון פטינקין לפני עשרים שנה וזו זכותו הגדולה..." (*ברונו*, שם, ההדגשות שלנו).

אכן, יש לזקוף לזכותו של פטינקין שעשה שליחותו ביעילות. ברונו באמת האמין באמונה שלמה, שהאינפלציה הישראלית הגבוהה של תחילת שנות השמונים סתם תפסה לה תאוצה בלי שהשתנה העולם החיצוני הריאלי. מסתבר, שכל אותן שנות זוהר של ההון הדומיננטי, התור המוזהב של הבורסה, הקיטוב החריף בחלוקת ההכנסות, הירידה הדרסטית של ההשקעה הריאלית במשק, ההאטה הכרונית של הצמיחה עד גבול המיתון, העלייה המתמדת באבטלה ושחיקת היכולת של השכיר השכיח לרכוש דירה — כל אלה היו תופעות לא-אמיתיות בעולם 'הריאלי' הבלתי משתנה; או שסתם חלמנו חלום: כי שוב, הזוכים הריאלים הגדולים היו אלה שברונו וחבורת פטינקין יועדו לשרת.

האינפלציה, אם כן, הפכה לעצמאית, לבעלת 'חיים משל עצמה', ומנותקת מהשינויים במבנה המשק. משום כך יכול ברונו לתאר במבט לאחור את האינפלציה הישראלית של שנות השמונים כתהליך רגיל: "... הערכים [של האינפלציה] במקרה הישראלי נראים כאילו נכנסה בהם תנופת גידול עצמאית, תוך ניתוק מוחלט כמעט בין התחום הריאלי והנומינלי..." (*ברונו*, 1989: עמ' 371).

בתחילה מנתקים את האינפלציה מהחיים הריאליים, ולאחר מכן הופכים אותה לדמון בעל 'תנופת גידול עצמאית' — וזה כבר מתקרב לגבול המאגיה השחורה.

אותו היגיון פועל גם בכיוון ההפוך: "... בכל המדינות בהן ירד קצב עליית המחירים בשנים האחרונות, זה התבצע על ידי מדיניות מוניטרית אקטיבית של ספיגה מתאימה. **האינפלציה היא תופעה נומינלית של יחס בין כמות הכסף לסחורות**..." (*לבהרי*, 1984: עמ' 839). רוקפלר צדק: ההשקעה הקטנה שלו באוניברסיטת שיקגו, הייתה הטובה ביותר שעשה אי-פעם.[5]

---

[5] הערה 18 בפרק ב'.

על פי משה זנבר, אף הוא נגיד בנק ישראל לשעבר, "... הגישה השלטת בקרב האוצר ובנק ישראל קשרה מאז ומתמיד את עליית אמצעי התשלום עם לחצים אינפלציוניים, וראתה בריסון קצב אמצעי התשלום תנאי הכרחי לייצוב המשק..." (*זנבר וברונפלד*, 1973a: ע' 11).

בין מאמרו של זנבר בשנת 1973 לבין מאמרו של ברונו בשנת 1995, לא השתנה מאומה בחוקי האינפלציה הנצחיים. למרות זאת, מאז תקופת זנבר, האינפלציה זכתה לתנופת גידול עצמאית – והחלה לקבל את הדפוסים המוכרים של אמריקה הלטינית. זה כמובן, נבע ממדיניות מוניטרית פזרנית.

כך טוענים, מכל מקום, שני מגרשי שדים אינפלציוניים בעלי מוניטין עולמיים: מיכאל ברונו וסטנלי פישר. לפי דעתם, הממשלים הישראליים מאז 'הליברליזציה' של 1977, איבדו את יכולתם לנהל מדיניות מוניטרית; וככל שהיצע הכסף גדל, כך "... נכנס המשק הישראלי לעידן חדש שבו האינפלציה נאחזה אחיזת קבע ונראית כאילו אינה יכולה אלא לנוע כלפי מעלה..." (*ברונו ופישר*, 1989: עמ' 393).

עתה קיבלנו תיאור מדעי המסביר כיצד הדמון תפס באופן עצמאי אחיזה של קבע, ומתנפח ללא מעצור. קיימת גם התבנית המוכרת של החטא ועונשו. המשק הישראלי נענש באינפלציה, בגלל חטא הגידול הפרוע של היצע הכסף. נותרה רק שאלה אחת בלתי פתורה – אם כי יש להודות, שחשיבותה המדעית נראית חסרת-ערך: **האם 'עודף היצע' של כסף הוא הסיבה לאינפלציה?**

יש להניח שכדי לענות על כך, דרושה הוכחה מדעית כלשהי. ידוע גם שתהליך מדעי, ולו הפשוט ביותר, מחייב בחינה ניסיונית או היסטורית. אמנם, ברור לכולם שמדובר בחוקים נצחיים; בכל-זאת מן הראוי לבחון את החוקים הללו על המשק הישראלי, לאור הניסיון האינפלציוני שהוא עבר.

מאז אריסטו, מקובל שצורת ההיגיון הפשוטה ביותר של השתקפות המציאות היא, שהסיבה באה **לפני** התוצאה. קודם מחממים מים ולאחר-מכן עולות בועות במים. קודם-כל הממשלה מנהלת מדיניות מוניטרית פרועה, ולאחר-מכן עולים המחירים. בניסוח יותר מדעי: אנו אמורים לצפות, שיהיה **פער זמן** בין העלייה בכמות הכסף ביחס לפעילות 'הריאלית' לבין העלייה ברמת המחירים.

שרטוט ד'1 מציג את היחסים בין נזילות הכסף ובין האינפלציה בישראל. כזכור, קטגוריית הנזילות מורכבת (על פי המשוואה האחרונה) מההפרש ($m - t$). באופן מעשי: מודדים את שיעור הגידול של הנזילות כהפרש בין שיעור הגידול של (M1) – כלומר של סך-כל ערך המזומנים והפיקדונות במערכת הבנקאית (M_1 מייצג את M) – ובין שיעור הגידול של התוצר התעשייתי (שמייצג את t). האינפלציה (p) מיוצגת על ידי השינויים החודשיים במדד המחירים לצרכן.

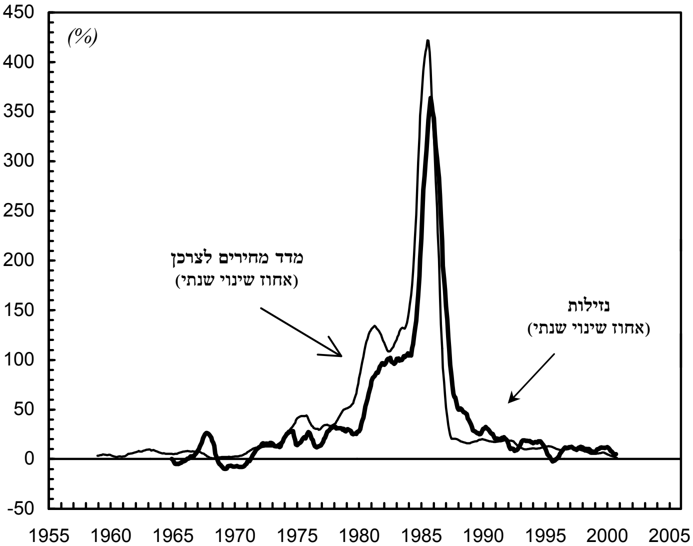
שוב, יש להזכיר: על פי תורת הכמות של הכסף, אינפלציה היא **תוצאה** של גידול מהיר מדי בכמות הכסף. מכאן, שאנו מצפים שאינפלציה תתרחש זמן-מה **לאחר** שינוי בנזילות – או לכל היותר, **במקביל** לשינויים בנזילות. לא נצפה שהאינפלציה תופיע **לפני** התנועות בנזילות.

על פי *שרטוט ד'1* מסתבר שמתחילת שנות השבעים, **השינויים במדד המחירים דווקא הקדימו ברוב הזמן את השינויים בנזילות.** זה קרה כשהאינפלציה עלתה בקצב איטי, בתחילת שנות השבעים; זה קרה כשהאינפלציה עלתה בקצב מהיר, מאמצע שנות השבעים; ולמרבית הפלא, זה קרה גם כשהאינפלציה ירדה, מאז אמצע שנות השמונים.

אבל כולם יודעים שקיים קשר ברור בין הנזילות ובין רמת האינפלציה! **האומנם?**

שרטוט ד׳1

נזילות ומחירים

הערה: נזילות מוגדרת כ M1 מחולק במדד התפוקה התעשייתית. הסדרות מבוססות על נתונים חודשיים ומוצגות בממוצע נע של 12 חודשים.
המקור: IMF

מסתבר שבתקופות האינפלציה הנמוכה (כלומר מאמצע שנות השישים), הקשר בין שני המשתנים היה חלש. הקשר היה חיובי בשנים 1965-1967, נעשה שלילי בשנים 1968-1969, הפך לחיובי בשנים 1970-1974, שלילי ב-1975, חיובי בשנים 1976-1977 ושלילי בשנים 1978-1979.

ובכן, מה ניתן להסיק מהמגמות האלה? **האם לכמות הכסף יש השפעה על האינפלציה?**

המוניטריסטים טוענים שהקשר אינו פשוט, ואינו כפי שהוא נראה לעין הבלתי מיומנת. לעתים, כך הם טוענים, יכולה כמות הכסף לגדול לאורך תקופה ארוכה, בלי שתפרוץ אינפלציה; אבל בסופו של דבר בא יום הדין, והחשבון מוגש: אינפלציה בלתי ניתנת לריסון קונה לה אחיזה.

מכאן שהמדען, הרוצה להוכיח את טיעוניו, חייב לאתר את **פער הזמן** המדויק בין התחלת הגידול הבלתי מבוקר בכמות הכסף ובין תחילת ריצוי העונש של האינפלציה. למעשה, בוזבזו שנים רבות ותקציבי-מחקר ענקיים כדי להוכיח זאת; אלא שהתוצאות מוטלות בספק רב. הבעיה העיקרית היא, שפער הזמן הינו גמיש ביותר: לעתים

האינפלציה באה לאחר חודשיים של עלייה בנזילות, ולעתים לאחר שנתיים — הכל תלוי בדרך עיבוד הנתונים.

מסקנה: זוהי תיאוריה בלתי ניתנת להפרכה, וחסרת יכולת ניבוי (אם פערי הזמן משתנים ללא הרף, אין אפשרות לחזות מתי יבוא העונש). קיימת גם בעיה היסטורית: לאורך עשרות השנים שחלפו מאז מלחמת-העולם השנייה, ברוב המשקים בעולם, ובכללם ישראל — גדלה הנזילות ללא הפסקה ובמקביל עלו המחירים, לעתים מהר ולעתים לאט. זה מאפשר להציג קורלציה כלשהי בין שני המשתנים. אבל **סיבתיות** אינה קורלציה.

זאת הסיבה, שהכלכלנים החלו לתור אחר 'משתנים מתווכים' — שיסבירו (בנוסף לשינויים בכמות הכסף) את הסיבה לאינפלציה. היה צורך בקבלן-מישנה, וזה נמצא בדמותו של הממשל.

ג. צד הביקוש: הממשל

אחת המוסכמות הרווחות, כזכור, היא שהממשלה והסקטור הציבורי הגדולים הם מקור צרותיה של החברה הישראלית. מוסכמה קרובה החביבה ביותר על הכלכלנים האקדמים בישראל ובעולם היא, שגירעון גדול בתקציב הממשלתי גורם לאינפלציה: "... הגורם הראשוני של הלחצים האינפלציוניים הוא הגירעון בתקציב הממשלה..." קובע בביטחון מיכאל ברונו (1995: עמ' 582); ובכלל: "... הבעיה הגדולה של המשק זה גודלו של הסקטור הציבורי..." (*ברונו*, 1984: עמ' 846). משום כך, האינפלציה הגדולה שנפלה על המשק הישראלי בתחילת שנות השמונים לא הייתה מקרית, טוען אסף רזין: "... באותה תקופה קרו שינויים מפליגים בגירעון הממשלתי שהביאו בין היתר לסחרור אינפלציוני..." (*רזין*, 1984: עמ' 835). סטנלי פישר ויעקב פרנקל, כתבו: "... אין כל ספק שהגורם החשוב ביותר בבלימת האינפלציה הוא קיצוץ משמעותי בגירעון זה... " (*פישר ופרנקל*, 1982: עמ' 248). דרך-אגב, פישר הפך יותר מאוחר לסגן מנהל של קרן-המטבע הבינלאומית (IMF), מקום שבו פרנקל שימש, קודם-לכן, כמנהל מחלקת המחקר, לפני שחזר לישראל כדי להחליף את ברונו כנגיד בנק ישראל. מסקנתם הנחרצת, אפוא: אם רוצים להחזיר את המשק אל נתיב של סדר וצמיחה הרי "... כמובן שהצעדים יהיו מלווים עם הורדת הצריכה הציבורית והצריכה הפרטית דרך מדיניות התקציב..." (*לבהרי*, 1984: עמ' 840). לעתים אפשר להחליף בין הכותבים השונים, בלי לחוש בהבדל; כאילו יצאו מאותה סדרת ייצור.

מה מקורותיה של האמונה, שהתקציב הממשלתי והציבורי הם סיבת האינפלציה?

ההצדקה מבוססת על הדוקטרינה הנאו-קלאסית, שבה כל מודל סטנדרטי פותח בהנחה של משק ללא ממשלה, המצוי במצב של 'שיווי-משקל', שנובע מ'תחרות מושלמת' ברמת תעסוקה מלאה. ואז מתגנבים אל תוך המודל כוחות-הרשע הממשלתיים. הם צוברים עוצמה, ולאט-לאט הם יוצרים גירעונות תקציביים. הפוליטיקה היא, מטבעה, תחום לא-רציונלי: 'השחקנים' ו'הסוכנים' שמסתובבים בפוליטיקה, הינם רודפי כוח ותהילה, ואוהבים לבזבז תקציבים ציבוריים. מאחר שהמשק מצוי, בנקודת-הפתיחה שלו, במצב של תעסוקה מלאה וניצול מלא של מקורותיו (מעצם ההנחה) — התוצאה המיידית היא 'עודף ביקוש' המערער את 'שיווי-המשקל', והאינפלציה עולה.

קיימת כמובן בעיה קטנה, שאינה מעניינת ביותר את הכלכלנים: טרם נולד כלכלן כלשהו, שחזה במו עיניו במשק בעל תעסוקה מלאה. במשק כזה, אגב, הכלכלנים יהיו המובטלים היחידים. ניתן, כמובן, להקשות: מדוע תוספת הוצאות של הממשל לא תוביל דווקא לתוספת תעסוקה ותוספת תפוקה? מדוע תוספת הוצאות חייבת להביא לעלייה במחירים?

ובכן, קיימות כמה וכמה סיבות, הנשענות, כמובן, על מחקרים מדעיים מבוססים: הסיבה הראשונה, טוענים הכלכלנים, היא שההוצאות הממשלתיות והציבוריות הן **מטבען** בזבזניות. לעומתן, הוצאות פרטיות הינן חסכניות ושקולות בהיותן מודרכות על ידי דחף למירוב התועלת האישית. דחפים כאלה, בעיקר כשמדובר בהשקעות, גורמים להגברת כושר-הייצור והיעילות. ההוצאות הציבוריות, לעומת זאת, מונעות על ידי דחפים למירוב העוצמה הפוליטית. הוצאות אלה גורמות ל'עיוותים' בכלכלה, פוגעות ביעילות ומכרסמות בפוטנציאל הצמיחה. ממשלים גדולים, נוטים **מטבעם**, לפגוע ב'הקצאה היעילה של המקורות' (כלומר, בהשוואה לביצועים האידיאליים של עולם התחרות-המושלמת והתעסוקה-המלאה). התוצאה היא, שהממשלים לא רק מעלים את הביקוש אלא גם בולמים את ההיצע.

הסיבה השנייה היא, טוענים הכלכלנים, שהממשלים נוטים, פעמים רבות, ליצור מימון גירעוני (בלשון עיתונאית: 'להדפיס כסף'); במקום לממן את הגירעון בתקציב באמצעות הלוואות מהסקטור הפרטי (בצורת איגרות-חוב וניירות-ערך ממשלתיים) – מתפתים הממשלים לפתרון הקל, של הלוואות רישומיות מהבנק המרכזי. מצד שני, גם מימון הגירעון באמצעות הלוואות מהסקטור הפרטי נחשב כפתרון גרוע: הוא מיועד **מטבעו** להוצאות בזבזניות ובלתי יצרניות, והוא מתחרה בהשקעות יצרניות **מטבען** של הסקטור הפרטי. אך זה הוא הרע במיעוטו: 'הדפסת כסף' טהורה נעשית, כשהממשל מוכר איגרות-חוב לבנק המרכזי תמורת כיסוי הגירעון. לאמצעי זה אין גבולות, והממשלים מתפתים להמשיך ולהגדיל את הגירעון, שמגדיל את הנזילות במשק, ובאופן בלתי נמנע צומחת לה אינפלציה עצמאית.

אחד הגורמים העיקריים לעודף הנזילות בישראל, הוא 'האשראי המוכוון' (הלוואות שהממשל הִקצה ישירות לפרוייקטים מיוחדים). בבנק ישראל הירבו להתלונן כי אין אפשרות לנהל מדיניות מוניטרית מרסנת באמצעות פיקוח הדוק על הנזילות במערכת הבנקאית, בגלל מעורבות הממשלה שנעשית באמצעות האשראי המסובסד; "... וכרגיל במקרים כאלה עלולים השיקולים הפוליטיים להתנגש בצורכי המדיניות הכלכלית..." (*זנבר וברונפלד*, 1973b: עמ' 227).

גורם נוסף לנזילות הגבוהה הוא מדיניות קביעת הריבית; אף היא מעוותת, בגלל שיקולים פוליטיים. הממשל שומר במתכוון על ריבית נמוכה, כדי לעודד צמיחה. בפועל, זה גורם בעיקר ללקיחת הלוואות זולות בלתי נחוצות – שמובילות להתרחבות מוניטרית נוספת.

המסקנה של זנבר וברונפלד מייצגת את התלונות הקבועות של נגידי בנק ישראל מאז היווסדו, ושל כלל נגידי הבנקים המרכזיים בעולם: "... אין בכוח המדיניות המוניטרית בלבד לעמוד בפרץ האינפלציוני. המדיניות הפיסקאלית, מדיניות ההכנסות ומדיניות מטבע

החוץ חייבות להיות מתואמות עם המדיניות המוניטרית לשם **השגת מטרות מוסכמות**..." (הנ"ל, שם: עמ' 235).

אלו הן 'המטרות המוסכמות', שעליהן כותבים המחברים? ובעיקר, **מי מסכים להן**? לא ברור. מה שברור הוא, שעל פי האנתרופולוגיה המוניטריסטית — לא ייתכנו מטרות שהן משותפות לספֵרה הכלכלית ולספֵרה הפוליטית. היטיב לנסח זאת נגיד בנק ישראל הראשון, דוד הורוביץ, סוציאליסט לשעבר שהתפכח והפך למוניטריסט: "... מסתבר כי מנהיגות פוליטית ותפישות מתוחכמות בכלכלה אינן מסוגלות לדור בכפיפה אחת. אין לרכוש את ליבם של מדינאים לריסון, להתאפקות ולסלקטיביות, אף כאשר הללו הם צו השעה. השאיפה לשלטון מעבירה את הפוליטיקאי על הדעת... המדינאי דואג בראש ובראשונה לתדמיתו הציבורית, ולרכישת עוצמה. מטבעו אין הוא נוטה לחשוב במונחים מקרו-אקונומיים **שרק באמצעותם ניתן להבין את משמעות התהליכים הכלכליים**. הוא רואה אנשים ולא מגמות. הוא מבין מהי אינפלציה של הוצאות הנתפסת גם במושגים מיקרו-אקונומיים אך אינו מבין מה זאת אינפלציה של ביקוש..." (*דוד הורוביץ*, 1975: עמ' 109).

מאז, לא התחדש מאומה בבנק ישראל. העולם הדואליסטי ניצב על מכונו. מצד אחד ניצב הפוליטיקאי, איש התאוות והיצרים הבוערים; ומולו עומד הכלכלן, הסופיסט העגום.

ברונו ופישר בטוחים כי, אכן, זהו 'מצב טבע': "... **נניח כנתונה** את רתיעתן של הממשלות השונות להשיג את הירידה המקווה בקצב האינפלציה באמצעי מדיניות מרסנים העלולים להוליד מיתון חריף..." (*ברונו ופישר*, 1989: עמ' 393). מעצם ההנחה הנתונה, ההוכחה הינה מיותרת: הממשלים גורמים לאינפלציה בגלל רתיעתם מפני מיתון.

בתוך הוכחה מדעית זאת, מוחדרת גם ההוכחה המובנת מאליה: **המיתון מנוגד לאינפלציה** — ולכאורה, הממשלים נאלצים תמיד לבחור בין עליות מחירים לבין אבטלה. בהמשך הפרק, נדון בעצם קיומה של בחירה זאת. מכל-מקום, על פי האנתרופולוגיה הפוליטית הזאת, הפוליטיקאים נוטים להקריב את הרווחה לטווח-ארוך של אומותיהם, כדי לזכות ברווחים אלקטורליים לטווח-הקצר.

כך מסכמים שני כלכלנים מבנק ישראל, באנחת כאב, את תולדותיה של האינפלציה הישראלית: "... ניתן לאמר שהאצה האינפלציונית ארוכת-הטווח היא תוצאה של מדיניות שניסתה להשיג השגים זמניים 'בכיבוי שרפות' במאזן התשלומים, כלומר הייתה כאן הקרבת אינטרס לטווח-ארוך של יציבות ערך הכסף למען השגת יעדים קצרי טווח בתחום מאזן התשלומים..." (*לויתן ופיטרמן*, 1989: עמ' 437). תרגום: הם מתכוונים לשרי האוצר קצרי-הטווח של ממשלות הליכוד הראשונות: יגאל הורביץ ויגאל כהן-אורגד. אלה 'בחרו' כביכול, בחלופה של פיחותים-במטבע לשם הוזלת סחורות הייצוא, בתמורה לאינפלציה דוהרת. החלופה של שר אוצר קצר-טווח אחר שכיהן בין השניים — יורם ארידור — הייתה הפוכה ('שיטת החמסה'), אך האינפלציה דהרה גם דהרה.

מדוע הממשלים 'בחרו' בחלופה הזאת? "... משום שיישום העקרונות הקלאסיים של משטר שער החליפין (או פיחות זוחל) היה קשור **ברמה גבוהה יותר של אבטלה**..." (*לויתן ופיטרמן*, שם). הנה, שוב מופיעה המוסכמה המדעית: פוליטיקאים מעדיפים אינפלציה — משום שהורדת אינפלציה כרוכה בעלייה ברמת אבטלה ובמיתון, שיגרמו להם הפסדים אלקטורליים. בעניין זה מתגלה קונצנזוס נדיר בין הכלכלנים ובין הפוליטיקאים.

זה המקום לומר: המוסכמה, לפיה קיים קשר הפוך בין מיתון ובין אינפלציה, הינה חסרת בסיס מדעי – ולמעשה, כפי שנראה בהמשך, מופרכת לחלוטין.

מעבר לטבע הרע של הפוליטיקאים, ממשלות 'הליכוד' גם עשו שגיאות וטעויות, שהובילו לאינפלציה דוהרת: "... בשנים 1980-1983, הונהגה בישראל מדיניות כלכלית פופוליסטית מיסודה, במובן הגרוע ביותר של המילה, ופגומה מיסודה. בגישה הישראלית לא היה שום דבר ייחודי. היא הופעלה בכל רחבי אמריקה-הלטינית והוכתרה ביבשת זאת במשבר החוב הנודע ובעשור האבוד של פיתוח כלכלי..." (*פישר*, 1993: ע' 14). "... היה זה בזבוז פשוט כמשמעותו שנגרם ממדיניות מטופשת וחסרת אחריות..." (*פישר*, שם: ע' 15).

אין ספק, הקביעות המדעיות הללו, על טבע הפוליטיקאים, מרשימות בעומקן. כלכלנים, מטבעם, הינם אוהבי חירות, ותמיד לוחמים ללא-חת בעריצות. מצד שני, נראה לנו כי אי-אפשר לכסות היסטוריה ארוכה של אינפלציה במלל חוזר על 'אי-רציונליות', 'עיוותים' ו'משגים בניהול מדיניות מקרו-כלכלית'.[6]

אכן, עסקנים פוליטיים בודדים יכולים 'לטעות' במבט רטרוספקטיבי – אבל הם פועלים בקונטקסט כלכלי-פוליטי שלם, בתוך מבנים חברתיים ומעמדיים וכחלק מתהליך היסטורי. אי אפשר לטעות באופן שיטתי כל הזמן. אי-אפשר **שכולם** יפסידו, כשם שלא ייתכן **שכולם** ירוויחו. מכאן, שכל מטבעות הלשון הללו, של 'העשור האבוד' או 'השנים האבודות', נשמעות נאיביות ובוודאי לא-רציונליות.

המציאות האינפלציונית הייתה כמובן שונה: אותו 'שינוי מבני', שהכלכלנים יחלו לו כל-כך, התרחש מתחת לאפם, ודווקא בתקופת האינפלציה. באותה הזדמנות, הוא שינה את כל תהליך הצבר ההון. נוצר מבנה חדש של חלוקת-הכנסות, שהתקבע לקראת שנות התשעים. כל זה התרחש כחלק מתהליך שיטתי, שקבוצות-המפתח יצאו ממנו מנצחות. כאשר תהליך 'השינוי המבני' הסתיים, וירדה חשיבותם של רווחי האינפלציה שזרמו אל קבוצות המפתח בעזרת הפוליטיקאים 'הלא-רציונליים' – הפוליטיקאים הללו מהמשטר הישן הפכו לפתע למדינאים נמרצים ונחושים, ואפילו למנהיגים.

אבל כל זה נראה כוויכוח עקר – נוכח עדת כוהנים שקיבלה מהפוליטיקאים הלא-רציונליים זיכיון בלעדי להטיף, בשם טובת כלל-המשק, כיצד לנהל מדיניות רציונלית. כל שנותר, הוא לבחון את הטיעונים המדעיים בדבר הקשר בין הגירעון התקציבי של הממשלה ובין האינפלציה.

---

[6] הכלכלנים אינם מודעים כנראה, לסתירה המבצבצת בקביעות הללו: מצד אחד, בספֵרה הכלכלית, שורר החופש לבחור; היזם הבודד והצרכן האוטונומי מותנים לציית לחוקי הטבע של רדיפת התועלת והרווח המרבי, ומשום כך הם זוכים לתואר 'רציונלי'. מצד שני, בספֵרה הפוליטית, שורר ההכרח; הממשלים נהנים, על פי התיאורים האלה, מחופש בחירה רחב ביותר בין ניהול מדיניות 'פופוליסטית' ו'חסרת אחריות' לבין מדיניות מוניטרית 'מרוסנת'. אולי משום כך הם נידונים להיחשב מטבעם ל'אי-רציונליים'. משהו השתבש במרוצת ההיסטוריה המחשבתית של הליברליזם – אם הרציונליות הצטמצמה לדטרמיניזם צר-אופק, והחופש לבחור הפך מטבעו ל'אי-רציונלי'. נראה שהסתירה נובעת מכך, שמאז תחילת הקפיטליזם עברה ההגות הליברלית תמורות מרחיקות-לכת – וכיום היא מצטמצמת לייצוג שכבה דקה בעלת אינטרסים חובקי-עולם.

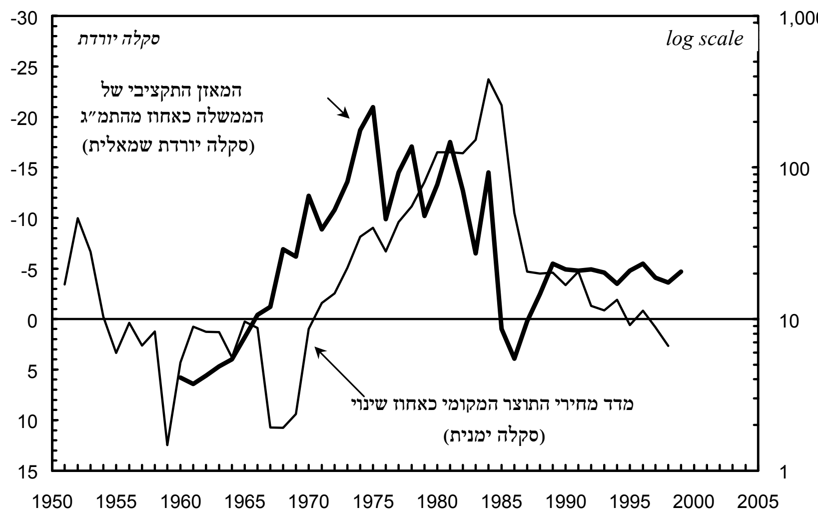
שרטוט ד׳2 מציג קשר זה. בשרטוט מופיעים שני גדלים: הראשון הוא הגירעון או העודף התקציבי של הממשלה, כאחוז מהתוצר המקומי הגולמי (בסקלה השמאלית מפריד קו האפס בין הערכים החיוביים שבחלק התחתון, המסמנים את אחוז העודף התקציבי – ובין הערכים השליליים בחלק העליון, המסמנים את אחוז הגירעון התקציבי). הגודל השני הוא שיעור האינפלציה, הנמדד כשינוי השנתי באחוזים של מדד מחירי התוצר המקומי (GDP Deflator), ומוצג על הסקלה הימנית.

על פי השרטוט, ניתן לחלק את תולדות היחסים בין הגירעון הממשלתי והאינפלציה בישראל לכמה תקופות. עד לסוף שנות השישים – אם התקיים קשר בין הגירעון התקציבי ובין האינפלציה – הוא היה שלילי, כלומר, הפוך למוסכמה המדעית של הכלכלה: בתחילת שנות השישים שרר עודף תקציבי – וככל שעודף זה גדל, כך גדל משום-מה שיעור האינפלציה. התירוצים באותה תקופה היו דומים, והממשלה הואשמה ביצירת ׳עודף ביקוש׳.

בשנים 1967-1965 נקלע המשק למיתון, וככל שהעמיק המיתון ירד עודף התקציב – והאינפלציה, לעומת זאת, לא ירדה. חשוב לזכור, שהממשל והסקטור הציבורי היו באותה עת הגורם הדומיננטי והמשפיע ביותר בביקוש וכמובן ב׳עודפי הביקוש׳ במשק.

שרטוט ד׳ 2

גרעון ממשלתי ואינפלציה (1)

מקור: בנק ישראל; למ״ס

מסקנה: לגבי תקופת 1968-1960, הטיעונים בדבר קשר חיובי בין גירעון ממשלתי ובין אינפלציה הינם מופרכים. מאז מלחמת יוני 1967 ועד תחילת שנות השבעים, התרחש ׳בום׳ כלכלי; יחד עם הצמיחה המהירה, גדל הגירעון התקציבי — ועמו גדלה האינפלציה.

לאחר 1973 ירדו שיעורי הצמיחה, אבל הגירעון התקציבי המשיך לעלות ועימו גדלה האינפלציה. הקשר נראה שלילי בשנים 1982-1977; חיובי בתקופת 1986-1983; ומאז ועד לאמצע שנות התשעים, נפרם הקשר לחלוטין: בשנים מסוימות קיים קשר חיובי, ובשנים אחרות נראה קשר שלילי.

בסופו של דבר נותרה השאלה: **האם עודף ביקוש ממשלתי, המתבטא בגירעון תקציבי, גורם לעליית מחירים כללית במשק?**

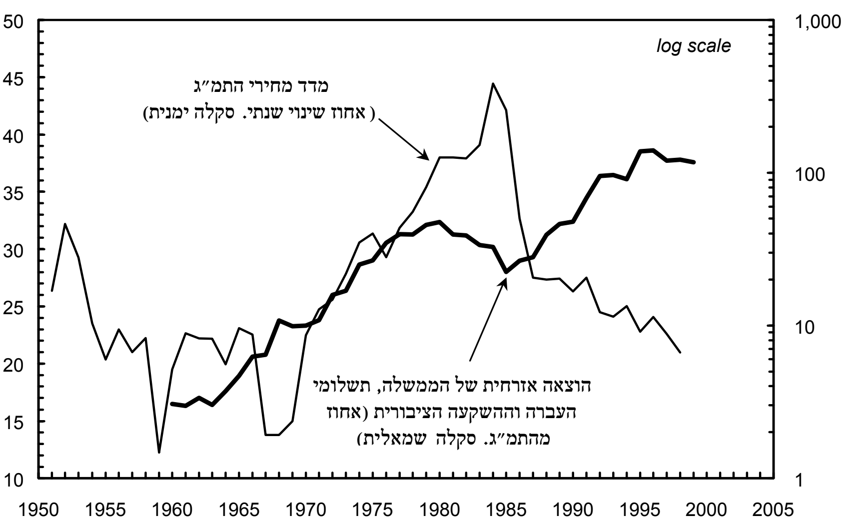
עד עתה הובהר כי לא מתקיים קשר פשטני, תמידי וחד-משמעי — מהסוג שמתארים הכלכלנים. דרך יותר מתוחכמת היא, לפרק את המרכיבים העיקריים של הביקוש הממשלתי ולבחון אותם בנפרד. אולי יימצא קשר חיובי חד-משמעי בין מרכיב מסוים של הביקוש הממשלתי ובין האינפלציה.

נבחן תחילה את המרכיבים של **ההוצאה הממשלתית האזרחית, תשלומי ההעברה וההשקעה הציבורית.**

שרטוט ד׳3 מציג את הקשר בין מרכיבים אלה של הביקוש הממשלתי (כאחוז מהתמ״ג) ובין שיעור האינפלציה מאז שנות השישים. השרטוט מראה שעד סוף שנות השבעים (להוציא שנתיים) מרכיבים אלה עלו יחד עם האינפלציה. אולם אז הגיעו

שרטוט ד׳ 3

הוצאה ממשלתית ואינפלציה (2)

מקור: בנק ישראל; למ״ס

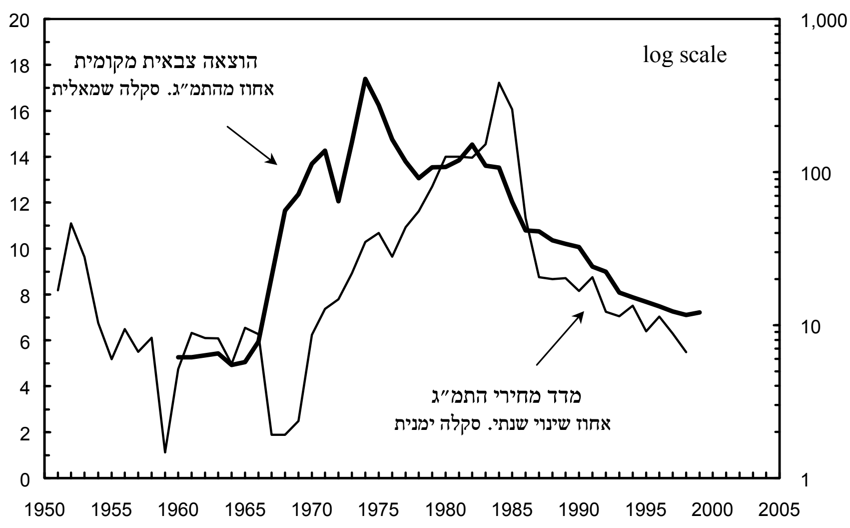
השנים 1980-1985, ומרכיבים אלה בהוצאה הממשלתית החלו לרדת; ומשום-מה, קצב האינפלציה דווקא עלה אז והגיע לשיא. משנת 1986 עלו מרכיבים אלה בעקביות, ואילו קצב האינפלציה דווקא הלך וירד. כלומר: מאז 1980 היה **קשר שלילי** בין שלושה מרכיבים חשובים בהוצאה הממשלתית (המהווים כשליש מהתוצר המקומי) ובין האינפלציה.

מרכיב חשוב אחר בהוצאה הממשלתית הוא **ההוצאה המקומית לביטחון** (כלומר ללא ייבוא בטחוני). *שרטוט ד׳4* משווה את ההוצאה הבטחונית (כאחוז מהתמ״ג) לקצב האינפלציה. על פי השרטוט נראה, שהקשר היה חיובי עד 1965; שלילי עד 1967; שוב חיובי עד 1976; ובתקופה של האינפלציה הדוהרת, כלומר למן 1977 ועד 1984, הקשר היה בדרך-כלל שלילי; מאז 1985 הפך הקשר לחיובי — כלומר, ככל שירד אחוז ההוצאה הבטחונית בתוצר המקומי, כך ירד קצב האינפלציה.

עד עתה לא נראה קשר משמעותי בין המרכיבים שמשפיעים על הגירעון התקציבי של הממשלה ובין האינפלציה. ובאמת, אין כל סיבה לחשוב על קשר כזה — אם איננו יוצאים מהנחות פיקטיביות, בדבר משק השרוי בשיווי-משקל עם תעסוקה מלאה.

שרטוט ד׳ 4

הוצאה ממשלתית ואינפלציה (3)

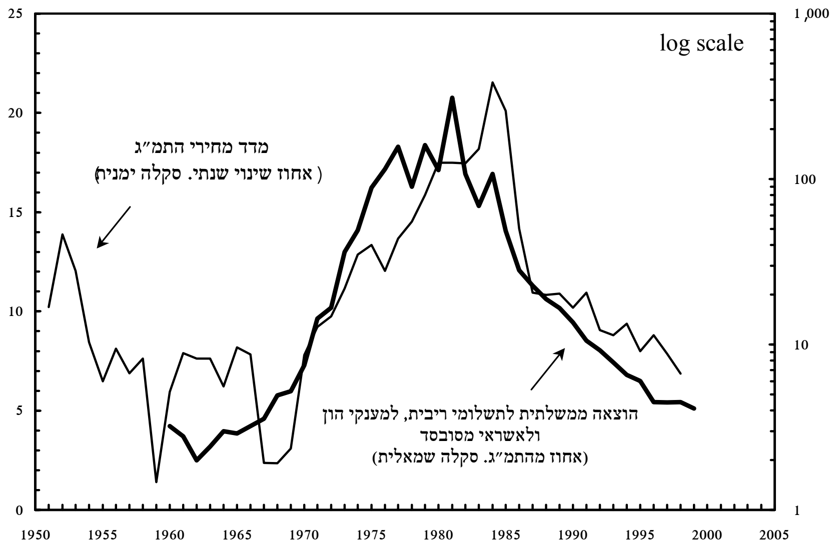

מקור: בנק ישראל; למ״ס

והנה, קיים מרכיב בביקוש הממשלתי, שהוא אכן בעל קשר הדוק לקצב האינפלציה. *שרטוט ד׳5* *מעמת את שיעור האינפלציה עם* **סך ההוצאה הממשלתית לתשלומי ריבית על החוב המקומי, למענקי הון ולאשראי מסובסד** (כאחוז מהתמ״ג). בניגוד לשרטוטים הקודמים — כאן נראה **קשר חיובי הדוק ביותר ויציב לאורך השנים.** אם יש משהו באמונה המייחסת את עונש האינפלציה לחטא הקדום של הגירעון התקציבי — שורשיו של חטא זה מצויים מן הסתם במרכיב זה של ההוצאה הממשלתית (שבתקופת השיא של האינפלציה, הגיע לשיא של כחמישית מהתמ״ג).

שרטוט ד׳ 5

הוצאה ממשלתית ואינפלציה (4)

מקור: בנק ישראל; למ״ס.

ייאמר כבר עתה, שמדובר בהוצאה ממשלתית אשר הוקדשה בעיקר לרווחי ׳הכלכלה הגדולה׳, כלומר לבעלי ההון הגדולים. אבל לא נראה, שהמוניטריסטים אוהבים להתעסק בכיוונים כאלה של מחקר.

השאלה המקורית נותרה ללא תשובה: גם אם קיים קשר בין הוצאות שונות של הממשל ובין האינפלציה — עדיין אין אפשרות לקבוע כי מדובר **בסיבתיות.**

המוניטריסטים קובעים, שהסיבתיות נעה מהגירעון הממשלתי אל האינפלציה; אבל אין שום סיבה שלא להניח שהתהליך הינו הפוך: ניתן להניח שתשלומי הריבית, המענקים והאשראי שהממשלה מעבירה ומסבסדת, אינם גורמים לאינפלציה — אלא הם חלק **מהתוצאות** של האינפלציה.

העובדות נוטות להנחה השנייה: מאז שנות החמישים הנפיק הממשל הישראלי, בקצב הולך וגובר, אגרות-חוב צמודות למדד מחירי הצרכן ולדולר. הוא עשה זאת בתירוץ של 'ספיגה' אנטי-אינפלציונית — וכמובן, כדי להבטיח את קוני האג"ח מפני אינפלציה. מכאן ניתן להסיק, שהתקציב לתשלומי-חוב צמודים קשור באופן הדוק לשינויים באינפלציה. אפשר גם להסיק, שהשינויים בתקציב זה באים **כתוצאה** מהשינויים באינפלציה — ואינם מהווים סיבה לשינויים באינפלציה. הממשל, אם כן, נגרר אחר האינפלציה. יש כאלה שאפילו ראו בו 'קורבן' של האינפלציה, בגלל התחייבויותיו הצמודות והלוואותיו הלא-צמודות. ככל שגדלה האינפלציה — כך גדלו הפסדיו האינפלציוניים, דילדלו את תקציבו השוטף והעמיקו את הגירעון.[7]

אפרים קליימן טען כי "... החשת קצב האינפלציה העלתה סובסידיה זאת לשיעור אשר יש לשער שהממשלה **לא התכוונה להעניקו**..." (*קליימן*, 1974: עמ' 238). כיצד נקלעה הממשלה למילכוד זה? לדעתו של קליימן, הדבר נבע פשוט מטעות בתחזית כלכלית שנערכה בתחילת שנות השבעים. התחזית של פקידי האוצר צפתה שיעור אינפלציה שנתי של 3%-4% לאור נתוני העבר. "... נראה שהממשלה התרשמה יותר מדי מהמיתון של 1966-67, שכן בכל השנים שקדמו למיתון היו רק שנתיים בהן שיעור עליית המחירים לא חרג מגבול של שלושה אחוזים. והיא התבדתה בתחזיתה: יציבות המחירים בעיקבות המיתון לא נמשכה אלא שלוש שנים בלבד. **לטעות זאת בהערכת הממשלה יש היום תוצאות חמורות**..." (*קליימן*, שם: 245).

ובכן, הכל בגלל מסמר קטן. קשה לקבל ברצינות את ההסבר הזה. ההסבר קובע כי הספירלה האינפלציונית החלה לחוג, ואף לקבל תנופה, בגלל 'טעויות' ביורוקרטיות של כמה פקידים באוצר. ושוב עולה השאלה: כיצד זה שהממשלה אינה פוסקת מלטעות, ובאורח שיטתי, לטובת אותן קבוצות חברתיות מצומצמות? מיכאל ברונו למשל טען בשנת 1984 כי "... תקופתו של ארידור [שר האוצר בממשלת בגין 1981-1983] **עלתה למשק** בהפסד של שנתיים עד שלוש שנים יקרות מאוד שבהן אפשר היה לעשות דברים, ובמקום זאת **חזרנו** אחורנית בסדר גודל של מיליארד דולר ביתרות מטבע-חוץ וללא תמורה חיובית... הדבר מעמיד **אותנו** היום בנקודה שהיא הרבה יותר גרועה מאשר זאת **שעמדנו** בה לפני שלוש שנים..." (*ברונו*, 1984: עמ' 844).

עתה, הכל התברר. במקרו-כלכלה, המשק כולו מפסיד: כולנו חזרנו אחורה, וכולנו משלמים את הטעויות של הפוליטיקאים והפקידים. קשה להאמין אך זאת עובדה: המקרו-כלכלנים בישראל מאמינים, שפוליטיקאים גרמו לאינפלציה בגלל טעויות והחלטות לא-רציונליות שהתקבלו באופן שיטתי. קל יותר להאמין, לעומת זאת, שהמקרו-כלכלנים מאמינים כי 'אנחנו' כולנו נשלם את עלויות האינפלציה.

לסיכום: הגירעון בתקציב הממשלתי אינו סיבת האינפלציה, ובוודאי לא בדרך שמתארים כלכלני הזרם המרכזי. לחלק ניכר מהביקוש הממשלתי אין שום קשר לאינפלציה. לחלק אחר מהוצאות הממשלה — כמו סובסידיות ומענקים ל'כלכלה הגדולה' — היה כנראה קשר מסוים לאינפלציה, עד אמצע שנות השמונים. אולם גם קשר זה אינו הסיבה לאינפלציה; הוא נראה יותר כתוצאה שלה. וכן, לא נראה שיש בסיס לתיאוריית 'טעויות במדיניות': על-פי גודלם של מרכיבי ההוצאות, התמשכותם וכיוונם — קשה להניח שמדובר בטעות שיטתית של 'קברניטי המשק'.

---

[7] *קליימן* (1974)

לבסוף יש צורך להזכיר נושא חשוב ביותר הזוכה לשתיקה מוחלטת: קבוצת 'אנחנו', ששילמה את עלויות 'הטעויות' הללו, לא נמנתה על הקבוצה שהרוויחה מהאינפלציה באופן שיטתי; ניתן אף להניח שהיא לא הייתה שותפה לניהולה. מכאן גם יש להניח, שלא כל אותם אמצעים מרסנים שהציעו המקרו-כלכלנים — בעיקר 'הידוק חגורה' ו'קיצוץ גירעונות' — הם שהביאו לירידת האינפלציה. המחיר הכבד בעבור 'תרופות' אלה, שולם על-ידי חלק נכבד מתושבי ישראל; בעיקר, אוכלוסיית השכירים.

אבל לפני שניגש להידוק חגורתם של השכירים — נטפל באחד מעקרונות היסוד של המדיניות המקרו-כלכלית, שממנו נובע חלק מהטענות הרואות בממשלה ובשכר את מקור האינפלציה.

ד. *צד הביקוש: הקשר בין האינפלציה והאבטלה*

התיאוריות המקרו-כלכליות המקובלות מיוסדות על יחסי שינאה–אהבה של מוסכמה שהשתרשה מאז שנות השישים, ושמה 'עקומת פיליפס' (*Phillips' curve*).

המוסכמה, בניסוח כללי, טוענת כי קיים קשר שלילי ויציב בין אינפלציה ובין אבטלה. בגבולות מסוימים, מוגדרים למדי — ככל שעולה האינפלציה יורדת האבטלה, וההפך. המוסכמה מיוסדת על מחקר אמפירי שהכלכלן הבריטי פיליפס פירסם בשנת 1958. המחקר הראה, שבבריטניה של השנים 1861-1957 התקיים קשר שלילי בין עליית השכר ובין שיעור האבטלה. היחסים הקבועים הראו, כי חמישה-וחצי אחוזים של אבטלה התלוו באפס אחוזים של אינפלציית שכר. לעומת זאת, כשהאבטלה עלתה מעל לסף של חמישה-וחצי אחוזים, הייתה ירידה קלה בשכר הנומינלי. כשהאבטלה נפלה מתחת לחמישה-וחצי אחוזים — שיעור אינפלציית השכר עלה במהירות.[8] עבודתו של פיליפס התקבלה בזרועות פתוחות מעבר לאוקיינוס, והוטמעה מייד בספרי המקרו-כלכלה. היא גם הפכה להצדקה העיקרית לניהול מדיניות כלכלית, לא רק בשוק העבודה אלא בכלל המשק. הסיבה לכך הייתה, שניתן בקלות להסב אותה למודל המשלב מדיניות ביקוש קיינסיאנית עם עקרונות הביקוש הנאו-קלאסי.

כזכור, קיינס היה הראשון שנתן הצדקה להפרדה בין ניהול מקרו-כלכלי (ממשלתי) לבין ניהול מיקרו-כלכלי (עסקי), לאחר שנוכח כי כוחות השוק בוגדים שוב ושוב במציאות הנאו-קלאסית. כנאו-קלאסיקן שיצא לתרבות רעה, הוא העלה הירהורי כפירה. טענתו הייתה, שבתנאים מסוימים של הרגלי צריכה וחיסכון והתארגנות בשוק העבודה — משק קפיטליסטי, בניגוד להיגיון הנאו-קלאסי, יכול להיתקע בשיווי-משקל עם שיעור אבטלה גבוה וקבוע.

אין זה משנה, האם 'התיאוריה הכללית' של קיינס הייתה תקפה או מופרכת. העוקץ שבה היה בכך, שהיא נתנה לגיטימציה להפרדה בין האינטרסים האובייקטיביים של הטכנוקרטים הממשלתיים לבין האינטרסים הפרטיקולריים של בעלי-ההון. בעוד שבעלי-ההון יעסקו בניהול הרווחים וההשקעות הפרטיקולריות, אנשי הממשל יעסקו בניהול הביקוש הכללי במשק; כלומר, הם יעסקו ביכולת הצריכה הכללית, בתעסוקה

---

[8] *Phillips* (1958)

הכללית ובהשקעה הכללית. ניהול הביקוש הכללי, טען קיינס, ייעשה בעקיפין, בשתי דרכים: באמצעות תקציבים ומיסוי פרוגרסיבי של הכנסות; ובאמצעות התערבות בשוק ההון, שמטרתה העיקרית תהיה לפקח על רמת הריבית ועל שערי המטבע.

לשם ניהול מסוג זה, בנה קיינס מסגרת אנליטית, שתהווה כלי עיקרי לאיסוף מידע סטטיסטי, לפיקוח ולתגובה על תנודות מחזוריות בביקוש. קיינס פיתח את הקטגוריות המצרפיות, שנראות כיום ברורות מאליהן וכאילו התקיימו מאז ומעולם (תל״ג, תמ״ג, צריכה פרטית, השקעה גולמית וכו׳), ואף הגדיר את היחסים בין קטגוריות אלה. בעצם, הוא יצר מכונה שבאמצעותה, טכנוקרטים אשר הוכשרו להבין את חלקיה ידעו לנהל מדיניות מקרו-כלכלית.

אחד מהחידושים של קיינס, שנחשב למהפכני בזמנו, היה ההצדקה שהוא סיפק להגדלת הביקוש הכללי במשק באמצעות יצירה או הגדלה של גירעון בתקציב הממשלתי, ואפילו במחיר של אינפלציה מסוימת.

׳עקומת פיליפס׳ התקבלה בהתלהבות בארה״ב של תקופת המלחמה הקרה ושל התעצמות הממשל הפדראלי. היא נחשבה לכלי מדיני חשוב, כדי למנוע הידרדרות למשבר בנוסח שנות השלושים. היא גם נחשבה לכלי אשר יכול לשלב, ולו לטווח-קצר, שגשוג כלכלי מצרפי עם רווח פוליטי פרטיקולרי. מה שכנראה הקסים את הטכנוקרטים האמריקנים בעקומה הזאת היה הרושם, שקיים לכאורה שיעור תחלופה **קבוע** בין אינפלציה ואבטלה.

בעיניהם התפרשה העקומה כאילו הממשלים רשאים לבחור **תמיד** בהרחבת הביקוש המצרפי והורדת האבטלה, תמורת תוספת קבועה של שיעור אינפלציה. מצד שני, הם יכולים לנקוט מדיניות מצמצמת (באמצעות קיצוץ תקציבים והעלאת הריבית), כשהמשק ׳מחומם׳ מדי. פירושו של דבר, שניתן להפוך את העקומה לכלי אנטי-מחזורי מדויק. יתר על כן, עסקנים פוליטיים זריזים הריחו שניתן לנצל רעיון מתוחכם זה לצרכים אלקטורליים: לפני בחירות אפשר ליצור אופוריה של שגשוג, תמורת קצת אינפלציה – באופן שיביא את הבוחרים הרציונליים להצבעה הנכונה בעד הכלכלה הנכונה. אחר הבחירות יהיה ניתן לצמצם את הביקוש ואת האינפלציה – תמורת קצת עלייה בשיעור האבטלה, בתירוצים של אינטרס לאומי.[9]

נותרה רק משימה אחת: לתת עיצוב אחרון לעקומה, שתיארה ניסיון היסטורי ארוך בשוק העבודה בבריטניה, כדי להפוך אותה ל׳מודל כללי׳ ונצחי של מדיניות.

כלכלן זריז בשם ריצ׳רד ליפסי נטל על עצמו את ביצוע המשימה; מאז, הוא הפך לכהן ראשי ולספק לא-נלאה של ספרי מבוא ממוחזרים ללימוד המקרו-כלכלה.[10] ליפסי הגביל, לכאורה, את המודל הכללי שלו לשוק העבודה. הוא אמנם מתאר יחסים בין שינויים בשכר ובין שינויים ברמת האבטלה, אולם הוא גם מבטיח לקוראיו כי המודל מתאים ״...לכלל הסחורות במשק...״ (*Lipsey*, 1960: p. 13).

ואכן, המודל שלו מנוסח בצורת שלוש משוואות אקונומטריות; אלה מתארות יחסי ביקוש והיצע, על רקע מחסור ותועלת-שולית טיפוסיים למודלים הנאו-קלאסיים. כאן כבר מסתמנת המגמה, שאינפלציה נוצרת מ׳עודף ביקוש׳ לעובדים – ושאבטלה נוצרת

---

[9] על הנושא בכלל ובישראל בפרט: *Bichler* (1994)

[10] *Lipsey* (1960)

מ׳עודף היצע׳ של עובדים. אלא שהיחסים מנוסחים על-פי ׳עקומת פיליפס׳.

מכאן והלאה, הכלכלנים שבאו בעקבות ליפסי הרחיבו את ׳עקומת פיליפס׳ למודל כללי של המשק. בהמשך הם אפילו עיצבו אותו במתכונת של תיאוריית כמות הכסף.[11]

בין הבולטים באותה תקופה היו פול סמואלסון ורוברט סולו, שני חתני פרס נובל לעתיד. הם בחנו נתונים סטטיסטיים של עשרים-וחמש שנים במשק האמריקני, וטענו שהמודל שלהם יכול לשמש ״... תפריט בחירה בין חלופות בדרגות שונות בין אבטלה ויציבות מחירים...״ (*Samuelson and Solow,* 1960: p.192). התפריט כלל קשרים חליפוניים **קבועים** בין אבטלה לבין אינפלציית מחירים כללית במשק. כך, יכולים עסקנים פוליטיים לבחור בקלות את הקומבינציה הנכונה, במינימום זעזועים חברתיים.

נראה שסוף-סוף הופכת הכלכלה למדע, במובן המקורי של פרנסיס בייקון; וחלומם של משרתי השליטים, מאז אפלטון ועד קומט ופארטו, הולך ומתגשם. הנה נמצא המנגנון, אשר מניע את המכונה החברתית תוך שמירה על שיווי-משקל.

מייד קפץ עדר של כלכלנים אשר ׳ישמו׳ את המודל המשוכלל, כדי להופכו לתפריט מכני מדויק בעבור ממשלותיהם.[12] וכך הפך מחקר צנוע, על יחסים בין שכר ואבטלה בשוק העבודה בבריטניה, למודל מרכזי במקרו-כלכלה.

מעניין לבדוק, כיצד התאפשר המעבר החלקלק מאינפלציית שכר למודל כללי של אינפלציית מחירים. מסתבר, שסמואלסון וסולו אולי סגדו לתחרות מושלמת; אבל אל מוקד המודל הוגנבה ההנחה (והיא מאוד מרכזית), שפירמות קובעות את יחידות המחיר שלהן על-פי מירווח **קבוע**, המבוסס על יחידות עלות השכר.

יוצא מכאן, שאינפלציית המחירים הכללית שבמודל אינה בדיוק כללית. היא, למעשה, אינפלציית שכר – פחות הגידול בפריון של העובדים.[13] מאחר שהגידול בפריון באותה תקופה היה יציב, ומדד המחירים עלה בקצב איטי ויציב יחסית – התאפשר לסמואלסון וסולו, להציב את אינפלציית המחירים כפונקציה לינארית של אינפלצית השכר; ומכאן להמשיך ולטעון, שניתן להרחיב את ׳עקומת פיליפס׳ למודל, שבו אינפלציית המחירים תהיה פונקציה של אבטלה.

ההנחה, ולפיה פירמות קובעות מחיר על פי מירווח קבוע, מחסלת למעשה את הנחת-היסוד ולפיה אותה פירמה פועלת בתנאים של מנגנון מחירים גמיש – בו ביקושים והיצעים, בשוק תחרותי, קובעים את התנודות במחיר. לפיכך, נזקקו סמואלסון וסולו למתוח עוד יותר את המודל. הם טענו שיש להבחין בין שני סוגי אינפלציה: מצד אחד יש אינפלציה, שבה המחירים ׳נמשכים׳ על ידי ביקושים בשוק תחרותי (*demand-pull inflation*); ומצד שני קיימת אינפלציה ׳הנדחפת׳ על ידי עלויות

---

[11] מגמה זאת אופיינית לספרי מבוא מקרו-כלכליים שנכתבו לאחר שקיעתה של הפרדיגמה הקיינסיאנית, בתחילת שנות השבעים, ועליית המוניטריזם: ״... עקומת פיליפס הייתה למעשה צריכה להיקרא ׳עקומת פישר׳ מאחר שהקשר בין שיעורי האבטלה והאינפלציה כבר התגלה על ידי אירווין פישר במאמרו ׳הקשר הסטטיסטי בין אבטלה ושינויים במחירים׳ משנת 1926...״ (*Gordon,* 1978: p. 206)

[12] למשל המודל ׳היישומי׳ שהוכן למעשה, בעבור הצרכים של הממשל הפדראלי, על ידי פרי, אשר שימש באותה עת ככלכלן ב׳משרד הלאומי למחקר כלכלי׳ (*Perry*, 1966).

[13] ראו הסבר אצל *Klein* (1967)

שנובעות משוק 'לא מושלם' (*cost-push inflation*). סמואלסון וסולו טענו שהאינפלציה של דחיפת-עלויות הינה המציאותית ביותר בתנאים של ארה"ב; וכך, בסופו של דבר: "... כדי להסביר אינפלציה הנדחפת על ידי עלויות, מוטב מבחינה כלכלית כבר מהתחלה להכיר בכך שתחרות לא מושלמת היא מהות הבעיה ולהשמיט מלכתחילה את הנחת התחרות המשוכללת..." (*Samuelson and Solow, 1960*: p.181).

אם כוחות השוק ירדו ממעמדם הנצחי – ואינפלציית המחירים מתחוללת על ידי בני-תמותה, שקובעים בעזות-מצח מירווחים קבועים על בסיס עלויות – יוצא שנטשנו את הקידמה הנאו-קלאסית וחזרנו אחורנית לתיאוריות-הערך, בנוסח ריקרדו; או אפילו, חלילה, בנוסח מרקס. אם במודל כללי של משק, המירווח הוא **קבוע** – פירושו של דבר, שהחלוקה בין הרווח ובין השכר בהכנסה הלאומית אף היא תהיה קבועה. זאת, כמובן, הנחה שהיא מחוסרת בסיס אמפירי; משום שעובדה סטטיסטית אחת ברורה (ותהיה שיטת המדידה אשר תהיה): המירווח נתון לתנודות בלתי פוסקות. ההנחה גם סותרת את בסיס ההיגיון הנאו-קלאסי: כל מודל נאו-קלאסי, העוסק בהתנהגות מחירי הפירמה לטווח-קצר ולטווח-ארוך – ואפילו של פירמה 'מונופוליסטית' – שולל אפשרות, המניחה קיומו של מירווח קבוע, כחסרת היגיון.

האם כוהני המקרו-כלכלה נטשו את חיקה החמים של התחרות האנונימית, וחזרו לאידיאולוגיות של קונפליקט חברתי בנוסח הכלכלה הפוליטית הקלאסית?

מסתבר שלא: הם אולי הסכימו בשתיקה להנחות על-אודות קונפליקט חלוקתי, אבל **תוצאות** הקונפליקט נעלמו מהמודל. 'סוכנים' כלכליים ממשיכים לקבל חלק קבוע מהעוגה – אף כי חוסר היעילות שנגרם על ידי מאבקיהם, מוביל לעתים קרובות לאבטלה, ואף כי העוגה עצמה עשויה לקטון.

הייתה סיבה לכך שסמואלסון וסולו נאלצו להכניס מירווח קבוע של עלויות: בלי הנחה זאת, המודל המורחב של 'עקומת פיליפס' לא היה מוכיח עצמו. אם חלילה, המירווח ישתנה – לא רק המעבר, משכר למחירים, יהיה מסובך וידרוש הכנסת משתנים חדשים בעלי קשרים לא יציבים; אלא מעל לכל, העובדים, ובעיקר העובדים המאורגנים, יחדלו מלהיות הגורמים היחידים לאינפלציה.

התוצאה של מבנה תיאורטי כזה הייתה, שהמודל המורחב של 'עקומת פיליפס' – אין בו שום דבר, מלבד קשרים קבועים בין קטגוריות והרבה תירוצים מסביב. בניגוד לאמונה המקובלת – הוא מעולם לא העניק לעסקנים פוליטיים, או ל'קברניטי משק', תפריט קבוע לחלופות במינונים שונים בין אינפלציה לבין אבטלה.

אבל, בסך-הכל, הרי מדובר במודל 'מעשי' בנוסח אמריקה; אין צורך להתעמק בשאלה, מדוע הדשא ירוק, אלא יש להתרכז בבעיה כיצד לנצלו. אחד האמצעים המקובלים הוא, להוסיף עוד ועוד 'משתנים', עד שהמודל 'עובד' (זה פשוט: משום שגם אם התיאוריה טפשית – ניתוח רגרסייה בכל-זאת עשוי להראות 'יכולת הסבר' גבוהה, שהרי R^2 גבוה ככל שמוסיפים משתנים). וזה מה שעשו שורה של כלכלנים, שבאו בעקבות סמואלסון וסולו. הם החלו למרוח משוואות מסובכות וארוכות של שכר ומחירים, כדי לשפר את 'עקומת פיליפס' המשופרת (דבר שהתאפשר ככל שהתפתחה טכנולוגיית המחשבים).

התוצאה של המודלים האלה הייתה בדרך-כלל, שהאינפלציה חדלה מלהיות תלוייה באבטלה בלבד; היא הפכה לתלויה גם בכל מיני משתנים נוספים, בעלי קשרים לא

יציבים. המודל המשיך עדיין להיות מוצג כתפריט לחלופה בין רמות שונות של אינפלציה ואבטלה – אלא שהיה צורך לשלוט במקביל במשתנים נוספים, שאף אחד לא היה יכול לערוב למגמותיהם.

בסך הכל, המודלים 'היישומיים' הללו סובלים באופן כרוני מאותן בעיות שסובלים מהן כלל התחומים הפסבדו-מדעיים, מאלכימיה ועד לאסטרולוגיה: התיאוריות שלהם מוכיחות עצמן ללא הרף בעיני מאמיניהן, אבל הן לעולם אינן ניתנות להפרכה.

'עקומת פיליפס' סבלה, מלכתחילה, מבסיס תיאורטי רעוע. במקורה, היא הייתה תרגיל סטטיסטי לא רע, אם כי מוטעה; אולם מרגע שניסו להפוך את העקומה לתיאוריה – ועוד תיאוריה שבמרכזה מצוי המניע המקודש של 'המחסור' בתנאי תחרות – היא איבדה כל אחיזה במציאות. לא הועילו הניסיונות החוזרים-ונשנים להופכה למודל מוצק – הנשען על הנחות של שוק תחרותי שבו עודף ביקוש גורר אינפלציה, וחוסר ביקוש מביא לאבטלה; נסיונות אלה רק גרמו להוספת עוד ועוד משתנים ללא תועלת. העקומה איבדה את רעננותה המקורית; הקשר הפשוט, שבין אבטלה לבין תנודות בשכר עבודה אבד בסבך המודלים. נותרה רק הצורה המקסימה של העקומה, ללא התוכן.

מה שהביא לירידת קרנה של 'עקומת פיליפס', יחד עם שאר תמונת העולם הקיינסיאנית, הייתה... המציאות. מאז סוף שנות הששים כירסמה המציאות בכל פה ב'עקומת פיליפס'. במדינות קפיטליסטיות מפותחות החלה עלייה בשיעור האינפלציה, בלי שרמת האבטלה ירדה, ולעתים היא אף עלתה. בשנות השבעים בלטה תופעה שכונתה 'סטגפלציה': אינפלציה גוברת, המלווה בירידה בצמיחה הכלכלית. אז בעצם, עמדה בפני פשיטת רגל לא רק 'עקומת פיליפס' – אלא כל הדוקטרינה הנאו-קלאסית. כיצד ייתכן שאינפלציה הנגרמת על ידי 'עודף ביקוש', תלווה במיתון, שהוא, לפי הדוקטרינה הדומיננטית, תוצאה של 'חוסר ביקוש'?

במדעים 'הקשים', ייתכן כי פורצות לעיתים מהפכות, נוכח עובדות חדשות המפרקות את בסיס 'הפרדיגמה'.[14] במדע הכלכלה לעומת זאת, 'המהפכה' העיקרית שחלה לנוכח התמוטטה של הפרדיגמה הקיינסיאנית, הייתה עלייתה המחודשת של הדוקטרינה הנאו-קלאסית; וזאת בצורותיה השמרניות ביותר. תומאס קון תיאר, בספרו נסיונות של 'המדע הנורמלי', לשמר את הפרדיגמה הישנה ולהטמיע בתוכה את התיאוריות החדשות שניסו לפלס דרך.[15]

כך גם נעשה לגבי 'עקומת פיליפס', שהלכה ו'נמתחה' ימינה ולמעלה: היא הייתה אמורה לנבא, במצבים של אינפלציה גבוהה ואבטלה גבוהה, את השינויים ביניהן; אבל למעשה, היא איבדה את מקומה המרכזי, אף כי היא ממשיכה להופיע בקנון ספרי המבוא למקרו-כלכלה.

זה המקום לחזור לישראל. בישראל, לא נעשתה בקרב אנשי 'המדע הנורמלי' שום התמודדות רצינית עם הסטגפלציה; היא נותרה מקור לחידה או למבוכה מתמדת. לעיתים, ניתן למצוא תהיות מסוג שמעלים אסף רזין ואפרים צדקה: "... מה גרם לשינוי,

---

[14] *קון* (1962)
[15] שם, פרק ח'.

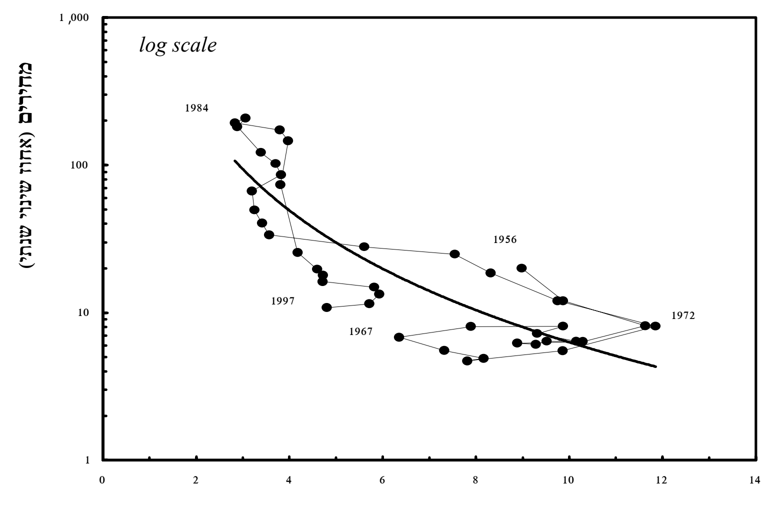
מצמיחה מהירה יוצאת דופן בשנים הראשונות שלאחר התעצמות המדינה, ואפילו לפני כן, להאטה יוצאת דופן בצמיחה בשנים האחרונות...״ (*Razin and Sadka*, 1993: p.3).

זאת אכן תעלומה: כיצד, בעידן הממשל האטטיסטי של מפא״י-המערך – שהיה מעורב עמוקות במשק – האינפלציה הייתה נמוכה והצמיחה גבוהה; ואילו בתקופת ׳הליברליזציה׳ והיוזמה הפרטית המשגשגת – המשק נמצא רוב הזמן, במיתון המלווה באינפלציה דוהרת. בישראל, מכל מקום, הופרכה ׳עקומת פיליפס׳ באופן שיטתי. אף כי כלל העובדות וההתנסויות הראו את ההיפך, התעקשו הכלכלנים משום-מה להתייחס אליה כאל אמת ברורה מאליה.

שרטוט ד׳6 מציג ארבעים שנות היסטוריה של יחסים בין צמיחה כלכלית ובין אינפלציה בישראל. הצמיחה מובעת כאחוז השינוי השנתי של התוצר המקומי הגולמי (ערכי הסקלה האופקית), ואילו האינפלציה מובעת כאחוז השינוי השנתי של מדד מחירי התוצר המקומי (ערכי הסקלה האנכית). כדי לחדד את אופיו של הקשר בין הצמיחה ובין האינפלציה – מוצג התהליך כווקטור, או כנקודות מפגש של שתי הסדרות. הקו המשתפע משמאל לימין הוא קו אומדן הרגרסיה.

שרטוט ד׳ 6

צמיחה ואינפלציה בישראל

המחירים בסקלה השמאלית מוצגים באמצעות מדד מחירי התמ״ג. הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של 5 שנים. מקור: למ״ס.

על פי השרטוט נראה שעד שנות השבעים היה שיעור הצמיחה גבוה, כשהוא מלווה באינפלציה נמוכה יחסית; לאחר-מכן — מתחילת שנות השבעים עד סוף שנות השמונים — ירד שיעור הצמיחה עד למצב של מיתון, בעוד שהאינפלציה נסקה לגבהים; ומאז ועד לאמצע שנות התשעים, שוב עלה שיעור הצמיחה בעוד שהאינפלציה ירדה.

מבחינת הקשרים הסטטיסטיים, מסתבר שעד שנות השבעים אין קשר ברור בין הצמיחה והאינפלציה; לעומת זאת, מאז שנות השבעים ועד אמצע שנות התשעים — כלומר במשך כעשרים-וחמש שנה — קיים **קשר חזק** ביותר בין הצמיחה והאינפלציה. אלא שזהו **קשר שלילי חזק**...

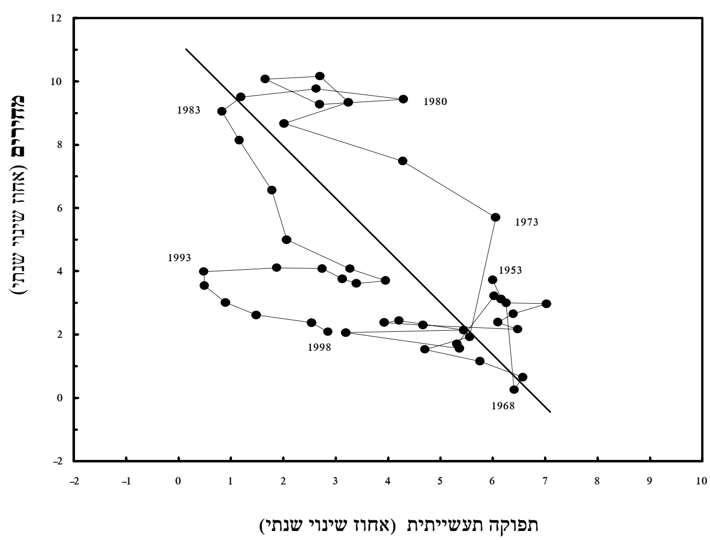
מסתבר, שככל שהצמיחה שקעה — כך עלתה האינפלציה; וככל שהצמיחה גדלה — כך שקעה האינפלציה (או, מוטב לנסח זאת באופן הפוך: ככל שהאינפלציה עלתה, ירדה הצמיחה).

זהו ממצא ברור, שהיה מעורר מקפאונו כל אדם בעל חשיבה מדעית. השרטוט מראה בצורה בהירה: **הסיבה לעליית המחירים אינה עודף ביקוש**; הסיבה לירידת האינפלציה אינה חוסר ביקוש.

ניתן לגייס כמובן את הטענה הפטריוטית הידועה, ולפיה ישראל היא 'מקרה מיוחד'. למה למהר ולשבור חוקים נצחיים, נוכח מקרה פעוט אחד?

שרטוט ד' 7

צמיחה ואינפלציה במדינות המתועשות

המחירים נמדדים באמצעות מדד המחירים לצרכן. הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של 5 שנים. מקור: IMF; DRI

שרטוט ד׳7 מציג ארבעים שנה של יחסים בין אינפלציה ובין מיתון, במדינות הקפיטליסטיות המפותחות. מסתבר, על פי השרטוט, כי גם במדינות אלה, האינפלציה אינה מלווה ב׳התחממות׳ המשקים – בניגוד לגירסה של פולחן ׳עודף-הביקוש׳. להיפך, האינפלציה מתלווה דווקא לנטייה להאטה. כנראה, שהמציאות עצמה אינה מעניינת: האידיאולוגיה הדומיננטית חייבת להאיר במרכז, ועל המציאות לחוג מסביבה. זה המקום לעבור אל אחד מהמרכיבים החשובים של הביקוש ב׳עקומת פיליפס׳, הן כמעורר אינפלציוני והן כגורם לאבטלה: השכר.

ה. צד הביקוש: השכר

האידיאולוגיה הדומיננטית טוענת כי אחד הגורמים החשובים ל׳עודף ביקוש׳ במשק הוא השכר. בדומה לדחף הבלתי ניתן לכיבוש של ׳הפוליטיקאים׳, לבזבז כספי ציבור, גם השכירים מהווים בעיני המקרו-כלכלנים פצצת זמן אינפלציונית. השכירים סובלים מתאווה חשוכת-מרפא, לנצל כל הזדמנות לשם השגת ׳העלאות שכר׳. כשמדובר בתוספות שכר בסקטור הציבורי, הרי פשוט מדובר בשערוריה. מכאן, ברור מדוע מדיניות אנטי-אינפלציונית מתחילה מ׳ריסון תביעות שכר׳. בזמנים הטובים של הקונצנזוס הלאומי, היו שני דמונים ענקיים במשק: האחד היה הממשלה, שהייתה אחראית על גירעונות תקציביים; והשני היה ההסתדרות, ששקדה לדרוש תוספות שכר מוגזמות עכשיו, על חשבון הצמיחה בעתיד.[16]

מה הוא מקורה של האמונה המדעית, ולפיה העלייה בשכר גורמת אינפלציה?

הכל נובע מתיאוריה פסיכולוגית מעמיקה, המכונה ׳תועלת׳. על פי התיאוריה הזאת, הקפיטליסטים נאלצים להשקיע בהווה כדי להרוויח בעתיד; משום כך מקננת בקפיטליסטים נטייה חזקה לחסוך. נטייה זאת הולכת ומתגברת ככל שהכנסתם גדלה.

השכירים, לעומת זאת, נוטים להוציא את מרבית הכנסתם על צריכה שוטפת. גם כשהם חוסכים, הם עושים זאת לא לצורך השקעה – אלא כדי לקנות מוצרים ברי-קיימא, כמו מכוניות, מכשירי וידיאו ודירות למגורים.

על פי הפולחן הרווח, הנטיות השונות הללו משחקות תפקיד חשוב בתהליך האינפלציה. כאשר הכנסת הקפיטליסטים גדלה, רוב הגידול מוצא את דרכו להשקעה; התוצאה היא כושר ייצור גבוה יותר, שמגדיל את ההיצע ובכך מנטרל את לחצי הביקוש האינפלציוניים. לעומת זאת, כאשר עולה הכנסת השכירים, רוב תוספות השכר מוצאות על צריכה ורק מעט מאוד מיתוסף לחיסכון. מאחר שהביקוש הכללי עולה, בלי שתהיה עלייה מקבילה בהיצע הסחורות במשק – התוצאה היא עודף ביקוש, ולחץ לעליית מחירים כללית.

לתיאוריה הזאת יש מעט מאוד קשר למציאות הישראלית, אבל היא מהווה נדבך חשוב באידיאולוגיה הדומיננטית. ניתן לראות זאת במינוח הבסיסי שלה: המונח ׳שכר׳ מופיע בדרך כלל יחד עם מונחים הלקוחים מאסטרטגיות צבאיות העוסקות בקרבות בלימה. כך לדוגמא: מאמר משנות השבעים שנכתב על ידי צבי זוסמן – כלכלן ידוע בתחום שוק-העבודה – נושא את הכותרת ׳המדיניות הלאומית בריסון השכר׳ (*זוסמן*, 1974). הספרות המקרו-כלכלית של שנות השבעים והשמונים מתארת את השכירים

---

[16] למשל: *הורוביץ* (1975) ע״ע 30-31.

כיצורים שלוחי רסן הזקוקים ליד קשה. כנראה שהמקרו-כלכלנים ראו עצמם כמייצגי האינטרס הלאומי.

המוסכמה בתחילת שנות השבעים הייתה, שהאופוריה של מלחמת יוני 1967 גרמה לשכירים לפרוק כל עול. הקבוצות המובילות במשק חששו שהשגשוג שבעקבות המלחמה ימחק את הזכרונות הטריים של השכירים מהמיתון של אמצע שנות השישים, עת הגיעה האבטלה לשיעור של 11%. מנגד, הממשלה פחדה שהמשק 'יתחמם' יותר מדי. ראשי 'התאחדות התעשיינים' פחדו, שמא ידרשו העובדים תוספות שכר אשר יבלמו את השגשוג התעשייתי. ראשי ההסתדרות חששו מהתעצמותם של איגודים מיליטנטיים, כמו איגוד סוורי נמל אשדוד או ועדי-עובדים בחברות ממשלתיות מונופוליות ('חברת החשמל', 'אל-על', 'כי"ל', 'בזק') או אפילו ועדי-עובדים במפעלים שבבעלות ההסתדרות ('אליאנס', 'נשר', 'סולתם', 'סולל-בונה'). משום כך, חברו יחד הגורמים שנחשבו באותה תקופה למובילים במשק – הממשלה, התאחדות התעשיינים וההסתדרות – והחליטו ב-1970 לחתום על 'עסקת חבילה' של הקפאת מחירים ושכר. העסקה, בעיקרה, הייתה קואליציה לבלימת תביעות שכר.

אפילו אז, הביעו כלכלנים רבים אי-אמון בנטייתם של השכירים למלא אחר ההסכם. חלקם אף התגעגעו לקצת אבטלה, אשר 'תרסן' את השכירים. היטיב לבטא זאת אפרים דברת, יועצו הכלכלי של שר האוצר דאז פנחס ספיר: "... במה שנוגע לקיום ההסכם, אין לסמוך על רצונם הטוב והצהרותיהם של השכירים ושל המעסיקים. רק בתנאי של ריסון הפעילות הכוללת במשק, תוך כדי **ויסות שוק העבודה וחיסול המצב של תעסוקת היתר**, ניתן יהיה להבטיח שאמנם יקיימו השכירים את חלקם בהסכם..." (*דברת*, 1970: עמ' 21. ההדגשות שלנו).

עתה ברור, מדוע 'עקומת פיליפס' קסמה וקוסמת עד היום למקרו-כלכלנים. 'תעסוקת יתר' היא בעצם, 'שכר יתר' מלווה ב'עודף ביקוש' של השכירים – והרי לכם אינפלציה.

המסקנה המתבקשת: יש צורך דחוף ב'ריסון' מלווה ב'ויסות שוק העבודה', כדי לחסל את 'תעסוקת היֶתר'; במלים פשוטות: עלייה ברמת האבטלה תוריד את הביקוש ואת הלחצים האינפלציוניים.

כעבור חמש-עשרה שנים באה לעולם 'עסקת חבילה' נוספת, שכונתה בשם יפה (שמעון פרס היה אז ראש-ממשלה): 'המדיניות הכלכלית החדשה'. העסקנים התחלפו, ובמקום גולדה מאיר וספיר באו פרס וברונו, אולם הרעיונות לא השתנו במאומה. ברונו הודיע כי "... השכר הריאלי אינו בשיווי-משקל...", וכדי למנוע אבטלה, על העובדים להדק את חגורתם ולהסכים להורדה בשכר הריאלי (*ברונו*, 1984: עמ' 846).

עבר עוד עשור, והאידיאולוגיה הדומיננטית נותרה בעינה: על פי סטנלי פישר, השכירים בישראל השיגו העלאות מוגזמות בשכר בגלל מענקי הסיוע של ארה"ב.[17] מענקים אלה החלישו את יכולתה של הממשלה לעמוד בלחצים תקציביים, וגרמו להתפרצותה של 'הקדחת ההולנדית' – שתוצאותיה היו עלייה בשכר העובדים והחלשת

---

[17] *פישר* (1993)

כושר התחרות של הייצוא.[18]

האידיאולוגיה המדעית מרשימה; לא נותר אלא לבדוק את המציאות הישראלית: האם 'המדיניות הלאומית לריסון השכר' אכן הצליחה לרסן את האינפלציה?

על פי המוסכמה, כאמור, אנו מצפים שגידול חלקו של השכר בהכנסה הלאומית — המלווה בירידה בחלקו של ההון — יגרום ללחצים אינפלציוניים; מנגד, אנו מצפים שהצלחה לאומית ב'ריסון' השכר — כלומר, ירידה בחלקו של השכר בהכנסה הלאומית ביחס להון — תביא להקטנה של לחצי הביקוש האינפלציוניים.

שרטוט ד'8 מציג את שיעור האינפלציה מול חלקו של השכר בתוצר המקומי הגולמי. השכר מוצג בשתי צורות: פעם כשכר ברוטו, ופעם כשכר נטו. הסיבה להצגה הכפולה היא, ששיעור המס האפקטיבי על השכר אינו מנותק מהאינפלציה. מאחר שמדרגות-המס אינן צמודות לגמרי לאינפלציה, הרי שאינפלציה גבוהה יכולה להעלות את נטל המס על העובדים (אכן, המוסכמה הרווחת — ולפיה האינפלציה היא סוג נוסף של 'מס' על הכנסה — יושמה, לעתים קרובות למדי, על השכירים בישראל).

כשמדובר בעסקים, המציאות הישראלית הירבתה להאיר להם פנים; וככל שהאינפלציה גדלה, כן ירד שיעור המס האפקטיבי על הרווח. מאחר שבישראל הרווחים משוק ההון היו פטורים ממס בדרך כלל, ומאחר שתשלומי הריבית חושבו נומינלית לצורך מס ולא הותאמו לאינפלציה — יצא שהאינפלציה תרמה להפחתת המס על ההון.

על פי אפרים צדקה ואסף רזין, השיעור הממוצע של המס האפקטיבי על השכר עלה בתחילת שנות השמונים לרמה של 31%; שיעור המס האפקטיבי על ההכנסות מהון, לעומת זאת, הפך **לשלילי** והיה 4.4%— (**מינוס 4.4 אחוזים !!!**) בשנת 1980. ככל שהאינפלציה גברה — המס האפקטיבי על ההכנסות מהון המשיך לרדת, עד שהגיע לשיא של 34.8%— (**מינוס 38.4 אחוז**) בשנת 1985.[19] כלומר: בשנת 1985, בעל-הון קיבל מהממשלה תוספת הכנסה של 34 שקלים על כל 100 שקלים של הכנסה מהון. לא רע בשביל ממשלה, המכונה 'ליכוד לאומי'.

תמונה הפוכה מתקבלת מבדיקת נתוני המס האפקטיבי על השכר. מסתבר שככל שהאינפלציה עלתה, כן עלה המס האפקטיבי על השכירים: מרמה של 16% בסוף שנות הששים, לממוצע של 21% בשנות השבעים ובאמצע שנות השמונים. מאז ירדה האינפלציה, ובמקביל ירד המיסוי האפקטיבי של השכירים לרמה של סוף שנות הששים.[20]

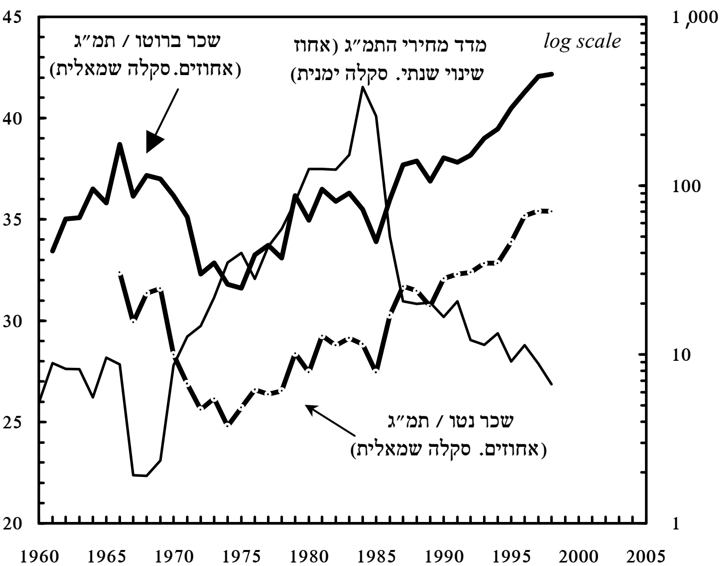
[18] 'הקדחת ההולנדית' מיוחסת בדרך-כלל להכנסות שמוזרמות למשק בעקבות גילוי מקורות טבע חדשים, והתוצאה היא הידלדלות המקורות היצרניים והיווצרות גירעונות במאזן-התשלומים וחובות תופחים. 'המגפה ההולנדית' במקורה, באה להסביר את הידלדלותה של ספרד וירידת מעמדה כאימפריה למדינה נחשלת בשולי אירופה לאחר גילוי מרבצי הזהב והכסף האינדיאניים באמריקה; את מקומה כמרכז תעשייתי ירשה הולנד, שהייתה חסרת חומרי הגלם וייצאה את תוצרתה לספרד תמורת הזהב. באופן דומה, הוסבר המיתון הכרוני בבריטניה של תקופת תאצ'ר כנגרם באמצעות גילוי הנפט בים הצפוני; וכמובן, על-פי סטנלי פישר, נגרמו שיעורי הצמיחה הנמוכים בישראל של שנות השבעים והשמונים, לאחר שהשכירים גילו את דוד סם הנדיב.

[19] *צדקה ורזין* (1995): עמ' 631.

[20] בנק ישראל (*שנים שונות*) *דו"ח שנתי*.

שרטוט ד׳ 8

אינפלציה מול חלקו של השכר בהכנסה הלאומית בישראל

מקור: בנק ישראל; למ״ס

מאחר שהנושא המרכזי הוא לחצי הביקוש האינפלציוניים של השכר — מן הראוי להתמקד בשכר נטו, יותר מאשר בשכר ברוטו. האחרון הופך למשמעותי, כאשר מדובר באינפלציה של עלויות.

על פי *שרטוט ד׳ 8* נראה, שגם כאשר מדובר בשכר ברוטו וגם כאשר מדובר בשכר נטו — הקשר בין חלקו של השכר בתוצר המקומי הגולמי ובין האינפלציה היה שלילי לכל אורך השנים (להוציא את המחצית השנייה של שנות השבעים); בדיוק ההיפך מגירסת האידיאולוגיה הדומיננטית. הקשר השלילי הזה נראה הדוק ביותר, כשמדובר בהשוואה בין האינפלציה והשכר נטו.

על פי השרטוט נראה שהירידה החדה בחלקו של השכר נטו (במחצית הראשונה של שנות השבעים) התלוותה לעלייה חדה בשיעור האינפלציה; ודווקא עלייה מתמדת בחלקו של השכר (מאז סוף שנות השמונים) לוותה בירידה שיטתית של האינפלציה. יש לזכור שבישראל הקפידו הממונים על המידע הלאומי, שלא לאסוף ושלא לפרסם את מרכיבי ההכנסה הלאומית. משום כך, נתוני השכר כוללים גם הכנסות מהון של מנהלים. הכנסות המנהלים גדלו בתקופת האינפלציה, יחד עם שאר ההכנסות מהון.

אילו היו מתפרסמים נתוני ההכנסה הלאומית בישראל – היה ניתן לבודד את הכנסות המנהלים מחוץ לנתוני השכר; סביר להניח שהקשר השלילי בין האינפלציה והשכר היה עוד יותר מובהק.

המסקנה יכולה להיות אחת מהשתיים: האחת, שהרגלי הצריכה והחיסכון של בעלי-ההון ושל השכירים בישראל התגלו כסותרים את התיאוריה; מסתבר שבישראל, השכר מחולל באופן מסתורי עודפי ביקוש שהם יותר נמוכים מאשר מחולל ההון. כלומר, בניגוד לתיאוריה – ככל שגדל חלקו של השכר ביחס להון, כך יורדים הלחצים של הביקוש.

המסקנה האפשרית השנייה: יש לנטוש לאנחות את האמונה בדבר כוחם המסתורי של כוחות הביקוש וההיצע, ולנסות לבחון את האינפלציה ללא דעות קדומות. האפשרות השנייה אינה מומלצת לכלכלנים, אלא לבני-אדם חילונים וקטני אמונה בלבד. זה המקום לבחון מקרוב את שתי האפשרויות.

האפשרות הראשונה נדונה באורח שיטתי על-ידי אסתר אלכסנדר. אלכסנדר, אף היא מ׳נערי פטינקין׳, הייתה אחת הבודדות בישראל שניסתה להתמודד, ברצינות ובאופן מקורי, עם תופעת הסטגפלציה. היא עשתה זאת תוך שימוש מרבי בכלים המסורתיים של המתודה הקיינסיאנית, כשהיא משלבת זאת בגירסת ינקותה המרקסיסטית.

קיינס חולל את ׳המהפכה האגרגטיבית׳ בכך שהסווה את תהליך חלוקת ההכנסות מאחורי חזית של משק לאומי, שניתן לווסת את משבריו באמצעות ניהול ׳הביקוש המצרפי׳.[21] אסתר אלכסנדר, לעומת זאת, השתמשה בחשבונאות הלאומית הקיינסיאנית; אולם שברה את החזית המצרפית, באמצעות ניתוח דיסאגרגטיבי של זרמי הביקוש ושל חלוקת-ההכנסות במשק. בכך היא המשיכה את המסורת של השילוב בין קיינס ובין מרקס; מסורת זו החלה בשנות השלושים במודלים של מיכאל קלצקי, וקיבלה ביטוי, במידה מסוימת, באסכולה ׳הפוסט-קיינסיאנית׳.[22]

הניתוח הדיסאגרגטיבי של אלכסנדר פותח בהנחת יסוד, המחלקת את המשק לשתי קבוצות: אלה שמרוויחים מהאינפלציה (בעיקר קפיטליסטים), ואלה שמפסידים ממנה (בעיקר שכירים). כך גם הביקוש המצרפי מתחלק לביקוש של אלה שמרוויחים באינפלציה, ולביקוש של אלה שמפסידים באינפלציה.

בשלב הבא, היא מבחינה בין ׳אפקט המחירים׳ לבין ׳אפקט ההכנסה׳ של האינפלציה. ׳אפקט המחירים׳ הוא תמיד שלילי. הוא מתאר את ההשפעה הישירה של האינפלציה על הצריכה; כלומר, עקומת הביקוש מתוארת כקשר שלילי בין כמות הסחורות ורמת המחירים: ככל שעולה המחיר, תרד כמות הסחורה המבוקשת.

---

[21] *Tsuru* (1968)

[22] מיכאל קלצקי, מרצה לכלכלה בקיימברידג׳ ובאוקספורד, היה הראשון שהציג מודל של חלוקת הכנסות ככוח מרכזי בניתוח מקרו-כלכלי דינמי, באמצעות החשבונאות הלאומית המצרפית. בעבודותיו משנות השלושים והארבעים, קלצקי תיאר משק קפיטליסטי באמצעות מודל המפרק את הגדלים המצרפיים על פי חלוקתם המעמדית; דהיינו: על פי הביקושים וההכנסות הנובעים משכר, מרווח ומההממשלה (*Kalecki*, 1971). נראה כי השניים, גם קלצקי וגם אלכסנדר, נוטים אחר תיאוריית ׳תת-הצריכה׳ (של רוזה לוקסמבורג), כמצב מתמיד שבו נתון המשק הקפיטליסטי.

כאן משתלב 'אפקט ההכנסה', המתאר את ההשפעה **העקיפה** של האינפלציה על הצריכה: אם הצרכן מרוויח מהאינפלציה — 'אפקט ההכנסה' יהיה חיובי; כלומר, האינפלציה הזיזה את עקומת הביקוש של הצרכן למעלה וימינה. אם הצרכן מפסיד מהאינפלציה — 'אפקט ההכנסה' יהיה שלילי, ויגרום לעקומת הביקוש לרדת שמאלה ולמטה.

האינפלציה משפיעה בדרך סותרת על יכולת הצריכה של שתי הקבוצות במשק. אצל קבוצת המפסידים מהאינפלציה, שוקעת יכולת הצריכה. מבחינת קבוצה זאת, הן ל'אפקט המחירים' והן ל'אפקט ההכנסה' יש השפעה שלילית. לעומת זאת, אצל קבוצת המרוויחים מהאינפלציה — השפעת האינפלציה תלוייה בגודל היחסי של שני האפקטים: אם 'אפקט ההכנסה' יותר נמוך מ'אפקט המחירים', יכולת הצריכה שלה תרד (אם כי לא עד לרמה הנמוכה של הקבוצה הראשונה); אם, לעומת זאת, 'אפקט ההכנסה' גבוה יותר מ'אפקט המחירים' — ואלכסנדר קובעת כי זה המקרה הכללי בקבוצה השנייה — אזי תעלה יכולת הצריכה של קבוצה זאת.

בצעד הבא, מחלקת אלכסנדר את סך תפוקת הסחורות במשק לשני סקטורים: האחד הוא סקטור סחורות-צריכה המוניות, שנצרכות בעיקר על-ידי השכירים והביקוש שם הינו קשיח יחסית; השני הוא סקטור סחורות אקסלוסיביות, שתפוקתן נקבעת על פי הביקוש של הקפיטליסטים.

מאחר שהאינפלציה מחוללת באופן מתמיד חלוקה-מחדש של הכנסות, פירוש הדבר, שהאינפלציה, מעצם ההגדרה, מעבירה הכנסות מן השכר אל ההון. בלשונה של אלכסנדר: "... חלוקת ההכנסות של האינפלציה היא עקבית. הקבוצה שמרוויחה באינפלציה, תמיד מרוויחה בה, והקבוצה שמפסידה באינפלציה, תמיד מפסידה בה. פירוש הדבר ... שהפסד של קבוצת השכירים הוא רווח של קבוצת המרוויחים ולהיפך ..." (*אלכסנדר*, 1990: ע' 98).

כך נוצרת תופעה סתורה לכאורה על פי החכמה המקובלת (כגון 'עקומת פיליפס'): מצד אחד, גורמת האינפלציה לשקיעה בביקוש השכירים לסחורות צריכה המוניות; מצד שני, פורח השוק של סחורות המותרות — כתוצאה מהביקוש הגואה של הקפיטליסטים. הביקוש של הקפיטליסטים תופח, משום שהפסד ההכנסות של השכר עובר ישירות להכנסות הקפיטליסטים בצורת רווח אינפלציוני. אולם אין כאן סתירה אלא זה בעצם, לפי אלכסנדר, מהותו של תהליך הסטגפלציה.

תהליך הסטגפלציה מתואר אצל אלכסנדר בדרך הבאה: אינפלציה גורמת לעודף ביקוש של קפיטליסטים. בעקבותיו מתחולל גידול מהיר, הן בתפוקה והן במחירים, בסקטור סחורות-הצריכה האקסלוסיביות. מאחר ששיעורי-הרווח נוטים להשתוות במשק — הפירמות, שמייצרות בעבור סקטור הסחורות ההמוניות, מעלות מחירים. הן עושות זאת כדי לפצות את עצמן על הפסד ההכנסות נוכח הביקוש היורד של השכירים. תגובת הפירמות מורידה עוד יותר את יכולת הצריכה של השכירים: "... טבעי הוא שכאשר מוכרים וילות ושמלות פאר במחירים אסטרונומיים, יעלו גם מחירי דירות השיכונים לזוגות צעירים ומחירי השמלות הפשוטות... " (*אלכסנדר*, עמ' 101). התוצאה היא כפולה: מצד אחד שוררת במשק אינפלציה כללית, וגדל הביקוש בסקטור הסחורות האקסלוסיביות. מצד שני, בשל האי-סימטריה בין שני הסקטורים, העלייה בביקוש של

סחורות המותרות אינה יכולה לקזז מהירידה בביקוש, ומעודפי כושר הייצור בסקטור הסחורות ההמוניות. רמת האבטלה הכללית עולה, והמשק בכללותו שרוי במיתון.

המסקנה של אלכסנדר היא פשוטה: מדיניות של 'ריסון שכר' לא מובילה לבלימת אינפלציה, אלא דווקא לעלייה באינפלציה. לא רק ששכר ריאלי יותר נמוך מוביל למיתון – אלא שהוא, בניגוד לדעה המקובלת, גם מוביל להאצת האינפלציה. מכאן, שמדיניות ריסון שכר היא הסיבה לספירלה סטגפלציונית. "... לכן המדיניות האנטי-אינפלציונית היעילה היחידה היא להטיל את הנטל על אלה שמרוויחים באינפלציה... אולם חשוב יותר למנוע מראש את היווצרותם של רווחי האינפלציה. פירוש הדבר לדאוג לכך שבמהלך האינפלציה השכר לא יישחק, אלא להיפך שהוא יעלה..." (שם, 105).

אלכסנדר אמנם אינה מביאה הוכחה אמפירית לתיאוריה, אך המודל נראה הגיוני; ומכל-מקום, הרבה יותר הגיוני מההסברים הבנאליים שמעלים כלכלני הזרם המרכזי. ההסבר שלה, ולפיו חלוקת-הכנסות לרעת השכר עשויה להביא לאינפלציה – מקבל תמיכה עקיפה על פי *שרטוט ד׳8* (שהוצג לעיל). השרטוט, כזכור, מציג קשר שלילי בין חלקו של השכר בתמ"ג ובין האינפלציה, לאורך כשלושה עשורים.

התיאוריה של אלכסנדר היא חשובה ביותר; לראשונה בישראל, מוצג קשר כלשהו בין מוסד השוק ובין המוסדות החברתיים. במודלים הקונבנציונליים, השוק נתפש ככוח חופשי ודינמי, המבוסס על חתירה לתועלת ויעילות בייצור; לעומת זאת, המוסדות החברתיים, השכירים – ובעיקר השירותים הציבוריים ושאר הארגונים הלא-עסקיים – נתפשים ככוח בולם. הם בולמים את כוחות השוק, שהם המנוע היחיד לצמיחה כלכלית. אסתר אלכסנדר מציגה מודל המבוסס על הנחות נאו-קלאסיות, אולם מסקנותיו הפוכות: במודל שלה 'היזמים', באמצעות רווחיהם, מחוללים דווקא ירידה בתפוקה הכללית במשק – ודווקא בגלל תאוותם הבריאה לרווח.

עם זאת, ההסבר של אלכסנדר לסטגפלציה הוא חלקי ביותר. הוא סובל מפגמים שאופייניים לדרך החשיבה המקרו-כלכלית – גם אם מוסיפים לה יסודות הומניים (או 'חברתיים', כפי שמכנים זאת בישראל). בסך הכל, מדובר במודל קיינסיאני משופר; והוא אכן מכיל את הסתירות הפנימיות של השקפת-העולם הקיינסיאנית. קיינס, ביסודו, היה שמרן שהציע לממשלים תיקונים לטווח-קצר, שנחשבו בזמנו למהפכניים.

כמו בתמונת העולם הקיינסיאנית כך גם במודל של אלכסנדר, יש הפרדה בין 'כלכלה' ובין 'פוליטיקה'. מצד אחד, 'כלכלה' המתנהלת על ידי כוחות שוק באמצעות מנגנון ויסות עצמי של היצע וביקוש; מנגד, ניצבת 'הפוליטיקה', או יותר נכון 'הממשלה', שהיא גוף נייטרלי ואוטונומי. בגלל אופייה העל-מעמדי כביכול, הממשלה אמורה 'להתערב' מבחוץ בפעילות השוק, לטובת כלל האזרחים, כדי לפתור 'בעיות חברתיות'. בעיות אלה נוצרות, כנראה, בגלל חוסר הסינכרוניזציה בין 'המערכת הכלכלית' לבין 'המערכת החברתית'. מכונת הקיום אינה מסתדרת עם מכונת החיים.

כמו אצל קיינס, מדובר, בסופו של דבר, ב'כשל שוק', הנובע ממבנה חלוקת-הכנסות נוקשה ומאי-גמישות במנגנוני הביקוש. כמו אצל קיינס, הבעיה העיקרית היא הביקוש האפקטיבי, הנגרם ממבנה חלוקת-ההכנסות ומנטיות, כאלה או אחרות, בהרגלי הצריכה והחיסכון של קפיטליסטים ושל שכירים. התוצאה המצרפית, במודל הקיינסיאני של שנות השלושים, היא סטגנציה כרונית. התוצאה המצרפית במודל הקיינסיאני של אלכסנדר, חמישים שנה מאוחר יותר, היא סטגנציה ואינפלציה מתמדת. ושוב, כמו אצל

קיינס — מדובר בהתערבות ממשלתית, שהיא הכרחית ל'ניהול הביקוש' (או, יותר נכון: משברי-הביקוש) במשק.

בסך הכל, אנו שרויים עדיין בעולם הישן של המשק הלאומי הסגור, אשר סובל מ'עודף ביקוש' או מ'חוסר ביקוש' או משניהם יחד; אלא שהפעם לא מואשמים השכירים והממשלה. האשמים העיקריים ביצירת 'עודף הביקוש' הינם הקפיטליסטים, ובעיקר הבנקאים — וזה כשלעצמו חידוש מרענן.

כמו רוב המודלים הקיינסיאניים, זהו מודל 'מעשי' המיועד ל'קובעי המדיניות'. המודל אינו מתחקה אחר סיבת האינפלציה, ואינו מסביר מדוע ובאלו תנאים פוסקת אינפלציה; המודל טוען רק זאת: מאותו רגע שבו מתחילה האינפלציה, יורד השכר ונוצרת סטגפלציה. על פי אותו היגיון, יוצא כי הדבר האחד והיחיד שיכול לבלום אותה — הוא מדיניות ממשלתית נכונה; בעיקרה, מדיניות זו כוללת מיסוי רווחים והצמדת שכר למחירים.

מאחורי המודל הצר, קיימים הסברים כלליים על 'טבע' המשטר הקפיטליסטי. הנחת היסוד היא, שמשקים קפיטליסטיים 'מבוגרים' נוטים באופן בלתי-נמנע לגלוש לסטגפלציה: "... בתהליך האינפלציוני עצמו אין משהו שפועל נגד אפקט חלוקת ההכנסות הרגרסיביות. אם יניחו את האינפלציה לנפשה היא תמשיך לאורך זמן... להגביר את עצמה, ואת האבטלה יחד עימה, גם כן לאורך זמן..." (שם, 104).

הטבע הזה של הקפיטליזם, בעולם ובישראל, נעוץ בעליית כוחו של 'ההון הפיננסי' על חשבון 'ההון היצרני'. זאת תזה מתוצרת רודולף הילפרדינג, שרווחה בתחילת המאה העשרים; מאוחר יותר היא קיבלה פיתוח באסכולת 'משטר ההון המונופולי' בארה"ב, כהסבר לנטייה הכרונית של הקפיטליזם למיתון ולהרחבת הוצאות צבאיות. על פי אותו היגיון, מסבירה אלכסנדר את התפתחות האינפלציה: זו נוצרה עקב השלטת 'משטר הקיפאון של הרווח המקסימלי' על ידי הבנקים. האחרונים הלכו והשתלטו פוליטית על הממשלות במדינות המפותחות, והשליטו מדיניות מוניטריסטית: "... הבנקים לא היססו לרגע... ודאגו באופן ישיר או דרך מדיניות ממשלתית בכל ארצות המערב המפותח לריבית עתק... הסטגפלציה, משטר הקיפאון בכל צורותיו, הוא משטר של האינטרסים הבנקאיים והם ידעו לשמור עליו ולהמשיך אותו בשליטה עד עצם היום הזה..." (שם, 133).

תיאור זה סובל מבעיות תיאורטיות ואמפיריות. כפי שהראינו לעיל (פרק ב'), האבחנה בין 'הון תעשייתי' (שזוכה משום-מה לתואר 'יצרני') ובין 'הון פיננסי' — הינה מטעה. מבחינה אמפירית, אין מי שיכול להסביר, מדוע רווח אחד נחשב ליצרני ורווח אחר נחשב לטפילי: מה הופך את בעלי המניות של פירמת נפט גדולה כמו 'אקסון' או בעלי אחזקה בפירמת נשק כמו 'ג'נרל-דיינמיקס' ל'תעשיינים'? ומדוע אותם בעלי מניות של פירמות העוסקות במכירה ובקנייה של מניות ואגרות-חוב — כולל מניות 'אקסון' ו'ג'נרל-דיינמיקס' — מוגדרים כ'פיננסיים'?

כל הון הוא במהותו הכרזה על בעלות, ואין בו דבר 'יצרני'. מאז צמיחת מוסד הפירמה (או החברה בע"מ) הפך ההון לגודל פיננסי בלבד – יחידה כמותית במבנה פוליטי משתנה של יחסי בעלות. ערכם של **כל** סוגי ההון נקבע על פי זרם ההכנסה העתידי. הציפיות להכנסות אלה נקבעות על פי הערכת הכוח המוסדי היחסי של יחידת

ההון הזאת, במדינה ובעולם. אין הבדל במשמעות כשמדובר בהכרזת בעלות או בתביעה לרווח עתידי שבאה מ׳בנק׳, מ׳תעשייה׳ או מ׳שירותים׳.

הדרך היחידה להסביר את ׳משטר הקיפאון הבנקאי׳ של אסתר אלכסנדר, היא להציגו כקואליציה של בנקאים ערמומיים ושל פוליטיקאים טפשים או מושחתים שנוצרה באופן סימולטני במדינות המערב. זה כבר נשמע כמו הסבר אפוקליפטי, המסמיך את גורל העולם לתוצאות מחזורי המלחמות של בני-אור התעשיינים בבני-חושך הפיננסיירים.[23]

טענה אחרת של אלכסנדר נוגעת לאמצעים, אשר ׳ההון הפיננסי׳ משתמש בהם כדי להגדיל את הכנסותיו על חשבון ׳ההון התעשייתי׳ והשכר. על פי הסבריה, הדבר נעשה פשוט באמצעות הגדלת הריבית הריאלית. לשאלה, מדוע הבנקאים לא הצליחו לעשות זאת בעבר, וכיצד הם הצליחו לעשות זאת מתקופה מסוימת ואילך — עונה אלכסנדר, שמדובר **בשליטה פוליטית** של הבנקים על המשקים ועל הממשלות.

אבל העובדות, לצערנו, אינן מתישבות עם הסבר זה. העובדה היא, שלבנק מרכזי במדינה קפיטליסטית (ואפילו אם הוא נתון בשליטת הבנקים) אין יכולת להשפיע על שער הריבית, אלא לטווח קצר בלבד. שיעור הריבית, לטווח בינוני וארוך נקבע בסופו של דבר, על פי ׳שיעור הרווח הנורמלי׳ אשר שורר באותה תקופה. כפי שיתואר בפרק הבא — גם במשקים דומים למשק הישראלי, שהיו סגורים יחסית ובעלי מבנה מונופולי ופיקוח ממשלתי — הריבית הריאלית הגבוהה נקבעה על פי תכתיבי שיעור הרווח הדיפרנציאלי של ׳הכלכלה הגדולה׳ בכללותה, ולא רק בהתאם לרצונם הרע של בנקאים ופוליטיקאים שהתייצבו נגד ה׳תעשיינים׳ ו׳היצרנים׳.

טענה מרכזית של אלכסנדר היא, שניתן לשמור על צמיחה כלכלית ואינפלציה נמוכה, אם הממשלה תשבור את כוחם של הבנקאים (שם, 136). לטענתה, ירידה בכוחם של הבנקאים, תביא להקטנת הריבית הריאלית, ותעלה את הרווחים ׳היצרניים׳ ואת כוח הקנייה של השכר.

והנה, **זה בדיוק התהליך שקרה בישראל בעשור האחרון**: האינפלציה ירדה, הצמיחה גדלה, הריבית הריאלית ירדה ועמה ירדו המירווחים הבנקאיים. אלא, שכל זאת אירע **תוך כדי ירידת ׳מעורבותה׳ של הממשלה ותוך כדי עלייה מתמדת בכוחו של ׳ההון הפיננסי׳**. בעשור האחרון היינו עדים לעלייה חסרת-תקדים של מחיר ניירות-הערך בבורסה; בתקופה זאת נמכר הרכוש הממשלתי (כולל מניות הבנקים) לידי העסקים הגדולים; צומצם הגירעון הממשלתי; נשחקו השירותים הציבוריים; נעלמו האיגודים המקצועיים; ובעיקר, החריפה החלוקה-מחדש של ההכנסות לרעת השכר.

מסתבר, שתהליך הצבר ההון אינו תלוי רק ברווחי הבנקים: ניתן להרוויח היטב בתהליכי הצבר אכזריים אחרים, הכוללים חלוקת הכנסות מקוטבת גם ללא אינפלציה. רודולף הילפרדינג — מקור ההשראה של אלכסנדר — האמין, בזמנו, שהלאמת הבנקים תפטור את גרמניה מתחלואי הקפיטליזם הפיננסי. סופו שהוא התבזה, כאשר כיהן כשר בממשלה פאשיסטית בגרמניה; משום שכמו אלכסנדר הוא האמין, כי המשך הצמיחה של משק מיליטריסטי סגור תלוי בהמשך השגשוג של תעשיות צבאיות ׳יצרניות׳.

---

[23] ואכן, אסתר אלכסנדר התחברה ל׳חוג וגנר׳ בסמינר אורנים שם נהוג לקרוא באותות אלה את פשרו של העולם. ביקורת חריפה על ההשקפה הזאת: *שלום גדול* (1964).

בפרק הבא, נראה שהסיבות לסטגפלציה בישראל לא היו רק נעוצות בתאוות הרווח האינפלציוני של הבנקאים – אלא היוו חלק מקונטקסט רחב ביותר של תהליך ההצבר הקפיטליסטי.

ו׳. *צד ההיצע: הלם העלויות*

לא תמיד מופיעה האינפלציה בגלל ׳עודף ביקוש׳. לעתים, האופנה מתחלפת, והכלכלנים נוטים לחפש את סיבותיה ב׳חוסר היצע׳. הדבר קרה, עם הופעתה של הסטגפלציה בשנות השבעים. המקרו-כלכלנים הנבוכים החלו לנהור בהמוניהם, אחרי מנטרה חדשה שהחלה להתפשט: ׳הלם היצע׳ (supply shocks).[24]

ה׳הלם׳ מופיע בשני אופנים: האחד הוא עליית מחירים פתאומית של תשומות שמיובאות מחוץ למשק – כמו מחירי נפט שעלו באותה תקופה בקצב מהיר. השני נעשה על ידי העובדים, שמצליחים באופן עצמאי לדחוף למעלה את עלויות השכר – באופן שמשבש את שיווי-המשקל העדין ששורר במשק.

המודל הזה נחשב בזמנו לצעקה האחרונה בתחכומו; מעל לכל, הוא נחשב לאוניברסלי כאילו היה תפור (עם כמה תיקונים קלים) לכל משק, כולל המשק הישראלי.

מכל בליל המאמרים והספרים שנכתבו בנושא, בחרנו להתעמק בשני מאמרים שכתבו מיכאל ברונו וסטנלי פישר. אין טוב מריפוי בהלם; ולכן, בחינת המאמרים האלה הינה הרבה יותר מהטלת ספק בתקפות התיאוריה של ׳הלם-ההיצע׳. אנו נבחן את אופן בנייתן של התיאוריות האלה; ניכנס לפרטי ההוכחות הסטטיסטיות ולטכניקות האקונומטריות שלהן; ונראה, כיצד אידיאולוגיה פוליטית, הלובשת כסות מדעית, משמשת כלי בידי אינטרסים דומיננטיים להצדקת סטטוס-קוו.

שני המאמרים שאנו בוחנים נחשבים ללב התיאוריה הכלכלית; זה מה שמכנים: state of the art – אורים ותומים שמרבים לצטטם. הם נכתבו בידי שני כלכלנים, בעלי מוניטין עולמי בתיאוריה ובייעוץ לממשלות.

המאמרים אינם ניתנים לקריאה, או להבנה, על ידי בני-אדם פשוטים. הם מיועדים לחברים בקסטה בלבד: אלה הבקיאים בשפת לחש-נחש זאת – הכוללת מונחים מפותלים, סימנים יווניים, ותבניות מעין-מתמטיות. שפה כזאת יוצרת את האפקט, אשר נחוץ כדי להפוך דיון פשוט אודות ׳מי מרוויח-כיצד-ומדוע׳ – לעסק מתוחכם של חיפוש אמת, העוטה גלימה של מסתורין. זאת דרך חדשה-נושנה להשתיק את מרבית בני האדם, שאינם נוטים לדון בנושאים הנשגבים מתפישתם. כך מנציחים אידיאולוגיה דומיננטית.

משום כך חשוב לנתח בסבלנות את מרכיבי המאמר, ולחדור מבעד למעטה הפסבדו-מדעי שלהם. הקורא הסבלני יגלה, שלא מדובר רק באידיאולוגיה, שהיא חסרת היגיון מדעי מוצק – אלא בתיאוריות הנסתרות שוב ושוב על ידי עובדות מוצקות. אף על פי כן, ממשיכים ברונו את פישר ב׳עסקים כרגיל׳.

---

[24] למשל: *Blinder* (1979) וכן *Bruno and Sachs* (1985) שהאשימו את מזג-האוויר ואת נסיכי הנפט בעלייה הפתאומית של מחירי התשומות העיקריות בעולם, המזון והנפט.

נפתח במאמר של מיכאל ברונו, שכותרתו היא: *'זעזועים חיצוניים ותגובות פנימיות: תיפקודה המקרו-כלכלי של ישראל, 1965-1982'* (*ברונו*, 1989). המאמר פותח ב'תור הזהב' שקָדם להֶלם: אלה היו עשרים וחמש השנים הראשונות שלאחר העצמאות, שבהן הצמיחה הייתה גבוהה והאינפלציה נמוכה: "... עיוותים שונים נמנעו בעזרת פתרונות מוסדיים סבירים, כגון הצמדת השכר והחיסכון. גם הגרעון במאזן התשלומים לא היה בלתי נסבל..." (שם, 365).

ההגירה היהודית, שגברה מאז 1967, וכניסת פועלים פלסטינים 'הגמישו' את שוק העבודה, ואיפשרו צמיחה מחודשת של תעשיות הייצוא. ואז, האופק החל להתקדר: הגורם המאיים העיקרי היה תפיחת הגירעון התקציבי; הוא נבע מגידול מהיר בהוצאות הצבאיות, ומעלייה בהתחייבויות הפוליטיות הפנימיות שבאה כתגובה להתגברות 'הבעיות החברתיות'. התחייבויות אלה גרמו להגדלת התקציבים החברתיים. ואז, הגיע הזעזוע החיצוני של עליית מחירי הנפט בשנת 1973 ומשברי האנרגיה של שנות השבעים.

מטרת המאמר, על פי ברונו, היא להקצות נכונה את יחסי האשמה, כדי "... למנוע שתי טעויות נוגדות: הטלת מלוא האשם על גורמים חיצוניים או, לחילופין, הטלת מלוא האחריות על גורמים ישראליים-פנימיים..." (שם, 366). מי אשם, אם כן, בכך שהורע מצבם של כלל אזרחי ישראל: נסיכי הנפט הערבים, או השכירים והפוליטיקאים הישראלים? זאת מטרת המאמר.

כדי לעשות זאת, יש תחילה לקבוע מודל; על המודל להגדיר היטב את עקומת ההיצע, ולהפריד אותה מעקומת הביקוש. המאמר פורש לפנינו את המשק כסך-הכל ביקושים והיצעים; הציר האנכי מסמן את רמת המחירים והציר האופקי מסמן את רמת הפעילות המשקית. עקומת הביקוש המצרפית משתפעת למטה, משמאל לימין (כך דורש הפולחן): וזאת, ראשית, משום שמחירים גבוהים מפחיתים את ההכנסה הריאלית, וגורמים ל'סוכנים כלכליים' להוציא פחות; ושנית, משום שמחירים גבוהים הופכים את הייבוא לזול ביחס לייצוא, וכך מובילים לירידה בייצוא נטו.

עקומת ההיצע המצרפית נוסקת למעלה, משמאל לימין (כך הפולחן דורש): כשהמחירים עולים, הם גורמים לעלייה בתפוקה; זאת משום שֶׁחלה עלייה בעלות השולית. כלומר: מעבר לנקודה מסוימת, עלות ייצורה של כל יחידה נוספת היא גבוהה יותר מהמחיר הנוכחי — ומכאן שהגדלת התפוקה תהיה רווחית, רק אם יעלו המחירים. מיקום עקומת ההיצע המצרפית תלוי ברמת מלאי ההון וברמה הטכנולוגית במשק. כשהם עולים, הייצור מתייעל והעלות יורדת, כך שהעקומה זזה למטה וימינה. לעומת זאת, קיימים שני גורמים סותרים: שכר ריאלי ומחירים ריאליים של חומרי גלם מיובאים. אלה משפיעים באורח הפוך על מיקום עקומת ההיצע; כשהם עולים, הייצור מתייקר, והעקומה זזה למעלה ושמאלה.

משום-מה, המאמר לא מזכיר בכלל גורם עלות חשוב ושמו 'רווח'. על פי עיקרי האמונה הנאו-קלאסית, הרווח — שלא כמו שכר ורנטה — אינו משפיע על מיקום העקומה; הוא אף אינו נחשב כגורם ייצור בעקומת ההיצע. הסיבה לכך, על פי עיקרי האמונה, היא שבניגוד לעובדים ולספקי חומרי הגלם — הקפיטליסטים נחשבים כחסרי יכולת להשפיע על הרווח: הרווח שלהם נקבע אך ורק על ידי הפריון ועל ידי כוחות השוק... שיהיה.

עד כאן הכל טוב: משק טוב הוא משק חסר זעזועים, המצוי בשיווי-משקל, ובו עקומת הביקוש היורדת פוגשת בהרמוניה את עקומת ההיצע העולה. אלא שאז, סופג

לפתע המשק ׳זעזוע סטגפלציוני׳. הזעזוע הזה נוצר מתזוזה של עקומת ההיצע למעלה ושמאלה; ואז התפוקה יורדת והמחירים עולים.

התזוזה של עקומת ההיצע נגרמת בגלל אחת משתי סיבות אפשריות: ׳זעזוע מחירים חיצוני׳ (לרוב, של חומרי גלם), או ׳זעזוע פנימי׳ (לרוב, של השכר): ״... יצויין שהשפעה סטגפלציונית דומה בעקבות זעזוע בצד ההיצע הייתה מתרחשת אילו חל **דחף עצמאי** בשכר הריאלי מעל ומעבר לשיעור הגידול בפריון...״ (שם, 373, ההדגשות שלנו). הכל תלוי, כמובן, ב׳גמישות׳ השכר. אם השכר הריאלי קשיח, כפי שהוא בדרך-כלל, ונותר ברמה הגבוהה החדשה, התוצאה תהיה סטגפלציה; וזו מלווה, בטווח-הארוך, בירידה בהשקעה ובאי-צמיחה של מלאי ההון.

עד כאן, תיאוריה אוניברסלית לסטגפלציה; לתיאוריה יתרונות מרובים: במסווה של הסבר תיאורטי, המנוסח בלשון מנוכרת, היא חסרת יכולת הסבר תיאורטית. פשוט, משום שאין מאחורי ההסבר, תיאוריה כלשהי, שמסבירה את **הסיבות** לסטגפלציה. להצביע על תזוזות בעקומת ההיצע, ולטעון שזאת הסיבה לסטגפלציה — זה, בעצם, לא לאמר כלום.

אפשר להאמין, אכן, שהסיבה לתהליכים משקיים נעוצה במיקומה המסוים של עקומת היצע; זאת אמונה בלבד, ואין היא יכולה לשמש כסיבה שמקורה בהסבר מדעי.

היתרון, מכאן, ברור: ההסבר יכול להתאים לכל אסכולה ולכל צורך. הוא מתאים לפונקציית ההיצע הנאו-קלאסית; הוא מתאים לפונקציית היצע מצרפית קיינסיאנית; הוא מתאים לאופנת ׳הלם העלויות׳; ואפילו ניתן לחבר לו בקלות את אופנת ׳הציפיות האינפלציוניות׳. אפשר להסביר באמצעותו גם משק מתוכנן וגם משק תחרותי; הוא יכול להסביר אינפלציה, או אבטלה או שתיהן גם יחד. בקיצור, הוא בלתי ניתן להפרכה. מעל לכל — הוא יכול להמליץ על מדיניות ממשלתית, לפי הצורך ולפי המזמין.

עד כאן יתרונותיו של המודל המסביר; אך יש גם חסרונות; חסרונו העיקרי: **אין לו הרבה קשר למציאות** בישראל — ובאספקטים מסוימים, הוא גם חסר נגיעה למציאות בעולם.

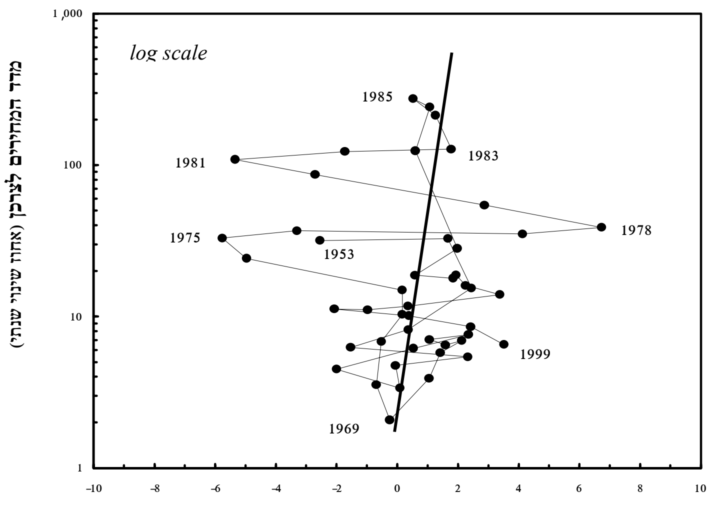
ראשית: במודל טבועה ההנחה, שעלייה בחלקו של השכר גוררת עלייה באינפלציה (כך גורס הפולחן); אבל, כפי שראינו לעיל, לפחות בישראל, קרה בדיוק **ההיפך**. במציאות הישראלית, האינפלציה עלתה יחד עם עלייה בחלקו של... **הרווח**. השכר דווקא נטה לרדת באותה עת. אם אי-אפשר בלי ׳הלם עלויות׳ כלשהו — אולי כדאי היה לחשוב על היפותזה של ׳**הלם רווחים**׳, שספג המשק בשנות השבעים. אבל ברונו ובני מינו אפילו אינם מעזים לחשוב על כך: הרי הקפיטליסטים ושאר הגופים המממנים את מחקרי האינפלציה, הינם, לפי טענתם, משוללי יכולת לשלוט ברווח; כיצד, אפוא, הם יכולים כך סתם, באמצעות ׳דחף עצמאי׳, להזיז את עקומת ההיצע המצרפית?

סיבה שנייה לאי-רלבנטיות של המודל, בכל הקשור למציאות: במודל טבועה ההנחה, ולפיה האינפלציה היא בעלת קשר שלילי למגמת תנאי-הסחר הבינלאומי (כלומר, ליחס בין מחירי הייצוא ומחירי הייבוא). ההנחה גורסת שכאשר תנאי-הסחר משתפרים (כלומר, מחירי הייצוא עולים ביחס למחירי הייבוא), המשק קונה יותר סחורות-ייבוא בתמורה לסחורות-הייצוא — והעוגה הלאומית גדֵלה; וכך פוחתים הלחצים האינפלציוניים במשק.

אבל שוב, המציאות מאכזבת. *שרטוט ד׳9* מציג את אחוז השינוי השנתי במדד המחירים לצרכן בישראל (הציר האנכי), מול אחוז השינוי השנתי בתנאי-הסחר הבינלאומי (הציר האופקי); הבדיקה נעשית על חמישים השנים האחרונות (במונחי ממוצעים-נעים של שלוש שנים). אם ניתן לראות בשרטוט קשר כלשהו – הוא רופף ביותר. לטווח-ארוך, אפילו נראה שהקשר בין שני המשתנים נוטה במקצת להיות חיובי. מדובר, אם כן, בפניקה של שנות השבעים. באותה עת היה מקובל לחשוב על קשר כזה, בין עלייה פתאומית במחיר חומרי-גלם ובין גלי זעזועים של מחירים שעוברים לאורך משקי העולם. כולם ציפו להמשך התייקרותם של חומרי-הגלם ולהאצה באינפלציה, במעין תגובת נגד. למעשה, חומרי הגלם לא המשיכו להתייקר ומחירם הריאלי אף החל לרדת. האינפלציה, לעומת זאת, המשיכה לדהור ברחבי העולם.

שרטוט ד׳ 9

אינפלציה ותנאי הסחר הבינלאומי של ישראל

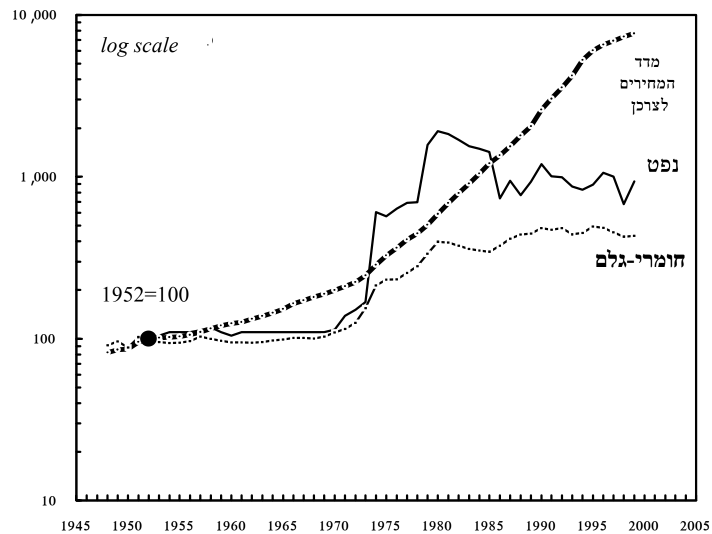

הערה: תנאי הסחר הבינלאומי הם היחס בין מחירי ייצוא למחירי ייבוא.
הסדרות מוצגות כממוצעים נעים של שלוש שנים. מקור: IMF ; DRI

שרטוט ד׳10 מציג את הממוצע העולמי של מדד המחירים לצרכן, ולידו את מדד המחירים של הנפט וכן של חומרי הגלם, שאינם קשורים לנפט (במחירים מותאמים לשנת-בסיס 1952).

שרטוט ד׳ 10

מחירים עולמיים

הערה: המחירים הם בדולרים של ארה״ב

מקור: IMF ; DRI

מסתבר, שבשנות החמישים והששים, לא היה לאינפלציה קשר עם זעזועי-היצע כלשהם. העובדה הפשוטה היא שהמחירים של חומרי-הגלם פיגרו במידה ניכרת אחרי מחיריהן של הסחורות המוגמרות לצריכה. ואז, בא הלם עלויות הנפט של שנות השבעים; כפי שרואים בשרטוט, המחירים הריאליים של חומרי הגלם בכלל, ומחירי הנפט בעיקר, קפצו למעלה — ואליהם התלוותה עלייה מהירה במחירים של הסחורות המוגמרות לצריכה. ואכן, התקופה של סוף שנות השבעים הייתה שיא ההצלחה של אופנת ׳הלם ההיצע׳. אבל מאז ראשית שנות השמונים, המחירים של חומרי-הגלם נותרו יציבים; ומחירי הנפט אפילו התחילו לרדת. האינפלציה של סחורות הצריכה, לעומתם, נמשכה: בין 1975 לבין 1997 המחירים הריאליים של מרבית חומרי הגלם ירדו בשיעור של 20% עד 80%; ולהוציא את מחיר הנפט — רמתם ב-1997 הייתה נמוכה בהרבה מזו של 1952.

מבחינה מדעית, זוהי הפרכה לתיאוריה הכלכלית של ׳הלם היצע׳: באופן אמפירי, התרחש תהליך הפוך ל׳הלם עלויות׳ — ולמרות זאת, מדד המחירים העולמי של סחורות צריכה מוגמרות המשיך לעלות. יתר על כן, שיעור הגידול של מדד זה, אף הואץ בחמש-עשרה השנים הבאות. רק מאמצע שנות התשעים, החלה התמתנות באינפלציה של הסחורות המוגמרות לצריכה.

מסקנה: הקשר בין עליית תשומות הגלם ובין מחירי סחורות הצריכה, נראה כאפיזודה של שנות השבעים, יותר מאשר כחוק נצחי.

מה פגום בתיאוריות הללו בדבר האינפלציה של 'הלם ההיצע'?

חסר בהן הגורם העיקרי: **מבנה-הכוח העולמי.** בעולם של פירמות בינלאומיות גדולות, מחירים יחסיים משקפים מבנה-כוח הירכי. מבנה זה קובע את המחירים היחסיים יותר מאשר תזוזות בעקומות הביקוש או שינויים בפריון.

המודל הנאו-קלאסי, של פונקציות היצע וביקוש נפרדות, שיקף את האידיאל הליברלי על-אודות האוניברסליות של השוק, ובדבר השוויון בין היצרנים ובין הצרכנים הבודדים. בסוף המאה העשרים, מוצג בפנינו מודל נאו-קלאסי אחר: במודל זה, קבוצות אתניות של מוכרי נפט מואשמות בהעלאת מחירים – ואילו המוני 'היצרנים הבודדים' של סחורות מוגמרות, בשאר העולם, מתגוננים כנגד העלאה זאת. אם עלייה שיטתית במחירים משקפת כוח יחסי מאורגן – הרי ש'היצרנים' הבודדים המוכרים סחורות מוגמרות, חזקים הרבה יותר מאשר הקבוצה המאורגנת של ספקי חומרי-הגלם. ואכן, זאת מראה הניסיון ההיסטורי: מאז תחילת המאה העשרים, מחיריהם של חומרי-הגלם בעולם ירדו במונחים ריאליים, בעוד שמחירי סחורות הצריכה עלו באופן שיטתי. על פי *שרטוט ד'10*, נראה, שברוב הזמן, ספקי חומרי-הגלם (רובם מהעולם הלא-מפותח) נמצאו בעמדת חולשה ביחס ל'יזמים' (רובם מהעולם המפותח).

ככל שעובר הזמן, כך נראה, שיש להודות כי המציאות סתרה את תיאוריית האינפלציה של זעזועי עלויות, לפחות על-פי מסגרת הניתוח הנאו-קלאסית. אלא שהמציאות, לעתים נדירות, הרתיעה את כלכלני הזרם המרכזי מלהמשיך ולדבוק באמת. התיאוריה תמיד תקפה; המשקים והממשלות הם ש'עיוותו' אותה. משום כך, ברונו ניגש בקור-רוח לבחון את הסקטור התעשייתי בישראל, באמצעות מודל לא-מציאותי, אוניברסלי, המתאים לכל עונה ולכל ארץ.

בהיותו אחד מראשי הכנסייה האקונומטרית בעולם, ערך ברונו סדרה של רגרסיות.[25] נעקוב, אם כן, אחר נפתולי האקונומטריקה שמביא המאמר.

המטרה המוצהרת של המודל האקונומטרי במאמר, היא, להגדיר באופן כמותי את המודל התיאורטי של המשק שנפרס לעיל; וזאת כדי להוכיח, באופן אובייקטיבי ומדויק, 'מי אשם' בסטגפלציה: 'זעזועי היצע' כמו נסיכי הנפט והשכירים המאורגנים,

---

[25] ניתוח רגרסיה משמש בדרך כלל כאמצעי להעניק משמעות 'אמפירית' למודל מופשט, המנוסח באופן מתמטי. מציבים את הנתונים הכמותיים על פי המודל, והרגרסיה מספקת תוצאות שאמורות לאשש או לדחות את המודל. המודל האקונומטרי מכיל **משתנים**, שניתן לצפות בהם ולתת להם ערכים כמותיים (כמו מחירים, תפוקה, הכנסה ואבטלה). הוא גם מכיל **מקדמים** שמעריכים את 'משקל' המשתנים השונים במודל. המטרה של 'הרצת' נתוני המודל בניתוח רגרסיה, היא למצוא, אלו ערכי מקדמים יספקו את 'ההתאמה' (fit) הטובה ביותר למודל; או שקו-הרגרסיה יהיה הקרוב ביותר לתנודות הערכים במציאות. בדרך כלל עורכים ניתוח רגרסיה כדי לאמת היפותזה תיאורטית. 'התאמה' טובה למדי מספקת אישור ראשוני לאימות המודל (בנוסף לאימותים אחרים, שפולחן האקונומטריקה גדוש בהם); 'התאמה' גרועה גוררת בדיקה מחודשת של ההיפותזה, אם לא דחייתה. ברור שככל שמדעי החברה נטו ליהפך ל'מדעי הרגרסיה', כך הפכו טקסי 'מבחן התקפות' האלה לשנויים במחלוקת; אולם כבר בתחילת דרכה, הייתה האקונומטריקה נושא למחלוקת בין ג'ון מ. קיינס (*Keynes*, 1939, 1940) ובין יאן טינברגן (*Tinbergen*, 1940); הערותיהם, בעד ונגד, תקפות עד עתה.

או גורמי ביקוש כגון ממשלה וכלל ציבור הצרכנים.

משוואה (1) $$q - k = \alpha_0 + \alpha_1 w + \alpha_2 \pi_{t-1} + \alpha_3 d + \alpha_4 x$$

בצד שמאל של המשוואה מופיעים (q) הגידול בתפוקה, וכן (k) שיעור השינוי במלאי ההון; וכך, המשתנה ($q - k$) הוא שיעור הגידול של תפוקה ליחידת הון. זהו המשתנה המוסבר; כלומר, זה המשתנה אשר המשתנים והמקדמים באגף הימני של המשוואה אמורים להסבירו. (w) היא סטיית גידול השכר הריאלי מקו המגמה; (π) היא סטיית גידול המחירים הריאליים של התשומות לייצור מקו המגמה; (d) הוא שיעור השינוי של הביקוש (הוצאות ממשלה והשקעות פרטיות), כשהוא מבוטא כסטייה מקו המגמה; (x) הוא שיעור הצמיחה של ההכנסה העולמית, כשהיא מבוטאת כסטייה מקו המגמה. (α_i) אלה המקדמים שמשקלם היחסי משקף את כוח השפעתם של המשתנים המסבירים, על השינויים במשתנה המוסבר ($q - k$).

הפתיחה אינה מעודדת: כבר על פי הגדרת אותיות המשוואה, מסתבר שהמטרה של המאמר מצטמצמת. המטרה הראשונית הייתה, כאמור, לקבוע 'מי אשם'. הבעיה היא שהמשתנים במשוואה אינם מוגדרים על פי הרמה **האקטואלית** שלהם, אלא על פי הסטייה שלהם מהמגמה ארוכת-הטווח. פירושו של דבר, שכבר מלכתחילה, אין אפשרות לדעת מה גרם לצמיחה של (נניח) 4% לשנה ולאינפלציה של 200%. לכל היותר, ניתן לדעת – אם המודל יהיה 'מוצלח' באופן אקונומטרי – אלו משתנים השפיעו על ירידה בצמיחה (נניח מ-6% ל-4%), ואיזה משתנים השפיעו על עלייה באינפלציה (נניח מ-100% ל-200%).

אבל כללית, המודל מרשים ומשופע במיטב הפריטים העדכניים של התקופה. האותיות ערוכות כפאלאנקס יווני היוצא למסע כיבושים קל. נעצור לרגע את ההסתערות, ונבדוק את תוכן המערך. המודל משלב גורמי היצע וגורמי הביקוש נפרדים לתוך תבנית אחת. הדבר נעשה כדי להעריך את מידת האשמה היחסית של כל אחד מהם בסטגפלציה; כלומר: לאמוד את תרומתם היחסית לאינפלציה ולמיתון במשק. במשוואה, הגורמים הללו נראים ברורים ומוגדרים היטב מאחורי האותיות; אבל אם נחשוב לרגע, ניווכח כי הגדרת טיבם של גורמי ההיצע וגורמי הביקוש, אינה כה ברורה מאליה.

ברונו טוען כי ($q - k$) הם '*משתני היצע*', ואילו (d) ו-(x) הם '*משתני ביקוש*'. בלשון המעטה, זוהי קביעה שרירותית. קשה מאוד להפריד בין שני סוגי המשתנים. ביקוש והיצע מצרפיים מייצגים את **הכוונות** לקנות ולמכור, ולא את הרמה **האקטואלית** של ההוצאות לצריכה ולתפוקה. אם נניח, כפי שברונו סבור, שסטגפלציה נוצרת כתוצאה מתזוזה של נקודת שיווי-משקל אחת לנקודת שיווי-משקל אחרת (וזה גם מונח בניתוח הרגרסיה), נקבל תוצאה לפיה, כל המשתנים (כמו תפוקה ליחידת-הון, הוצאות לצריכה של משקי-הבית והוצאות להשקעה של הפירמות), הם בעצם מפגש אינטראקטיבי של היצע וביקוש. מאחר שמדובר בתזוזה מנקודת שיווי-משקל אחת לאחרת – ניתן לצפות במשתנים הללו, רק **כשהם זזים יחד**. אם כן, כיצד ניתן להבחין ביניהם בנפרד?

זאת איננה בעיה ייחודית למאמר זה. זוהי בעיה מרכזית במקרו-כלכלה בכלל; אם כי קיימים כלכלנים מהזרם המרכזי, שמפעם לפעם נעצרים ונותנים דעתם עליה.[26]

אבל הבה נניח שאכן ניתן להפריד בדרך זאת או אחרת, הגיונית או שרירותית, את 'גורמי ההיצע' מ'גורמי הביקוש'. הבמה התפנתה, סוף-סוף, לבדיקה 'האמפירית' של המודל. האם יספר לנו משפט הרגרסיה, 'מי אשם' בסטגפלציה?

כאן מתגלה דבר מוזר: תוצאות הרגרסיה המוצגות במאמר (*ברונו*, 1989: עמ' 381 לוח 5), אינן תואמות את המסקנות של ברונו עצמו. מודל בעל תוקף הוא מודל בעל 'התאמה' טובה, 'כוח הסבר' טוב, ומובהקות גבוהה של המקדמים. 'התאמה' ו'כוח הסבר' טובים נמדדים באמצעות מבחן F. ברונו לא ערך מבחן כזה. לחילופין אפשר להשתמש בערכי מדד R^2, שסדר-הגודל שלהם נותן אומדן כללי, אם כי לא מדויק, ל'כוח ההסבר'.

מדד R^2 מתאר את אחוז הסטיות המוסברות של ערכי המשתנים במודל. כלומר, הוא אמור להציג את תרומת המשתנים הבלתי-תלויים (באגף הימני של המשוואה) להסבר המשתנה התלוי (באגף השמאלי). במשוואה (1), מדד R^2 אמור לספק תשובה לשאלה: באיזו מידה מסבירים המשתנים הבלתי-תלויים (השכר, מחיר חומרי-הגלם והביקוש המקומי והחיצוני) — כשהם מדודים כשיעור שינוי, ומבוטאים כסטייה ממגמה לטווח ארוך — את המשתנה התלוי: היחס תפוקה/הון ($q - k$).

התוצאה של המודל היא: $R^2 = 0.37$. כלומר, רק 37% מהשינויים של משתנה תפוקה/הון מוסברים; וזה כשמדובר בשנים 1964-1979. במדגם תצפיות יותר ארוך, כמו השנים 1964-1982, פוחת עוד יותר כוח ההסבר: $R^2 = 0.26$. כלומר, 74% מהשונות **אינה** מוסברת.

ברור שאת 'המשתנים' העיקריים החמיץ ברונו; אולם משתנים אלה אינם מצויים במלאי ההגות של הכלכלה הנאו-קלאסית, או הקיינסיאנית. באלה נדון בפרק הבא.

המעניין הוא שאף אותם 26%, שמתיימרים לספק הסבר, אינם עושים זאת: משום שעל פי הפולחן הסטטיסטי, הם אינם 'מובהקים'. מדד 'מובהקות' סטנדרטי הוא מדד *t*-statistic שמוצג תחת כל מקדם המעריך את המשתנה. *t*-statistic גבוה מסמן שהמשתנה נחשב למרכיב חשוב במודל; ואילו *t*-statistic נמוך מסמן שהמשתנה אינו חשוב, ושאפשר להשמיטו מהמודל. המדד נחשב לגבוה, אם ערכו עולה על (+1.96) והוא נחשב נמוך אם הוא פחות מסף זה.[27]

---

[26] כך למשל כותב מיכה מיכאלי: "... באופן כללי ניתן להסביר אינפלציה על ידי גורמים הפועלים על הביקוש או על ידי גורמים הפועלים על העלות, [מאידך גיסא] זיהויים של הגורמים, ובעיקר האבחנה בין צד הביקוש לצד העלויות, הינם במקרה הטוב ביותר מלאכה קשה שתוצאותיה אינן ודאיות. אף מבחינה מושגית אין אבחנה ברורה וחדה. כך למשל יכול שינוי בביקוש להביא במגזר מסוים לעליית מחירי המוצרים והשירותים ומחירי גורמי ייצור המועסקים באותו מגזר, ועקב עלייה זאת של מחירי התשומות, תתרחש עליית מחירים במגזר אחר, בו תחול לכאורה אינפלציה של עלויות..." (*מיכאלי*, 1981: עמ' 115).

[27] לעתים, מבחן *t*-statistic הופך לבעייתי כשמדובר במשתנים מסבירים (בצד ימין של המשוואה) שיש ביניהם קשר חזק; למשל, מחירי תפוקה ושכר בתקופת אינפלציה גבוהה. במקרים כאלה הערכים של *t*-statistics יהיו נמוכים; לא מפני שהמשתנים אינם חשובים, אלא משום שהרגרסיה אינה מסוגלת להבחין בין ההשפעות הנפרדות שלהם על המשתנה המוסבר (בצד שמאל של המשוואה). הדרך הפשוטה היא, להשמיט אחד מהמשתנים הקשורים זה לזה, או למזגם למשתנה מורכב אחד.

תוצאות המודל המוצגות במאמרו של ברונו מראות ערכים נמוכים של *t*-statistics. הם נעים בין (0.1+) לבין (0.36+). על פי הפולחן האקונומטרי, **כל המשתנים במודל אינם משמעותיים, ויש להשמיטם!**

במקום זאת, אנו מקבלים הסברים לרוב, המְתרצים את הסטיות מהמודל. אם כך, מדוע אנו נזקקים למודל כמותי המלווה ברגרסיה יומרנית? האם כדי לשוות להסברים מעטה מדעי כוזב?

ברונו נוטה להאשים את המציאות, המסרבת להיכנע לתכתיבי המודל היפהפה שלו: "... [ערכי] האינפלציה במקרה הישראלי נראים **כאילו נכנסה בהם תנופת גידול עצמאית**, תוך ניתוק מוחלט כמעט בין התחום הריאלי והנומינלי. באינפלציה מאז סוף 1977 ניתן לראות מעין תהליך עצמאי, שנבע מהמהפך במשטר המוניטרי. **נראה שאין קשר רב בין תהליך זה לבין זעזועים כלל עולמיים חיצוניים או בינו לבין התפתחויות ריאליות במשק**..." (שם, 371. ההדגשות שלנו).

תרגום: האינפלציה אשמה בכך שהחלה להתנהג באופן עצמאי, ולנתק עצמה מ'זעזועי עלות חיצוניים'. וזה אמור להיות פתרון לכישלונו של מודל, שפורסם מטעם נגיד בנק ישראל באותה עת.

הכישלון לא מרפה את ידיו של ברונו, והוא ממשיך לדבוק בתיאוריית 'הלם ההיצע'. הפעם, הוא מנסה אותה, באמצעות בדיקת השפעתו של מאזן התשלומים על האינפלציה. כאן הוא מציג "... זוג משוואות שכר ומחירים שמרבים לצטטן..." (שם, 387), כדבריו; ומשום כך, יש סיכוי שמכונת הרגרסיה תפיק הפעם תוצאות יותר טובות. זאת משום שבמודל זה, המחירים והשכר באים כמשתנים בשתי משוואות נפרדות. אמנם, לא מוצגת תיאוריה – ומדובר בסתם מודל טכני, שבודק את "... הקשר בין התאמות בשער החליפין, לבין מנגנוני המחירים והשכר..." (שם) – אבל, אולי הוא יתאר את גורמי האינפלציה והמיתון של שנות השבעים. אם כן, להלן, צמד המשוואות של מודל המחירים והשכר.

משוואה (2) $$p = \alpha_0 + \alpha_1 w + \alpha_2 p_n + \alpha_3 (m - y) + t$$

משוואה (3) $$w = \beta_0 + \beta_1 p + \beta_2 (1/u_{-1}) + \beta_3 (L_a)^2 + \beta_3 d$$

המשתנים הם: (p) הוא שיעור השינוי במדד המחירים לצרכן; (w) הוא שיעור השינוי של השכר הנומינלי; (p_n) הוא שיעור השינוי של מחירי הייבוא; (m) הוא שיעור השינוי של כמות הכסף בהגדרה המצומצמת (M1); (t) הוא שיעור השינוי של המסים העקיפים; (u) שיעור האבטלה; (l_a) הוא משקל העובדים מהשטחים הכבושים בכוח-העבודה; ולבסוף, (d) הוא 'משתנה-דמי' (Dummy) למשתנים של הקפאת שכר (ערך 1 לתקופה של הקפאת שכר, וערך 0 לכל תקופה אחרת). הנתונים המוצבים במודל הם לשנים 1974-1955. מדובר בתקופה שקדמה לאינפלציה שקיבלה 'תנופת גידול עצמאית'.

המודל מראה כוח הסבר גבוה ($R^2 = 0.95$). אבל בסך הכל, עם כל כך הרבה משתנים מסבירים (שמובעים בשיעורי שינוי נומינליים) – לא קשה להשיג ערכים גבוהים של R^2. למרות זאת, שוב הערכים של המדד *t*-statistics הם נמוכים: מלבד

מקדם β_3 (מקדם חלקם של העובדים מהשטחים הכבושים), שהוא בעל ערך גבוה יחסית (11.9), אף אחד מהמקדמים האחרים אינו משמעותי (*t*-statistics הגבוה ביותר הוא 0.11; כלומר רחוק מאוד מהמינימום של 1.96).

מסקנה: שוב, כמו *משוואה* (1), גם *משוואות* (2)-(3) אינן מספקות אישור, ולו למודל פשטני של אינפלציה.

בינתיים הולך וניתק הקשר, בין ההתחלה המבטיחה של המאמר ובין מה שנכתב לאחר מכן: הרגרסיות לא הראו שיש ממש במודל הביקוש וההיצע המרהיב שנִפרש בתחילת המאמר. האינפלציה נותרה מסתורית, ולאחרונה אף החלה לקבל חיים עצמאיים משלה.

אולם, הזן המצרפי הזה של המקרו-כלכלנים ניחן בעור עבה – תכונה חשובה כשמדובר ביועצי ממשלים – וברונו, שאינו מבזבז זמנו על זוטות, ממהר לצרף את משוואות (2) ו- (3) למשוואה סינטטית אחת. אולי משם יבוא עזרו.

משוואה (4) $p = \gamma_0 + \gamma_1(1/u_{-1}) + \gamma_2 (L_a)^2 + \gamma_3 d + \gamma_4 p_n + \gamma_5 (m - y) + \gamma_6 t$

הפעם, נזהר ברונו מלהציג את התוצאות המסכמות של המודל; וכך איננו זוכים לקבל את האומדנים של R^2 ושל *t*-statistics. במקום זאת כותב ברונו: "... מהמודל מתקבל תיאור מדויק למדי של התהליך האינפלציוני הן בשנים המוקדמות יותר, שבהן שררה יציבות מחירים יחסית, והן במשך ההאצה שלאחריהן..." (שם, 388).

לאור ההצלחה של המודלים הקודמים, בתיאור מדויק למדי של התהליך האינפלציוני – ייתכן שברונו התייאש ממדע הרגרסיות, והוא עוסק בהסברים בלבד. אבל גם ההסברים לא מושלמים: מהערת אגב במאמר, מסתבר, שבמודלים (1)-(3) הוצבו רק הנתונים לשנים 1955-1974. כנראה, שאם מציבים סדרות נתונים מעבר לשנת 1974 – "... המודל דלעיל, בצורתו המקורית, **מנבא ביעילות פחותה** את ההתרחשויות באותה תקופה..." (שם, 388).

תרגום: מאמר מרכזי המתפרסם בשנת 1989, והמתיימר להסביר את האינפלציה בישראל (שהתרחשה בעיקר בשנים 1974-1986), טוען שהמודלים האוניברסליים היו 'יעילים' עד 1974 בלבד – כלומר, לתקופה שלא הייתה בישראל אינפלציה. מאחר שהמודלים עד עתה היו כל כך 'יעילים' (בכוח הסברם ובמובהקותם), נותר רק לנחש את טיבן של תוצאות המודלים הללו, כשהוצבו בהם סדרות נתונים לתקופה 1975-1986.

ברונו, מכל-מקום, מצא תחליף ליעילות: לאחר 1974, הוא טוען, המשק הישראלי עבר מהפך: הסקטור 'הריאלי' נפרד מהסקטור 'הנומינלי', ושניהם הפכו לעצמאיים. הנה, גם בישראל החלה לשרור, סוף-סוף, הדיכוטומיה המוניטריסטית המפורסמת, בין הריאליה לבין הנומינליה.

וכך ננטשה לה המטרה המקורית של המאמר: מציאת האשמים לאינפלציה. עימה ננטש גם הניסיון, להפריד בין גורמי ההיצע לבין גורמי הביקוש. המאמר מקבל תפנית חדשה, ונוטש את המודל המקורי. עוברים לחיפוש אחר אשמים חדשים; והפעם, בתחום 'מדיניות הפיחותים'.

"... מאחר וכבר הזכרנו את היחס בין מאזן התשלומים והאינפלציה, באמצעות הפיחותים, נוכל להעלות שאלה הקשורה באותו נושא, והיא: מה מידת הסימטריה שביחס זה בין פיחותים לאינפלציה..." (שם, 388). מאחר שעוברים להסברים ומודלים חדשים, אין שום סיבה

שלא לנטוש את מה שמנסים לשווא להסביר: את האינפלציה הארורה הזאת.

במקום לדון באינפלציה פשוטה ובריאה, מדוע לא לדון **בשיעור השינוי של האינפלציה**?

כאן ראוי לציין כי פעם, אי-שם בעבר הרחוק, היו עדיין כלכלנים ולא רק מכונאי מודלים וטכנאי רגרסיות. כלכלנים אלה ניסו לאמר משהו על המחירים; לעיתים, הם אפילו דיברו על שינויים במחירים. אבל בשנות השבעים – כאשר האינפלציה כבר נחשבה לתופעה קבועה – נכנסו לשוק האקדמי כלכלנים מזן חדש. אלה הנפיקו חידושים ושיערכו מודלים בקצב אינפלציוני. האופנה החדשה הייתה לחקור את **שיעור השינוי באינפלציה**; כלומר, לא את עליית המחירים עצמה, אלא את השינויים שאירעו בקצב המקובל של עליית המחירים. יותר מאוחר, עם כניסת 'תיאוריות ההלם' למיניהן, שוב השתנתה האופנה: עתה ניסו להסביר את 'הקפיצות במדרגת האינפלציה'; כלומר, האינפלציה, כתופעה של עלייה קבועה במחירים, פסקה מלעניין – אלא כשהיא מקבלת מסלול תאוצה עצמאי. המחקר – אם ניתן לכנות בשם זה את המאמרים המרובים – התרכז, במיוחד, בקפיצות הפתאומיות במסלול התאוצה של שיעורי השינוי במחירים. ברונו הולך בדרך כל אופנה: המודל החדש שלו נוטש את האינפלציה הקונבנציונלית, ועובר לבדיקת השינויים בקצב האינפלציה בישראל בשנים 1983-1964.

משוואה (5) $$\Delta p = \delta_0 + \delta_1 \Delta p_{-1} + \delta_2 \Delta p_{-2} + \delta_3 \Delta p_{-3} + \delta_4 \Delta e^{+} + \delta_4 \Delta e^{-}$$

במודל זה, 'ההאצה באינפלציה' מיוצגת על ידי ($\Delta p = p - p_{-1}$), והיא מוסברת במונחי פער הזמן של ערכי האינפלציה עצמה (Δp_{-1} , Δp_{-2} , Δp_{-3}). שני משתנים מייצגים האצה (Δe^{+}) והאטה (Δe^{-}) של השינוי בשער החליפין של השקל.

המאמר – שנפתח בציפיות גדולות לכך שבסופו נוכל, סוף-סוף, להבין את הסיבות לאינפלציה – מסתיים באופנת '**הציפיות האינפלציוניות**'.

על פי האמונה המדעית הזאת, מקורה של האינפלציה נובע מהזיותיהם של בני האדם. היא סתם תקועה לה במוחם – בעוד שלמעשה, היא איננה קיימת. בניסוח אחר: האינפלציה קיימת, פשוט, משום שבני-אדם צופים בדפוסי האינפלציה בעבר ומצפים כי תמשיך בעתיד. לכן ממשיכה האינפלציה להתחולל באופן עצמאי כתופעה 'נומינלית' – בעוד שחוקי ההיצע והביקוש של 'הסקטור הריאלי' ציוו עליה זה-מכבר כי תחדל.

המודל החדש של ברונו הוא מודל של ציפיות אינפלציוניות. זהו מודל שבו מתואר תהליך חסר סיבה ותכלית, שבו מוצבים ערכים עוקבים **של אותו משתנה**, וביניהם קיים קשר פנימי חזק. הוא, בעצם, לא הסביר דבר על האינפלציה. בשפה יותר פשוטה: המאמר משדל אותנו להאמין, *שיש אינפלציה עכשיו משום שהייתה אינפלציה בעבר*. מאותו רגע שנולדה האינפלציה, היא מתנהגת כמו כוכב-שביט שנע לו במסלול עצמאי. זאת אולי הסיבה שבגללה שלחו שמעון פרס ומיכאל ברונו את אברהם 'בומה' שביט לתת בכל ערב הצגה באולפן הטלוויזיה הממלכתית (באותם ימים היה ערוץ אחד בלבד). 'בומה' שביט היה אמור לשדל את ההמון צמא הבידור, להוריד את הציפיות לאינפלציה. רק כך, האמינו, ניתן 'להשתלט' על האינפלציה בעלת החיים העצמאיים משלה. הנה כך, בדור של גלולות נגד הריון ופצצות-מימן מאמינים בטקסים כאלה.

אבל, גם הפעם, לגודל הבושה, האינפלציה הישראלית הערימה על ברונו, ומכונת הרגרסיה הכזיבה. אפילו מודל טאוטולוגי כזה, שמסביר שינוי באינפלציה על ידי שינוי באינפלציה – כוח ההסבר שלו חלש ביותר. מדד R^2 הוא 0.55; והערך הגבוה ביותר של *t*-statistics אינו עובר 0.1 (בהשוואה למינימום המקובל של 1.96).

כל זה אינו מייאש את ברונו; הוא מנסה למחזר את המודל במאמר משותף עם סטנלי פישר שהופיע תחת כותרת – *'התהליך האינפלציוני בישראל: זעזועים והסתגלות'* (*ברונו ופישר*, 1989).

בפרק מתוך המאמר, שנושאו 'דינמיקה של אינפלציה', נפרשת בשנית המסגרת התיאורטית המרהיבה: היא כוללת 'לחצי ביקוש' מתמשכים, שנובעים מבזבזנותה של הממשלה – המרחיבה תקציבים ומאפשרת נזילות גבוהה – וכמובן, נובעים ממדיניות שערי-החליפין שלה.

כל אלה "... גורמים להתמדת הלחץ כלפי מעלה על רמת המחירים ושיעור האינפלציה..." (שם, 403). שיעור אינפלציה זה פוגש ב'זעזוע היצע', והרי לך 'האצה אינפלציונית'. פיזיקה פשוטה.

הפעם, המחברים מצרפים למודל האחרון (מס' 5 לעיל) גם 'גורמי היצע'; הם טוענים, כי 'האצת האינפלציה' (כזכור: $\Delta p = p - p_{-1}$) אמורה להיות מוסברת על ידי 'אינפלציה של עלויות'; מרכיבי 'העלויות' הם משתנים כגון עלייה בשכר (w), מחירי ייבוא (p_n), והערכים של האינפלציה עצמה בפער זמן (p_{-1}). מתקבל המודל הבא, שבו מוצבים ערכים רבעוניים לשנים 1982-1966.

$$\Delta p = \delta_0 + \delta_1 (w - p_{-1}) + \delta_2 (p_n - p_{-1}) \qquad (6)$$ *משוואה*

המחברים מעירים כי: "... ניסיון שנעשה להוסיף משתנים מוניטריים למשוואה לא עלה יפה..." (שם). קשה להבין, מדוע הם כותבים זאת: גם בלי ה'משתנים המוניטריים' הללו המודל נראה רע למדי. המודל כבר כולל שיעור-שינוי של משתנים נומינליים (Δp), וחלק מהמשתנה המוסבר (p_{-1}) מופיע גם כמשתנה מסביר (הוא מופיע בשני אגפי המשוואה). למרות כל ההשתדלות, שוב מופיעים ערכי *t*-statistics נמוכים ביותר (הגבוה ביותר הוא 0.09).

יש להסיק מכך, שאף לא אחד מהמשתנים המסבירים עשוי להיות בעל השפעה משמעותית על שיעור השינוי באינפלציה (Δp). אלא שאז באה הכרזה קצרה אך תקיפה: "... בעוד שגישתנו לדינמיקה של האינפלציה יכולה אולי להסביר תזוזות קצרות-טווח באינפלציה, אין היא מסבירה כשלעצמה את הגורמים המונחים ביסוד שיעור האינפלציה בטווח הארוך..." (שם, 411).

תרגום: המודלים הכושלים הקודמים סיפקו הסברים ל'תזוזות קצרות-טווח באינפלציה' בלבד. עתה, נקבל סוף-סוף הסבר לסיבות היסודיות; אמנם לא הסבר של הסיבות לאינפלציה הפשוטה – אבל לפחות הסבר לתזוזה בשיעור האינפלציה. להלן ההסבר: "... התזוזה בשיעור האינפלציה ממדרגה למדרגה עשויה להיות קשורה בשלוש התפתחויות חשובות: הגידול בגרעון בין שתי המלחמות (1973-1968), האטת קצב הצמיחה לאחר המשבר בשנים 1974-1973, והירידה שחלה, ככל הנראה בביקוש לכסף לאחר 1977..." (שם).

תרגום: מאחר שהתוצר המקומי צמח לאט, ובני-אדם נטו פחות להחזיק בכסף שערכו יורד — הרי שהמכונות להדפסת הכסף של הממשל רק הוסיפו לנזילות, שתרמה להאצת האינפלציה.

בסופו של דבר חזרו המחברים אל חיקה החמים של האמונה הישנה והטובה: אינפלציה, ואחותה החורקת — 'התזוזה בשיעור האינפלציה' — שתיהן נובעות מעודף נזילות, שהיא תוצאה של הזרמות הממשלה.

עם זאת מזהירים אותנו המחברים בכובד ראש, שלא לקפוץ למסקנות נמהרות עקב תגלית חדשנית זאת: "... מאחר שיחס בסיס הכסף בעצמו הוא פונקציה של שיעור האינפלציה, וגם הירידה בשיעור התל"ג עשויה להיות קשורה בחלקה להאצת האינפלציה, אין לפרש את ההשוואה שערכנו במונחים סיבתיים טהורים..." (שם).

בסופם של שני מאמרים מלומדים — מלאים במודלים אופנתיים והסברים רפואיים על הסיבות לאינפלציה — אנו לומדים: כסף עשוי להיות גם סיבה וגם תוצאה של אינפלציה...

נראה, שהדרך הטובה לסכם עשרים שנות כתיבה מקרו-כלכלית על האינפלציה בישראל, תהיה בצורת כותרת, שמרבים להצמיד לקריקטורות זולות: 'ללא מילים'.

שיעור אינפלציית המלים על אודות האינפלציה, שהזרימו כלכלני הזרם המרכזי, קפץ מכל מדרגה אפשרית של נזילות. המלים איבדו את משמעותן. ואולי זאת הייתה הפונקציה העיקרית של המקרו-כלכלנים: למנוע ויכוח רציני על האינפלציה. באמצעות 'פרשנות מקצועית', הם העלימו את תכניה הפוליטיים; ובעזרת מלל אובייקטיבי, הם חיפו על המציאות המעמדית. ביצועיהם היו מרשימים ביעילותם. בעיקר מרשימה הדרך שבה הם הצליחו לשלב חשיבה ליברלית-אינדיבידואלית של שוק ולעגנה כחלק טבעי ב'אינטרס הלאומי'. כך מנציחים אידיאולוגיה דומיננטית. ובינתיים, למרות החוקים הנצחיים, החברה הישראלית והעולם כולו עברו 'שינוי מבני', כלשון הכלכלנים. שבענו מהם. הגיע הזמן לחפש דרך חדשה.

"עד שיהפכו לבעלי הכרה הם לא ימרדו לעולם,
ועד שלא ימרדו הם לא יוכלו להפוך לבעלי הכרה..."
מתוך '1984', ג'ורג' אורוול

פרק חמישי: צמיחתה ושקיעתה של האינפלציה בישראל

א. אינפלציה כתהליך דינמי

פרק זה יעסוק בשני נושאים: ראשית, הוא יציג תיאוריה כללית דינמית של אינפלציה; שנית, הוא יביא ניתוח היסטורי של האינפלציה בישראל.

התיאוריה הכללית, בתמציתה, רואה באינפלציה אמצעי לעיצוב-מחדש של יחסי הכוח בחברה. אינפלציה אינה תופעה מקרו-כלכלית, אלא חלק מתהליך של הצבר הון. הניתוח ההיסטורי מסייע להבין את הסיבות לעליית האינפלציה מרמה של 2% לשנה באמצע שנות הששים ליותר מ-400% באמצע שנות השמונים; הניתוח ממשיך, בסיבות לירידת האינפלציה מאז סוף שנות השמונים עד לדעיכתה לרמה של פחות מ-10% באמצע שנות התשעים.

הניתוח מראה, שהאינפלציה אינה תוצאה של 'עיוותים' במשק, ואינה קשורה ב'עודף ביקוש' או ב'שיווי-משקל' או ב'מדיניות מוניטרית מוטעית'. מעל הכל, ובניגוד לסברה הרווחת, האינפלציה אינה תופעה שניתן לבודדה. היא אינה קטגוריה 'חיצונית' לחברה, אלא חלק בלתי נפרד ממיסוד פוליטי משתנה.

רוב התיאוריות הכלכליות עסקו באינפלציה, כחלק בלתי נפרד מדוקטרינה של מחירים וייצור. כך קרה, שעצם הנחות-היסוד הותירו את מבנה הבעלויות במשק — ואת חלוקת העוצמה בחברה — מחוץ לתיאוריה של האינפלציה.

כדי להבין את התהליך האינפלציוני, נפתח מנקודת-מוצא דומה לזאת של הכלכלנים-הפוליטיים הקלאסיים: לא מתיאוריית מחירים, אלא דווקא מהתחלקות ההכנסות בחברה. מנקודת-פתיחה זאת, המחירים והשינוי-במחירים (אינפלציה) — אינם עומדים כמהות עצמאית; הם משקפים את תהליך החלוקה-מחדש של ההכנסות והם מייצגים את המיסוד-מחדש של יחסי-הכוח המשתנים בחברה.

כפי שתואר בפרק ב', התהליך המרכזי בחברה הקפיטליסטית הוא תהליך הצבר-ההון. המנגנון העיקרי של תהליך זה הוא המאבק לחלוקה-מחדש של השליטה החברתית. כינינו מנגנון זה: **ההצבר הדיפרנציאלי**. זה האחרון מוּנע בעיקר על-ידי קבוצות-ההון הדומיננטיות. האינפלציה היא אחד האמצעים של ההצבר הדיפרנציאלי.

ב. האינפלציה כנתיב בתהליך ההצבר. ניתוח אנליטי

רמת הרווח נקבעת על-ידי הרווח למועסק ומספר המועסקים.[1] הקפיטליסטים יכולים להגדיל את שליטתם ברווח, בשתי דרכים: האחת, הם יכולים **להרחיב** את ההצבר, באמצעות הגדלת גבולות הארגון שלהם, במונחים של יחידות תעסוקה (L); השנייה, הם יכולים **להעמיק** את ההצבר, באמצעות העלאת הרווח ליחידת ארגון קיימת,

---

[1] רווח (Π) הוא מכפלה של רווח למועסק (Π / L) במספר המועסקים (L).
כלומר: $\Pi = (\Pi / L) * (L)$

במונחים של רווח למועסק (Π / L).

הדרך השנייה, של **העמקת** ההצבר, כוללת שלושה מרכיבים: **המירווח** (markup), שמבוטא כאחוז הרווח במכירות; **המחיר**, הנמדד כיחס בין ערך המכירות ובין כמות התפוקה; ולבסוף, **התפוקה למועסק** (בהנחה שכל התפוקה נמכרה). מכאן, שהרווח הוא מכפלה של רוחב ההצבר בעומק ההצבר.

משוואה (1) **רווח = (רוחב ההצבר) * (עומק ההצבר).**
= (תעסוקה) * (רווח למועסק).
= (תעסוקה) * (מירווח * מחיר * תפוקה למועסק).[2]

כדי לעקוב אחר ההצבר הקפיטליסטי, יש להתמקד ביחידות-ההון הגדולות, המצויות במרכז התהליך; אין להסתפק במעקב אחר ההון בכללותו. הדחף העיקרי של ההצבר, בקפיטליזם המבוגר, מתחולל על-ידי קבוצות-ההון הדומיננטיות. אלה קובעות את ׳שיעור-הרווח הנורמלי׳, תוך כדי חתירתן ׳להכות את הממוצע׳ ביחס לשיעור-הרווח של שאר ההון במשק.

בעיני הבעלים של קבוצות-ההון הדומיננטיות, ההצבר נקבע על-פי ההפרש בין השינוי ברווח שלהם ובין השינוי ברווח ׳הנורמלי׳ במשק — בזמן ובמקום מסוים.

כשמדובר בתמונת-העולם של בעלי ההון הדומיננטי — הרי מדובר בעולם יחסי, כלומר ביחס למה שמקובל או למה שראוי בתודעה השלטת. מכאן, שהרווח הדיפרנציאלי ניתן לתיאור כשמבטאים כל מרכיב ב*משוואה* (1) במונחים **יחסיים**; כלומר: באמצעות היחס בין יחידת-הון **דומיננטית** ובין יחידת-הון **ממוצעת** במשק:

משוואה (2) **רווח דיפרנציאלי = (תעסוקה דיפרנציאלית) * (רווח דיפרנציאלי למועסק)**
= [(תעסוקה דיפרנציאלית) * (מירווח דיפרנציאלי * מחיר דיפרנציאלי * תפוקה דיפרנציאלית למועסק)][3]

תהליך ההצבר משתקף, מיידית, ברווח ובנכס הפיננסי. נכס פיננסי הוא, בעצם, ׳הערך הנוכחי׳ של זרם רווחים (או הציפיות לרווח עתידי). מכאן, ניתן להגדיר את שיעור ההצבר: השיעור הכללי של צמיחת הרווח.

מאחר שהמציאות של בעלי ההון הדומיננטי נעה ונדה על גלי הכאוס — הם נאחזים

---

[2] **מירווח** (K), **מחיר** (P), **מכירות** (V), **תפוקה** (Q), **תפוקה למועסק** (A).
ניתן להביע זאת באמצעות היחסים:
מירווח ($K = \Pi / V$), **מחיר** ($P = V / Q$), **תפוקה למועסק** ($A = Q / L$). וכך מתקבלת המשוואה:

משוואה (1)
$$\Pi = L * (\Pi / L)$$
$$\Pi = L * (\Pi / V) * (V / Q) * (Q / L)$$
$$\Pi = L * K * P * A$$

[3] יחידת-הון דומיננטית מבוטאת באותיות הרגילות – ואילו תוספת (a) תבטא את יחידת-ההון הממוצעת.
תעסוקה דיפרנציאלית (L / L_a), **רווח דיפרנציאלי למועסק** [$(\Pi / L) / (\Pi_a / L_a)$],
מירווח דיפרנציאלי (K/K_a), **מחיר דיפרנציאלי** (P/P_a), **תפוקה דיפרנציאלית למועסק** (A/A_a).
וכך מתקבלת המשוואה הבאה:

משוואה (2)
$$(\Pi / \Pi_a) = (L / L_a) * [(\Pi / L) / (\Pi_a / L_a)]$$
$$= (L / L_a) * (K / K_a) * (P / P_a) * (A / A_a)$$

בשוניות הרופפות של הזמן הקלנדרי, כדי לייחס את עצמם אל תמרורים מוכרים כלשהם שנעים ומסתחררים סביבם. מכאן, ששיעור ההצבר **הדיפרנציאלי** מוגדר בעיניהם – כשיעור שבו הצליחה יחידת-הון דומיננטית טיפוסית **לצבור מהר יותר** מאשר יחידת הון ממוצעת.

שיעור ההצבר הדיפרנציאלי, אם כן, הוא ההפרש בין השיעורים של גידול הרווח של שני סוגי ההון: ההון הדומיננטי וההון הממוצע. נסב, לפיכך, את *משוואה* (1) כדי לבטא את שיעור-ההצבר הדיפרנציאלי.

משוואה (3) **הצבר דיפרנציאלי = (שיעור גידול דיפרנציאלי בתעסוקה) + (שיעור גידול דיפרנציאלי של רווח למועסק).**

= (שיעור גידול דיפרנציאלי בתעסוקה) + (שיעור גידול דיפרנציאלי במירווח + אינפלציה דיפרנציאלית + שיעור גידול דיפרנציאלי בתפוקה למועסק).[4]

זו מסגרת תיאורטית, היכולה לשמש בכמה רמות של ניתוח: יחידת-הון דומיננטית; קבוצת-תאגידים דומיננטית; ה׳כלכלה הגדולה׳ בכלל. היא מאפשרת לבחון את תהליך ההצבר ואת מיסוד העוצמה, בכל אחת מהרמות, לא רק כתהליכים נפרדים (שלעתים קשורים זה לזה בקשר חיצוני) – אלא **כשני פנים של אותו התהליך**: בצד ימין של המשוואות מופיעה התגבשות העוצמה. בצד שמאל שלהן מופיע התהליך הכלכלי-פוליטי הקונקרטי שדרכו מתעצבת מחדש העוצמה, כמנגנונים מוסדיים של ההצבר.

כדי להרחיב את שליטתן, עומדות בפני קבוצות-ההון הדומיננטיות שתי דרכים, שעשויות להפוך למגמה כללית במשק – או מה שניתן לכנות: **׳משטרי הצבר׳**.

דרך אחת היא **הרחבת** ההצבר, שבה חותר ההון הדומיננטי להשגת יתרון דיפרנציאלי בתעסוקה ($l - l_a > 0$). דרך זאת מתפצלת לשני נתיבים: נתיב **׳חיצוני׳** ונתיב **׳פנימי׳**.

בנתיב ׳החיצוני׳, ההון הדומיננטי חותר להעלות את התפוקה בקצב מהיר יותר מאשר הגידול הממוצע בתפוקה. נתיב זה הופך למקובל, כשהתנאים הכלליים של הצבר ההון במשק מאפשרים גידול כללי בתעסוקה; או כשהם מאפשרים התפשטות לשטחים חדשים ולענפים, אשר הקבוצות הדומיננטיות לא פעלו בהם קודם-לכן. התרחבות זאת מתנהלת בגבולות שנקבעים על ידי קצב גידול האוכלוסייה – ועל ידי קצב הפרולטריזציה של אותם חלקים בחברה, שעדיין נותרו מחוץ למעגל הקפיטליסטי.

בנתיב השני, ׳הפנימי׳, ההון הדומיננטי חותר להגדלת התפוקה באמצעות מיזוגים, השתלטויות ורכישות של חלקי בעלויות (המגדילות את מספר המועסקים שבשליטת ההון הדומיננטי, אך אינן משנות את סך כל המועסקים במשק). נתיב זה של התרחבות, גם הוא מוגבל – הן על ידי בלמים מוסדיים (כמו חוקים והגבלות בנוסח ׳אנטי-טראסט׳), והן משום שמגיע שלב שבו אין עוד יחידות-הון שכדאי לרכוש ולמזג. באופן כללי, משטר **הרחבת** ההצבר מאופיין ביציבות פוליטית וצמיחה גבוהה, אבטלה נמוכה ואינפלציה נמוכה.

---

[4] האותיות הקטנות של הקטגוריות יבטאו את שיעור השינוי של הקטגוריות שמרכיבות את ההצבר. האות התחתית (a) תשמש שוב לביטוי קטגוריה ממוצעת ביחס לקטגוריה דומיננטית. וכך מתקבלת המשוואה הבאה: *משוואה* (3) $\pi - \pi_a = (l - l_a) + [(k - k_a) + (p - p_a) + (a - a_a)]$

הדרך השנייה הינה **העמקת** ההצבר. זו פועלת, מעיקרה, להעמקה יחסית של שיעור-הרווח למועסק. ניתן להשיג זאת באמצעות שלוש אסטרטגיות: האחת, באמצעות תוספת דיפרנציאלית של תפוקה למועסק, המכונה 'עלייה בפריון' ($a - a_a > 0$); השנייה, באמצעות העלאה דיפרנציאלית של אחוז הרווח במכירות ($k - k_a > 0$); השלישית, באמצעות אינפלציה דיפרנציאלית ($p - p_a > 0$). מנקודת ההשקפה של תורסטיין וֶבלן: כל שלושה המרכיבים של **העמקת** ההצבר מבוססים על 'בלימה אסטרטגית' ישירה, המנוהלת על ידי קבוצות-המפתח, נגד הייצור החברתי בכללותו.

בהשוואה בין שני המשטרים, נראה כי **העמקת** ההצבר הינה שיטה המביאה רווחים גבוהים בטווח הקצר; אולם היא אינה יציבה, ובטווח הארוך אינה ודאית מבחינת תוצאותיה הפוליטיות.

בעוד **הרחבת** ההצבר מבוססת על גידול בכמות המועסקים – **העמקת** ההצבר מבוססת בעיקר על גידול מהיר יחסית של יחידות כספיות של רווח. אלה תלויות פחות במגבלות פיזיות, ויותר נשענות על היכולת הפוליטית והלגיטימציה של קבוצות-ההון הדומיננטיות; כלומר: הן מבוססות על עוצמת ההתנגדות המאורגנת מולן.

היכולת להגדיל את הפריון היחסי ($a - a_a$) נתקלת לעיתים קרובות בקשיים, הנובעים מחוסר היכולת למנוע את הפצת הידע ואת התפוצה של טכנולוגיות. הסיבה לכך, בייחוד בעשורים האחרונים: טכניקות ייצור, בניגוד לתוצר המוגמר, הן קשות להגנה; ולכן, היתרון הדיפרנציאלי של הפריון בייצור נשמר לטווח-קצר בלבד.

העלאה דיפרנציאלית של המירווח ($k - k_a$) היא היכולת של קבוצות-ההון הדומיננטיות, להגדיל את המירווח (אחוז הרווח במכירות) מהר יותר מהגידול במירווח הממוצע.

מנקודת-המבט של כלל החברה, המשמעות של היכולת הזאת היא חלוקה-מחדש של ההכנסות לרעת ההכנסות של השכירים. אמצעי זה נתפש כעימות גלוי וישיר בין השכר לבין ההון, בנוסח המאה התשע-עשרה; אמצעי זה מתלווה בדרך-כלל לאמצעי השלישי של **העמקת** ההצבר, המקובל ביותר במאה העשרים – הלא הוא העלאת המחירים: האמצעי של האינפלציה.

אינפלציה דיפרנציאלית ($p - p_a$) היא יכולתן של קבוצות-ההון הדומיננטיות להעלות את מחיריהן יותר מהר מאשר העלייה הממוצעת של המחירים במשק. זהו האמצעי המהיר ביותר כדי להגדיל ללא הגבלה, לכאורה, את יחידות הרווח הכספי. מכאן שבתקופה אשר בה שורר תהליך של **העמקת** הצבר – ההצבר הדיפרנציאלי נשען על שני מרכיבים עיקריים: על צמיחה דיפרנציאלית בחלקו של הרווח בתוצר (מירווח דיפרנציאלי), ועל הפרשים בשיעור האינפלציה (אינפלציה דיפרנציאלית).[5]

תהליך **העמקת** ההצבר מאפיין את הקפיטליזם של המאה העשרים; לכן, מאופיין הקפיטליזם התאגידי מאז תחילת המאה העשרים בנטייה מתמדת לאינפלציה. אין פירושו של דבר, שהאינפלציה בקפיטליזם הינה בלתי-נמנעת או שהיא 'מועילה' לקפיטליזם. לא קיים קשר לינֵארי בין קצב ההצבר ובין האינפלציה. אינפלציה נמוכה-

---

[5] בהנחה שעליית הפריון הדיפרנציאלי ($a - a_a$) ניתנת להזנחה – הצגת ההיפותזה בניסוח פורמלי תהיה:

משוואה (4) $$\pi - \pi_a \approx (k - k_a) + (p - p_a)$$

יחסית עשויה, אמנם, להועיל להצבר דיפרנציאלי; אך אינפלציה דוהרת יכולה לפגוע בלגיטימציה של המבנה המעמדי, לפורר את הסדר הפוליטי שעליו נשענים יחסי הסמכות, ולפגוע בתהליך ההצבר.

הקפיטליזם נזקק ללגיטימציה שמספקים המוסדות החברתיים שלו; לגיטימציה זו נשענת בעיקר על כתפי שכירים, הרואים עצמם כשכבת ביניים. אלה-האחרונים עלולים לראות עצמם כנפגעים מן הסדר האינפלציוני, ולהביע אי-אמון במשטר. גם בעיני בעלי-ההון, 'עלות' האינפלציה עשויה להיראות, בתנאים מסוימים, גדולה מדי (במונחים של אובדן רווחים דיפרנציאליים). או-אז תהפוך האינפלציה ל'שד אינפלציוני' ול'אויב הציבור שיש לגרשו'.

משטר של **הרחבת** ההצבר נראה יותר יציב, ומעורר פחות התנגדות. צמיחה כללית במשק יכולה, אמנם, להחליש את שיתוף-הפעולה המוסדי של העסקים ולגרום התפוררות בקואליציות של בעלי-ההון — ובכך לרופף את שליטתם היחסית במחירים.

בכל-זאת, לצמיחה נטולת-אינפלציה יש יתרון: היא מעלימה את הקונפליקט בין שכר לבין הון; ובעיקר, היא אינה מאפשרת התפתחות של תודעה פוליטית אלטרנטיבית. התוצאה היא, שמשטר **הרחבת** ההצבר מסייע לחזק את ההגמוניה של התודעה העסקית ואת המוסדות העסקיים בחברה. ברור שתהליך ההתרחבות הדיפרנציאלית מגיע לסופו, הן מבחינת השטחים החדשים והן מבחינת הרכישות והמיזוגים. וכאשר תם מחזור ההתרחבות, הנטייה אל עבר **העמקת** ההצבר הופכת לדומיננטית.

במבט רטרוספקטיבי ארוך-טווח — האינפלציה היא האמצעי הגמיש ביותר, ההופך במרוצת הזמן לאמצעי ההכרחי ביותר, של ההצבר.

ג. המקרה (הלא-מיוחד) של האינפלציה בישראל

האינפלציה של ישראל יכולה להיות מקרה פשוט לניתוח — אילולא האיפיונים המיוחדים שלה, בכל הקשור להסתרה שיטתית של מידע.

על פי תיאוריית ההצבר, הצעד הראשון להבנת האינפלציה הוא חקירת מבנה המשק והתפלגות השליטה בו. השאלה האמפירית המרכזית, במחקר מסוג זה, היא: **'מי מרוויח כמה?'**

התשובה דורשת מידע סטטיסטי בדבר התפלגות ההכנסה; אלא שהרשויות השונות בישראל שוקדות בכל מאודן להעלים מידע זה. אמנם, מפעם לפעם מתגלים נתונים מפתיעים בסודיותם — כמו שמותיהם המפורשים של ראשי השב"כ והמוסד, או מספר ראשי-החץ הגרעיניים שבידי משרד הביטחון. התפלגות ההכנסה הלאומית בישראל, לעומת זאת, נותרה סוד אפל; הוא קשור, מן הסתם, בבטחונם של בעלי הביטחון הלאומי.

ישראל, הייתה מהראשונות בעולם שניהלו חשבונאות-לאומית מסודרת על פי המתכונת הקיינסיאנית; אולם, מלכתחילה, הייתה זאת חשבונאות צרה של **הוצאה לאומית** בלבד.

עד עתה, אין חשבונות שנתיים או רבעוניים של **הכנסה לאומית**. אין אפשרות לדעת,

כמה מתוך התוצר הלאומי נצרך על ידי השכר, הרווח, הרנטה, הריבית והכנסות המנהלים. אין לחלום אפילו על פירסום מידע שיטתי בדבר התפלגויות שונות — לפי גודל ההון או גודל הפירמות, במונחים של הכנסה, תפוקה, ייצוא, תעסוקה, חוזים ממשלתיים, סובסידיות, מיסים. לעומת זאת, ניתן למצוא שפע של 'מחקרים' שוטפים של 'המוסד לביטוח לאומי' על גרורותיו השונות: פרסומים 'סוציאליים' עלובים על 'העוני' ועל עשירונים ועל הסובסידיות למשקי-בית.

בעשרות שנות מחקר חברתי יומרני למדי ועתיר פרסומים, של חוקרים אקדמיים ומכוני-מחקר, לא נעשה אפילו מיפוי חד-פעמי של מבנה חלוקת-ההכנסות ומבנה יחסי-השליטה. גם לאחר התעוררות 'המודעות החברתית', כלומר האתנית והמינית (המגדרית), לא נעשה שום מחקר רציני בנושא.

למרות הכל, ניתן לעקוף את מכשולי העלמת המידע הללו בעזרת אומדנים ואינדיקטורים שונים; הם אולי אינם מדויקים, אולם יש בהם כדי לאפשר לימוד המגמות הכלליות בחלוקת-ההכנסה.

לצורך הניתוח, נשתמש בחלוקה בין 'הכלכלה הגדולה' לבין שאר המשק. אומדן 'הכלכלה הגדולה' ייעשה באמצעות חמש קבוצות-ההון המרכזיות של ישראל בסוף שנות השמונים: קבוצות 'הפועלים', 'כור', 'לאומי', 'אי.די.בי' ו'כלל'.

תהליך ההצבר הדיפרנציאלי מתואר, בספר זה, כיחס שבין יחידת-הון דומיננטית ובין יחידת-הון ממוצעת במשק; מכאן, שניתן לאמוד את תהליך ההצבר בישראל באמצעות בחינת התנודות ביחס שבין הרווחים של פירמה דומיננטית 'טיפוסית' (מחמש קבוצות-ההון המרכזיות) ובין הרווחים של פירמה ממוצעת במשק.

המרכיבים העיקריים של ההצבר מתבססים על היחסים המתוארים ב*משוואה* (2) לעיל, כלומר: **רווח דיפרנציאלי הוא מכפלה של תעסוקה דיפרנציאלית (רוחב) ברווח דיפרנציאלי למועסק (עומק).**[6]

נתחיל מאומדן **הרווח הדיפרנציאלי** (Π/Π_a). במונה, מצוי הרווח של פירמה דומיננטית 'טיפוסית' (Π); הוא מחושב כסך-כל הרווח הנקי של חמש קבוצות-ההון המרכזיות, כשהוא מחולק בחמש.[7] במכנה מצוי הרווח הממוצע של פירמה במשק בכללו (Π_a), והוא מחושב בדרך יותר מסובכת; מאחר שאין נתונים מספיקים, אנו אומדים את הרווח בהכנסה-הלאומית בדרך הבאה: מפחיתים את ההכנסות משכר, ממיסי-החברות וממס-ההכנסה של העצמאים. התוצאה היא אומדן ההכנסות שלא-מעבודה. הכנסות אלה כוללות, בנוסף לרווח הנקי של הפירמות, גם את הכנסות העצמאים ואת ההכנסות מרנטה ומריבית בכלל המשק.[8]

עתה, אם נחלק את סך ההכנסות שלא-מעבודה בסך-הכל מספר המפעלים

---

[6] **רווח דיפרנציאלי** (Π / Π_a), **תעסוקה דיפרנציאלית** (L / L_a),
רווח דיפרנציאלי למועסק [$(\Pi / L) / (\Pi_a / L_a)$]

[7] על דרך איסוף הנתונים ובדיקת אמינותם: *Rowley, Bichler and Nitzan* (1988)
וכמו כן: *Bichler and Nitzan* (1996a)

[8] מאחר שהרווח הינו המרכיב הפחות יציב בתוך קטגורית ההכנסה שלא מעבודה, התנודות שלו (אם כי לא הרמה שלו) נוטות להיות הדומיננטיות; ומכאן, הן גם נוטות להיות בעלות קשר חזק עם התנודות של סך ההכנסות שלא-מעבודה.

התעשייתיים (האחרונים מהווים אומדן לסך הפירמות במשק)[9] – נקבל אומדן של רווח ממוצע לפירמה במשק הישראלי (Π_a). עד כאן, אומדן **הרווח הדיפרנציאלי** (Π/Π_a).

תהליך **הרחבת** ההצבר משתקף בשינוי **התעסוקה הדיפרנציאלית**. מדד זה אמור להשתקף ביחס שבין תעסוקה בפירמה דומיננטית טיפוסית (L) ובין תעסוקה ממוצעת בפירמה בכלל המשק (L_a). שוב, אין בידינו נתונים על סך התעסוקה בחמש קבוצות-ההון הגדולות בישראל; ולכן, אין לנו נתונים להציב במונה.

באשר להצבת הנתונים במכנה, המצב אינו יותר טוב: אמנם קיימים נתונים על סך-כל המועסקים במשק, אך אין בידינו נתונים על המועסקים בסקטור העסקי. כמו-כן, לא מתפרסמים נתונים על מספר הפירמות הפעילות. מכאן, שיש לנקוט דרך לא-ישירה כדי לאמוד את תהליך השינוי של **התעסוקה הדיפרנציאלית**.

נשתמש בנתונים שמספקת הל.מ.ס ב׳סקרי התעשייה והמלאכה׳. כבר נאמר לעיל, כי הל.מ.ס עוסקת בקטגוריות מיושנות של המאה התשע-עשרה; עורכי הסקר כפויים לעסוק ב׳מפעלים׳, שמייצגים ייצור פיזי – ולא ביחידות עסקיות, המייצגות בעלות מופשטת. בכל-זאת, ניתן לעשות שימוש בנתונים האלה: הסקר מפריד בין מפעלים ׳גדולים׳ (המעסיקים יותר מ-300 בני אדם) לבין שאר המפעלים במשק (המעסיקים 5 עד 299 בני אדם).

שרטוט ה׳1 מציג שני מדדים לא-ישירים, לגבי החלק היחסי של התעסוקה בקבוצות-ההון הגדולות מתוך כלל המשק. המדד הראשון מתאר את חלקם של המועסקים במפעלים ׳הגדולים׳ מתוך כלל המועסקים בתעשייה (הנתונים מתוקננים: 1952=100). ניתן להניח, שהמפעלים ׳הגדולים׳ בסקר משקפים את תנודות התעסוקה בקבוצות-ההון המרכזיות של ׳הכלכלה הגדולה׳ – ואילו כלל המפעלים בתעשייה משקפים את התנודות של כלל התעסוקה במשק.

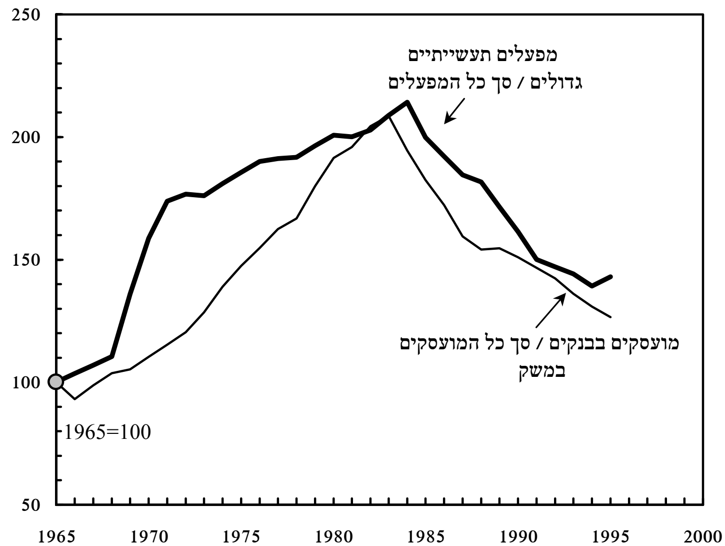
הנחה זאת נבדקת ב*שרטוט ה׳1* באמצעות המדד השני. המדד מציג את חלקם של המועסקים בסקטור הבנקאות מתוך כלל המועסקים במשק. יש לזכור, שקבוצות-הבעלות הדומיננטיות שולטות בסקטור הבנקאות. אם נכונה היא ההנחה שלנו, בדבר הקשר ההדוק בין קבוצות-ההון המרכזיות ובין המפעלים ׳הגדולים׳ – יש לצפות, שיתקיים קשר הדוק בין התנודות בתעסוקה בסקטור הבנקאות ובין התנודות בתעסוקה במפעלים ׳הגדולים׳. קשר כזה עשוי להצביע על השינויים בתעסוקה ב׳כלכלה הגדולה׳ ביחס לכלל המשק.

---

[9] אין נתון רשמי, המעוגן באופן שיטתי בסקרים על מספרן של הפירמות בישראל. לעומת זאת, ל.מ.ס מפרסמת באופן שוטף ׳סקרי תעשייה ומלאכה׳, הכוללים בין השאר את סך-הכל מספר המפעלים. ׳*מפעל*׳ הוא יחידת-ייצור פיזית, ולא יחידה עסקית כמו ׳פירמה׳. מאידך גיסא, מאחר שרוב הפירמות בישראל הינן קטנות ומחזיקות במפעל בודד – המספר הכללי של הפירמות במשק נוטה להשתנות יחד עם התנודות בסך-הכל מספר המפעלים. באופן דומה: אף כי מדובר בסקטור התעשייתי הכולל רק חלק מסך הפירמות במשק – התנודות המחזוריות במספרי הפירמות בסקטור זה (כתוצאה מהתאגדויות חדשות, מיזוגים, פיצולים ופשיטות-רגל) נוטות לנוע במקביל לסקטורים אחרים במשק.

שרטוט ה׳ 1

תעסוקה דיפרנציאלית

הערה: מפעלים ׳גדולים׳ מוגדרים כמעסיקים מעל ל-300 עובדים. סך כל המפעלים מעסיקים מעל 5 עובדים. מקור: בנק ישראל; למ״ס.

ואכן, על פי *שרטוט ה׳1*, נראה שקיים קשר הדוק למדי בתנודות של שני מדדים אלה, במרוצת שלושה עשורים. ניתן להסיק מכך, באופן ארעי, שנתוני התעסוקה במפעלים ׳הגדולים׳ (על פי סקרי תעשייה ומלאכה) מספקים אומדן סביר לתנודות בתעסוקה בקרב קבוצות-ההון הגדולות. אנו מניחים (כפי שהסברנו בהערה 9), כי התנודות שנרשמו לאורך השנים, במספר של הפירמות התעשייתיות, משקפות את התנודות במספר של הפירמות בכלל המשק.[10]

על בסיס הנחות אלה, ניתן לאמוד את **התעסוקה הדיפרנציאלית** בדרך הבאה: אומדן של התעסוקה בקבוצת-הון דומיננטית ׳טיפוסית׳ (L) מתקבל, מחישוב סך-הכל המועסקים במפעלים ׳הגדולים׳ בתעשייה וחלוקתו בחמש; אומדן התעסוקה של פירמה ממוצעת במשק (L_a) מתקבל, מֶחלוקת סך הכל המועסקים בתעשייה בסך-הכל מספר המפעלים; כשמחלקים את המדד הראשון במדד השני, מקבלים את אומדן **התעסוקה הדיפרנציאלית** (L/L_a). אומדן זה משקף את התנודות בתעסוקה, מנקודת-המבט של בעלי קבוצות-ההון הדומיננטיות במשק.

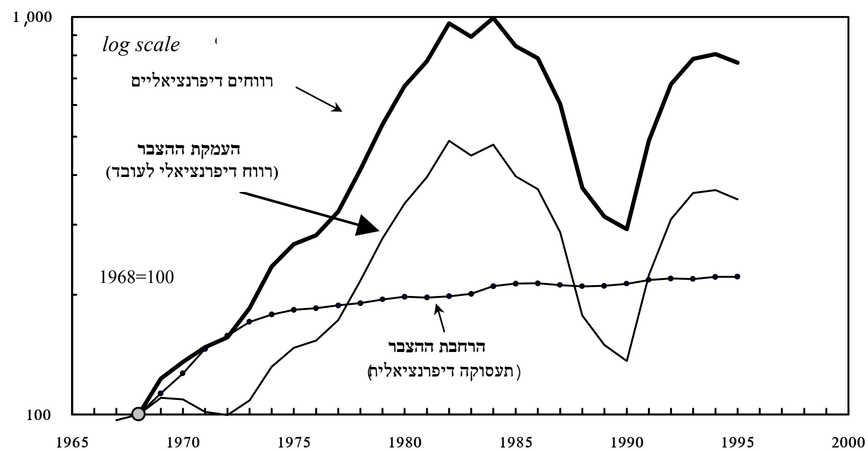
[10] ברור שבקפיטליזם המבוגר, חלקה של התעסוקה בסקטור השרותים עלה ביחס לסקטורים התעשייתיים והחקלאיים, שהיו המובילים בראשיתו של הקפיטליזם; אך אנו עוסקים בעיקר **בתנודות** התעסוקה בסקטור התעשייתי, ואלה משקפות גם עתה את התנודות בשאר הסקטורים במשק.

המרכיב השני של ההצבר הוא **הרווח הדיפרנציאלי למועסק**. מדד זה מתקבל על ידי חישוב הרווח הדיפרנציאלי לפירמה (Π/Π_a), וחלוקתו בתעסוקה הדיפרנציאלית לפירמה (L/L_a). **הרווח הדיפרנציאלי הוא אפוא** $(\Pi / L) / (\Pi_a / L_a)$.

שרטוט ה׳2 מתאר את כל שלושת המרכיבים של ההצבר בישראל, לאורך שלושה עשורים מאז אמצע שנות השישים (כשהם מוצגים על סקלה לוגריתמית).[11] תהליך **העמקת** ההצבר מתואר באמצעות התנודות בעקומה התלולה, אשר השיפוע שלה משקף את **שיעור השינוי ברווח הדיפרנציאלי למועסק** $[(\pi / l) - (\pi_a / l_a)]$.

שרטוט ה׳2

סוגי ההצבר הדיפרנציאלי

הערה: מוצגות כממוצעים נעים של 3 שנים משנת בסיס 1968=100

מקור: דו"חות רווח והפסד של קבוצות-ההון הגדולות; בנק ישראל; למ"ס.

תהליך **הרחבת** ההצבר מתואר באמצעות תנודות העקומה בעלת המסלול המתון, אשר השיפוע שלה משקף את **שיעור השינוי בתעסוקה הדיפרנציאלית לפירמה** $(l - l_a)$.

על פי השרטוט, נראה כי שנות השבעים המוקדמות היוו פרשת דרכים בתהליך ההצבר בישראל. עד אז, רוב ההצבר נבע מהתרחבות התעסוקה והייצור. ׳הכלכלה הגדולה׳ עדיין לא התגבשה; משום כך הרווח למועסק ב׳כלכלה הגדולה׳ גדל, פחות או יותר, במקביל לשיעור הגידול הממוצע של כלל המשק. האמצעי העיקרי היה: **הרחבת** ההצבר הדיפרנציאלי.

---

[11] בסולם לוגריתמי, שיפוע העקומה בכל סידרה עתית מתייחס לשיעור-השינוי היחסי של עצמה: ככל שהעקומה יותר תלולה, כן שיעור השינוי הוא יותר מהיר. לשם השוואה, המדדים מובעים במונחים של ממוצע נע של שלוש שנים; הם מתוקננים על בסיס של שנת 1968.

למן אמצע שנות השישים ועד לתחילת שנות השבעים, עלתה התעסוקה הדיפרנציאלית בתלילות; זאת, באמצעות הרחבה יותר מהירה של התעסוקה ב׳כלכלה הגדולה׳, יחסית לגידול התעסוקה בכלל המשק. מאז סוף שנות השישים ועד תחילת שנות השבעים פנה תהליך ההתרחבות אל עבר הנתיב ׳**הפנימי**׳ שלו. ההצבר חדל להתבסס על התרחבות הביקוש הכללי במשק; הוא עבר לנתיב של רכישות, מיזוגים והשתלטות על ענפים ועל פירמות מובילות בענפים. במלים אחרות: הוא נשען בעיקר על תוספת מועסקים ב׳כלכלה הגדולה׳, ולא על גידול התעסוקה והביקוש בכלל המשק.

הייתה זאת תקופת ההתגבשות של קבוצות-ההון הדומיננטיות של ישראל, שהתחוללה במקביל לתמורות שהתחוללו בחברה הישראלית. הן היטיבו לנצל את התהליכים הללו: את תקופת המיתון של אמצע שנות השישים; את העלייה הגדולה בביקוש הצבאי הממשלתי, שלאחר מלחמת יוני 1967; את גל המכירות של הפירמות הממשלתיות; ואת כניסת הפועלים והצרכנים הפלסטינים מהשטחים הכבושים. כל אלה סייעו בידם להשתלט על מוקדי ההצבר במשק.

תהליך **הרחבת** ההצבר הביא לשיעורי צמיחה גבוהים ולשיעורי אינפלציה ואבטלה נמוכים. תהליך זה התאפשר נוכח הגירה מסיבית של כוח-עבודה זול; בגלל שילומים ופיצויים מגרמניה; וגם, בסוף התקופה, בגלל כוח-העבודה והביקוש של הפלסטינים מהשטחים הכבושים.

למן אמצע שנות השבעים, הסתמנו גבולות משטר ההצבר: תהליך הפרולטריזציה של ההגירה הסתיים; זרם ייבוא-ההון האזרחי הזול הגיע לקיצו; הפרולטריזציה של הפלסטינים מוצתה. וכאשר שכך גל הרכישות והמיזוגים, קבוצות-ההון השתלטו על ענפי המפתח והתגבשו לִמקשה מרוכזת. ׳המשטר הישן׳ גווע ומשטר **העמקת** ההצבר הפך לדומיננטי, עד לסוף שנות השמונים.

ד. *האינפלציה של שנות השבעים והשמונים*

בשנות השבעים והשמונים, שרר משטר של **העמקת** ההצבר. במשטר זה, ההצבר מתבסס בעיקר על חלוקה-מחדש של צמיחת הרווח למועסק.

נחזור למרכיבים של **העמקת** ההצבר ב*משוואה* (3):

העמקת ההצבר = שיעור גידול דיפרנציאלי ברווח למועסק

= שיעור גידול דיפרנציאלי במירווח + שיעור גידול דיפרנציאלי במחיר +

+ שיעור גידול דיפרנציאלי בתפוקה למועסק

יש להניח כי שיעור הגידול הדיפרנציאלי בתפוקה למועסק $(a - a_a)$ לא היה המקור העיקרי של ההצבר. יש אפילו מקום להנחה, כי הוא נטה לאפס. אמנם, אין בידינו נתונים ישירים; אך אנו יודעים שמאז סוף שנות השבעים ובמרוצת שנות השמונים, גדל התוצר המקומי לנפש בשיעור ממוצע של 1.4% לשנה – בעוד שבמשק הצנוע יחסית של שנות החמישים והשישים וראשית שנות השבעים, התוצר המקומי לנפש גדל בשיעור ממוצע של 6% לשנה. בשנות החמישים והשישים, הייתה עלייה מתמדת בפריון; ואילו בשנות השבעים והשמונים ירדה קרנם של המהנדסים, ועלתה חשיבותם של מנהלי טכנולוגיות המימון. תהליך ההצבר התבסס עתה בעיקר על שני מרכיבים: על **שיעור הגידול הדיפרנציאלי במירווח** $(k - k_a)$ ועל **אינפלציה דיפרנציאלית** $(p - p_a)$.

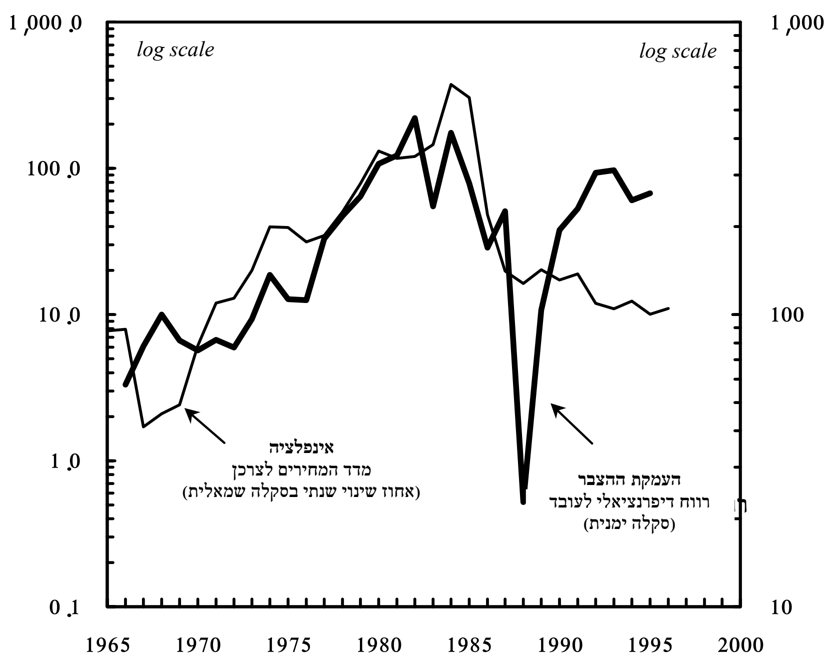
בהעדר פרסום של נתונים נפרדים על המירווחים ועל העלאת המחירים של קבוצות-ההון הגדולות, אין בידינו מדדים ישירים; אך ניתן לתאר את התהליך באמצעים עקיפים.

שרטוט ה׳3 מציג את שיעור האינפלציה במשק (הנמדד כשינוי השנתי של מדד המחירים לצרכן), ומולו מוצג הרווח הדיפרנציאלי למועסק (המבוסס, כזכור, על שילוב נתוני הפירמות, החשבונאות הלאומית והסקטור התעשייתי).

שתי הסדרות בשרטוט מראות קשר חיובי חזק למדי, לאורך שנות השבעים והשמונים; מאז סוף שנות השמונים, הקשר נפרם: האינפלציה ירדה באורח עקבי, בעוד שהרווח למועסק צמח במהירות מחדש. הקשר החיובי בין שני המדדים בתקופה הראשונה, נובע מסיבות שונות, אולם הסיבה הישירה היא, שבתקופה שבה עולה רמת המחירים הממוצעת במשק — מצליחות קבוצות-ההון המרכזיות במשק להעלות את מחיריהן יותר מהר מהממוצע: הן מחוללות אינפלציה דיפרנציאלית ($p - p_a > 0$).

שרטוט ה׳3

אינפלציה והעמקת ההצבר

מקור: דו״חות רווח והפסד של הקבוצות הגדולות; בנק ישראל; למ״ס.

יש להדגיש כי גם בהעדרה של אינפלציה דיפרנציאלית ($p - p_a = 0$), יכול להתקיים הקשר החיובי. זה עשוי לקרות, כאשר יש קשר חיובי בין האינפלציה לבין הגידול הדיפרנציאלי במירווח: כאשר האינפלציה עולה, קבוצות-ההון המרכזיות מצליחות להעלות את המירווח מהר יותר מהממוצע ($k - k_a > 0$); וכאשר האינפלציה נופלת, המירווח שלהן נופל מהר יותר מהממוצע ($k - k_a < 0$), כפי שאכן אירע באמצע שנות השמונים.

כמובן, שני מרכיבי ההצבר — הן של האינפלציה הדיפרנציאלית והן של המירווח הדיפרנציאלי — עשויים לפעול במקביל.[12] כפי שנראה בהמשך, אכן, זה היה המקרה הישראלי.

ה. *צמיחתה של אינפלציה: עסקי ביטחון*

הטענה, שאינפלציה דיפרנציאלית מגדילה את ההצבר הדיפרנציאלי, נראית ממבט ראשון כמנוגדת להיגיון הפנימי של הצבר ההון. הייתכן שקבוצות-הון, ואפילו בעלות כוח שוק, יעלו את המחירים מהר יותר מהממוצע ($p - p_a > 0$)? האם אסטרטגיה זאת לא תכרסם ביכולת הרחבת השוק שלהן, ביחס לבעלי-ההון אחרים ($l - l_a < 0$)?

נראה כי קבוצות-ההון הגדולות בישראל התפתו, לנצל את חולשתו של ממשל ׳הליכוד׳ שהותיר בידיהן את הניהול המעשי של קצב עליית המחירים. הן ניצלו את יכולתן להכתיב הפרש גבוה בשיעור-השינוי של המחירים ($p - p_a$), וגררו את המשק לאינפלציה גבוהה.

על פי הסבר זה, הדחף להישען על אינפלציה דיפרנציאלית נובע פשוט מחוסר יכולתם של בעלי ׳הכלכלה הגדולה׳ למסד ביניהם דפוסי הסכמה. הם לא השכילו להתאחד ולמסד אינפלציה קבועה — כך שזאת לא תגלוש ל׳מצעד איוולת׳, אשר יאיים על עצם שיטת ההצבר שבשליטתם.

הסבר זה הוא חלקי בלבד. במציאות הכלכלית-פוליטית של ישראל בשנות השבעים והשמונים, היו שני תחומי מפתח שבהם שלטו קבוצות-ההון הדומיננטיות; ובתחומים אלה, בעיקר, התרחש תהליך העמקת ההצבר: **נשק ופיננסים**. בתחומים אלה הייתה

---

[12] לצורך הוכחתה של טענה זאת – יש למצוא קשר חיובי חזק, בין חלוקה מחדש דיפרנציאלית של הכנסות ($k - k_a$) ובין אינפלציה דיפרנציאלית ($p - p_a$). אף כי קשה להשיג מידע שיטתי הנוגע למהות יחסי הבעלות בחברה המודרנית, נראה שההיפותזה מקבלת אישור דרך מדדים לא-ישירים. בדיקת נתוני התעשייה בארה״ב מראה שהשפעת הרווח למכירה על מדד המחירים הכללי היא חיובית, והיא גדלה ביחס ישר לגודל התאגידי. במלים אחרות: ככל שהפירמה יותר גדולה, כך גדֵלה יכולתה של הפירמה להעלות את חלקה ברווח ממכירות מתוך אחוז נתון של עלייה ברמת המחירים הכללית.

רגרסיית OLS אומדת את המשוואה $K = C + \alpha p$

(k) **הוא החלק של הרווח במכירות.** (α) **שיעור השינוי בתפוקה לעובד.** (p) **שיעור השינוי ברמת המחירים.** (C) **הוא המקדם הקבוע** (נקודת חיתוך הצירים של קו הרגרסיה).

הרגרסיה הורצה על הסקטור התעשייתי בארה״ב על פי נתונים רבעוניים של השנים 1973-1988. הרגרסיה אמדה את (α) = 0.16 לפירמות קטנות בעלות נכסים בסך 5-10 מיליון דולר; α = 0.45 לפירמות גדולות בעלות נכסים של יותר ממיליארד דולר. גם הקשר בין המירווח ובין האינפלציה התחזק ככל שהפירמה גדלה יותר. מדד t-statistic של (α) עולה מ-2.6 לפירמות בעלות נכסים בסך 5-10 מיליון דולר, ומגיע ל-6.5 לפירמות בעלות נכסים של יותר ממיליארד דולר. מדד (R^2) האומד את עוצמת הקשר עולה מ-0.1 לפירמות הקטנות, ומגיע ל-0.42 לפירמות הגדולות (במפורט: *Nitzan*, 1992).

תשלובת מרשימה של קשרי-גומלין בין המרכיבים שאיפיינו את המשטר: ביטחון לאומי, פוליטיקה מיליטריסטית, סיוע-חוץ מסיבי של הממשל האמריקני, הגנה ממשלתית מפני ייבוא, סיבסוד מקומי ורווחים דיפרנציאליים.

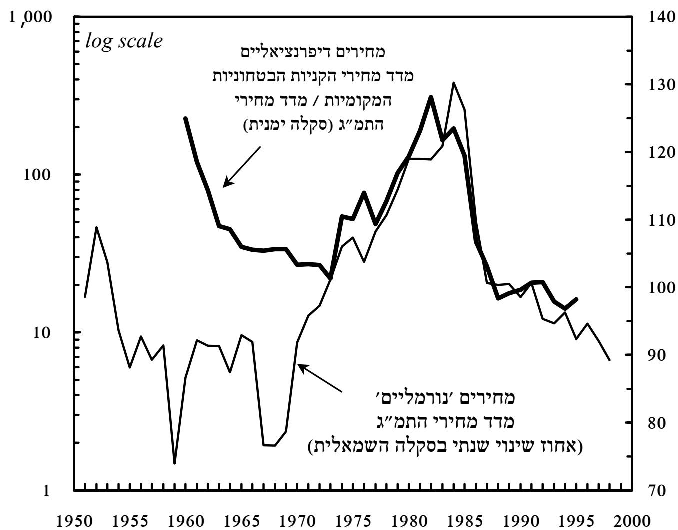
נבחן, תחילה, את התפתחותו של הקשר **בין עסקי הנשק ובין עסקי האינפלציה.**

שרטוט ה׳4 מציג, מצד אחד, את האינפלציה הכללית במשק, אשר נמדדת כשיעור עליית מחירי התמ״ג (GDP deflator); מולה מוצגים המחירים היחסיים (או ׳הריאליים׳, כפי שמכנים זאת) של הקניות הצבאיות במשק הישראלי.[13]

התמונה העולה *משרטוט ה׳4* נראית מרשימה בחדותה. מסתבר, כי עד לתחילת שנות השבעים, העלייה במחירי הקניות הצבאיות הייתה נמוכה מהאינפלציה הכללית במשק. פירושו של דבר, שהמחירים ׳הריאליים׳ של הנשק נפלו בתלילות בתקופה זאת.

שרטוט ה׳4

אינפלציה דיפרנציאלית

מקור: למ״ס.

ייתכן שההסבר לירידה היחסית במחירי הקניות הצבאיות נעוץ בהסתרת מידע ממשלתי, שיועדה להסוות את רמת ההוצאות הבטחוניות. ייתכן גם הסבר אחר, תמים

---

[13] המחיר היחסי נמדד באמצעות חלוקת מדד מחירי הקניות הבטחוניות במדד מחירי התמ״ג. מחירי הקניות הצבאיות חושבו על בסיס השינויים במדד מחירי התמ״ג, ולא על ידי ייחוסם למדד המחירים לצרכן (CPI), משום שמדובר בהוצאה ממשלתית ולא בהוצאה של צרכנים פרטיים.

למדי: עדיין לא השתררו בישראל מוסדות 'העסקיות' ו'המנג'ריאליזם' — והנשק עוד לא הפך לעסק; או, בלשוננו: הוא טרם התגלגל להון.

על-פי ההיגיון של ההון ובעליו — ניתן להניח שהתחום הצבאי היה עדיין בעל משמעות 'תעשייתית' טהורה, והוקדשו מאמצים רבים להעלאת הפריון בתחום הזה. אם אנו מניחים שהתחום עדיין לא נוגע בעסקיות, בתקופה ההיא — רוב העלייה בפריון תורגמה, פשוט, לירידה יחסית במחירי הנשק. מסתבר, אם כן, שלא תמיד היה הנשק בישראל נחלתם הבלעדית של שודדי דרכים.

כך או אחרת, מאז תחילת שנות השבעים — עם השתלטות קבוצות-ההון הדומיננטיות על עסקי הנשק — חל שינוי: לא רק שמחירי הקניות הצבאיות פסקו מלרדת באופן יחסי לרמת המחירים הכללית במשק, אלא שהם התחילו להשתלב במגמה הכללית של האינפלציה. ואכן, עסקי הנשק היוו כנראה אחת הדרכים המרכזיות ששימשו את קבוצות-ההון הדומיננטיות להשגת שליטה על מנגנון האינפלציה הדיפרנציאלית (p - p_a > 0).

מאז אמצע שנות השמונים, המצב התהפך. האינפלציה הכללית ירדה (מסיבות שנסביר בהמשך הפרק), כשהיא לוחצת כלפי מטה את מחירי הקניות הבטחוניות. לחץ זה היה חזק הרבה יותר מאשר בסקטורים האזרחיים. הלחץ נבע לא רק מתחרות על משאבים ציבוריים, אלא גם מקבוצות הנשק המרכזיות בארה"ב; אלה נמצאו, מאז סוף שנות השמונים, באיום תקציבי כבד נוכח הפשרת הסכסוך בין ארה"ב ובין בריה"מ ונוכח התפרקות ברית-ורשה. במציאות פוליטית זאת, נשחק כוחן של קבוצות-ההון המרכזיות להכתיב מחירים יחסיים; עד כדי כך שמאמצע שנות השמונים, המחיר היחסי של הנשק התחיל לרדת בתלילות.

ו. *חלוקה-מחדש דיפרנציאלית: שכר נגד הון*

המרכיב השני של **העמקת** ההצבר הוא הצמיחה הדיפרנציאלית של המירווח, או של הרווח למכירות (k - k_a). מטבעו, תהליך זה כרוך בחלוקת-הכנסות בין שכר לבין הון. שינויים בחלקו של הרווח במכירות במשק משקפים, בדרך-כלל, שינויים ביחסי הכוח בין השכר ובין ההון-המקומי (אם כי מצויים שותפים אחרים למירווח הזה; בעיקר, גורמים ממשלתיים והון בינלאומי).

עד עתה התרכזנו בנקודת-מבטו של ההון, ובעיקר בזו של הון הדומיננטי, אשר שולט בתהליך ההצבר; אך חשוב לבחון את נקודת-מבטו של הנשלט — כלומר, רוב האוכלוסייה אשר משתכרת למחייתה.

כפי שראינו ב*שרטוט ד'8* (בפרק ד' לעיל), חלקו של השכר בהכנסה הלאומית נטה להשתנות בכיוון הפוך לאינפלציה: ככל שחלקו של השכר נטה לרדת, כך נטתה האינפלציה לעלות, ולהפך; ובדרך כלל, השכר פיגר אחרי האינפלציה.[14] כאשר החלה

---

[14] הל.מ.ס החלה לפרסם את מרכיבי השכר בהכנסה הלאומית רק משנות השמונים; משום כך, סדרות נתוני השכר מאז שנות השישים הושלמו באמצעות חישוב והתאמה מסדרות נפרדות שפורסמו על ידי 'המוסד לביטוח לאומי'. חשוב לזכור שמדובר בשכר הכולל בתוכו הכנסות מנהלים, וכן בעלי-הון שחלק מהכנסותיהם נרשם כשכר. מעל לכל: מאחר שהממונים על המידע בישראל מקפידים להסתיר את התפלגות השכר – איננו יכולים לבחון את השינויים בשכר השכיח במשק (כלומר את השינויים בשכר

האינפלציה לעלות בתחילת שנות השבעים, חלקו של השכר נֶטו בתוצר המקומי ירד בחדות; הוא הגיע לרבע מהתוצר, וברמה זו הוא נותר פחות או יותר עד למחצית שנות השמונים (מלבד בסוף שנות השבעים, התקופה שבה ביסס 'הליכוד' את אחיזתו במצביעיו). רק לאחר שהאינפלציה התחילה לרדת, משנת 1986, חלקו של השכר בתוצר החל לעלות. יש לזכור, כי לא מדובר ביכולת הקנייה של השכר או בשכר 'הריאלי', אלא בחלוקה בתוך התוצר בין השכר וההון (וגופים ממשלתיים שונים).

לכאורה, חלקו של השכר בתוצר עשוי לרדת, אף כי ייתכן כי באותה עת קיימת עלייה בשכר 'הריאלי'. זאת, אכן, שאלה מעניינת, מנקודת-ראותו הצרה של השכיר הישראלי השכיח: האם במרוצת השנים עלה כוח-הקנייה **האפקטיבי** של השכיר? ומה קרה לכוח הקנייה הזה בתקופת אינפלציה?

נראה שדרך טובה ביותר לענות על השאלה היא, על ידי בחינת יכולתו לרכוש דירה; או במלים אחרות: מספר שנות-עבודה, שהשכיר 'הממוצע' נזקק להן כדי לרכוש דירה. מדוע דווקא דירה? משום שקשה לאמוד את המרכיבים האחרים של צריכת השכירים. מיגוון הצרכים הנחשב לקיום מינימלי משתנה במרוצת הזמן, וכך גם איכויותיהם של המוצרים והשירותים. דירה, לעומת זאת, הייתה ונותרה מצרך קיומי ובסיסי ביותר. לאורך השנים השתנו השטחים של הדירה, ואביזרים שונים שנלוו אליה; אבל היא נותרה יחידת-צריכה מוגדרת למדי.

נוכח השינויים בטכנולוגיה, והעלייה המתמדת בפריון, ושפע כוח עבודה זול שהמשק הישראלי נהנה ממנו ברציפות מאז שנות השבעים (פלסטינים ופועלים זרים) — היה ניתן לצפות כי תלך ותגדל יכולתו של השכיר השכיח לרכוש דירה. כדי לבדוק זאת, אנו נאלצים להשתמש באומדנים לא-ישירים; משום שכרגיל, אין בידינו נתונים רשמיים ועקביים. ראשית: חסרים נתונים על השכר **השכיח**; כלומר, איננו יודעים את הכנסתם הממוצעת של מרבית השכירים במשק. שנית: קשה להעריך, מה נחשב בגדר 'הכנסה פנויה' לרכישת דירה; כלומר, איזה חלק משכרו יכול השכיר להקדיש לרכישת דירה. קושי זה נובע מקושי שלישי: העדר נתונים רשמיים ועקביים על ההוצאות למעשה, שהשכיר השכיח מקדיש לרכישת דירה.[15]

למרות זאת, ניתן לבדוק באופן גס למדי את המגמות ארוכות הטווח של יכולת קניית דירה בידי השכירים בישראל.

שרטוט ה'5 מציג שני מדדים: המדד הראשון הוא היחס בין השכר החודשי הממוצע ברוטו ובין המדד החודשי של המחירים לצרכן לאורך השנים 1960-1998. המדד השני הוא היחס בין אותו שכר חודשי ממוצע ובין המדד החודשי של מחירי הדירות לאורך

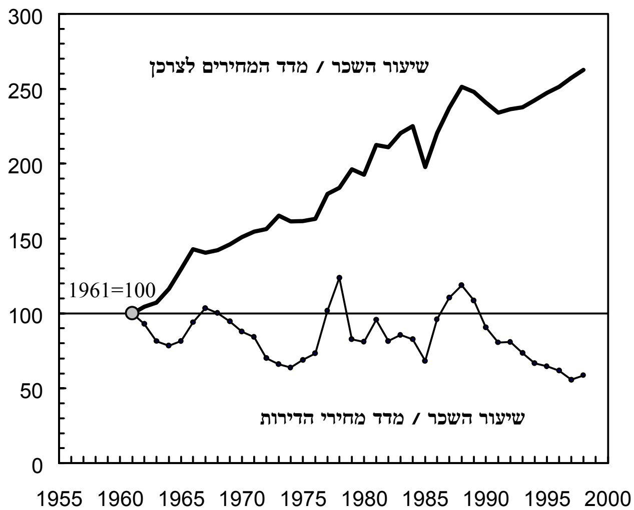
אשר משולם לרוב השכירים בחברה). בתקופות של קיטוב חד בהכנסות, השכר השכיח עשוי להימצא הרחק מתחת לשכר הממוצע, וסך הכל השכר השכיח עשוי להיות שונה במגמותיו מסך הכל השכר בהכנסה הלאומית.

[15] למעשה, יש להוסיף למחיר הדירות את עלויות הריבית על המשכנתאות. סכום ההחזר תלוי בשיעור הריבית הריאלית, שהבנקים גובים עבור ההלוואות. הוא תלוי ברצונה הטוב של הממשלה לסבסד את הריבית, להצמיד את ההלוואות למדד כזה או אחר או לפטור אותו מההצמדה — ובעוד כל מיני גורמים שלא תלויים בשכר, אלא יותר בכוח התארגנותם הפוליטית של השכירים.

אותה תקופה. מדובר במדד גס המניח שהשכירים צורכים, לכאורה, את כל שכרם ברוטו לרכישת דירה. הוא אינו מבחין בין סוגים שונים של דירות, על מחיריהן השונים, ובעיקר הוא אינו מביא בחשבון את השינויים באופני מימון הדירות. אף על פי כן ניתן להשתמש בו כמדד גס, כשזוכרים שהוא מוטה **כלפי מטה.**

שרטוט ה׳5

כוח הקנייה של השכיר הישראלי

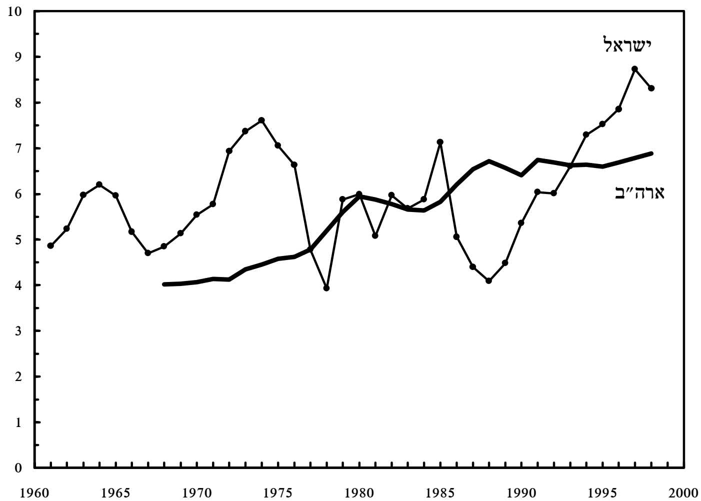
הערה: הנתונים הם של השכר ברוטו הממוצע לחודש
מקור: למ״ס; המוסד לביטוח לאומי

על פי השרטוט מסתבר, שאף כי הממונים על המידע בישראל מודיעים באותות ומופתים כי השכר ׳הריאלי׳ (השכר ברוטו ביחס למדד המחירים לצרכן) מצוי בקו של עלייה מתמדת — יכולתו של השכיר לרכוש מצרך קיום בסיסי, כמו דירה, הולכת ושוקעת משום-מה מאז תחילת שנות השבעים. בין 1977 לבין 1979, שנות הזוהר של ממשל בגין, עלתה יכולתו לרכוש דירה; ומאז היא שוב נפלה, מלבד בשלוש השנים 1986-1988 של הירידה באינפלציה. למן סוף שנות השמונים ועד סוף שנות התשעים, השכר ׳הריאלי׳ עלה באופן כמעט רצוף — ועימו ירדה יכולתו של השכיר בישראל, לרכוש דירה.

שרטוט ה׳6 משווה את ארה״ב לישראל, על פי שנות העבודה אשר שכיר היה נזקק להן כדי לרכוש דירה, אילו היה מקדיש לכך את כל השכר ברוטו הממוצע שלו. יש לציין שנתוני השכר של ארה״ב, שלא כמו אלה של ישראל, כוללים בעיקר שכירים ולא מנהלים וקבוצות הכנסה אחרות.

למרות כל ההסתייגויות מהנתונים, נראה על פי השרטוט כי המגמה הכללית בשני המשקים היא דומה — וכי מצבם של השכירים, בשתי המדינות, הורע במרוצת הזמן:

שרטוט ה׳ 6
שנות העבודה ששכיר בישראל ובארה״ב נאלץ להקדיש כדי לשכור דירה
(עפ״י שכר ברוטו ממוצע)

הערה: מחירי הדירות נמדדים כמחיר דירה ממוצעת בישראל וכמחיר בית משפחתי בארה״ב. השכר נמדד כשכר חודשי ברוטו ממוצע בישראל, וכשכר שבועי ממוצע בסקטור הפרטי הלא-חקלאי בארה״ב.
מקור: למ״ס. U.S. National Association of Realtors, U.S. Bureau of Economic Analysis; DRI

בהנחה שכל שכרו יוקדש לרכישת דירה, השכיר הישראלי נזקק בשנות הששים להקדיש חמש שנות-עבודה כדי לרכוש דירה; וכתשע שנות-עבודה בסוף שנות התשעים. בארה״ב נזקקו השכירים בשנות הששים לארבע שנות-עבודה בממוצע, לעומת שבע שנים כיום. נראה, שהמציאות בישראל היא הרבה יותר קשה מאשר מראה השרטוט; משום שהסיבסוד הממשלתי של הריבית על ההלוואות לרכישת הדירות הלך ונשחק מאז סוף שנות השבעים. השכיר ׳הממוצע׳ עומד כיום בודד וחסר-הגנה, יחסית לעבר, מול שני סוגי סבוטז׳: קרקע ופיננסים. הסבוטז׳ הראשון משתקף בדרך כלשהי בשרטוט; לשני, אין זכר.[16]

ברור כי נתונים דלים אלה מקשים על זיהוי של קשר ברור בין האינפלציה ובין

---

[16] סבוטז׳ אחר, שמשום-מה נחשב בעבר כברור מאליו, היה גיוס הכפייה לצבא ׳חובה׳ ולצבא ׳מילואים׳. בשנות הזוהר של ׳הקונצנזוס הלאומי׳, שכיר שכיח סיפק לכוחות המזוינים של הביטחון הלאומי, מרצונו או בעל-כורחו, אנגרייה (מס עובד) ממוצעת של כשש-שבע שנים מאורך חייו הממוצע. זה הרבה פחות מאנשי אליטת הכוח ומקורביהם (בעלי ומנהלי עסקים, עסקנים פוליטיים, קצינים גבוהים ופקידים בכירים בכל שלוחות הסקטור הציבורי). כמובן, אין להשיג מידע על כך מאת מנהלי המידע הלאומי.

ההתרוששות היחסית של השכירים. עם זאת, שרטוטים *ה׳5-ה׳6* מראים שבשנות האינפלציה הגבוהה (1977-1984), ירדה יכולתם של השכירים לרכוש דירה; ואילו בשנים שבהן ירדה האינפלציה, והמשק עדיין לא נפתח לקפיטליזם העולמי (בתקופה שבין מחצית שנות השמונים לבין תחילת שנות התשעים), עלתה במידה משמעותית יכולתם של השכירים לרכוש דירה. מאז, יכולת זו הלכה וירדה: בסוף שנות התשעים הגיעה ירידה זאת לשפל, שהיה חסר תקדים בהיסטוריה הישראלית הקצרה — שפל המתאים למדינה קפיטליסטית מפותחת. שפל זה נובע כנראה מגיאות במחירי הנדל״ן, ומשקיעה מתמדת בכוחם המאורגן של השכירים — נוכח התפוררות האיגודים המקצועיים, ייבוא עובדים זרים וירידת ההגנה על הייצור המקומי.

ז. חלוקה-מחדש דיפרנציאלית: עסקי פיננסים

קשה לאמוד את שיעור הגידול של המירווח הדיפרנציאלי (k - k_a); זאת, משום שאין מידע על המירווח הממוצע במשק — ובוודאי שלא על המירווח ב׳כלכלה הגדולה׳. למרות זאת ניתן להתחקות אחר מרכיב חיוני זה של **העמקת** ההצבר, בדרך לא ישירה: באמצעות בדיקת הקשר בין האינפלציה ובין שוק ההון.

הון, מנקודת-ראותו של הקפיטליסט, הוא שיערוך עכשווי של רווח נקי עתידי. הקפיטליסט המתקדם מחשב את ערכו של ההון כרווח עתידי, בניכוי ׳שיעור-הרווח הנורמלי׳ ששורר בתקופתו. בקפיטליזם מפותח, ׳שיעור-הרווח הנורמלי׳ מתגלם בדרך כלל בשיעור הריבית של איגרות-החוב הממשלתיות לטווח ארוך. כלומר: מחיר הנכס בשוק ההון הוא שיערוך הרווחים הנקיים בניכוי שיעור הריבית על האג״ח הממשלתיות. אם נקבל את ההגדרה הזאת של מחירי ההון, נוכל להניח כי האינפלציה יכולה להשפיע על ההון בשתי דרכים: העלאת הכמות הנומינלית של הרווחים הצפויים; והעלאת שיעור הריבית.

בתקופת התור המוזהב של הבורסה התל-אביבית, מתחילת שנות השבעים ועד לתחילת שנות השמונים, שרר האמצעי הראשון; דהיינו, העלאה שיטתית של הכמות הנומינלית של הרווחים המצופים. האינפלציה העולה גרמה, אמנם, לעלייה בשיעור הריבית; אולם מחיר המניות גדל בקצב יותר מהיר — כשהוא מעלה ללא הרף את הציפיות לרווח.

כיצד קרה שהשתרר מצב כזה של עלייה מתמדת בציפיות לרווח? על מה נשענו ציפיות אלה?

ראשית: הלך-הרוחות הפוליטי שהקרינו בגין ועסקני ׳הליכוד׳, עם הפיכתה למפלגת שלטון. הסיסמא הרווחת הייתה דומה לסיסמת גיזו בצרפת של תקופת לואי פיליפ: **enrichissez-vous** (קדימה, התעשרו!). האמונה, שרווחה בתקופת ממשלו של בגין, הייתה שהאינפלציה היא אמצעי מהיר לחלק מחדש את ההכנסות לטובת ההון, באמצעות עלייה מהירה של מחירי הנכסים.

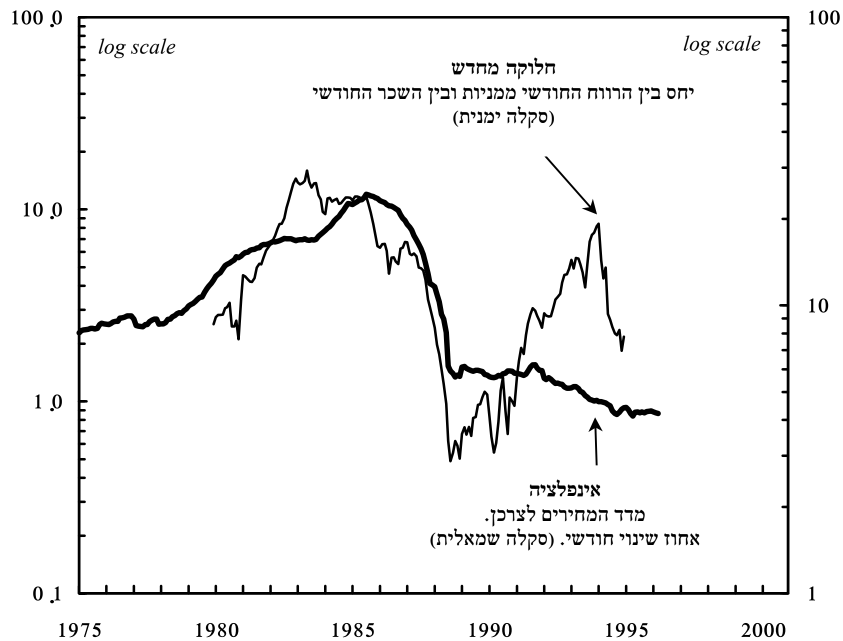
שנית: המוני ׳המשקיעים׳ במסחר בניירות-ערך פותו להאמין, שהאינפלציה היא אחד מהאמצעים של המשטר החדש ׳להיטיב עִם העם׳. הם תומרנו להעביר את חסכונותיהם לבורסה, בהאמינם כי האינפלציה מחלקת את ההכנסות לטובת הקונים ניירות-ערך. משום כך, הם היו נוחים להתפתות ולרכוש מניות שהיו מלאות אוויר דחוס עד להתפוצץ.

שרטוט ה׳7 מציג את האינפלציה, ואת התחלקות ההכנסות בין בעלי-ההון לבין השכירים. האינפלציה מוצגת באמצעות מדד המחירים לצרכן; והתחלקות ההכנסות מוצגת באמצעות היחס בין הרווחים החודשיים ממניות ובין שיעור השכר ברוטו החודשי

הממוצע. היחס הזה – בין רווחי-הון ובין השכר – מודד למעשה את הרווח או ההפסד החודשי היחסי בעימות שהתחולל, במרוצת שני עשורים, בין הבעלות על נכסים לבין כוח-עבודה. לדוגמא: אם בסוף חודש מסוים עלו מחירי המניות בבורסה ב-15% במונחים נומינליים ואילו שיעור השכר הנומינלי עלה ב-5%, מדד היחס בין רווחי ההון והשכר יעלה בשיעור של 9.5%; כלומר: רווח יחסי של 9.5% לבעלי המניות לעומת השכירים.

שרטוט ה׳7

אינפלציה וחלוקה-מחדש של הכנסות

הערה: הסדרות מבוססות על נתונים חודשיים ומוצגות כממוצעים נעים של 3 שנים.

מקור: למ״ס; בורסת ת״א; DRI; IMF

על פי השרטוט נראה, שעד לסוף שנות השמונים, מדד היחס רווח/שכר היה קשור הדוקות לשיעור האינפלציה. בעלי המניות נטו להגדיל את רווחיהם ביחס לשכר, כאשר האינפלציה נטתה לעלות – ואילו רווחיהם ביחס לשכר החלו לצנוח, כאשר האינפלציה החלה לרדת. מאז שנות התשעים, כשהמשק עבר ׳שינוי מבני׳ ושיערוך הנכסים פסק מלהיות מלווה באינפלציה, נשבר הקשר; ועל כך נדבר בהמשך. אולם, בינתיים נותרת השאלה: **כיצד להסביר קשר זה?**

מסקנה אחת ברורה: האינפלציה עוררה ציפיות לחלוקה-מחדש של רווחי ההון

ביחס לשכר. היה נראה כי השלטון החדש מעודד מסע ציפיות זה, כחלק מחיסול התרבות הפוליטית של 'המשטר הישן'. מאז סוף שנות השבעים ועד לאמצע שנות השמונים, **צמיחת האינפלציה הייתה קשורה לצמיחה ברווחי הון – שעלו לפחות חמש פעמים מהר יותר מאשר השכר הממוצע.**

מרוץ התנהל בין קצב העלייה של מחירי המניות ובין שיעורי הריבית (חלקם דרך מנגנוני הצמדה ממוסדים); רוכשי המניות ציפו באופן מתמיד (עם או בלי תחושה של אסון מתקרב) לחלוקה-מחדש ממוסדת של ההכנסות משכר, לטובת רווחי ההון. הם האמינו נואשות, ששערי המניות ישיגו במרוץ את שיעורי הריבית.

קשה לאמר שהציפיות האלה, לחלוקה-מחדש, היו נטולות יסוד. הבעיה היחידה הייתה, כמובן, טמונה בשאלה: למי יועדו הרווחים, ומי ייוותר רק עם ציפיות?

התשובה לחידה התבררה, בסופו של דבר, בעת מפולת עונתית. וכאן טמון העוקץ של 'המשטר החדש' של 'הליכוד', אשר יותר מכל אהב 'להיטיב עם העם'. אנחנו טוענים, שתהליך שיערוך ההון – כלומר עליית ערך השוק של המניות בבורסה – נשלט על ידי 'הכלכלה הגדולה'.

השאלה שעדיין נותרה: האם האינפלציה אכן האיצה את החלוקה-מחדש הדיפרנציאלית ($k - k_a > 0$) לטובת בעליה של 'הכלכלה הגדולה'?

באופן תיאורטי, אינפלציה יכולה להתחולל במקביל להימצאותו של מירווח דיפרנציאלי שלילי ($k - k_a < 0$). למשל, קורה ששכירים ב'סקטור המונופולי' מצליחים להתארגן ולשמור, או אפילו להגדיל, את חלקו של שכרם בסך התפוקה של קבוצות-ההון המרכזיות – ביחס לחלקו של כלל השכר בסך התפוקה הכללית במשק. בדרך כלל, אפשרות זאת אינה נראית סבירה במקרה הישראלי (להוציא תקופות מסוימות, שבהן הצליח הדבר בידי קבוצות מאורגנות היטב של עובדים בסקטורים מונופוליים, כמו עובדי 'חברת החשמל' או 'רשות הנמלים').

מאז ראשית שנות השבעים, קבוצות-ההון הדומיננטיות הלכו והגדילו את חלקן בתהליך שיערוך ההון במשק. בשנת 1973, ערך השוק של מניות הבנקים היה 7% מסך הנכסים הנזילים במשק. עשור לאחר-מכן – ואף כי במרוצת אותה תקופה, הונפקו מניות חדשות של מאות פירמות – ערך השוק של מניות הבנקים הגיע ל-44% מסך הנכסים הנזילים.[17] הבנקים, כזכור, מצויים בשליטת 'הכלכלה הגדולה'.

המסקנה העקיפה, מצירוף שני התהליכים המקבילים האלה, היא שהמירווח הדיפרנציאלי נטה לעלות באותה תקופה.

שרטוט ה'7 מצביע על עלייה במירווח הכללי (k_a), אולם המירווח של ההון הדומיננטי (k) עלה יותר מהר (שהרי גדל חלקה של 'הכלכלה הגדולה' בתוך סך-כל המחיר של ניירות-הערך בבורסה).

מכאן שעד אמצע שנות השמונים, תהליך **העמקת** ההצבר פעל הן באמצעות אינפלציה דיפרנציאלית ($p - p_a$) והן באמצעות חלוקה-מחדש דיפרנציאלית של היחס רווח/שכר ($k - k_a$).

במנגנון כוחני מסוג זה עשויים כמובן לקרות אסונות אם האינפלציה יורדת, חלילה, ועימה יורד יחס החלוקה-מחדש של רווח/שכר. אנו נותיר זאת להמשך הסיפור.

---

[17] *בייסקי* (1986) עמ' 61.

בינתיים, אנו מצויים בעידן האופוריה של בגין-שמיר, קרטר-רייגן, ארליך-הורביץ-ארידור, ויצמן-שרון, הייג-ואנס. בעידן המוזהב הזה, הבורסה התל-אביבית הפכה למכשיר העיקרי בתהליך החלוקה-מחדש של ההכנסות האינפלציוניות.

זה אינו ייחודי למקרה הישראלי: חברות רבות היו עדות למחזות לא פחות טובים, של בהלה לזהב בבורסות לניירות ערך שהסתיימה במפולת. המיוחד בגירסה הישראלית הייתה השיטה, שבאמצעותה חילקו-מחדש את ההכנסות בבורסה.

עד 1983, האופוריה של קוני המניות בבורסה התל-אביבית ניזונה ממנגנון משומן; פיתחו אותו קבוצות-ההון הגדולות, והוא הסתייע באוזלת-ידו ובכניעותו של ממשל בגין.

מנגנון זה — אשר נהנה משיתוף-פעולה צייתני של בנק ישראל, העיתונים, הרדיו והטלוויזיה הישראליים — כונה בלשון נקייה בשם **'ויסות'**.[18]

מנגנון 'הוויסות' פעל בשיטתיות וביעילות. הוא כפה למעשה, על רוב הקבוצות החברתיות במשק — ובעיקר על בעלי פירמות קטנות, עצמאים, רנטיירים ושכירים — להעביר את ההכנסות ואת החסכונות אל הבורסה; זו-האחרונה הייתה, כביכול, מפלט מפני האינפלציה. יתר על כן: מאז ועדת בן-שחר בשנת 1975 (מתוצרת ממשל רבין את רבינוביץ', שלפני עליית 'הליכוד'), הוחלט כי רווחי הון יהיו פטורים ממיסים. פירושו של דבר, שרווחים אינפלציוניים ורווחים בבורסה פטורים ממיסים — בעוד שעל השכר מוטל מס מלא.

למעשה, הממשלים מאז אמצע שנות השבעים — הן של 'המערך' והן של 'הליכוד' — עודדו פירמות ועצמאים, להטות את תשומת-לבם ואת מאמציהם מן העבודה ומן הייצור (שעל רווחיהם היו עתידים לשלם מס מלא, שהוטל גם על הפרשים אינפלציוניים) אל עבר הבורסה; שם, ככל שתגדל האינפלציה, כן יגדלו רווחיהם הנקיים.[19] הסיסמא הרווחת הייתה: *'כולם מרוויחים בבורסה'.* ההנחה הייתה, שבאמצעות 'הוויסות', יעלו מחירי המניות מהר יותר מאשר האינפלציה. הריבית על פקדונות לטווח-קצר, גם היא התחרתה באינפלציה. אפילו שכירים שפויים, וגם ועדי-עובדים וארגוני-קניות של חקלאים, הישלו עצמם להאמין שפקדונותיהם לטווח קצר תופחים בעזרת האינפלציה — ומכל-מקום, תופחים מהר יותר מאשר היה ניתן להשיג באמצעות עבודה. ניתן אפילו לאמר שבתקופות מסוימות, מי שלא 'השקיע' במניות או

---

[18] זאת דוגמא מצוינת לכל מי שסבור כי הבעיה בישראל הייתה העדר אמצעי תקשורת בבעלות 'פרטית'. אכן, הטלוויזיה והרדיו היו 'ממשלתיים'; אבל שלושת העיתונים 'הפרטיים' הגדולים של אותה עת, על נספחיהם וגרוריהם, לא טרחו לערוך תחקיר רציני אחד על 'הוויסות' והרצת המניות. אמנם, מאז חל 'שינוי מבני' במשק בכלל ובסקטור התקשורת ההמונית בעיקר; אך לא נראה שהמצב השתנה במהותו — וייתכן שמבחינת מה שמכנים 'תקשורת חופשית', המצב עוד הורע.

[19] התרגיל היה פשוט: מפסידים ממכירות של סחורות 'ריאליות', אולם לוקחים הלוואות הצמודות למדד מחירים כלשהו. ההלוואות, כולל ההצמדה, מוכרות כהוצאות לצורך מס. מצד שני, קונים בהלוואות אלה מניות שהרווחים הנומינליים שלהן גבוהים יותר ממדד המחירים $(p - p_a)$, **ורווחים אלה פטורים ממס.** וככל שהאינפלציה הייתה יותר גבוהה, כך הפירמות הרוויחו יותר רווחים פטורים ממס; וכך למעשה השתתפו כלל העסקים בהנעת הגלגל של ההצבר הדיפרנציאלי של קבוצות-ההון הגדולות. ובינתיים השכירים **שילמו מיסים**, מיסי הכנסה ומיסי צריכה; ולעתים, תוך כדי אי-עידכון מדרגות-המס שלהם (הבוסים בהסתדרות היו עסוקים במניות). הסוף היה שהאינפלציה הפכה גם למניע עסקי להגדלת רווחים פטורים ממס, וגם לתוצאה של רווחים אינפלציוניים.

בפקדונות לטווח-קצר (הידועים ביניהם היו התפ״סים, המק״מים והפק״מים), אכן הפסיד.

אלא שתחת האופוריה הזאת, פָּעם מנגנון סמוי של חלוקה-מחדש אשר פעל בשני אופנים: הראשון היה, **הרצת מניות בודדות**. רוב ניירות-הערך, ובעיקר מניות הבנקים, עלו כמעט בכל חודש בשער הגבוה משיעור האינפלציה הכללית (מדד המחירים לצרכן). לא היה מי שיפַקח על הרצת מניות בודדות, אשר לעתים עלו במאות אחוזים בחודש. מניות של פירמות קטנות (כמו ׳אתא ג׳, ׳ישפרו׳, ׳התכוף׳, ׳ספנות׳, ו׳בית הרכב׳), וגם מניות כבדות (כמו ׳הסנה׳, ׳טבע׳, ׳אריה׳, ו׳אמפ״ל׳) — הורצו מעלה, הופלו והורצו מחדש על ידי ׳חברות השקעה׳ למיניהן (אם ניתן לכנות נוכלויות מאורגנות בשם זה).

בין ׳חברות ההשקעה׳ הידועות ביותר בציבור באותה עת היו להיטים כמו ׳דנות׳, ׳מאגרים׳, ׳פיט׳, ׳פריון׳ ו׳רונית׳. אולם מעבר להמולה ולשאון, שבתוכם זהרו ודעכו כוכבים — כמו ריגר-פישמן, צדיק, אלבין, דכנר, אקירוב, בלאס, דוברת ואחרים — ניצבו קבוצות-ההון הדומיננטיות. אלה נתנו גיבוי ל׳חברות השקעה׳ ולאשפי בורסה אלה, בעיקר בכל הקשור להרצת המניות. הן עשו זאת באמצעות שליטתן בהנפקות, במסחר, באשראי, בקליטת ההיצעים — ובעיקר, באמצעות קרנות הנאמנות ו׳המשקיעים המוסדיים׳ שבשליטתן.

האופן השני של מנגנון החלוקה-מחדש היה מוסד ׳**ההנפקות**׳. מנגנון זה שוכלל על ידי קבוצות-ההון הדומיננטיות, בשיתוף-פעולה של הממשל.

הטענה המרכזית של הדוקטרינה הכלכלית הקונבנציונלית היא שהבורסה *משמשת כמקום מפגש* בין ׳יזמים׳ המעוניינים ב׳גיוס הון׳ ל׳השקעות ריאליות׳ במשק, ובין ׳חוסכים=משקיעים׳ שמציעים קרנות להשקעה. על פי הדוקטרינה, ׳השקעות ריאליות׳ — דהיינו הוצאות על מכונות, מבנים וידע חדש — ממומנות בכמה דרכים: ראשית, הלוואות (מבנקים או באמצעות הנפקת אגרות-חוב); שנית, מענקים וסובסידיות מהממשל; ולבסוף, הנפקת מניות.

הנפקות של ניירות-ערך — כך טוענים — אמורות להוזיל בעבור היזמים את תהליך ההלוואה מבנקים, ולהביא לעתים רווחים גבוהים בעבור קוני הניירות המונפקים. ההנפקה ממריצה את תהליך ההשקעות, אשר היזמים מזרזים את כניסתן לתוך תהליכי הייצור; במקביל, היא מאפשרת לציבור המשקיעים השתתפות בגידול ההכנסה הכללית במשק. הרכב המימון של ההשקעות תלוי לא מעט בקונטקסט הכלכלי-פוליטי. ההנחה המקובלת היא, כי בטווח-הארוך קיים קשר כלשהו בין הנפקת איגרות-חוב ומניות ובין ׳השקעות ריאליות׳ במשק; מכל-מקום, כולם בטוחים כי קיים קשר כזה וכי הבורסה היא המכשיר החשוב ביותר לצמיחה כלכלית; כך אומרת הדוקטרינה — וכך טענו וטוענים כל המומחים, משרי האוצר ועד לאחרון הכלכלנים: הבורסה מחליפה את תהליך ההשקעות היקר, הבזבזני והפרוטקציוניסטי של הממשלות ׳הסוציאליסטיות׳ שניהלו את קרנות ההשקעה במשק ושלטו בהן.

בשרטוט ה׳8 חיפשנו לתומנו את הקשר בין ׳ההשקעות הנקיות׳ שהושקעו במשק ובין הנפקת המניות מאז אמצע שנות השבעים. ׳השקעה נקייה׳ מוגדרת כסך ההשקעה הגולמית בניכוי פחת, והיא נאמדת כאחוז מהתמ״ג. סך ההנפקות לציבור נאמד באופן עקיף: באמצעות מחיר השוק הכללי של הבורסה ומדד מחירי המניות, (אף הם כאחוז מהתמ״ג).[20]

---

[20] מדד ערך המניות חושב בדרך הבאה: שווי השוק הכללי בסוף שנה (t) מחולק במדד מחירי המניות

שרטוט ה׳ 8

׳השקעה ריאלית׳ והנפקת מניות בישראל

הערה: הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של 3 שנים. מקור: למ״ס; IMF

על פי השרטוט נראה כי רק לאחר מפולת המניות של סוף 1982, ובעיקר מאז ירידת האינפלציה ב-1986, התקיים קשר חיובי ברור בין שני המדדים: ההנפקות לציבור וההשקעה הנקייה נעים באותם כיוונים. לעומת זאת, נראה שמאז אמצע שנות השבעים ועד 1982 — כלומר, בעידן של האינפלציה הגבוהה ושל הקצב התופח של הנפקת המניות — היה קשר, אלא שהוא היה שלילי. בשנת 1973, ההשקעה הנקייה במשק הייתה 21% מהתוצר המקומי; במרוצת אותו עשור היא ירדה ובשנת 1982 היא הגיעה עד כ-7% בלבד מהתמ״ג. מדד ההנפקות, במרוצת אותו זמן בדיוק, תפח פי עשרה.

ובכן, ככל שמנפיקים יותר מניות, כן יורדות ההשקעות במשק. כיצד אפשר להסביר תופעה משונה זאת?

ההסבר הוא פשוט ביותר. קוראים לו נוכלות. במקרה הישראלי, מדובר בנוכלות ממוסדת: קבוצה מאורגנת של בעלי-הון, שהפעילו את הגירסה הישראלית לדחיסת

בסוף שנה (t-1). מתקבל מדד ל׳כמות׳ המניות במחירים קבועים בסוף שנה (t). הגידול ב׳כמות׳ זאת מִסוף שנת (t-1) עד סוף שנת (t), כפול ממוצע מחירי המניות בשנת (t) ובשנת (t-1), נותן מדד נומינלי של סך ההנפקות בשנה (t). השימוש במחיר הממוצע מיועד לשם השוואה לתמ״ג השנתי.

אוויר במניות (dilution). השליטה הכמעט-מוחלטת של בעלי 'הכלכלה הגדולה' במשק בכלל, ובשוק ההון בפרט — תוך שיתוף פעולה של הממשלה ובנק ישראל — היא אשר איפשרה זאת.

באמצעות מנגנוני הוויסות וההנפקה, הם קבעו ללא עוררין את מחירי המניות. הם העלו אותם באופן שיטתי, וכך יכלו למשוך זרמים חדשים של כספים להנפקות חדשות של מניות. ללא ספק, המניע להנפקות היה ציפיות ליותר רווח. בתנאים ששררו אז בישראל, הדרך היחידה להעלות את הציפיות לרווח הייתה באמצעות **הורדת כושר הייצור**: כך יכלו בעלי 'הכלכלה הגדולה' לשלוט. השקעה בהגדלת כושר-הייצור הייתה לא-'כדאית'; לכן לא נותר להם אלא להמשיך ולספוג רווחים גדולים יותר, באמצעות השקעת כספי ההנפקות בוויסות ובהנפקות חדשות נוספות.

וכך, במרוצת שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים, שיעור-הרווח הדיפרנציאלי של קבוצות-ההון הדומיננטיות התבסס יותר ויותר על המשך העלייה בשיעור **העמקת** ההצבר; כלומר: יותר ויותר בלימה של שיעור **הרחבת** ההצבר.

בסוף התקופה השתרר מצב שבו כל ניסיון להזרים חלק מקרנות ההנפקה חזרה לייצור, היה עשוי להביא למפולת ביחסי הרווח למכירות; ומכאן, להתמוטטות כל המנגנון שחולל את החלוקה-מחדש של הרווח; ובסופו של דבר, לקריסת המבנה של יחסי-השליטה בחברה הישראלית.

החלק החשוב במנגנון משומן זה, של הולכת-שולל ורמייה ממוסדת, התבסס על קשר-שתיקה מאורגן (מודע ובלתי-מודע) של בעלי תעשיית התקשורת ההמונית ושל תעשיית האקדמיה. אם נוציא מהחשבון את התקשורת 'הממלכתית' ואת מרכזי-המחקר הממשלתיים, כמו 'בנק ישראל' ו'המוסד לביטוח לאומי' — וגם אם נוציא מהחשבון גופים אינטרסנטיים מובהקים, ובראשם מכוני-מחקר של ההסתדרות ודומיהם — הרי שנותרנו עם 'העיתונות החופשית' ועם הפרסומים האקדמיים. עובדה היא, שבעיתונות לא ניתן למצוא שום תחקיר רציני שפורסם באותה תקופה; ובמיוחד, אין שום מחקר אקדמי מאותה תקופה (וגם לא אחר-כך), שמסביר את המהלכים שתוארו בפרק זה. התקופה ההיא אינה זוכה להזכרה כלשהי בפרסומים של מכוני-המחקר לדמוקרטיה ולליברליזציה, שצצו בשנים האחרונות; חלקם ממומנים באמצעות אותם רווחי הון אדירים שנשאבו מהבורסה.

לאחר המפולת בסוף 1983, נקבר הכל בחיפזון; העקבות הסטטיסטיים מוליכים, מן הסתם, אל עבר איי-קיימן ואל וילות בחוף המערבי של ארה"ב; אל נתוני העוני והאבטלה ואל התכווצות שירותי הרווחה; ומעל לכל: אל עבר בעלי-הון בינלאומיים, שהחלו את דרכם בישראל בשוד המאורגן של הסדר האינפלציוני.

ח. מהצבר הון לאינפלציה

עד עתה ראינו את האינפלציה כמכשיר של הצבר ההון. למטבע יש גם צד שני: הצבר ההון כגורם המזין את התהליך האינפלציוני. כפי שראינו בפרק ד' לעיל, הדוקטרינה הכלכלית הקונבנציונלית מסבירה את האינפלציה כתופעה מוניטרית הנובעת מעלייה בנזילות הכסף. על פי ההסבר הזה — כאשר 'יותר מדי' כסף משולם בתמורה ל'פחות מדי' סחורות, נוצרת עליית מחירים.

הבעיה בהסבר מסוג זה, שהוא אינו הסבר אלא טאוטולוגיה: לאמר אותו הדבר בשני אופנים. אם רמת המחירים מוגדרת על ידי היחס בין כמות הכסף ובין כמות הסחורות —

האינפלציה, מעצם ההגדרה, היא שינוי בנזילות. אבל אין כאן תשובה לשאלה, מדוע עולים מחירים או מדוע עולה הנזילות.

כבר ראינו, כי המוניטריסטים מוצאים את הסיבה מחוץ ל׳מערכת הכלכלית׳: האשמה נעוצה ב׳פוליטיקאים׳; הם שולטים בהיצע הכסף, הם מבזבזים אותו באיוולתם, הם אוהבים ׳להתערב׳ במשק; והתוצאה היא נזילות גבוהה ואינפלציה.

הסבר זה סובל משני קשיים: הקושי הראשון הינו משותף לכל ׳תיאוריות הטעות׳. על פי ההסבר, ירידת האינפלציה בכל מדינות המערב למן אמצע שנות השמונים נבעה בעיקר מכך שהממשלים שיתפו-פעולה עם הבנקים המרכזיים ואחזו סוף-סוף ברסן התקציבי.

לא ברור מהסבר זה, מדוע רק באמצע שנות השמונים — ולא קודם-לכן — השתכנעו הממשלים לנקוט אמצעים אלה. וכן לא ברורה הסיבה לכך שכולם, באופן קולקטיבי ובעיתוי זהה, הגיעו לתבונה מוניטרית מאוחרת זאת. יתר על כן: אם אכן אינפלציה נגרמת עקב התנהגות סוררת או מוטעית של ׳מקבלי-החלטות׳ מדינתיים, מי ערב לנו שהפוליטיקאים לא יחזרו לסורם בעתיד, ויתפתו לנהל מדיניות ׳פופוליסטית׳? שהרי, ככל שהליברליזם יפרח והשוק הפוליטי יהיה יותר ׳תחרותי׳ — פוליטיקאי ׳רציונלי׳ החותר למַרֵב את קולות מצביעיו, לא יוכל לעמוד בפיתוי ויגדיל תקציבים בזבזניים עכשיו תמורת אינפלציה לאחר הבחירות.

המסקנה: בניגוד לעולם הדטרמיניסטי של השוק, הפועל כמו מערכת פיזיקלית או אפילו כמו מערכת אורגנית — האינפלציה הופכת לתופעה לא-מוגדרת, הנתונה לשרירות-לבם של גורמים שהם ׳חיצוניים׳ לכלכלה ושהינם בלתי צפויים (כמו פוליטיקאים וגחמותיהם). בקצרה, אם לנקוט את המינוח הכלכלי המקובל: אין אפשרות לבנות ׳מודל סגור׳ שיסביר אינפלציה וינבא אותה, בעזרת תיאוריות של ׳מדיניות מוניטרית שגויה׳.

הקושי השני בהסברים המוניטריסטיים מצוי בהגדרות הסטנדרטיות של ׳כמות הכסף׳: הגדרות בנוסח M1 או M2 וכיוצא-באלה תלויות לא רק בכמות ׳ההיצע׳ של הממשלה, אלא גם בכמות ׳הביקוש׳ של היחידות העסקיות. מדובר כאן בכמויות של כסף, הגדלות במחזורים מתרחבים של אשראי: הלוואות שנלקחו מופקדות מחדש, חלק מההפקדות החדשות הופכות להלוואות ושוב מופקדות וחוזר-חלילה במעגלים מתרחבים; כך מתרחבת כמות הכסף במשק. התיאוריה הכלכלית הקונבנציונלית מתעלמת מהמניע הבסיסי, שניצב מאחרי התרחבות הכסף הזאת: **הציפיות לרווח.**[21]

אם נתעלם ממחזור המזומנים, כל נכס פיננסי — פיקדון בנקאי, הלוואה בנקאית, אג״ח ומניה — משוערך באופן פרופורציונלי, לפי הציפיות לרווחים ממנו בעתיד.

בטווח הארוך, המנגנון הזה, של התרחבות נכסים מתמדת או של גידול מתמיד בהון,

---

[21] הכלכלה הקונבנציונלית דוחקת מהתודעה את כל נושא הרווח, באמצעות הסברים הדוניסטיים ויצרניים (פרק ג׳ לעיל). מאחר שמדובר ברדיפה אינדיבידואלית אחר ׳תועלת׳, הכסף רק משקף את הרדיפה אחר מוצרים ושרותים ׳ריאליים׳. מכאן נובעת הטענה שאינפלציה היא אי-התאמה בין עולם הכסף לבין עולם הסחורות.

יכול להמשיך לפעול אך ורק אם במקביל גדלות באופן מתמיד הציפיות לרווחי הון.

זהו הגורם הקריטי אשר חסר בשרשרת הסיבתיות של הכלכלה הקונבנציונלית. אצל המוניטריסטים, ההשתלשלות היא: ***גידול בכמות הכסף ← אינפלציה***

לעומת זאת, התיאוריה הכלכלית-פוליטית שלנו רואה את הסיבתיות בדרך הבאה: ***גידול בציפיות לרווח מהון ← גידול בכמות הכסף ← אינפלציה***[22]

גם אם נקבל את הדוקטרינה הכלכלית השוררת – הגדרה זו של הכסף, כהתחייבות הסקטור הפיננסי, נראית צרת-אופק; אפילו לגבי תיאוריה המנסה להסביר אינפלציה באמצעות 'בסיס כסף'. אם הפקדות בנקאיות הינן מקור ל'עודף ביקוש', מדוע לא לייחס זאת לאגרות-חוב או למניות? שהרי האחרונים הינם נזילים לא פחות מפיקדון בנקאי, וניתן להשתמש בהם באופן דומה, כמנוף להעלאת מחירים של סחורות.[23]

שרטוט ה'9 מתאר את חשיבותם של הנכסים הפיננסיים לאינפלציה בישראל. בשרטוט מופיעה בצד אחד האינפלציה, כשיעור השינוי השנתי במדד המחירים לצרכן; ובצד שני מופיע שיערוך סך הון ניירות-הערך בבורסה התל-אביבית ('שווי שוק'), כחלק מהתוצר המקומי הגולמי (מחושב בפער של שנתיים). סך המחירים של ניירות-הערך בבורסה מהווה חלק משמעותי של אותה קטגוריה שהל.מ.ס מכנה בלשון נקייה: *'הנכסים הפיננסיים המוחזקים בידי הציבור'.*

שרטוט ה' 9

ההצבר כמנוע אינפלציוני

מקור: למ"ס; IMF

[22] ברור שכמות הכסף יכולה לגדול לטווח-קצר, כתוצאה מהורדת שער הריבית; אבל הגידול בכמות הכסף, לא יבוא מירידת שער הריבית – אלא מהתעוררות הציפיות לרווח עתידי נוכח הירידה בריבית.

[23] נושא זה דווקא הוכר לאחרונה על ידי עיתונות העסקים. למשל, המאמר *'נגיד הבנק המרכזי כאלוהים'* שהתפרסם ב'אקונומיסט' (*The Economist*, 14.11.1998, pp.23-25).

אמנם איננו יודעים, מי הוא אותו 'ציבור' וכמה מתוך נכסים אלה נשלטים על ידי 'הכלכלה הגדולה'; מכל מקום, קל לראות שקיימת קורלציה חזקה, בין השינוי במחירי ניירות-הערך בבורסה ובין האינפלציה מאז ראשית שנות השבעים ועד לאמצע שנות השמונים. הקורלציה הזאת פוסקת החל משנות התשעים, כאשר עליית מחירי המניות בבורסה קוזזה בהתרחבות מהירה של כושר הייצור במשק ובצמיחה כלכלית גבוהה.

על פי ההיגיון האריסטוטלי, הסיבה קודמת בזמן הופעתה לתוצאה. השרטוט מציג את שיערוך ניירות-הערך בפער זמן של שנתיים; כלומר: בתקופה זו, השיערוך המהיר של ההון ש'בידי הציבור' היה לא רק **תוצאה** של האינפלציה – אלא, כנראה, **גם הסיבה העיקרית לאינפלציה בישראל.**

לסיכום: מי שאינו יכול בלי 'מדיניות מוניטרית' ובלי 'תיאוריית טעות' כלשהי – שהרי ברור כי עסקנים פוליטיים ניהלו 'מדיניות מוניטרית שגויה' – חייב לתהות כיצד זה, שכל הממשל הענקי איפשר את התפתחותה של מדיניות 'הוויסות'. הייתה זאת מין 'מדיניות' משונה, שאיפשרה להשקעה הנקייה לרדת כלפי מטה, למדד מחירי המניות לנסוק מעלה, ולגלי הנפקות נלהבות להציף את המשק בנזילות חדשה. כל המסכת הזאת הסתכמה באינפלציה הולכת וגדלה.

וזה אכן המקום, לעסוק בהיסטוריה של מדיניות האינפלציה שניהלו הממשלים השונים מאז שנות השבעים.

ט. *תולדות מדיניות האינפלציה: הסיפור העממי*

א. *התחלות האינפלציה*

בגירסה העממית נהוג לפתוח בסיפור האינפלציה, מהמדיניות האנטי-אינפלציונית שנוהלה במרץ על ידי ממשלת גולדה מאיר ופנחס ספיר בשנים 1970-1971. אז הוכתבו בזו אחר זו שתי 'עסקות חבילה'; נציגי 'התעשיינים' (התאחדות התעשיינים), נציגי 'הפועלים' (ההסתדרות) והממשלה חתמו על מין הסכם להקפאת מחירים ושכר. עד מהרה הסתבר, כי שיטו בשכירים. בשנת 1970 האינפלציה עברה לראשונה את הרמה של 10%; ובכמה ענפים חיוניים, כמו דירות למגורים, היא גלשה מעבר לרמה של 20 אחוז. השכר נותר כמובן קפוא.

ברוך נאדל, עיתונאי מבריק מ*ידיעות אחרונות*, היה אחד הראשונים שראה באינפלציה תוצאה של מאבק על חלוקת הכנסות. לדעתו, האינפלציה החלה באותה תקופה כחלק ממלחמת סיעות שניטשה במפלגת 'העבודה' והתמקדה במאבק אישי בין שר הביטחון דיין לבין שר האוצר ספיר. בספרו, *'דו"ח נאדל'*, הוא טען שמשה דיין ניצל את הבנייה המהירה של קו-הביצורים בסיני ובשטחים הכבושים וכן את העלייה התלולה בצריכה הבטחונית לאחר מלחמת 1967, כדי לבצר לו רשימת תומכים מקרב הקבלנים והספקים של משרד הביטחון; תמיכה זו הייתה מיועדת לסייע לו בהתמודדות על כהונת ראש הממשלה, לאחר פרישת גולדה מאיר. ספיר – שראה בדיין אויב למפלגת 'העבודה', ובעיקר לרובד העסקנים הוותיקים שלה – טיפח מִצדו את סוללת התעשיינים; הוא העניק להם שפע של הגנות, סובסידיות ופטורים ממיסים. כך החלה הופעתו של מה שכּוּנה 'ההון השחור', הלהיט של אותה תקופה.

לפי ברוך נאדל, 'כלכלה שחורה' התקיימה בישראל מאז תקופת 'הצנע', כמו שהיא מתקיימת בשוליים של כל משק מתוכנן. זוהי כלכלה שייצרה לחץ אינפלציוני קטן – משום שלא יכלה לזרום אל מעגל הייצור, ונאלצה להסתפק בצריכה אקסקלוסיבית. בסך-הכל, חלקה בהכנסה הלאומית היה קטן ביותר. למן 1970 ואילך, היא הפכה לשיטה ממוסדת ולגורם מכריע בהתפתחות האינפלציה. מצד אחד היה משרד ביטחון, המזרים רווחי ענק למתעשרים החדשים של דיין; ומצד שני היה משרד אוצר של ספיר, המעלים עין מרווחים אלה. מדובר בכמיליארד דולר – במשק, שבו השכר מוקפא. ההון השחור הזה עבר במהירות לסקטורים וענפים אחרים; הוא גרר אחריו עליית מחירים, חלוקה-מחדש של הכנסות, והתחלה של אינפלציה דו-סיפרתית. האינפלציה התפתחה בעיקר בענף הדירות למגורים, לשם נוקזו רווחי המשק המלחמתי וההון השחור; ומשם התפשטה לכלל המשק. "... בישראל הקטנטונת, הזעירה, הענייה של 1951, נבנו 65,000 דירות. זאת ישראל שלא ידעה כיצד תשלם את מחיר מזונותיה ובכל זאת בנתה יותר מטרז' מאשר נבנה ב-1972. זה ארע בישראל שלפני 1967 עם מעט אוכלוסייה, ובלי פועלי 'השטחים' הזולים, בלי המיכון והעוצמה הכלכלית. וכך קרה שעד להקמת קו בר-לב הייתה הבנייה בישראל אחת מהזולות בעולם, ומאז 1968 היא הפכה לאחת מהיקרות בעולם..." (*נאדל*, 1975: 94-95).

בשנת 1973 הגיעה האינפלציה לרמה של 26%, ושנה לאחר מכן ל-56%; היה בלתי אפשרי להמשיך בהסתרת 'העיוותים' בחלוקת ההכנסות ובנטל המיסים.

הממשל החדש של רבין-פרס-אלון, שהיה אמור להביא ל'ריאורגניזציה' במשק – לא היה יכול לחזור על התרמית של 'עסקת החבילה', ולדרוש מהשכירים 'להדק את החגורה'. התמוטטות האגדה בדבר העליונות הצבאית של ישראל, פרשות השחיתות הפיננסיות,[24] והמריבות בין שרי הממשלה – הביאו לאי-אמון גובר במדיניות הכלכלית של הממשלה. מצב זה הביא את שר האוצר רבינוביץ', לגייס את כלכלני הממסד, ובראשם את חיים בן-שחר ומיכאל ברונו, ולהעמידם בראש '*ועדה לרפורמה במס הכנסה*'. תפקידה הרשמי של הוועדה היה, לכאורה, לחקור את נושא 'ההון השחור' והעלמת המס ולהציע פתרון בנושא. למעשה, הוקמה הוועדה כדי לתת לגיטימציה לשחיקת השכר ולהטבות-מס להון. הוועדה מיהרה להמליץ על 'מס ערך מוסף' ועל פטור-ממס לרווחי הון בבורסה.

זה היה למעשה 'המהפך' הגדול, שנתן גושפנקא לשינוי ביחסי הכוחות במשק – בעזרת פטור-ממס להון ובעזרת מיסים רגרסיביים. ואכן, המע"מ הפך תוך זמן קצר למס העיקרי שעליו נשענו הכנסות הממשלה. 'רפורמה' זו הייתה הצעד הגלוי הראשון, שעשו ממשלות 'העבודה', כדי לשחוק את השכר ולהיטיב עם ההון. היה זה גם צעד אלקטורלי, שסימן את ההתנערות הסופית של עסקני מפלגת 'העבודה' מהעובדים, ואת הישענותם הגלויה על שכבות אחרות.

הזמן נראה נוח למדי, לצעדים מסוג זה: העסקנים נראו עסוקים, כרגיל, בענייני 'חוץ וביטחון'. הם הירבו לדבר אז על 'דילוגים', על 'הסכמי ביניים', על 'סיבוב נוסף' נגד

[24] בין הפרשות המפורסמות: מאסרו של מיכאל צור, מנהל 'החברה לישראל'; מאסרו של אשר ידלין, מועמדו של רבין לכהונת נגיד בנק ישראל, והתאבדות אברהם עופר, שר השיכון, לאחר שנחשד במעשי הונאה.

סוריה. ׳גוש אמונים׳ ומיליציות חצי-צבאיות אחרות, שנתמכו על ידי ׳המפד״ל׳ ו׳גח״ל׳, איימו במרד גלוי נגד הממשלה ׳התבוסתנית׳.

חלק חשוב ב׳רפורמה׳ היו צעדים שנקטה ממשלת רבין נגד האינפלציה. אלה כללו קיצוצים בסובסידיות למוצרים חיוניים ופיחותים זוחלים, שהביאו לשחיקת שכר. מחאות העובדים, נגד המדיניות הכלכלית, הכעיסו את רבין; הוא שילח שוטרים כדי לשבור שביתות, ובכך הפחית עוד יותר את סיכוייה של ׳העבודה׳ לזכות בבחירות.

המעניין הוא, שתוצאות ׳הרפורמה׳ והמדיניות האנטי אינפלציונית של הממשלה היו הפוכות לציפיותיהם של כלכלני הממסד: למרות קיצוצי השכר, הנהגת המע״מ והירידה במיסוי על ההון, השתרר מיתון כלכלי. בשנים 1976-1977 לא גדל התוצר, ההשקעה במשק ירדה ב-20% בערך, וכך גם ההוצאה הציבורית. לעומת זאת, מדיניות ׳הריסון׳ הביאה לעלייה מהירה בצריכה הפרטית; וחשוב מכל: למרות ׳צימצום הביקוש׳, בעיקר אצל השכירים — האינפלציה במקום לרדת, זינקה למעלה והגיעה לרמה של 38% בשנת 1976 ול-42% בשנת 1977.

כדי להשלים את המדיניות הזאת, הטיל שר האוצר — על פי המלצתו הנלהבת של ברונו — קלף נוסף לניטרול ׳תוספות היוקר׳ בגין האינפלציה, שהשכירים ברוב עורמתם מצליחים לסחוט מהממשלה ומהמעסיקים; קלף זה היה ׳פיחות זוחל׳: פיחותים קטנים בלירה (היה אז מטבע כזה) מידי חודשים אחדים; ואחר כך, מידי כמה שבועות. בשנים 1971-1974, שער הלירה היה 4.2 לדולר; הוא החל לעלות והגיע בסוף 1974 ל-6 לירות לדולר ובאמצע 1977 ל-9.5 לירות.

המטרה המוצהרת של הפיחותים הייתה לפחת את הלירה, בהתאם לעליית מחירי הנפט וחומרי-הגלם המיובאים (מטרה מפוקפקת, בהתחשב בחלקם המועט יחסית של מרכיבים אלה בעלויות התוצר). למעשה, הפיחותים הביאו לשחיקת שכר והגבירו את האינפלציה.

הפיחותים חשפו בקיעים רבים בהסדרים המוסדיים. ׳השיטה׳ עבדה באמצעות עשרות שערי-חליפין שונים לייצוא ולייבוא, פטורים שונים ממכסים וממיסים, וחישובים שונים לגבי מלאים שיועדו להעניק סובסידיות. כל פיחות הביא למהומה חשבונאית שלמה בחישובי המלאים, השומות והסובסידיות. (עדיין לא הומצא המחשב האישי.) כל זה עודד העלמות מס ורמאויות חשבוניות, בקנה-מידה הולך וגדל. השיטה הלכה וקרסה, ורווחי האינפלציה מצאו דרכם לחו״ל. הון שחור, הברחות מטבע ושערוריות פיננסיות — אלה היו הסיסמאות המובילות בתקופת ממשלתו של רבין.

כבר בשנות החמישים, אליטת הכוח של ישראל נהגה להחזיק כספים בחו״ל; אולם מאז שנות השבעים הלך החוג והתרחב, כשהוא עוקף בקלות את הפיקוח על המט״ח. הכנסות בלתי מוצהרות, בכמויות הולכות וגדלות, נותבו לשוויץ דרך חברות ליכטנשטייניות (מקלט-מס לפני גילוי ג׳רסי וקיימן), ומשם בחזרה לישראל כהון מולבן.

הקרע בין רבין ופרס, אז שר הביטחון, הביא לכך שמקורביו של האחרון הדליפו לעיתונאים על חשבונות מטבע-חוץ של רבין בארה״ב (שהיו אסורים אז על פי החוק). רבין נאלץ להתפטר, ובבחירות שהתקיימו זכה ׳הליכוד׳. לראשונה מאז 1948 קיבל ה׳ימין׳ הזדמנות ׳לתקן את העיוותים׳.

ב. אינפלציה אופורית

׳הליכוד׳, שבראשו עמדו מנחם בגין, ראש הממשלה, ושמחה ארליך, שר אוצר, מיהר להבטיח כי ׳הקלקלות׳ יתוקנו. ארליך הבטיח להסיר את ההגבלות על המט״ח, לתת ל׳כוחות השוק׳ להסדיר את העניינים, ולהפוך את ישראל ׳לשוויץ של המזרח התיכון׳ (עד אז, לבנון נחשבה לכזאת). אין ספק שהכרזות אלה חיבבו ביותר את הצמד ארליך-בגין על כלכלני האקדמיה, שרובם תמכו במהלך זה שכונה ׳המהפך הכלכלי׳. במיוחד חימם הצמד את ליבותיהם של המוני השכירים, שהיו בטוחים כי ׳כוחות השוק׳ נוטים אך ורק לצידו של בגין.

ארליך היה בעל בית-מלאכה קטן ללטוש עדשות-משקפיים ועסקן מלא תככים בעיריית תל-אביב, שהצליח להשתלט על המפלגה ׳הליברלית׳ לאחר שהתאחדה עם ׳חירות׳.[25] ארליך לא ידע מילה באנגלית וחסר השכלה כלכלית; למעשה, היה ארליך חף מהשכלה כלשהי; אך הדבר לא הפריע לו להודיע כי קרא בעיון את מחקריו של מילטון פרידמן, וכי הוא מאמץ את עקרונותיו. הוא לא הסתפק בכך: לאחר שיחת טלפון עם מילטון פרידמן, הודיע ארליך שפרידמן הפך ליועצו הכלכלי. סגנו של ארליך היה יחזקאל פלומין, עד אז רואה-חשבון אלמוני שהתמחה בטריקים של אי-תשלום מס בעבור פירמות גדולות. שני עסקני היוזמה החופשית הללו הודיעו להמון המריע כי תמה ׳שיטת ספיר׳, הלא היא שיטת ׳מאה השערים׳, וכי הגיע הקץ למנגנון ׳הפרוטקציות׳. מעתה ואילך, הם יניחו ל׳כוחות השוק׳ לבצע את ׳הקצאת המקורות׳. בהופעה בטלוויזיה – כלומר בערוץ היחיד, שסוף סוף הצליח לנקות את ראשו ולהשתחרר משליטת התקשורת השמאלנית – הבטיחו בגין וארליך, כי תוך שנה (כלומר ב-1979), תרד האינפלציה לרמה של 15%; לאחר-מכן, הצמד הבטיח, היא תיעלם כליל, יחד עם שרידי המשטר הסוציאליסטי.

דברים אלה התקבלו בברכה לא רק על ידי ההמון המריע, אלא גם על ידי הנהנים העיקריים מהרפורמה במטבע-חוץ – שלמעשה, ארליך יזם אותה בעבורם: בעלי ההון השחור.

עד אז היה אסור להחזיק במטבע-חוץ או לסחור בו; מלבד ליחידים או לעסקים שקיבלו היתר מיוחד לכך. שערי-החליפין של המטבע נקבעו על ידי הפיקוח על מטבע-החוץ במשרד האוצר. ארליך התיר להחזיק במט״ח, ובכך נתן מעמד חוקי לקבוצה גדולה של מתעשרים, שהבריחו הכנסות לחו״ל.

מצד שני, התברר למרבית ההפתעה שהרפורמה בתחום המטבע לא הרחיקה-לכת:

---

[25] האיחוד עם ׳חירות׳ בשנות השישים, היה העיסקה הטובה ביותר שעשו ׳הליברלים׳ הממולחים. הם דאגו שלא להתמזג עם ׳חירות׳, אלא להיוותר כיחידה עצמאית. הם מכרו את ה׳מוניטין׳ שלהם כמפלגה ׳סולידית׳, למפלגה שעסקניה ובוחריה נחשבו לנרגנים ומפירי-סדר; תמורת זאת זכו לשיריון עתידי של כמעט מחצית המקומות הריאליים לכנסת. מאז ואילך נוצר מצב מצחיק: מצד אחד, עסקני ׳חירות׳ השתדלו להגדיל את בסיס כוחם באמצעות גיוס מתמיד של פעילים ובוחרים למפלגה; ומנגד, עסקני ׳הליברלים׳ עשו ככל יכולתם לצמצם את מספר עסקני המפלגה ׳הליברלית׳, כדי להיוותר היחידים שזוכים בשלל המשוריין. אכן הייתה זאת מפלגת שלל, שבסוף דרכה מנתה כששים עסקנים. הם נהגו להתכנס בכפר המכבייה, ערב בחירות או ערב מינויי שרים, כדי לקיים את פולחן ההתכתשות. במרכז ההתכתשות כיכבו כנופיית מודעי מול כנופיית פת – וכנופיות מישנה של שריר, נסים, רנר, תיכון, זייגרמן ודומיהם, שהשכירו את שרותיהן בהתאם לשלל המובטח.

כוחות השוק נדדו בערך כמאה מטרים – מן הפיקוח על המט״ח באוצר, אל מחלקת המט״ח בבנק ישראל; שם החלו פקידיה לקבוע באופן חופשי את שערי המטבע מידי יום. וכן התברר שלכוחות השוק האלה הייתה נטייה מוזרה, ליצור לקראת סוף כל חודש ׳עודף ביקושים׳ במט״ח. אלה יצרו פיחותים בלירה, בשיעור שהתאים באופן מסתורי לשינויים במדד המחירים לצרכן של אותו חודש. אבל בעיקר התברר שלא היה ולא נברא שער-חליפין אחיד.

ב׳שיטת ספיר׳ היו בערך ששים שערי חליפין שנוצרו בעזרת תקציב, אשר סיבסד ישירות מקורבים ומועדפים שונים. בשיטת ארליך היו **אלפי** שערי-חליפין אפקטיביים, שסובסדו בלי שהופיעו בספרי התקציב. במקום זאת, בנק ישראל הדפיס כספים והִלווה אותם דרך הבנקים המסחריים, בריבית מסובסדת, לכל מיני אישים ועסקים שהופיעו תחת התואר ׳יצואן׳ או אחר. קראו לזה ׳אשראי מוכוון׳; אבל מאחר שלא הייתה שום בקרה תקציבית, האשראי הזה הפך לשיטה של הדפסת כסף פראית.

בסופו של דבר, מדד המחירים לצרכן לא ירד בשנת 1979 לרמה של 15% כמובטח, אלא דווקא עלה והגיע לרמה של 111 אחוז. לא רק שערך הלירה לא התייצב, אלא חל פיחות מהיר בערכה: במקום שער של 9.5 לירות לדולר בסוף ימי ממשלת רבין, היא הגיעה ל-35 לירות בסוף אותה שנה. לא רק שההיתר לסחור במט״ח לא הביא להשקעות זולות מבחוץ – אלא שעודף הייבוא, הגירעון במאזן התשלומים ומצבת החובות החלו לתפוח במהירות.

כדי להוריד את האינפלציה, החליטו ארליך ופלומין לקצץ בסובסידיות למוצרים עממיים. צעדים אלה היו צפויים להעלות לא רק את המחירים, אלא גם את חמתם של בוחרי בגין. הדיונים הארוכים בממשלה הסתיימו בפארסה אופיינית; כל אחד מהשרים יצא מהישיבה, ובפיו בשורה על ׳שורה של החלטות אמיצות׳ – שסתרו שורה של החלטות אמיצות אחרות, שעליהן בישרו חבריו.

בישיבה זו, הידועה בלשון העם כ׳ליל הברווזים׳, הצליחה הממשלה להראות שמדובר בחבורת שוטים חסרי הבנה וחסרי תוכנית (למען האמת, לא היה צורך בשום תוכניות נוספות; הרי תוכנית ׳הליברליזציה׳ הצליחה מעל למשוער, ומשתמטי המס ומבריחי המט״ח קיבלו הכשר).

לאחר שנתיים, ממשלת ׳הליכוד׳ נראתה יותר גרועה מזאת של ׳העבודה׳. התערובת הזאת של מדיניות כלכלית ׳ליברלית׳, מדיניות-חוץ לאומנית והבטחות חסרות כיסוי, נראתה רע. בגין לא תיפקד, עזר ויצמן, שר הביטחון ומשה דיין, שר-החוץ התפטרו. ׳הליכוד׳ החל לסגת, הן ממדיניות ׳קמפ-דיוויד׳ והן מ׳הליברליזציה׳. ארליך ופלומין התפטרו בסוף 1979, ובמקומם נכנס יגאל הורביץ.

ג. סטגפלציה פטריוטית

הורביץ מינה לתפקיד מנכ״ל משרד האוצר, מומחה אחר לתעלולי מיסים של פירמות גדולות, כולל הפירמות בבעלות משפחת הורביץ – הלא הוא יעקב נאמן (המוכר מגלגול יותר מאוחר, בממשלת נתניהו). את מקומה של ׳הכלכלה הליברלית׳ תפסה ׳הכלכלה הלאומית׳.

הורביץ, כמו קודמו, היה חסר השכלה כלכלית וחף מהשכלה כלשהי; עיקר נסיונו נצבר במשקו החקלאי, בניהול מפעל קטן לחלב ולגלידה, ובעסקנות בתנועת-המושבים. לעומת זאת, הוא נחשב לפטריוט; וכמרבית השרים הפטריוטים של ישראל, הוא מעולם לא שירת בצבא הישראלי. השקפותיו הפטריוטיות באו לידי ביטוי בהצבעה בכנסת נגד הסכם קמפ-דייוויד (גם יצחק שמיר, אשר מונה באותה עת לשר-החוץ לאחר התפטרות דיין, הצביע נגד ההסכם); ובעיקר — בהזרמת תקציבי ענק, ברובם סמויים, ל'גוש אמונים' ולהתנחלויות שיועדו לחבל בהסדר אפשרי עם הפלסטינים.

הורביץ שלל את אסכולת 'להיטיב עם העם' בנוסח ארליך. הוא טען כי יש לשוב לשיטות 'העבודה', ו'להדק את החגורה': לקצץ בתקציב הממשלתי, בעיקר בשכר, בתמיכות ובשרותים הציבוריים. ואכן, קוצצו הסובסידיות למצרכים חיוניים — ששמרו על רמה נמוכה את המחירים, והקלו על מקבלי השכר הנמוך. הוא קיצץ בשירותי הרווחה, העלה את נטל המיסים על השכירים, הקפיא את ההשקעות הציבוריות, והצמיד למדד את המשכנתאות וההלוואות לדיור.

פעולות אלה זכו לתמיכה נלהבת של כלכלני הממסד האקדמי, שראו בכך צעד חשוב בהפחתת הנזילות ובהורדת הגירעון במאזן-התשלומים. רבים מהם סברו, שהצעדים מיועדים לקיצוץ ב'עודף הביקושים' וב'צריכה הפרטית' שגורמים לאינפלציה.

האמת הייתה, שהורביץ לא הבין בדקויות כאלה: כאיש עסקים קטן בעל השקפות לאומניות, הוא פשוט רצה לקצץ בעלויות, ולהפוך את המפעל הזה, שקרוי 'מדינת ישראל', לעסק 'רווחי'. הורביץ דיבר בפשטות רבה ובפאתוס על 'מצבה הקשה של המדינה'; על-אודות 'הקופה ריקה'; על כי 'אנו מצויים בפני שוקת שבורה'; ולכן יש צורך 'לעמוד בפרץ ולבלום שיטפון בהעלאת שכר'. רבים סברו שדיבורים פשטניים אלה מיועדים להמון, ושמאחריהם מסתתרת תוכנית מתוחכמת או מדיניות מבריקה. הם התבדו: הוא לא הבין ולא היה בעל יכולת להבין ניהול משק מדיני. היה לו אוצר של חמש-מאות מילים, אבל הוא הצליח במאמץ-מה להשתמש במאתיים.[26] זה סוד פשטותו המתוחכמת.

בינתיים, המשיך להתחולל הפלא הרגיל: התקציב קוצץ, השכר הריאלי נשחק, השירותים הציבוריים נפגעו, ההשקעה הריאלית ירדה, האבטלה עלתה; אבל שוב, משום-מה, האינפלציה דהרה כלפי מעלה והגיעה בסוף 1980 לרמה של 133 אחוז. לראשונה החל להיות ברור, שהמשק הישראלי מצוי בסטגפלציה.

כדי להשלים את התמונה, יש צורך להוסיף, שהריבית הריאלית נעה בין 20% ובין 50% לשנה, בעוד שהריבית הנומינלית הגיעה לשיעור של 250 אחוז. למעשה, מבחינת הלווים, המצב היה הרבה יותר גרוע: הריבית האפקטיבית, שהבנקים גבו מהם, הגיעה לשיעור של 600% בשנה. משמעות הדבר שהריבית 'הריאלית' (בניכוי האינפלציה) ששילמו הלווים לבנקים הייתה 200 אחוז.[27]

---

[26] *קוטלד* (1988) ב' 289.

[27] הריבית 'הריאלית' מחושבת על בסיס היחס בין הריבית הנומינלית ובין אחוז עליית המחירים השנתית. הלווים, לעומת זאת, שילמו הרבה יותר. הריבית הנומינלית הממוצעת בשנת 1980 הייתה כ-210% ומדד המחירים לצרכן עלה ב-133 אחוז. חישוב הריבית בידי הבנקים נעשה בדרך הבאה:

א) חישוב הריבית החודשית: $210 / 12 = 17.5\%$

נראה שהורביץ לא התאמץ במיוחד להבין כיצד קרה שהשכר הריאלי נשחק, התקציב האזרחי קוצץ – ואילו הגירעון התקציבי דווקא עלה. הסיבה לכך הייתה פשוטה: בעוד שההכנסות ממיסים, שבעיקרן באו מהשכירים, נשחקו – התחייבויות הממשלה שהיו בעיקרן צמודות לאינפלציה, התנפחו. חשוב להדגיש, שרק התקציב האזרחי השוטף ירד; תקציב הביטחון על כל מרכיביו עלה, ועימו התקציב להתנחלויות. החזר החוב הפנימי הלך ותפח, בהיותו צמוד לאינפלציה. הסיבסוד והאשראי המוכוון למקורבים עלה. כך קרה שהשר המכונה *'אין לי'* בפי השכירים וצרכני השירותים הציבוריים, הפך ל*יגאל המדפיס'* של בעלי-ההון ושכבת המתעשרים בתקופתו.

במציאות זאת התבשרו תושבי ישראל, מפי מומחים-מטעם, כי מדובר ב'דילמה מדינית' קשה ביותר העומדת בפני שר האוצר: או 'עצמאות כלכלית', או 'הדברת שד האינפלציה'. אי-אפשר להילחם בשתי חזיתות: גם במאזן-התשלומים וגם באינפלציה. מובן שהורביץ, כפטריוט, העדיף את חזית 'העצמאות הכלכלית'; הוא הגדיר אותה כמלחמת קודש להגברת הייצוא. ואכן, הסיבסוד לייצוא ו'האשראי המוכוון' טיפסו לשיאים; ותמורת זאת, כך סיפרו העיתונים באותה תקופה, שילם 'עם ישראל' באינפלציה דוהרת. מכל-מקום, בזמנו של הורביץ דהרו אל שיאים חסרי תקדים גם רווחי ההון מהבורסה.

הורביץ לא חשב אפילו לגעת ברווחי אינפלציה אלה. הוא טען בלהט: "... הבורסה דרושה לנו כבבת עינינו שכן היא שומרת על הכספים שלא ילכו לצריכה הפרטית..." (העולם הזה, 3.2.1981). הנה כך, הצליח הורביץ לפתור את 'הדילמה'. מסתבר שהוא לא היה כל-כך שוטה.

בין הבודדים באותה תקופה, שהיטיבו להבין את הקשר בין המרכיבים הללו – האינפלציה, רווחי הבורסה וחלוקת ההכנסות – הייתה אסתר אלכסנדר (שכבר הוזכרה בפרק ד'). רוב העיתונים הממוסדים לא איפשרו לה לפרסם את ניתוחיה; חריג היה רק השבועון העולם הזה. אלכסנדר חשדה, שהורביץ מנצל את האינפלציה ליצירת מהפך במבנה המשק: "... זאת המציאות החברתית-כלכלית שהתפתחה אצלנו מאחורי מסך עשן של המלחמות למיניהן באינפלציה. כאשר אנחנו כולנו הועסקנו בקיצוצי תקציבים, בביטולי סובסידיות ללחם וחלב, בפיטורי עובדי ציבור ועובדים אחרים, באי עידכון קיצבאות הילדים ונקודות הזיכוי בשכר, כולם צעדים אנטי-אינפלציוניים מובהקים אליבא דכלכלני האוצר והאקדמיה, התעצמה לה הבורסה, התעשרו הבנקים ומתווכי שוק ההון, המשק חולק בין

ב) חישוב הריבית השנתית: $\{[(100 + 17.5) / 100]^{12}\} * 100 - 100 = 592.5\%$

ג) החישוב 'הריאלי' של הריבית בניכוי האינפלציה:

$$100 * (100 + 592.5) / (100 + 133) - 100 = 197\%$$

כלומר, שכיר שלווה 100 שקלים בתחילת השנה מצא עצמו חייב בסוף השנה 692.5 שקלים. בשקלים 'ריאליים' של תחילת השנה, גדל חובו ב-200% (פי שלושה); כל זאת בלי להביא בחשבון כל מיני תוספות וזנבות שהבנקים, בשיתוף פעולה עם בנק ישראל, נהגו ונוהגים לגזול מהלווים. בין הזנבות שהבנקים נהגו לזנב בחשבון הלווים היו ידועים בעיקר 'הקצאת אשראי', 'דמי ניהול'; ובעיקר ידוע לשמצה השוד המאורגן של 'ימי הערך'.

מונופולים, גדלו ההשקעות בחו״ל והעובדים מצאו עצמם הולכים ומידרדרים יחד עם הייצור והפיתוח של המשק כולו. נשאלת השאלה, ממה נובעת התפתחות זאת? האם היא נובעת מכך שקובעי המדיניות הכלכלית ויועציהם אינם יודעים מה הם עושים? האם כל זה נובע מחוסר הבנה של משמעות הצעדים, או שהתפתחות זאת נובעת מתוך פעולתם המכוונת של אינטרסנטים חסרי מצפון וחסרי יושר, שמלבד התעשרותם האישית לא איכפת להם הכלל? אינטרסנטים אלה, האם הם מסוגלים להעביר את רצונם תוך כדי זרית חול בעיני הציבור, כאילו מכוונים צעדיהם נגד האינפלציה? ...״ (*העולם הזה* 7.1.81).

מסך-העשן היה כה מעובה, עד כי רבים לא שמו-לב שיגאל הורביץ ומרעיו פשוט משטים בכולם. בין אם הורביץ היה שוטה ובין אם היה נוכל, בין אם הוא התכוון ובין אם הדברים התגלגלו בהיסח-הדעת — הסטגפלציה שהתחוללה בתקופתו הייתה מצוינת לעסקיו הפרטיים ולעסקי חבריו, בעלי-ההון הגדולים וכרישי הבורסה. מדיניות הקיצוצים בסובסידיות והעלאת מחירי החלב, במסווה של ׳קיצוצי תקציב׳, העשירה את עסקיו.

הורביץ היה בעליהם של מחלבות ׳טנא-נוגה׳ ומפעל הגלידה ׳אדניר׳, עליהם הצליח להשתלט בעזרת קשריו הפוליטיים המסועפים. המחלבות שלטו בכרבע ממכירות מוצרי החלב. מחירי החלב, כמרבית המוצרים המונופוליים, נמצאו בפיקוח משרד התעשייה והמסחר ובבקרת משרד האוצר. הורביץ הספיק להיות שר של שני המשרדים. בעת היותו שר התעשייה והמסחר הצליח להשיג רווחים נוספים של כמיליון דולר, מהעלאת מחירי החלב ומהקפאת מחיריהם של חומרי-גלם לייצור מוצרי החלב.[28] חלב ומוצריו הם תחום בעל ביקוש קשיח; ביקוש זה סופק אז בידי אוליגופול של שלוש פירמות בלבד, אשר נמצאו בפיקוח מחירים של הורביץ. את הרווחים, שהתקבלו מהחלב והגלידה, העביר הורביץ לבורסה. שם הם שוערכו, ובזכותו גם שוחררו ממס. חלק מהרווחים הועברו לחו״ל.[29] כלומר: הורביץ מעלה מחירים, מקצץ בסובסידיות בשוק בעל ביקוש קשיח — אשר עלויות הייצור שלו ומחיריו מצויים בשליטתו — ומונע כניסת מתחרים מבחוץ. לאחר-מכן, הוא דואג לשחרר את הכנסותיו ממיסים באמצעות הבורסה; וליתר ביטחון, למען היעדים הלאומיים, הוא דואג לקצץ בתוספת-היוקר שהייתה אמורה להיות משולמת לפועליו בגין עליית המחירים. התברר, שנוכלות ופטריוטיות הן תערובת מנצחת. מבחינה ציבורית — זה עבר בשלום, על רקע עיתונות שבעליה נהנו מרווחי האינפלציה. דווקא בקרב בני-מינו, הורביץ נתקל בביקורת ובהתנגדות חריפה: היו אלה בעלי-ההון אשר לא ששו להתחלק עימו ברווחי הבורסה.

הורביץ ומשפחתו ניחנו בתיאבון נועז מדי, אפילו לגבי תקופתם. בין שלל הפשיטות שבני המשפחה ערכו בבורסה, זכורה לטוב מין פירמה ׳אגרו-טכנולוגית׳ בשם ׳שנהר׳; הם הנפיקו את מניותיה והרוויחו כמה מאות אלפי דולרים, בהקפידם שלא לקיים ולו אחת מההבטחות שהם פירסמו בתשקיף. כפי שסיכם זאת ביובש *מעריב*: ״... בפרשה זאת קיימות חשדות לעבירות על חוקי ניירות-ערך שהפילו בפח משקיעים רבים מקרב הציבור... ״ (*עסקים*, 15.3.88). ׳שנהר׳, מכל מקום, חוללה פלאות בבורסה במשך שנים אחדות; אפילו ותיקי הבורסה נוהגים להיזכר בגעגועים בשנת 1985 השחונה, שבה מניית ׳שנהר׳ נסקה ב-1,700% בלי שהפירמה טרחה לייצר ולו בדל אגרוטכני אחד.

---

[28] *העולם הזה* 24.8.77, 28.11.77, 26.3.80

[29] *העולם הזה* 17.6.87

הסטגפלציה בזמנו של הורביץ, השתקפה היטב בענף הדירות ההמוניות. באותה עת הייתה ירידה תלולה בייצור הדירות בשוק ההמוני, ועלייה תלולה במחיריהן.

יש להניח, שהתופעה נוצרה, בין השאר, מחיבור מוצלח בין שר השיכון דוד לוי — שדאג להפחתה בבניית השיכונים העממיים, ולפריחת הבנייה בהתנחלויות ולטיפוח שוק הבתים האקסקלוסיביים — ובין הורביץ, שדאג לעליית מחירי הדירות ולירידת יכולתם של השכירים לרכוש אותן.[30] מצב זה הביא את צמד הלֵצים להגות יוזמה חדשנית, אשר תקל ממצוקת השכירים העניים: דירות להשכרה. על פי תוכניתם של לוי את הורביץ, הוקמה *'החברה לפיתוח כלכלי לבניית דירות להשכרה בישראל'*. החברה הייתה אמורה לגייס הון בארה"ב, בערבות של משרד האוצר הישראלי שבראשו עמד הורביץ; את הקרקעות היה אמור לספק 'מינהל מקרקעי ישראל', שבראשו עמד שר החקלאות אריאל שרון. משרד השיכון של לוי היה אמור לדאוג כי הדירות יושכרו לפרולים. חלק מהרווחים היה אמור לזרום לכיסי בעלי *'החברה לפיתוח כלכלי'*.

מעניין שלא השכירים קשי-היום, שהיו אמורים לשכור את הדירות; לא נציגיהם בהסתדרות; ובוודאי שלא עסקני 'העבודה' — לא מחו נגד התוכנית. מי שהתנגד לה היו דווקא הקבלנים הגדולים בישראל, שהתקנאו ברווחים הקלים אשר היו עתידים לזרום אל בעלי החברה משופעת הזכיונות הזאת. הם אף טרחו לגלות בציבור, מי היו בעלי החברה: הורביץ ובניו...

לא כאן המקום להמשיך ולתאר את עלילותיו הנפתוליות של פטריוט ישר זה. הסוף היה טוב. בתחילת 1981 התפטר הורביץ; הוא סבר כי הגיעה עת 'המימוש'; הזמן בשל להצטרף למפלגת 'תלם', שהקים בן-דודו משה דיין. 'תלם' הייתה 'מפלגת מרכז' טיפוסית, מהסוג שצץ לפני בחירות, ואשר עסקניה בטוחים בהצלחתם לסחוט שלל רב מקואליציית השלטון. כעבור שלוש שנים, הורביץ מאס בשותפים לרווחים; הוא הקים מפלגה כזאת לעצמו, *'אומץ להבראת המשק'* שמה. הוא הצליח למכור אותה פעמיים: קודם כל ל'עבודה' ואחר-כך ל'ליכוד'. מהאחרונים, אף הצליח לסחוט מקומות משוריינים בכנסת המיועדת. אבל לאט-לאט גילו גם המתחרים את החידוש; הם הנפיקו שפע של 'מפלגות מרכז', שהצטיינו לא פחות מהורביץ בתערובת של נוכלות פטריוטית ('יחד', 'צומת', 'הדרך השלישית', 'ישראל שלנו' וכו'). מחירי מניותיו נפלו. הוא עוד ניסה להתפתל ולגלגל עיניים, אבל מול האולמרטים והליברמנים של שנות התשעים לא היה לו שום סיכוי. החגיגה נגמרה. הורביץ לא הצליח להציל את עסקי משפחתו; אלה התמוטטו ברעש, כשהם מותירים את בניו עם חובות של עשרות מיליוני דולרים. אבל נחזור לשנת 1981, עת התפטר הנוכל.

שאר הפטריוטים, שרי 'הליכוד' שנותרו בממשלת בגין (בלי ויצמן, דיין והורביץ — ועם בגין, בהתקף מחזורי של מאניה-דפרסייה), החלו לחשוש מהבחירות המתקרבות. הם חיפשו שר אוצר טרי, אשר ירים לזמן מה את מורל השכירים; בעיקר השכירים קשיי היום, בוחרי 'הליכוד' דאז. זה נמצא בדמותו של יורם ארידור.

---

[30] בשנת 1975, בעת כהונתו של עופר כשר השיכון, ניבנו כ-47,000 דירות של 3-4 חדרים. ב-1980, בעת כהונתו של לוי כשר שיכון, נבנו כ-23,000 דירות כאלה, חלקן בשטחים הכבושים.

ד. *האינפלציה הנכונה*

ארידור מיהר להמיר את 'הכלכלה הלאומית' המתמוטטת בכרזה חדשה: 'הכלכלה הנכונה'. שוב הוחלפו המטרות הלאומיות. לא עוד מלחמה בגירעון המסחרי, אלא מלחמה באינפלציה. צעדו המפתיע הראשון של ארידור היה הורדת המיסים על ייבוא מוצרי אלקטרוניקה. הוא טען, שהורדת המחירים מפחיתה את האינפלציה וסופגת את עודפי הביקוש במשק. בעיניו, זה היה עיקרון תיאורטי חדש. אויביו האשימוהו, דווקא, בניהול 'כלכלת בחירות' וביצירת אווירה של שגשוג לקראת בחירות 1981.

היה משהו בהאשמות אלה: בדיוק באותה עת הופיע יעקב מרידור, מועמד חדש מטעם 'הליכוד' — ומי שבתקופת המנדט היה מראשי האצ"ל — וטען כי הוא עומד לפתור את כלל בעיות מאזן-התשלומים של עם ישראל. לטענתו, הוא יעשה זאת באמצעות המצאה גאונית חדשה, שאותה מפתחת קבוצת מדענים העובדת בשרותו. 'הליכוד' זכה בבחירות; לא כל כך בגלל צמד הקוסמים ארידור-מרידור — אלא יותר בגלל יציאתו של בגין מדיכאונו, ככל שעלה באפו ריח ההמונים המשולהבים מנאומי הבחירות.

לאחר הבחירות ציפו מארידור, כי יחדל מ'הכלכלה הנכונה' ויפעל להורדת האינפלציה. אלא שארידור, להפתעת כולם, דבק ב'כלכלה הנכונה'. הסתבר, לפי דבריו, שכולם עסקו עד אז בכלכלה מוטעית ואילו הוא פיתח תיאוריה חדשה ונכונה. בתחילה הוא הצטנע, וטען שהוא מיישם את 'כלכלת צד ההיצע' של נשיא ארה"ב רונלד רייגן; אבל יותר מאוחר הוא טען שהוא פיתח תיאוריה מקורית להורדת אינפלציה, שעליה הוא עוד יזכה בפרס נובל לכלכלה.

בקיצור, ארידור היה נאד נפוח — שבניגוד לקודמיו הצליח לעורר עליו את זעמם של כל הקבוצות המובילות במשק, גם של אלה שהרוויחו מהאינפלציה. בעיקר הוא עורר עליו את חמתם של מרבית כלכלני האקדמיה, אשר חשו כי ארידור מפקיע את הזיכיון הבלעדי שלהם בענף אספקת האידיאולוגיות וההצדקות.

ארידור מצא שני מרצים לכלכלה-חקלאית מרחובות, שנתנו גושפנקא אקדמית למדיניותו. היו אלה עזרא סדן שמונה למנכ"ל משרד האוצר, ויקיר פלסנר שמונה לסגן נגיד בנק ישראל. בלי להיכנס אל פְּרטי 'התיאוריה', שבסך הכל הייתה דומה ביסודותיה לשאר האידיאולוגיות המקרו-כלכליות האקדמיות (ומשום כך, ממציאיה התקשו להסביר את חידושיה); היא הייתה מבוססת בעיקרה על ההנחה השמרנית, ולפיה האינפלציה בישראל היא 'תופעה נומינלית' ולא 'ריאלית' (פרק ד' לעיל); מקורה אינו 'עודף ביקושים' אלא 'עודף ציפיות'; ובעיקר — היא אינפלציה נומינלית של עלויות, הנובעות מהצמדת עלויות השכר לאינפלציה: "... אם האינפלציה בישראל הינה אינפלציה של עלויות, לא תועיל הורדת ביקושים ציבוריים בהתמודדות עימה, שכן אינפלציה מסוג זה אינה מעמידה מקורות לרשות הממשלה ולכן הויתור על מקורות אלה לא יכה את האינפלציה, אלא יעורר את האבטלה, משום שכלי המלחמה כאן הוא הכלי המוניטרי. מדיניות מוניטרית מרסנת תיגרום לכך שמחירי המוצרים לא יוכלו לעלות במלוא שיעור עליית העלויות שהקדימה אותם. וכו' וכו'..." כותב יקיר פלסנר.[31]

מדובר אם כן בהסבר שמרני ובנאלי למדי, שרוֹוח בספרות המקרו-כלכלית. סדן ופלסנר, אשר פירסמו הסבר זה, התקשו להבין, מדוע הם מותקפים על ידי כלכלנים

---

[31] *פלסנר* (1983) ע"ע 741-742.

שמרנים כמו ברונו ובן-שחר, שבעצם אמרו אותו הדבר (פרק ד׳ לעיל).

מה שהציעה השלישייה ארידור-סדן-פלסנר היה, תיסוף של המטבע הישראלי. לדעתם, הפיחותים התכופים בשקל גורמים לאינפלציה. הם הציעו להעלות את הסובסידיות במוצרי-היסוד, ובכך להוזילם ולבלום את הציפיות לאינפלציה. כמו-כן הציעו להוריד את שיעורי הריבית, ובכך לעצור את קצב עליית עלות המימון. גולת הכותרת של מדיניות ארידור הייתה ׳לבטל את ההצמדות במשק׳ — סיסמה אשר כל כלכלן מצוי דיקלם באותה עת — ובעיקר, כמובן, לבטל את ההצמדות החלקיות של השכר למדד המחירים לצרכן.

בתחילה היה נראה שהשלישייה המופלאה הזאת אכן מצליחה, בעזרת כוחותיה המאגיים או בעזרת ׳התיאוריה׳ המקורית שלה, להדביר את ׳שד האינפלציה׳. בתום השנה הראשונה, הירבתה השלישייה להתפעל מעצמה: האינפלציה ירדה לרמה של 101 אחוז. ללא ספק, הם וממשלת ׳הליכוד׳ ובוחריה היו ראויים להתפעלות: שהרי בני-אדם הרואים באינפלציה שנתית כזו, של שלוש ספרות, הישג של מדיניות מקורית, ראויים להערצה. אבל בשנת 1982, השלישייה התחילה להגזים ב׳תיאוריה׳. הם התאמצו להוריד את ׳הציפיות׳ ואת שערי-החליפין ׳הנומינליים׳ לדרגה של 5% לחודש, וזאת כדי להגיע לרמה של 80% אינפלציה לשנה. יותר מאוחר, בעידן ׳התוכנית לייצוב המשק׳ של פרס-ברונו, מדיניות דומה לזאת כונתה ׳סינכרון׳. העם, מצִדו, העדיף לכנות את תוכנית ׳הסינכרון׳ של ארידור בשם ׳חמסה׳. אולם להפתעתו של ארידור שד האינפלציה סירב לחזור אל הבקבוק; והאינפלציה ב-1982 נמלכה בדעתה ושבה לרמה של תקופת הורביץ: 131 אחוז. השנה שאחרי-כן היא הצליחה בכוחות עצמה לטפס לרמה של 191 אחוזים.

אם, למרות הכל, מישהו מתייחס בכובד ראש למדיניות ׳החמסה׳, ומעוניין להבין מדוע היא ׳נכשלה׳ — ההסבר פשוט ביותר: ארידור הצליח בקלות ליישם את היעד של 5% בכל מה שקשור למניעת עליות בשכר ובשער השקל. קל לכפות על שכירים קיצוצי שכר, בשם אינטרס לאומי כלשהו; העובדה היא, שמרבית השכירים הצביעו במשך עשרות שנים למען ׳העבודה׳ ו׳הליכוד׳, צמד מפלגות עוינות לשכירים. וכן, היה ארידור, בעזרת משרתיו בבנק ישראל, הנגיד מנדלבאום וסגנו פלסנר, מסוגל לכפות שער-חליפין של השקל; אבל הוא לא היה יכול לכפות את היומרות התיאורטיות שלו על התחום המרכזי שבו מתחוללת האינפלציה: הריבית, הרווחים, המחירים, וההתחייבויות הצמודות של הממשלה, שבעיקרן קשורות לרווחי ההון. כאן, בעצם, טמונה העצם של הכלב.

ה. אינפלציה בנקאית

קבוצות-ההון הגדולות וכל המצויים בבורסה פשוט ׳חגגו׳ בתקופתו; אבל ארידור, בניגוד לכמה שרים בממשלה, אפילו לא הבין זאת. למעשה, הם חוללו אינפלציה בעזרת שיערוך המניות הפטור-ממס, ובאמצעות שיעורי הריבית, אשר ארידור שכח ׳לסנכרן׳ אותם. כאשר הבנקים גובים ריבית ריאלית של 30%, האינפלציה אינה ׳נומינלית׳; אלא היא מעוגנת היטב בריאליה של השכירים, שאותם ׳מסנכרנים׳. מה

שהיה יפה בתהליך האינפלציוני של תקופת ארידור – הוא היותו גלוי וברור לעין כל. למרות הבהירות, טחו עיניו של ארידור ועיניהם של עוד כמה מקרו-כלכלנים ופקידים בבנק ישראל. הם סברו באמת ובתמים, שהאינפלציה הישראלית היא תופעה 'נומינלית', אשר צפות בה כמה 'בועות' ספקולטיביות לא-חשובות.

התופעה הגלויה ביותר באותו זמן, הייתה השליטה המוחלטת של קבוצות-הון הגדולות בשוק ההון. הן שלטו בו באמצעות הבנקים, ובאמצעות פירמות פיננסיות שהיו בשליטתן (חברות ביטוח, קופות-גמל, קרנות פנסיה, קרנות-נאמנות, חברות אשראי ושאר משקיעים מוסדיים). הן שלטו הן בשוק המשני של המסחר בניירות-ערך, והן בשוק הראשוני של ההנפקות.

השיטה הייתה פשוטה ביותר. מידי יום, עד שעה אחת-עשרה בבוקר, ריכזו הבנקים את הקניות והמכירות של המניות (שלב ה'לידר'); הם קיזזו ביניהם את כל עודפי המכירה והקנייה. ואז הגיעה שעת 'המסחר', אם ניתן לכנות זאת כך; ועתה הגיע שלב העיסוי היומי: אם, לדוגמא, נציג 'בנק הפועלים' גילה שה'לידר' מראה עודף של הוראות מכירה במניות מסוימות, אשר הבנק רוצה להריץ כלפי מעלה (בדרך כלל מניות 'בנק הפועלים' או פירמות בשליטתו) – הוא 'קיזז' אותן בפקודות נגדיות, מטעם גופים מקורבים לבנק שהחזיקו במלאי; במקרים מסוימים, הוא אפילו 'קיזז' אותן בפקודות מטעם עצמו ('נוסטרו'). באופן דומה היה נציג-הבנק יכול להפיל את ערכן של מניות, על ידי מתן פקודות מכירה נגדיות, אפילו כשה'לידר' הסתכם בעודף ביקושים למניה. המניות 'האטרקטיביות' ביותר או 'הסולידיות' ביותר, אלה שהבטיחו את כספי החוסכים הקטנים מפני האינפלציה, היו כמובן המניות הבנקאיות.

הצד השני בשיטה היה צד 'גיוס ההון', אם ניתן לכנות זאת כך; והוא נראה מכובד וסולידי לא פחות. הוא לווה בתשקיפים, שעליהם היו חתומים מיטב השמות של 'קברניטי המשק' הישראלי. הסברים מפורטים, סתומים למדי, של מיטב רואי-החשבון עיטרו את 'הביאורים' הארוכים שנלוו אל 'המאזנים'. שרים וחברי-כנסת היו מעורבים בהנפקות ובמידע פנים, לפני ההנפקות ואחריהן. העיתונות החופשית של ישראל המליצה בחום על מניות הבנקים. מדורים שלמים בעיתונים היו מוצפים ב'ניתוחים' מטעם של מאזני הבנקים. כל רשתות התקשורת נרתמו לקדם את האורגזמה הבורסאית, שבה נפגשו הררי המניות המשוערכות וזכו כבר ביום הולדתן לטיפול ולטיפוח כה מסור. בשעה שנזרקו המניות אל מסתורי הכלכלה החופשית, בה נפגשו בתרועה כוחות ההיצע והביקוש – כוחות הביקוש היו אלה שזכו כמעט תמיד, באורח מסתורי, בניצחון מרהיב. כדי להפגין 'חוסן פיננסי', פיזרו הבנקים ביד רחבה הוצאות רבות על פיתוח סניפים גדולים ומפוארים ומעוטרים בשלל השכלולים הטכנולוגיים; פרסומים ומודעות, שתפסו לעתים כרבע מגליונות העיתונים, הכריזו ללא הרף כי גורל משק האומה תלוי בביצועיהם ובשגשוגם. סיסמתם המשותפת, שהפכה לג'ינגל המושמע ברדיו השכם והערב הייתה: *'הבנקים, החמצן של המדינה'*. החצופים.

המצב לא התאים במיוחד לדוקטרינות 'הליברליות': למרות ההשקעות 'הסולידיות' של הבנקים, המשק הישראלי דרך במקום; פריחה הייתה רק בענף המניות, ובמיוחד המניות הבנקאיות. בסוף שנת 1976, קץ תקופת רבינוביץ', היה ערכן של מניות הבנקים 700 מיליון דולר; בסוף 1978, שהיא סוף עידן ארליך, הוא היה כ-1.5 מיליארד דולר; בסוף 1980, קץ עידן הורביץ, הוא היה כ-2.6 מיליארד דולר; ב-1982, בשיא תקופת

ארידור, הגיע ערכן ל-6 מיליארד דולר, והן היוו כ-44% מסך ערכי המניות בבורסה.

הטיפול המסתורי והמסור של הבנקים, במניות של עצמם ובמניות 'מקורבות', היה נמרץ ביותר: בעל מניות רדום שקנה מניות בנקאיות בסך 1,000 דולר בינואר 1978, היה יכול למכרן ערב המפולת באוקטובר 1983 תמורת 4,900 דולר; דהיינו, בתשואה ריאלית ממוצעת של 30% לשנה. כל זאת במשק שאינו צומח – ושבו נעה האינפלציה, מאז 1977, בשיעורים שבין 50% לבין 130% לשנה.

בעולם של סוף המאה העשרים לא היה ידוע על מקום שבו ניתן היה להשיג בשוק ניירות-ערך תשואה ריאלית קבועה של 30% לשנה, במשך כשש שנים רצופות, ללא סיכון ובערבות ממשלתית. יתר על כן: בכל תולדות הקפיטליזם העולמי – או לפחות, מאז ג'ון לו – לא ידוע על משק כלשהו, שנתן שיעור-רווח ממוצע כזה ובמשך זמן כה ארוך. מדובר בתשואות כלליות וממוצעות, מינואר עד דצמבר של כל שנה; בעלי-הון גדולים, בעלי מידע פנים, ובעלי הסכמי קיזוז והרצה משותפים – השיגו, לעתים בתוך זמן קצר ביותר, תשואה של אלפי אחוזים. ב'השקעות' מסוג זה, היו מעורבים בעלי קבוצות-ההון הגדולות, על השלוחות העסקיות הענפות, וכן שרים ועסקנים פוליטיים ומנהלים בממשלה ובצבא. מיותר לציין שהן מבקר המדינה והן ועדת החקירה של בייסקי ושות', לא העזו להתקרב לנושא מסוכן זה – שכלל תרמיות בקנה-מידה גדול: כגון פקודות רטרואקטיביות, זיוף של ערכי מניות בתיקי-השקעה, ניצול מידע-פנים על תנודות מתוכננות של ניירות-הערך.

לשטרות הללו, שהנפיקו הבנקים, ושכונו 'מניות', הייתה עוד תכונה פלאית: השליטה של קבוצות האחזקה השולטות בהן, אותם 'הבעלים הנעדרים', לעולם אינה מידלדלת. מניות הבנקים ומניות 'כבדות' אחרות היו למעשה בבעלותן ובשליטתן של קבוצות-הבעלות המרכזיות. אלה לא הנפיקו את מניותיהן, שנחשבו למניות-יסוד בלתי נסחרות. רק לאחר המפולת הגדולה ב-1983, נזכרו לפתע עורכי-דין – אשר קודם-לכן אהבו את 'השגשוג' – כי הבנקים הוליכו אותם שולל: המניות הבנקאיות לא היקנו להם בעלויות ושליטה, אלא רק תעודת השתתפות זמנית בחלוקת השלל המאורגנת של המשק ושותפות בשוד הממוסד של השכירים.

משקיעים נמרצים, שנשאו עיניהם לתשואות הגדולות, לא הסתפקו במניות הבנקאיות. הם קנו ומכרו במרץ מניות 'תעשייתיות'; ברובן היו אלה בשליטה ישירה או עקיפה של קבוצות-ההון הגדולות, והורצו דרך עסקים שהיו בשליטתן (כגון חברות השקעה, קרנות-נאמנות, חברות ביטוח, חברות נדל"ן ואחרים). כך קרה שבעת המיתון של 1980 – כאשר התוצר-לנפש לא עלה, וחלקה של ההשקעה בתוצר המקומי ירד לנקודת השפל הנמוכה ביותר מאז המיתון של 1967 – המניות 'התעשייתיות' הגיעו לתשואה נומינלית של 700 אחוז. באותה שנה, הגיעה האינפלציה ל-132 אחוזים. פירושו של דבר, שמדובר ברווח ריאלי של כ-240 אחוז. 'משקיע' שקנה בתחילת 1980 מניות 'תעשייתיות' בסך 1,000 דולר, יכול היה למכרן תמורת 3,400 דולר בסוף השנה.

השתלטותן של קבוצות-ההון הגדולות על שוק ההון, תוך ניצול שליטתן על גיוס ההון ועל הרצת מניות, לא עברה בקלות. האינפלציה בתקופת ארידור נבעה בין השאר מקרבות שנערכו בין קבוצות-ההון הדומיננטיות ובין קבוצות-הון אחרות, אשר ניסו

לאיים על שליטתן הבלעדית בגריפת הרווחים. קבוצות מתחרות אלה איימו לא רק על רווחיהן של הגדולות, שהושגו במאמץ אירגוני גדול – ותוך הפרשה לשכבות הולכות וגדלות של טפילים (מהממשלה, מהעסקים, מנציגי החוק ומהעיתונות), שתאבונם להשתתף ברווחים עלה מהנפקה להנפקה – אלא יותר מכך: הן איימו להרוס את כל שיטת השיערוך הכפול: הרצת המניות (׳ויסות׳) וההנפקות (׳גיוס הון׳).

האתגר הקשה ביותר, שעמד בפני קבוצות-ההון הגדולות, היה קבוצת ׳דנות׳. היא הוקמה בידי בעלי-הון מקומיים וזרים – ברובם, בעלי שליטה מונופולית בענפי מפתח במשק – אשר ניסו להנפיק בעצמם מניות ולהריצן, בלי לשתף ברווחים את קבוצות-ההון הגדולות.[32] הם בעצם ניסו לאחד את הונם, כדי ליצור תשלובת בנוסח קבוצת ׳אי.די.בי׳; לשם כך, הם היו זקוקים לבנק. וזה נמצא, לאחר תהפוכות רבות, בדמותו של ׳הבנק הבינלאומי הראשון׳ שאותו רכשו.

בעלי ׳דנות׳ קיוו מן-הסתם שקרבתם לראשי ׳הליכוד׳ תעביר לידיהם נכסים ממשלתיים במחיר מוזל. הם התכוונו לממן את רכישתם בשיטת השיערוך הכפול של ׳גיוס הון׳ ושל ׳ויסות׳. ניסיונותיהם להשתלט על נכסים אסטרטגיים במשק הוצגו כפרוייקטיים לאומיים, שיועדו בין השאר ״... לגלות ולטפח יזמים צעירים עם רעיונות להשקעה בתעשיות ייצוא. לספק להם את התמיכה הפיננסית כדי לקדם את המשק הלאומי...״ (*פרנקל וביכלר* 1984: עמ׳ 115).

עד מהרה התחוללו קרבות אדירים, כחלק מה׳השקעה בתעשיות ייצוא׳. לקרבות אלה גויסו שרים, עסקנים פוליטיים ופקידי ממשלה. הם העסיקו באינטנסיביות חלק ניכר ממנגנוני הממשל: ועדת הכספים בכנסת, ועדת השרים לענייני כלכלה, הרשות לניירות-ערך, הנהלת הבורסה ובנק ישראל. קבוצות-ההון הדומיננטיות יצאו למלחמה – וברוב הקרבות, ׳דנות׳ הפסידה. נכשל נסיונה להשתלט על ׳פז׳, ששלטה על ארבעים אחוז ממכירות הדלק בישראל: כתוצאה מחוסר הסכמה בין הכנופיות השונות, שהפעילו לחץ על השרים – הממשלה הפכה בישיבה סוערת את הנכס לחברה ממשלתית, עד שיירגעו הרוחות. גורל דומה היה לנסיונם של בעלי ׳דנות׳ להשתלט על ׳דלק׳, ששלטה ב-30% ממכירות הדלק; זו נותרה בידי ׳הפועלים׳ ו׳דיסקונט׳. נכשל גם נסיונם להשתלט על ׳רסקו׳, פירמה שהייתה בבעלות ׳הסוכנות היהודית׳, מהגדולות בישראל בעסקי הבנייה. כאן הם נתקלו בהתנגדותם של שרים ועסקנים של ׳חירות׳ שבתוך ׳הליכוד׳, ובעיקר בהתנגדותם של ארידור שר האוצר ושל דוד לוי שר השיכון. מי שזכה בשלל, למעשה בחינם, היו יעקב מרידור שר הכלכלה ושותפיו; בתוך שבועות מספר, הם הרוויחו בעסקה כמה עשרות מיליוני דולרים.[33] כך גם נכשל הניסיון של ׳דנות׳ לקנות שליטה ב׳החברה לישראל׳, שעברה – לאחר מאבק מסובך שנמשך שנים אחדות – לידיו החמדניות של שאול אייזנברג.

לעומת זאת, ׳דנות׳ הצליחה לקנות מאת אייזנברג את ׳הבנק הבינלאומי הראשון׳; וזה כשלעצמו, היה סיפור אופייני לתקופה. רוב השליטה בבנק הייתה בידי ׳פי.בי׳,

---

[32] בין בעלי ׳דנות׳ נמנו: משפחות מושביץ ופרומצ׳נקו, אז בעלי ׳עלית׳; משפחת סחרוב, בעלי ׳סהר ביטוח׳ וייבוא עצים; משפחת פקר, בעלי ׳פקר פלדה׳; איל התחתונים לאוטמן, מבעלי ׳דלתא׳; איל הפסטה פרופר, מבעלי ׳אוסם׳; וכן ייבואני כימיכלים, כמו יגלום בעלי ׳אגן׳ ויוחננוף בעלי ׳גדות׳.

[33] *פרנקל וביכלר* (1984) ע״ע 82-85.

שהייתה בבעלות שתי קבוצות-הון זרות: 'פירסט פנסילבניה בנק' ו'קנדה ישראל' שבבעלות הברונפמנים, ממקורבי ספיר ועסקנים אחרים של מפלגת 'העבודה'. לאחר גלגולים אחדים, שאול אייזנברג הצליח להשתלט על הבנק תמורת 13 מיליון דולר. שנה לאחר-מכן, הוא מכר לבעלי 'דנות' את הבנק תמורת 23 מיליון דולר; הרווח, 10 מיליון דולר, היה פטור ממס. פקידי בנק ישראל לא העזו למחות על העסקה, שבה היו מעורבים בעלי-הון מקורבים ל'ליכוד' — שחלקם, כמו פרומצ'נקו וסחרוב, מונו בידי שרי 'הליכוד' ליושבי-ראש של חברות ממשלתיות.

כך מצאו את עצמם בעלי 'דנות' שולטים בבנק גדול יחסית, בעל כשמונים סניפים; וכן בפירמות בתחומי הביטוח, הפיננסים, המסחר והמחשבים. אז החל המרוץ הגדול של בעלי 'דנות' נגד קבוצות-ההון הגדולות. הם החלו לקנות פירמות קטנות מכל הבא ליד, ברובן כושלות בעידן האינפלציה הדוהרת. את אלה הם חיברו לקבוצות אחזקה 'תעשייתיות' בנוסח 'כור' ו'כלל'. כך נולדו 'דנות תעשיות' ו'דנות סחר'. שתי הקבוצות התכוונו 'לגייס הון' במחירים נפוחים — תוך הרצת מניותיהן, באמצעות הארגונים הפיננסיים של 'הבנק הבינלאומי הראשון': אלה כללו קרנות-נאמנות וקופות-גמל, שהבטיחו תשואות גבוהות יותר משהבטיחו הארגונים הפיננסיים של הבנקים הגדולים.

כדי לממן ל'אחד-עשר המופלאים' (כך כונו בעלי 'דנות') את רכישת מניותיהם ב'דנות', רכשה מהם 'דנות' חלק מאחזקותיהם בפירמות אחרות. כך רכשה 'דנות' מאת פקר 14% של מניות 'פקר פלדה', מאת מושביץ רכשה 12% של מניות 'עלית', ומאת הסחרובים רכשה מניות של 'סהר'. הרכישות, כמובן, נעשו במחיר מנופח. את ההחלטה על הרכישות קיבלו חברי הדירקטוריון, שהיו גם הבעלים; ביניהם בלט מרק מושביץ שהיה יו"ר 'דנות', וזכה ב'דמי ניהול' צנועים של 50,000 דולר לשנה, ואהרון סחרוב שהיה ממלא-מקום יו"ר 'דנות'. בפרשת מניות 'סהר' היו יסודות פליליים רבים, אשר היו מעורבים בהם אישים פוליטיים ועסקיים מרכזיים, אולם "... החקירה בפרשה זאת עלתה על שירטון. יותר מידי גורמים פוליטיים כבדי משקל הפעילו לחצים, והבנק הבינלאומי הראשון התחמק מלשתף פעולה..." (*אבנרי*, 1987: עמ' 95).

'דנות' עסקה גם בוויסות המניות של הפירמות אשר שלטו בהן בעליה, ובהרצתן. הפנינים שבכתר: הרצת מניות 'פי.בי', חברת האחזקה של 'הבנק הבינלאומי הראשון'; וכמובן, 'ויסות' מניות הבנק עצמו. בנובמבר 1982 יצא הבנק בהנפקת זכויות. היו אלה ימי הזוהר של ממשל בגין; מאות אלפי 'משקיעים' הסתחררו באותה עת באורגזמה בורסאית; לפי הערכת הנהלת הבורסה, כארבע-מאות אלף משפחות — דהיינו, לפחות רבע מהמשפחות בישראל — זרקו את כספן לבורסה.[34] מצבת הנכסים בבורסה הגיעה בשנה זו לשיא של 11 מיליארד דולר. הייתה זאת התקופה היפה של הפלישה ללבנון, אשר כונתה בציניות אורווליאנית 'מלחמת שלום הגליל'.

מלחמה זאת העלתה את הציפיות לרווחים בבורסה, והבטיחה רווחים פוליטיים מהירים לשותפות בגין את שרון. ההתלהבות, מסיכויי השלל הרב, הקיפה את המוני עם ישראל; עד כדי כך, שהבנקים, בהיותם 'חמצן האומה', מיהרו להרכיב בנקים ניידים על

---

[34] *הארץ*, אמנון ברזילי, 7.9.83, 'יום שני השחור'.

גבי משאיות, ולהדהירם בעקבות שיירות הטנקים שהשתרכו אל עבר ביירות. הכל – למען יוכלו חיילי-המילואים וקציני-הקבע להמשיך ולהשקיע באופן רציונלי, גם בהיותם עסוקים במבצע הקליל הזה. הרדיו והעיתונים התמלאו בכתבות על המלחמה העליזה ועל ׳ביעור קני המחבלים׳, ובפרסומות בלתי פוסקות על ׳הבנקים בשירות האומה׳. גם מרידור שר הכלכלה, אשר השתלט לא-מכבר על פירמת הבנייה ׳רסקו׳ ואף הספיק להנפיקה ולהריצה בבורסה, מיהר להציע את שירותיו ׳לפתרון בעיית הפליטים בלבנון׳; תוכניתו: הממשלה תרכוש בתים טרומיים, מאת ׳רסקו׳, ותשכן בהם את הפלסטינים פליטי סברה ושתילה.[35] ארידור, שר האוצר, נראה באותה עת נפוח יותר מתמיד. הוא היה בטוח, שהמלחמה הזאת תפטור אותו אחת ולתמיד מהאינפלציה; ישראל תהפוך ל׳מעצמה אזורית׳, העומדת בראש קואליציה פרו-אמריקנית במזרח-התיכון: ציר ביירות–תל-אביב–קהיר. רייגן יממן את המלחמה; ולאחר שיחוסלו ׳קני הטרור׳, ישרור בישראל שגשוג, ומשקיעי כל העולם ינהרו אליה בהמוניהם.

על רקע זה געשו משקיעי הבורסה התל-אביבית, כשהחלה הנפקת הזכויות של ׳הבנק הבינלאומי הראשון׳. ההנפקה נעשתה במחיר של 400%, בעוד שבעלי-העניין חילקו לעצמם מניות במחירים נמוכים. מן השיערוך הפראי שנעשה לפני ההנפקה, הסתבר שהבנק – אשר שנתיים קודם-לכן נרכש במחיר של 23 מיליון דולר – צמח והגיע באורח פלא למחיר 400 מיליון דולר. ללא ספק, זה קרה תודות לזריזות מנהליו, צדיק בינו ודוד גולן. חלק מזריזותם התבטא בכך שהם קנו, כחודש לפני ההנפקה, שני אחוז ממניות הבנק (בניגוד להבטחות בתשקיף) במחיר של 2.8 מיליון דולר, ותוך חודש הם מכרו אותן תמורת 11 מיליון דולר.[36] הברונפמנים שהחזיקו ב-10% ממניות ׳פי.בי׳, החרו-החזיקו אחריהם ומכרו את מניותיהם, בגורפם רווח של 30 מיליון דולר נקיים ממס. גם שאר הבעלים של ׳דנות׳ הבינו, כי הגיע זמן ׳המימושים׳.

כבר החלה התארגנות בקרב הבנקים הגדולים, אשר שלחו את משושיהם הארוכים אל עבר העסקנים הפוליטיים. ההרוגים הרבים שהחלו להצטבר בלבנון משבוע לשבוע, ועדת-החקירה בעקבות הטבח בסברה ושתילה, והכישלון המדיני של הפלישה – העכירו את אווירת השגשוג. הנפקת מלחמת שלום הגליל של בגין-שרון-ארידור התגלתה כמלאת בועות, ומניותיה החלו לצלול למטה.

וכך, התכנסו בעלי ׳דנות׳ ומנהלי ׳בנק המזרחי המאוחד׳ והסבו לסעודה יקרה במלון ׳דן׳ תל-אביב. שם, בשירותי הגברים של בית-המלון, בעת שהטילו שני מנהלי הבנקים את מימיהם, נחתמה עסקה למכירת ׳הבנק הבינלאומי הראשון׳ לידי ׳בנק המזרחי׳.[37] ׳בנק המזרחי׳ התכוון לקנות את מחצית מניות ׳הבינלאומי׳ תמורת 150 מיליון דולר, שאותם התכוון לגייס בבורסה בלהטוטי ׳גיוס הון׳ ו׳ויסות׳. פירוש הדבר היה, שעוד נתח רציני משלל השיערוך האינפלציוני ייגזל ממלתעותיהן של קבוצות הבעלות הגדולות. משמעות נוספת, יותר מאיימת, הייתה ש׳בנק המזרחי׳ יהפוך באחת לקבוצת-הון אשר היקף נכסיה מתקרב לזה של ׳בנק דיסקונט׳.

---

35 *פרנקל וביכלר* (1984) ע״ע 87-88.

36 *כספים*, סטלה ליבר-קורן, 12.5.86.

37 *מעריב*, דוד ליפקין, 24.12.82.

עוד הבנקאים נזעקים נגד עיסקת 'דנות'-'המזרחי' — והנה, מאגף אחר של הבורסה, צמח להם אויב חדש בדמותה של קרן הנאמנות 'רונית' שניהל הצמד ריגר-פישמן. הקרן, שפעלה בעיקר דרך 'בנק למימון וסחר' של 'בנק המזרחי המאוחד', הריצה כלפי מעלה מניות 'כבדות'; כפרפרים אל האור, נמשך אליה נחיל גדול של מצטרפים מקרב העסקים הבינוניים. הבנקים הזהירו בכל הדלפותיהם בעיתונים, בשם 'חוגים כלכליים בכירים', מפני 'הליכה שולל אחר רווח קל' ומפני 'הרפתקנים'; אולם קרנות-הנאמנות של הבנקים נאלצו להגיב ולהצטרף אל מרוץ ההרצה של המניות, כדי למנוע מעבר של משקיעים לקרן 'רונית'.

וכך קרה, שבחודש אוגוסט החם של 1982, בעיצומו של המצור על ביירות — שש קרנות-הנאמנות הגדולות של הבנקים 'השיגו', בתל-אביב, תשואה של 25%-30%; אבל 'רונית' כבר שברה את מחסום התשואה של 60% לחודש. כלומר, מי שקנה בחודש יולי תעודת השתתפות של 1,000 דולר ב'רונית', היה יכול למכרה באוגוסט ב-1,600 דולר; באוקטובר 1982 הוערכו נכסיה של 'רונית' ב-230 מיליון דולר.

לא רק 'בנק המזרחי' שיתף פעולה עם הצמד ריגר-פישמן; גם 'בנק כללי' של הברון רוטשילד, אשר ויסת את מניותיו דרך 'בנק הספנות'. 'בנק הספנות', שהיה בבעלות קבוצת אייזנברג, הפך לבנק שריכז פעולות ספקולטיביות, באמצעות שותפו דאז של אייזנברג, מיכאל אלבין. זה-האחרון נהג לזנב ללא הרף ברווחי הבנקים, והריץ מניות דרך 'נשואה', חברת הברוקרים בבעלות קבוצת אייזנברג. אל ריגר-פישמן ואל אייזנברג-אלבין הצטרפו גם ארגונים פיננסיים של הקיבוצים, שגילגלו 100 מיליון דולר בבורסה ובשוק האפור. יחד, הם הריצו מניות 'כבדות': 'הסנה' של קבוצת 'הפועלים', 'אתא' של אייזנברג, 'שופרסל' של הברונפמנים השותפים ב'פי.בי', ו'ספנות ואספקה' של קבוצת 'תבורי' (אשר הייתה קשורה בקשרים עסקיים עם גדעון פת, שר התעשייה והמסחר), ועוד. התוצאה הייתה, ש'משקיעים' רבים התחילו למכור את חלקם בקרנות-הנאמנות הבנקאיות; וגרוע מכל: החלה מכירה המונית של המניות הבנקאיות.

הבנקים הגדולים הגיבו, ואף התארגנו לשיתוף-פעולה כדי לתמוך יחד במניות של עצמם; הם נאלצו, בזעם, לקנות בחזרה את מניותיהם במחיר מנופח שהסב להם הפסדים של מאות מיליוני דולרים.[38] מי שנפגע במיוחד מצעדיהם של ריגר-פישמן, הייתה קבוצת 'הפועלים': התברר למנהלי הבנק, כי ריגר-פישמן לא רק נוגסים בשוק ההון — אלא מאיימים להשתלט גם על 'הסנה', פירמת הביטוח הגדולה בישראל של אותה עת. השניים גם שיכנעו את ארגוני הקיבוצים, לנתק עצמם מהאשראי של 'בנק הפועלים' ולפעול עם 'בנק הספנות' ועם קבוצת ריגר-פישמן.

בעיקר נפגע יעקב לוינסון, אשר עד 1981 היה יו"ר הבנק. באותה שנה התחיל לוינסון לטפח בחשאי, בארה"ב, פירמת-בת רדומה של קבוצת 'הפועלים', בשם 'אמפ"ל'. סמוך להתאבדותו של לוינסון ב-1984 נודע, בזכות סדרת כתבות בשבועון *העולם הזה*, כי לוינסון נהג לרוקן בשיטתיות נכסים מקבוצת 'הפועלים' ולמוכרם

---

[38] *בייסקי* (1986) עמ' 40

במחיר אפסי ל׳אמפ״ל׳ בארה״ב.[39] הוא ניפח אותם והריצם בבורסה של ניו-יורק, תוך שהוא מעביר את השליטה באמפ״ל לעצמו ולמקורביו. ריגר-פישמן החלו לרכוש במרץ את מניות ׳אמפ״ל׳, והדבר שיבש את מהלכיו החשאיים של לוינסון. ״... לוינסון חשש שנסגור אותו מלמעלה, מאחר שהיו לנו ארבעים אחוז בחברת ההשקעות של בנק הפועלים...״ (*אבנרי*, 1987: עמ׳ 16).

זה היה הרקע להתארגנות הבנקים, ובראשם ׳בנק הפועלים׳, במטרה להפיל את הבורסה; באותה הזדמנות, הם תיכננו להכות את כל הקבוצות שנגסו ברווחים של שיטת השיערוך הכפול — אשר עליה נשען מנגנון ההצבר האינפלציוני של ישראל.

בתוך ארבעים-ושמונה שעות, מאז שנחתמה עסקת דנות-המזרחי למכירת ׳הבנק הבינלאומי הראשון׳, קבוצות-ההון הדומיננטיות חשפו את כוחן.

אמנם, בעשרים-וארבע השעות הראשונות אישרו את העסקה כל נציגי הממשל, בזה אחר זה: שר האוצר יורם ארידור, נגיד בנק ישראל משה מנדלבאום (שהיה מקורב ל׳בנק המזרחי׳), וכמובן המפקחת-על-הבנקים הצייתנית גליה מאור; גם ועדת הכספים של הכנסת, שבשליטת עסקני ׳הליכוד׳ והחרדים, נראתה כמסכימה.

אבל כבר למחרת, ארידור חזר בו מהסכמתו. ׳הלובי׳ הדתי-לאומי של ׳בנק המזרחי׳ מיהר למחות: והשר הכל-יכול יוסף בורג אמר ״... כי אינו רק חושש אלא גם חושד, שאינטרסים מפלגתיים או פרטיים עומדים מאחרי ההתנגדות לעסקה, וכי הוא יעשה הכל כדי לברר בימים הקרובים אם יש בסיס לחשדות אלו...״ (*דבר*, 23.12.82). בוועדת הכספים איימו איל השטיחים אברהם שפירא מ׳אגודת ישראל׳ ואברהם מלמד מ׳המפד״ל׳, שהם ילמדו את ארידור לקח כאשר הוא יגיש את הצעת התקציב השנתי של הממשלה לאישור הוועדה (*העולם הזה*, 22.12.82). אלא שמאומה לא עזר: קבוצות-ההון הדומיננטיות היו הרבה יותר חזקות, והלחץ שלהן הכריע את ארידור. כבר באותו יום עמדו מניות ׳המזרחי׳ מול גל של היצעים כבדים, שהזרימו קבוצות-ההון הגדולות על שלוחותיהן; באותו יום גם ״... נרשם היצע אדיר למניות ׳פי.בי׳ שנקלט ללא שינוי שער על ידי קבוצת ריגר-פישמן...״ (*דבר*, 23.12.82).

כעבור כמה שנים נזכר אליעזר פישמן: ״... מסתבר שבכל זאת היינו תמימים ולא הערכנו נכונה את התארגנותם של ראשי הבנקים מאחרי גבינו... תוך הפרה גסה ובעלת אופי פלילי של הסודיות הבנקאית, הם הדליפו לתקשורת כי אנו שרויים במשבר פיננסי... הרמזים העבים שפורסמו בתקשורת גרמו באופן טבעי לבריחה הדרגתית של ציבור המשקיעים ממניות שהיה לנו עניין בהן. יועצי הלקוחות בסניפי הבנקים ידעו לכוון את המשקיעים בבורסה לכיוון שהיה רצוי לראשי הבנקים...״ (*אבנרי*, 1986: עמ׳ 19).

תוצאות הסופה לא איחרו לבוא. כשבועיים לאחר מכן, ב-13 לינואר 1983, החלה מפולת כללית, אשר קרנות-הנאמנות של הבנקים הגדולים לא טרחו לעצור אותה. תוך מספר שעות התמוטט ההר הפיננסי; מאות אלפי ׳משקיעים׳ איבדו 4 מיליארד דולר, או 40% מסך מחיר הנכסים בבורסה.

כל הקבוצות, שקראו תיגר על קבוצות הבעלות הדומיננטיות, החלו להתמוסס. ׳דנות׳ פורקה בתוך שנתיים, ו׳התברר׳ למפרקים שערכה הוא אפסי. חלק מבעלי ׳דנות׳ אף איבדו את בעלותם על הפירמות שלהם. כך מושביץ ופרומצ׳נקו איבדו את ׳עלית׳,

---

[39] התחלת הסדרה ב-11.1.84, וסופה עם התאבדותו ב-29.2.84.

לאחר שמניותיה נפלו, וטורפים אחרים עטו עליה והשתלטו על מניותיה. קרן 'רונית' הפסידה כמחצית מערכה, וריגר-פישמן יצאו לכמה שנים מהמחזור. אמנם מאז תחילת שנות התשעים הצליח פישמן להתאושש, ולהיפרע מקבוצות-ההון הגדולות; אבל זה כבר סיפור אחר, השייך למנגנון אחר של שיערוך נכסים – הכלול ב'סדר העולמי החדש', ומנוגד לסדר האינפלציוני הישן (להלן, פרק ז'). אנשי עסקים אחרים, שהיו מעורבים עם ריגר-פישמן בהרצת מניות – קבוצת 'מאגרים' של שמואל דכנר, יורם גיל ('גיל אלקטרוניקה'), יורי סלנט וחגי בליך ('פ.י.ט') ואחרים – הסתבכו בחובות ובתביעות משפטיות; בחלקם נמלטו לחו"ל.

הקבוצה האחרונה שנותרה עם חבילת ניירות, אשר כונו 'מניות', היו הקיבוצים. הם הפסידו עשרות מיליוני דולרים; ומאותה תקופה הסתבכו בחובות צמודים, שהלכו ותפחו ללא מוצא. היה זה הסימן הגלוי הראשון לקיצו של מוסד הקיבוץ. סימנים דומים בישרו את נפילתו של מוסד האצולה הקרקעית, במאה השבע-עשרה באירופה המערבית.

עוד אחד מגיבורי התקופה, מיכאל אלבין, הפך בעיני אייזנברג משותף לאויב. אייזנברג הפעיל את קשריו הטובים בצמרת הפוליטית; סופו של אלבין, שנעצר ומצא את מותו בניסיון הימלטות בעיצומה של חקירה משטרתית. לא שפר גם גורלו של יעקב לוינסון, מי שהיה הנציג הבולט של קבוצות-ההון הדומיננטיות ב'משטר הישן'. הוא התאבד ביום שהוחלט להעביר את מעשיו לחקירה משטרתית. כריש בורסה אחר, דוד בלאס – אחד ממריצי המניות 'הכבדות', במקביל לריגר-פישמן – הסתבך אף הוא בקרב עם אייזנברג (על 'בנק הספנות'). הסוף היה שהוא מצא עצמו בכלא, לאחר שהותיר את הקיבוצים עם כמות ענקית של ניירות-ערך חסרי כל ערך. בטרם נעלם מאחורי חומות הכלא, הוא דאג לפרסם את קשריו הטובים עם צמרת מפלגת 'העבודה': בעיקר, הוא סיפר על תרומותיו הכספיות לשמעון פרס (שראה בו מועמד לשר אוצר) – ועל השוחד שהעניק לכמה מעסקני 'העבודה', ביניהם סגן שר האוצר עדי אמוראי, אף כי האחרונים השתדלו לעכב את החקירה נגדו.[40]

המפולת של ינואר 1983 הייתה הקדמה בלבד למפולת הסופית של הבורסה שהתרחשה בשבעה באוקטובר של אותה שנה.

קבוצות-ההון הגדולות הצליחו לסלק את מתחריהן, שסיכנו את שיטת השיערוך האינפלציוני; המניות הבנקאיות נותרו היחידות שהבטיחו שיעור-תשואה קבוע; אולם הן נותרו חשופות למפולת הרסנית. ואכן, בחודש מאי, כאשר היצעים כבדים נראו מאיימים על המניות הבנקאיות, מנהלי הבנקים הגדולים ניסו להתארגן. הם התכנסו בחשאי עם נציג האוצר; הוכנה רשימה של מניות 'חופשיות' שאותן התכוונו להריץ, כקו-הגנה קדמי למניות הבנקאיות.

אך ההסכם בין הג'נטלמנים הבנקאיים לא כובד. 'בנק הפועלים' היה הראשון שהפר את ההסכם, ונטש את ההגנה על המניות. הוא התכונן למלחמה האחרונה על המניות הבנקאיות עצמן; הבנק הכין עתודות הון אדירות – שגייס באשראי יקר מכל מקום אפשרי, בעיקר משווייץ, לונדון וקיימן.

---

[40] *הארץ*, 1.2.85; *העולם הזה*, 12.6.85.

ראשי הבנקים חיכו למעשים מצִדו של ארידור. בסופו של דבר, הוא היה משרתם, על אפו וחמתו, גם אם סירב להכיר בכך. ראשי הבנקים ציפו כי ארידור יבין את גודל האיום שטמון בידיהם: פצצת-זמן של מניות בנקאיות מלאות אוויר. היה זה איום קטלני על עתיד העסקים והחסכונות של חלק נכבד מתושבי ישראל. אבל ארידור לא טרח להבין את האותות; הוא התעקש להמשיך ב׳מדיניות הנכונה׳ של בלימת האינפלציה, באמצעות עצירת הפיחותים בשקל.

מאחר שהאינפלציה המשיכה לדהור, והממשלה נתגלתה כלא-אמינה בכל אשר תִפנה, החלו ההמונים להיפטר מהנכסים הבלתי צמודים שלהם: בעיקר מהמניות הבנקאיות; וזאת, במלוא מחירן הנפוח. תמורתן, הם רכשו דולרים – שמחירם היה זול, נוכח מדיניות עצירת הפיחותים (מדיניות ׳החמסה׳ של ׳בלימת הציפיות׳).

ושוב קיוו הבנקים שארידור יקרא נכונה באותות – ויבצע פיחות גדול, שיבריח את קוני הדולרים חזרה אל החיק החמים והנפוח של המניות הבנקאיות. הם היו בטוחים כי אפילו ארידור ייאלץ להיווכח שגם בנק ישראל סופג מכות, כשהוא נאלץ לרוקן את עתודות הדולרים שלו תמורת שקלים מגוחכים. אבל ארידור טרם הבין. הוא הצליח לא רק להעלות את חמתם של ראשי קבוצות-ההון הגדולות – אלא גם להסתכסך עם מרבית נציגי העובדים בסקטור הציבורי, שניסו להגן על שכרם מפני האינפלציה הגוברת. לראשונה בישראל, החלו שביתות לא מוסדרות (׳פראיות׳, בלשון בעלי-ההון) בקרב הרופאים, המורים וסקטורים אחרים שהיו ידועים עד אז במתינותם. ארידור המשיך ב׳מדיניות׳ שלו, וכך גם המשיכה חגיגת המכירות של המניות היקרות תמורת הקניות של הדולרים הזולים.

בסוף ספטמבר 1983 שוב נפגשו ראשי הבנקים עם ארידור. הם דרשו ממנו, להשתתף עימם בקניית חלק ממלאי המניות. הבנקאים הניחו, שאפילו ארידור – שר אוצר אווילי, בממשלה מבולבלת ומוכת שערוריות כמו זאת של בגין – יבין סוף-סוף, שגורלו האישי וגורל ממשלתו תלויים בעתיד המניות הבנקאיות. הבנקאים הציעו לרכוש את ההיצעים, בסיוע האוצר, ללא ירידות שערים – ובכך להחזיר את האמון במניות ובסדר האינפלציוני; או-אז, כך חשבו, ישובו ׳המשקיעים׳ לרכוש את המניות; ואולי הפעם ייווצרו התנאים לתוכנית משותפת עם האוצר, להורדה איטית של ׳הוויסות׳ והאינפלציה.

אבל ארידור מיאן להבין. הוא לא הסכים להכין אשראי תקציבי לתמיכה במניות; הוא דחה את ההצעה לערוך פיחות גדול בשקל; הוא התנגד לסגירת אפיקי-השקעה אלטרנטיביים. בקיצור, הוא סירב להקטין את לחץ ההיצעים על מניות הבנקים.

חלפו שבועיים – וראשי הבנקים הגיעו אל הגבול של מיליארד דולר, שקבעו לעצמם. הם סירבו לתמוך עוד במניותיהם. בשישה באוקטובר, הבורסה ננעלה. המניות הבנקאיות ספגו גל ראשון של היצעים, בסכום של שלוש-מאות מיליון דולר; לראשונה בתולדות הבורסה נרשם ליד שערי מניות הבנקים: ׳מוכרים בלבד׳. יותר מאוחר התברר, כי רוב העסקנים הפוליטיים נפטרו ממניותיהם ׳בזמן׳. שבעה מיליארד דולר התנדפו, והר של נכסים אווריריים התמוטט – ואיים לקבור את הממשלה.

ארידור ניסה להסיח את דעת-הקהל בתוכנית חדשה, שהכתיר בשם ׳דולריזציה׳. בישיבת הממשלה, הוא התקבל בלעג. השרים נראו אובדי עצות; יש להניח, שרובם, כמו ארידור, אפילו לא בדיוק הבינו, במה מדובר. כאן נכנס לבמה חבר-כנסת אברהם

שפירא, שבתוך שעות ספורות הפך ל'מציל הלאומי'. הוא הצליח לשכנע את כל הצדדים, להגיע לתוכנית 'הסדר': הממשלה לקחה על עצמה, לפדות תוך חמש שנים, את כל המניות הבנקאיות שהוחזקו ערב המפולת בידי הציבור; וזאת, בשער של 60% מערכן בשבוע שלפני המפולת. יתר על כן: הוא שיכנע בלי קושי את כל הנוגעים בדבר, שהפיחות הגדול (שבסופו של דבר ארידור נאלץ לבצע), ייכלל ב'הסדר'.

הנה כך, הממשלה נתנה תוקף חוקי למהותן המעשית של המניות הבנקאיות: הן הפכו, רשמית, לאגרות-חוב צמודות לדולר ובעלות תשואה קבועה...

'ההסדר' נראה מצוין: השרים, חברי הכנסת, חברי ועדת הכספים, כולל אברהם שפירא, וכמובן בעלי עסקים — הצילו חלק ניכר מנכסיהם; ואילו השכירים, שהם עיקר משלמי המיסים, היו אמורים להחזיר את החוב. עסק טוב. למרות שהעסק היה כה טוב, נאלץ ארידור להתפטר בבושת פנים, ועמו מנחם בגין, שממילא היה סנילי למחצה.

ו. *היפר-אינפלציה ציונית*

כשבוע לפני הדחת ארידור, בדצמבר 1983, תקף אותו בכינוס מפלגתי, חבר-כנסת אפרורי בשם יגאל כהן-אורגד. הוא טען, ש'הכלכלה הנכונה' הורסת את המשק. בהתאם לאופנה של הזמן ההוא, פעילי 'חירות' תקפו אותו באלימות וביקשו לפגוע בו פיזית. שבוע לאחר-מכן, כהן-אורגד מונה לשר האוצר. עימו נכנס לממשלה משה ארנס, שהחליף את אריאל שרון כשר ביטחון. במקום בגין, הפך לראש-ממשלה יצחק שמיר. הייתה זאת ממשלה שבה שלטו עסקני 'חירות', ללא שום כיסויים 'ליברליים', ואפילו בלי זנבות ממפלגת 'העבודה'. שלישיית העסקנים, שתפסה את מישרות המפתח, נחשבו לניצים בעמדותיהם ולבעלי נטיות פאשיסטיות לא-מבוטלות.

הוחלפו הכרזות הישנות, ובמקומן באה מדיניות שכונתה 'כלכלת חירום', שכּוּנתה יותר מאוחר 'הכלכלה הציונית'. קשה לדעת, למה הייתה הכוונה; אבל זה התחיל להזכיר את שנות העשרים המוקדמות של גרמניה, שלאחר מלחמת-העולם הראשונה. תוצאותיה של 'המדיניות' היו אובדן-אמון כללי במטבע המקומי (שנותר, עד היום, בהרגל לציין מחירים בדולרים); התמוטטות הסדר החברתי, שהתבטאה בעלייה חדה בפשיעה; שחיתות גלויה וצינית, שפשטה בקרב עסקני המפלגות; ירידה משמעותית בתיפקוד השירותים הציבוריים, בעיקר בשירותי הבריאות והחינוך; ירידת התיפקוד בקרב קציני-צבא, בעקבות ההסתאבות בלבנון ואובדן האמון של הצבא בממשלה. לעומת זאת, החל לעלות כוחם של הרבנים הפונדמנטליסטים המושרשים היטב בפולחן הגזע והנדל"ן.

קשה לדבר על 'מדיניות כלכלית' במרוצת 1984; אבל נראה כי כהן-אורגד חזר, באופן בלתי רשמי, למדיניות הסטגפלציונית של יגאל הורביץ: לא עוד 'מלחמה באינפלציה', אלא 'מלחמה במאזן-התשלומים'. קצב הפיחותים הלך וגדל; האינפלציה ועימה שערי-החליפין הוזנקו קדימה; עד סוף 1984, האינפלציה הגיעה לרמה של 445% (אם למדד המחירים לצרכן הייתה משמעות כלשהי, בקצב אינפלציה מהיר כזה).

השיטה העיקרית של כהן-אורגד הייתה הדפסת כסף. כמחצית מהתקציב הממשלתי, בזמנו, התבססה על מה שהוא כינה 'חובות רישומיים'. שער-החליפין של התקציב נקרא 'ש"ת' (שקל תקציבי). מאחר ששער-חליפין זה השתנה במהירות, היה צורך 'לעדכן' את

התקציב מידי שלושה חודשים. אף אחד לא יכול היה להבין את הספרות בתקציב אינפלציוני שכזה; וכהן-אורגד עשה בו כל מה שלבו חפץ, בעיקר בתחום הסיבסוד.

כהן-אורגד המשיך במסורת קודמיו; הוא איפשר לקבוצות-ההון הגדולות, להכתיב את קצב השיערוך האינפלציוני ללא מיסוי. השיטות העיקריות, הפעם, היו: שיערוך החוב הפנימי; חלוקת סובסידיות מסוגים שונים ומשונים (בעיקר לתעשיות נשק, לייצוא ולמו"פ); ובעיקר – שחיקת שכר, באמצעות האינפלציה הדוהרת. לכל אלה נוספו נטל סיבסוד כבד, להתנחלויות ולפרוייקטים הלאומיים בשטחים הכבושים שבהם חפצה ממשלת שמיר; וכמובן, נטל אחזקת צבא הכיבוש בלבנון – שהלך והפך לצבא מוכה, נוכח האבדות שהוא ספג שם.

נראה כי כהן-אורגד לא האמין ש'הליכוד' יזכה בבחירות שמועדן הלך והתקרב; הוא פשוט חתר למהר ולהותיר בשטחים הכבושים תשתית כלכלית חזקה, ומיליציות צבאיות של מתנחלים המצוידות היטב – כדי שהממשלים הבאים יתקשו לחסלן.

בזמנו של כהן-אורגד, התלות הרשמית בארה"ב הפכה לעובדה מוגמרת. שרים אמריקאים, כמו שר-החוץ ג'ורג' שולץ ושגריר ארה"ב בישראל סם לואיס, לא היססו להתערב ולהביע בגלוי את דעתם על הצעדים הכלכליים אשר על הממשלה לבצע.

כהן-אורגד גם היה שר אוצר מושחת, לא פחות מיגאל הורביץ: הוא לא בחל בעסקים פרטיים, בעיקר עם משקיעים זרים; רווחיו מ'ייעוץ כלכלי', בעיקר זכיונות שהוא סידר למשקיעים זרים, היו לשם דבר.

ז. אינפלציית חירום לאומית

להפתעת הכל, הבחירות בשנת 1984 לא הדיחו את 'הליכוד' מהממשלה. למרות המפולת בלבנון והמפולת בבורסה – הבוחרים היטיבו לדעת ש'העבודה' אינה אלטרנטיבה; וכי למעשה אין בין שתי המפלגות הבדל משמעותי, לפחות מבחינת האינטרסים שעסקניהן משרתים (באותה תקופה נהגו לכנות אותן בשם 'ליכוד א' ו'ליכוד ב').

אי-לכך הוקמה 'ממשלת ליכוד לאומי', שבה היו שותפות כל המפלגות השמרניות שישבו באותה עת בכנסת. הוסכם שבשנתיים הראשונות, ראשות-הממשלה תופקד בידי שמעון פרס וכך יתגשם סוף-סוף חלום חייו, שאליו הוא כה נלאה לחתור; שנתיים לאחר-מכן תיערך 'רוטציה', ויצחק שמיר יתכבד בראשות-הממשלה. ההנחה הייתה שפרס ינסה לפרק את הממשלה ברגע הנוח, כדי ליצור בחירות חדשות או לערוך הסכמים עם קואליציה ללא 'הליכוד'. בניסיון להוציא מראשו של פרס רעיונות מסוג זה, הצליחו עסקני 'הליכוד' לקנות רסיסי מפלגות – ולהסכים עם מפלגות דתיות וימניות על קואליציה אלטרנטיבית, שתחסום אפשרות להרכבת קואליציה ללא 'הליכוד'.

המהלכים הללו הכבידו על תקציב הממשלה; בעיקר הכבידו תוספות התקציב להתנחלויות ולהצלת רווחי הבנקים. אלה היו חלק מהסיבות – או אולי מוטב לאמר, חלק מהתירוצים – למפולת כללית בתקציבי השירותים הציבוריים. מחזות, של סגירת בתי-אבות וזריקת קשישים משותקים מבתי-חולים, החלו להפוך לשגרה; צומצמו תקציבי האוניברסיטאות והחינוך הגבוה; על תושבי ישראל הוטלו מיסים ואגרות חדשים – כמו היטלים על נסיעות לחו"ל, ואגרות על חינוך יסודי אשר היה אמור להיות חינוך 'חינם'; קוצץ בסובסידיות למצרכים המוניים; נשחק השכר הריאלי בסקטור

הציבורי בכ-40% למן 1985 ועד 1987. נעשו ניסיונות לשחוק את נכסי קרנות הפנסיה, כדי לצמצם את החוב הפנימי של הממשלה – ומצד שני, דאגו לכך שהריבית תהיה 'חופשית' ממגבלות. וכך התקרבה הריבית הריאלית, לעתים, לרמה של 300% לשנה.

ברור כי אלפי עסקים קטנים ובינוניים, שאיתרע מזלם ונקלעו למצוקת אשראי, פשטו-רגל. בקיצור: נעשה הכל כדי להרוס את השכבות היצרניות במשק – ולטפח את השכבה הפריליביגיונית, הלא הם בעלי ההון הגדולים ומשרתיהם; והכל, בתירוצים של 'מלחמה באינפלציה'.

מי שבאופן רשמי ניצב מאחרי צעדים אלה היה יצחק מודעי מ'הליכוד', ששימש כשר האוצר במשך כשנתיים. הוא מונה למשרה זאת, לאחר שהבטיח לפרס כי בבוא היום יפרוש עם חלק מ'הליברלים' מ'הליכוד' ויצטרף לקואליציה חדשה בראשות פרס.[41]

מודעי, כמרבית הזן הליברלי בישראל, היה תערובת של לאומן וחסיד 'היוזמה החופשית'. קודם-לכן הוא היה מנהל הסניף הישראלי של הקונצרן הבינלאומי 'רבלון' (עזר ויצמן הדביק לו את הכינוי 'מיסטר ליפסטיק'); פרסומו בא לו בזכות שכר-הרעב ששילם לפועלים ובעיקר לפועלות מעיירות-הפיתוח, אשר בחוסר-ברירה נאלצו לעבוד במפעלי 'רבלון'. לעומתם, הכנסתו של מודעי, הייתה מהגבוהות במשק באותה עת. מִזגו הרתחני ואופיו המרושע התאימו לשותפות בצוות שניהל את, מה שפרס כינה, *'המדיניות הכלכלית החדשה'*. אלא שמעקב יומיומי, מנקודת-מבט עממית, אינו מגלה מדיניות ברורה ובוודאי לא חדשה. היה מדובר באוסף של 'תוכניות' ו'עסקות', שהממשלה הכריזה עליהם מידי מספר חודשים.

מאחורי כל התפניות וההכרזות, שהתנהלו בקצב בורלסקי, היה מדובר באותם אמצעים בדוקים ונושנים. עיקרם היה קיצוץ בתקציבי החינוך, הבריאות, הסובסידיות; שחיקת שכר (אשר מיכאל ברונו, אידיאולוג התוכנית, עיטר אותה בשם מהמם: 'עוגן מוניטרי'); ולבסוף, משהו חדש, אשר מאז 1977 ועד לאותה עת לא דובר עליו בגלוי: פיטורים המוניים. בשלב ראשון היה מדובר בסילוק של 12,000 עובדים מן הסקטור הציבורי; כל זאת, בממשלה מנופחת מרוב שרים וסגני-שרים.

כדי להוכיח את נחיצותם של הצעדים הללו ל'ריפוי המשק', היה צורך ליצור אווירת 'משבר'. רק משבר יוכיח את 'נחישות' הממשלה. כאן התגלה מודעי במיטבו: בהופעותיו הקולניות, שלוו בעיניים מזוגגות ובפרץ דיבור היסטרי, הוא היטיב ליצור אווירה של משבר. ככל שהתקדמה 'התוכנית הכלכלית החדשה', כן הופתעו בממשלה ובקבוצות-ההון הגדולות מעוצמת התמיכה – או יותר נכון, מגודל הטיפשות – של השכירים במשק. הנציגים של אלה היו עסקני 'הסתדרות העובדים'; הם מיהרו לוותר על תוספות-שכר, והסכימו לריבית של מאות אחוזים ולפטור-ממס על הכנסות מהון. אפשר לאמר, שבתקופה זאת נתקע המסמר האחרון בארון של ההסתדרות.

מאומה לא עצר את פרס-מודעי-ברונו מביצוע תוכניתם ל*שינוי מבנה המשק'*. זה היה העוקץ שהסתתר מאחורי מסך-העשן של הורדת האינפלציה. 'השינוי במבנה המשק' התכוון, באופן רשמי, ליציאת הממשלה משוק ההון. למעשה, היה מדובר

---

[41] *קוטלר* (1988) א' 396-399

בתהליך הנמשך עד היום: הנצחת השליטה של מוסדות העסקיות (הביזנס) על החברה הישראלית – והפיכת הממשלה, על שלוחותיה, למשרתת רשמית של מוסדות אלה.

זה לא היה פשוט; התוכנית עברה גלגולים שונים, חלקם תמוהים וחלקם מסתוריים. ראשיתה ב׳עסקת חבילה א׳׳, שכללה הקפאת מחירים והקפאת שער המטבע לאחר ׳הלם׳ של פיחות גדול. היא הסתיימה ב׳תפר׳ של העלאת מחירים גדולה, שחיקת שכר וקיצוץ סובסידיות. ואז באו עוד שתי ׳עיסקות חבילה׳, שכללו הקפאות מחירים והקפאת שכר. וביניהן, באופן טבעי, ביצבץ ׳תפר׳ – העלאת מחירים גדולה, הקפאת שכר ו׳הלם׳ של פיחות גדול.

כל הארסנל המרשים הזה לא הרשים במיוחד את האינפלציה: בשנת 1985 הגיעה האינפלציה לרמה של 185%; וזה שימש כתירוץ טוב, לנקוט צעדי ׳חירום׳. וכך, בתחילת יולי 1985, קמה *׳התוכנית הכלכלית להצלת המשק׳* – שחזרה על אותן ׳תרופות׳, אם כי במינון יותר חריף. הפעם, זה הצליח; הסתבר שבעזרת פיקוח מחירים והקפאה של שער המטבע, הפעם, האינפלציה כן ירדה. היא ירדה בשנת 1986 לרמה של 20% וברמה זאת היא נותרה עד 1991.

לאחר כשנתיים של ׳מדיניות כלכלית חדשה׳ – הסתבר כי פרס אינו מצליח לפרק את ממשלת ׳הליכוד הלאומי׳, וכי אין לסמוך על הבטחות מודעי שיפרוש עם חבריו מ׳הליכוד׳. מודעי נמאס לפתע על פרס, והתפרצויותיו ההיסטריות לא נסלחו עוד. מודעי פוטר ממשרד האוצר; ומייד התברר, שאין מתאים ממנו להיות שר משפטים. את מקומו במשרד האוצר תפס משה נסים, מי שהיה עד אז שר המשפטים.

נסים היה מהזן הליברלי הישן בהבדל אחד: בנוסף להיותו לאומן ואוהד מסחר זעיר, היה גם דתי. ליברליזם, מאז ראשיתו הסתדר היטב עם נציגי אלוהים; כמובן בתנאי שיסולק מהשוק התיווך המונופולי. לעתים קרובות, כמו בישראל, הליברליזם הסתדר גם עם רבנים: לא פלא, שעסקנים ליברלים רבים נהגו לפקוד את חצרות הרבנים, כדי לקבל קמיעות וברכות; כל עסקן ומוריד-הגשם שלו. נסים היה ידוע כפטריוט ותיק ומעריצו של בגין, אשר מינה אותו לשר משפטים בממשלתו השנייה. בזמנו, הפך משרד המשפטים למחסה-חוק לטרור היהודי בשטחים הכבושים ולשוד הקרקעות בגדה; בעיקר, הוא הצטיין בהעלמת-עין נוכח מעשי הפלנגות היהודיות של ׳גוש אמונים׳ ו׳כך׳. נסים תרם לדמוקרטיה בישראל גם בסגירת עיתונים פלסטיניים, ובהגנה חוקית על פיצוץ בתים ועל פינוי בכוח של שטחים פלסטיניים.

אביו, שבא ממשפחת סוחרי בדים בגדדית, מונה בשנות החמישים על ידי בן-גוריון, כרב הראשי הספרדי של ישראל. בן-גוריון חיפש רב ׳ממלכתי׳; כלומר אחד שמשתף פעולה, בלי לאיים על שלומה של הקואליציה; מישהו כמו יצחק הרצוג. יצחק נסים נחשב לרב כזה; אלא שבסוף שנות החמישים, נתגלע סכסוך בין הצדדים: יצחק נסים ׳גילה׳, לפתע, שמרבית עסקי המזון בבעלות ההסתדרות אינם ׳כשרים׳; ואילו משרד הביטחון, שבראשו עמד בן-גוריון, ׳גילה׳ לפתע – ואף דאג לפרסם זאת בעיתונים – כי אף לא אחד מבניו של יצחק נסים טרח לשרת בצבא הישראלי, ושכולם התחבאו מאחורי משרות של ׳רבנים׳. רק לאחר איומים נאלץ צעיר בניו של יצחק נסים, הוא משה נסים, לבטל את זמנו ולהצטרף אחר כבוד לכוחות המזוינים של ישראל כחייל ברבנות הצבאית בקריה בתל-אביב. גם שירות מפרך זה נקטע באיבו, כשהמפלגה ׳הליברלית׳ החילונית חיפשה לקראת הבחירות של 1959 מועמד ׳ספרדי-מסורתי׳

שיקשט את רשימתה. בחירות אלה התקיימו על רקע התקוממות 'ואדי סאליב', ותחילת עלייתה של הפוליטיקה האתנית. הדבר לא הפריע למשה נסים הדתי, להפוך לחבר-כנסת מטעם מפלגה האמורה להיות אנטי-דתית ומתונה בעמדותיה המדיניות. הסתבר, שהוא צדק בבחירתו: בתוך זמן קצר הצטרפו 'הליברלים' ל'חירות' של בגין; לאחר כחמש-עשרה שנים השתתף נסים מטעם סיעת 'הליברלים' ב'ליכוד' בחקיקת החוקים והתקנות הקלריקליים והגזעניים ביותר, שהחברה הישראלית ידעה מעודה.

כשנכנס נסים למשרד האוצר, 'המדיניות הכלכלית החדשה' כבר הייתה בעיצומה. האינפלציה הייתה בירידה, והמיתון והאבטלה היו בעלייה. נסים המשיך במדיניות 'שינוי מבנה המשק'; עיקר תרומתו היה ביוזמה ל'רפורמת מס': הוא הוריד את המס השולי על ההכנסות מ-60% ל-48%, וצימצם את השתתפות המעסיקים בביטוח-הלאומי של השכירים. זה היה מרכיב מהותי בשינוי אופי חלוקת-ההכנסות.

למן אותה תקופה, ובמשך עשר השנים שאחרי-כן, לא עוד היה צורך באינפלציה. הצבר ההון היה עתיד להיעשות בדרך אחרת.

י. *סוף עידן האינפלציה: המעבר להצבר מתרחב*

ההצבר האינפלציוני — שנשען על הנפקת מניות והרצתן מצד אחד, ועל כלכלת מלחמה מתמדת מצד שני — החל להתערער. המפולת של המניות 'החופשיות' בינואר 1983 והמפולת הצבאית בלבנון כירסמו ביציבותו. הקריסה הסופית של שוק ההון ושל ההרפתקה בלבנון אירעה בו-זמנית במרוצת השנתיים שאחרי-כן.

שרטוט ה'7 (לעיל בפרק זה) מראה זאת בבירור: מנקודה מסוימת היה בלתי אפשרי להמשיך בשיטת השיערוך האינפלציוני. עד מאי 1983, האינפלציה הייתה יעילה: היא הבטיחה שיא של חלוקת הכנסות בין הון ושכר. בתנאים של אינפלציה בשיעור של 7% בחודש, היא גרמה לחלוקה-מחדש של פי 30 לטובת ההון ביחס לשכר. מאז, ובעיקר מאז יולי 1985 — אף כי האינפלציה המשיכה לדהור למעלה, הלך ונשחק גידול רווחי ההון ביחס לשכר. **היה צורך במשטר הצבר חדש.**

והנה הסתבר לפתע כי אותם עסקנים פוליטיים קטנים, אשר לא הבינו מימינם ומשמאלם, זקפו קומתם והפכו להיות 'מנהיגים נחושים'; הם גילו 'יוזמות' והציגו 'תוכניות כלכליות' הגדושות במונחים מסתוריים כמו 'תפר', 'עוגן מוניטרי' ו'סינכרוניזציה'. רק כעבור זמן — ובזכותם של עיתונאים חוקרים ואמיצים — התגלה לנו כי מאחורי הקלעים כיכבו מיטב המוחות הכלכליים; אלה חברו יחדיו, באומץ וללא פשרות, כדי להכות באינפלציה. היה זה יומם הגדול של לוחמים נועזים כמו בן-שחר, ברונו, עמנואל שרון, נויבך, פוגל וברודט. הם אף זכו לתגבורת כבדה: *'מסמך עשר הנקודות'* מתוצרת הפרופסורים הרברט סטיין וסטנלי פישר. מסמך זה פירט את מיטב התרופות החדישות, שפותחו ב'קרן המטבע הבינלאומית', לריפוי משקים חולים שנוגעו באינפלציה ובחובות לבנקים אמריקניים. אמנם, עיון מדוקדק בתרשים שעל האריזה הנוצצת מראה כי מדובר באותן תרופות ישנות נושנות של סבתא קפיטל: פיחות-מטבע גדול, קיצוץ-תקציבי עמוק, מדיניות-מוניטרית קשוחה, הסרת הפיקוח הממשלתי על האשראי; והחשוב מכל — הפסקתן של הצמדות-השכר, או בקיצור: שחיקת שכר.

בתקופת המעבר בין שיטת הצבר אחת לשנייה, היה צורך להציל את רווחי קבוצות-ההון הגדולות, שנסמכו עד אז על אינפלציה דיפרנציאלית $(p - p_a)$. הטכנו-פוליטיקאים עשו זאת באמצעות שיטת רווחים שהתבססה על שלושה מרכיבים: יכולת שחיקת שכר דיפרנציאלית, מלווה בשיעור ריבית גבוה, בתנאי מיתון כללי $(k - k_a)$.

התנאי ההכרחי לשיטת רווחים כזאת היה מיסוד פוליטי גלוי, שכלל אמצעים אדמיניסטרטיביים קשוחים (׳סינכרון׳). תנאי מקדים לכך היה יצירת ׳קונצנזוס לאומי׳, המופיע בדמות קואליציה רחבה שבה מתחברות הקבוצות העיקריות של העסקנים הפוליטיים ומקימות ׳ממשלת ליכוד לאומי׳. לאחר-מכן, מכשירי האידיאולוגיה והתקשורת ההמונית נרתמו לשטיפת-מוח מסיבית.

קשה להתעלם מהפן האידיאולוגי, שסבב את חבורת המתכננים הזאת. ממבט ראשון, נראה שהם מעלים הצגת אבסורד: השחקנים מדקלמים אמונה לוהטת ב׳כלכלת שוק׳, כמתכון אידיאלי לריפוי אינפלציה — ובאותה עת, מפקחים על המחירים באמצעות צווים אדמיניסטרטיביים. מי שמכיר את עקרון ׳הדו-חושב׳ של ג׳ורג׳ אורוול, יכול להבין את הרעיון של חבורת ליברלים אשר שואפים לשחרר את הכלכלה מידי כוחות הרשע הפוליטיים באמצעות כפייה פוליטית.

זאת אינה הצגה חדשה: כבר מקיאוולי תיכנן רפובליקה חופשית לאיטליה, באמצעות שליט ריכוזי רב-מזימות; אפלטון כתב הזיות על שחרורם של האתונאים, באמצעות טכנאים עריצים הבקיאים ברזי הפילוסופיה. זה, מן הסתם, חלומם העתיק של פקידי ממשלה מזדקנים.

מנקודת-מבטם של העסקנים הפוליטיים והפקידים והאידיאולוגים, שהפעילו את *׳התוכנית הכלכלית החדשה׳*, זה היה מאבק בשתי חזיתות: הריאלית והנומינלית.

החזית הריאלית עסקה, כרגיל, ב׳הורדת הביקוש׳; כלומר, בהידוק חגורתם של השכירים. זה היה החלק הקל של התוכנית, בהעדר איגודים מקצועיים עצמאיים שייצגו את העובדים בישראל. כאן, המתכננים חוללו פלאות: המשק שקע למיתון עמוק, בעוד שההכנסות מריבית העניקו לבנקים הגדולים פיצוי טוב על מפולת 1983 ועל בלימת הגידול בהוצאות הביטחון המקומיות.

החזית הנומינלית עסקה ב׳הורדת הציפיות האינפלציוניות׳. זאת התבררה כחזית קשה. בסופו של דבר, קשה להילחם במשהו שאינו קיים אלא במוחם של פקידים. מלחמה קשה זו נמשכה כשלוש שנים, עד 1988; ורק אז הם היו בטוחים, שהצליחו לסלק ממוחם של בני-אדם את שד הציפיות לעליית מחירים.

אבל אין חשיבות לטיב האמונה של הפקידים; חשובה היא התשובה לשאלה: מה שירתו האמונות הללו? או, בלשון מדעי החברה: מה הייתה הפונקציה הסמויה של *׳התוכנית הכלכלית החדשה׳*?

כאן המקום לחזור ולהעלות את האסכולה המרקסית-מבנית, שבמקורה צמחה בצרפת של שנות השבעים — בעקבות המשבר הסטגפלציוני באירופה באותה עת, והלחצים לקיצוץ בהוצאות הממשלתיות. כותבים אלה סיפקו את ההסברים החדים ביותר, בדבר תיפקודה של המדינה בתהליך ההצבר. הם שללו את הגישה האינסטרומנטלית, שרווחה במרקסיזם הקלאסי, ולפיה המדינה היא מכשיר למימוש האינטרסים המעמדיים של הקפיטליסטים. במקום זאת, הם הציגו תפישה אחרת: המדינה, באספקטים מסוימים, הינה אוטונומית.

קפיטליסטים שרויים ביחסים אנטגוניסטיים — לא רק עם השכירים, אלא גם עם קפיטליסטים אחרים; אבל בטווח-קצר, הם מתקשים לזהות את האינטרס האובייקטיבי שלהם-עצמם. לעומתם, המדינה המודרנית — בגלל הופעתה האוניברסלית והעל-מעמדית, כביכול — מסוגלת לזהות את האינטרס הכללי ארוך-הטווח של ההון. המדינה, מכאן, אינה סתם מכשיר של כמה קפיטליסטים שרוצים להרוויח; היא המוסד המרכזי שמעצב ומווסת את תהליך ההצבר, שבמסגרתו יכולים הקפיטליסטים לפעול.

במלים פשוטות: כדי להרוויח, יש צורך לעצב ללא-הרף את מוסדות הרווח; ואלה יכולים להתקיים רק באמצעות מדינה, שנתפשת כבעלת 'אוטונומיה יחסית'.[42] מקור האוטונומיה היחסית של המדינה נובע, מצד אחד, מהיותה תוצר של האינטרס הקפיטליסטי; ומנגד, כדי שיימשך תהליך ההצבר — היא חייבת להיות בלתי-תלויה באינטרסים הפרטיקולריים של קבוצות עסקיות, גם אם הן קבוצות מפתח במשק.

זאת הייתה הפונקציה הסמויה של *'התוכנית הכלכלית החדשה'*. הבעלים הנעדרים של קבוצות-ההון הדומיננטיות ידעו, למה הם חותרים; אבל הם לא יכלו להשיג זאת ישירות, באמצעים שעמדו לרשותם בתקופת ההצבר האינפלציוני.

כפי שאירע פעמים אחדות מאז סוף שנות השמונים, רוב בעלי-ההון הגדולים ידעו כי עבר זמנו של משטר הנשען על אינפלציה דיפרנציאלית. אף על פי כן, בגלל האופי האנטגוניסטי של המציאות העסקית — לא היה בכוחם לעבור אל אופן-הצבר חדש.[43] תמיד נמצא מישהו כמו 'דנות', ריגר-פישמן, 'מאגרים', בלאס, אלבין או אחרים, שפגע ביכולת למסד הסכמיות. הם נזקקו לגוף 'על-מעמדי', אשר יכפה דפוסי רווחיות שונים; ימסד יחסי-סמכות חדשים; יבסס קונצנזוס; יאכוף על כל הקבוצות הניצות את מה שהביורוקרטים כינו, 'שינוי מבנה המשק'.

התודעה השלטת אינה מסוגלת להכיר באופי המעמדי הגס הזה של דפוסי ההצבר. רק הפקידים והטכנוקרטים המדיניים מסוגלים לספק חזית אידיאולוגית כללית, בצורת מלחמה לאומית ב'ציפיות האינפלציוניות'.

במהותן, 'הציפיות' הללו אינן אלא הקונצנזוס המעמדי שבקרב אליטת הכוח של ישראל. שינוי באופי משטר ההצבר, דורש שינוי באופי 'הציפיות'. את זה יכולה לעצב המדינה בלבד; היא עושה זאת באמצעות אידיאולוגיות אל-מעמדיות כביכול — שאותן מספקים אקדמאים חסרי-פניות, כמו ברונו ושות'.

פקידים כמו דוד ברודט אכן האמינו, שפיקוח על המחירים ועל השכר משכנע את 'הסוכנים הכלכליים' כי עליהם להוריד את 'הציפיות לאינפלציה'.[44] למעשה, הרגלי מחשבה על מחירים — אין להם ולא כלום עם האינפלציה. מי שאינו יודע לשחות יוכל תמיד להשתעשע ברעיון, שסילוק הציפיות לטביעה ממוחו יגרום לו לצוף על פני

---

[42] *Poulantzas* (1973) pp. 190-193

[43] כפי שהם ניסחו זאת בפי מקורבם, העורך הכלכלי של 'מעריב' דאז: משבר המניות נבע כתוצאה מ'משבר המנהיגות בבנקאות'. (אליצור, 1984: ע"ע 8-9).

[44] *ברודט* (1995).

המים.[45] עם זאת, הפיקוח על המחירים ועל השכר הביא, בעקיפין, לשינוי הקונצנזוס של ההצבר בקרב אליטת הכוח. כלומר, הוא גרם לשינוי **'הציפיות לרווח'**.

'התוכנית הכלכלית החדשה' הובילה את הכיוון החדש של ההצבר: לא עוד חלוקת הכנסות באמצעות עלייה מתמדת של מחירים, המוסוות ב'תחרות חופשית' — אלא דרך הורדת שכר גלויה, באמצעות צווים אדמיניסטרטיביים ואידיאולוגיות של אינטרס לאומי. הסתבר ששטיפת-המֹח כל-כך הצליחה, עד ששמעון פרס התפאר באחד מכינוסי הניצחון של 'אבות התוכנית הכלכלית': "... אחד הלקחים המרתקים מתוכנית היצוב היא העובדה שככל שקיצצנו או ככל שהרענו כך נהיינו פופולריים יותר. לא האמנתי למראה עיני... מסתבר שכאשר בני אדם רואים שהנך מתייחס ברצינות למה שעליך לעשות, גם אם הדבר נראה בעיניך מסוכן או בלתי פופולרי, אתה זוכה בפופולריות..." (*פרס*, 1995: עמ' 573).

זה הזמן לסכם את תולדות עלייתה וירידתה של האינפלציה בישראל.

בדוקטרינה הכלכלית הקונבנציונלית, נחשבת האינפלציה למין מפלצת: "... האינפלציה היא כמו מגפה בעלת רמות שונות של נזק..." כותבים סמואלסון ושות' ב'*מבוא לכלכלה*' שלהם, הממוחזר עד קץ הדורות (*Samuelson*, *Nordhous* and *McCallum*, 1988: p. 240). מכל סוגי האינפלציה, הגרועה היא "ההיפר-אינפלציה", שהיא "וירוס קטלני" או פשוט "סרטן" (*ibid*, 241-242). הסיסמא הזאת אומצה במהרה על ידי עסקנים פוליטיים; במשך עשרים שנות הסדר האינפלציוני, כמעט כל שר אוצר ישראלי אהב לגלגל עיניו לשמים ולקבול על 'שד האינפלציה'. שניים מהם, פרס ומודעי, ניסו אפילו לחטוף זה מזה בזעם את גלימת הגיבור שהדביר את הדרקון אשר קם על המשק הישראלי (אצל פרס, זאת הצגה יומית חוזרת).

נעזוב את תחום המגפות והמזיקים, ונתרכז בדוקטרינה הכלכלית הקונבנציונלית. ברור לנו, שמעבר לאמירות מוסריות ולהטפות בשער — הקטגוריות המְצרפיות והכלים המקרו-כלכליים אינם מסוגלים, ומלכתחילה גם לא תוכננו, להתמודד עם האינפלציות שמתחוללות בקפיטליזם המבוגר. בקפיטליזם הצעיר של המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים התפתחו דוקטרינות נאו-קלאסיות, שהתעלמו לחלוטין מהאספקטים המרכזיים של תהליך ההצבר: תהליכי ריכוזיות, תכנון השקעות, ייצור המוני, חלוקת ההכנסות, עליית כוחן של המדינות הלאומיות והשתלבות הצבאות הגדולים במשקים המודרניים. באמצע המאה העשרים התפתחה ה'מקרו-כלכלה', ענף נאו-קלאסי שהיה אמור לענות על בעיות תכנון ההשקעות בתוך משקים לאומיים סגורים; אבל — בלי להודות שקיים תהליך הצבר הון, ובלי להכיר בקיומו של קונפליקט מעמדי. בלשון פשוטה: בלי להודות במוסדות הבעלות והרווח ובמאבק על חלוקת ההכנסות. מעל לכל — המקרו-כלכלה לא יכלה להתמודד עם צמיחתן של הקורפורציות הבינלאומיות, עם הבורסות ועם ארגוני האשראי הבינלאומיים.

התוצאה הייתה: התפתחות אינפלציה כמכשיר פוליטי-מעמדי — שפגע קשות באמינותה של המקרו-כלכלה, ככלי מדינתי ואל-מעמדי לניהול משק על ידי טכנוקרטים. במקום המקרו-כלכלה, באה מעין מקרו-כלכלה — האסכולה 'המוניטריסטית' על ספיחיה המשונים — המטפלת, בעיקר, בכסף ובציפיות לאינפלציה. גם באסכולה זו, נעלם הממד העיקרי של האינפלציה: המאבק על החלוקה-מחדש של

---

[45] *מרקס* (1847) 'האידיאולוגיה הגרמנית', (תרגום: *אבינרי*, 1977: 223)

ההכנסות; זה המתחולל בתוך הסקטור העסקי, וזה המתחולל בין ההון לבין השכר. משום כך, האלות והחרמות, אשר כוהני המקרו-כלכלה משלחים באינפלציה, הינם פולחן מזוייף וחוטא לאמת.

האינפלציה, בגלל האופי החלוקתי שלה, היא אכן 'וירוס קטלני' ו'מגפה' בעבור הרבים; אולם לעתים קרובות, היא ברכה בעבור קבוצות חזקות בחברה, השולטות בה ואף מנסות למסד אותה כמכשיר-שליטה מקודש.

במקרה הישראלי, החלה האינפלציה לצמוח בראשית שנות השבעים — כאשר החלו להתערער התנאים של משטר **הרחבת** ההצבר. תהליך הפרולטריזציה היהודית והפלסטינית הגיע לגבולותיו; ייבוא ההון האזרחי הזול חדל להיות גורם בהשקעות; הממשלה הסתבכה במדיניות-חוץ מלחמתית ללא מוצא. קבוצות-ההון הדומיננטיות — שהחלו לבלוט מתוך 'הכלכלה הגדולה' המתחזקת — החלו לנהל ישירות את תהליך ההצבר במשק, כשהן פונות אל עבר **העמקת** ההצבר.

היו סיבות אחדות לכך שהתהליך פעל ללא התנגדות: הוא הופנה לניפוחו של הסקטור הצבאי; הוא נתמך על ידי 'הכלכלה הקטנה', שצמחה במהירות מאז תחילת שנות השבעים; מעל לכל, הוא לא נתקל בהתנגדות מצד 'האריסטוקרטיה של העבודה העברית', דהיינו: מצד העסקנים, אשר ייצגו את השכירים המאורגנים בסקטורים המונופוליים — שבתחילת התהליך, נראו כמרוויחים מהחלוקה-מחדש של ההכנסות. הממשלות ובנק ישראל הלכו ופינו את שוק ההון לשליטת 'הכלכלה הגדולה'; התהליך נראה כ'פארטו-אופטימום' — שבו 'כולם מרוויחים', אם אך 'יתנו לכוחות השוק לפעול'.

מאחרי כל זה הסתתר גיבוי תקציבי כבד, שהלך ותפח ככל שהתקדם תהליך 'הליברליזציה' של ממשלות בגין. תוצאותיו של גיבוי ממשלתי זה הסתכמו בחובות פנים ובחובות חוץ שהלכו וגדלו. בלשונו של שמחה ארליך, אחד ממפיקי הקומדיה האינפלציונית: "... המדינה מפסידה אבל האזרח מרוויח...". ואכן המרוויחנים היו מספר 'אזרחים' יקרים מאוד, שהפיקו את ההצגה, בגיבויים של שרי האוצר המתחלפים. כבר אז היה ברור שמדובר במדיניות תיאום בין שרי האוצר ובין בעלי-ההון הדומיננטיים, להפעלת אינפלציה כדי ש'האזרחים ירוויחו'.

בסופו של דבר, השיטה קרסה. בשיאה, היא התבססה על נוכלות מאורגנת של הנפקת מניות והרצתן בידי כל קבוצות המפתח במשק; על גידול מתמיד בהוצאות ביטחון; ועל אוזלת ידן של הממשלות. סופה של השיטה לווה בתוכניות 'יצוב' למיניהן, שהביאו על המשק מיתון קשה, בעוד האינפלציה נשאר בטווח של שתי ספרות.

'הנס' לא התחולל כתוצאה ממדיניות כלכלית 'מרסנת' ולא כתוצאה משיעורי הריבית הגבוהים. מה שהוביל לתפנית חדשה ולשינוי סופי בשיטת ההצבר, היה נפילתה של ברית-המועצות וההגירה ההמונית משם לישראל בתחילת שנות התשעים. בתוך זמן מועט נוספו למשק כמיליון עובדים-צרכנים, שהרחיבו את הביקוש. כל זה על רקע תהליך של פתיחת העולם להשקעות ('גלובליזציה'), ועליית הציפיות-לרווח בכלל העולם הקפיטליסטי. התהליך האחרון כפה על אליטת הכוח של ישראל, להצטרף לתהליך העולמי של **הרחבת** ההצבר.

שרטוט ה'7 שהוצג לעיל, מראה כי רק למן תחילת שנות התשעים, תהליך ההצבר

החדש החל להתגבש: הרווחים גדלים ביחס לשכר, תוך כדי אינפלציה נמוכה ביותר. אבל, גל ההתרחבות הזה אינו דומה לעידן הצמיחה של שנות החמישים והששים. הוא נשען בעיקרו על **הצבר שמחוץ לישראל**. 'הכלכלה הגדולה' של ישראל — למרות השינוי ביחסי הבעלויות (בעיקר באמצעות בעלי-הון זרים) — הפכה לריכוזית יותר מאשר אי-פעם. גלי ההגירה שככו בסוף שנות התשעים; יחסי הון/שכר נשענים בעיקר על ייבוא כוח-עבודה זול, ועל היעדר התארגנות בקרב השכירים המקומיים — היהודים והערבים — להגנה מקצועית כלשהי. הסתיימה גם מכירת נכסי הממשלה למקורבים. **הרחבת** ההצבר של ההון הדומיננטי נעשית בעיקר מחוץ לישראל.

זאת גם הסיבה העיקרית לתפנית שהתגלתה בסוף המאה העשרים: ההון הדומיננטי זקוק ליציבות פוליטית, להסדרי שלום כאלה או אחרים, להוצאות ביטחון נמוכות, וכמובן ליציבות מחירים. אין מכאן כל ודאות כי בעתיד, לאחר שוך הגל העולמי של ההצבר המתרחב, לא תחזור אליטת הכוח של ישראל אל נתיב הסטגפלציה.

"... אני מזהיר אתכם, כששליטי העולם הזה מתחילים לאהוב אתכם,
סימן שהם מתכוונים להפוך אתכם לנקניקיות קרב... "
מתוך 'מסע אל קצה הלילה', לואי-פרדינגד סלין

פרק ששי: קואליציית הנשק והנפט במזרח-התיכון

א. 'ההטיה הצבאית'. תיאוריות אלטרנטיביות

מאז תחילת המאה העשרים, זרמים רדיקליים שונים ניסו לקשור את המיתוס הדיאלקטי, ואת תיאוריית המשברים של הקפיטליזם, אל הנטייה של המעצמות הקפיטליסטיות להתפשטות צבאית וכלכלית. נטייה זאת מובילה אותן לניהול מדיניות-חוץ תוקפנית; זו מסבכת אותן במרוצי חימוש מתישים, במעורבות בסכסוכים ברחבי העולם, ולעתים אף במלחמות עולמיות.

נקודת ההתחלה הייתה ספרו של ג'ון הובסון, *'אימפריאליזם'*,[1] אשר השפיע רבות על המחשבה במאה העשרים.[2] הובסון היה הראשון שקישר תהליכים של חלוקת-הכנסות עם שינויים מבניים במשק, ועם נטיות להתפשטות צבאית בקרב המעצמות הקפיטליסטיות. בשנת 1875, רק עשרה אחוזים משטחה של אפריקה היו כבושים על ידי המדינות האירופיות. בתוך עשרים-וחמש שנה, רק עשרה אחוזים משטחה נותרו לא-כבושים. הובסון טען כי בשני העשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה, בהם התפשטה האימפריה הבריטית במהירות, ירד היקף המסחר בינה ובין הקולוניות שלה – ולעומת זאת עלה פי-ארבעה זרם השקעות-החוץ מבריטניה אל הקולוניות האלה. הובסון הסיק מכאן, שצמיחת האימפריאליזם הבריטי היא תוצאה של חלוקת-הכנסות מעוותת; זו נגרמה על ידי ירידה בתחרות, ובעקבות השתלטותם של מונופולים על ענפי-המפתח התעשייתיים בבריטניה. התוצאות של תהליכים אלה הינן חמורות: מעמד העובדים הבריטי סובל מאבטלה; מנגד, הקפיטליסטים – שפוחתים רווחיהם מהשקעות חדשות נוכח כוח-הקנייה השוקע של העובדים – מחפשים בקולוניות את המוצא לחסכונותיהם העודפים. "... חיסכון-היתר, שהוא המקור הכלכלי של האימפריאליזם, מכיל הכנסות מרנטות, רווחים מונופוליים ואלמנטים טפיליים אחרים..." (*Hobson*, 1902: p.85).

"... שורשיו הכלכליים של האימפריאליזם נעוצים בתשוקה של האינטרסים התעשייתיים והפיננסיים המאורגנים, להבטיח ולפתח שווקים למען עודף המוצרים וההון שלהם – על חשבון הציבור ותוך שימוש בכוחו. מלחמה, מיליטריזם, ומדיניות חוץ מתלהמת, מהווים אמצעים חיוניים למטרה זאת..." (שם, עמ' 106).

הובסון סבור כי רק מיעוט זקוק למדיניות-חוץ תוקפנית ונהנה ממנה. זהו מיעוט בעל השפעה מרבית בפוליטיקה: תעשייני הנשק; ספקי הצי; יזמי מסילות-הברזל; בעלי תעשיות-הייצוא הגדולים; חלקים מהמעמד הבינוני, המייצאים כוח-אדם לאדמיניסטרציה ולצבא בקולוניות; ומעל לכולם – אנשי הפיננסים בסיטי, המשחרים להשקעות נושאות רווחים גדולים בקולוניות.

---

[1] *Hobson* (1902)

[2] 'התיאוריה הכללית' של קיינס מבוססת על תיאוריית הביקוש האפקטיבי של הובסון; אבל קיינס, באורח אופייני, מיעט להכיר בכך. בין שאר התיאוריות, שנסקרות בסוף ספרו, מזכיר קיינס את הובסון ומסווג את עבודתו, בזלזול-מה, כחלק מזרם 'חיסכון-יתר'. (*Keynes*, 1936: ch. 23)

ספרו של הובסון עורר תגובה חזקה בקרב המרקסיסטים בני זמנו; בעקבותיו נכתבו עבודות רבות, שהבולטות בהן היו של הילפרדינג, של לוקסמבורג ושל לנין.[3] אף כי שלושת המחברים יצגו שלושה זרמים שונים בתיאוריה המרקסיסטית – ושלוש תנועות פוליטיות עוינות – התיאוריות שלהם, בעיקרו של דבר, היו די קרובות.

הטענה הבסיסית של שלושת המחברים הייתה כי נדחק הצידה הקפיטליזם התחרותי, אשר איפיין את זמנו של מרקס; במקומו עלה משטר של 'קפיטליזם מונופולי', הנשלט בעיקר על ידי 'הון פיננסי'. המשקים הקפיטליסטיים המפותחים סובלים מבעיה של עודף כושר-ייצור, אשר נובע מחוסר בביקוש אפקטיבי של השכירים. מכאן, שמנקודת-הראות של האוליגרכיות התעשייתיות-פיננסיות, חיוני הוא למצוא שווקים חדשים כדי לממש את עודף התוצר. הן תרות בקדחתנות אחר אפיקים חדשים להשקעות, בכדי למנוע נפילה בשיעורי-הרווח; הן נזקקות לחומרי-גלם ולכוח-עבודה יותר זולים, בכדי לשמור על יתרונן המונופולי. משום כך, מאז סוף המאה התשע-עשרה, התחיל מרוץ חימוש בין המעצמות – והתנהלה ביניהן תחרות חריפה, על שטחים באזורים של העולם הלא-מפותח. זה הבסיס להתגברות הצורך בגיבוי צבאי ובהגנה על הנכסים 'הלאומיים': "... מכאן קמה הזעקה של כל אותם הקפיטליסטים, הדורשים מדינה חזקה בעלת שלטון חזק, שיהיה בעל כוח להגן על האינטרסים שלהם, גם בפינות הרחוקות ביותר של העולם..." (*Hilferding*, 1910: p. 365).

הצורך הזה במדינה לאומית חזקה ובהתפשטות צבאית, לווה בשינויים אידיאולוגיים. בתקופת הקפיטליזם התחרותי שררו אידיאולוגיות ליברליות, אשר שיקפו את האידיאל הבורגני של תחרות הרמונית בין יצרנים ושל מעורבות מזערית של המדינה. מאז עליית המשטר של הקפיטליזם המונופולי, צמחו אידיאולוגיות לאומניות ומיליטריסטיות. האוליגרכיות התעשייתיות-פיננסיות, שתפסו את השלטון הפוליטי, מעוניינות במדינה חזקה בעלת צבא חזק: "... העדיפות של המונופול משתקפת במעמד העדיף, המגיע לאומה המועדפת על פני האומות האחרות. מאחר ששעבודן של אומות זרות מבוצע בכוח הזרוע, כלומר, בדרך טבעית וללא עכבות מוסריות, מתעורר הרושם כאילו השליטה הזאת מגיעה לאומה בזכות תכונותיה הטבעיות, כלומר, בזכות תכונותיה הגזעיות. כך נוצר לאידיאולוגיה הגזענית ביסוס כביכול מטעם מדעי הטבע... ובמקום האידיאל של השוויון הדמוקרטי, בא אידיאל השלטון של האוליגרכיה..." (*Hilferding*, 335-6).

האימפריאליזם הפך לתופעה בלתי נמנעת של הקפיטליזם המונופולי: "... ככל שהקפיטליזם מפותח יותר, כך הוא חש יותר במחסור בחומרי גלם. ככל שהתחרות והרדיפה אחר מקורות של חומרי-גלם מחריפים ומקיפים את כל העולם, כך מחריף המאבק לרכישת קולוניות..." (*Lenin*, 1917: p.776).

בסופו של דבר, העולם מחולק בין המדינות המפותחות; ומכאן ואילך, ניתן לחולל שינויים רק בתוך החלוקה הקיימת. את השינויים – בעצם, את העברת הבעלויות – ניתן לעשות על ידי מלחמה בלבד. בעולם הקפיטליסטי, עוצמה צבאית מתבססת על סדר כמותי של כושר פריון צבאי ומלאי חימוש; על חישוב הסתברויות של רווח-הפסד ועל נטילה מחושבת של סיכונים. העולם הקפיטליסטי מאופיין בשינויים בלתי פוסקים, הנובעים מן התפתחות הבלתי-שווה בין המשקים. משום כך, המעצמות המובילות רוצות

---

[3] *Hilferding* (1910); *Luxemburg* (1913); *Lenin* (1917)

לשמור על סטטוס-קוו — ואילו מדינות מתחזקות ושאפתניות קוראות עליהן תיגר, ולוחצות באופן שמערער את הסדר הכוחני הקיים: "... ההון המונופולי מגביר את הפערים בין שיעורי הצמיחה בחלקים שונים של המשק העולמי. ברגע שיחסי הכוחות משתנים, **איזה פתרונות ימצאו לסתירה הטמונה בקפיטליזם, מלבד פתרון של הכוח הצבאי?...**" (*Lenin*, 246-7).

ניתוחי המרקסיסטים, ערב מלחמת-העולם הראשונה, היו פסקניים: הקפיטליזם הבשל נידון להיגרר אל מרוצי-חימוש אלימים ואל איומי מלחמה מתמידים.

אחרי מלחמת-העולם השנייה, היה ברור כי השתנו פני הקפיטליזם. ממשלות באירופה המערבית ניהלו מדיניות של תעסוקה מלאה; או, יותר נכון, תעסוקה כמעט מלאה. בכל המדינות הקפיטליסטיות המפותחות הייתה עלייה מתמדת ברמת החיים ובשכר הריאלי, תוך נסיגה מתמדת מהקולוניות שנכבשו בסוף המאה התשע-עשרה.

האם אופי הייצור הקפיטליסטי השתנה מיסודו? בניסוחו של דויד יפה: "... אם אופי הייצור הקפיטליסטי יכול להבטיח, בין אם בעזרת מעורבות הממשל ובין אם בלעדיה, המשך התרחבות ותעסוקה מלאה, אזי נופל החלק החשוב ביותר בתיאוריה הסוציאליסטית המהפכנית..." (*Yaffe*, 1973: p.187).

שאלה זו הייתה נקודת-המוצא של אסכולת 'ההון המונופולי'; היא הייתה אמורה להסביר את 'השפע' והצמיחה חסרת המשברים כמעט, שאיפיינו את משקי המערב בשנות החמישים והשישים.[4] הכותבים של אסכולה זאת זנחו את ההתעניינות בתהליך הייצור — או את 'צד ההיצע', שבו היה למדינה תפקיד משני בלבד — והפחיתו ממרכזיותו של שיעור-הרווח בתהליך ההצבר.[5] במקום זאת, הם שמו את הדגש על תהליך **המימוש** של הערך העודף, נוכח הגידול המהיר בפריון. זה המצב ששורר,

---

[4] הכותבים באסכולה זאת הסתופפו בכתב-העת '*Monthly Review*' בארה"ב: פול סוויזי, פול באראן, הרי מגדוף, לאו הוברמן, מיכאל קלצקי, ג'וזף סטיינדל, ג'יימס או'קונור, הרי ברוורמן ואחרים.

[5] הגישה המרקסיסטית הקלאסית הניחה, שבתהליך הייצור הקפיטליסטי טבועה נטייה לנפילה של שיעור-הרווח. תהליך הפקת הערכים העודפים במשטר הקפיטליסטי מתואר, על ידי מרקס, בסכמת הייצור-החוזר המבוססת על יחידות עבודה: $M \longrightarrow C+V \longrightarrow C+V+S \longrightarrow M+M^{\Delta}$

על פי סכֵמה זאת, יחידת בעלות קפיטליסטית רוכשת תמורת (M) ערכים כספיים, סחורות ייצור, או 'הון קבוע' (C), ועבודה, או 'הון משתנה' (V); ובתהליך עיבודם המשותף מפיקה מהם ערך עודף (S), שמוטבע בסחורה החדשה (C+V+S).

בהנחה שהסחורה נמכרה במחירי שוק, המשתווים לערכי יחידות עבודה ($M+M^{\Delta}$), יהיה הרווח מהייצור ($M^{\Delta} = S$) ואילו שיעור-הרווח יהיה: $M^{\Delta} / M = S / (C+V) = (S/V) / [1+(C/V)]$

משוואת שיעור-הרווח מורכבת משני יחסים עיקריים. האחד: יחס (S/V), המייצג את שיעור-ניצול העובדים. יחס זה נוטה, לדעתו של מרקס, לנוע בגבולות מצומצמים, הנקבעים על ידי שלושה מרכיבים: הפריון, שכר-הקיום והמאבק המעמדי. היחס השני: (C/V), מייצג את 'ההרכב האורגני של ההון'. יחס זה נוטה לעלות, לפי מרקס, כתוצאה מהמיכון ההולך וגובר של תהליך הייצור. מכאן: אם המונה (S/V) נותר קבוע ואילו המכנה (C/V) נוטה לעלות — שיעור-הרווח, בתהליך הייצור הקפיטליסטי בעולם, נוטה בטווח הארוך לצנוח כלפי מטה.

הביקורת העיקרית כלפי מסקנה זאת הייתה, שתהליך ההצבר מעלה אולי את המסה הפיזית של הציוד התעשייתי, אך אין הוא בהכרח מעלה את הערכים של הציוד התעשייתי (הנמדדים ביחידות של שעות עבודה). מכאן: אין סיבה להניח שהיחס (C/V) יעלה או ירד לאורך זמן.

לדעתם, במשטר הקפיטליזם המונופולי. במשטר זה יש למדינה תפקיד מרכזי בתהליך מימוש העודף; או, בלשונם של הקיינסיאניסטים, ב׳ניהול הביקוש׳. התיזה המרכזית שלהם הייתה שהקפיטליזם המונופולי אינו סובל מבעיה של נפילת שיעורי הרווח, שאיפיינה את הקפיטליזם התחרותי – אלא דווקא מבעיה של ׳נטיית העודף לעלות׳.[6]

בארן וסוויזי סיכמו את התיזה: ״...לפי המודל שלנו, הגידול ברמת המונופוליות מחולל נטייה חזקה של העודף לעלות, בלי שבמקביל ייווצר מכניזם המספיק להטמעת העודף. אלא שעודף שלא הוטמע הינו, למעשה, עודף שלא יוצר. הוא בעיקרו, עודף פוטנציאלי, שמותיר את עקבותיו הסטטיסטיים, לא בנתוני הרווח או בנתוני ההשקעה, אלא בעיקר בנתוני האבטלה ובשיעורים הנמוכים של ניצול כושר-הייצור...״ (*Baran and Sweezy*, 1966: 218).

בקפיטליזם המונופולי נוצרים מצד אחד שינויים טכנולוגיים מהירים, ומצד שני עלייה מתמדת במחירים – אשר יחד יוצרים נטייה **לפוטנציאל** של ׳העודף׳ לעלות כחלק מההכנסה הלאומית. לפיכך, כדי למנוע משברי מיתון, נמצא מכניזם חדש; הפונקציה שלו אינה לחולל ׳עודף׳ נוסף – אלא למסד אפיקים חדשים, שבהם יוכל להתממש ׳העודף׳ שהולך וגדל. מכאן נובעת עליית חשיבותו של הביזבוז המוסדי, שאותו ניתח ראשון תורסטיין ובלן.

התהליך העיקרי של ׳**הטמעת העודף**׳ עובר לידי המדינה; הוצאותיה ההולכות וגדלות, בולמות את הגלישה אל עבר מיתון ואבטלה, בנוסח שנות השלושים. הבעיה העיקרית היא שהממשל אינו יכול להרחיב את הוצאותיו **האזרחיות**, בלי שייתקל בהתנגדות חריפה של בעלי-ההון הגדולים. אלה יודעים כי הרחבת ההוצאות האזרחיות של הממשל פוגעת ברווחים – אם באמצעות עלייה בשכר, ואם בדרך של תחרות בייצור הפרטי. הם מבינים כי הרחבת ההוצאות האזרחיות עלולה לפגוע במרקם המעמדי.

במשטר הקפיטליסטי, הממשל אינו גוף על-מעמדי המנהל מדיניות אוניברסלית. הוא חלק מהמבנה המעמדי, אשר טבוע ביחסים החברתיים המודרניים. הממשל ייתקל בהתנגדות חריפה כל אימת שמדיניותו תנסה, במודע או לא במודע, לשנות את המבנה המעמדי, באמצעות ניהול ההשקעות במשק: ״... במצב כזה...״, כותב מיכאל קלצקי, ״... עשוי לקום גוש רב עוצמה, שמאחד את האינטרסים העסקיים הגדולים והרנטיירים. הם ימצאו להם, ללא ספק, יותר מכלכלן אחד שידקלם הצהרות בדבר המצב הכלכלי הבלתי נסבל. הלחץ של כוחות אלה, ובעיקר כוחם של העסקים הגדולים, יאלץ את הממשל לחזור למדיניות השמרנית, של קיצוץ בגרעונות התקציביים...״ (*Kalecki*, 1943: p.144).

אף כי מדיניות של תעסוקה מלאה עשויה להגביר את רווחי העסקים, אילי ההון

---

[6] אסכולת ׳ההון המונופולי׳ טענה שהבעיה אינה בעליית היחס של ׳ההרכב האורגני של ההון׳ (C/V), אלא דווקא בעליית יחס ׳שיעור הניצול׳ (S/V), או כפי שהם כינו זאת, ׳הנטייה של העודף לעלות׳. לכאורה, שיעור-הרווח היה צריך לעלות, אלא שקיימת בעיה אחרת והיא בעית ׳מיחזור׳ ההון. כדי ששיעור-הרווח (הנמדד ביחידות עבודה) יוכל להפוך לכסף (M^{Δ}) בשיעורים הולכים וגדלים, יש ליצור ביקוש אפקטיבי הולך וגדל לסחורות שבהן טבוע העודף. הטענה היא, אם כן: בקפיטליזם המונופולי, הבעיה העיקרית עוברת מתהליך הייצור והפקת הרווח אל תהליך מימוש ׳העודף׳. נוצר ערך-עודף שלא ניתן למימוש בצד הביקוש. בקפיטליזם הקלאסי הייתה קיימת נטייה למשברי רווחיות, שנוצרו בגלל גידול מהיר של ההון ביחס לעבודה החיונית (C/V). לעומת זאת בקפיטליזם המונופולי, הדגש עובר ל׳מיחזור׳ ׳העודף׳ ולביקוש האפקטיבי. את מקומם של המשברים המחזוריים ברווחיות, ירשה נטייה כרונית לסטגנציה ו׳תת-צריכה׳. (הסבר אנליטי מפורט: *Steindl*, 1976; *Olin-Wright*, 1977)

פוחדים שמדיניות זאת עשויה לכרסם בדבר יותר חשוב מאשר רווחים קצרי-טווח: **בהגמוניה של ההון והעסקים.**

ממשלה נמרצת עלולה, חלילה, לפתח שיטות מימון ותיכנון חדישות ויעילות. מנהיגי העסקים יודעים, מתוך 'אינסטינקט מעמדי', שהדומיננטיות של מוסד העסקיות יכולה להישמר רק בהיעדר שיטה אלטרנטיבית לאירגון המשק: "... 'מוסר עבודה' ו'יציבות פוליטית', אלו העקרונות האהודים על מנהיגי העסקים, יותר מאשר עקרונות הרווח. האינסטינקט המעמדי לוחש להם, שהמשך התעסוקה המלאה במשק, הינו מצב בלתי אפשרי מנקודת מבטם, ושאבטלה הינה מרכיב חיוני בסיסטמה קפיטליסטית נורמלית..." (*Kalecki*, 1943: p.141).

ממשל קפיטליסטי לכוד, אם כן, בתוך מרחב בעל גבולות צרים למדי: בין שמירה על לגיטימיות של משטר ההצבר הקפיטליסטי, ובין שמירה על תהליך ההצבר עצמו. לכן, המוצא העיקרי של הממשל ל'הטמעת העודף' הוא **בהוצאות הצבאיות.** "... ההטמעה המסיבית של העודף, באמצעות כוננות צבאית מתמדת, הינה המפתח להבנת ההיסטוריה של ארה"ב שלאחר מלחמת-העולם השנייה..." (*Baran and Sweezy*, 1966: p. 153). **בארה"ב** היה מדובר בהסדר מוסדי, שדויד גולד קרא לו **'הקואליציה הקיינסיאנית'.**[7]

הקואליציה החלה להתגבש בתקופת 'הניו-דיל', והגיעה לשיאה בתקופת המלחמה הקרה. קואליציה זאת ניסתה לאחד את האינטרסים המנוגדים של ההון המונופולי ושל האיגודים המקצועיים הגדולים, באמצעות מדיניות-החוץ הפדראלית. ההסכם בין מרכיבי הקואליציה התבטא בהרחבת ההוצאות הצבאיות, ובמניעת התרחבותן של הוצאות אזרחיות יצרניות אשר עלולות לפגוע ברווחים של ההון.

ספרם של באראן וסוויזי פורסם בשנת 1966, בעת שהממשל האמריקני התחיל להודות בקיומה של מלחמה מסיבית בוויטנאם. בשנה זו הגיעו ההוצאות הבטחוניות הרשמיות של ארה"ב לשיעור של 8% מהתוצר הלאומי הגולמי, והיוו כשליש מהעלייה הריאלית השנתית של התל"ג.

כעשר שנים קודם-לכן, פירסם שיגאטו צורו ב'סקאי', כתב עת יפאני, מאמר שכותרתו הייתה: *'האם השתנה הקפיטליזם?'*. כעבור שנים אחדות, הוא ערך ספר בשם זה באנגלית.[8] צורו בדק באופן אמפירי את הקשר בין רווחי ההון ובין ההוצאות הצבאיות, הסופגות רווחים, שתרו אחר אפיקי השקעה. על פי צורו, שיעור-הרווח של הפירמות, וחלקו של החיסכון העסקי בהכנסה הלאומית של ארה"ב, עלו מאז מלחמת-העולם השנייה במהירות גדולה יותר מאשר בתקופת הזוהר של שנות העשרים. אבל, טען צורו, שיעורי-רווח גבוהים כאלה לא יוכלו להישמר לאורך זמן, אלא אם כן יימצא מנגנון להטמעתם. באופן מעשי, הוא טען, מרכיבים בהוצאה הלאומית – כמו ההשקעה, או הייצוא, או ההוצאות הממשלתיות – חייבים לגדול בקצב דומה לצמיחת הרווחים. משום כך, לדעתו, המשק האמריקני עומד בצל איום מתמיד של מיתון ואבטלה גבוהה. הפתרון היחיד הינו הגדלה מתמדת של ההוצאה הבטחונית – שהיא האלמנט הדינמי היחיד, בהוצאה הלאומית, אשר מסוגל 'להטמיע עודף' בסדר גודל כזה בלי

---

[7] *Gold* (1977)

[8] *Tsuru* (1961)

להגדיל את כושר-הייצור. הוצאה זו חייבת לצמוח בשיעור דומה לצמיחת הרווחים.

צורו אף התנבא, שאם ימשיכו רווחי ההון לעלות בקצב כזה – הסכום, שיידרש כדי לשמור על חלקה של ההוצאה הצבאית בתוך התוצר הלאומי, יהיה קשה מאוד להצדקה; ממשל ארה״ב יתקשה שלא להתפתות להיכנס למצב מלחמה, כדי להצדיק סכומים אלה: ״... אם כלכלת ארה״ב זקוקה, למען המשך הצמיחה, לאותו יחס של 10% מהתוצר הלאומי, כאמצעי לספיגת רווחים, פירושו של דבר, שהוצאות הביטחון שלה יעפילו לרמה של 56 מיליארד דולר תוך עשר השנים הבאות, כאשר התל״ג שלה אמור להגיע לרמה של 560 מיליארד דולר. אנו חייבים לאמר, ולמען שלום העולם היינו רוצים לאמר, שזה מוטל בספק, אם בשנת 1968, תהיה ארה״ב מסוגלת להוציא סכום של 16 מיליארד דולר יותר מאשר היא מוציאה כיום על ביטחון...״ (*Tsuru*, 1961: pp. 27-28).

מסתבר שתחזיתו של צורו, שנכתבה על בסיס נתוני 1956, התאמתה כעשור מאוחר יותר. זאת דווקא אחת מהתזות הבודדות במדעי החברה שלא הופרכו... ואכן, בשנת 1966 היה ממשל ארה״ב מעורב עמוקות בוויטנאם, וההוצאות הבטחוניות הרקיעו עד לרמה של 62 מיליארד דולר.

בשנות השבעים היו חוקרים, כמו ג׳יימס או׳קונור, שצעדו צעד נוסף; הם טענו שהוצאות הביטחון הגבוהות, בצירוף המעורבות הגוברת של ארה״ב בסכסוכים ברחבי העולם, קשורות לא לפעילות **המצרפית** של המשק האמריקני אלא לפעילות של קבוצות דומיננטיות בתוך המשק של ארה״ב. במלים אחרות: הממשלים עוסקים פחות בבעיות צמיחה ותעסוקה של **כלל** המשק, ומתרכזים יותר בבעיות של שמירה על רווחיות של חוט-השידרה הקפיטליסטי: ׳הסקטור המונופולי׳ או ׳הכלכלה הגדולה׳.[9]

מלחמת-ויטנאם האיצה את תהליכי הריכוזיות של ההון בארה״ב – ובמקביל, הסיטה את קבוצות-ההון האמריקניות הגדולות אל עבר עסקי ביטחון. כאן נחשפה אחת מהבעיות העיקריות של התיאוריות הרדיקליות, שעסקו בתהליך ׳ההטיה הצבאית׳, והיא ההשקפה החד-כיוונית שלהן: רוב הכותבים התמקדו בהשפעה של השינויים במבנה המשק (כמו עלייה ברמת המונופוליזציה) על הוצאות הביטחון ועל הנטייה למיליטריזציה. מנגד, מאז ההתערבות האמריקנית בקוריאה בשנות החמישים, ובוויטנאם בשנות השישים, החל להיות ברור הפן הנגדי של התהליך: הוצאות צבאיות עשויות להיות לא רק **תוצאה** של שינויים ביחסי השליטה – אלא יש פעמים שהן עשויות להיות **הגורם המעצב** את יחסי השליטה.

מיכאל קלצקי היה בין הראשונים, שהכירו בקשר הדו-צדדי הזה. הוא הירבה להדגיש זאת בעבודותיו: השינוי המבני, המתבטא בעלייה ברמת המונופוליות ובעודף כושר הייצור, לא רק מחולל את המדיניות המקרו-כלכלית של הממשל – אלא שמדיניות זאת היא שמעצבת אותו.

בקובץ מאמריו האחרון שפורסם ערב מותו, קלצקי דן בהשפעת המדיניות המקרו-כלכלית, בעיקר בתחום ההוצאה הצבאית, על מבנה המשק האמריקני ועל ההיערכות הפוליטית החדשה בארה״ב.[10] במאמריו, *׳הפשיזם בזמננו׳* (1964) ו*וויטנאם והעסקים*

---

[9] *O'Connor* (1973)

[10] מאמרים אלה נכתבו בעת שישב בוורשה כיועץ כלכלי של ממשלת פולין, לאחר שנאלץ לעזוב את ארה״ב בשנות החמישים, בלחץ רדיפות מקארתי.

הגדולים בארה״ב׳ (1967), הוא התנבא, שהמעורבות הגוברת של ארה״ב בוויטנאם תזיז את מרכז-הכובד של המשק האמריקני: מעסקים אזרחיים ׳ישנים׳ במזרח ארה״ב אל עבר קבוצות של עסקים ׳חדשים׳ בחוף המערבי, העוסקים בנשק ובטכנולוגיות צבאיות. העלייה בתקציבים הצבאיים תביא לחלוקה-מחדש של ההכנסות לטובת הקבוצות ׳החדשות׳ – ולעליית השפעתם של ׳אלמנטים זועמים׳ בקרב המעמד השליט של ארה״ב, התומכים בפוליטיקה שמרנית ובמדיניות-חוץ תוקפנית: ״... זה, ללא ספק, יחזק את המעמד העסקי והפוליטי של קבוצות העסקים ׳החדשות׳. המעורבות ההדוקה שלהן עם אלמנטים הרפתקניים מהמנגנון הצבאי, תתרום אף היא לשינוי במבנה המעמד השליט... קבוצות אלה הן המרוויחות הגדולות של מלחמת וויטנאם, ומעוניינות בהמשכה. המלחמה אף תגביר את חשיבותן, וזה לחילופין, יגביר את חשיבות הלחץ שלהן להמשיך בה...״ (*Kalecki*, 1967: p. 110-111).

לאחר מלחמת-ויטנאם הייתה ירידה בהוצאות הביטחון, הן במחירים קבועים והן כחלק מהתל״ג; רבים חושבים כי ירידה זו סימנה את הפחתת החשיבות של הוצאות הביטחון, מבחינת המשך צמיחתו של המשק האמריקני. בשנות השמונים, לעומת זאת, גדלה מעורבותה הצבאית של ארה״ב במזרח-התיכון; ובתקופתם של רייגן ובוש שוב פרחו עסקי הנשק. כיום, בעידן ׳הסדר החדש׳, נראה כי הגיעה העת לבחון את הנחותיו של קלצקי מפרספקטיבה היסטורית.

האם צדק קלצקי? האם מרכז-הכובד של המשק האמריקני הוטה, מעסקים בעלי אוריינטציה אזרחית אל עבר עסקים צבאיים?

ב. *׳ההטיה הצבאית׳ בארה״ב*

בראשית שנות השבעים התחילה קבוצה של תאגידים גדולים לבלוט בתוך ׳הכלכלה הגדולה׳ של ארה״ב. הם היו מעורבים באופן גובר בעסקי ביטחון, והיו בעלי משקל בלתי מבוטל בפוליטיקה האמריקנית.

ננסה לאפיין את קבוצת התאגידים ואת גבולותיה. כדי שתאגיד ייכלל בקבוצה זו, צריכים להתקיים בו כל ארבעה הקריטריונים הבאים: הקריטריון הראשון הוא, הופעתו של התאגיד ברשימת מאה הספקים הגדולים של משרד ההגנה. מעיון חטוף ברשימה, ניתן להבחין כי תחום הרכש הצבאי בארה״ב הינו ריכוזי למדי: בשנים 1991-1966 נע חלקם של מאה הספקים הגדולים בין 62% לבין 72% מתוך סך חוזי ההזמנות של משרד ההגנה האמריקני.[11] לא כל הספקים הגדולים של משרד ההגנה הם בהכרח

---

[11] מבוסס על הפרסום השנתי הקבוע של משרד ההגנה האמריקני: Department of Defense, Washington Headquarters Services, Directorate for Information Operations and Reports, *100 Companies Receiving the Largest Dollar Volume of Prime Contract Awards*, Washington DC: Government Printing Office.

יש לציין שנתונים אלה אינם כוללים: חוזי-משנה (subcontracting); ייצוא נשק; חוזים עם מדינות זרות; חוזים עם NASA וסוכנויות בטחוניות שאינן קשורות במשרד ההגנה – כמו פרוייקטים של ריגול, חלל, נשק גרעיני ואנרגיה. ההערכה היא שהספקים הגדולים של משרד ההגנה הם גם קבלני-המשנה הגדולים ביותר, גם ייצואני הנשק הגדולים ביותר, גם המובילים בתחומי החלל והמחשב והנשק הגרעיני. ניתן להניח מכאן, שההסתמכות על רשימת מאה הספקים הגדולים של משרד ההגנה כוללת את כל תאגידי

תאגידים גדולים; ומכאן, הקריטריון השני: הופעתם ברשימת 500 הפירמות התעשייתיות המובילות של ה*פורצ׳ן*, על פי גודל המכירות. לא כל התאגידים הגדולים המופיעים ברשימת הספקים המובילים, תלויים באופן משמעותי בחוזי אספקה בטחוניים; ומכאן, הקריטריון השלישי: על המכירות הבטחוניות של תאגידים אלה להיות חלק משמעותי מסך כל מכירותיהם.[12]

עד כאן מתקבלת קבוצה, אשר עונה על שלושת הקריטריונים הראשונים; היא כוללת 25-20 תאגידים גדולים, המובילים ברשימת ספקי-הנשק הבטחוניים ונשענים באופן משמעותי על מכירות בטחוניות. הקריטריון הרביעי הוא זמינות הנתונים הכספיים ויציבות יחסית בביצועים החשבונאיים לאורך זמן.[13] קריטריון זה מצמצם את הקבוצה לששה-עשר תאגידים, שניתן לעקוב אחר ביצועיהם לאורך תקופה ארוכה. קבוצה זאת תייצג, מכאן ואילך, את ׳הגרעין׳ העסקי-בטחוני של ארה״ב. ששה-עשר תאגידים אלה עמדו מאז סוף שנות הששים בראש רשימת הספקים הבטחוניים.[14] בשנים 1991-1966 השיגה הקבוצה בממוצע 36% מחוזי האספקה של משרד ההגנה (בשנת 1966 נרשם השיעור הנמוך ביותר, 30%; בשנת 1985 היה הגבוה ביותר, 41%).

זה המקום לבחון כמה מאפיינים של ׳ההטיה הצבאית׳, שעברה ׳הכלכלה הגדולה׳ בארה״ב. האם הוצאות הביטחון הפכו לחיוניות מבחינת מוקדי העסקים של ארה״ב? האם קבוצת ׳הגרעין׳ העסקי-בטחוני הפכה לתלויה בתקציבי ההגנה?

קשה מאוד, ולמעשה, כמעט בלתי-אפשרי, להעריך באופן ישיר את ׳**חשיבות**׳ הוצאות הביטחון מבחינת התאגידים האלה, או את ׳**התלות**׳ שלהם בתקציבי הגנה. המדד הטוב ביותר להערכת הצלחתה (או כשלונה) של פירמה לשרוד, אינו כמות המכירות – אלא גודל הרווחים שלה (או שיעור רווחיה). מכאן, שהתלות של התאגידים הגדולים בהוצאות הביטחון אינה נמדדת על פי חוזי המכירות למשרד ההגנה – אלא על פי הרווח הנקי, שנובע מעסקיהם הבטחוניים. אולם, אפילו אם תהיה רמה גבוהה של גילוי חשבונאי, חישוב מסוג זה נראה בלתי אפשרי: מדובר בקונגלומרטים, הפועלים במגוון

הנשק המובילים.

12 כך הוצאו מהקבוצה תאגידי-ענק שהם גם ספקים מובילים למשרד ההגנה, משום שמכירותיהם הצבאיות מהוות חלק קטן בלבד ממחזורם השנתי. בין התאגידים שהוצאו: Chrysler, Ford, Texaco, Mobil, Exxon, Kodak, IBM, AT&T, ITT. מצד שני, קיימים תאגידים שנחשבים לספקי נשק חשובים, והתלויים כמעט לחלוטין במכירותיהם למשרד ההגנה, אך אינם מספיק גדולים בנכסיהם עד כדי היכללות ברשימת ה-500 של ׳פורצ׳ן׳; אף אלה הוצאו מהקבוצה, ובהם: Singer, Telegyne, E-System, Loral, FMC, Harsco, Gencorp.

13 קריטריון זה הוציא מהקבוצה תאגידים כמו Hughes-Aircraft שהייתה פירמה פרטית עד 1986, ומשום כך לא פירסמה דו״חות כספיים. לעומת זאת General Motors הצטרפה לרשימת ספקי הנשק המובילים רק בשנת 1985, לאחר שרכשה את פירמת הנשק הבינונית EDS. יותר מאוחר היא רכשה את Hughes-Aircraft, וזאת הייתה סיבה נוספת להוצאתה של האחרונה מהקבוצה. LTV הוצאה מהקבוצה לאחר שהתמוטטה בשנת 1986. Tenneco הוצאה משום שמכירותיה למשרד ההגנה הראו תנודות חריפות לאורך השנים.

14 הקבוצה כוללת את התאגידים הבאים לפי סדר אלפביתי: Boeing, General-Dynamics, General-Electric, Gruman, Honeywell, Litton-Industries, Lockheed, McDonnell-Douglas, Martin-Marietta, Northrop, Raytheon, Rockwell-International, Texas-Instrument, Textron, United-Technologies, Westinghouse.

ענפים ברחבי העולם שכוללים: מוצרי צריכה, נדל"ן, שוקי הון וכו'; הדיווח ממרכזי הרווח השונים אינו מפוצל בין רווח מפעילות אזרחית לבין רווח מפעילות צבאית.

מדד חלופי, לאומדן התלות, עשוי להיות אחוז המכירות לפנטגון מתוך סך כל המכירות של קבוצת 'הגרעין'. אף כאן קיימות בעיות רבות: ראשית, לא תמיד מצויים נתונים על המכירות הבטחוניות השוטפות; לעתים מתגלים הפרשים גדולים, בין חוזי האספקה לגופים צבאיים לבין ההכנסות בפועל ממכירות בטחוניות. שנית, בקפיטליזם הבשל, היחסים בין מכירות ובין רווח אינם תמיד פשוטים.[15]

שרטוט ו'1

צמיחת קבוצת 'גרעין' הנשק בארה"ב

מקור: Fortune; Standard & Poors Compustat

למרות זאת, ניתן לבחון את הערכתו של קלצקי על התחזקות כוחם היחסי של עסקים

---

[15] למשל, ה'ביזנס-וויק' דיווח כי המכירות הצבאיות של *'בואינג'* לשנת 1984 היו 40% בלבד מסך מכירותיה, אולם הם הביאו לה בערך 80% מכלל הרווחים הנקיים (*Business Week*, 11.3.85: p.46). ברבע השלישי של 1986, סבלה *'ג'נראל-מוטורס'* מהפסד תיפעולי של 340 מיליון דולר ממכירת מכוניות; אבל הודות לחברות הבת שלה, כמו *'יוז-אידקרפט'*, שעסקה בנשק, או כמו *'ג.מ-אקספטנס'* שעסקה בפיננסים – הראתה *'ג'נראל-מוטורס'* רווח נקי חיובי (*Business Week*, 3.11.86: p. 36). באופן דומה התברר, על פי ועדת-חקירה שבדקה את פרוייקט F-18, שמחצית ממכירותיה של *'מקדונל-דוגלס'* היו צבאיות; אבל מכירות אלה, הן שהביאו לה את כל 100% הרווחים שהופיעו בדו"חות הכספיים שלה. ועדת-חקירה אחרת, שבדקה את 8,000 החוזים של *'ג'נראל-אלקטריק'* עם הפנטגון בשנים 1976-1983, גילתה כי *'ג'נראל-אלקטריק'* השיגה שיעור-רווח ממוצע של 25% במכירות הצבאיות שלה; שיעור-רווח זה היה גבוה באופן משמעותי, משיעור-הרווח הממוצע שהיא השיגה ממכירות בשווקים אזרחיים (*Time*, 8.4.85: p. 14). הבעיה היא, שמלבד ידיעות ותחקירים על שערוריות בעסקי נשק אין בנמצא מחקר רציני, המסכם את אחוז הרווח הנובע ממכירות צבאיות; מה גם שמבחינה תיאורטית, הערכה כזאת הינה בעייתית ביותר.

בעלי אוריינטציה בטחונית. אם אכן צדק קלצקי — ומרכז-הכובד, בחלקים הדומיננטיים של המשק האמריקני, הועתק אל עבר פעילות טכנולוגית-בטחונית — אזי יש לצפות, שהמיקום **היחסי** של קבוצת ה׳גרעין׳ הבטחונית בתוך ה׳כלכלה הגדולה׳ יעלה בהדרגה במרוצת השנים. הדרך הישירה ביותר לבדיקת התהליך היא כנראה בחינת החלוקה-מחדש של הרווחים, בתוך ה׳כלכלה הגדולה׳ של ארה״ב. תהליך זה מוצג ב*שרטוט ו׳1*. השרטוט מתאר את חלקה של קבוצת ה׳גרעין׳ הבטחוני ברווחים של ה׳כלכלה הגדולה׳ בארה״ב, בין 1966 לבין 1991.

הסקלה השמאלית בשרטוט מציינת את אחוז הרווח הנקי של קבוצת ה׳גרעין׳, בתוך סך הרווח הנקי של 500 התאגידים הגדולים ברשימת ׳פורצ׳ן׳.[16]

הסקלה הימנית קצת יותר מסובכת: היא מתארת את היחס בין הרווח הממוצע של תאגיד מקבוצת ה׳גרעין׳, ובין הרווח הממוצע של תאגיד מקבוצת 500 הגדולים.[17] האינדקס הראשון עשוי להצביע על עוצמתה המשתנה של קבוצת ה׳גרעין׳ בתוך ׳הכלכלה הגדולה׳. השני מצביע על העוצמה היחסית של תאגיד טיפוסי מקבוצת ה׳גרעין׳.

שרטוט ו׳1 נראה כמאשש את תחזיתו של קלצקי: בשנת 1967, כאשר הוצאות הביטחון של מלחמת-ויטנאם היו קרובות לשיאן, קבוצת ה׳גרעין׳ תפסה 5.1% מכלל הרווחים של ׳הכלכלה הגדולה׳. תאגיד טיפוסי של קבוצת ה׳גרעין׳ הרוויח פי 1.6 יותר מהרווח הממוצע של תאגיד גדול ממוצע מקבוצת 500 הגדולים. סיומה של מלחמת-ויטנאם, שלווה בקיצוץ ההוצאה הצבאית, בתקופת ניקסון-פורד, הביאו לירידה בשני המדדים בשרטוט. נקודת השפל הייתה בשנת 1969: אחוז הרווח של קבוצת ה׳גרעין׳ ירד לרמה של 3.8%, ואילו מדד הרווח הממוצע נפל לרמה של פי 1.2 בערך. מאמצע שנות השבעים התחילו תקציבי הביטחון לעלות מחדש, ושני המדדים טיפסו באופן רצוף; בתקופת נשיאותו של רייגן, בתחילת שנות השמונים, הם זינקו במהירות. בשנת 1985 הגיע אחוז הרווח של קבוצת ה׳גרעין׳ לשיא של 10.7% ותאגיד טיפוסי מתוך קבוצת ה׳גרעין׳ הרוויח פי 3.3 יותר מתאגיד ממוצע בקבוצת 500 הגדולים. מאמצע שנות השמונים, נעצרה הצמיחה המהירה בהוצאה הבטחונית בארה״ב. על פי השרטוט, נראה שקבוצת ה׳גרעין׳ שמרה על עוצמה יחסית: אחוז רווח של 9.2% ורווח של פי

---

[16] לצורך אומדן הרווחים של ׳הכלכלה הגדולה׳, השתמשנו בנתונים על קבוצת 500 התאגידים המובילים בארה״ב, שמפרסם מידי שנה ה*פורצ׳ן*. יש לציין כי רשימה זו אינה מושלמת: היא כוללת רק פירמות הנחשבות ל׳תעשייתיות׳ (כלומר, שיותר ממחצית מכירותיהן מוגדרות כ׳תעשייתיות׳). אבל ׳הכלכלה הגדולה׳ של ארה״ב כוללת גם תאגידים גדולים המוגדרים כעוסקים בבנקאות, במימון, בביטוח, במסחר, בנדל״ן, בצריכה המונית, בתעבורה אווירית ובמלונאות. כל אלה אינם נכללים ברשימה של *׳פורצ׳ן׳*. אליהם יש להוסיף קונצרנים בבעלות ׳פרטית׳ (כלומר שמניותיהם אינן נסחרות בבורסה, והם אינם חייבים בדיווח ל׳ציבור׳). בין הקונצרנים האלה מצוי *׳בכטל׳* – אחד מהקונצרנים שהיו מעורבים עמוקות בפוליטיקה הבטחונית של ארה״ב, ושאין עליו כמעט שום מידע פיננסי. למרות זאת, נראה כי הרשימה של *׳פורצ׳ן׳* יכולה להיות מדד טוב להערכת מרכז-הכובד של המשק האמריקני, משום שהיא מכילה את מרבית התאגידים הגדולים שבסיסם בארה״ב.

[17] בעוד שקבוצת ה׳גרעין׳ מעוצבת כקבוצה לא-משתנה, הכוללת אותם 16 תאגידים – הרי שהרשימה של *׳פורצ׳ן׳* עוברת שינויים קטנים מידי שנה. מצד שני, השינויים ברשימה נעשים בעיקר בתחתית הרשימה. מכאן, שהשפעת השינויים על המדד הינה מזערית. קיימים כמובן גם מיזוגים והשתלטויות בין הפירמות; אולם למרות חשיבותם, הם משפיעים במידה דומה על המונה (קבוצת ׳הגרעין׳) ועל המכנה (רשימת 500 הגדולים).

2.9 בממוצע לאותה תקופה.

מסקנה ראשונית שניתן להעלות מהתפתחות זאת, היא שעוצמתה היחסית של קבוצת תאגידי הנשק עלתה באופן דרמטי, **דווקא אחרי הנסיגה מוויטנאם**. מאז שנות השבעים תפסה קבוצה זו חלק הולך וגדל מהרווח הנקי של ה׳כלכלה הגדולה׳.

ג. הגלובליזציה ו׳ההטיה הצבאית׳

׳ההטיה הצבאית׳ בארה״ב השתקפה בנטייה של קבוצות-הון מרכזיות בארה״ב, להישען על רווחים הנובעים מתקציבים צבאיים וממשלתיים. המשמעות של נטייה זאת הייתה שינוי מבני עמוק שעבר המשק האמריקני: חלקים דומיננטיים הסיטו את עסקיהם האזרחיים אל עבר תחומים בטחוניים.

היו שראו במגמה זאת סימן להשתררות משטר של ׳כלכלת מלחמה מתמדת׳.[18] מגמה זו הייתה חלק משינוי מבני כלל-עולמי, שבו הייתה ירידה מתמדת בעוצמתה היחסית של ארה״ב במשק העולמי, ובמיוחד ביחס למשקים של אירופה ויפאן. מתחילת שנות השבעים, התחולל שינוי, אשר חדר לתודעתנו רק לאחרונה, ביחסים שבין המדינה הלאומית ובין הפירמות הטרנס-לאומיות. הירידה בעוצמתה היחסית של ארה״ב בולטת במיוחד, במגוון הפעילויות התעשייתיות שבהן הייתה לה בכורה מוחלטת במחצית הראשונה של המאה העשרים. בשנת 1960 היה התוצר המקומי הגולמי של ארה״ב גדול פי 1.5 מהתמ״ג המשותף של שתים-עשרה חברות השוק האירופי המשותף ויפאן ביחד. בשנת 1992, לאחר שלושה עשורים של ירידה יחסית, הגיע התוצר המקומי של ארה״ב רק לכמחצית התמ״ג המשותף של מדינות אלה.[19] בשנות החמישים והשישים הייתה ארה״ב בעלת משק ׳סגור׳ יחסית. סך-כל הייצוא והייבוא שלה היו בערך 10% מהתל״ג, והמאזן המסחרי שלה הראה עודף. מאז 1970 השתנו הנסיבות: המשק האמריקני ׳נפתח׳; סחר-החוץ עלה לשיעור של כחמישית מהתל״ג, אבל המאזן המסחרי מראה גירעון הולך וגדל.

אובדן הדומיננטיות בסחר העולמי משתקף בנתוני הייצוא של ארה״ב: בשנות החמישים תפס הייצוא האמריקני 20% מכלל הייצוא העולמי. בשנות התשעים הוא נפל לשיעור של 10% בערך. הייצוא של יפאן וגרמניה וצרפת – אשר בשנות החמישים, היווה ביחד לא יותר מכעשירית מהייצוא העולמי – הגיע בשנות התשעים לפי שלושה מזה של ארה״ב, ותופס כשליש מהייצוא העולמי.

לתהליך זה התלוותה חדירה של קבוצות-הון זרות לארה״ב, תוך דחיקת רגליהן של פירמות אמריקניות. בשנת 1970, ההשקעות האמריקניות הישירות מחוץ לארה״ב הגיעו לסך 78 מיליארד דולר. השקעות אלה היו פי ששה מההשקעות הזרות הישירות שנכנסו

---

18 *Melman* (1985)

19 הנתונים לעיל מבוססים על: IMF, *International Financial Statistics Yearbook*; Commission of European Communities, *European Economy*; US Bureau of the Census, *Statistical Abstract of the US*; US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis, *The National Income and Product Acount of the US*

לארה״ב, ואשר הגיעו לסכום בן 13 מיליארד דולר. בשנת 1989 התהפך המצב: ההשקעות האמריקניות הישירות מחוץ לארה״ב הגיעו לסך 374 מיליארד דולר; אבל לראשונה, היו נמוכות מזרם ההשקעות הזרות שנכנס לארה״ב, ואשר היה שווה 401 מיליארד דולר.

הירידה בביצועים של המשק האמריקני האיצה את ההתפשטות הבינלאומית של תאגידים שבסיסם בארה״ב. בשנות החמישים, רווחי התאגידים שמקורם מחוץ לארה״ב הסתכמו בשיעור של 12% מסך כל רווחיהם; ואילו בשנות התשעים הגיעו רווחים אלה לכשליש מסך רווחיהם.

במקביל לירידת עוצמתה המשקית של ארה״ב, התמעטה השליטה של התאגידים הבינלאומיים שבסיסם בארה״ב. בשנת 1960, מתוך 174 התאגידים הגדולים בעולם בחמישה-עשר הענפים החשובים, 114 היו אמריקניים. בשנת 1990 נותרו רק 56 תאגידים אמריקניים כאלה.[20]

השינויים המבניים האלה הובילו לכך שתאגידים גדולים בארה״ב – אשר במחצית הראשונה של המאה העשרים, שלטו ללא עוררין בענפים אזרחיים בעולם – מצאו עצמם, ברבע האחרון של המאה העשרים, עומדים נוכח תחרות בינלאומית הולכת וגוברת מצד פירמות אירופיות, יפאניות, ואפילו קוריאניות. הם נאלצו לסגת, לפחות זמנית, לעבר תחומים שנשענו על תקציבי ממשלה, כמו חלל, אטום, ציוד רפואי, וטכנולוגיות צבאיות.[21]

---

[20] מחושב מנתונים המובאים במאמרו של *Franko* (1991)

[21] מאז שנות השישים, התחוללה נסיגה מתמשכת של פירמות אמריקניות בענפי האלקטרוניקה האזרחית. *׳ג׳נראל-אלקטריק׳*, אשר הייתה עד לשנות השישים המובילה העולמית בתחום, נתקלה שוב ושוב במתחרים היפאניים והאירופיים, שהלכו ונגסו בנתחי השוק שלה. כתוצאה מכך נטשה *׳ג׳נראל-אלקטריק׳* את תחומי העסקים האזרחיים, והתרכזה בעסקי נשק ובציוד רפואי יקר. בשנת 1985 רכשה החברה את RCA, בעיקר בגלל מפעלי הנשק של האחרונה. בשנת 1987 העבירה *׳ג׳נראל-אלקטריק׳* את מרבית קווי הייצור של מוצרי הצריכה האזרחית שלה לקונצרן *׳תומסון׳* הצרפתי, תמורת פירמה לציוד רפואי של זה-האחרון. בין 1981 לבין 1987 מכרה *׳ג׳נראל-אלקטריק׳* 232 חברות-בת, ורכשה 338 חברות אחרות. רוב החברות שנרכשו עסקו בציוד בטחוני או בציוד רפואי או היו פירמות-השקעה (*Business Week*, 16.3.87: pp. 112-113). בשנת 1992 ביצעה *׳ג׳נראל-אלקטריק׳* את העסקה המושלמת: היא מכרה את מפעלי האלקטרוניקה הבטחוניים שלה לידי *׳מרטין-מרייטה׳* (אחת מקבוצת 16 תאגידי ׳הגרעין׳ הבטחוני), ובתמורה הפכה לבעליה העיקריים של האחרונה (*Business Week*, 7.12.92).

תהליך דומה עבר על תעשיית המטוסים בארה״ב. בתחרות על פיתוח מטוסים רחבים בשנות השבעים זכתה *׳בואינג׳*, שהפכה למובילה עולמית בתחום; אולם גם היא סבלה מתחרות עם פירמות יפאניות, ובעיקר מהקונסורציום האירופי *׳איירבוס׳*.

פירמה חשובה אחרת, *׳לוקהיד׳*, כמעט התמוטטה – בעקבות כשלונה בפיתוח מטוס-הנוסעים מדגם L-1011; היא נחלצה רק תודות לסיוע מסיבי, מלווה בשערורייה, מאת ממשל ניקסון. *׳לוקהיד׳* זנחה מאז את ייצור המטוסים האזרחיים, ונסוגה כליל לעבר תחום הייצור הצבאי. גם *׳מקדונל-דוגלס׳* נחלשה עקב התחרות; חטיבת המטוסים האזרחיים שלה צברה הפסדי-ענק, למרות רמת המכירות הגבוהה שלה (*Business Week*, 23.5.88: pp.117-118).

תעשיית המכוניות האמריקנית, אשר בתחילת המאה העשרים מנתה 200 פירמות, עברה תהליך ריכוזיות; בשנות השבעים נותרו רק ארבע קבוצות, ששלטו על מרבית השוק המקומי. הפלישה היפאנית והאירופית לשוק המכוניות האמריקני החלה למוטט אותן. בסופו של דבר הן נכנסו מחדש לתחום הבטחוני, שאותו נטשו אחרי מלחמת-העולם השנייה. וכך רכשה *׳ג׳נראל-מוטורס׳* בשנים 1984-1985 פירמות נשק גדולות, כמו ׳EDS׳ וכמו ׳Hughes-Aircraft׳, שהפכו אותה לאחת מעשרת הספקים

עד תחילת שנות התשעים המשיכו עסקי הנשק להיות בעלי השפעה חשובה, ואפילו מכרעת, על הרווחיות של קבוצות עסקים דומיננטיות במשק האמריקני; הנסיונות לקצץ בתקציבי הפיתוח הצבאי והמכירות הבטחוניות, מאז סוף שנות השמונים, העמידו חלק מהן בפני בעיה.[22] הגלובליזציה העסקית גרמה לכך, שחלק הולך וגדל של רווחי התאגידים הגדולים בא מפעילות מחוץ לארה״ב. מצד שני, חלק הולך ופוחת מרווחים אלה עובר להכנסות הממשל ממסים. התוצאה היא, שהגדלת סך הרווח העסקי בארה״ב דורשת עלייה הולכת וגדלה ברכש ממשלתי-צבאי מקומי; וכך התחזקה במקביל התלות של קבוצות מרכזיות במשק האמריקני בממשל. זאת שיטת ה׳קיינסיאניזם הצבאי׳, שעליה כתבו צורו וגולד.

הבעיה החריפה לאחר נפילת ברית-המועצות. אז נחשף הפער בין ייצור הנשק לבין צרכי הביטחון. בניגוד לסחורות האזרחיות, תהליך הייצור הבטחוני הולך והופך ליקר ואקסקלוסיבי, והצדקתו הופכת לבעייתית.[23] כתוצאה מכך, הרכש הבטחוני המקומי נחשף באופן קיצוני לתנאים של אי-ודאות, לתנודות פוליטיות, לחוסר-יציבות, לבזבוז ולשחיתות.

כדי להפחית מאי-היציבות, וכדי לוודא שקווי התכנון והייצור ימשיכו לפעול ללא תנודות — הפירמות, התלויות בחוזים ממשלתיים, נאלצות למצוא נתיב חדש: לייצא את תוצרתן אל עבר מדינות חסות ומוקדי קונפליקט ברחבי העולם, ולו כפתרון ׳אנטי-מחזורי׳ לתנודות בצריכה המקומית. הגלובליזציה העסקית הובילה, בסופו של דבר, לגלובליזציה של עסקי הנשק.

ד. ייצוא נשק: רווחים והשינויים בחלוקת ההכנסות בעולם

ד.1. רווחיות הייצוא

לא תמיד מזיקה אי-יציבות לעסקי הנשק. באירופה המלוכנית שיגשגו עסקים אלה (יחד עם עסקי הפיננסים) כתוצאה מהביקושים הפתאומיים, שנבעו ממלחמות בין שליטים בעלי יצרים. בתחילת המאה השמונה-עשרה מצא עצמו פרידריך ׳הגדול׳ מעורב במלחמת ׳שבע השנים׳, ללא ציוד לצבאו; הוא נאלץ לייבא 32,000 רובים בדחיפות,

---

הגדולים של משרד ההגנה האמריקני. בעקבותיה הלכו *׳פורד׳* ו*׳קרייזלר׳*, שביצעו רכישות דומות והרחיבו את מכירותיהן למשרד ההגנה.

[22] נסיונות לבקר את תהליך תיקצוב הקניות של הפנטגון בשנות השמונים, נתקלו בחומה של השתקה. בשנת 1985 חשף ג׳וזף שריק, המבקר הכללי של הפנטגון, כי מתנהלת חקירה פלילית נגד ארבעים-וחמישה מתוך מאה ספקי הנשק הגדולים של הפנטגון (*Business Week*, 1.7.85: p. 24). בשנת 1988 נערך ׳מבצע הרוח הרעה׳ שיועד לחשוף אי-סדרים במשרד ההגנה. במרוצת המבצע התגלו הונאות ושחיתויות בהיקף כה גדול, עד שזכו לתואר ״הפשע של הצווארון הלבן הגדול בהיסטוריה של ארה״ב״. מרבית תאגידי הנשק הגדולים היו מעורבים בזיוף הוצאות, ניפוח עלויות ייצור, שוחד, גניבת מסמכים ותוכניות. כל התאגידים שנתפסו הגיעו משום-מה להסכמים עם הממשל מחוץ לבתי-המשפט, שהסתכמו בקנסות מזעריים. קרלוצ׳י, שר ההגנה דאז, שלפני כן כיהן כמנהל אחד התאגידים האלה, טען באזני העיתונאים: ״... תפקידי, אינו להעניש פירמות אמריקניות. תפקידי הוא, להגן על הביטחון הלאומי של ארה״ב...״ (*Time*, 25.7.88: pp. 34-36)

[23] *Augustine* (1975). הנחותיו, בעיקרן, נראות תקפות גם אחרי נפילת בריה״מ.

ושילם תמורתם מחיר כבד. שנים אחדות קודם-לכן החליט להפסיק את ייצור הרובים בארצו, מטעמים של חוסר ביקוש;[24] יש לציין כי פרידריך נחשב לאחד מהמלכים 'הרציונליים' ביותר של אותה תקופה.

מאז המאה התשע-עשרה, ייצור הנשק קיבל צביון קפיטליסטי. מלבד אירגונה התעשייתי של העבודה השכירה, נותקו עסקי הנשק מהבעלות הממלכתית והועברו לידי היוזמה הפרטית היעילה. הם גם החלו להיות מעורבים בתחרות בינלאומית, אשר לעתים קרובות לבשה צביון פראי ביותר. בסוף המאה התשע-עשרה בלטו בארוני נשק כמו קרופ, נובל, ויקרס, די-פונט, ארמסטרונג וקרנגי, שלחמו ביניהם במרץ להרחבת מכירותיהם בשווקים הבינלאומיים.[25]

החיבור בין בעלות פרטית ובין סחר בינלאומי היה מצליח ביותר בענף, אילולא זכה לשפע של גינויים מצד תנועות סוציאליסטיות ברחבי העולם. ערב מלחמת-העולם הראשונה נחשף פן נוסף בעסקים אלה: אחדים ממנהלי קונצרן 'קרופ' הסתבכו בשערוריית שוחד אופיינית, שבעקבותיה נשפטו ופוטרו כמה קצינים בכירים בצי הצבאי של גרמניה. בהשיבו למבקריו מהמפלגה הסוציאל-דמוקרטית בפרלמנט, הצהיר יוסיאס פון-הירינגן, שר המלחמה: אם גרמניה רוצה לשמור על כושר-ייצור מלא של התעשייה הצבאית בעיתות שלום, על יזמיה הפרטיים לייצא נשק רב ככל האפשר. רק יצרנים פרטיים, הוא הדגיש, משוחררים ממעצורים פטריוטיים, שמאפיינים פקידים ממשלתיים ומנהלי מפעלים בבעלות המדינה. בהפנותו אצבע מאשימה אל עבר ספסלי האופוזיציה הסוציאל-דמוקרטית, שבמשך שנים הציגה את אלפרד קרופ כסמל לקפיטליזם המיליטריסטי, הוא אמר: "... מי נהנה משגשוג תעשיות הנשק הפרטיות? ללא ספק, העובדים שמיוצגים על ידי הסוציאל-דמוקרטים; משום שאילו ההזמנות לייצוא נשק היו חדלות, המפעלים שמעסיקים עובדים אלה היו נסגרים..." (*Sampson*, 1977: p.42).[26]

מסתבר כי 'קיינסיאניזם צבאי' הוא שיטה גרמנית ישנה, ולא חלום אמריקני חדש. שלב זה של 'יוזמה חופשית' בעסקי הנשק הסתיים לאחר מלחמת-העולם הראשונה. מצד אחד, השתררה בעולם המערבי רוח אנטי-מיליטריסטית שלוותה בוועדות-חקירה מטעם חבר-הלאומים. אלה האשימו את 'סוחרי המוות' בליבוי סכסוכים ובחירחור מלחמות למען תאוות-בצע. מצד שני, משנות השלושים התחילו המשטרים המיליטריסטיים החדשים באירופה וביפאן לכפוף את פירמות הנשק הפרטיות לצרכים המדיניים שלהם.

גם בארה"ב, שם תמיד שררה היוזמה הפרטית, עברה תעשיית הנשק שינויים. ועדת-חקירה מטעם הסנאט, בראשותו של הסנטור ג'ראלד ניי, התחקתה אחר עסקי השוחד וקידום המכירות, אשר פירמות נשק אמריקניות ניהלו באמריקה הלטינית, בגיבוי פקידי ממשל אמריקאים. בין השאר, היא חקרה את הרווחים שהפיקו בנקאים ותעשיינים אמריקאים מכניסת ארה"ב למלחמת-העולם הראשונה.

בעקבות ועדת-ניי, העביר הקונגרס הבדלני בשנת 1935 את 'תקנת הנייטרליות': היא

---

[24] ולאק (1979), עמ' 18.

[25] *Sampson* (1977): chs. 2-4

[26] כחלק ממלחמתו בסוציאל-דמוקרטים, הנהיג אלפרד קרופ עבור עובדי מפעליו שיטות ששימשו יותר מאוחר את ביסמרק כדגם להקמת מדינת רווחה. בכך הקדים בכחמישים שנה את הנרי פורד, ששיטותיו הדומות כלפי עובדיו היוו דגם למדינות הרווחה במערב.

מחייבת את הנשיא, בעת פריצת מלחמה בין מדינות זרות, למנוע אספקת נשק מארה"ב לצד כלשהו המעורב במלחמה. התקנה גם הסמיכה רשויות ממשלתיות לפקח באופן הדוק על ייצוא נשק מארה"ב. היה זה הניסיון הראשון שנעשה בארה"ב להגבלת סחר חופשי של נשק בשוק הבינלאומי. הצעד הבא של הקונגרס היה בשנת 1941, עם כניסת ארה"ב למלחמת-העולם השנייה: 'תקנת החכר והשאל'. זו הפכה את הממשל האמריקני למפקח הראשי על הסחר הבטחוני. לקראת סוף מלחמת-העולם השנייה כבר היה מוסכם על פקידי הממשל, שייצוא בטחוני חדל מלהיות עסק פרטי והפך למרכיב חשוב במדיניות-החוץ האמריקנית. בעידן המלחמה הקרה הפכה 'דוקטרינת טרומן' את ייצוא הנשק, בעיקר לאירופה, לאחד האמצעים החשובים של 'בלימת הקומוניזם'. יותר מאוחר, הפכה מטרה זאת אמצעי להצדקת משלוחי נשק אל דרום-מזרח אסיה ואל אמריקה-הלטינית ואל המזרח-התיכון.

למרות זאת, ייצוא הנשק היה קטן יחסית ונתון לתנודות בלתי פוסקות. עיקר עסקי הנשק בארה"ב, שנותרו בבעלות פרטית, התבססו על ביקוש מקומי. המלחמה הקרה בשנות החמישים והששים, התבטאה במרוץ חימוש והרכש הבטחוני המקומי נשמר בזכותה ברמה גבוהה יחסית, בהשוואה לעידן שלפני מלחמת-העולם השנייה. החשיבות של הייצוא הבטחוני החלה לעלות רק בשנות השבעים: בעידן ניקסון ופורד, שלאחר הנסיגה מוויטנאם — ונוכח הקיצוצים בהוצאות הצבאיות המקומיות, שבאו בעקבותיה.

מעיון ראשוני בנתונים של תקופת 1990-1963, ניתן להטיל ספק בחשיבותו של ייצוא הנשק כמכשיר כלכלי מבחינת המשק האמריקני. בשנים אלה, ייצוא הנשק היה נמוך; הוא היה בממוצע 16% מהיקף הקניות הבטחוניות המקומיות.[27] זאת גם הייתה מסקנתם של חוקרים שונים בנושא.[28] אלא שיש כאן בעיה כפולה: ראשית, אם ניגשים לנושא לא רק כאל צילום-מצב אלא כאל תהליך מתפתח — מסתבר כי חשיבות ייצוא הנשק הלכה וגדלה; מרמה של 6.5% מסך הקניות המקומיות בשנת 1963 עד לרמה של 40% בשנת 1998. שנית, יש לזכור שהחזית **המצרפית** אינה חזות הכל; מאחוריה יכולים להסתתר גורמים, שאינם גלויים למשקיף מבחוץ.

סך-כל המכירות הוא גורם חשוב; אבל בעסקי נשק, כמו בקפיטליזם בכלל — החשוב מכל הוא **שיעור-הרווח**. המכירות משמשות רק כאחד האמצעים להשגת הרווח; לא תמיד קיים קשר ישיר בין העלייה או הירידה במכירות ובין שיעור-הרווח. מכל מקום, ממצאים שונים מלמדים כי הרווחים מייצוא הנשק נוטים להיות הרבה יותר גבוהים מאשר הרווחים שמופקים מהמכירות הצבאיות המקומיות. לפי מחקר פנימי שערך משרד ההגנה האמריקני, רווחי ייצוא אלה נאמדים בפי 2.5 מאשר הרווחים מהמכירות הצבאיות המקומיות.[29] הערכות דומות, שנעשו על ידי מקורות שונים בתעשייה

---

[27] בשנים אלה, הייצוא הבטחוני הנמוך ביותר היה 4.1 מיליארד דולר בשנת 1964; והגבוה ביותר הגיע ל-14.3 מיליארד דולר בשנת 1987. לעומת זאת, הרכש הצבאי המקומי נע בין נקודת השפל של 47 מיליארד דולר בשנת 1974, לבין השיא של 110 מיליארד דולר בשנת 1987.

[28] *Krause* (1992): p. 106

[29] מצוטט אצל: *Brzoska and Ohlson* (1987): p. 20

האמריקנית, נעו בין פי 2 לבין פי 2.3 בערך.[30] אומדנים מעין אלה אינם יכולים לספק הערכה בדבר כמויות אבסולוטיות של רווח, לכל סוג של מכירה בטחונית; אך אפשר להסתייע בהם, כדי לאמוד את המשקל היחסי של הרווח מייצוא בתוך סך-כל הרווח שנובע ממכירות בטחוניות. הם יכולים להצביע גם על חשיבות הייצוא הבטחוני, בעבור תאגידים אמריקניים הנשענים על ענף הנשק.

האומדן שלנו התבסס על המודל הבא: פיצלנו את סך כל המכירות הבטחוניות (*MS*) לשני מרכיביהן העיקריים – מכירות בטחוניות מקומיות (MS_d), וייצוא בטחוני (MS_e).

היחס בין הרווח למכירה מקומית ובין הרווח ממכירה לייצוא, יסומן באות (α). במלים אחרות, הרווח מייצוא הוא (*a*) פעמים הרווח ממכירה מקומית. האומדן בדבר החשיבות היחסית של הרווחים מייצוא (*RDE*) יהיה אפוא:

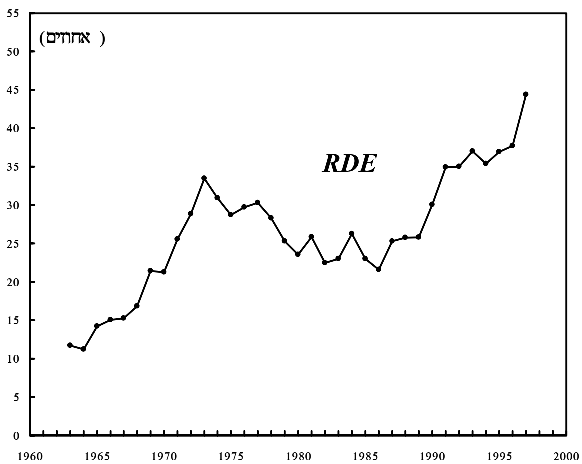
$$RDE = (\alpha * MS_e) / (\alpha * MS_e + MS_d)$$

אנו מניחים שברבע האחרון של המאה העשרים, הייצוא הבטחוני מארה״ב היה רווחי פי שניים מאשר המכירות הצבאיות המקומית. נציב בסדרות הנתונים: $\alpha = 2$

שרטוט ו׳2 מתאר את השינויים בחשיבות היחסית של רווחיות הייצוא הבטחוני לאורך התקופה של 1963-1997.[31]

שרטוט ו׳2

החשיבות היחסית של הייצוא הבטחוני לרווחיות העסקים בארה״ב

הערה: הסבר התחשיב מוצג בטקסט.

מקור: U.S. Department of Commerce; DRI; World Military and Arms Transfers

---

[30] למשל: *US Congress, Office of Technology Assessment* (1991): p. 53

[31] נתוני הקניות הצבאיות המקומיות בארה״ב החלו להתפרסם רשמית רק משנת 1968. משום כך, הערכנו את השנים 1963-1967 באמצעות שירשור הנתונים של הקניות המקומיות עם סך ההוצאות הצבאיות, בהנחה שהיחס בין שני הגדלים נותר פחות או יותר קבוע.

אף כי מדובר בהערכה גסה, ניתן לראות מהשרטוט כי מוטעית היא הדעה המקובלת, ולפיה ייצוא נשק מארה״ב הינו שולי או חסר חשיבות כלכלית – ומיועד בעיקר לצרכים ׳מדיניים׳ או ׳אסטרטגיים׳. בהנחה שמרנית למדי (מקדם $\alpha = 2$), מסתבר שהרווחים מהייצוא הבטחוני היו בממוצע 23% מכלל הרווחים ממכירות צבאיות. נתח שכזה אינו שולי מבחינת תאגיד גדול בארה״ב; ומרבית מוכרי הנשק וייצואניו הם תאגידי-ענק, בקנה-מידה אמריקני.

על פי השרטוט, ניתן להגדיר שלוש תקופות בהתפתחותה של חשיבות הרווחים מייצוא נשק: התקופה הראשונה הייתה למן אמצע שנות הששים ועד אמצע שנות השבעים, ובה עלתה בתלילות רמת החשיבות של הרווח מייצוא: בשנת 1964, לפני המעורבות בוויטנאם, היא הייתה 12%; היא טיפסה לשיא של 34% בשנת 1973 – שהייתה, מצד אחד, תקופה של ייצוא מסיבי למזרח-התיכון ומצד אחד היוותה ירידה במכירות המקומיות.

התקופה השנייה הייתה מאמצע שנות השבעים עד אמצע שנות השמונים. היא התחילה בסוף תקופת נשיאותו של קרטר, והסתיימה לקראת סוף כהונתו של רייגן. בתקופה זו ירדה בהדרגה החשיבות של הרווחים מייצוא, עד לרמה של 22% בשנת 1986. הסיבה לכך הייתה ההתרחבות המהירה במכירות הבטחוניות המקומיות, ביחס לעלייה בייצוא הנשק.

התקופה השלישית מגיעה עד לסוף שנות התשעים; היא עומדת בסימן עלייה הדרגתית ברמת החשיבות של רווחי הייצוא הבטחוני, מבחינת קבוצות מרכזיות בארה״ב – נוכח הירידה ברכש הבטחוני המקומי, מאז כהונתו של ג׳ורג׳ בוש האב. המכירות המקומיות נפלו מרמה של 136 מיליארד דולר בשנת 1986, לשפל של 76 מיליארד דולר בשנת 1996 (במחירים קבועים של 1995). מגמה זאת, הלכה והתחזקה בסוף שנות התשעים; תלותה של קבוצת ׳הגרעין׳ של תאגידי הנשק ברווחי הייצוא הבטחוני, כנראה מגיעה לרמה של 40%-45% בערך.

בתקופה שבה מרבים לדבר על ׳שלום של שווקים׳ ועל הסכמי ׳NAFTA׳ ועל הסדרי ׳GAAT׳, נראה שהייצוא הבטחוני הינו חשוב בעיקר מבחינת רווחי התאגידים האמריקניים הקשורים לעסקי נשק; אולם נוכח התפתחותה של תחרות בינלאומית חריפה – עשוי משבר רווחיות חדש לשוב ולהפוך את ייצוא הנשק לחיוני, אם לא לקריטי, מבחינת שרידותן של קבוצות מרכזיות במשק האמריקני.[32]

[32] כמה דוגמאות לתפקיד המכריע שהיה לייצוא הבטחוני בשרידותם של תאגידים אמריקניים גדולים: *׳גרומן׳* ניצלה מפשיטת רגל ברגע האחרון, בשנת 1974, בעזרת עסקת ייצוא מוצלחת של מטוס F-14 לאיראן (*Sampson*, 1977: pp. 249-256). עסקת המכירה של 72 מטוסי F-15E, שהציעה *׳מקדונל-דוגלאס׳* לערב-הסעודית, הוצגה בעיתונות כ״להיות או לחדול״ (*Business Week*, 16.3.92, p. 37). לעומת זאת, גורלה של *׳נורתרופ׳* נחרץ, לאחר שפרוייקט ׳המטוס לייצוא׳ שלה, F-20, אשר על פיתוחו בזבזה *׳נורתרופ׳* 1.4 מיליארד דולר, לא הצליח להימכר אפילו במדינות גרורות כמו ישראל (*Ferrari et.al*, 1987: p. 27).

ד.2 *מיסחור הנשק והשינויים העולמיים בתפוצתו*

עליית החשיבות של הייצוא הצבאי הפכה את מדיניות-החוץ של ארה״ב למכשיר תמיכה בעסקי הייצוא של תאגידי-הנשק האמריקניים. מאז שנות השבעים, היה נראה שלא עוד מדובר ב׳בלימת הקומוניזם׳ למען מרחב-מחיה לקפיטליזם, הזקוק ל׳חופש מסחר׳ – אלא בבלימה של הירידה בכושר התחרות של העסקים האמריקניים בתוך הסיסטמה הקפיטליסטית בעולם.

הקשרים ההדוקים בין הסחר ובין הדגל התפתחו בשתי דרכים: האחת הייתה בשינוי של אופי המימון בתחום ייצוא הנשק האמריקני; השנייה הייתה בשינויים בהתפלגות האזורית של הייצוא. בשנות החמישים, בעידן ההגמוניה האמריקנית הבלתי מעורערת, המענקים הצבאיים של ממשל ארה״ב מימנו בערך 95% מייצוא הנשק האמריקני. נשק זה נחשב ליקר; הוא היה קשה להשגה, והיקף תפוצתו היה מצומצם. במרוצת שלושים השנים הבאות, המצב התהפך: נפח העסקות הלך וגדל, אולם הלך וירד חלקו של סיוע החוץ האמריקני במימונו. בשנות הששים, 61% מהייצוא הצבאי מומנו באמצעות מענקים מטעם ממשל ארה״ב. בשנות התשעים, לעומת זאת, מענקים אלה מימנו פחות מאשר שליש מהייצוא.[33] הירידה במענקים הצבאיים של הממשל, שהתחוללה במקביל לעליית הייצוא הבטחוני מארה״ב, הובילה לתהליך **מיסחור הנשק** – ותהליך זה קשור לשינויים באזורי מכירת הנשק בעולם.

טבלה ו׳1 מתארת את ה׳אזורים החמים׳ שאליהם זרם נשק, בעיקר אמריקני וסובייטי, במרוצת השנים 1963-1989. בשנות החמישים והששים, המלחמה הקרה בין ארה״ב לבריה״מ התמקדה באירופה הלא יציבה שלאחר מלחמת-העולם. בתקופה זו, רוב הנשק בעולם זרם לנאט״ו ולברית-ורשה, וזאת, במימון גבוה של המעצמות. מאז שנת 1965 עבר מוקד הסכסוך לדרום-מזרח אסיה, כשהוא מושך אליו את השיעור הגבוה ביותר של ייצוא הנשק בעולם. בשנים אלה, בלטה ההסלמה המהירה בכמות הסחר בנשק, אם כי חלק ניכר ממנה נבע מהעלייה המהירה במחירי הנשק. בתקופה זו גדלו המכירות ב-65%, במחירים קבועים. לאחר הנסיגה מוויטנאם, בשנות השבעים, הפך המזרח-התיכון למוקד הקונפליקטים בעולם; וכפועל-יוצא – לאזור המוביל בייבוא נשק, תוך כדי גידול מואץ בנפח המכירות (גידול של 135% במחירים קבועים).

השינוי בהתפלגות מכירת הנשק בעולם, מאז 1973, היווה מפנה חשוב: הוא התרחש בתחילת הירידה של ארה״ב משליטתה הפוליטית והפיננסית בעולם. במקביל לירידה זו, התפתח בארה״ב משבר פיסקלי שהחריף במהירות. בשנות החמישים והששים, הגירעון בתקציב הפדראלי היה בממוצע שנתי, פחות ממחצית האחוז מהתמ״ג; הוא עלה לשיעור של 1.9% בשנות השבעים, המשיך לרמה של 4.1% בשנות השמונים, והגיע לשיא של 4.8% בחצי הראשון של שנות התשעים.[34]

---

[33] הנתונים חושבו מתוך: US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis, *Statistical Abstract of the U.S.* (various years).

[34] מחושב מנתוני הקונגרס: US Congress, *Economic Report of the President* (1993): Table B-76, p. 438

טבלה ו׳1: ייבוא נשק לפי אזורי העולם
(ממוצעים שנתיים במחירי 1987)

תקופה	סך מכירות מיליארדים (מחירי 1987)	מתוכן אחוז הייבוא מכלל המכירות בעולם				
		נאט״ו וברית ורשה (%)	מזרח אסיה (%)	המזרח התיכון (%)	אפריקה (%)	אזורים אחרים (%)
1963-64	11.7	49.9	17.3	9.9	4.3	18.7
1965-73	19.4	28.9	35.2	16.8	3.8	15.3
1974-84	45.6	18.7	11.3	36	16.3	17.4
1985-89	51.1	18	12.4	32.9	9.5	27.1

מקור: ACDA, *World Military Expenditures and Arms Transfers* (various years).
הנתונים השוטפים עובדו למחירים קבועים של 1987, על בסיס אינדקס מחירי התמ״ג של ארה״ב;
מקור: U.S. Congress, *Economic Report of the President* (1993): Table B-3, 352

התפתחויות אלה הגבילו את יכולתו של הממשל לממן את ייצוא הנשק, שנחשב כסיוע למדינות קליינטיות. בתקופת הממשלים של אייזנהאור, קנדי וג׳ונסון, המענקים הצבאיים היו יכולים לשמש כמכשיר במדיניות-החוץ האמריקנית, רק כל עוד היקף הייצוא הבטחוני היה נמוך יחסית להוצאות הממשל.

מצב זה השתנה בסוף שנות השישים; ואכן, ׳דוקטרינת ניקסון׳ משנת 1969 שיקפה את השינוי. לפי הדוקטרינה החדשה, משלוחי נשק מארה״ב יתבססו ככל האפשר על יכולת התשלום של המדינה המקבלת. ניתן לאמר, שמאז תקופת ניקסון, התחיל התהליך של מיסחור הנשק — ובמקביל, הירידה המתמדת ב׳פוליטיזציה׳ שלו.

נקודת-מפנה אחרת, שאירעה במקביל, הייתה העתקת מוקד הקונפליקט העולמי מדרום-מזרח אסיה אל עבר המזרח-התיכון. זרימת הנשק למזרח-התיכון תאמה את החלוקה-מחדש הדרמטית, שהתחוללה בהכנסה העולמית בעקבות משבר מחירי הנפט בשנת 1973. הצמיחה המהירה של ההכנסות מנפט, במדינות ׳אופ״ק׳, הפכה אותן ליעד מצוין למכירות מסיביות של נשק, ואף האיצה את התהליך העולמי של מיסחור הנשק. בשנים 1974-1984 תפס המזרח-התיכון בערך 36% מכלל הסחר העולמי בנשק; וחשוב מכל: נפח המכירות עלה בשיעור של 136% במחירים קבועים, בהשוואה לתקופת הקונפליקט בדרום-מזרח אסיה. בשנים אלה הגיעו המכירות למזרח-התיכון לסכום בן 16.4 מיליארד דולר (במחירי 1987). במקביל הייתה עלייה תלולה במכירות נשק לאפריקה, בעיקר למדינות מפיקות נפט כמו לוב. בשנים 1985-1989 המשיכה העלייה

בהיקף מכירות הנשק בעולם, והממוצע השנתי הגיע לרמה של 51.1 מיליארד דולר. אולם הירידה במחירי הנפט, למן אמצע שנות השמונים, השפיעה על היקף הרכישות במזרח-התיכון. הוא נותר, אמנם, אזור מוביל בייבוא נשק: 32.9% ממכירות הנשק בעולם זרמו אליו; אולם בסוף שנות התשעים, הוא הפסיק להיות אזור אטרקטיבי. רוב המדינות מפיקות הנפט באזור, כולל ערב-הסעודית וכוויית, שקועות בחובות; קנייניות נשק גדולות בעבר, כמו איראן ועירק, היו נתונות לאמברגו בינלאומי. עם זאת, קיימות מדינות מבטיחות אחרות, בעיקר במזרח-הרחוק, בדרום-אסיה ובאמריקה הלטינית — המפיקות נפט, חומרי-גלם, וכוח-עבודה זול — אשר השווקים שלהן 'התעוררו', בעקבות ירידת ארה"ב ובעקבות התפשטות הקונצרנים הטרנס-לאומיים. הבולטות הן סין, טייוואן, מלזיה, דרום-קוריאה, פקיסטן, הודו, מקסיקו, ברזיל, ארגנטינה ואחרות בעלות 'נס' זה או אחר; הן נכנסות עתה לעידן של התחמשות — ואולי בעזרת השם ומתווכיו הרבים — לקונפליקטים מזוינים. הן מתחילות להיות גורם משמעותי בקניית נשק בעולם. זאת חלק מהסיבה לעלייה הפתאומית שנרשמה בשנים האחרונות, באחוז ייבוא הנשק, המתגלה בסעיף 'אחרים' ב*טבלה ו'1*.

לסיכום, בין סיום מלחמת-העולם השנייה לבין סוף שנות השמונים אירעו כמה תהליכים חשובים בתחום הייצור והסחר בנשק: בארה"ב עלתה, מאז מלחמת וייטנאם, קבוצת תאגידים חזקה של ספקי נשק גדולים, שתפסה אחוז הולך וגדל מהכנסות 'הכלכלה הגדולה' האמריקנית. מגמה זאת חפפה את תהליך ה'הטיה הצבאית': העתקת מרכז-הכובד של המשק האמריקני אל עבר פעילות הנשענת על תקציבי ממשל ועל עיסוק בטכנולוגיה צבאית. תהליך זה, לפחות בחלקו, נבע מכך שפירמות בינלאומיות, אשר בסיסן בארה"ב, איבדו את מעמדן הדומיננטי בשווקים האזרחיים. תהליכים אלה באו לידי ביטוי בפעילות הממשל, בעיקר בתקופת נשיאותם של רייגן ובוש: הגברת התקציבים המקומיים לרכש צבאי; ובמקביל — מדיניות-חוץ תוקפנית, המעודדת ייצוא נשק.

מיסחור הנשק כחלק ממדיניות-החוץ האמריקנית, התרחש במקביל לתהליך החלוקה-מחדש של ההכנסה העולמית, ולעליית המדינות מפיקות הנפט במזרח-התיכון. התוצאה הייתה, שתאגידי הנשק המובילים בארה"ב — אשר בעבר נשענו בעיקר על התקציב הבטחוני המקומי, ועל סיוע-החוץ של הממשל במימון ייצוא הנשק — הפכו לתלויים, באופן גובר, בכושר ההכנסה של עסקי הנפט במזרח-התיכון. בהמשך, ניווכח כי תלות זאת לא הייתה חד-צדדית אלא היוותה בסיס לקואליציה רב צדדית: **קואליציה של עסקי נשק ונפט.**

ה. תאגידי הנפט הגדולים והמזרח-התיכון: משברים והסדרים חדשים

המוסכמה הרווחת בקרב חוקרי הפוליטיקה של הנפט היא, שמשבר הנפט של שנות השבעים היה השלב האחרון בהתערערות הסדר הישן של הנפט. הסדקים הראשונים הופיעו בראשית שנות החמישים, בעת המרד הקצר של מוצאדק באיראן. באותה עת התחילה להתערער האחיזה הבלעדית של קבוצות הנפט ה'אימפריאליות'. שני גורמים עיקריים הובילו לאובדן מעמדן של קבוצות הנפט המובילות: הראשון, כניסת מתחרים חדשים לענף; השני, צמיחת הלאומנות המדינית במזרח-התיכון.

לאחר מלחמת-העולם השנייה שלטה בנפט הבינלאומי, באופן מרוכז, קבוצה של תאגידי נפט שכונתה 'שבע-האחיות'. הקבוצה כללה את *'אקסון'* (קודם-לכן 'סטנדרד-

אויל אוף ניו-ג׳רסי׳), *׳רויאל-דאץ׳-של׳*, *׳בריטיש-פטרוליום׳* (קודם-לכן ׳החברה האנגלו-איראנית׳), *׳טקסקו׳*, *׳מוביל׳*, *׳שברון׳* (קודם-לכן ׳סוקאל׳), ו*׳גולף׳*. בהדרגה החלו לחדור אל שוק הנפט פירמות עצמאיות, וכן ברית-המועצות, ואלה כירסמו ברמת ריכוזיותו של הענף. התוצאה התחוורה במרוצת השנים 1972-1953: חלקן של ׳שבע-האחיות׳, בשליטה על זכיונות בשדות נפט שמחוץ לארה״ב, נפל מ-64% ל-24%; חלקן בשליטה ברזרבות נפט ׳מוכחות׳ נפל מ-92% ל-67%; חלקן בהפקת נפט גולמי נפל מ-87% ל-71%; בזיקוק נפט — מ-73% ל-49%; בשינוע, מ-29% ל-19%; ובשיווק, מ-72% ל-54%.[35]

שינוי בולט אחר בענף היה *׳מהפכת הניהול׳*. ענף הנפט היה ידוע באופיו השמרני ובשליטה הסמכותית, אם לא העריצה, של הבעלים והמנהלים של פירמות הנפט. עתה נראה כי בעליהם של תאגידי הנפט הגדולים איבדו את האוטונומיה, שאיפיינה את עסקי הנפט בין שתי מלחמות-העולם; ידיים רבות החלו לבחוש בענף: פקידים במשרדי החוץ וההגנה של המעצמות, שרי נפט, מלכים, אמירים, דיקטטורים וקציני צבא. כולם חברו יחד, להפקיע את השליטה הבלעדית מידי תאגידי הנפט.

בתחום הפקת הנפט הגולמי (׳מעלה הזרם׳ בעגת הענף), נכנעו התאגידים הגדולים, זה אחר זה, לתביעות שליטים לאומנים וקצרי רוח; בין שנות החמישים לבין שנות השבעים — או, ליתר דיוק, מהמרד של מוצאדק ועד להפיכת קדאפי — ויתרו התאגידים על זכיונותיהם בהפקת נפט גולמי במזרח-התיכון. בשנות החמישים שלטו התאגידים הגדולים ב-90% מהנפט הגולמי המופק בעולם הלא-קומוניסטי; בסוף שנות השבעים נותרו להם 37% מהשליטה, וזו ברובה הייתה מרוכזת בצפון-אמריקה.[36]

תהליך דומה התחולל בצד אספקת הנפט (ב׳מורד הזרם׳). כתוצאה ממשברי הנפט, אשר גרמו לזעזועים במשקים התעשייתיים ברחבי העולם, הענף עבר תהליך של ׳פוליטיזציה׳. המדינות המפותחות הפכו את הנפט — או יותר נכון, את עלויות הנפט — לנושא חשוב במדיניות הכלכלית וביחסי-החוץ שלהן. תאגידי הנפט מצאו עצמם כפופים לאינטרסים של ׳ביטחון לאומי׳. הביטוי לכך היה במעורבות גוברת, בפיקוח, ואף בתחום התיכנון של האספקה, על ידי רשת סבוכה של רשויות ציבוריות וממשלתיות. הנפט הפך לנשק פוליטי: ״... וכמו שמלחמה חשובה מכדי להותירה בידי גנראלים, כך הנפט חשוב מכדי להותירו בידי מנהלי פירמות הנפט...״, כותב דניאל ירג׳ין (*Yergin*, 1991: p. 613).

וכך התגבשה לה המוסכמה, הידועה בשם ׳תיזת הגוויעה׳: שקיעתם של תאגידי הנפט הגדולים, אשר בעבר הלא רחוק נדמו כענקים השולטים בעולם. הגורמים לגוויעה נראו מובנים-מאליהם: שקיעת המעצמות הקולוניאליות; הלאומנות בעולם הפריפריאלי; הנטל הכבד של עלויות ההפקה; הצורך ביציבות האספקה; המחירים בעולם המפותח. כל אלה כירסמו באוטונומיה של הענף. התאגידים הפכו ל׳מתווכים׳, ל׳סוכנויות ממשלתיות׳, ל׳חגורת תמסורת׳ בין הממשלים במדינות האם ובין הממשלים

---

35 *Jacoby* (1974): Table 9.12, p. 211

36 הנתונים נלקחו מתוך *Penrose* (1987): p. 15

במדינות מפיקות הנפט.[37] מי שקובע, בסופו של חשבון, את מהלך העניינים בכלכלה הפוליטית הבינלאומית, ובעיקר מאז משברי הנפט, הם הדיפלומטים ופקידי המדינה.[38]

'תיזת הגוויעה' נראית משכנעת ואופנתית. היא מסתדרת היטב עם הגישות 'הריאליסטיות' של שנות השבעים; עם האמונה בשקיעת הקפיטליזם התחרותי של שנות השישים; עם 'מהפכת המנהלים' משנות הארבעים; ואף עם ה'מהפכה הביורוקרטית' משנות השלושים. אבל למאמינים ב'תיזת הגויעה' נותרה עדיין בעיה רצינית: הם זקוקים להוכחה, מהתחום העיקרי שעליו מתבססים עסקי הנפט — והוא תהליך הפקת הרווח.

כדי לאמת את התיזה של הדטרמיניזם הביורוקרטי, או את התיזה בדבר שקיעתו של הקפיטליזם המשפחתי ועלייתו של הקפיטליזם המדינתי — יש להוכיח כי השינויים באופיו של הקפיטליזם אכן שינו את אופי חלוקת-ההכנסות ואת מנגנון הצבר ההון. הקפיטליזם צמח והתפשט ברחבי העולם, לא משום שהוא סיפק אתוס חדש; אלא משום שהאתוס החדש סייע למעמד העולה של הבורגנות, להפיל את המכניזם הפאודלי הישן ולשנות את אופי חלוקת-ההכנסות, לטובת הרווח העסקי ולרעת הרנטה הקרקעית. אם פקידי המדינה שולטים, והעסקים הגדולים כפופים למרותם — הרי שמנגנון הצבר ההון השתנה לחלוטין, בלי שמישהו חש בכך. אם תאגידי הנפט הגדולים איבדו את שליטתם בענף, והפכו לתלויים באינטרסים של הממשלים — הרי יש לצפות שיתרחשו שינויים מוסדיים, אשר ישנו מן היסוד את חלוקת-ההכנסות בענף. כמובן, יש לצפות שהשינויים בחלוקת-ההכנסות ישתקפו בביצועים העסקיים של התאגידים.

אם, כמו שטענו רבים, תאגידי הנפט הגדולים אכן נלחצו בין תחרות גוברת בענף, שעירערה את עמדתם הבלעדית, ובין תביעות של ממשלים בעלי אינטרסים מנוגדים — היה הדבר צריך לבוא לידי ביטוי בירידת רווחיותם של התאגידים. בתנאים קשים כאלה, יש לצפות לירידה ברווחים הנקיים של תאגידי הנפט הגדולים; ירידה בכמויות אבסולוטיות, או לפחות, באופן יחסי. ירידה בכוחה של קבוצה שליטה בחברה, היא למעשה, ירידה ביחס לכוחן של קבוצות חברתיות אחרות. למשל, הירידה בכוחה של האצולה באירופה התבטאה, בסופו של דבר, בירידת הכנסותיה הקרקעיות ביחס להכנסות העולות של הבורגנות מהמסחר, מהתעשייה ומהבנקים. מכאן, שיש לצפות לירידה ברווחים של תאגידי הנפט הגדולים ביחס להכנסות מצרפיות כלשהן: נניח, לירידה ברווחים של תאגידי הנפט הגדולים ביחס לסך כל הרווחים בענף הנפט העולמי; או נניח, לירידה ברווחיהם ביחס לכלל הרווח של הקונצרנים הטראנס-לאומיים; או ביחס לרווחים של 'הכלכלה הגדולה' של ארה"ב. באופן לא-מפתיע, איש לא טרח לבדוק את הנושא. קיימת ספרות רחבה העוסקת בנפט, במדיניות הנפט של הממשלים, ב'פוליטיקה' של תאגידי הנפט — אולם היא כמעט שלא נוגעת בנושא הרווח. מספר מועט של חוקרים וכותבים התייחסו לרווחים של תאגידי הנפט; אך בדרך כלל ראו בכך נושא מסחרי גרידא, והתעלמו מהאספקטים הכלכליים-פוליטיים שלו.[39] בדיקה

---

37 *Turner* (1983): pp. 118-124

38 *Turner* (1983): pp. 147-8

39 חוסר ההתעניינות, בנושא הרווח, מוביל גם לטעויות שהופכות במרוצת הזמן לדעות קדומות. מחקר מפורסם של ניל ג'קובי, שעסק בקבוצות הנפט הרב-לאומיות בתקופה שלפני משבר 1973, קובע כי

מעמיקה יותר, גם בנושא זה, עשויה לשנות מן היסוד את הפרספקטיבה ההיסטורית.

בטבלה ו׳2 אנו בוחנים את הרווחים ואת שיעורי-הרווח של של קבוצת ׳הגרעין׳ המרכזית של הנפט בעולם, לאורך תקופה ארוכה וביחס ל׳קבוצות התייחסות׳ שונות. קבוצת ׳גרעין׳ זאת מורכבת משש התאגידים המובילים בתחילת שנות התשעים של המאה העשרים, שצמחו מ׳שבע-האחיות׳ (להוציא את ׳גולף׳ שנרכש על ידי ׳שברון׳ בשנת 1984). הרווחים ושיעורי-הרווח האלה, של קבוצת ׳הגרעין׳, מיוחסים אל כלל פירמות הנפט המשמעותיות בעולם; הם מיוחסים אל ׳הכלכלה הגדולה׳ של ארה״ב; ולבסוף, הם מיוחסים אל כלל הסקטור העסקי בארה״ב.

הטור השני מימין בטבלה, מציג את שיעור-הרווח של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט (אחוז הרווח הנקי ביחס להון-העצמי). הרושם המתקבל מהנתונים, הוא שמשברי הנפט בשנות השבעים ובתחילת שנות השמונים, לא פגעו בשיעורי-הרווח של הקבוצה. אלה עלו עד לשנות התשעים, ואז הם ירדו לרמה של שנות הששים. אבל הצבר ההון הוא דיפרנציאלי במהותו: הבעלים של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט מתעניינים בעיקר במדדים **היחסיים** של הרווח.

בטור השלישי מוצג היחס בין שיעורי-הרווח של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט, ובין שיעורי-הרווח של קבוצה בת ארבעים-ושתיים פירמות הנפט העיקריות שפעלו לאורך התקופה בשוק הבינלאומי. היחס, הוא המנה המתקבלת מחלוקה של שיעור-הרווח של קבוצת ׳הגרעין׳, בשיעור-הרווח של קבוצת ארבעים-ושתיים הפירמות. התוצאות מראות, שבמרוצת שנות הששים והשבעים — ואף-על-פי שנכנסו מתחרים חדשים אל השוק הבינלאומי — קבוצת ׳הגרעין׳ שמרה פחות-או-יותר על רווחיות יחסית ליריבותיה הקטנות יותר; ובשנות השמונים, היא אף הצליחה לעקוף אותן במידה משמעותית.

עוד יותר מרשימות הן התוצאות שמופיעות בטור הרביעי. שם מוצג היחס בין שיעורי-הרווח של קבוצת ׳הגרעין׳ ובין שיעורי-הרווח של ׳הכלכלה הגדולה׳ של ארה״ב (שיעורי-הרווח של 500 התאגידים הגדולים ברשימת *׳פורצ׳ן׳*). גם כאן הראו תאגידי הנפט הגדולים יכולת עמידות גבוהה — למרות ׳המהפכה׳ של ׳אופ״ק׳, ואף כי פקידים ממשלתיים במדינות המפותחות התחילו להפעיל פיקוח הדוק על הענף. יתר

תאגידי הנפט הגדולים סבלו מירידה תלולה ברווחים שמחוץ לארה״ב מאמצע שנות החמישים — בגלל כניסת מתחרים חדשים לענף (*Jacoby*, 1974: pp. 245-7). האמת היא, שהייתה ירידה ברווחים של התאגידים ממדינות-חוץ; אולם היא לא נבעה מ׳תחרות׳, אלא מתמלוגים גבוהים שהוטלו על התאגידים על ידי ממשלות מהעולם הפריפריאלי. מצד שני, מאחר שהשתתפות כפויה זו ברווחים נחשבה למס — הרווחים של התאגידים במדינות המפותחות זכו במקביל לפטורים-ממס, בהתאם לקשריהם בפוליטיקה הגבוהה. כך נוצרה מוסכמה, מוטעית ביותר, כאילו בעסקי הנפט נפלה הרווחיות בגלל ׳פתיחת׳ הענף לתחרות. ואכן, ג׳ון בלייר הראה שהדיווחים על ירידה ברווחים מצד תאגידי הנפט הגדולים של ארה״ב, לוקים בהגזמות-יתר (*Blair,* 1976: pp.193-203; 294-320). כך או אחרת, הרווחים מהעסקים העולמיים של התאגידים עלו שוב בתחילת שנות הששים — וכבר בתחילת שנות השבעים, הם היו הרבה יותר גבוהים מאשר בתקופת הזוהר של שנות החמישים.

טבלה ו'2: הרווחים ושיעורי-הרווח של קבוצת 'גרעין' הנפט ביחס לרווחים ושיעורי-הרווח של קבוצות עסקיות בעולם

תקופה	שיעור-הרווח (יחס): שיעור-הרווח של קבוצת ה'גרעין' (*)	שיעור-הרווח (יחס): ביחס לשאר פירמות הנפט הבין-לאומיות	שיעור-הרווח (יחס): ביחס ל-500 הגדולים בארה"ב (**)	הרווח הנקי (אחוז): מכלל הרווח של 42 פירמות הנפט הבין-לאומיות	הרווח הנקי (אחוז): מכלל הרווח של 500 הגדולים בארה"ב (**)	הרווח הנקי (אחוז): מכלל הרווח של כל הפירמות בארה"ב
1950-59					18.2%	7.2%
1960-69	11.5%	1.01	1	61.3%	17.1%	8.1%
1970-79	14.3%	0.99	1.12	61.7%	18%	9%
1980-89	13.1%	1.08	1.03	73.2%	17.8%	10.5%
1990-91	11.5%	1.03	1.2	78.1%	22.3%	9.1%

מקור: רווחים ושיעורי-רווח של תאגידי הנפט המובילים (קבוצת 'הגרעין') נאספו ממקורות שונים.

לגבי שנים 1950-1956, הנתונים נאספו מתוך: *O'Connor* (1962): pp. 19-20;

לגבי שנים 1957-1991: 'The Fortune 500' (various years); 'The Fortune International 500' (various years); 'The International 200' (various years); 'The Foreign 500' (various years) *Fortune;* 'Guide to the Global 500' (various years)

רווחים ושיעורי-רווח של 42 פירמות הנפט הבינלאומיות הגדולות: Carl H. Pforzheimer & Co., *Comparative Oil Company Statements*.

מצוטט מתוך: *Statistical Abstract of the United States* (various years)

רווחים ושיעורי-רווח של 500 התאגידים הגדולים בארה"ב: 'The Fortune 500' (1955-1992)

רווחים של כלל הפירמות בארה"ב: לגבי שנים 1950-1982: US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis (1986) *The National Income and Product of the United States, 1929- 1982 Statistical Tables*, Table 6.21b, pp. 309-310.

לגבי השנים 1983-1989: Citibase (1990), Table 6.21B, p. X-6-9, series GAA

לגבי שנים 1990-1991, הנתונים נאספו מתוך: US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis (1992) *The National Income and Product of the United States,* Table 871, p. 542.

הערות: (*) קבוצת 'גרעין' הנפט מכילה את ששת התאגידים הבאים:

British-Petroleum, Chevron, Exxon, Mobil, Royal-Ductch Shell, Texaco

(**) קבוצת 500 הגדולות של 'פורצ'ן', כוללת רק ארבעה מתאגידי הנפט המרכזיים שבסיסם בארה"ב; משום כך הוספנו לה את 'בריטיש פטרוליום' ואת 'של'.

על כן, הרווחיות של תאגידי הנפט הגדולים השתפרה — למרות כל התפניות ההיסטוריות: גם לאחר שאיבדו כמעט כליל את זכיונותיהם במזרח התיכון; גם לאחר שבוטלו הטבות-מס שהם נהנו מהן בארה״ב; וגם לאחר עוד כל מיני פגעים, שהם ספגו מאז משבר-הנפט של שנות השבעים. שיעורי-הרווח של קבוצת ה׳גרעין׳, שהיו בשנות הששים שווים לאלה של ה׳כלכלה הגדולה׳, גדלו למן שנות השבעים והדביקו את ׳שיעור-הרווח הנורמלי׳ של ה׳כלכלה הגדולה׳ בארה״ב.

יש דרך נוספת לבחון את כוחם היחסי של תאגידי הנפט הגדולים: באמצעות בדיקת אחוז הרווח שלהם, בתוך כלל הרווחים שנרשמים בסקטורים מובילים במשקים הקפיטליסטיים. בדיקה זאת נעשית בטורים החמישי, הששי והשביעי בטבלה. בטור החמישי מוצג הרווח של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט כאחוז מתוך כלל הרווח הנקי של 42 פירמות הנפט המובילות בעולם; בטור הששי, כאחוז מכלל הרווח הנקי של 500 התאגידים הגדולים בארה״ב; ובטור השביעי, כאחוז מכלל הרווח הנקי של כל הפירמות בארה״ב (הכוללים רווחים מחו״ל).

ניתן לראות, שלמרות הירידה היחסית בפעילות **התעשייתית** של קבוצת ה׳גרעין׳ (כלומר: ירידה בכמות הזכיונות, בעתודות המוכחות, בהפקה, בזיקוק, בשינוע ובשיווק) — היא שמרה על חלקה בשליטה **העסקית**. שליטה זאת משתקפת בנתוני הרווח שלה, כאחוז מכלל הרווחים של ה׳כלכלה הגדולה׳.

מאז שנות החמישים, השנים שבהן הקבוצה שלטה ללא עוררין בנפט העולמי, גדלו רווחיה של הקבוצה בהשוואה לרווחים של כל הפירמות בארה״ב. הם עלו בהתמדה, והגיעו בשנות השמונים לעשירית מסך כל הרווח התאגידי. יתר על כן: למרות העלייה בתחרות הבינלאומית, למרות כניסת פירמות חדשות לענף, למרות הפיתוח הנמרץ של שדות נפט חדשים בים הצפוני ובאלסקה בשנות השמונים, ולמרות ההתרחבות בעתודות המוכחות (עלייה של פי עשרה מאז שנות החמישים) — הקבוצה הגדילה את אחוז הרווח שלה מתוך כלל הרווח שבענף הנפט (יחסית לאותן 42 פירמות הנפט הבינלאומיות). החלק שלה הלך וגדל: כשני-שליש בשנות הששים והשבעים; שלושה-רבעים בשנות השמונים; ארבע-חמישיות, שיא, בשנות התשעים.

ובכן, על פי הביצועים המרשימים הללו, נראה שקבוצת ה׳גרעין׳ המובילה בעסקי הנפט העולמי רחוקה מלגווע. יתר על כן: מנקודת המבט העיקרית של הקפיטליזם, או מה׳שורה התחתונה׳ של האתיקה העסקית, הקבוצה משגשגת ונוגסת היטב בתהליך ההצבר. נראה, שהשינוי המבני שהתחולל בנפט העולמי, לא הזיק לעסקי הקבוצה; הוא אף חיזק את כוחה ביחס לענף הנפט הבינלאומי, ביחס לעסקים הגדולים בארה״ב, וביחס לכלל הסקטור העסקי בארה״ב.

הסדר הישן של עסקי הנפט בעולם האימפריאלי היה כרוך בהסכמים חשאיים בנוסח ׳הסכם אקנאקרי׳ ו׳הסכם הקו-האדום׳. בסדר זה, כיכבו דמויות ססגוניות כמו גולבנקיאן ואילי נפט מטקסאס, שנראו יצורים אוטונומיים ובעלי עוצמה. בסדר החדש שהתרקם מאז שנות השבעים — קמה מסגרת חדשה, יותר מורכבת, אשר ייצבה את שיעורי הרווח ואת כוחה של הקבוצה. טיבו של השינוי המבני הינו, כמובן, שונה מטיב הסברות של מרבית החוקרים.

ו. *לקראת סדר נפט חדש*

השינוי המבני כלל שני תהליכים שהתפתחו במקביל: התהליך האחד, שרבים שמו לב אליו, היה **הפוליטיזציה** הגוברת של עסקי הנפט. התהליך השני, הפחות גלוי, היה התפתחות סדר תעשייתי חדש **באספקת** הנפט.

ניתן להבחין בשני עידנים הקשורים בתהליכים אלה. בעידן הישן, שנמשך למן תחילת המאה העשרים ועד שנות השישים שלה, שלט הסדר של '**הזרימה החופשית**'. סדר זה אופיין כביכול באי-פוליטיות של הענף. מאז שנות השבעים התגבש סדר חדש, שניתן לכנותו הסדר של '**הזרימה המוגבלת**'. סדר זה אופיין במעורבות גלויה של ממשלים, שניסו לפקח על זרימת הנפט ועל מחיריו.

עידן 'הזרימה החופשית' עמד בסימן השליטה המוחלטת של מספר מצומצם של תאגידי נפט. אמנם היו קשרים הדוקים, לרוב חשאיים, בין בעלי התאגידים והפקידים הבכירים של ממשלי המעצמות; אבל הענף נחשב למעוז הבעלות הפרטית.[40]

בשנות העשרים והשלושים, נשלט הנפט העולמי בעיקר על ידי 'בריטיש-פטרוליום', 'רויאל-דץ'—של' ו'אקסון'. תוך שלושים השנים הבאות, תאגידים אלה, ומספר תאגידים אמריקניים נוספים, הצליחו להגיע להסדרים על חלוקת זכיונות ועל ויסות זרימת הנפט. הסדרים אלה התגבשו באמצעות הסכמים גלויים וחשאיים; פעמים דרך משא-ומתן ישיר, ופעמים בתיווך משרדי-החוץ של המעצמות. גולת-הכותרת של ההסדרים, שנעשו בתמיכה חשאית של המעצמות המערביות, הייתה ביולי 1928. אז נחתם *'הסכם הקו-האדום'*, שהיה בעצם הסכם לאי-תחרות בין תאגידי הנפט במזרח-התיכון ולהגבלה מתוכננת של הפקת הנפט באזור. על פי ההסכם, הוקמה *'חברת הנפט העירקית'* (*I.P.C*) שבה היו שותפים התאגידים הגדולים שחתמו על ההסכם. *'איי.פי.סי'* פעלה רק בגבולות האדומים, אשר אדון 'חמשת-אחוזים' קלאוסט גולבנקיאן שירטט על גבי מפת המזרח-התיכון. חלוקת השלל במזרח-התיכון מצאה חן בעיני השותפים; חודש לאחר מכן נחתם הסכם חשאי בטירה בסקוטלנד, *'הסכם אקנאקרי'*, שהרחיב את חלוקת השלל וכלל את ההסדרים למכסות תפוקה ושיווק בעולם כולו. ההסכמים נועדו לשמור על כושר-תפוקה נמוך של נפט, תוך המשך שליטתם של התאגידים הגדולים בענף. בשנות 'המשבר הגדול', *'איי.פי.סי'* הצליחה להפיק במזרח-התיכון נפט בשטח של פחות מאשר 1% משטח הזיכיון שעמד לרשותה; לאחר הגילוי המבטיח הראשון בקטאר, *'איי.פי.סי'* עיכבה את ההפקה במשך שמונה-עשרה שנים; בסוריה הרבתה *'איי.פי.סי'* לקדוח בארות יבשים, רק כדי לשמור על תנאי הזיכיון.[41] הסדרים אלה איפשרו לתאגידים את השליטה במרבית ההפקה, השינוע, הזיקוק והשיווק בעולם.[42]

מלחמת-העולם השנייה וה'בום' הגדול בצריכת הנפט שבעקבותיה, עירערו את הסדר הישן של הנפט. ראשית, בעקבות המלחמה השתנו יחסי הכוחות: ארה"ב הגדילה בהדרגה את חדירתה לערב-הסעודית, בעוד שהמעצמות האירופיות הישנות, בריטניה וצרפת, הלכו ואיבדו את השפעתן במזרח-התיכון; השינוי ביחסי הכוחות החליש את מעמדם של האינטרסים האירופיים בהסדר 'הקו האדום'. שנית, שקיעת המעצמות

---

[40] *Turner* (1983): chs. 2-3

[41] *Blair* (1976): pp. 80-86

[42] *Blair* (1976): ch. 5

הקולוניאליות נתנה תנופה לצמיחת ממשלים לאומניים במזרח-התיכון ובאמריקה-הלטינית; אלה הפעילו לחץ מתמיד על תאגידי הנפט הגדולים, באמצעות הגבלת הזכיונות והעלאת אחוזי התמלוגים. שלישית, פירמות חדשות עצמאיות, אירופיות, יפאניות ואמריקניות, חדרו בהדרגה לענף; הן לחצו מטה את מחירי הנפט בשוקי העולם המפותח, והבטיחו תמלוגים יותר גבוהים לממשלים בעולם הפריפריאלי.

התאגידים הגדולים התגוננו היטב מול התקפות אלה; אולם תגובתם הפכה אותם בהתמדה, לתלויים בגיבוי שקיבלו ממדינות האם; בעיקר הם נשענו על הגנה מטעם ממשל ארה״ב. הגנה זו התבטאה בדרכים שונות: בהקלות מס, בהגבלות על ייבוא נפט זול לארה״ב, ובהגנה בפועל נגד חוקי האנטי-טראסט האמריקניים. לעתים הייתה ההגנה כרוכה בפעילות צבאית ישירה; כמו הפיכת-הנגד המהירה אשר ׳C.I.A׳ אירגן נגד מוצאדק באיראן בשנת 1953, או הפלישה של המארינס בשנת 1965 לרפובליקה הדומיניקנית.

בדרך כלל, היה מדובר במעורבות צבאית ודיפלומטית רבת-תכבים ורחבת-היקף של ממשל ארה״ב במזרח-התיכון ובאמריקה-הלטינית. היה זה חלק מהיחסים המיוחדים, שנרקמו בין הבעלים של קבוצות הנפט המובילות ובין ראשי הממשל האמריקני.[43] כמובן, לא היו אלה רק יחסים אישיים וישירים — אלא במרקם שלם של יחסים, בין כלל קבוצות ההון הדומיננטי של ארה״ב והפעילות הפוליטית והצבאית של ארה״ב ברחבי העולם.

הגנראל בטלר, אחד מהמוציאים-לפועל שלהם, סיכם את טיב היחסים הללו בלשונו המחוספסת: ״... ביליתי שלושים ושלוש שנים וארבעה חודשים בשרות פעיל, כחבר בכוח הצבאי הנמרץ ביותר של מדינתנו: בגדודי המארינס. שירתתי בכל הדרגות, מסגן משנה ועד לגנראל. ובמשך כל התקופה הזאת ביליתי את מרבית הזמן כבריון צמרת של העסקים הגדולים, של וול-סטריט, ושל הבנקאים. בקצרה, הייתי אקדוחן של הקפיטליזם... כך למשל סייעתי בשנת 1914 להפוך את מקסיקו, ובמיוחד את טמפיקו, לאזור בטוח עבור האינטרסים של הנפט האמריקני. עזרתי להפוך את האיטי ואת קובה למקום מהוגן לגביית הכנסות בעבור ׳נשיונל סיטי בנק׳... בין 1909 לבין 1912 עזרתי לטהר את ניקרגואה בעבור העסק הבנקאי הבינלאומי של האחים בראון. בשנת 1916 הבאתי אור לרפובליקה הדומיניקנית, למען האינטרסים של הסוכר האמריקני. בשנת 1903 עזרתי להשליט ׳סדר׳ בהונדורס למען חברות פרי אמריקניות. בשנת 1927 סייעתי לפלס את דרכה של ׳סטנדרד-אויל׳ בסין... במבט לאחור, אני חש שיכולתי להעניק לאל-קפונה כמה עצות מועילות. אל קפונה הצליח, במיטבו, לסחוט דמי חסות בשלוש ערים. אנו המארינס, עסקנו בכך בשלוש יבשות...״ (*Huberman*, 1936: pp. 265-6).

אולם היחסים הללו היו טובים רק לעידן הקולוניאלי הישן. לאחר מלחמת-העולם השנייה, המעצמות המערביות, ובעיקר ארה״ב, לא היו יכולות להבטיח את הסדר הישן, נוכח ההתפתחות במזרח-התיכון, מאז התפוררות ׳ברית בגדד׳ והלאמתה של תעלת סואץ. מעל לכל היה צורך דחוף לבלום כניסת מתחרים חדשים לענף, שאיימו להגדיל את התפוקה ולהוריד את מחירי הנפט. היה צורך בכוח ׳חיצוני׳, שיכפה הסדר מוסדי חדש. הסדר אשר יווסת את אספקת הנפט, וישמור על רמה ׳מקובלת׳ של שיעורי-רווח; במיוחד נוכח העלייה המתמדת באחוז התמלוגים, שהתאגידים נאלצו להעביר למדינות הנפט.

---

[43] *Engler* (1977); *Tanzer* (1969)

הסדר החדש עשה את צעדיו הראשונים בהקמת 'אופ"ק', שהיה קרטל של מדינות מפיקות נפט. הקרטל התחזק ככל שגברה ההלאמה של הפקת הנפט הגולמי במדינות מפיקות הנפט. במשך שנים רבות הייתה מחלוקת לגבי הסיבות להקמת 'אופ"ק', אולם תוצאה אחת שנוצרה בעקבות הקמתו הייתה ברורה לחלוטין: כפי שטען אחד החוקרים, הקרטל הצליח להשיג את מה שתאגידי הנפט הגדולים מעולם לא היו מסוגלים להשיג בעצמם במדינות המפותחות – עלייה דרסטית במחירים.[44]

עליית מחירים בשיעור של 1,700% בשנים 1982-1972 הייתה בלתי אפשרית בעידן הסדר הישן של 'הזרימה החופשית', שנשלט על ידי קבוצות הון פרטי. עלייה מהירה כזאת של מחירים, במערכת העולמית שלאחר העידן הקולוניאלי, דורשת לא רק גיבוש של מסגרת פוליטית חזקה – אלא גם החדרה שיטתית של המוסכמה, ולפיה הנפט הוא מחצב נדיר ומשום כך שורר בו מחסור כבד.

מאחר שהענף סובל באופן כרוני מעודף כושר-תפוקה – היה צורך בכוח 'חיצוני' שיטיל את הענף אל תוך 'משבר', ושייצור את הנסיבות למיסוד סדר פוליטי חדש של נפט. וזה מה שאכן קרה: ככל שהתקדמה ההלאמה של הפקת הנפט הגולמי, כן עברו ההחלטות על כמות התפוקה ב'מעלה הזרם' אל משרדי הנהלת 'אופ"ק'. כך נפתח עידן של סדר חדש, סדר של '**זרימה מוגבלת**'.

המוסכמה הרווחת היא, שהשליטה בנפט עברה ל'אופ"ק'; קבוצות הנפט הגדולות איבדו את השליטה בשוק, והפכו לגורם מתווך בלבד; ההחלטות החשובות בנושאי הנפט בעולם תלויות בפוליטיקה הבין-מדינתית – ולמעשה, בטיב היחסים בין המדינות התעשייתיות ובין המדינות שמפיקות נפט. אבל התמונה הפורמלית מכסה מציאות שהיא כנראה פחות פשטנית. ראשית, אילו זו אכן הייתה המציאות, היה ניתן לצפות שהרווחים של קבוצות הנפט הגדולות – אשר, כאמור, איבדו את שליטתן הפורמלית בענף – יישחקו ביחס למתחרים קטנים יותר, או לפחות ביחס לקבוצות-הון גדולות אחרות. על פי *טבלה ו' 2* לעיל, נוכחנו לדעת שהמצב הוא הפוך: רווחיותן של קבוצות הנפט הגדולות הלכה וגדלה, מאז שהשליטה הפורמלית עברה לידי המדינות. שנית, במצב של אובדן השליטה בענף, היינו מצפים שהביצועים העסקיים של קבוצות הנפט הגדולות יהיו מנוגדים, או שלפחות לא יתאימו, לאלה של מדינות 'אופ"ק'. אלא שגם כאן, המציאות שונה.

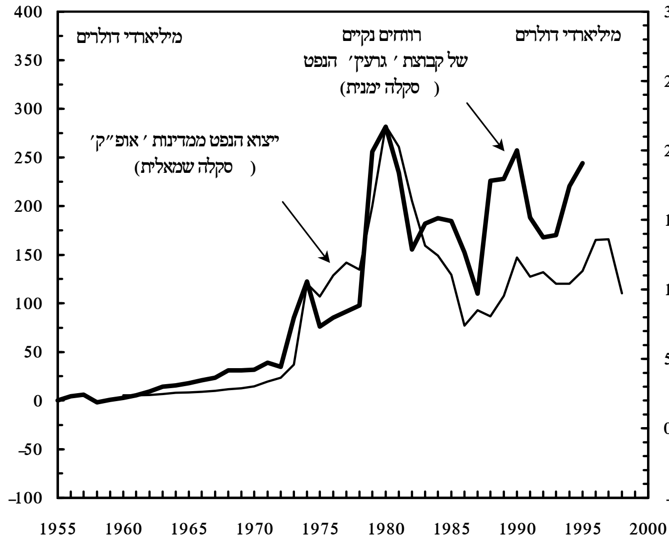
שרטוט ו' 3 בוחן את ההתאמה בין הביצועים של קבוצת תאגידי הנפט הגדולים ובין הביצועים של קבוצת מדינות 'אופ"ק'. השרטוט מציג בסקלה אחת, את ערך ייצוא הנפט ממדינות 'אופ"ק'; בסקלה השנייה, מוצגים הרווחים הנקיים של קבוצת ה'גרעין' של תאגידי הנפט (השימוש שתי סקלות נעשה בגלל ההפרש הגבוה בין הערכים של המכירות ושל הרווח). מסתבר, על פי השרטוט, שהסדר של 'הזרימה המוגבלת' הגדיל במידה ניכרת את ההכנסות של מדינות 'אופ"ק', אולם לא פגע בהכנסות של קבוצת ה'גרעין'. יתר על כן, נראה שהיחסים בין שני הגופים לא היו מעיקרם יחסי קונפליקט: השרטוט מראה התאמה גבוהה בביצועים, למעט זמן קצר באמצע שנות השמונים.

---

[44] *Adelman* (1987)

שרטוט ו׳3

׳אופ״ק׳ וקבוצת ׳גרעין׳ הנפט: קונפליקט או תיאום?

מקור: OPEC Annual Statistical Bulletin; Fortune

בדיקה סטטיסטית של הקשר בין ההכנסות של מדינות ׳אופ״ק׳ מייצוא נפט ובין הרווחים של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט מראה, ששינוי של דולר אחד בהכנסות מייצוא הנפט של ׳אופ״ק׳, מוביל לשינוי מקביל של 6.7 סנט ברווח הנקי של קבוצת ה׳גרעין׳.[45]

התוצאות מורות, כמו-כן, שהשינויים בהכנסות מייצוא הנפט מסבירים כשלושה רבעים מהשונות ברווחים של קבוצת ה׳גרעין׳. יש להדגיש, שהתאמה כזאת בביצועים זקוקה לתיכנון קפדני למדי בין הרבה גורמים. ואכן, כמה חוקרים טוענים, ש׳אופ״ק׳ לבדו לא היה מסוגל לחולל מהפך כזה. ניהול וויסות של קומפלקס ענקי כזה של מערכת הנפט העולמית, זקוקים לידע ומיומנות; ומעל לכל, הם זקוקים לעוצמה פוליטית. אלה לא עמדו לרשות ׳אופ״ק׳, אולם היו בידי קבוצת תאגידי הנפט הגדולים.[46] נראה, כי בסדר החדש,

---

[45] הקשר הסטטיסטי נבדק באמצעות רגרסיית OLS פשוטה שמעריכה את הקשר בין שני משתנים: הכנסות ׳אופ״ק׳ מייצוא נפט (*OPEC*), והרווחים הנקיים של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט (*PC*). הבדיקה נעשתה לשנים 1960-1991. להלן תוצאות הרגרסיה (בסוגריים ערכי *t*-ststistics).

$$\underset{(4.21)}{PC = 3635.0} + \underset{(9.27)}{0.067\ OPEC} \qquad R^2 = 0.74$$

[46] *Blair* (1976): pp. 289-293; *Turner* (1983): pp. 90-97

ה׳פוסט-אימפריאלי׳, קבוצות הנפט הגדולות ויתרו על חלק מהבעלות הפורמלית שלהן בתהליך הפקת הנפט; לעומת זאת, הן זכו במשותף עם ׳אופ״ק׳ בשליטה רבת עוצמה, על מערכת רווחית ויציבה יחסית.

הברית המורחבת החדשה תוארה עוד לפני משבר הנפט, בפי השר הסעודי, שייך ימאני, בנאום שנשא בשנת 1969: ״... מצידנו, איננו רוצים שתאגידי הנפט המרכזיים יאבדו את כוחם ויאלצו לנטוש את תפקידם כגורם משכך בין יצרנים וצרכנים. אנו רוצים שההסדר הנוכחי ימשיך ככל האפשר, וברצוננו למנוע בכל מחיר מאבק בין אינטרסים, שיזעזע את כלל היסודות של ענף הנפט...״ (מצוטט מתוך: *Barnet*, 1980: p. 61). זוהי תמציתו של הסדר החדש — סדר ׳הזרימה המוגבלת׳, שהיה מתוחכם יותר ויציב יותר מהסדר הישן של ׳הזרימה החופשית׳.

המקרה של ׳בריטיש פטרוליום׳ עשוי להמחיש את הסדר החדש. המהפכה באיראן, בשנת 1979, גרמה לירידה של 40% בנגישותה של הקבוצה לאספקת נפט גולמי בעולם. אף על פי כן, גדלו הרווחים שלה באותה שנה בשיעור של 300%; עלייה יותר גדולה משל שאר תאגידי הנפט הגדולים בעולם.[47]

ההסדר בין ׳אופ״ק׳ ובין תאגידי הנפט הגדולים לא נעלם ממשקיפים חדי-עין. אחד מהם, דן סמית, כתב מאמר ארוך ב*אקונומיסט*: ׳המשבר המזויף של הנפט׳.[48] המאמר פורסם ביולי 1973, ערב משבר-הנפט הראשון. סמית התנבא, שהממשל האמריקני זומם לתמוך בכוונת ׳אופ״ק׳ להעלות את מחירי הנפט באופן דרמאטי — כדי להחליש את המשק היפאני, אשר מאיים להציף את המשק האמריקני בסחורות זולות. במבט לאחור, העלו טענה זאת גם חוקרים אחרים.[49] טענה דומה הועלתה גם כדי להסביר את הסיבה לכניעותם של ראשי הממשל האמריקני במרוצת המשא-ומתן, שהוביל להסכמי טהראן וטריפולי בשנת 1971; הסכמים אלה גרמו לעלייה הדראסטית הראשונה במחירי הנפט. הסיבה הייתה, לפי טענת החוקרים, שתאגידי הנפט המובילים, בעלי היחסים המיוחדים עם הממשל האמריקני, ראו בכך אמצעי יעיל לסילוקן של פירמות הנפט העצמאיות; אלה ניסו באותה תקופה לחדור למזרח-התיכון, ולפתות שליטים, כמו מועמר קדאפי וריזא פהלאווי, להעניק להן זכיונות.[50] בקצרה, לפי ההיגיון של חוקרים אלה, בשנות השבעים נוסדה מין ׳ברית לא-קדושה׳, אם לצטט אחד מהם, שחברו בה תאגידי הנפט המובילים, ממשל ארה״ב ומדינות ׳אופ״ק׳.[51] החברים בברית הפעילו אסטרטגיה חדשה, אשר העלאה דרסטיות במחירי הנפט שימשו בה כאמצעי לכמה מטרות בעת ובעונה אחת: הגדלת הרווחים של קבוצת תאגידי הנפט הגדולים; הגדלת ההכנסות מתמלוגי הנפט לקופת המדינות המפיקות; האטת קצב הצמיחה המהיר של יפאן ואירופה, שנגסו בדומיננטיות של המשק האמריקני; חיזוק-מחדש לעמדתה של ארה״ב במזרח-התיכון בסיטואציה שלאחר 1967. אנתוני סמפסון הוסיף גורמים נוספים שתמכו באסטרטגיה זאת: הממשל הבריטי, שנגרר בעקביות אחרי ארה״ב; לובי הנפט

---

47 *Yergin* (1991): pp. 684-687; *Turner* (1983): p. 204;
כמו כן: ׳The Fortune 500׳ (1978, 1979)

48 Smith, ‘The Phony Oil Crisis’, *Economist* (7.7.73): pp. 7-38

49 *Anderson and Boyd* (1984): chs. 9-11; *Terzian* (1985): pp. 188-202

50 *Blair* (1976): ch. 9

51 *Odell* (1979): p. 216

של טקסאס; משקיעים במקורות אנרגיה אלטרנטיביים; ושומרי איכות הסביבה. לכל הגורמים האלה היה, לטענת סמפסון, אינטרס במחירי נפט גבוהים.[52]

עד כאן תיארנו התפתחות של שני אינטרסים מרכזיים במשק העולמי של המאה העשרים: **נפט ונשק**. שניהם התפתחו בכיוונים מנוגדים. תחום הנשק, אשר שימש בעבר, בעיקר בארה״ב, כלי פוליטי-אסטרטגי, עבר בהדרגה תהליך של **מיסחור**. תחום הנפט, שנחשב בעבר לתחום עסקי, עבר בהדרגה תהליך של **פוליטיזציה**. בשני התחומים השתלבו אינטרסים מדיניים, צבאיים ועסקיים, אל תוך סבך טעון ערפל כבד של תככים מדיניים, מזימות עסקיות, וקונפליקטים צבאיים. ככל שייצוא הנשק הפך למרכיב חשוב במדיניות-החוץ האמריקנית, כן הוא גם הפך לחיוני מבחינת שרידותם של גורמים חשובים ב׳כלכלה הגדולה׳ של ארה״ב, שחיפשו משען נוכח השינויים ביחסי הכוחות העסקיים בעולם. הפוליטיזציה של מערכת הנפט העולמית הפכה להכרחית מבחינת המשך הדומיננטיות של ה׳גרעין׳ המרכזי של תאגידי הנפט, נוכח שקיעת המעצמות הקולוניאליות ונוכח חדירת מתחרים עצמאיים. גילוי מרבצים חדשים, וכניסת טכנולוגיות חדשות וזולות להפקת נפט, איימו להוביל את הענף אל עבר עודף כושר-ייצור ולחולל נפילת מחירים. קבוצות הנפט הגדולות נאלצו להרחיב את פעילותן, ולמזגה בעסקי ׳ביטחון לאומי׳. כך הלכו והשתלבו שני התחומים, שבעבר היו נפרדים: **הנשק והנפט**. ואחת מנקודות המפגש המרכזיות של שני האינטרסים הייתה המזרח-התיכון.

ז. *עלייתה של קואליציית הנפט והנשק במזרח-התיכון*

מאז שנות השבעים שימש המזרח-התיכון צומת מפגש לאינטרסים רבי-עוצמה. ראשית, ספקי הנשק הגדולים בעולם, שהיו מעוניינים לקדם את מכירותיהם באזור רווי הסכסוכים ועתיר ההכנסות מנפט. שנית, אשכול תאגידי הנפט הגדולים, שהיו קשורים עתה בברית מורחבת עם מדינות ׳אופ״ק׳. לאלה הצטרפו קבוצת תאגידי ענק, השולטים בתחומי פיתוח ובפרויקטים הנדסיים; למשל: ׳בכטל׳ ו׳פלור׳, שחלק ניכר מהחוזים שלהם בא ממדינות מפיקות-נפט. סביב לאלה נוצר מעגל חיצוני של קונצרנים פיננסיים, אשר שיחרו לנגוס נתח מגידול ההפקדות והאשראי. הציפיות לרווח במזרח-התיכון היו גדולות, בהשוואה לירידה בהשקעות ולקיפאון בצריכה ששררו במדינות התעשייתיות. כל הגורמים הללו עמדו לזכות בחלק משלל ההכנסות העולות של הנפט, שמחיריו האמירו; אבל, מאחר ששום קבוצה לא הייתה מסוגלת להשיג זאת לבדה, הן נאלצו לחבור יחד. זה הרקע להתפתחות קואליציית הנפט והנשק. זהו גם הרקע לקשר שהלך והתהדק, בין משברי נפט ובין קונפליקטים צבאיים במזרח-התיכון.

התהליך שהתחולל מאז סוף שנות השישים, ניתן לתיאור סכֵמטי מעין זה: מרוץ-חימוש מתמשך שרר בין מדינות שונות במזרח-התיכון, במוקדי סכסוך מתחלפים. בדרך כלל, המרוץ הוביל להתפרצות של מלחמה עונתית. מלחמות הולידו אווירה של ׳משבר נפט׳ ופניקה של ׳מחסור׳ שהובילו לעליית מחירים, ומכאן — לעלייה בהכנסות

---

[52] *Sampson* (1975): p. 307

מנפט. הכנסות אלה איפשרו מימון של סיבוב התחמשות חדש, שבו היריבים רכשו נשק שהלך והתייקר – עד לפריצת המלחמה הבאה, ולקפיצת מחירי נפט בעקבותיה.

כדי לנתח תהליך זה ביתר פירוט, יש להתמקד בשני מרכיביו העיקריים: האחד הוא מנגנון עליית מחירי הנפט; והשני הוא הקשר שבין עליית ההכנסות מנפט ובין הגידול ברכישות הנשק.

ז׳1. *עליית מחירי הנפט*

המוסכמה הרווחת היא, שהשינויים במחירי הנפט קשורים בדרך כלשהי לשינויים ב׳מחסור׳ בנפט. תמציתה של ׳תיזת המחסור׳ היא שההצלחה של ׳אופ״ק׳, להעלות את מחירי הנפט, נבעה מהצמיחה הכלכלית המהירה במדינות התעשייתיות – שגרמה ל׳עודפי ביקוש׳ לנפט בשנות השישים והשבעים. ׳תיזת המחסור׳ מספקת הסבר דומה לקשיים של ׳אופ״ק׳ לשמור על רמת-מחירים גבוהה בשנות השמונים; הקשיים נבעו מהאטת הצמיחה במדינות התעשייתיות, וכן מתהליכי החיסכון באנרגיה שהוכנסו למשקים המפותחים. אלה יצרו ׳עודפי היצע׳, שלחצו את מחירי הנפט כלפי מטה.

למרות הפופולריות של ׳תיזת המחסור׳, נראה שהיא אינה עומדת במבחן המציאות. ׳מחסור׳, ׳היצע׳ ו׳ביקוש׳, הינם מושגים נפוצים בספרי לימוד ובמחקרים אקדמיים מזה כמאתיים שנה. למרות זאת, הם מושגים מעורפלים למדי ואינם ניתנים למדידה (פרק ב׳ לעיל), בעיקר כשהם נוגעים בתופעות כמו תנודות בשיעורי-ריבית, שערי מניות ומחירי דירות. לרוע המזל, נפט הוא מוצר טבעי, סטנדרטי ולא משתנה מזה כמה דורות, למרות טעמם המתחלף של הצרכנים, ולמרות רצונם העיקש של המוכרים לגוונו בשלל אוקטנים ומוצרים נלווים.

אבל נניח לדקדוקי-עניות אלה, וננסה לבחון את התנאים הממשיים של ענף הנפט. הגדרה מעשית של ׳המחסור׳ בשוק הנפט, לטווח ארוך, עשויה להיות: היחס בין עתודות הנפט המוכחות ובין ההפקה השוטפת של הנפט. ככל שגובר קצב ההפקה, פוחתות הרזרבות בעולם, וככל שקטן היחס, כן גדל דימוי המחסור; מכאן, קצרה הדרך לעליית מחירים. הבעיה היא, שברבע האחרון של המאה העשרים, ככל שגדלה התפוקה השוטפת של הנפט, כן גדלו עוד יותר הרזרבות המוכחות כתוצאה מהשתכללות שיטות החיפוש אחר נפט. היחס בין הרזרבות ובין התפוקה גדל בשיעור של כרבע, מאז שנות השישים: העתודות נאמדו בשלושה עשורים של הפקה באמצע שנות השישים; בתחילת שנות התשעים, הן הגיעו ליותר מארבעים שנות הפקה.[53] על פי ׳תיזת המחסור׳, היה עלינו לצפות, שמחירי הנפט ירדו למן שנות השישים; אבל המציאות הייתה אחרת: בסוף שנות השמונים ובתחילת שנות התשעים, המחירים הריאליים של הנפט הגולמי היו גבוהים פי שלושה עד פי ארבעה יותר מאשר בשנות השישים. מכאן, שלפחות לטווח ארוך, אין קשר בין המחסור בנפט ובין עלייה וירידה של מחירי הנפט.

ומה בדבר ׳הטווח-הקצר׳? אולי לפחות כאן ניתן לטעון, כי ׳תיזת המחסור׳ היא תקפה? אולי כאן מחירי הנפט מגיבים ליחס בין ׳הביקוש׳ ו׳ההיצע׳? לרוע המזל, גם כאן, המציאות לועגת לדוקטרינה הנאו-קלאסית.

שרטוט ו׳4 מנסה להתחקות אחר הקשר בין התנודות ב׳מחסור׳ לטווח-קצר, ובין

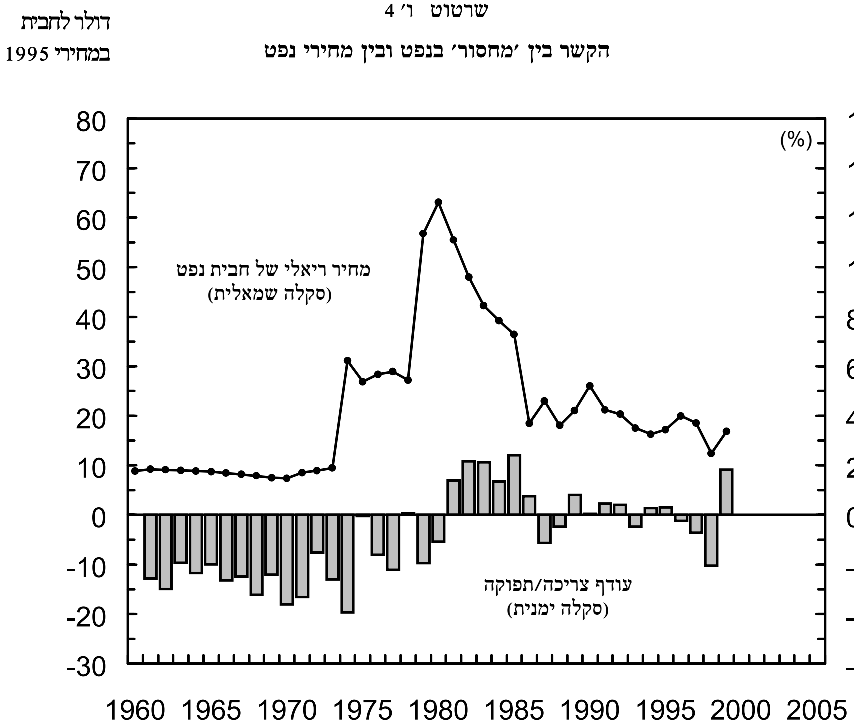
[53] *BP Statistical Review of World Energy* (1990): p. 5

השינויים במחיר הריאלי של הנפט. בחלק העליון של השרטוט, מוצגות התנודות של מחיר הנפט הגולמי לחבית (בדולרים קבועים של 1995). גובה המחיר נמדד לאורך הסקלה השמאלית של השרטוט. בחלק התחתון של השרטוט, מוצגים מלבנים; הם מתארים את אחוז העודף או את אחוז הגירעון של הצריכה העולמית ביחס לתפוקה העולמית של הנפט (מחושב כאחוז מהממוצע של שניהם). האחוזים מוצגים על הסקלה הימנית של השרטוט; הערכים השליליים מייצגים מצב של 'עודף תפוקה' (או 'חוסר ביקוש'), והערכים החיוביים מייצגים מצב של 'עודף צריכה' (או 'מחסור'). המלבנים משקפים למעשה, את השינויים במצב המלאי של הנפט המיועד למכירה.

על פי 'תיזת המחסור' עלינו לצפות, שבשנים של מלאי גדול, אשר בהן קיים לכאורה מצב של 'עודף תפוקה', יֵרדו המחירים. לעומת זאת, בשנים בהן המלאים מתחסלים וקיים מצב של 'עודף צריכה', עלינו לצפות כי יעלו המחירים.

שרטוט ו' 4

הקשר בין 'מחסור' בנפט ובין מחירי נפט

הערה: מחיר ראלי של חבית נפט מחושב כמחיר 'ספוט' ביחס למדד מחירי התמ"ג בארה"ב.
עודף צריכה/תפוקה מחושב כאחוז ההפרש של ממוצע הצריכה והתפוקה העולמית של הנפט.
מקור: U.S. Department of Commerce; IMF; BP-Amoco, Statistical Review of the World Energy

שרטוט ו׳4 מראה שהתיזה הינה מפוקפקת אם לא מופרכת: ברוב הזמן, הקשר בין עליית מחירים ובין ׳מחסור׳ היה קשר שלילי. בשנות הששים סבל הענף מעודף מלאי; ואכן, המחירים נותרו יציבים ולא עלו. בשנת 1971 עלו המחירים בשיעור של 20%; בשנת 1972 הם עלו בשיעור של 10%; בשנת 1973 הם עלו בשיעור של 34%, ובשנת 1974 זינקו המחירים של חבית נפט בשיעור של 233 אחוז. עלייה מהירה ורצופה כזאת של מחירים, כרוכה, על פי ׳תיזת המחסור׳, בהתרוקנות דרסטית של המלאי, היוצרת מחסור חמור בנפט והמחוללת ׳עודפי ביקוש׳. הבעיה היא שבדיוק באותן השנים, מעשה שטן — או מעשה שטני של גורם אחר — **המחירים עלו ועימם עלה גם המלאי**, במקום להתרוקן. נראה אם כן, כי למשבר-הנפט של אותה עת לא היה קשר כלשהו למחסור בנפט. היו אלה נסיבות פוליטיות ופסיכולוגיות מיוחדות. לפי גרסת ג׳ון בלייר, פנה פייצל מלך ערב-הסעודית בתחילת 1973 אל ראשי *׳ערמקו׳* (קבוצת תאגידי-הנפט האמריקניים בערב-הסעודית), והזהיר אותם כי צפויה התקפה של הצבא המצרי על תעלת סואץ.[54] פייצל ידע על כך, משום שהוא עצמו הגיע להסכם עם סאדאת שליט מצרים, ולפיו, במקביל להתקפה הצבאית, יוטל אמברגו על הנפט.[55] ׳ערמקו׳ מצידה, מיהרה להעלות את התפוקה בשלושת הרבעים הראשונים של 1973, שהרי ציפתה כי התפוקה תרד ברבע האחרון.

ניתן כמובן לטעון, כי שנת 1973 הייתה **מקרה מיוחד**; אבל גם בשנים שלאחר-מכן, המציאות הפריכה עדות כלשהי לקשר בין מחסור ובין מחירים. למעשה, טענה בדבר קשר הפוך בין מחסור ובין מחירים הייתה נראית יותר הגיונית. בין 1975 לבין 1978, ההפרשים בין התפוקה לבין הצריכה נעו כאחוזי תזזית; אבל לא היה לכך שום השפעה על מחירי הנפט הריאליים, שנותרו יציבים ועמדו על 29-27 דולר לחבית. לעומת זאת, בשנת 1979 ובשנת 1980 שרר מצב של ׳עודף תפוקה׳ ביחס לצריכה ורמת המלאים עלתה — ו׳תיזת המחסור׳ קובעת כי מחיר הנפט היה אמור לרדת; אבל, מעשה שטן, דווקא אז התרחש משבר הנפט השני; הוא לווה בשנת 1979 בקפיצה בת 25% במחיר הריאלי של הנפט, ובעלייה של 52% בשנה שלאחרי-כן. למן תחילת שנות השמונים הייתה ירידה מתמשכת במלאי, ועלייה ב׳עודף הצריכה׳ — ומשום-מה, התרחשה באותה תקופה ירידה תלולה במחירי הנפט. בתחילת שנות התשעים פרצה מלחמת המפרץ, שהובילה לעלייה משמעותית במחירי הנפט (שיא של 40 דולר לחבית, במחירים שוטפים); אבל עליית המחירים לא לוותה במחסור, הנובע מהתרוקנות המלאי. ערב-הסעודית ו׳ערמקו׳ דאגו להגדיל את המלאי, ובכך פיצו על הפגיעה בתפוקתן של עירק ושל כוויית.[56] יוצא, אפוא, שאין הוכחה ל׳תיזת המחסור׳; יש לחפש קשר אחר, שיסביר את מנגנון השינויים במחירים.

לפי הסבר אחד, המחסור הוא עניין ספקולטיבי: מחיר הנפט תלוי, לא ביחס שבין תפוקה לבין צריכה בפועל — אלא **בציפיות**, של ספקולנטים, שבעתיד יהיו שינויים ביחס הזה. הגדרה כזאת של מחסור נראית הגיונית, אם כי קשה להוכחה: קשה לנהל חקירה שיטתית על ציפיותיהם-לעתיד של קונים ומוכרים, מתוך הסתכלות בעברם. אך

---

[54] *Blair* (1976): 266-8

[55] גרסה דומה אצל: *Sampson* (1975): 244-5

[56] 'Why big oil loves cheaper oil', *Business Week*, 11.2.1991, pp. 26-7

גם אם ההסבר נכון, נותרת השאלה: כיצד ייתכן שהייתה עלייה שיטתית בציפיות למחסור, בשוק 'פתוח' כמו שוק הנפט של שנות השבעים?

ציפיות למחסור עתידי עשויות להתרחש בשוק סגור יחסית, שבו פועלות מעט פירמות. זה היה המצב עד שנות השבעים. עד אז שלטה בעסקי הנפט קבוצה קטנה של פירמות גדולות, אשר יכלה ליצור אווירת 'מחסור'. אבל דווקא עד לאותה תקופה, מחירי הנפט נותרו יציבים לאורך שנים רבות. מאז שנות השבעים, הענף הוצף בפירמות עצמאיות רבות; על פי אחד האומדנים, בשנות השישים פעלו בעולם פחות מתריסר פירמות — ואילו מאז שנות השבעים גדשו את הענף יותר ממאה-וחמישים פירמות פרטיות; בנוסף להן, נכנסו לשוק פירמות ממשלתיות ופירמות מהגוש הסובייטי.[57] בשוק כזה, הסובל מצפיפות-יתר ומעודף כרוני של כושר-תפוקה, קשה לעורר ציפיות למחסור עתידי — ועוד יותר קשה לארגן ציפיות כאלה. נראה, אפוא, כי 'כוחות שוק' כלשהם — תחרותיים או מונופוליים — אינם מסבירים את פשרן של התנודות התמוהות במחירי הנפט.

אנו סבורים, שמחיר הנפט אינו תלוי רק ביכולתם של בעלי הנפט לבלום את כושר-התפוקה שלו — אלא בעיקר, ביכולתם לאיים באופן רציני על התפוקה בכלל. כאן כבר מדובר בכוחות שהם 'חיצוניים' ל'כוחות השוק': מדובר בפעילות מדינית, שמצליחה לארגן 'משבר נפט'.

ז'2. הכנסות מנפט וייבוא נשק

בסוף שנות השישים, המצב בענף הנפט נראה בכי-רע. כוחה של הברית המורחבת, בין 'אופ"ק' ובין קבוצות הנפט המרכזיות, לא היה מספיק כדי לווסת את כמויות הנפט — ולשלוט במחיריו, ולהשיג כמובן רמה רצויה של הכנסות ממנו. התחזית, לגבי שנות השבעים, הייתה קודרת: במשקי המערב החלה אינפלציה שלוּותה במיתון. פירושו של הדבר היה, ירידה בהכנסות מנפט. כך הפך המזרח-התיכון לגורם מפתח, שנועד להציל את עסקי הנפט. חשיבות הנפט של המזרח-התיכון אינה חדשה; אולם לאחר מלחמת-העולם השנייה, הוא הפך לגורם מרכזי בפוליטיקה העולמית.

בשנת 1972, ערב משבר הנפט הראשון, הוא הפיק 36% מכלל תפוקת הנפט בעולם; בהשוואה ל-12% בלבד מהתפוקה ב-1948. נמצאו בו 62% מהרזרבות המוכחות בעולם, לעומת 42% בלבד בשנת 1948.[58] ככל שהאזור הפך למרכזי בחשיבותו, כן גברה פגיעותו. 'השלל הגדול' משך אליו כמגנט שלל אינטרסים מכובדים והרפתקניים, ממעצמות-על ועד לקבוצות טרור. כולם בחשו בעסקי הנפט וניסו לרדות תמלוגים. המאבק בין המעצמות והתגברות הלאומנות והרדיקליות הדתית החריפו את אי-היציבות ואת המתח הצבאי באזור. אין להתפלא, כי למן סוף שנות השישים הפך האזור לייבואן הנשק הגדול בעולם. התוצאות של תהליך זה, מבחינת ענף הנפט, היו חשובות: מרוץ-החימוש באזור יצר אווירה מתמדת של משבר ושל ציפיות לפגיעה באספקת

---

[57] *Odell* (1979): p. 182

[58] הנתונים חושבו מתוך: *Jacoby* (1974): Table 5.1, pp. 68-9; Table 5.2, pp. 74-5

הנפט. וכך, אף כי היכולת לווסת את התפוקה נשמטה מידי תאגידי הנפט הגדולים – היה ניתן לשמור על רמת מחירים גבוהה, ובעיקר על רמה גבוהה של הכנסות; כך נוצרה ההשתלשלות של מתח צבאי, של משברי מחירים ושל עלייה בהכנסות הממנות מרוצי-חמוש. ערכנו בדיקה סטטיסטית בדבר הקשר בין ההכנסות מייצוא נפט ובין ההוצאות על ייבוא נשק למזרח-התיכון. עד לשנות השישים, הקשר היה חלש; הוא התחזק למן אמצע שנות השישים ועד ראשית שנות התשעים. יש להניח שהקשר החלש משקף את סדר הנפט הישן: מחירים נמוכים ויציבים, כמו גם אחוז התמלוגים שהעבירו התאגידים הגדולים לשליטי המזרח-התיכון; ארה״ב הייתה עדיין עסוקה באירופה ובמזרח-אסיה; משלוחי הנשק למזרח-התיכון היו נמוכים יחסית; המזרח-התיכון טרם הפך לאזור החשוב ביותר מבחינת האינטרסים הדומיננטיים בעולם. התקופה שאחר-כך, בין אמצע שנות השישים ובין תחילת שנות התשעים (משלהי עידן ה׳זרימה החופשית׳ ועד למלחמת המפרץ), היא עידן הפריחה של קואליציית הנפט והנשק.

ניתן לאמוד את היחסים הללו באמצעות שני מודלים לינֵאריים, שבהם מציבים נתונים מן השנים 1964-1989.[59]

---

[59] **מודל** (1) $arms\ imports_t = \alpha_1 D64\text{-}72_t + \alpha_2 D73\text{-}89_t + \beta_1 D64\text{-}72_t\ oil\ income_{t-3} + \beta_2 D73\text{-}89_t\ oil\ income_{t-3} + \mu_t$

מודל (2) $\ln arms\ imports_t = \gamma_1 D64\text{-}72_t + \gamma_2 D73\text{-}89_t + \delta_1 D64\text{-}72_t \ln (oil\ income)_{t-3} + \delta_2 D73\text{-}89_t \ln (oil\ income)_{t-3} + \upsilon_t$

במודל הראשון מופיע ייבוא-הנשק (*arms imports*) כפונקציה של ההכנסות מנפט (*oil income*), ושל מקדמי השיפוע (α_i), המציינים את הנטייה השולית לייבוא נשק מההכנסה מנפט. הערכים של שני המשתנים מובעים בדולרים קבועים של 1987. הערכים של משתנה ייבוא-הנשק מוצבים במשוואה בפיגור של שלוש שנים (t-3). הסיבה לכך היא שההכנסות השוטפות מנפט נושאות בחובן חוזים לרכישות עתידיות של נשק. יש להניח, שהרכישות מופיעות בסטטיסטיקות של משלוחי הנשק למזרח-התיכון, בפיגור ממוצע של כשלוש שנים.

המודל השני אומד את שני המשתנים בלוגריתמים-טבעיים. המקדמים במודל זה מעריכים את גמישות ההכנסות מנפט מבחינת ייבוא הנשק. בשני המודלים, שנת 1972/3 מציינת ׳שינוי מבני׳ שאירע ביחסים שבין המשתנים; שנה זאת היא שנת המעבר מן הסדר היציב-יחסית אל העידן הסוער, שאופיין במשברי נפט ובקונפליקטים צבאיים. מכאן, שכל משתנה מוערך פעמים בכל רגרסיה: פעם לתקופת 1964-1972, ופעם לתקופת 1973-1989. ומכאן, אנו נעזרים במשתני דמי: (*D64-72*) הוא משתנה דמי, שמקבל ערך (1) בין השנים 1964-1972, וערך (0) בשנים לאחר מכן. (*D73-89*) הוא משתנה דמי, שמקבל ערך (0) בין השנים 1964-1972, וערך (1) בשנים לאחר-מכן. (α_I), (β_I), (γ_I), (δ_I) הם המקדמים של המשתנים שהרגרסיה אמורה לאמוד. (υ), (μ) הם אברי הטעות.

עם כל הספקנות שיש לייחס למודלים סטטיסטיים, התוצאות מעניינות:[60] בתקופה הראשונה, שבין 1964 לבין 1972, ההכנסות מנפט במזרח-התיכון היו בעלות השפעה רבה על ייבוא נשק אל האזור. המודל הראשון מעריך כי על כל תוספת בת דולר של הכנסות-נפט, כמעט 61 סנט הועברו לקניית נשק. המודל השני מעריך כי כל תוספת של 1% בהכנסה הביאה, שלוש שנים מאוחר יותר, לעלייה של 2.3% במשלוחי נשק אל האזור. יש להניח שהאומדן מוטה כלפי מעלה, משום שבייבוא הנשק נכלל מרכיב מסוים של סיוע מהמעצמות. התקופה השנייה, שבין 1973 לבין 1989, מאופיינת בצמיחה מהירה של הכנסות-מנפט. אלה הובילו לעלייה מהירה בהשקעות בתשתית ובייבוא אזרחי,

---

60 **תוצאות מודל OLS לאומדן ההשפעות על ייבוא הנשק למזרח-התיכון**
(נתונים שנתיים במחירים קבועים)

המשתנים המסבירים	**המשתנה התלוי** *arms imports*$_t$	ln (*arms imports*)$_t$
D64-72$_t$	-2,872.1 (0.9)	-12.95 (6.67)*
D73-89$_t$	9,030.6 (8.77)*	5.74 (11.93)*
D64-72$_t$ *oil income*$_{t-3}$	0.606 (1.68)	
D73-89$_t$ *oil income*$_{t-3}$	0.058 (8.15)*	
D64-72$_t$ ln (*oil income*)$_{t-3}$		2.28 (10.58)*
D73-89$_t$ ln (*oil income*)$_{t-3}$		0.34 (8.14)*
R^2	0.93	0.98
Adj. R^2	0.92	0.98
F-statistics	100.234	393.157
DW	1.45	1.94

(∗) $P < .001$ (two-tailed test)

מקור: בעוד שהנתונים על ייצוא הנפט מהמזרח-התיכון מתפרסמים בקביעות, אין סטטיסטיקה קבועה על ההכנסות של מדינות ׳אופ״ק׳ מתמלוגי נפט. הכנסות ׳אופ״ק׳ הן למעשה, ערך הייצוא בניכוי העלויות והרווחים של תאגידי הנפט. עם זאת, קיים קשר הדוק בין ייצוא הנפט ובין ההכנסות מנפט. מהשוואה של נתונים חלקיים (שפורסמו במקומות שונים) על הכנסות הנפט הממשלתיות של המדינות המפיקות במזרח-התיכון, עם הנתונים על כלל ערך הייצוא שלהן, מתקבלת קורלציה חזקה בין השנים 1961-1989 (r = 0.998). החישוב נעשה לפי נתונים מתוך: *Bina* (1985): Table 22, p. 98; וכן ממספר פירסומים של *BP Statistical Review of World Energy*. ההכנסות מנפט מ-1979 עד 1989 חושבו לפי ההנחה שהן שוות לייצוא הנפט ממדינות האזור. נתוני הייצוא נלקחו מתוך: *U.N. Statistical Yearbook* (various years). נתוני ייבוא הנשק למזרח-התיכון: US Arms Control and Disarmament Agency, *World Military Expenditures and Arms Trade* (various years). הערכים של שני המשתנים מובעים בדולרים קבועים של 1987.

שהתחרו בייבוא הנשק והורידו את חלקו בסך-כל הייבוא.

הירידה היחסית של ייבוא הנשק אל האזור, מתבטאת במודלים בשני אספקטים. האחד: הנטייה לצרוך נשק מתוספת דולר הכנסה של נפט, נפלה לרמה של 6 סנט בלבד; השני: הגמישות ירדה לשיעור של 0.34% בלבד, בהשוואה לשיעור של 2.3% בתקופה שלפני 1973. היחס הכמותי החדש בין שני המשתנים משקף מצב חדש ומסוכן, שאליו נקלע המזרח-התיכון: עלייה בייבוא הנשק מחייבת עתה **עלייה הרבה יותר גבוהה** של הכנסות מנפט. ואכן, זה מה שאירע במציאות: ההכנסות מנפט, שזינקו מעלה לאחר 1973, הובילו לגידול מהיר בייבוא הצבאי עד לשנת 1983. מאז התחילה ירידה בייבוא הנשק, במקביל לירידה בגידול ההכנסות מנפט.

אחד הדברים שמרשים במיוחד ברגרסיות האלה הוא, שאף כי מדובר **במשתנה מסביר אחד בלבד** (הכנסות מנפט), 'כוח ההסבר' שלהן (R^2) הוא גבוה ביותר, והוא בעל מובהקות גבוהה, בעיקר לגבי התקופה שלאחר 1973. על פי המודלים הללו, יוצא, כי די אם נדע את כמות ההכנסות מנפט במזרח-התיכון, או לפחות את ערכו של ייצוא הנפט מהאזור – כדי שנוכל לנבא את היקף ייבוא הנשק אל האזור, שלוש שנים מאוחר יותר. יתר על כן: באמצעות מספר נתונים נוספים, ניתן לנבא את ההכנסות הצפויות מייצוא נשק מארה"ב. ברור שייבוא נשק אל המזרח-התיכון אינו נובע מגורם אחד בלבד, אלא משלל סיבות והתפתחויות: מתחים פנימיים, קונפליקטים בין מדינות, סכסוכים בין קואליציות של מדינות, מעורבות המעצמות, אידיאולוגיות רדיקליות ואנטי-רדיקליות, לאומנות, קלריקליזם, תנודות כלכליות ומחזורים עסקיים, ועוד גורמים רבים אחרים. יש לציין גם, שחלק ממשלוחי הנשק לאזור מומנו באמצעות סיוע-חוץ או מִלווים ארוכי-טווח, אשר לא היו תלויים ישירות בהכנסות מנפט. ואף על פי כן, ייתכן כי שלל הגורמים והסיבות האלה כבר קשורים ונכללים, בדרך זאת או אחרת, אי שם בשטף השפעתו של השלל הגדול: **רווחי הנפט**.

ח. שיעורי-רווח וקונפליקטים צבאיים

עד כאן סקרנו את **האמצעים**, שבהם השתמשו גורמים שונים כדי להשיג את מטרתם: קניות ומכירות של נפט ושל נשק. עתה, ניתן לעבור למטרה הסופית, שסביבה התגבשה קואליציית הנפט והנשק: **הרווח**.

כיצד פועל המכניזם של הרווח? שני מרכיבים עיקריים מפעילים אותו: תאגידי-הנשק הגדולים בארה"ב, ותאגידי-הנפט הגדולים בעולם.

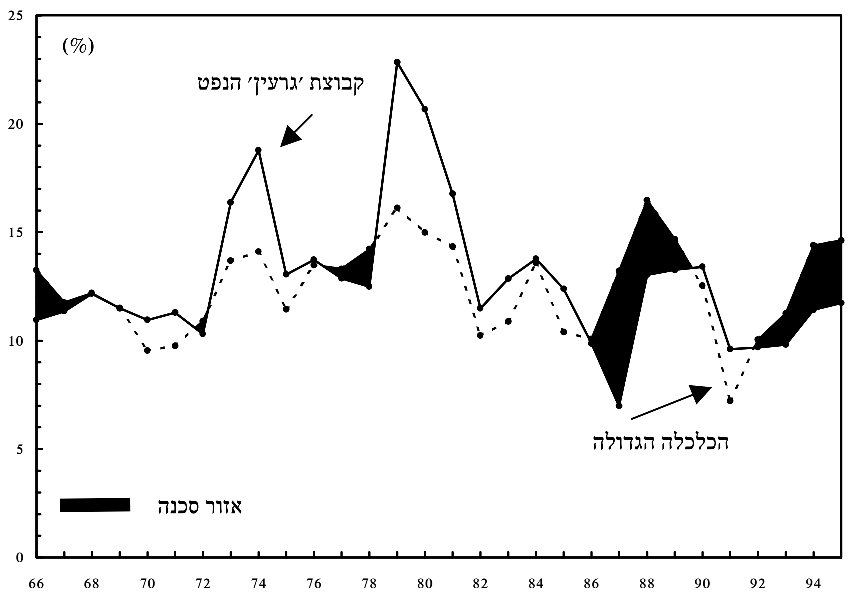
לגבי תאגידי הנשק: הרווח שלהם נובע, ראשית, ממרוץ-חימוש וצבירת ארסנל; שנית, מפריצת קונפליקט צבאי שמוביל לעליית ההכנסות מנפט – ומכאן, לעלייה בכושר מימון של קניות נשק עתידיות. יתר על כן: ככל שתאגידי הנשק מצליחים למנוע תחרות מחירים (כפי שאכן הצליחו עד תחילת שנות התשעים), הגידול הפתאומי בביקוש לנשק מלווה בהתייקרות עוד יותר גבוהה במחירים של נשק 'מתקדם'. נתונים בדבר מכירות הנשק מלמדים כי ייצואני הנשק הגדולים מגלים עניין רב, מאז שנות השבעים, בסכסוכים בעולם הפריפריאלי[61] – ומכאן נובעת תמיכתם התמידית ב'סכסוכי נפט'. מנגד, עומד המרכיב השני של מכניזם הרווח, תאגידי-הנפט הגדולים: אלה בדרך

[61] *Brzoska and Ohlson* (1987): pp. 54-55

כלל אינם ששים למצבי מלחמה, אשר עלולים לסבך את יחסיהם העדינים עם הממשלים המארחים – מה עוד שמלחמות מולידות, לעתים, זעזועים פוליטיים שעלולים להוביל לערעור מעמדם של תאגידי הנפט. כל עוד מצב רווחיותם הוא משביע-רצון, תאגידי הנפט יעדיפו סטטוס-קוו וסכסוך מבוקר ללא מלחמה. המצב משתנה כאשר הרווחיות נופלת, ללא אפשרות נראית לעין לשקמה. במצב כזה, נוצרים אינטרסים משותפים אשר די בהם כדי להצית 'מלחמת נפט' אזורית. במזרח-התיכון ידוע שמלחמות משקמות רווחים.

שרטוט ו'5

שיעור-הרווח: קבוצת 'גרעין' הנפט מול 'הכלכלה הגדולה' של ארה"ב

מקור: Fortune; Standard & Poor's Compustat

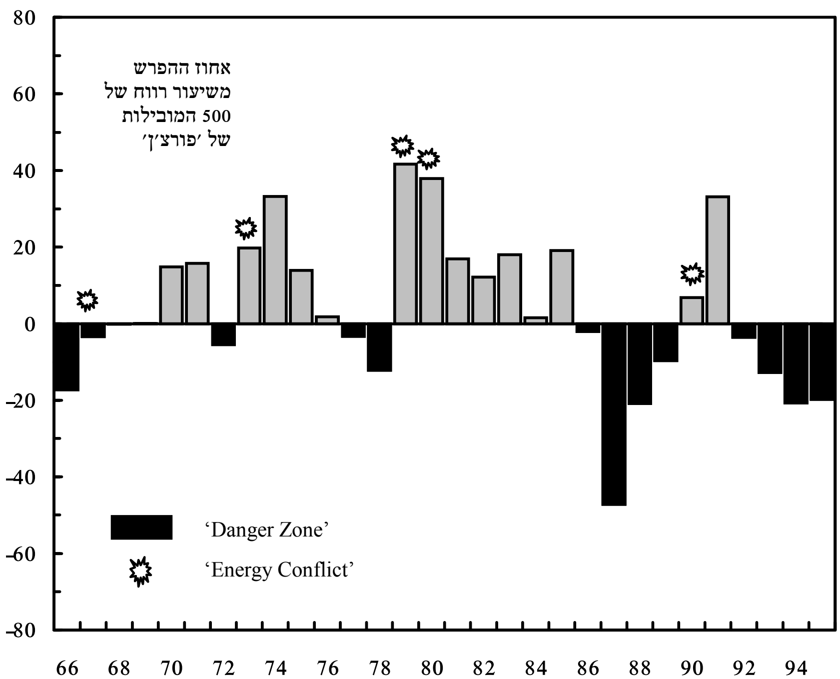
ההיפותזה היא פשוטה, אפוא, ומנוסחת בפשטנות יתר: הצבר ההון הינו הכוח המניע, אשר מצוי בשורש העסקים הגלובליים והפוליטיקה הבינלאומית. קואליציית הנפט והנשק חגה, לפחות עד תחילת שנות התשעים, סביב אינטרס משותף אחד, שביטויו העיקרי מסתכם בחתירה להעלאת מחיר הנפט. המכאניזם, להשגת מטרה זאת, כלל מתח בטחוני מתמיד ומרוץ-חימוש מתמשך במזרח-התיכון; בכך תמכו כל מרכיבי הקואליציה, בעיקר למן תחילת שנות השבעים. המצב היה שונה כשמדובר בקונפליקט צבאי גלוי. במקרה זה, התקיימה אחדות אינטרסים רק במצבים מסוימים. תמיכה מלאה בקונפליקט צבאי תלויה, באופן מכריע, בביצועי הרווח של תאגידי-הנפט הגדולים. אם

למסגרת ההיפותטית הזו יש אחיזה במציאות – אנו נצפה שהמאורעות במזרח-התיכון, ברבע האחרון של המאה, יאמתו אותה.

שרטוט ו׳5 ו*שרטוט ו׳6* מתחקים אחר הקשר שבין ביצועי הרווח של תאגידי הנפט הגדולים ובין הקונפליקטים במזרח-התיכון בשנים 1966-1995. כפי שטענו בפרק ב׳, המדד המרכזי, שמשקף את הצבר ההון בקפיטליזם המבוגר, הוא שיעור ההצבר הדיפרנציאלי; כלומר: היכולת להדביק את שיעור-הרווח ׳הנורמלי׳. שיעור-הרווח ׳הנורמלי׳ הוא יחידת ההתייחסות המרכזית של בעלי-ההון הגדולים בסיסטמה הקפיטליסטית. בשרטוטים אלה מוצגים שיעורי-הרווח של תאגידי הנפט הגדולים, בהשוואה לשיעורי-הרווח של ה׳כלכלה הגדולה׳ של ארה״ב. האחרונים משקפים פחות או יותר, את מה שנתפש בעיניהם של בעלי השליטה בקונצרנים הבינלאומיים, כשיעור-הרווח ה׳נורמלי׳. תוצאות ההשוואה הזאת הן ׳השורה התחתונה׳, בעיני הבעלים של קבוצות הנפט.

שרטוט ו׳6

הצבר דיפרנציאלי ומלחמות במזרח-התיכון

מקור: Fortune ; Standard & Poor's compustat

ב*שרטוט ו׳5* מופיעים שני גרפים המייצגים שיעורי-רווח של שתי קבוצות: קבוצת ׳גרעין׳ תאגידי הנפט, וקבוצת 500 התאגידים המובילים ברשימת *׳פורצן׳*. השטחים השחורים בין הגרפים, מסמנים את השנים האומללות, שבהן שיעור-הרווח של קבוצת תאגידי הנפט נפל אל מתחת לשיעור-הרווח של ה׳כלכלה הגדולה׳. *שרטוט ו׳6* מציג עיבוד אחר של שיעורי הרווח היחסיים: בשרטוט מופיעים מלבנים המשקפים את שיעור-הרווח היחסי של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט; שיעור-רווח יחסי זה מחושב כאחוז ההפרש משיעור-הרווח של ה׳כלכלה הגדולה׳; זהו למעשה, מדד לשיעור ההצבר הדיפרנציאלי של קבוצות הנפט הגדולות. ערכים חיוביים מיוצגים על ידי מלבנים אפורים, וערכים שליליים – על ידי שחורים. מלבנים שחורים הם ׳אזור סכנה׳ לשלומו של המזרח-התיכון.

כפי שניתן לראות מהשרטוטים, ההיפותזה זוכה לאימות טוב, לרוע מזלם של ילידי המזרח-התיכון. מאז שנות הששים, הופיעו כמה ׳אזורי סכנה׳, שסימלו את חוסר ההצלחה של תאגידי-הנפט הגדולים, להדביק את שיעורי-הרווח של קבוצת 500 התאגידים הגדולים בארה״ב.

כל ׳אזור סכנה׳ כזה לווה בהתפרצות ׳מלחמת נפט׳ במזרח-התיכון. (ב*שרטוט ו׳6* מופיע סמל לציון ׳התפוצצות׳ בשנה של התפרצות מלחמה). ׳אזור הסכנה׳ האחרון, שהתפתח בשנים 1993-1995, שונה במהותו מהתקופות הקודמות; הוא חלק מ׳הסדר החדש׳, שנדון בו בסוף הפרק. ׳אזור סכנה׳ אינו מופיע בעקבות ירידה ברווחיותה של קבוצת תאגידי הנפט: בשרטוטים נראה שהייתה ירידה בשיעורי הרווח של הקבוצה בשנים 1969-1970, 1972, 1975, 1977-1978, 1980-1982, 1985-1987, 1991. שלוש מלחמות – מלחמת יוני 1967, מלחמת אוקטובר 1973 ומלחמת-המפרץ באוגוסט 1990 – פרצו דווקא לאחר **עלייה בשיעורי-הרווח** של קבוצת תאגידי הנפט. ׳אזור הסכנה׳ מופיע בעת **נפילה בשיעור הרווח הדיפרנציאלי**; כלומר, כאשר קבוצת תאגידי-הנפט אינה מדביקה את ׳שיעור הרווח הנורמלי׳ של ׳הכלכלה הגדולה׳.

תופעה *שנייה*, הבולטת ב*שרטוטים ו׳5-ו׳6*: **כל קונפליקט צבאי משפר באורח משמעותי את שיעור-הרווח הדיפרנציאלי של קבוצת ׳גרעין׳ הנפט.** לאחר כל מלחמה, שיעורי-הרווח של קבוצת ׳הגרעין׳ של הנפט מדביקים את קבוצת ההתייחסות ׳הנורמלית׳. כך קרה בשנת 1966, כאשר קבוצת ׳גרעין׳ הנפט פיגרה בשיעור של 15% אחר שיעור הרווח ׳הנורמלי׳; ׳אזור סכנה׳ זה הסתיים במלחמת יוני 1967. בשנת 1972 הסתיים ׳אזור הסכנה׳ במלחמת אוקטובר 1973. לאחר נפילת שיעורי-הרווח בשנים 1977-1978, פרצה המהפכה החומיינית שזיעזעה קשות את המזרח-התיכון; היא המשיכה בעימות ישיר עם ארה״ב, ולאחר מכן בשנת 1980 פרצה מלחמת עירק-איראן. בשנים 1986-1989 נוצר ׳אזור סכנה׳ רציני, שבמרוצתו התחולל מחזור עימותים במפרץ הפרסי-ערבי, בין גורמים שונים. בשנת 1987 הסלימה מחדש עירק (בעידודן של ארה״ב וערב-הסעודית) את המלחמה שקפאה נגד איראן; אולם מייד לאחר-מכן נחתמה הפסקת-אש. במקביל פתח הצבא העירקי במלחמה, שעד-מהרה גלשה להשמדה, נגד הכורדים. אווירת המתח, בעקבות התפוצציות מוקשים מסתוריים שפוזרו בים-סוף, והסכסוך הגובר בין ארה״ב איראן ולוב, שלווה בפעולות איבה

במרוצת 1988, לא שיפרו בהרבה את שיעור-הרווח היחסי של קבוצת 'גרעין' הנפט, למרות עליית המחירים של הנפט הגולמי. לעומת זאת, 1990 הייתה שנה טובה: היא התחילה בפלישה של עירק לכוויית, והסתיימה בשנת 1991 כמלחמה בין עירק לבין ארה"ב ושותפותיה הזוטרות; מלחמה זאת ידועה יותר בשמה התקשורתי: 'מלחמת המפרץ'. מלחמת-המפרץ פתרה למשך שנים אחדות את הבעיות שהעיקו על השותפות בקואליציית הנשק והנפט. היא הזניקה את שיעור-הרווח של קבוצת 'גרעין' הנפט אל רמה שהיא הרבה מעבר לשיעור-הרווח 'הנורמלי'; היא העלתה את שיעורי-הרווח של עסקי הנשק הגדולים; מעל לכל, היא פתרה זמנית את הבעיה של עודף כושר-התפוקה בענף הנפט: מצד אחד, הועלו באש בארות-הנפט של כוויית; ומצד שני, עירק סולקה חלקית מן המעגל הרשמי של מפיקות הנפט.

ט. מדיניות החוץ של ארה"ב במזרח-התיכון; הסיפור הפוליטי

א. הרקע למלחמת יוני 1967

לאחר מלחמת-העולם השנייה, נחשב המזרח-התיכון לאזור השפעה בריטי. מדיניות-החוץ האמריקנית, שהתרכזה ב'בלימת הקומוניזם' באירופה, הסתפקה בהבטחת הגישה אל שדות הנפט של 'ערמקו' בערב-הסעודית. קודם-לכן, במרוצת מלחמת-העולם השנייה, הצליח פרנקלין רוזבלט נשיא ארה"ב, לסלק משם את הבריטים; הוא עשה זאת בשליחות תאגידי-הנפט האמריקניים 'סוקאל' ו'טקסקו'. הנשיאים שבאו אחריו המשיכו במדיניות זו, ו'דוקטרינת אייזנהאור' הדגישה במפורש את מחויבותה של ארה"ב כלפי המפרץ הפרסי וחצי-האי ערב.[62]

משרד-החוץ האמריקני — שהיה נתון להשפעתם של תאגידי הנפט הגדולים, אם לא לשליטתם — ראה בישראל, בדרך כלל, גורם המסכן את היציבות במזרח-התיכון. גם ה'סי.איי.אי' סבר שתמיכה צבאית בישראל עלולה "... לגרום להתמוטטות משטרים ערביים ולעליית הקומוניזם. למערב יאבדו בסיסים ומתקנים במדינות ערב, ומעמדה האסטרטגי של ארה"ב ביוון, תורכיה ואיראן יחלש. מדינות ערב עלולות למנוע נפט מן המערב, ובכך ידלדלו עתודות הנפט של ארה"ב, ויופרע שיקומה הכלכלי של מערב אירופה..." (מצוטט אצל *גזית*, 1983: עמ' 14).

הישראלים, לעומת זאת, לא השלימו עם העמדה האמריקנית; אם כי באופן רשמי הצהירו על 'אי הזדהות' עם אחת מהמעצמות. בשנת 1950 נערך דיון בכנסת על המלווה האמריקני הראשון לישראל; יזהר הררי, חבר כנסת מ'הפרוגרסיבים', נאם בזכות קבלת המלווה והצהיר בדרמטיות: "... ניתוח של רצון הבית אומר שכמעט תשעים ותשעה אחוזים מחבריו מאוחדים באי הזדהות עם אחד משני הגושים, בנייטראליות ובעצמאות... יאמר ברורות על ידי כל אחד מדוברי הסיעות בבית הזה, שאנחנו כיום נייטראלים, בלתי מזדהים... ונמשיך להיות כך כל עוד יש רוח באפינו..." (מצוטט אצל *אור ומחובר*, 1961: עמ' 95). לעומת הררי, גוסטב שוקן, חברו במפלגת 'הפרוגרסיבים' ובעליו של עיתון *הארץ*, היטיב לנסח את מאוויה הכמוסים של האליטה הפוליטית-צבאית של ישראל. במאמר מערכת, שנשא את הכותרת *'הזונה מכרכי הים ואנחנו'*, כתב שוקן: "... ישראל הוכיחה את כוחה הצבאי

---

[62] גולד (1993) עמ' 35.

במלחמת השחרור כנגד מדינות ערב ומשום כך חיזוק מסוים של ישראל הוא דרך נוחה למדי בשביל מעצמות המערב כדי לשמור על איזון כוחות פוליטי במזרח-התיכון. לפי סברה זו נועד לישראל תפקיד של מעין כלב שמירה. אין לחשוש שהיא תפעיל מדיניות תוקפנית כלפי מדינות ערב, אם דבר זה יעמוד בניגוד ברור לרצונן של אמריקה ובריטניה. אך אם מעצמות המערב יעדיפו פעם, מטעם זה או אחר, לעצום עין, אפשר יהיה לסמוך על כך שישראל תהיה מסוגלת להעניש כראוי אחת או כמה מהמדינות השכנות שלה..." (*הארץ*, 30.9.51. מצוטט אצל *אור ומחובר*, 1961: עמ' 158).

עד אמצע שנות החמישים, האבטחה הצבאית של מקורות הנפט במזרח-התיכון הוטלה על בריטניה. בשנים אלה, עמדותיה בעירק, בנסיכויות הנפט ובתעלת סואץ, נראו יציבות, ולא היה נראה כי יש צורך דחוף ב'כלב שמירה' ישראלי. בן-גוריון לא אמר נואש; הוא חתר בעקשנות לספק לארה"ב שירותים, ולו הקטנים ביותר. בשנת 1951 הוא הציע בחשאי לשלוח גדוד חיילים מישראל לדרום-קוריאה, כסיוע לארה"ב במלחמה נגד צפון-קוריאה. בהזדמנות אחרת הוא הציע כי ארה"ב תממן כוח בן מאתיים-וחמישים אלף חיילים ישראלים, שיוקדש למשימות האסטרטגיות האמריקניות באזור.[63] "... הגיעה העת שהגנתה של ישראל תשתלב בהגנתו של העולם החופשי כולו..." כתב בן-גוריון לפוסטר דאלס (מצוטט אצל *בר-זוהר*, 1977: עמ' 1320). נסיונות אלה היו חשאיים, והממשל הישראלי דאג להשתיק כל ניסיון של דיון וכל פרסום בנושא.[64] אלא שהממשל האמריקני לא נזקק עדיין לשרותיה של ישראל; תאגידי הנפט של 'ערמקו', שהיו בעלי השפעה חזקה על שר-החוץ דאלס, לחצו למדיניות 'מאוזנת' כלפי ישראל. אפילו מיכאל בר-זוהר, ביוגרף אוהד של בן-גוריון, נשמע נבוך כשהוא מספר על תרגילי החיזור אחר ארה"ב: "... היה משהו פתטי ומביש במאמציה החוזרים והנשנים של ישראל להאחז בשלמתה של ארה"ב, כשזו מתנערת ממנה פעם אחר פעם, כממטרד מביך..." (*בר-זוהר*, שם).

פנחס לבון, שהחליף ב-1953 את בן-גוריון כשר ביטחון, ניסה כיוון חדש, בעל צביון יותר בוטה. לבון רצה להפעיל במדינות הערביות רשת טרור, שתגרום חבלות בשגרירויות ובמרכזי-תרבות אמריקניים. כך, הוא קיווה, יעמיק הקרע בין מדינות ערב לבין ארה"ב; זו תיטה לכיוון ישראל – 'המבצר הדמוקרטי' והפרו-אמריקני היחיד במזרח-התיכון, העומד איתן לנוכח הגל הגואה של הלאומנות הערבית.[65] מדיניות זו הגיעה עד-מהרה לקיצה: נחשפה רשת הטרור, שאורגנה בחיפזון במצרים; לבון הודח. כשש שנים יותר מאוחר, כשנחשף קצה הקרחון של 'הפרשה', היא הובילה בעקיפין גם

---

[63] *גזית* (1983) ע"ע 16-19.

[64] שני עיתוניה של מק"י, *קול העם* ו*אל-איתיחאד*, נסגרו – האחד לעשרה ימים, והשני לחמישה-עשר יום – בצו של שר הפנים, על כי פירסמו מאמרי מערכת נגד נכונות הממשל הישראלי להקריב את חייליו לטובת האינטרסים האמריקניים. הפסיקה המפורסמת של הבג"ץ, בעניין *קול העם*, ביטלה את הסגירה; ומשפטנים נוהגים לטעון כי הייתה זאת פריצת הדרך מבחינת הזכות לחופש ביטוי וזכויות האזרח בישראל. שיהיה. בן-גוריון, מכל-מקום, הכחיש את תוכן ההצעות שהעביר אל הממשל האמריקני.

[65] *שרת* (1978) ב'-ג'.

להתפטרות בן-גוריון.[66] במקביל, האליטה הצבאית המשיכה במדיניותו של לבון; הממשל קרא לכך 'פעולות תגמול'. רק לאחר פירסום יומניו האישיים של משה שרת, שהיה באותה תקופה ראש הממשלה ושר החוץ, התאשרו החשדות: אנשים כמו משה דיין ו'כת הקצינים', כפי ששרת נהג לכנות אותם ביומניו, עשו ככל יכולתם כדי לחמם את הגבולות ולגרום את הסלמת הסכסוך.[67] הם קיוו להביא לכך שארה"ב תהיה יותר מעורבת במזרח-התיכון — ותחליף את בריטניה, שנראתה מסויגת מישראל וחסרת יכולת צבאית. לשיאה הגיעה המדיניות הזאת באוקטובר 1956; הצבא הישראלי פלש לסיני, לפי הסכם חשאי עם צרפת ובריטניה, במטרה להפיל את משטרו האנטי-מערבי של נאצר. כך ניסח זאת בפשטות שבועון אמריקני: "... מדוע הלכו בריטניה וצרפת למלחמה במצרים? כדי להפיל את נאצר, לשלוט בתעלת סואץ ולהציל את הנפט שלהן..." (מצוטט אצל *אור ומחובר*, 1961: עמ' 297). עד יום מותו הכחיש בן-גוריון את הטענות ולפיהן הוא ביקר בצרפת ערב המלחמה וחתם על הסכם בין ישראל ובין צרפת ובריטניה; ההסכם קבע ישראל תפלוש לסיני — ובעקבותיה יפלשו צרפת ובריטניה למצרים, כדי להפיל את נאצר ולהחזיר את תעלת-סואץ לידיהן. גם שמעון פרס הכחיש את קיומו של ההסכם, המכונה 'הסכם סֶוְר'.[68]

והנה, שלושים שנה לאחר 'מבצע סואץ' — אחת ההרפתקאות המבישות בהיסטוריה של ישראל, שגרמה להסלמת הסכסוך הישראלי-ערבי, הרחיקה מישראל את תמיכתן של המדינות המתפתחות, וחיסלה למשך עשרות שנים את הסיכויים להסדר שלום באזור — הופיע שמעון פרס בכנס נוסטלגי לזכרה של אותה מלחמה, וכשהוא זורח מנחת העלה גירסה עדכנית: "... אילולא מיבצע סואץ, הייתה סכנה, שאנגליה וצרפת היו פורשות ממעורבותן במזרח-התיכון לפני שהאמריקנים היו מודעים לנושא, והרוסים היו מתפשטים לעומקו ולרוחבו של האזור, בלי שארה"ב תיטול חלק בעיצובו. בעקבות מבצע סואץ, נכנסו האמריקנים למחוייבות, שהביאה את ארה"ב למצב של מאזן במזרח-התיכון. מחוייבות זאת, היא שנתנה לארה"ב את האושיות המדיניות ליחסה כלפי מלחמת ששת-הימים..." (מצוטט אצל *עברון*, 1986: עמ' 164). אם כן: 'מבצע קדש' (שמה הרשמי של ההרפתקה) לא היה מלחמת 'אין ברירה', שבה עמדה ישראל מול איומי השמדה, כפי שכלי התקשורת דאז הרבו לזעוק בהיסטוריה. היא הייתה שלב נוסף במדיניותם של בן-גוריון ולבון ו'כת הקצינים', שנועד לגרום לכניסת ארה"ב אל האזור, ולהפוך את ישראל לשומרת האינטרסים שלה. פרס הציג, כהרגלו, גירסה מעודכנת של ההיסטוריה: במשך שנים רבות הוא נהג להתפאר בידידות הנצחית שנרקמה בין צרפת וישראל, הודות ליוזמותיו. כעבור שלושים שנה הסתבר כי 'האופציה הצרפתית' לא הייתה אלא אפיזודה; חלק ממזימה מתוחכמת שפרס הגה, 'לפני שהאמריקנים היו מודעים לנושא'. על פי הגירסה המעודכנת שהציג פרס — המזימה הצליחה מעל למשוער, ולקראת 1967 כבר הייתה ארה"ב מעורבת עמוקות באזור. ואכן, לאחר הפלישה לסואץ, שהסתיימה

---

[66] גם 'הפרשה' הושתקה בישראל. אמנם, בתחילת שנות השישים דנו בה בכנסת ובעיתונות; אבל הצנזורה הקשתה על הפירסום — ומי שניזון מפירסומים בעיתונות המקומית התקשה להבין מה בדיוק קרה, ומי בדיוק היו הגיבורים.

[67] ראו גם *כפכפי* (1994) ע"ע 99-101.

[68] *ידיעות*, 25.10.96.

בכישלון מדיני מוחץ, התחיל המצב במזרח-התיכון להדאיג את ממשלו של אייזנהאור: המשטרים המלוכניים שנתמכו על ידי בריטניה, החלו לקרוס; במקומם עלו משטרים צבאיים אנטי-מערביים, שפנו בבקשות לסיוע צבאי מבריה"מ; בעירק הופל משטרו של פייסל, ועימו חוסלה 'ברית בגדד' שהקימה בריטניה; בירדן כמעט התמוטט משטרו של חוסיין, אשר ניצל רק הודות לסיוע צבאי בריטי; בלבנון נחתו כוחות אמריקניים, כדי להציל את שלטון המארונים מפני כוחם המתגבר של הנאצריסטים.

נוכח תהפוכות אלה הפכה ישראל למן 1958 להיות 'נכס אסטרטגי' מוכר, בגלל יציבותה הפוליטית ומדיניותה הפרו-אמריקנית.[69] אמנם, משרד החוץ האמריקני התנער עדיין מתמיכה גלויה בישראל; אולם 'סי.איי.אי' פיתח באותה תקופה קשרים חמימים עם צמרת הצבא ו'המוסד' הישראליים. קשרים אלה התבססו על מה שהישראלים כינו 'הברית הפריפריאלית': קשרים צבאיים עם מדינות לא-ערביות כמו תורכיה, איראן ואתיופיה, וסיוע צבאי למורדים הכורדים בעירק. בלשונו הנמלצת של אחד מהכתבנים-מטעם: "... אולם בעת ששבעה ישראל מרורים ותסכול מארה"ב, היא כוננה במחשכים ברית חשאית במזרח התיכון. בסודי סודות קם סביבה ארגון רפאים, שהלך והתפשט עד שהקיף כטבעת את המזרח-התיכון הערבי... בשמות בדויים, בדרכונים לא להם, בטיסות ליל, בדרכי עקלתון המריאו ושבו עשרות שליחיו של בן-גוריון לבירותיהן של בעלות הברית החדשות. שליחים מיוחדים, פקידים בכירים, שרים ומומחים לרוב השתתפו במבצע המסועף..." (*בר זוהר*, 1977: עמ' 1321). מאחורי המליצות האלה הסתתרה תוכנית פרוזאית יותר של 'סי.איי.אי' (שקיבלה את הקוד 'KK Mountain'); 'השורה התחתונה' הייתה, ש'המוסד' הישראלי יהפוך לקבלן-משנה של ה'סי.איי.אי' – לביצוע עבודות שהאמריקאים התקשו לבצע, בגלל החשש משערוריות ומחקירות של הגופים המחוקקים בארה"ב. ב'מבצר הדמוקרטי' של ישראל לא היו באותה תקופה חששות כאלה.

עד-מהרה מוסדו היחסים המסוכנים האלה, והישראלים הפכו לקבלנים חשובים במלחמה נגד כוחות אנטי-אמריקניים ברחבי העולם: הם סייעו בנשק ובאימון לצבא המלוכני באתיופיה, למורדים המלוכנים בתימן, לצבא ולמשטרה החשאית של השאח באיראן, למשטרה החשאית של מלך מרוקו, לצבא ולמשטרה של דרום-אפריקה, ולצבאות של שליטי אוגנדה, זאיר וניגריה.[70] יותר מאוחר הם הגיעו לאמריקה הלטינית, שם הירבו לסייע לדיקטטורות צבאיות פרו-אמריקניות, כגון פנמה, צ'ילי, ניקרגואה, הונדורס, אל-סלבדור וגואטמלה.[71] ה'סי.איי.אי' התעניין במיוחד במזרח-התיכון, בגלל קשריו המיוחדים עם תאגידי-הנפט הגדולים. פעולותיו בערב-הסעודית ובאיראן מומנו ישירות על ידי 'ערמקו' ו'בכטל'.[72]

ממשלו של קנדי, שהחליף את אייזנהאור, היה עתיר באנשי-מפתח שבאו מעסקי

---

[69] *ספרן* (1979) פרק 20

[70] *קוקבורן* (1992) פרק 5.

[71] שם, פרקים 9-10.

[72] *McCartney* (1989): ch.10

הנפט;[73] אלה הירבו, באופן טבעי, להתעניין במה שהם כינו 'היציבות במזרח-התיכון'. ניתן לאמר, שבאותה עת התחילה להתגבש קואליציית הנפט והנשק. קנדי התנגד למדיניות קודמיו, שנשענה בעיקר על הרתעה גרעינית. הוא טען כי יש להגביר את הכוחות הקונבנציונליים, כדי להפעילם במלחמות מוגבלות ובמבצעים של 'כיבוי שרפות' בעולם השלישי. התוכנית שלו — שכונתה 'המראה החדש' — המליצה, בין השאר, על חיזוק כוחות-המשימה בים-התיכון מול הנוכחות הגוברת של הסובייטים באזור. אלא שהתוכנית לא באה לידי ביטוי, משום שהתקציבים שיועדו לחיזוק הכוחות הקונבנציונליים, התחילו לזרום ל'כיבוי השריפה' בוויטנאם. בשנתיים הראשונות לממשלו, ניסה קנדי מדיניות של פיוס כלפי נאצר; הוא הפעיל לחץ כבד על ישראל, לבטל את פיתוח הנשק הגרעיני בדימונה, מחשש להתפתחותו של מרוץ-חימוש גרעיני בין ישראל לבין מצרים.[74] בהמשך, נוכח המעורבות הגוברת של הצבא האמריקני בדרום-מזרח אסיה, שינה קנדי את מדיניותו. הוא היה הנשיא הראשון שמכר נשק לישראל, כחלק מ'שמירת מאזן הכוחות' במזרח-התיכון. כבר קודם לכן, נסיונותיו המדיניים של נאצר להפיל את המשטר המלוכני בירדן, ומעורבותו הצבאית בתימן, נראו כמאיימים על 'ערמקו' בערב-הסעודית. כתוצאה מכך התחילה בשנת 1963 להתמסד ברית צבאית לא-רשמית, בין ראשי הצבא הישראלי ובין הפנטגון. ביטוי לכך נתן קנדי בפגישה עם גולדה מאיר, שרת החוץ, שבה אמר בין השאר: "... לארה"ב יש יחסים מיוחדים עם ישראל במזרח-התיכון, שניתן להשוותם בעצם רק עם אלה שיש לה עם בריטניה בתחום העניינים העולמיים..." (מצוטט אצל *גזית*, 1983: עמ' 33). ייתכן כי 'יחסים מיוחדים' אלה נבעו מאיומי מצרים על שדות הנפט בערב-הסעודית; ייתכן גם שקנדי מכר נשק קונבנציונלי לישראל, מתוך כוונה להתנותו בפיקוח אמריקני על הכור בדימונה. אבל יש הסבורים כי קנדי פשוט פרע את חובו לשדולה הציונית, שמימנה את מסע הבחירות שלו ולמעשה העניקה לו את הניצחון.[75]

ג'ונסון, אשר מונה לנשיא אחרי רצח קנדי, המשיך במדיניות 'היחסים המיוחדים'. מעמדה של ישראל הלך והתחזק, ככל שהצבא האמריקני הסתבך בוויטנאם. היא הפכה לנדבך המרכזי בשמירת האינטרסים של ארה"ב במזרח-התיכון. הנשק הגרעיני של ישראל פסק להטריד את הממשל, אשר אף ראה בו יתרון מסוים. בלשונו של פקיד במשרד החוץ האמריקני: "... החמרת הפחד הישראלי מפני יכולת גרעינית ערבית היא נכס שאנו יכולים וצריכים להשתמש בו..." (מצוטט אצל *אהרונסון*, 1994: עמ' 293). בשנת 1966 מכרה ארה"ב לישראל לראשונה נשק התקפי כבד — טנקים, מטוסים, טילים ומערכות-התרעה — שהחליף את הנשק הצרפתי. ג'ונסון היה מודאג מהמצב במזרח-התיכון: הלחץ של נאצר על שדות הנפט הלך וגבר — והצבא המצרי, שחנה בתימן, חצה פעמים אחדות את הגבול הדרומי של ערב-הסעודית; בריטניה הודיעה באופן רשמי על תוכניותיה, לפנות את הבסיסים שהחזיקה בנסיכויות הנפט; בסוריה התחוללה הפיכה

---

[73] סגן הנשיא ג'ונסון בא מעסקי הנפט של טקסאס; שר הימייה, קונאלי, יצג עסקי נפט בינלאומיים; שר החוץ, דילון, בא מעסקי הנפט של רוקפלר; מנהל ה'סי.איי.אי', מק'קון, בא מעסקי 'בכטל'. (*Engler*, 1977: pp. 57-8)

[74] *Gazit* (1983): pp. 49-56; *הרש* (1992) פרק 9.

[75] *הרש* (1992) פרק 8.

צבאית, שהעלתה לשלטון את מפלגת 'הבעת' שנתמכה על ידי בריה"מ; בבריה"מ השתלטה על הממשל, לאחר הדחת כרושצ'וב, קבוצה ניצית בראשות ברז'נייב, שהודיעה על כוונותיה לאגף את שדות הנפט של ערב-הסעודית ממערב ומצפון.

ישראל פתחה – כנראה, בהסכמה אמריקנית – בקרבות על גבול סוריה, ואף הודיעה בהזדמנויות שונות על כוונותיה להפיל את המשטר בדמשק. בריה"מ פירשה זאת כאיום נגדה, והפעילה לחץ על נאצר כדי שיבוא לעזרת סוריה. הרוסים הפיצו שמועות שישראל עומדת לפלוש לסוריה; ולאט-לאט, הם בעצמם החלו להאמין בנכונות השמועות הללו. נאצר, שלא נטה לצאת למלחמה נגד ישראל, מצא עצמו לכוד ברשת מחויבויותיו כמנהיג העולם הערבי – ופתח בצעדים מאיימים, שהובילו בסופו של דבר לפריצת המלחמה ביוני 1967.

קיימים, כמובן, הסברים אחרים למהלכיו התמוהים של נאצר. שלמה אהרונסון, למשל, טוען שהסלמת הסכסוך בין ישראל ומצרים נבעה מנסיונותיו של נאצר לעצור את פיתוח הפצצה האטומית בכור בדימונה; נאצר סבר שלחץ צבאי, בסיני, יאלץ את הממשל בארה"ב להתערב ולפקח על הכור.[76] אחרים רואים את המלחמה, כשלב נוסף בסכסוך הממושך על מקורות המים בין ישראל לבין ירדן, סוריה ולבנון: האוכלוסייה במזרח-התיכון התאפיינה בשיעור הגידול הגבוה ביותר בעולם, וטבעי הוא שמקורות המים לא הספיקו – מה עוד שישראל הטתה את מקורות הירדן, ללא הסכמת המדינות השכנות.[77] וחוץ מכל אלה, קיימת כמובן גם העמדה 'הריאליסטית': זו הרואה במלחמה חלק מסכסוך ארוך בין מדינות, שהתפתח מאז הקולוניזציה הציונית בתחילת המאה העשרים ושהתפרץ במלחמות מחזוריות מידי עשור.[78]

מכל-מקום, היה ברור לכל הצדדים – לנאצר, לאמריקאים ובוודאי לישראלים – שהצבא המצרי אינו מהווה איום רציני על ישראל;[79] אבל זאת הייתה הזדמנות מצוינת, להפיל את נאצר. הצבא הישראלי נאלץ לחכות עד שמאיר עמית ראש 'המוסד' ייפגש בוושינגטון עם הלמס ראש ה'סי.איי.אי', ועם מקנמרה שר ההגנה, ויקבל מהם 'אור ירוק' לפתוח במלחמה.[80] בגרסה של מזכירו הצבאי של אשכול, ראש ממשלת ישראל, נכתב כי עמית חזר לישראל עם המלצה אמריקנית ולפיה "... האמריקנים היו מברכים על פעולה, במידה ונצליח לפצפץ את נאצר..." (*הבר*, 1987: עמ' 214).

בסיומה של המלחמה, הפכה ישראל לגרורה רשמית של ארה"ב. ייבוא הנשק למזרח-התיכון גדל במהירות: בריה"מ מכרה נשק למצרים, לסוריה, לעירק ולתימן; בריטניה וארה"ב מכרו נשק לירדן, לערב-הסעודית ולאיראן; וישראל רכשה מארה"ב מטוסי 'פנטום', אשר עד אז נמכרו לבריטניה וגרמניה בלבד. נפתחה הדרך למלחמה הבאה במזרח-התיכון.

---

[76] *אהרונסון* (1995) פרקים ח'-ט'.

[77] *רבינוביץ* (1983); *קלי* (1986); *Sexton* (1990)

[78] זאת גם הגירסה הרשמית המקובלת על הממשלים הישראליים והערביים. העמדה הישראלית מוצגת אצל *ספרן* (1979). העמדה האמריקנית מוצגת אצל *Quandt* (1977)

[79] *קוקברן* (1992): פרק 6.

[80] *עמית* (1999): ע"ע 237-243.

ב. הרקע למלחמת אוקטובר 1973

הבחירות לנשיאות בשנת 1968 הסתיימו בנצחונו של ניקסון הרפובליקני. מסע הבחירות שלו נתמך בכסף רב, בחלקו לא-חוקי, שזרם הן מתאגידי הנפט והן מתאגידי הנשק הגדולים בארה"ב.[81] בממשלו השתלבו אישים שהיו בעלי קשרים הדוקים עם תאגידי נפט ונשק, ובעיקר בלטו הדמויות שהיו קשורות לעסקי משפחת רוקפלר: קיסינג'ר, שכיהן כראש המועצה לביטחון לאומי ויותר-מאוחר כשר החוץ, היה יועץ פוליטי ואיש-סודם הנאמן של הרוקפלרים; וולקר, סגן שר האוצר, בא מבנק 'צ'ייס-מנהטן' בבעלות הרוקפלרים; כך גם לטי, עוזר שר האוצר, וגם פיירו, מנהל האגף להשקעות חוץ במשרד המסחר.[82]

מנקודת מבטם של ניקסון-קיסינג'ר — מצבם של תאגידי הנפט במזרח-התיכון לא השתפר לאחר 1967, אלא אף הורע. אמנם, נאצר הוכרע והלחץ בתימן נחלש; אולם מנגד התחזקה בריה"מ, בנצלה את התגברות הרגשות האנטי-אמריקניים באזור. בלוב התחוללה הפיכה צבאית, ובעקבותיה עלה משטר אנטי-אמריקני בראשות מועמר קדאפי. זה-האחרון לא חיכה הרבה, ודרש מתאגידי הנפט באופן אולטימטיבי להעלות מייד את אחוז התמלוגים. בעקבותיו התעוררו ממשלים פרו-אמריקניים, כמו ערב-הסעודית ואיראן, והתחילו ללחוץ על תאגידי הנפט להעלות גם את התמלוגים המשולמים להם ולהגביר את הפקת הנפט. גם נסיון ההפיכה בערב-הסעודית והמאמצים של ה'פת"ח' וסוריה להפיל את המשטר המלוכני בירדן, הדאיגו את הממשל בארה"ב.

בשנת 1969 התחיל הצבא האמריקני לסגת מוויטנאם; הפשרת היחסים בין ארה"ב ובין סין, וההכרזה של קיסינג'ר על 'דטאנט' בין ארה"ב ובין בריה"מ, הובילו למה שכּוּנה 'דוקטרינת ניקסון'. על פי דוקטרינה זאת, יש לפעול להורדת המתח בעולם השלישי, לצמצם את רמת הכוננות של ארה"ב ולחזור ולהסתמך על נשק גרעיני. במקום רמת כוננות של 'שתיים וחצי מלחמות' בעת ובעונה אחת — אשר הייתה נהוגה בתקופת ממשל קנדי-מקנמרה — הפחיתו ניקסון-קיסינג'ר את התקציב הצבאי לרמה של 'מלחמה וחצי'.[83] הירידה בכושר ההרתעה של ארה"ב אירעה דווקא בשנה שבה פינתה בריטניה את בסיסה האחרון במפרץ הפרסי. באותה שנה נאלצה גם ארה"ב לפנות את הבסיס האווירי שלה בלוב, ובכך איבדה את אחרון מעוזי הצבא הגדולים שלה במזרח-התיכון.

קיסינג'ר טען, שארה"ב תתרכז מעתה ב'מוקדי קונפליקט' ותשאיר את 'הסכסוכים הפריפריאליים' לכוחות מקומיים פרו-אמריקניים. על פי התוכנית, ארה"ב תעדיף לצייד את בעלות-בריתה בנשק, ותימנע מהתערבות ישירה באמצעות כוח צבאי. במזרח-התיכון יקחו על עצמם 'תאומי העמודים', ערב-הסעודית ואיראן, את האחריות על הביטחון במפרץ הפרסי. ישראל הייתה אמורה להוות גורם מרתיע כלפי מדינות פרו-סובייטיות, המאיימות על היציבות באזור. למשל, בשנת 1970 טרחו קיסינג'ר ורבין, שהיה אז שגריר ישראל בוושינגטון, ועיבדו תוכנית: במקרה של התקפה סורית או עירקית על ירדן — ישראל תפעיל נגדן כוחות צבא, ואילו ארה"ב תרתיע את בריה"מ מהתערבות. השטחים, שכבשה ישראל במלחמת יוני 1967, היו אמורים לשמש בידי

---

81 *Sampson* (1975): pp. 205-6; *Sampson* (1977): pp. 151-2, 195

82 *Barnet and Muller* (1974): p. 251; *Turner* (1983): p. 105

83 גולד (1993): ע"ע 37-38.

ארה״ב קלף-מיקוח כלפי מדינות ערב: אם הן תסתלקנה מתמיכה בבריה״מ — תכריח ארה״ב את ישראל להחזיר את השטחים. מדיניות זאת אכן הוכיחה עצמה, יותר מאוחר, ביחסיה של ארה״ב עם מצרים.

העוקץ ב׳דוקטרינת ניקסון׳ היה, שהנטל של הגנת שדות הנפט באזור יועמס על כתפי בעלות-הברית עצמן.[84] כפי שהסביר זאת דיוויד פאקארד, שר ההגנה: ארה״ב מעדיפה שאת משלוחי הנשק יממנו בעלות הברית הנושאות בנטל.[85] זה היה הפתרון שיזם ממשל ניקסון, נוכח התבוסה בוויטנאם והלחץ הציבורי להורדת התקציב הצבאי. ניקסון — שנלחץ על ידי תאגידי-הנשק הגדולים, אשר היו בין מממניו — ערך תפנית במדיניות ׳הביטחון הלאומי׳, וביטל את ההגבלות על מכירת נשק התקפי ׳מתקדם׳ לצבאות זרים. כתוצאה מהחלטה זאת, נפתח המזרח-התיכון לייבוא נשק אמריקני. באזור היו שלוש מועמדות רציניות לקניית נשק יקר מסוג זה: ישראל, ערב-הסעודית ואיראן.

בישראל, הייבוא הצבאי טיפס בתלילות. בשנים 1962-1966, ייבוא הנשק, אשר ברובו היה מתוצרת צרפת, הגיע לסכום של 107 מיליון דולר בממוצע לשנה; בסוף תקופת ג׳ונסון, בשנים 1967-1969, הוא עלה לממוצע של 290 מיליון דולר; בשנים 1970-1972, תחילת ׳דוקטרינת ניקסון׳, עלה ייבוא הנשק לישראל, ואשר כולו היה אמריקני, והגיע לסך של 550 מיליון דולר בממוצע לשנה.[86] בשנת 1971 נראו רבין והממשל הישראלי מופתעים מן ׳התפנית׳ בעמדותיו של ניקסון, שהחל לפתע לאשר את בקשותיהם בדבר אספקת נשק.[87] עשר שנים לאחר-מכן המשיך עדיין לסבור מי שהיה באותה תקופה מנהל משרד ראש-הממשלה כי ״... המפנה המיוחל בעמדת הממשל היווה הישג עצום לישראל...״ (*גזית*, 1983: עמ׳ 53).

לאיראן היה ׳הישג עצום׳ עוד יותר: תאגידי-הנשק האמריקניים שיחרו לפתחו של השאח, שהפך לחביבם של ניקסון-קיסינג׳ר. בשנת 1972 ביקר הצמד בטהרן, והכתיר את השאח — שהיה בעל אישיות לא יציבה ביותר, בלשון המעטה — בתואר ׳השוטר של המפרץ׳. הם עודדו את השאח לרכוש כל סוג נשק, ולוּ המתוחכם ביותר, שיעלה על דעתו.[88] זאת הייתה הפעם הראשונה שמדינה כלשהי, למעט בריטניה, הורשתה לרכוש נשק ׳מתקדם׳ ברמה דומה לזו שעמדה לרשותו של הצבא האמריקני. ההחלטה של ניקסון הועברה לפנטגון, ללא מתן זכות לערער עליה. ״... האם ניקסון הושפע ממצבם העגום של תאגידי הנשק? אולי השאח הבטיח לניקסון תמיכה חשאית במסע הבחירות שלו, כפי ש׳הוושינגטון-פוסט׳ טוען... מה שברור, הוא שההחלטה של ניקסון הזריקה מרץ חדש בעסקי הנשק...״ (*Sampson*, 1977: p. 245).

---

[84] *Ferrari et al*. (1987) p. 21

[85] *Sampson* (1977) p. 235

[86] נתונים פנימיים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה; אנו מודים לראובן גרף, מנהל הגף לסחר חוץ ולמאזן התשלומים, על עזרתו.

במקביל לישראל, זינק ייבוא הנשק האמריקני לירדן. בשנת 1970 הוא היה עדיין רק 200 אלף דולר; ואילו מאז 1971, הוא עלה ל-60 מיליון דולר מידי שנה עד להתפטרותו של ניקסון בשנת 1974.

[87] *רבין* (1979) פרק רביעי.

[88] *Sampson* (1977) p. 252

ובכן, למען רווחיהן של קבוצות הנשק האמריקניות, נפתח מרוץ-חימוש פראי במזרח-התיכון. ניקסון תיאר את המדיניות הזאת בשם 'שמירה על מאזן הכוחות'. רוג'רס, שר החוץ שלו, טען כי מכירת הנשק לאיראן היא בעלת 'השפעה מייצבת' במזרח-התיכון. משלוחי הנשק של בריה"מ, לעומת זאת, היו בעיניו 'הזמנה לצרות'.[89]

קיסינג'ר הסביר את המדיניות באופן יותר אקדמי: "... מאזן כוחות הוא סוג של שוטר, שמתפקידו למנוע ממדינות שוחרות שלום לחוש חוסר אונים, ובמקביל למנוע ממדינות תוקפניות להתפרע..." (*Kissinger*, 1981: p. 182). ברור שכדי לממן עסקות נשק בהיקף כזה – היה צורך בהכנסות גבוהות של בתי המלוכה, האיראני והסעודי; ואלה יכלו לנבוע רק מתמלוגים על הכנסות יותר גבוהות של תאגידי-הנפט הגדולים. הצמד ניקסון-קיסינג'ר היה מודע לכך היטב; ולכן הכשירו השניים את הקרקע לעליות במחירי הנפט, שהתחילו בשנת 1971.

התוכניות של ממשל ניקסון לא נעלמו מעיני העיתונות האמריקנית, שעקבה בחשדנות אחר תמרוניו המסוכנים במזרח-התיכון; אבל בזכרונותיהם הנמלצים של ניקסון וקיסינג'ר, אין זכר לכך. בתוכנית 'ששים דקות' של רשת 'סי.בי.אס' ששודרה בשלושה במאי 1980, התחמק קיסינג'ר מלענות על השאלה: האם הממשל של ניקסון עודד את שליטי מדינות הנפט במזרח-התיכון להעלות את מחיר הנפט, כאמצעי למימון משלוחי נשק לאיראן ולערב-הסעודית.[90] בהתחשב ביחסים ההדוקים אשר שררו בין קיסינג'ר ובין הרוקפלרים, יש להניח שקיסינג'ר לא התעלם מההשפעה הטובה שהיו להפקדות הפטרו-דולרים של השאח על מאזן 'צ'ייס-מנהטן'; כך, מכל-מקום, סבור אנתוני סמפסון.[91] עלייה במחירי הנפט הייתה עניין לא-פשוט. ניקסון כבר הספיק להסתבך בחשדות כלפיו, כאשר סירב בשנת 1971 להסיר את מכסות ייבוא הנפט, באופן שיוזיל את מחיר הנפט בארה"ב. הוא עשה זאת כדי להגן על האינטרסים של פירמות-נפט עצמאיות בארה"ב, שהפעילו עליו לחצים. גם קבוצת 'הגרעין' של תאגידי-הנפט הבינלאומיים לא הייתה יכולה להעלות את המחירים, בלי לספוג ביקורת ציבורית חריפה ואולי אף סנקציות מצד מדינות אירופה. כפי שטענו כבר קודם-לכן, הפתרון נמצא בדמותו של 'אופ"ק'.

'אופ"ק' הוקם, בזמנו, כדי למנוע את נפילת המחירים שאירעה בשנת 1960. הקרטל הופיע כגוף רב-עוצמה בשנת 1971, כאשר דרש להגדיל את תמלוגי הנפט ואת מחירי הנפט. באותה שנה נחתמו הסכם טהרן והסכם טריפולי בין מדינות 'אופ"ק' ותאגידי הנפט הגדולים; נקבע שהתמלוגים שיעבירו התאגידים למדינות 'אופ"ק' יהיו בשיעור של 55% לפחות, ושמחיר החבית יגדל בסכום בן 35 סנט לפחות. קבוצות-הנפט הגדולות – אשר במשך עשרות שנים היו מאוחדות בהסכמה חשאית, על אי-כניעה ללחצים של המדינות המפיקות – נכנעו בקלות יחסית לתכתיבי 'אופ"ק'. הסיבה לכניעה הייתה כפולה: תמיכתו החשאית של הממשל האמריקני בעמדת 'אופ"ק'; והעידוד שהעניקו ניקסון וקיסינג'ר לשאיפות של השאח האיראני ושל בית-המלוכה

---

[89] p. 242 (1977) *Engler*; לאחר שניקסון התפטר, הפך רוג'רס ליועץ המשפטי של עסקי השאח בארה"ב.

[90] *Chan* (1980): p. 244

[91] *סמפסון*, 'הצלה בנוסח רוקפלר' (תרגום מאנגלית), (*הארץ*, 2.1.1981)

הסעודי להשיג הכנסות גבוהות,[92] כדי לממן את עסקות הנשק.

היה ברור שהסכמים אלה היו זמניים – ושמחירי הנפט, ועימם ההכנסות מנפט, ימשיכו לעלות בהזדמנות הראשונה. ההזדמנות הגיעה במלחמת אוקטובר 1973. מלחמה זאת הביאה לקפיצה ענקית בהכנסות מנפט, ובמקביל הפכה את המזרח-התיכון לאזור המרכזי של ייבוא הנשק בעולם. יש להניח, שניקסון וקיסינג׳ר לא קידמו בברכה את מלחמת 1973 ; אבל גם אין הוכחה, שהם עשו מאמצים ניכרים למנוע אותה – או לבלום אותה בתחילתה. עובדה אחת מוסכמת על כל חוקרי המלחמה הזו : ניקסון, קיסינג׳ר וזרועות שונות בממשל ידעו על ההכנות למלחמה, ולא היו מופתעים כשהיא פרצה.

עובדה אחרת, שאינה שנויה-במחלוקת : פייסל מלך ערב-הסעודית ופקידים בכירים בארמונו התריעו באזני ראשי ׳ערמקו׳ על תוכניתו של סאדאת, לצאת למלחמה ובמקביל להטיל אמברגו על ייצוא הנפט מהמזרח-התיכון. ראשי ׳ערמקו׳ שיתפו במידע זה את ניקסון ואנשים אחרים בממשל.[93] ה׳סי.איי.אי׳ ידע זאת, הן מהתחנה שלו בערב-הסעודית והן ממקורות אחרים. קיסינג׳ר קיבל מידע ישיר על פרטי התוכנית ; לא רק ממקורות מקורבים לסאדאת – אלא גם מחוסיין מלך ירדן, שבשנים 1957-1977 קיבל תשלום שנתי קבוע מאת ׳סי.איי.אי׳.[94] פייסל ומקורבי סאדאת הדליפו את המידע, משום שרצו להזהיר את ארה״ב מפני הקיפאון במזרח-התיכון : אם ארה״ב לא תכריח את ישראל לפתוח במשא-ומתן להחזרת שטחים ולהכרה מסוימת בפלסטינים – המדינות המתונות תיאלצנה להיגרר אחרי גורמים רדיקליים ואנטי-אמריקניים, אשר יסכנו לא רק את ישראל אלא גם את הנכסים האמריקניים באזור.

סאדאת אותת זמן רב על רצונו להתקרב לארה״ב. הוא היה השליט הערבי הראשון, אשר מייד לאחר מותו של נאצר בשנת 1970 הביע את הסכמתו לנהל משא-ומתן לשלום עם ישראל תמורת נסיגה ישראלית מהשטחים. ממשלת גולדה מאיר, הידועה באטימותה, דחתה את ההצעה על-הסף. בשנת 1972 הורה סאדאת במפתיע לכל היועצים והחיילים הסובייטים, לעזוב את מצרים ; גם זאת, בניסיון לרַצות את ארה״ב. בתמורה, הוא ציפה לשינוי במדיניותה של ארה״ב במזרח-התיכון. הצעד התברר כמקח-טעות : קיסינג׳ר אפילו אמר, שלא לפירסום, שסאדאת התנהג כטיפש בכך שפעל באופן חד-צדדי וששמט מידיו את האפשרות להשתמש בסילוק הסובייטים כקלף-מיקוח.[95] השאלה המתבקשת : מדוע לא הגיבו ניקסון-קיסינג׳ר נוכח איומי המלחמה ? זאת שאלת מפתח, בעלת השלכות תיאורטיות מרחיקות-לכת.

באקדמיות המערביות שוררת התפישה האֶטטיסטית, ולפיה המדינה הלאומית היא היחידה המרכזית של הפעילות הפוליטית. בתוך המדינה אמנם פועלים כוחות מגוונים כגון מפלגות פוליטיות, עסקים, תקשורת, כנסיות וקבוצות חברתיות, המשפיעים לעתים על מדיניותה הפנימית והחיצונית של המדינה – אולם הם אינם יכולים להשליט את

---

[92] *Odell* (1979) pp. 105, 215; *Yergin* (1991) p. 581

[93] *Blair* (1976) pp. 226-8; *Sampson* (1975) pp. 243-8; *Yergin* (1991) pp. 593-7

[94] *Neff* (1988) p. 105

[95] *הרש* (1992) עמ׳ 164.

האינטרסים שלהם באופן מוחלט. רק ב׳רפובליקות בננה׳ או במדינות טוטליטריות, קבוצה חברתית או מעמד שליט יכולים להכתיב מדיניות על פי האינטרסים שלהם. בלימודי היחסים-הבינלאומיים שוררת אחת הגרסאות של תפישה זאת, המכוּנה האסכולה ׳הריאליסטית׳; פרופסור הנרי קיסינג׳ר נמנה על חסידיה. אסכולה זאת טוענת שמדיניות-החוץ של מעצמות כמו ארה״ב שואפת תמיד, ובעיקר בעידן הגרעיני, לשמור על ׳מאזן-כוחות׳ ולמנוע התפרצות ׳משברים׳. הנחת-היסוד של אסכולה זו היא כי העולם המדיני נתון ב׳מצב טבע׳, ההופך אותו לזירת התגוששות בין מדינות החותרות להשיג את מירב ׳הביטחון-הלאומי׳. כדי למתן ׳מצב טבע׳ זה, מתערבות המעצמות הגדולות בסכסוכים אזוריים, וכופות ׳סדר׳ על המתגוששים.

נותרת, כמובן, השאלה: מה הוא בדיוק ׳הביטחון הלאומי׳ שהמדינות חותרות להשיגו? ומי בדיוק מגדיר אותו?

על פי טיעוני האסכולה, ׳ביטחון לאומי׳ מוגדר בהתאם לאינטרסים של המדינה. אינטרסים אלה מוגדרים על ידי קבוצה לא-מוגדרת של בני-אדם; הקבוצה הזאת מופיעה תחת שמות מעורפלים כמו ׳מקבלי החלטות לאומיים׳, ׳קברניטי מדינה׳, ׳מנהיגים׳ וכיוצא-באלה – הנחשבים לבלתי תלויים באינטרסים פרטיקולריים של קבוצות חברתיות הפועלות בתוך המדינה. נמצא אפילו מלומד, סטיבן קרסנר, אשר כתב ספר שמרבים לצטטו, ובו הוא טען כי ניתן להגדיר באופן אובייקטיבי את ׳האינטרס הלאומי׳ של ארה״ב.[96] אינטרס זה נקבע, לדעתו, על ידי הנשיא והפקידים הבכירים בממשל ועל פי שיקולים אוטונומיים. קרסנר טוען כי קיימת לעתים חפיפה בין ׳האינטרס המדיני׳ ובין אינטרסים עסקיים. לעתים, רווחיותם של העסקים מקדמת את עוצמת המדינה; אולם, אם קיים קונפליקט בין האינטרסים – גוברות, ללא ספק, העדיפויות הלאומיות של פקידי המדינה. משום כך, לדעתו, טועים המרקסיסטים בטענתם שהאינטרס הלאומי של ארה״ב מוכתב על ידי קבוצות-ההון ונקבע על פי התנודות במגמות של הצבר ההון. הספר ניסה לאשש את טיעוניו בעזרת ממצאים אמפיריים; אולם בכל מה שנוגע לעסקי הנפט, הוא נכשל קשות.

תאגידי-הנפט הגדולים אולי לא תמיד הכתיבו את הצהרותיהם של פקידי הממשל; אולם כל אימת שמדיניות-החוץ של הפקידים האלה עמדה בניגוד לאינטרסים של תאגידי הנפט – ניצחו, משום-מה, האחרונים. אפילו בעִתות חירום, כמו בזמן מלחמת-העולם השנייה, כש׳הביטחון הלאומי׳ נראה מוכתב לחלוטין על ידי צרכי הממשל, ניצחו האינטרסים של תאגידי-הנפט הגדולים. בשנת 1943 הכריזו הנשיא רוזוולט ושר הפנים הכל-יכול שלו איקיס, שהאינטרס הלאומי של ארה״ב מחייב כי יולאמו העסקים של תאגידי-הנפט האמריקנים בערב-הסעודית; זאת, כדי לאפשר גישה לעתודות הנפט, החיוניות להגנתה של ארה״ב; פקידי הממשל אף הכריזו על רצונם לרכוש את עסקי ׳גולף׳ בכווית; הם תיכננו להקים, בעזרת אותה חברה ממשלתית שתוקם לאחר ההלאמה, בית-זיקוק באתר ראס-תנורה; הם הציעו להיכנס לעסקי צינורות נפט שיונחו בין הים-האדום לבין הים-התיכון, שוב מטעמי ׳ביטחון לאומי׳. תיאבונם של הפקידים גבר ככל שהיקף התוכניות גדל, והם כבר תיכננו עם עמיתיהם, הפקידים הבריטים, להיכנס בשותפות שתחלק את הנפט המזרח-תיכוני בין ממשלות ארה״ב ובריטניה; הם

---

[96] *Krasner* (1978) ch. 1

אפילו חתמו בשנת 1944 על 'הסכם הנפט האנגלו-אמריקני', שהזכיר לא מעט את ההסכם החשאי לחלוקת הנפט בעולם, שנחתם בשנת 1928 בטירת אקנקרי שבסקוטלנד, בין תאגידי-הנפט הגדולים. מהתוכניות הממשלתיות הללו לא נותר מאומה: רוזוולט מת, בלי שזכה לראות ולוּ אף טיפה אחת של נפט בבעלות ממשלתית; שר הפנים הכל-יכול שלו פוטר בבושת פנים, וזכה לסיים את חייו כפרשן בעיתון; 'האינטרס הלאומי' של ארה"ב בערב-הסעודית יוצג היטב על ידי קבוצת 'ערמקו'; היא גם הייתה זו שהקימה את בתי-הזיקוק והניחה את צינורות הנפט. וההסכם האנגלו-אמריקני שנחתם? פשוט, כולם התעלמו ממנו.

גם יותר מאוחר לא היה ברור, מה היא ההגדרה המדויקת של 'הביטחון הלאומי' ומי המגדיר. בשנת 1953 רצה שר המשפטים לתבוע חמישה תאגידי-נפט מובילים בארה"ב, בעוון קנוניה בינלאומית להגבלת הסחר בנפט. אלא שהמועצה לביטחון לאומי הורתה לשר המשפטים לחדול מהתביעה, משום שתביעה זאת "... נחשבת לבעלת עדיפות משנית לעומת השיקולים של האינטרס הלאומי הבטחוני..." (*Yergin*, 1991: p. 421).[97]

בהכללה, ניתן לאמר: אם 'האינטרס הלאומי' של ארה"ב חופף את הצרכים של רוב האזרחים האמריקאים, כפי שקרסנר טוען — הרי ככל שהדבר נוגע למזרח-התיכון, אינטרס זה כולל גישה חופשית למקורות הנפט וכן מחירי נפט נמוכים ויציבים התלויים ביציבות המדינית באזור. הנסיבות ההיסטוריות מראות כי זה היה המצב בעידן 'הזרימה החופשית': הייתה התאמה מסוימת בין האינטרסים של קבוצות-הנפט הגדולות, שכללו נגישות למקורות הנפט ומחירי נפט נמוכים ויציבים, ובין מדיניות-החוץ של ארה"ב שהצהירה על שאיפה ליציבות ולמניעת סכסוכים באזור. אינטרסים אלה גם חפפו את הצרכים של רוב הצרכנים והפירמות במשק האמריקני. ואילו מאז שנות השבעים, בעידן 'הזרימה המוגבלת', השתנו הנסיבות, ומדיניותם של תאגידי-הנפט הגדולים חתרה למחירי נפט גבוהים ולא יציבים.

קרסנר — שהיה עליו לתרץ את 'המדיניות' התמוהה של ניקסון וקיסינג'ר, אשר תמכו בתביעתן של ערב-הסעודית איראן ולוב, להעלאת המחירים — טען כי קיים קשר הפוך בין רמת המחירים ובין יציבותם. לדבריו, קשר הפוך זה מעמיד את 'קובעי המדיניות' בפני הכרעה בין שתי חלופות:[98] "... משק לאומי בעתות שלום, נזקק ליציבות במחירים. אספקה ומחירים לא יציבים עלולים לחולל תנודות במשק ומעצורים במערכת הפוליטית. מכאן, שמנקודת מבט מרקנטליסטית, כלומר מתוך התמקדות בצרכי המשק הלאומי, עדיפה החלופה של מחירים יציבים וגבוהים יותר, מאשר מחירים נמוכים ולא יציבים..." (*Krasner*, 1978: p. 39). במלים אחרות: קרסנר טוען, ש'מקבלי ההחלטות הלאומיים' נאלצו — משיקולים של 'צורכי המשק הלאומי' — להעדיף מדיניות של מחירי נפט גבוהים ויציבים, על פני מדיניות של מחירי נפט נמוכים ומתנודדים.

בחינת הנתונים של מחירי הנפט, בחמישים השנים האחרונות, מראה דווקא יחס ישר בין מחירי הנפט ובין יציבותם. משנות הארבעים ועד סוף שנות הששים, המחיר של חבית

---

97 ראו גם *Blair* (1976) pp. 220-230; *Turner* (1983) pp. 40-47, 152-154

98 *Krasner* (1978) pp. 39-40

נפט גולמי מהמזרח-התיכון היה, בארה״ב, נמוך משני דולר; במרוצת התקופה, נותר המחיר יציב וכמעט ללא תנודות (*שרטוט ו׳4 לעיל*). לעומת זאת, למן שנות השבעים ועד ראשית שנות התשעים, המחירים ׳הריאליים׳ של הנפט עלו פי ארבעה בממוצע; הם התנודדו למעלה ולמטה בעשרות אחוזים, ולעתים אף בטווח של מאות אחוזים.

למעשה, לפי ההיגיון הזה, היה על ממשל ניקסון ׳לבחור׳ בין מדיניות החותרת למחירים נמוכים ויציבים, ובין מדיניות של מחירים גבוהים ובלתי-יציבים; כל זאת בהנחה, שהפקידים אכן היו בעלי יכולת כלשהי לקבוע מדיניות; ובהנחה, שהשיקולים של הממשל הם אכן ׳אוטונומיים׳ ומתבססים על ההיגיון של ׳אינטרס לאומי׳ — כפי שקרסנר מתאר.

לפי כל הסימנים, ׳מקבלי ההחלטות הלאומיים׳ של ממשל ניקסון העדיפו באורח שיטתי את החלופה השנייה. מסתבר, שהבחירה של ניקסון-קיסינג׳ר פעלה אולי למען ׳הביטחון הלאומי׳ של קבוצות מסוימות בארה״ב, אולם היא פעלה **נגד** ׳האינטרס הלאומי׳ של מרבית האמריקאים. משום-מה, מדיניות-החוץ של הממשלים האמריקנים מאז שנות השבעים לא הייתה מנוגדת לאינטרסים של תאגידי-הנפט הגדולים.

ניתן אולי לקבל את הטענה, שעד סוף שנות השישים הייתה מדיניות-החוץ של ארה״ב סובלנית כלפי הלחצים להגדלת מחירי נפט — כדי להשיג מטרות יותר חשובות, כמו ׳בלימת הקומוניזם׳, והשגת יציבות מדינית ואבטחת הגישה אל מקורות הנפט. טענות מסוג זה אינן סבירות, כאשר מתייחסים לשנות השבעים ואילך: מאז מלחמת יוני 1967, מחירים גבוהים של נפט לא היו יכולים לשמש אמצעי להשגת מחירים יציבים; הם לא היוו תשלום הכרחי לשם השגת יציבות מדינית באזור, ובוודאי שהם לא הועילו לחוסנו של כלל המשק האמריקני. יתר על כן: העליות במחירי הנפט, והתנודות החריפות בהם לוו במשברים ובאי יציבות מדינית באזור.[99]

הבה נניח לרגע שהממשל האמריקני טעה, כמו קרסנר, וסבר שמחירים גבוהים של נפט מחזקים את היציבות במזרח-התיכון; עדיין נותרה הבעיה השנייה: על פי האסכולה ׳הריאליסטית׳ — יש לצפות שארה״ב תחתור לשמור על היציבות באזור, ותנסה למנוע ׳משבר׳ שעלול להסלים עד כדי עימות עם בריה״מ. לקיסינג׳ר לא חסרו הוכחות, ממקור ראשון, על המשבר הצפוי: ברז׳נייב, שהתארח ביוני 1973 אצל ניקסון, כהכנה לוועידת פסגה בין המעצמות, טרח להתריע באוזניו במשך שעות מספר, כי המזרח-התיכון עומד בפני התפוצצות וכי עומדת לפרוץ מלחמה.[100] מוזר הדבר ככל שיישמע, אבל ניקסון, קיסינג׳ר ופקידים במשרד החוץ לא הראו סימנים, כי יש ברצונם למנוע את המשבר.

קיימים כמה הסברים ׳ריאליסטיים׳ לאדישות הזאת. הסבר אחד הוא, שהממשל תמך בישראל, ולא ראה צורך דחוף לשנות את הקיפאון שהשתרר במזרח-התיכון; מה עוד

---

[99] דניאל ירג׳ין, המצדד בתפישה ׳הריאליסטית׳, טוען שבין 1974 לבין 1981, הממשלים האמריקניים התנגדו למעשה להעלאת מחירי הנפט. הוא מגיע למסקנה זאת, מתוך עיון ביותר מאלף מברקים ומסמכים של משרד החוץ האמריקני, אותם הצליח להשיג מכוח החוק לחופש המידע. מצד שני, באותו עמוד ממש, הוא מצטט את קיסינג׳ר, המסביר את התנגדותו להורדת מחירי הנפט, בעת היותו שר החוץ בממשל פורד: ״... איראן וערב-הסעודית עשויות לחוש בסכנה ליציבותן הפוליטית... וזהו מחיר כבד, אפילו בתמורה להורדה מיידית של מחירי הנפט...״ (*Yergin*, 1991: p. 643).

[100] *Yergin* (1991) p. 597

שסאדאת עשה צעד בלתי ׳ריאליסטי׳, וסילק את הסובייטים ממצרים. מאזן הכוחות נטה לטובת ישראל, ולא היה מקום לדאגה.[101] אם הממשל תמך בישראל – עדיין נותרת בעינה השאלה, מדוע לא טרח קיסינג׳ר להזהירה מפני הצפוי.

הסבר אחר הינו הפוך מהראשון: גופים שונים בממשל היו בטוחים שישראל נהנית מיתרון צבאי ניכר; ולכן, כדי להניע את ממשלתה הסרבנית ליזום ויתורים, היה חשוב למנוע ממנה ניצחון מוחץ בנוסח יוני 1967. כך יתאפשר למדינות הערביות, לזכות במעט טריטוריה ולהחזיר לעצמן משהו מן הכבוד העצמי שלהן. מטרתו של קיסינג׳ר הייתה, לפי הסבר זה "... להניח לישראלים לנצח, אבל לאחר שיקיזו דם..." (*הרש*, 1992: עמ׳ 168). ניצחון מהיר של הישראלים היה עלול להוביל להתמוטטות המשטרים המלוכניים, ולאובדן הנכסים האמריקניים שנותרו באזור.[102]

כך או אחרת – הישראלים הופתעו מפריצת המלחמה; וקיסינג׳ר נאלץ לספק להם נשק, בדחיפות, לאחר שהממשלה הישראלית איימה לפתוח בהתקפה גרעינית.[103] וכך, לאחר שהמלחמה העניקה למדינות ערב הישגים משמעותיים, נתגלגלה לידיו של קיסינג׳ר הזדמנות להגיע להסדר במזרח-התיכון.

המלחמה הוכיחה כי הסכסוך עלול להתפתח למשבר עולמי, המסכן את המעצמות ומערער את משקי המערב. אבל, שוב, לא נראה כי הממשל האמריקני שש לנצל את ההזדמנות לפתרון הסכסוך. קיסינג׳ר השתמש באיומים ובפיתויים ותימרן את הצדדים הלוחמים אל עבר חתימה על ׳הסדרי-ביניים׳. היו אלה הסכמים ארעיים של הפסקת-אש – אשר יותר משהובילו ליציבות, הבטיחו התפרצות של משברים נוספים. כאשר ביולי 1975 ניסה יצחק רבין, אז ראש-הממשלה, ליזום מהלך חדש שיוביל אל הסדר יותר יציב באמצעות ועידת-שלום בז׳נבה – הנשיא פורד, אשר ירש את ניקסון, מיהר לזמן את השגריר הישראלי בוושינגטון, ולאיים עליו בהפסקת הסיוע האמריקני.[104]

נראה כי שמירת המתח באזור הייתה המשימה הדחופה ביותר של ׳האינטרס הלאומי׳ האמריקני. קיסינג׳ר, הופיע כעבור שנה בכינוס של הקונגרס היהודי-אמריקני, והסביר את הסיבה: אמנם בכמה מדינות במזרח-התיכון קיימת נטייה ליישוב הסכסוך הישראלי-ערבי, הנמשך זה כמה דורות – אולם השלום באזור אינו תלוי ברצונן של המדינות הלוחמות, אלא בהסכמה שתיווצר בין ארה״ב ובין בריה״מ על חלוקת ההשפעה ביניהן בעולם.[105]

בסיכומו של דבר, מאז סוף שנות השישים, מדיניותו של הממשל האמריקני חתרה באופן עקבי גם נגד מחירי נפט נמוכים וגם נגד יציבות במזרח-התיכון. כתוצאה מכך, מלחמת 1973 הובילה לעלייה תלולה במחירי הנפט – ולעלייה תלולה לא פחות של משלוחי הנשק, מצד האמריקנים והסובייטים. שתי המעצמות עשו מאמצים ניכרים

---

[101] *ספרן* (1979) ע״ע 414, 422

[102] *ספרן*, שם: עמ׳ 427

[103] *ספרן*, שם: עמ׳ 431; *הרש* (1991), פרק 17

[104] *New York Times*, 3.7.75

[105] *מאיר* (1976) עמ׳ 157

לייצב את 'מאזן-הכוחות' באזור, באמצעות הגברת משלוחי הנשק. קואליציית הנפט והנשק יצאה מנצחת מהמשבר. קיסינג'ר השיג קליינטית חדשה לנשק אמריקני: מצרים. הוא גם דאג לכך, שמימון מכירות הנשק למצרים ייעשה על ידי ערב-הסעודית. על פי דיווחי העיתונות, השגרירים במדינות המפרץ הערבי-פרסי נראו עסוקים יותר מתמיד בהסברת היתרונות של הנשק האמריקני.[106] מכירת הנשק, לכל הצדדים הלוחמים, לוותה בשפה 'הריאליסטית' של הדיפלומטיה האמריקנית. לפי הצהרות הנשיא, שר ההגנה ושר החוץ, היוו משלוחי הנשק ערובה להשכנת שלום באזור. גנראל פיש ממשרד ההגנה אמר ל'ניו-יורק טיימס' (18.7.75): "... אי אספקת נשק למצרים, תפר את האיזון השברירי עד סכנה של השלום במזרח-התיכון..." (מצוטט אצל *פרנקל*, 1991: עמ' 78). דובר הנשיא אמר ל'ניו-יורק טיימס' (25.9.75), בפשטות, כי "... משלוחי נשק למדינות המזרח-התיכון הם חלק ממאמצי השלום של ארה"ב..." (*פרנקל*, שם). וכך, ככל שארה"ב ובריה"מ שקדו על היציבות, כן הלכה והתערערה היציבות באזור.

ממשל קרטר, שהחליף את ממשלו של פורד, הפך שוב את כיווני היעדים של 'הביטחון הלאומי'. 'דוקטרינת קרטר' טענה כי אין עוד לסמוך על הכוחות המקומיים של בעלות-הברית; אלא יש לחזור לשיטה הישנה המבוססת על מעורבות ישירה של הצבא האמריקני בסכסוכים המקומיים, בטרם יהפכו לקונפליקט בין המעצמות. לפתע הסתבר כי 'תאומי העמודים', ערב-הסעודית ואיראן, אינם יכולים להגן על האינטרסים של ארה"ב. קרטר ויועצו לביטחון לאומי בז'זינסקי החליטו להקים 'כוח משולב לפריסה מהירה', שיועד לעמוד מול המעורבות הסובייטית בקרן אפריקה ובתימן.[107] ההתערבות הישירה של כוח זה נראתה דחופה, לאחר נפילת השאח באיראן; ועוד יותר, לאחר הפלישה הסובייטית אל אפגניסטן. שדות הנפט בערב-הסעודית ובנסיכויות המפרץ נראו, בעיני הבית הלבן, חשופים יותר מתמיד להתקפות ולפעולות טרור.

קרטר ניסה להציג תדמית חדשה ודמוקרטית, שתחליף את 'הריאל-פוליטיק' הצינית של קודמיו הרפובליקנים: הוא חתר לצימצום מרוץ-החימוש בין המעצמות; הוא פעל במרץ לקידום השלום במזרח-התיכון, תוך הכרה בזכויותיהם של הפלסטינים להגדרה עצמית; הוא נלחם למען קידום הדמוקרטיה ברחבי העולם הפריפריאלי, תוך איום בהפסקת הסיוע לממשלים שאינם מכבדים זכויות אזרחיות.

תוצאות פעילותו לא היו מעודדות ביותר; למעשה, הן היו הפוכות מכוונותיו. למרות כוונותיו להגביל את מרוץ-החימוש – קרטר היה הנשיא הראשון, מאז ג'ונסון, שהעלה את תקציב ההגנה של ארה"ב אשר היה בשפל מזה עשור. בשנה הראשונה לנשיאותו דחה קרטר כשש-מאות בקשות לסיוע צבאי ולמכירת נשק בסכום של כמיליארד דולר, שהופנו אליו מתשעים-ושתיים מדינות.[108] למרות זאת, ייצוא הנשק מארה"ב המשיך לגדול; הוא הופנה בעיקר אל עבר המזרח-התיכון. הדבר נבע, באופן פרדוקסלי, מדבקותו של הנשיא ביישוב סכסוכים. לדוגמא, בעקבות הסכם 'קיימפ-דייויד', שבו הוא כפה על מצרים וישראל חתימה על הסדר שלום – הוא נאלץ לפצות את שני הצדדים, באמצעות סיוע צבאי. ישראל קיבלה סכום בן 2.2 מיליארד דולר, פיצוי על

---

[106] *פרנקל* (1991) עמ' 76
[107] גולד (1993) ע"ע 45-52
[108] *Ferrari et al*. (1987) p. 25

הנסיגה מסיני ועל הקמת שדות תעופה חדשים במקום אלה שאבדו לה בחצי-האי; וכן קיבלה חמישה-עשר מטוסי F-15 ושבעים-וחמישה מטוסי F-16 בשווי של 1.9 מיליארד דולר. בתמורה, הורשתה מצרים לרכוש חמישים מטוסי F-5 בשווי של 400 מיליון דולר. סיירוס ואנס שר החוץ נימק את החלטת הממשל למכור מטוסים למצרים, בכך שיש צורך להעניק לה את הביטחון הדרוש כדי שתוכל להתמיד במשא ומתן עם ישראל. באותה הזדמנות מכר קרטר לערב-הסעודית 60 מטוסי F-15 בסכום של 2.5 מיליארד דולר. כדי להתגבר על התנגדות הקונגרס לעסקה עם ערב-הסעודית, הדגיש קרטר שמדובר בחבילת אחת של סיוע שאין לפרקה; אם ידחה הקונגרס חלקים מהעסקה, תבוטל העסקה כולה. שר החוץ נימק את מכירת הנשק לערב-הסעודית בחשיבות שהממשל מייחס למדינה זאת, בקידום מגמת המתינות באזור.[109] אין להתפלא כי ואנס התמנה, לאחר פרישתו ממשרד החוץ, למנהל ב׳ג׳נראל-דיינמיקס׳.

במדיניות השלום של קרטר לא היה חידוש גדול בהשוואה למדיניות ׳היציבות׳ של קודמיו: עוד בזמנו של פורד, התחיל הנוהג של נסיגה ישראלית משטחים כבושים תמורת נשק לכל הצדדים; אולם בזמנו של קרטר הפך העניין לאמנות דיפלומטית, המבססת את קידום השלום בעזרת קידום מכירות נשק.

במדיניותו של קרטר היה חלק פחות נעים, שנגע ב׳זכויות האזרח׳. כאן נאלץ קרטר לנהל ׳ריאל-פוליטיק׳ לוליינית. החתירה ל׳מאזן-כוחות׳ ולהשכנת שלום בעולם הובילה את קרטר לאשר סיוע צבאי לדיקטטורות אכזריות, כמו ה׳חמר-רוז׳׳ בקמבודיה וכמו פרדיננד מרקוס השליט המושחת בפיליפינים – ולהעניק תמיכה צבאית לבתי המלוכה של ערב-הסעודית, ירדן ואיראן, אשר לא הקפידו במיוחד על ׳זכויות האזרח׳ של נתיניהם. קרטר הפסיק את הסיוע הצבאי לאנסטאסיו סומוזה, הדיקטטור הנצחי של ניקרגואה; הוא עצר את הסיוע לגנראל קג׳ל גרסייה, שערך מרחץ-דמים בנתיני גואטמלה. מצד שני, הוא העלים עין מהסיוע הצבאי שהעניקה ישראל, בעידוד משרד ההגנה האמריקני, לניקרגואה, גואטמלה, פרגוואי, בוליביה, פנמה, אל-סלבדור ועוד מיני דיקטטורות צבאיות, שעסקו ברצח המוני של איכרים אינדיאנים ושל בני-אדם שנחשדו ב׳שמאלנות׳.[110]

משרד הביטחון הישראלי גם דאג לשלוח ׳יועצים צבאיים׳, שאימנו את ׳חוליות המוות׳ אשר זרעו הרס וטרור באוכלוסייה הכפרית של מדינות אלה. קרטר עצם עיניו נוכח הסיוע שנתנו הישראלים, בברכת משרד ההגנה האמריקני, לדרום-אפריקה – אשר הממשל האמריקני הקפיד לקיים את החרם שהוא יזם נגדה. הממשלה הישראלית, הצבא הישראלי ותאגידי הנשק בישראל עסקו במשך שנים בטיפוח הקשרים הצבאיים עם דרום-אפריקה; אולם דווקא בתקופת קרטר, קשרים אלה היו בשיאם. הישראלים סייעו לצבא הדרום-אפריקני להצטייד בנשק אמריקני מתוחכם, ולפלוש אל אנגולה ואל מוזמביק; הם סייעו למשטרה הדרום-אפריקנית לדכא את התנועות שנלחמו באפרטהייד. כפי שטען שמעון פרס: ״... תפקידה העיקרי של ישראל בשותפות היה

---

[109] *גזית* (1983) עמ׳ 66

[110] *Beit Hallahmi* (1987)

כמתווכת. היו מדינות כמו דרום-אפריקה, שארה״ב רצתה לעזור להן. במקרים כגון אלה היה נוח מאוד לתת את הסיוע דרך ישראל, או לעודד את ישראל להגביר את הייצוא שלה למדינות הללו...״ (*גולן*, 1982: ע״ע 125-126). קרטר, אשר פעל לצימצום תפוצת הנשק הגרעיני בעולם, הקפיד להתעלם מהתוכניות לפיתוח נשק גרעיני, המשותפות לישראל ולדרום-אפריקה; ובעיקר שקד להסתיר את הניסוי האטומי המפורסם, שערכו ישראל ודרום-אפריקה באוקיינוס ההודי.[111]

ג. *המהפכה האיראנית ומלחמת עירק–איראן 1980-1988*

ממשלו של קרטר עודד עסקות נשק, אולם הוא גם לחץ להקפיא את מחירי הנפט. ואכן, בשנים 1974-1978 הועלו מחירי הנפט פעמיים בלבד. קרטר עשה עסקת חליפין עם השאח: שליט איראן לא יעלה את מחיר הנפט, ונשיא ארה״ב יתעלם מדיכוי זכויות האזרח במשטרו וימשיך להזרים נשק לצבאו. אבל הנשק האמריקני לא הועיל למשטרו של השאח; לא הועילה לו גם המשטרה החשאית שדיכאה את אזרחי איראן. בסופו של דבר הופל השאח על ידי כהן-דת אלמוני בשם חומייני, שהטיף כל חייו לגירוש האמריקנים מן הארץ.

מלכתחילה, היו יחסים מתוחים בין ממשלו של קרטר ובין המשטר של חומייני. הממשל האמריקני ניסה לטעון בתחילה, שהמהפכנים מקבלים השראה מבריה״מ; אולם עד-מהרה התברר שמדובר במשטר מסוג חדש, שאינו נוטה לעבר אף אחד מהגושים. קרטר לא התכוון לוותר בקלות על שדות הנפט באיראן, אשר שבתו מתפוקתם עם הנטישה המבוהלת של תאגידי הנפט לאחר המהפכה. היחסים בין ארה״ב ואיראן הידרדרו, ככל שעלו מחירי הנפט והתורים התארכו ליד תחנות-הדלק. העימות הגיע לשיאו כשקרטר הסכים, לאחר לבטים רבים, להעניק מקלט פוליטי לשאח ולבני משפחתו. בעיני הממשל האיראני, התפרש הדבר כמזימה אמריקנית לחולל הפיכת-נגד, בדומה להפיכה של 1953, שתחזיר את השאח המודח לאיראן. המשבר הגיע, כאשר מפגינים השתלטו על השגרירות האמריקנית בטהרן, תפסו את אנשי הסגל ששהו בה והחזיקו בהם כבני-ערובה.

לעיתונאי אנתוני סמפסון הייתה גירסה אחרת להשתלשלות המאורעות, שהובילו את שתי המדינות עד לסף עימות צבאי.[112] על פי גרסתו, לווה השאח בשנים 1976-1978 סכום של 3.8 מיליארד דולר למימון ייבוא הנשק מארה״ב. ערב המהפכה החזיקה קבוצת בנקים, שבראשה עמד בנק ׳צ׳ייס-מנהטן׳, בשטרי חוב של איראן בסך 500 מיליון דולר. כנגד זה, היו מופקדים 433 מיליון דולר לזכותה של איראן בסניף לונדון של ׳צ׳ייס-מנהטן׳. הכסף הופקד על ידי השאח, שהיה בעל קשרים טובים עם הרוקפלרים – אשר חלק מהנפט שהופק באיראן היה בשליטתם, באמצעות אחזקותיהם בקבוצות-הנפט המובילות. הרוקפלרים חששו, שמא המשטר החדש ימשוך כספים אלה; מאחר שלא הייתה להם סמכות להמשיך ולהחזיק בפקדונות, הם חיפשו עילה כלשהי כדי להקפיאם. העילה נמצאה, כשהגיע משבר בני הערובה. לדעתו של סמפסון, רוקפלר וידידיו בממשל לא היו צד פסיבי במשבר. דויד רוקפלר, ידידו של קרטר,

---

[111] *הרש* (1992) פרקים 19-20

[112] *Sampson* (1981) ch. 17

והנרי קיסינג׳ר, שר החוץ הקודם – ובאותו זמן, יועץ מיוחד של ׳צ׳ייס-מנהטן׳ – נפגשו כמה פעמים עם קרטר, במטרה לשכנעו כי יעניק מקלט לשאח. הם ידעו, טוען סמפסון, כי צעד זה ייחשב בעיני המשטר באיראן כהתגרות מכוונת. קיסינג׳ר טען באוזני סמפסון, כי אין משהו יוצא-דופן בעובדה ש׳כמה אזרחים פרטיים׳ מביעים באוזני הנשיא את דעתם על המדיניות שעליו לנקוט.

המדיניות הזאת, מכל-מקום, הרגיזה את הממשל בטהרן; הוא איים למשוך את פקדונותיו מהבנקים האמריקניים. קרטר הגיב במהירות – ובתירוץ של הגנה על ׳האינטרס-הלאומי׳, הטיל אמברגו על הנפט מאיראן והקפיא את הנכסים האיראניים בארה״ב. זה הוביל להחרפה נוספת של הסכסוך. קרטר תירץ את הצעד הדרסטי הזה כאמצעי שיועד למנוע זעזוע, שהיה נגרם למערכת הבנקאית של ארה״ב – לו היה מניח לממשל איראן לממש את איומו, ולמשוך את פקדונותיו. התירוץ נשמע מפוקפק מאוד: אף אחד לא הבין כיצד פקדונות, בסכום של כשמונה מיליארד דולר, יכולים לגרום ׳זעזוע׳ במערכת ענקית כזאת – מה גם, שהפקדונות של השאח ברובם הוחזקו בסניפים ובשלוחות בלונדון ולא בצפון-אמריקה.

מנגד, היה ברור דבר אחר: פקדונות השאח בסניפי ׳צ׳ייס-מנהטן׳ ו׳סיטיבנק׳ בלונדון, בבעלות הרוקפלרים, יוקפאו וישמשו כערובה לחובות איראן לבנקים אלה. ׳העוקץ׳ בסיפור היה התחוללותו של ׳משבר נפט׳ השני. כמו המשבר של 1973, הסיבה לא נבעה מ׳מחסור׳ כלשהו בנפט. למעשה, בית-המלוכה הסעודי – שהיה אויבו של המשטר השיעי באיראן (שני המשטרים טוענים לבלעדיות על ירושת מוחמד, מייסד האיסלם) – דאג להשלים את התפוקה, וכך גם עשו רוב חברות ׳אופ״ק׳ האחרות. אבל הייתה בהלת מחסור, ואותה ניצלו תאגידי הנפט כדי לצבור מלאים ולעלות מחירים.

כשהתחילה המהפכה ושדות הנפט באיראן שבתו, המחירים עלו עד לרמה של 34 דולר לחבית; כשהגיע משבר בני-הערובה – הגיעו המחירים, בכמה מקרים, אף לרמה של 50 דולר לחבית. הייתה זו שנה מצוינת לעסקי קואליציית הנפט והנשק. הרווחים הנקיים של קבוצות הנפט הגדולות עלו בשיעור של 120%; במקביל עלו ההכנסות של מדינות ׳אופ״ק׳, שאיפשרו להן לממן עסקות נשק חדשות. ואלה לא איחרו לבוא: אווירת הפחד מפני המהפכה השיעית של איראן; הנסיונות להפיל את בית המלוכה הסעודי; הפלישה של בריה״מ לאפגניסטן; הניסיון הצבאי הכושל של קרטר, לחילוץ בני-הערובה – כל אלה גרמו לקפיצה משמעותית בתקציבי הביטחון, ובייבוא הנשק למזרח-התיכון. יש לציין שבשנת 1979, שהייתה שנת שיא במחירי הנפט, התפוקה הכללית של הנפט במדינות ׳אופ״ק׳ הייתה 31 מיליון חביות ליום; כלומר, כשלושה מיליון חביות **יותר** מרמת התפוקה בשנת 1978, השנה שלפני הפסקת ייצוא הנפט מאיראן. תאגידי הנפט אגרו את העודפים, בתקווה לבצע מחטפים נוספים בעתיד.

ההזדמנות למחטפים אלה הגיעה בספטמבר 1980, כאשר עירק פלשה לאיראן. עילת הסכסוך הייתה הריבונות על שאט אל-ערב, אזור נפט איראני שעירק חמדה זה שנים. מטוסים עירקיים הפציצו את עבדאן והעלו באש את מְתקני הזיקוק. בתגובה, הפציצו מטוסים איראניים בארות ומתקני נפט בעירק. ייצוא הנפט מעירק ומאיראן נעצר כמעט כליל, ותפוקת הנפט בעולם ירדה בכעשירית. מחירי הנפט עלו שוב עד לרמה של 42

דולר לחבית; עימם עלו הרווחים של תאגידי-הנפט הגדולים. שש קבוצות הנפט המובילות הרוויחו יחד 22 מיליארד דולר, שיא שלא הצליחו להשיג למן תחילת המאה העשרים ועד למלחמת-המפרץ.

סדאם חוסיין, הדיקטטור הצבאי של עירק, סבר שנקרתה לפניו הזדמנות להרחיב את ריבונותו במפרץ הפרסי; הוא קיווה להפוך את נחלתו למדינה המרכזית במזרח-התיכון, החולשת על אחד הצמתים האסטרטגיים החשובים בעולם. הוא חשב, שאיראן המבודדת — המסוכסכת עם המעצמות, ועם צבאה שהתפרק לאחר המהפכה — לא תחזיק מעמד יותר מאשר שמונה ימים. התברר, שהוא טעה: המלחמה ארכה לא פחות משמונה שנים.

עד כאן ההסבר 'הריאליסטי' המקובל למלחמת איראן-עירק. קיים גם הסבר אחר: קרטר, שנמצא בשנה האחרונה לנשיאותו, ניסה נואשות להשיג את שיחרור בני הערובה האמריקאים. הוא סבר שבכך הוא יזכה מחדש בבחירות לנשיאות. הצבא האיראני, שהתבסס על ציוד אמריקני, נותר ללא תחמושת וחלפים — בעקבות ניתוק היחסים עם ארה"ב. קרטר העריך שפלישה עירקית תשכנע את האיראנים לשחרר את בני-הערובה, בתמורה לאספקה צבאית מארה"ב. כך מצא עצמו סדאם חוסיין מחוזר על ידי ארה"ב ונתמך על ידי מדינות, אשר לא מכבר נחשבו לאויבותיו: מדינות שמרניות כמו ירדן, כוויית וערב-הסעודית — שהיו עוינות כלפי משטר הבעת' האנטי-מלוכני — עודדו אותו, לפתוח במלחמה נגד המשטר השיעי באיראן. כחודש לפני הפלישה לאיראן יצא סדאם חוסיין לריאד, וקיבל התחייבות לתמיכה כספית מאת חאלד מלך ערב-הסעודית. וושינגטון נתנה גיבוי לצעד זה, אשר אף זכה לעידוד נלהב מבז'זינסקי היועץ לביטחון לאומי. קרטר לא הסתפק במתן עידוד לפלישה; הוא גם דאג לספק סיוע מודיעיני לצבא העירקי.[113] באופן רשמי, קרטר גינה את הפלישה העירקית; ובמקביל, הציע בחשאי לאיראן סיוע צבאי בתמורה לבני-הערובה.

מי שטירפד את תוכניתו היה מתחרהו בבחירות, רונלד רייגן. זו, מכל-מקום, גרסתו של גרי סיק, שהיה באותה עת סגנו של בז'זינסקי לענייני איראן: אנשים ממטה-הבחירות של רייגן ניהלו מגעים חשאיים עם אנשי חומייני — במקביל למגעים של קרטר — כדי למנוע את שחרורם של בני הערובה לפני מועד הבחירות בארה"ב. במגעים אלה השתתפו וויליאם קייסי, מנהל מטה-הבחירות של רייגן, אשר לאחר הניצחון בבחירות מונה למנהל 'סי.איי.אי', וג'ורג' בוש, אז מועמד לסגן הנשיא וקודם-לכן מנהל 'סי.איי.אי'. אנשי רייגן הבטיחו לאיראנים שאם רייגן יבחר לנשיא, הוא יפשיר את הפקדונות המוקפאים של איראן ויספק נשק לצבא האיראני.[114]

לא רק רייגן טירפד את תוכניותיו של קרטר לזכות בבחירות. גם ממשלת בגין — שלא אהדה את נסיונותיו של קרטר, לכפות עליה הכרה בזכויות המדיניות של הפלסטינים — מכרה לאיראן בחשאי נשק, שאותו קיבלה במסגרת הסיוע האמריקני. האיראנים עמדו בהסכם עם רייגן — ומייד לאחר שנבחר לנשיא, הם הודיעו על הסכמתם לשחרר את בני-הערובה. 'צ'ייס-מנהטן' הפשיר את הפקדונות, ואלה סייעו לממן את המשך המלחמה.

---

[113] *קוקברן* (1992) עמ' 298

[114] *Sick* (1991); *New York Times*, 15.4.91

בתקופת רייגן, קואליציית הנפט והנשק הגיעה לשיא כוחה. קשה לאמר, שרייגן ושריו היו נציגיה של הקואליציה. יותר נכון לאמר, שהקואליציה שלטה ישירות בארה״ב. ג׳ורג׳ בוש, סגן הנשיא, היה מיליונר מעסקי הנפט בטקסאס. הוא היה שגריר ארה״ב בסין בתקופת ניקסון, ומנהל ׳סי.איי.אי׳ בתקופת פורד. התבססותו במפלגה הרפובליקנית נשענה על קשריו ההדוקים עם הימין הקיצוני ועם קבוצות נאו-נאציות שבמפלגה. אלכסנדר הייג היה שר החוץ הראשון בממשל רייגן. קודם-לכן היה חבר במועצת-המנהלים של ׳צ׳ייס-מנהטן׳ ומנהל כללי של ׳יונייטד-טכנולוגיס׳, אחד מתאגידי-הנשק המובילים. הייג שירת בממשל ניקסון כעוזרו של קיסינג׳ר וכראש המטה של הבית הלבן. לאחר שהתפטר מממשל רייגן, הוא חזר ל׳יונייטד-טכנולוג׳יס׳ כיועץ מיוחד; בעזרת קשריו הטובים עם ראשי משרד הביטחון בישראל, הצליח לשכנעם כי במטוס ׳הלביא׳ יורכבו מנועים של ׳יונייטד-טכנולוג׳יס׳ — חרף התנגדותו של חיל-האוויר הישראלי, שהעדיף את המנוע של ׳ג׳נראל-אלקטריק׳.[115] דונאלד ריגן מונה לשר האוצר. קודם-לכן היה אחד הבעלים ויו״ר של ׳מריל-לינץ׳׳, פירמת הברוקרים המובילה בשוק ההון האמריקני. בדומה ל׳צ׳ייס-מנהטן׳ ול׳יונייטד-טכנולוג׳יס׳, ל׳מריל-לינץ׳׳ היו קשרים חמים עם המזרח-התיכון. חברת-הבת שלה, ׳וויט-וולד׳, ניהלה למעשה את משרד האוצר של ערב-הסעודית; יותר נכון, היא ניהלה את הנכסים של בית-המלוכה הסעודי שהגיעו לסך של 100 מיליארד דולר. החברה ניהלה את תיקי ההשקעות של הפטרו-דולרים, שהגיעו בממוצע לסך של 450 מיליון דולר ליום. את ׳וויט-וולד׳ ניהל מלפורד, שמצא את מקומו בממשל רייגן, כתת-שר החוץ.[116] פול וולקר ואלן גרינספאן, שכיהנו בזה אחר זה כיו״ר ה׳פדראל ריזרב׳, היו קשורים לעסקי נפט: וולקר ניהל לפני-כן פירמות בקבוצת רוקפלר; גרינספאן היה דירקטור, הן ב׳מוביל-אויל׳ והן בקבוצת ׳ג׳.פי. מורגן׳.

במוקד קשרי-הגומלין של קואליציית הנפט והנשק, היו המינויים של מנהלי ׳בכטל׳ לממשל. ׳בכטל׳ היא קבוצה המשלבת אינטרסים של נפט ונשק: לתאגידי הנפט בנתה הקבוצה מסופים ובתי-זיקוק, הניחה בעבורם צינורות נפט וגז, והקימה בתי-מגורים לעובדיהם; לתאגידי-הנשק בנתה שדות-תעופה, ביצורים, מחנות ומחסנים; ולממשל האמריקני הקימה נמלים, אוטוסטרדות, רכבות-תחתיות, מקלטים וכורים אטומיים.

׳בכטל׳ היא חברה פרטית, שמניותיה אינן נסחרות בבורסה. בשנות השמונים, כארבעים אחוז מהמניות היו מוחזקות בידי משפחת בכטל; השאר היו בידי מנהלים בכירים, שאינם רשאים להורישן או למכור אותן. כחברה פרטית, אין היא חייבת בפירסום דו״חות לציבור; אולם גם מעבר לכך — בעליה של ׳בכטל׳ הקפידו מאז תחילת דרכם לשמור על חשאיות בעסקיהם: ״... אין לנו שום סיבה שהציבור ישמע מאתנו. איננו מוכרים מאומה לציבור...״ אמר סטיב בכטל, בנו של מייסד החברה (*McCartney*,

---

[115] אין זה אומר שחיל-האוויר הישראלי העדיף מנוע יותר טוב. פשוט, ל׳ג׳נראל-אלקטריק׳ היו ׳ידידים׳ לא פחות חזקים בישראל. כספי השוחד, ש׳ג׳נראל-אלקטריק׳ העביר לידי תת-אלוף רמי דותן, הספיקו כדי שחיל-האוויר יעדיף לצייד את מטוסי F-16 במנועים של ׳ג׳נראל-אלקטריק׳.

[116] *Business Week* 22.7.85

13 .p :1989). סודיות זאת הייתה הכרחית לפעילותה העיקרית של הקבוצה: קשרים עמוקים ומסועפים בפוליטיקה האמריקנית, למן העשור השלישי של המאה העשרים.

קשרים אלה נוצרו והתחזקו ב׳מועדון הבוהמי׳ בסן-פרנציסקו; זהו מועדון אקסקלוסיבי של גברים לבנים מהאליטה התאגידית–פוליטית של ארה״ב. שם מעוצבת מדיניות-החוץ האמריקנית; שם נקבעים המועמדים לנשיאות מטעם המפלגה הרפובליקנית, והמינויים הבכירים בזרועות הממשל. שם, למעשה, התמנו הנשיאים הובר ואייזנהאור. בשנת 1967 הוסכם במועדון כי רייגן יוותר על מועמדותו לנשיאות לטובת ניקסון; יותר מאוחר הוסכם שם, כי בוש יוותר על מועמדותו לטובת רייגן.

משפחת בכטל עמדה מאחורי המינויים של הובר, אייזנהאור ורייגן; היא העניקה סכומים כבדים למסעות-הבחירות שלהם. באופן טבעי, היא זכתה לתשואה גבוהה על השקעותיה בהם. ל׳בכטל׳ היו קשרים עסקיים עם לפחות שלושה ממנהלי ׳סי.איי.אי׳: קייסי, הלמס ומק׳קון. האחרון היה שותף למשפחת בכטל, בפרוייקטים שונים של הצי במלחמת-העולם השנייה; על פי ממצאי ועדת-החקירה של הסנאט האמריקני, הסתבר שסטיב בכטל וג׳ון מק׳קון השקיעו סכום של 400 אלף דולר ב׳מאמץ המלחמתי׳ ותוך כשנתיים הרוויחו לפחות 100 מיליון דולר.[117] אחד מיועציה החשובים של ׳בכטל׳ היה וויליאם סיימון, שר אוצר בממשל פורד. התמחותו במיחזור הפטרו-דולרים בתקופת קיסינג׳ר, סייעה לו להתמנות כיו״ר פירמת-השקעות של סולימן אוליאן, אחד השותפים של ׳בכטל׳ בערב-הסעודית. פיטר פלאניגן, יועצו הפוליטי של ניקסון, הפך לשותף בכיר ב׳דילון-רד׳, פירמת השקעות של ׳בכטל׳ בניו-יורק. ׳בכטל׳ קיימה יחסי ידידות עמוקים עם האחים דאלס: פוסטר שכיהן כשר החוץ, ואלן שהיה מנהל ה׳סי.איי.אי׳ בזמנו של אייזנהאור. היא השפיעה על מדיניות ׳הוועדה לאנרגיה אטומית׳, וזכתה לבנות חלק נכבד מהכורים האטומיים בארה״ב. בתמורה, מונה רוברט הולינגסוורת׳ לאחר פרישתו מתפקיד המנהל-הכללי של ׳הוועדה לאנרגיה אטומית׳, למנהל שרותי כוח-אדם ב׳בכטל׳. היא השפיעה על מדיניות הבנק הפדרלי לייצוא ולייבוא, שהעניק לה הלוואות בתנאים מועדפים. יו״ר הבנק היה וויליאם קייסי, ידיד המשפחה וחבר ב׳מועדון הבוהמי׳.

בזירה הבינלאומית פעלה ׳בכטל׳ כזרוע לא-רשמית של ה׳סי.איי.אי׳. חלק מעובדי ה׳סי.איי.אי׳ במזרח-התיכון היו רשומים כעובדיה, והיא שילמה את שכרם. עד שנות החמישים התרכזו עסקיה של ׳בכטל׳ בארה״ב ובאמריקה הלטינית. לאחר מלחמת-העולם השנייה היא חדרה למזרח-התיכון יחד עם קבוצות הנפט האמריקניות; שם עסקה בעיקר בפרוייקטים של פיתוח ותשתית עבור ׳ערמקו׳. את דרכה באזור היא פילסה באמצעות שוחד ושלמונים. עסקת השוחד הידועה ביותר שלה במזרח-התיכון הייתה בערב-הסעודית; היא שילמה 200 מיליון דולר לפקידי הארמון, כדי להשיג חוזה בסך 3.4 מיליארד דולר לבניית שדה-תעופה חדש בריאד. פעולה אחרת, פחות ידועה, הייתה השתתפותה במימון ההפיכה הצבאית של הקולונל חוסני זעים בסוריה בשנת 1949; מטרת ההפיכה הייתה לסלק את הממשל הפרו-צרפתי של ח׳אלד א-עזם, אשר התנגד להנחת צינור הנפט ׳טפליין׳ בין ערב-הסעודית לבין סוריה. משנות השבעים, כשהתייצב הסדר של ׳הזרימה המוגבלת׳, ועימו התייצב הגידול בזרם הפטרו-דולרים, נבעו רוב רווחיה

---

[117] *McCartney* (1989): pp. 66-70

של 'בכטל' מהמזרח-התיכון. באותה עת, עסקיה כללו פרוייקטים של הפקת גז טבעי באלז'יריה ובאבו-דאבי; תחנות-כוח בקהיר; בתי-זיקוק, שדות-תעופה וערי מגורים לעובדים בערב-הסעודית; והקמת תשתית צבאית באיראן. רוב הפרוייקטים הגדולים, אשר 'בכטל' זכתה בהם ברחבי העולם בתחום האנרגיה, נבעו מעליית מחירי הנפט במזרח-התיכון. כך זכתה הקבוצה בחוזים להקמת התחנה ההידרואלקטרית של קוויבק, להנחת צינור הנפט באלסקה, לבניית התשלובת להפקת גז באינדונזיה, ולהקמת כורים אטומיים בארה"ב.

מי שנתן תנופה לעסקים הבינלאומיים של 'בכטל' בשנות השבעים היה ג'ורג' שולץ, שהיה חבר ב'מועדון הבוהמי' של קליפורניה. לפני תפקידו ב'בכטל', כיהן בתפקיד שר האוצר של ניקסון, אשר נתמך כספית על ידי 'בכטל'. לפני-כן היה הדיקן של בית-הספר למינהל-עסקים באוניברסיטת שיקגו (שהוקם ומומן על ידי הרוקפלרים); הוא התפטר מתפקיד זה לאחר שהסתכסך עם נשיא האוניברסיטה, משום שסירב לאשר אספת מחאה בקמפוס נגד מלחמת-ויטנאם.[118]

כשהתקרבו הבחירות לנשיאות של 1980, תמכה 'בכטל' בתחילה במועמדותו של ג'ון קונאלי; זהו מיליונר רפובליקני, שהיה שר אוצר בממשל ניקסון ומושל טקסאס, ומה שחשוב, בעל עמדות פרו-ערביות. אולם ככל שקרב מועד ההתמודדות בין המועמדים בתוך המפלגה הרפובליקנית, עברה תמיכתה לרייגן. 'בכטל' תמכה כספית ברייגן, כבר כשהציג את מועמדותו לכהונת מושל קליפורניה. רייגן קנה את ליבה של משפחת בכטל, בזכות הבטחתו לחברי 'המועדון הבוהמי': אם יתמנה למושל, הוא יקים ועדת-חקירה שבראשה יעמוד ג'ון מק'קון, השותף לשעבר של המשפחה בעסקי הצי והמנהל לשעבר של ה'סי.איי.אי', "... כדי שתחקור את האשמה בדבר קומוניזם ופריצות מינית שפשו בקמפוס של ברקלי...". רייגן סיפר לחברי המועדון שנראו להוטים לשמוע, כי בקמפוס השתוללו "... אורגיות מיניות כה מלוכלכות, שאינני יכול לתאר אותן למענכם..." (*McCartney*, 1989: p. 215). כמושל קליפורניה, אירגן רייגן ל'בכטל' רווחים גבוהים, במיוחד בתחומי האנרגיה הגרעינית. לפניו, היה קשה לקדם פרוייקטים גרעיניים בקליפורניה, בגלל ההתנגדות הנרחבת לזיהום הסביבה. רייגן דאג לכך שהקבוצה תקבל רשיונות, זכיונות והקלות במסי המדינה. למרות הניסיון הטוב של 'בכטל' עם רייגן כמושל, הקבוצה לא הייתה בטוחה בתחילה, אלו אינטרסים ישרת רייגן כנשיא. בעיקר, היה מודאג ג'ורג' שולץ, מהצהרותיו של רייגן על כוונותיו לצמצם את מעורבותו של הממשל במשק. היה צורך בכמה 'פגישות תיאום' בין רייגן ובין נציגי קבוצות רוקפלר ובכטל, כדי ליישר את ההדורים. משתתפי הפגישות, שנערכו בחוותו של רייגן בסנטה-ברברה, היו: מצד 'בכטל', ג'ורג' שולץ, נשיא הקבוצה; וויליאם קייסי, ראש מטה

---

[118] נשיא אוניברסיטת שיקגו מונה מאוחר יותר לכהונת התובע-הכללי בממשל פורד – ושם המשיך להציק לשולץ, שעבר לנהל את 'בכטל'. התובע-הכללי ניהל חקירה בפרשת שוחד אשר בה היו מעורבים ששה ממנהלי 'בכטל' שבנתה תחנת-כוח גרעינית במרילנד. הוא ניהל חקירה מקיפה על היענותה הנלהבת של 'בכטל' לתכתיבי החרם הערבי נגד ישראל; על מדיניותה האנטי-יהודית, ועל עסקי השוחד שלה במזרח-התיכון. בגלל החששות שהביע משרד-החוץ לגורל 'האינטרס הלאומי' – ובעיקר, בגלל התנגדות ידידיה הרבים של 'בכטל' בממשל פורד, הופסקה החקירה (*McCartney*, 1989: ch. 17).

הבחירות של רייגן; קספר וויינברגר, סגן נשיא 'בכטל', שגם כיהן כמנהל הכספים במטה הבחירות של רייגן; צ'רלס ווקר, מראשי השתדלנים של 'בכטל' בסנאט. מצד רוקפלר השתתפו וולטר ריסטון יו"ר ה'סיטיבנק', ואלן גרינספאן. בתום הפגישות יצא שולץ מרוצה, ואמר שהוא מתחיל לתפוס את העוקץ ב'כלכלת צד-ההיצע' של רייגן: "... ממשל מצומצם, מסים נמוכים ותקציבי הגנה גבוהים..." (*McCartney*, 216).

כשזכה רייגן בבחירות, מונה קספר וויינברגר לשר ההגנה. לאחר שהייג התפטר בשנת 1982, התמנה שולץ לכהן כשר החוץ, וכך יצא שנשיא 'בכטל' וסגנו מנהלים את מדיניות-החוץ וההגנה של ארה"ב. ליותר מזה לא יכלה לשאוף שום קבוצת-הון אמריקנית אחרי מלחמת-העולם השנייה.

מנהלים אחרים של 'בכטל', שגויסו לממשל רייגן, היו ריצ'רד אלן אשר מונה ליועצו של רייגן לביטחון לאומי; פול דיוויס, אשר מונה לתת-שר האנרגיה; פיליפ חביב, אשר מונה לשליח מיוחד של ג'ורג' שולץ למזרח-התיכון, היה במקביל יועץ בשכר בקבוצת 'בכטל'. כך התיישבה לה ממשלה, שהורכבה מהמנהלים הבכירים של תאגידי הנפט והנשק הגדולים בארה"ב, שאפילו לא טרחו להסתיר את 'האינטרס הלאומי' שלהם.

ממשלו של רייגן הצטיין בנטיותיו הלוחמניות. בניגוד לקרטר, הכריז רייגן על עימות גלוי עם בריה"מ, 'מלכות הרשע'. הוא התחייב להגדיל את תקציב הביטחון, ולהשיב לארה"ב את כוח ההרתעה הצבאי שאבד לה בוויטנאם. עד לרייגן, רווחה מוסכמה, ולפיה נשיאים רפובליקניים מעדיפים תקציבים המתבססים על אסטרטגיה גרעינית ועל רכישת נשק עתיר הון; נשיאים דמוקרטיים, לעומתם, מעדיפים תקציבים המיועדים לנשק קונבנציונלי, שמתבסס על כוח-אדם רב.

העדפות אלה השתקפו ב'דוקטרינות' השונות שהציגו הנשיאים; אולם, למעשה, הן שיקפו העדפות אלקטורליות שונות: הנשיאים הרפובליקניים, שהיו קשורים יותר לאינטרסים של השכבות העליונות, תמכו בקיצוץ במסים ובהפחתת ההוצאות הממשלתיות, ואילו הנשיאים הדמוקרטיים, שנתמכו יותר על ידי מיעוטים אתניים ואיגודים מקצועיים, העדיפו תעסוקה מלאה באמצעות 'קיינסיאניזם-צבאי'.[119] רייגן הרפובליקני הציג העדפות שהיוו תערובת חדישה: הוא הגדיל את שני סוגי התקציב, הגרעיני והקונבנציונלי, בעת ובעונה אחת. כך גם הייתה מדיניותו הכלכלית: הוא הפחית את המס על השכבות העליונות, קיצץ בהוצאות האזרחיות והגדיל בהתמדה את ההוצאות הצבאיות. לאף אחד לא היה ברור, מה היא 'הדוקטרינה' שלו; אולם היו שסברו כי הוא חותר ל'אסטרטגיה של שלוש וחצי מלחמות'.[120] קספר וויינברגר, שר ההגנה, טען: "... היעד שלנו לטווח הארוך הוא להיות מסוגלים לעמוד בדרישות של מלחמה כלל-עולמית, לרבות תגבור בו-זמני של אירופה, פריסה בדרום-מערב אסיה ובאוקיינוס השקט, וסיוע לאזורים אחרים... היעד הכולל שלנו הוא שנהיה מסוגלים להגן על כל הזירות בו-זמנית..." (**גולד, 1993: עמ' 74**).

למרות היומרות 'להגן על כל הזירות בו-זמנית', הועבר מרכז ההתעניינות של ממשל רייגן אל עבר המזרח-התיכון, שהפך לחיוני ביותר לאותו 'אינטרס לאומי' של ארה"ב.

---

[119] *Cusack and Ward* (1981); מפרספקטיבה של 'עקומת-פיליפס' (פרק ד' לעיל), היו שטענו כי הרפובליקנים העדיפו את המדיניות 'המצמצמת' האנטי-אינפלציונית, בעוד שהדמוקרטים העדיפו את המדיניות של התעסוקה המלאה (*Hibbs*, 1977).

[120] גולד (1993) עמ' 74

התעניינות זו נראתה מוזרה, משום שדווקא בתקופתו של רייגן פחתה חשיבותם של שדות הנפט במזרח-התיכון. מאז משבר-הנפט של שנות השבעים, פותחו שדות נפט חדשים ברחבי העולם ושוכללו שיטות ניצול האנרגיה; אבל אלה לא נחשבו בעיני רייגן. הממשל גם לא נראה מוטרד מהעובדה שרק 6% מצריכת הדלק בארה״ב הובאו מהמפרץ הפרסי. קספר וויינברגר טען, כי האינטרס של ארה״ב במפרץ הפרסי הוא ״... למנוע גישה סובייטית לאזור, העלולה לאיים על גישת העולם החופשי למשאבי הנפט במקום... ולהבטיח את היציבות ואת הביטחון של מדינות המפרץ...״ (*גולד*, 1993: עמ׳ 75). הנאום הזה לא נישא בשנת 1957, בעיצומה של מלחמת ׳העולם-החופשי׳ נגד ׳הסכנה האדומה׳ — אלא בשנת 1987, בשעה שהמשטר הסובייטי ברוסיה היה בדעיכה ולא נראה כאיום על שום דבר חופשי בעולם.

עם היכנסו לבית הלבן, מיהר רייגן לבצע את ׳מדיניות צד ההיצע׳. הוא הגדיל את תקציב הרכש הצבאי, עד לרמה שלא הייתה כמותה בעִתות שלום — ובמקביל, הפחית את המס על התאגידים. התוצאה של מדיניות זו הייתה עלייה מהירה בגירעון התקציבי של הממשל, מלווה בעלייה לא פחות גדולה ברווחי קואליציית הנפט והנשק.[121]

במזרח-התיכון שקד הממשל להמשיך את מדיניותו של קרטר, ולדאוג שהמלחמה בין עירק לבין איראן לא תדעך. משום כך דאג רייגן לאספקת נשק לאיראן. חלק נכבד מהאספקה בא מישראל, אשר סייעה לרייגן בעקיפת האמברגו שהקונגרס האמריקני הטיל על איראן.

הייתה זאת תקופת-הזוהר של סוחרי הנשק הישראלים, שנהנו מתמיכה של ממשלת ישראל ושל ׳סי.איי.אי׳. עוד לפני שהתגלתה פרשת ׳איראן-גייט׳, העריכו כמה עיתונים שישראל סיפקה את מחצית קניות הנשק של איראן בהיקף של 500 מיליון דולר לשנה. שרון, אז שר הביטחון, הביך את הבית הלבן בשנת 1982, בהצהירו שישראל מוכרת נשק לאיראן באישורה של ארה״ב. הצהרתו של שרון קיבלה אישור באותה שנה מפי משה ארנס, שהיה אז שגריר ישראל בוושינגטון.

ממשל רייגן הכחיש את השמועות: בשנת 1983 אף פתח במבצע רהבתני, שכּונה ׳עמידה איתנה׳: מטרתו הייתה לחסל את מכירות הנשק לאיראן, לא רק מארה״ב אלא גם ממדינות אחרות בעולם. ישראל הייתה המדינה היחידה שהמבצע לא הגיע אליה; היא המשיכה לספק לצבאו של חומייני נשק שקיבלה כחלק מהסיוע האמריקני — בעוד שהממשל האמריקני דואג כי צבאו של סדאם חוסיין לא יובס.[122]

מטרת ביקורו של שרון בוושינגטון בשנת 1982 לא הייתה לספר לעיתונאים על

---

[121] מאחר שקבוצות הנפט היו בעלות נפח הרווחים הגבוה ביותר לפני מס, הן גם היו הנהנות ביותר ממדיניותו ׳הליברלית׳ של רייגן. בתקופת קרטר, בשנים 1976-1980, הרווח הגולמי בענף זיקוק הנפט היה 100 מיליארד דולר; מתוך זה הועברו 28.5 מיליארד דולר מסים לרשויות הפדרליות, והמקומיות. בתקופת רייגן, בשנים 1981-1986, הרווחים בענף גדלו והגיעו לסך 121.2 מיליארד דולר; אבל המסים היו 23.9 מיליארד בלבד. כלומר: שיעור-המס האפקטיבי ירד מרמה של 28.5% לרמה של 19.8% (מחושב מנתוני *Citibase*, 1990). על פי חישובים אחרים, תאגידים מענפי הגז והנפט הרוויחו בשנת 1984 סכום בן 40 מיליארד דולר והעבירו רק 3.3 מיליארד דולר מסים לרשויות הפדרליות; כלומר: שיעור-המס הפדרלי היה 8.4% בלבד (*Business Week*, 10.6.85).

[122] *Waas and Unger* (1992) p. 95

מכירות הנשק לאיראן; אלא לשכנע את ממשל רייגן, כי פלישה ישראלית ללבנון תואמת את 'האינטרס הלאומי' של ארה"ב. שרון לא התקשה לשכנע את אלכסנדר הייג שר החוץ, בחיוניות הפלישה. מטרת הפלישה, לפי שרון, הייתה להרחיק את סוריה הפרו-סובייטית מלבנון. התוכנית הייתה שבתום הטיול של הצבא הישראלי בלבנון, תוקם ממשלה נוצרית 'עצמאית' אשר בראשה יעמוד באשיר ג'ומייל שהיה ממקבלי השכר של ה'סי.איי.אי'. כך ייווצר 'ציר' פרו-אמריקני לאורך חופי הים-התיכון, שיעבור מביירות דרך תל-אביב ויגיע עד לקהיר. היה צורך בתירוץ בלבד כדי להפר את הפסקת-האש שנחתמה עם 'אש"ף', ביולי 1981, בתיווכו של פיליפ חביב.

'אש"ף', משום-מה, הקפיד לשמור על הפסקת-האש; אך לבסוף נמצא התירוץ: קבוצת טרור מסתורית, שפרשה מ'אש"ף', ניסתה להרוג את שגריר ישראל בלונדון. האות ניתן — והפלישה התחילה, כשהיא מלווה ברעש תקשורתי גדול.

סוף ההרפתקה היה רע, בדומה להרפתקת הפלישה לסואץ שהתנהלה עשרים וחמש שנה קודם-לכן. הישראלים נחלו מפלה, בנסיונם לגרש את הצבא הסורי מלבנון; הם לא הצליחו לכבוש את כביש ביירות-דמשק; הם לא הצליחו לכבוש את ביירות; באשיר ג'ומייל, הנשיא-בובה שהם הכתירו, נרצח בתוך זמן קצר על ידי הסורים; לעומת זאת, הם הצליחו לאחד נגדם את הכוחות המפוצלים בלבנון; מעל לכל, הם הצליחו לעורר התנגדות לפלישה ברחבי העולם — לאחר שנתגלה כי שרון וחבורתו סייעו לפלנגות בביצוע טבח המוני במחנות הפליטים סברה ושאתילה.

לאחר שהסתבך באבֵדות, נאלץ הצבא הישראלי לסגת מביירות; וכך קיבלו הדרוזים בהרי השוף הזדמנות לטבוח בנוצרים. גם בקו החדש, הישראלים ספגו אבדות כבדות מהגרילה השיעית; ובשנת 1985 הם נאלצו לסגת עד ל'אזור הביטחון' שבדרום לבנון, אותו הם נאלצו לפנות חמש-עשרה שנה יותר מאוחר, נוכח אבדותיהם הרבות. כוח משימה של הצבא האמריקני שניסה להתערב, נאלץ אף הוא לפנות את שטח לבנון; ראש תחנת ה'סי.איי.אי' בלבנון נחטף והוצא-להורג; הממשל האמריקני איבד את מעט ההשפעה שהייתה לו בלבנון לפני הפלישה, וסוריה והמיליציות השיעיות יצאו מנצחות.

מעניין, שהדמויות בצד הישראלי כמעט שלא השתנו מאז הרפתקת סואץ: שוב ושוב מגיעים שרון, פרס, רבין, טמיר, איתן, גור, ויצמן, קמחי, לוברני, שווימר וכיוצא באלה. שוב הם פולטים אותם משפטים שטחיים בעברית עילגת, הנחשבת ל'צברית'; הם קצת הזדקנו; הם 'התקדמו בדרגות' והפכו מקצינים לשרים, לח"כים, ליועצים, למנהלים — אבל כמו כל מעמד חברתי מתנוון, הם לא למדו דבר ולא הבינו דבר מהרפתקת סואץ.

גם לאחר הדחת שרון ונפילת ממשלת בגין, המשיכו היחסים הלבביים בין אליטת הכוח הישראלית ובין קואליציית הנפט והנשק. אחת מהפרשות שהתגלו על רקע ליבוי המלחמה בין איראן לבין עירק, הייתה פרשת צינור הנפט העירקי.

בעת שסוחרי הנשק הישראלים סיפקו בחשאי נשק אמריקני לאיראנים, חידש ממשל רייגן את היחסים הדיפלומטיים עם עירק, כדי לפתוח נתיב עתידי למכירות נשק אמריקני לעירק, כפי שקיסינג'ר הצליח לעשות בזמנו במצרים ובנסיכויות המפרץ. בתקופת קרטר נוסחה המדיניות הרשמית של ייצוא הנשק; הוא יועד להוות "... מכשיר חירום בלבד של מדיניות-החוץ...". אצל רייגן הוסרו הבלמים, וייצוא הנשק הוגדר "... כיסוד מהותי בהגנה הגלובלית של ארה"ב ומרכיב חיוני של מדיניות-החוץ שלה..." (US Congress, Office of Technology Assessment, 1991: p.20). הממשל של רייגן אירגן לעירק הלוואה

בנקאית בסך 5 מיליארד דולר בערבות משרד החקלאות האמריקני, כדי לאפשר לה לקנות ציוד אזרחי. למעשה, יועדה ההלוואה להיות מסווה לרכישה של ציוד צבאי, כולל רכיבים לנשק גרעיני.[123] מימון העסקות היה אמור להיעשות באמצעות מכירות נפט; אבל האיראנים חסמו את הנתיבים במפרץ הפרסי, של המכליות שהובילו נפט מעירק – ואילו סוריה, שתמכה באיראן, חסמה את צינור הנפט שעבר מעירק דרכה.

כאן נכנסה ׳בכטל׳ לתמונה; החברה הציעה להניח צינור נפט מקירקוק דרך ירדן, שתמכה בעירק, עד למסוף-מכליות עקבה. הרעיון מצא חן בעיני וויליאם קייסי, מנהל ׳סי.איי.אי׳, שפנה לתכנן את החלק המדיני של העסקה. היה צורך להבטיח ערבויות לסדאם חוסיין, שישראל לא תחבל בצינור – אם תתנהל מלחמה בינה לבין אחת מהמדינות, אשר צינור הנפט מיועד לעבור בשטחן. קייסי פנה אל ידידו ברוך-׳ברוס׳ רפופורט, אחד מסוחרי הנפט והנשק ברחבי העולם השלישי, שביצע לעתים שירותים למען ׳המוסד׳ וה׳סי.איי.אי׳. רפופורט ׳תרם׳ סכומים גבוהים לראשי מפלגות השלטון בישראל; הוא היה מקורב בעיקר לשמעון פרס, שבדיוק באותה עת היה ראש ממשלת ׳הליכוד הלאומי׳. קירבה זאת סייעה בידו להביא מכתב חתום בידי פרס, המבטיח שישראל לא תתקוף את הצינור. וכך נרקמה עסקה של דמי-חסות בסכום של 650 מיליון דולר; עשרה אחוזים ממנה, כלומר 65 מיליון דולר, היו אמורים להגיע למפלגת ׳העבודה׳ – וחלק מהם היו מיועדים לקרן הבחירות של פרס. כדי להבטיח את העסקה, הציע פרס להקפיא בחשבון-בנק 400 מיליון דולר מכספי הסיוע הצבאי לישראל, כדמי ערבות. רפופורט שכר את שירותיו של השתדלן בוב וואלץ׳, כדי שישיג את תמיכת הממשל האמריקני בעסקה; וואלץ׳ השיג את הסכמתם של אדווין מיז התובע-הכללי של הממשל, ושל רוברט מקפרליין היועץ לביטחון לאומי. בעקבות זאת שיגר פרס לאדווין מיז מכתב, שבו נכתב בין השאר: ״... מר מיז היקר. אני עוקב בעניין רב אחר פרוייקט הצינור מעירק לירדן כאפשרות של תמריץ כלכלי לארץ סוערת זאת. ככל הנראה עשויה ערבות ישראלית לסייע לסלול את הדרך לבניית הצינור הזה. אעשה כמיטב יכולתי לסייע, אבל נדרש מאיתנו שיקול דעת זהיר. אהיה בארה״ב באמצע אוקטובר ובכוונתי לשוחח על הנושא עם ג׳ורג׳ שולץ אותו אני מוקיר מאוד. בהתחשב בזמן הקצר שאשהה בוושינגטון אני מאמין שיהיה זה לתועלת רבה אם ידווח לג׳ורג׳ לפני כן. ביקשתי מידידי ברוס רפופורט ובוב וואלץ׳ להביא לידיעתך את כל הסיפור ואני סומך על שיקול דעתך באשר לדרך הטובה ביותר לטפל בנושא. על החתום שמעון פרס, ירושלים. 19.9.85...״ (מצוטט אצל *פרנקל*, 1991: עמ׳ 32). מה שנותר, היה למצוא סוכנות ממשלתית, רצוי שתהיה קטנה ולא ידועה בציבור, שתבצע את העברת דמי החסות אל פרס; וזאת נמצאה בדמותה של OPIC (׳חברה להשקעות-חוץ פרטיות׳). אלא שפקידי ׳אופיק׳, שלא הבינו את טיב העסקה, התחילו לשאול שאלות ונענו בקוצר-רוח על ידי מקפרליין: ״... הביטחון הלאומי הוא העסק שלנו. אתם תעסקו בעסקים שלכם...״ (*קוקברן*, 1992: עמ׳ 321). בסופו של דבר, העסקה לא יצאה לפועל, בין השאר, משום שפקידי ׳אופיק׳ התנגדו לה; וכאשר מקפרליין הוחלף בסוף 1985 באדמירל ג׳ון פוינדקסטר, היא הלכה לעולמה. חרף בקשתו של פרס, כי יושמדו המסמכים – הפרשה

---

[123] *Business Week* 13.7.92

התגלתה בדרך מקרה, תוך כדי חקירה פלילית שנערכה על עסקי השוחד המסועפים שעשו אדווין מיז ובוב וואלץ׳.[124] החקירה בפרשה זו נתקלה בקשיים, משום שמלבד המכתב לא היו עדויות נוספות לכוונות שוחד. פרס סירב להעיד או למסור עדות כלשהי בפרשה, ומנהלי ׳בכטל׳ בממשל נשמו לרווחה. בישראל, באופן טבעי, לא טרח איש לחקור בפרשה שבה היו מעורבים ראש הממשלה וידידו המיליונר.

פרשה אחרת, הקשורה למלחמת איראן-עירק, הייתה פרשת ׳איראן-גייט׳. כאן היה מדובר בעסקה מסובכת וחובקת-עולם, שהשתתפו בה שחקנים רבים. הפרשה התחילה בנסיונות הממשל של רייגן לעקוף את האיסור על סחר הנשק עם איראן מצד אחד, ואת האיסור על סיוע למורדי ה׳קונטראס׳ שנלחמו בממשל הסנדיניסטים בניקרגואה מצד שני. ממשל רייגן גיבש תמונת-עולם מעמיקה בהגותה: כל המשטרים שלא ששו לנהל מדיניות פרו-אמריקנית, רקמו קשר ׳שמאלני׳ חובק עולם שמסכן את ׳הביטחון הלאומי׳ של ארה״ב. כדברי רייגן עצמו: ״... אין זה סוד שאותם כוחות המערערים את היציבות במזרח-התיכון, הכוחות של בריה״מ, לוב, אש״ף, הם גם הכוחות הפועלים יד ביד עם קובה כדי לערער את היציבות במרכז אמריקה...״ (מצוטט אצל *קוקבורן*, 1992: עמ׳ 218). כדי להילחם במזימה זאת גויס הממשל הישראלי אשר *שש* לנהל מדיניות פרו-אמריקנית; וויליאם קייסי ראש הסי.איי.אי׳ וקספר וויינברגר שר ההגנה פנו לישראל בבקשה לסיוע. נרקחה מזימה, שהייתה על פי מיטב המסורת היצירתית של האליטות הבטחוניות בישראל ובארה״ב: ישראל תמכור נשק אמריקני לאיראן, מתוך הסיוע הבטחוני שזורם מארה״ב לישראל; הרווחים ממכירות הנשק לאיראן ישמשו לקניית נשק, על ידי ה׳סי.איי.אי׳, למען צבא ׳הקונטראס׳ וצבאות אחרים שהשליטו ׳יציבות׳ ברחבי אמריקה הלטינית. כדי להעלים את מקורו של הנשק, ישראל תמכור לצבאות אלה רק נשק שנלקח שלל ממחסני ׳אש״ף׳ בעת הפלישה ללבנון. התוכנית בוצעה, והנשק הגיע לפנמה; שם חיכה לו מיכאל-׳מייק׳ הררי, איש אמונו של מנואל נורייגה, השליט הצבאי של פנמה. נורייגה שימש במשך שנים כסוכן ה׳סי.איי.אי׳, בשכר של 200 אלף דולר לשנה; הוא היה ידידו של וויליאם קייסי, שהעלים את עיניו מפעילותו הנמרצת בענף סחר-הסמים. הררי, סוכן ׳המוסד׳ — גוף שנחשב לאחד ממעוזי ׳האינטרס הלאומי׳ של ישראל — היה ידוע בפנמה כ׳מיסטר 60%׳, לציון גובה העמלות שהוא גבה תמורת הזכות לעשות עסקים בפנמה. בשנות השמונים מכרה ישראל לאמריקה-הלטינית נשק בשווי של 500 מיליון דולר; התחנה הראשונה של רוב הנשק הלא-חוקי הייתה פנמה; ממנה המשיך הנשק את דרכו במטוסי-תובלה של קרטל-הסמים הקולומביאני, שהעבירו אותו אל מאגר נשק בהונדורס; משם פוזרו משלוחי הנשק בין הצבאות והמיליציות הרבות. המטוסים שהובילו את הנשק חזרו לפנמה, שם העמיסו קוקאין והעבירו אותו לקוסטה-ריקה או להונדורס; ומשם הוא פוזר בארה״ב במטוסים שנחתו במסלולי נחיתה, אשר כנראה אובטחו על ידי ה׳סי.איי.אי׳.

אף שהפרשה נחשפה, מאומה לא קרה לגיבוריה: רייגן ובוש המשיכו להיבחר כנשיאים; הם דאגו להעניק חסינות לרוב המעורבים הפוליטיים בפרשה. בישראל, לא נפתחה חקירה כלשהי נגד פרס ושמיר, ראשי-הממשלה שנתנו הסכמתם לעסקה; לא נגד רבין וארנס, שרי הביטחון, שאישרו אותה; לא נגד מתכנני העסקה, כמו דוד קמחי,

[124] *העולם הזה* 19.10.88

שהיה באותה עת מנהל משרד החוץ; גם לא נגד מנהלי 'המוסד' שביצעו את העסקה. רק מעטים יצאו ניזוקים מהפרשה: ביניהם נמרודי ושווימר, שעסקי הנשק שלהם נפגעו; עמירם ניר, יועצו של פרס, שמת או נרצח בתאונת מטוס. היו גם כמה שכירי-חרב, כמו יאיר קליין, שנפתחה נגדם חקירה כביכול. אופיה המגוחך של החקירה כביכול מתחוור מהעובדה שדורית ביניש, פרקליטת-המדינה — אשר הכריזה על פתיחת החקירה נגד קליין — השלימה בדיוק את בניית הווילה המפוארת שלה על מגרש שהוא משותף לה ולגיסה, מיכאל הררי. בדצמבר 1989 פלש צבא ארה"ב לפנמה, ברוב מהומה תקשורתית, ושבה את נורייגה שהואשם בניהול הברחת סמים לארה"ב. סגנו של נורייגה, הררי, חמק לו בנחת ונחת בישראל. הררי, שהיה למעשה, אחד האחראים לרציחתם של רבבות איכרים חפים-מפשע ברחבי אמריקה הלטינית, הסתובב לו כאזרח מכובד בישראל, כשהוא מציג לעיתונאים מכתבי הוקרה על תרומתו לחיזוק הקשרים בין ישראל ופנמה, בחתימתם של פרס ושמיר.

כל המזימות הללו לא הועילו כדי לעורר מחדש את עסקי הקואליציה. למן 1982, וחרף העובדה שמכירות הנפט של עירק ואיראן פחתו במידה משמעותית, היו מחירי הנפט בשקיעה, והלכו ופחתו ההכנסות שיועדו לקניית נשק. בשנת 1980, שנת המשבר של בני-הערובה, ההכנסות מנפט במזרח-התיכון היו 197 מיליארד דולר; בשנת 1986 הן ירדו עד לרמה של 52 מיליארד דולר. התפתחויות אלה נבעו מכמה סיבות: ראשית, סקטורים תעשייתיים במדינות המפותחות הגיבו על העשור של 'המשברים' שאורגנו על ידי הקואליציה ו'אופ"ק'. הם פיתחו מקורות-אנרגיה אלטרנטיביים והגבירו את יעילות הניצול של האנרגיה. בארה"ב, למשל, התפוקה ליחידת אנרגיה עלתה בשיעור של 50% במרוצת 1973-1985;[125] באותה תקופה, ניצולת האנרגיה גדלה ביפאן ב-31%, וניצולת הנפט גדלה ב-51%;[126] שנית, מחירי הנפט הגבוהים, בעבר, גרמו לזרימת השקעות גדולות אל עבר חיפוש מרבצים חדשים של נפט במדינות שלא היו חברות ב'אופ"ק'. שלישית, מאז שנות השמונים נוצר פער הולך וגדל בין האינטרסים של תאגידי-הנפט הגדולים לבין ערב-הסעודית וכוויית; אלה התחילו להשקיע את הפטרו-דולרים בהקמת תשלובות זיקוק ומפעלים פטרוכימיים, בצי מכליות, ובהשתלטות על רשתות שיווק. פלישה זאת, אל 'מורד הזרם', סיכנה את שליטתם של תאגידי-הנפט הגדולים בענף.[127] לבסוף, סיבה רביעית: 'אופ"ק' הלך ושקע. כוחו המאורגן מתחילת שנות השבעים התפורר נוכח חילוקי-הדעות, התככים, פעולות הטרור והקונפליקטים הצבאיים בין כמה מהחברות בו.

הסכסוכים בין חברות 'אופ"ק' מצד אחד, ובין ישראל לבין הפלסטינים בשטחים הכבושים ובדרום לבנון מצד שני — גרמו לכך שהמזרח-התיכון המשיך להיות גם בשנות השמונים מוקד לייבוא נשק. מנגד, הירידה בהכנסות מנפט פגעה בנפח הייבוא: שתי היריבות הגדולות, איראן ועירק, מנעו בשיטתיות זו מזו לייצא נפט; עם זאת, הן

---

[125] *Fortune* 3.12.90

[126] *Yergin* (1991) p. 718

[127] *Business Week* 7.3.88; *Time* 27.7.88

נסמכו על הכנסות מנפט של מדינות מפיקות אחרות. איראן הסתייעה בלוב; עירק קיבלה במרוצת המלחמה 30 עד 60 מיליארד דולר מאת ערב-הסעודית ומאת נסיכויות המפרץ.[128] כדי לשמור את מחירי הנפט מפני התמוטטות מוחלטת, הסכימה ערב-הסעודית לקחת על עצמה את תפקיד 'המווסת'. פירוש הדבר, שהיא נאלצה להוריד את תפוקת הנפט שלה אל מתחת למכסות שהוסכמו בינה ובין חברות 'אופ"ק' האחרות: חלק ממדינות 'אופ"ק' שנזקקו בדחיפות למזומנים מכרו נפט 'מתחת לשולחן', מעבר למכסות שהוקצו להן. ההפסדים של ערב-הסעודית היו משמעותיים: היא הפחיתה את התפוקה מרמה של 10 מיליון חביות ליום בשנת 1981, עד לרמה של 3.5 מיליון חביות בשנת 1983 ולבסוף לרמה של 2 מיליון בשנת 1985.[129]

חרף 'ויסות' התפוקה, המחירים המשיכו לרדת. ערב-הסעודית, שנוכחה לדעת כי היא בודדה בהפסדיה, חזרה למדיניותה הקודמת והעלתה את תפוקתה. מחירי הנפט המשיכו לרדת: בשנת 1986, מחירה של חבית נפט מהמזרח-התיכון היה פחות מאשר 10 דולר. הרווחים היחסיים של הקואליציה נכנסו עתה ל'אזור הסכנה', והממשל האמריקני נכנס לפעולה: סגן הנשיא בוש נשלח בדחיפות למזרח-התיכון, כדי לבקש מערב-הסעודית 'לייצב את מחירי הנפט'. בוש הצהיר שהממשל של ארה"ב "... מחויב ללא פשרות לשמור על זרימה חופשית של נפט... האינטרס של ארה"ב במהותו הינו בעד מחירי אנרגיה נמוכים..."; אבל, הוא מיהר להוסיף: "... קיימות מספר נקודות שבהן האינטרס של הביטחון הלאומי של ארה"ב אומר: היי! אנחנו חייבים לשמור על אינטרס מקומי חזק..." (*New York Times* 7.4.86).

מאחורי השפה הדלילה הזאת, שאיפיינה את אנשי רייגן ואת חקייניהם הישראלים, עמדה הדאגה מפני ירידות של מחירי הנפט ושל מכירות הנשק. היו סיבות טובות לדאגה. ראשית: בתקופה זו גברו הלחצים לקיצוצים בתקציב הבטחוני של ארה"ב, נוכח הירידה בתקציבי הביטחון של בריה"מ; ללחצים אלה התלוו השערוריות הבלתי פוסקות שהתפרסמו בהרחבה: המעילות והשוחד של תאגידי הנשק ושל הפנטגון, 'איראן גייט', עסקי הסמים ו'הנרקו-דולרים' אשר ראשי ה'סי.איי.אי' היו מסובכים בהם, ועוד. שנית: בנוסף לאובדן הבכורה של המשק האמריקני בשווקים האזרחיים בעולם, תאגידי-הנשק האמריקניים הלכו ואיבדו את יתרונם במזרח-התיכון.

מגמה זאת משתקפת ב*טבלה ו'3*, שמתארת את סך כל ייצוא הנשק למזרח-התיכון ואת התפלגותו בתקופות שונות, על פי המדינות המייצאות.

על פי הטבלה, ייצוא הנשק הלך וגדל עד לשיא שאירע במחצית השנייה של שנות השמונים; מאז הוא מצוי במגמת ירידה איטית. התפלגות המכירות לפי המדינות המייצאות, לעומת זאת, עברה תהפוכות: עד סוף שנות השבעים, המזרח-התיכון נשלט כמעט לחלוטין על ידי שתי מעצמות-העל, ארה"ב ובריה"מ. מאז 'דוקטרינת ניקסון', ובעיקר בשנים שלאחר משבר הנפט של 1973, עלו מכירות הנשק של התאגידים האמריקניים למזרח-התיכון, ותפסו כמעט מחצית מהמכירות באזור. בשנות השמונים, השתנה המצב: ייצוא הנשק טיפס בתלילות, אולם שתי המעצמות לא זכו בשלל, משום שתוספת המכירות נתפסה על ידי ספקיות-נשק חדשות שנכנסו אל האזור. שתי המעצמות, למעשה, איבדו כמחצית מהשוק לטובת הספקות החדשות; אלה תפסו למן

128 *Business Week* 4.6.85
129 *Time,* 17.2.86

תחילת שנות השמונים כמחצית ממכירות הנשק באזור.

טבלה ו'3: ייצוא נשק למזרח-התיכון

תקופה	סך הכל במיליוני דולרים	התפלגות המכירות (**באחוזים**) לפי המדינות המייצאות		
		ארה"ב (%)	בריה"מ (%)	אחרות (%)
1964-73	9,447	34.4	50.2	15.4
1974-78	29,000	47.6	25.8	26.6
1975-83	65,355	21.7	31.3	47
1984-88	89,065	18.3	29.9	51.8
1985-93	83,600	38.3	11.4	51.4
1994-97	67,300	47.1	3.9	49.0

מקור: US Arms Control and Disarmament Agency (1975): 70; (1980): 160; (1985): 134; (1998): 174
US Department of Comerce, Bureau of Economic Analysis (1991): Table 550

הפגיעה הייתה בעיקר בתאגידי-הנשק האמריקניים, בגלל ההגבלות שהטיל הקונגרס על ממשלו של רייגן, ואשר מנעו ממנו לספק נשק לאיראן ולעירק. אל החלל הזה חדרו תאגידי-נשק צרפתיים, גרמניים, בריטיים ואיטלקיים; בסיוע ממשלותיהם, תאגידים אלה כבשו בהדרגה את השוק המבטיח באזור. היה זה חלל גדול: לפי אחת ההערכות, הוצאות הביטחון של עירק ואיראן, בשנים 1980-1987 הסתכמו יחד בסך 400 מיליארד דולר.[130] לפי הערכה אחרת, ייבוא הנשק לעירק בשנים 1980-1986 הגיע לסך 40 מיליארד דולר – בעוד שאיראן באותה עת ייבאה נשק בסכום בן 30 מיליארד דולר.[131]

בשנות התשעים אירעו שינויים נוספים: ייצוא הנשק למזרח-התיכון הצטמצם בשליש; בריה"מ התפרקה, וייצוא הנשק שלה לאזור ירד לשפל; ארה"ב תפסה את מקומה – אולם חלקן של המדינות האחרות נותר יציב, בהמשיכן לשמור על כמחצית מהמכירות. זאת הוכחה נוספת לירידת הדומיננטיות של ארה"ב – וגם לחולשת

---

[130] *SIPRI* (1987) p. xxvi

[131] *Business Week* 29.12.86; בנוסף למדינות האירופיות שקפצו על השלל, סיפקו נשק לצדדים הלוחמים מדינות פריפריאליות כמו ישראל, סין, דרום-קוריאה, צפון-קוריאה, טייוואן וברזיל. בסך הכל היו 42 מדינות אשר סיפקו נשק לשני הצדדים הלוחמים (*SIPRI*, 1987: Table 7.8, 204-5). במקרים מסוימים מכרה עירק לאיראן, באמצעות סוחרי נשק פרטיים, נשק איראני שנתפס שלל במלחמה (*SIPRI*, 1987: p. 307).

האסכולה 'הריאליסטית' ביחסים-הבינלאומיים. על פי אסכולה זאת, התמוטטותה של בריה"מ הותירה את 'הסדר העולמי' נשען על 'סדר חד-קוטבי'; כלומר, העולם 'מונהג' בידי מעצמת-על אחת.

אין שטות גדולה מזאת: אילו זה היה המצב – היינו אמורים לצפות בעלייה מתמדת ביכולת המכירות של נשק אמריקני, לפחות מסוף שנות השמונים, ולירידה מתמדת בחלקן של המדינות האחרות. המציאות, כידוע, שונה; זו עדות לכך שהאסכולה, אשר פרחה בתקופת המלחמה הקרה, נראתה הגיונית רק בעת פריחתו של הקפיטליזם הצבאי. מאז שהקפיטליזם פנה לנתיב חדש, המכונה 'גלובליזציה', מקרטעים עסקי 'הביטחון הלאומי' בעולם כולו; וכך, ההסברים 'הריאליסטיים' נחשפים כמופרכים מיסודם. פשוט, 'מדינות', 'מנהיגים', ופקידים מדיניים אינם מנהלים את ההצגה; ולמעשה, גם קודם-לכן, בעידן הקפיטליזם המדינתי, הם לא ניהלו אותה – אלא בגבולות שהלכו ונצטמצו. בעידן הקפיטליזם העולמי הם פונו מהבמה וההיגיון של הצבר ההון פועל בבהירות.

בסוף שנות השמונים, מצבה של קואליציית הנפט והנשק היה בכי-רע: מחירי הנפט היו בירידה; הלכה ופחתה היכולת של קבוצות-הנפט המובילות ושל 'אופ"ק', להגביל את תפוקת הנפט. אף כי הממשלים של רייגן ובוש הצליחו לשמור על 'יציבות' במזרח-התיכון – השוק העיקרי באזור, איראן ועירק, נתפס בידי מתחרים אשר זה מקרוב באו. אבל גם בלי זה, המצב היה גרוע: בניגוד לשנות השבעים המאושרות – בסוף שנות השמונים היה צורך בעלייה גבוהה של הכנסות מנפט, כדי לממן עלייה משמעותית בייבוא נשק. "... אנו מצויים בתחתית החבית..." התלונן אחד מראשי תאגידי-הנשק האמריקניים בסלון האווירי בפאריס בשנת 1985; "... השגשוג הארור של הנפט הלך, וכסף לא מסתובב יותר..." (*Ferrari et. al.*, 1987: pp. 4-5). 'אזור הסכנה' הלך והתרחב. המזרח-התיכון היה בשל למלחמה גדולה חדשה.

ד. הרקע למלחמת-המפרץ 1990-1991

מאז אמצע שנות השמונים לא הסתפק ממשלו של רייגן בקידום מכירות נשק למזרח-התיכון, אלא התחיל ללחוץ למען מעורבות צבאית ישירה במפרץ הפרסי. העילה למעורבות הייתה, התקפות האוויר ההדדיות אשר מטוסים עירקיים ואיראניים ערכו על מִתקני הנפט במפרץ. הממשל טען כי התקפות אלה מאיימות על מכליות הנפט של ערב-הסעודית ושל נסיכויות המפרץ. הסיבוב הראשון של השיחות בנושא נערך בשנת 1984, בין משלחת צבאית אמריקנית ובין נסיכויות הנפט. הניסיון נכשל: הנסיכויות סירבו להתיר הקמת בסיסים צבאיים או לאפשר נוכחות כל-שהיא של צבא ארה"ב על הטריטוריות שבריבונותן.

כעבור שנה, נוצרה הזדמנות חדשה: מפציצים איראניים תקפו, במזיד או בשוגג, מכלית של כוויית. ארה"ב מיהרה להגיב; ג'ורג' שולץ שר החוץ התחייב בחשאי לשלוח צבא במקרה שתותקף אחת ממדינות המפרץ, וזאת תמורת הצבת בסיסים צבאיים של ארה"ב בכוויית. אבל מדינות המפרץ סירבו להתיר נוכחות צבאית על אדמותיהן, והעדיפו שהכוחות האמריקניים ישהו בים. בשנת 1986 פגע 'מיראז'' עירקי בפריגטה אמריקנית, שסיירה ליד כוויית, והרג 37 ימאים. ארה"ב הגיבה בתיגבור הכוחות הימיים; היא הכניסה אל מי המפרץ נושאות-מטוסים, כדי להגן על אוניות-

המלחמה ששמרו על המכליות במצרי-הורמוז. האיראנים הגיבו באמצעות פיזור מוקשים במי ים-סוף, והממשל האמריקני הגיב בהכנסת שולות-מוקשים. עד-מהרה הסלים המתח – ומלחמת איראן-עירק, שדעכה, התעוררה מחדש. היה נראה כי ארה״ב מצטרפת לעימות, וכי בתוך זמן קצר תהפוך מלחמת איראן-עירק למלחמת ארה״ב-איראן. הסלמה נוספת אירעה בשנת 1987: האיראנים ניסו לפגוע במכליות נושאות דגל ארה״ב או כוויית, ואילו האמריקנים הפציצו ספינות מלחמה ומתקני נפט של איראן. שיא המתח היה, כשספינת מלחמה אמריקנית הפילה מטוס נוסעים איראני ובו מאתיים-ותשעים אזרחים.

אבל, בסוף 1988 התהפך המצב: עירק ואיראן, בתיווך מדינות ערביות, חתמו על הפסקת-אש. המתח במפרץ ירד, ופסקו ההתקפות על המכליות. מדינות המפרץ, אשר חשו יותר בטוחות, לחצו על ממשל רייגן כי יפַנה את חיל המשלוח האמריקני. בארה״ב, נתקל ממשל רייגן בביקורת גוברת על מעורבותו של הצבא האמריקני במפרץ הפרסי. נוכח הגילויים של ועדת-החקירה על פרשת ׳איראן-גייט׳, רייגן הועמד במצב מביך: בעוד הוא תומך במדינות המותקפות ושולח צבא לעזרתן – הוא מספק נשק לצד התוקף, וזאת תוך עקיפת הקונגרס. גם התמיכה של ארה״ב בעירק עוררה ביקורת קשה נגדו. הפרסומים הרבים, בדבר השימוש שעשה סדאם חוסיין בנשק כימי – לא רק נגד איראן, אלא נגד האוכלוסייה הכורדית בעירק – גרמו לכך שהסנאט הטיל עיצומים על עירק, והביאו לחקיקת ׳החוק למניעת השמדת עם׳. סיבה נוספת לחוק הייתה הגילויים על תמיכת הממשל במשטרים, שעסקו בהרג המוני של אוכלוסיות ברחבי אמריקה הלטינית.

כך דעכה האופציה לסכסוך עם איראן. אולם היו אופציות נוספות. לממשל רייגן הייתה תוכנית לגבי לוב: כבר בשנת 1982 פעלו בצוותא ה׳סי.איי.אי׳ ו׳המוסד׳, במטרה לחולל הפיכה צבאית בצ׳אד ולהעלות לשלטון את היסאן האברה. המטרה, ככל הנראה, הייתה לחמם את הגבול בין צ׳אד ולוב – כדי לגרור את לוב למלחמה, שתוביל למעורבות המעצמות. במרס 1986 הועמד הצי הששי בכוננות; ארבעים-וחמש ספינותיו, ובהן שלוש נושאות מטוסים שעליהן מאתיים מטוסים, היו מוכנות לפלוש אל לוב. שם המבצע, ׳אש הערבות׳, נלקח מן הסתם מסרטים סוג ג׳ שרייגן כיכב בהם בעבר. המטרה הרשמית של המבצע הייתה לאכוף על קדאפי את עיקרון החופש הימי. פקידים בממשל אישרו יותר מאוחר, שמטרת המבצע הייתה לגרור את לוב לתגובה נגד הכוח הימי – שתביא בעקבותיה התקפה מסיבית, אשר תהרוס את שדות-התעופה ואת שדות הנפט של לוב.[132] קדאפי, משום-מה, התקפל ולא הגיב לכניסת הצי האמריקני אל המים הטריטוריאליים של לוב. הזדמנות נוספת הגיעה כעבור חודש: בהתקפת טרור על דיסקוטק במערב ברלין, נפצעו כמה בני-אדם ונהרג חיל אמריקאי. האחריות להתקפה הוטלה על לוב, ושוב נשלח הצי הששי אל עבר המים הטריטוריאליים שלה. אולם קדאפי – אשר רייגן כינה אותו ׳הכלב השוטה של המזרח-התיכון׳ – התקפל בשנית, וספג הפגזות בלי להגיב. גם סוריה הואשמה באחריות לפעולת הטרור בברלין, וגבר

---

132 *Time* 7.4.86

המתח בגבול ישראל–סוריה ובדרום לבנון.[133] אבל הממשל התקשה לשכנע את הקונגרס, ש'הביטחון הלאומי' של ארה"ב מחייב משלוח כוחות אמריקניים אל עבר לבנון; מה עוד שחיל-המשלוח הקודם שהוכנס אל לבנון נסוג ממנה בשנת 1984, לאחר שספג אבדות כבדות.

הצבא האמריקני פינה חלק ניכר מכוחותיו מן המפרץ הפרסי, ואכן, מדינות האזור הצטיידו בקדחתנות בנשק; הממשל קיווה כי הן תרכושנה נשק אמריקני, אולם גם כאן נכונו לו אכזבות רבות. בשנת 1988 אישר הממשל למדינות שונות בעולם, רכישות נשק בסכום כולל בן 15 מיליארד דולר; עלייה בסך 3.3 מיליארד לעומת השנה הקודמת. התפלגות האספקה במזרח-התיכון הייתה: 3.6 מיליארד דולר לישראל, 2.7 מיליארד למצרים, 950 מיליון לערב-הסעודית, ועוד 1.3 מיליארד דולר למדינות אחרות באזור.[134] שבועות אחדים אחר כך, נאם ג'ורג' שולץ בעצרת הכללית של האו"ם וטען, בין השאר, כי "... על המדינות המתפתחות לסייע בהורדת המתח הבינלאומי, ולמתן את מרוץ החימוש..." (*New York Times* 14.6.88).

זמן רב קודם-לכן התעוררו בקרב חברי הקונגרס חשדות נוכח כוונותיו של הממשל, והיו אשר דאגו לערום מכשולים בפני עסקות אלה. בשנת 1985 סירב הקונגרס לאשר את בקשת הממשל למכור לערב-הסעודית 40 מטוסי F-15 של מקדונל-דוגלס מדגם 'מתקדם'. בשנת 1986 סירב הקונגרס לאשר מכירת 800 טילי 'סטינגר' של 'ג'נראל-דיינמיקס'. ובשנת 1988 קיבל הסנאט ברוב גדול החלטה שגינתה את בקשת כוויית לרכוש טילי 'מאווריק' של 'ג'נראל-מוטורס'; הסנאט אף אסר על מכירת טילי 'סטינגר' לעומאן.[135] התוצאה של הגבלות אלה הייתה, שמדינות המפרץ פנו אל ספקי נשק חדשים, בעיקר לתאגידים מאירופה, לגודל אכזבתו של ממשל רייגן.

ביולי 1988 ספגו תאגידי הנשק הגדולים של ארה"ב את מפלתם הגדולה: ערב-הסעודית חתמה עם בריטניה על 'עסקת המאה' בשווי של 25 מיליארד דולר. העסקה כללה מכירת מערכות נשק, ציוד צבאי, וכן אחזקה וייעוץ צבאיים לעשרים שנה.[136]

הפסקת-האש בין איראן ובין עירק פתחה הזדמנויות חדשות לעסקים עם שתי המדינות, אשר משקיהן נהרסו במרוצת המלחמה; ההערכות מאותה תקופה דיברו על השקעות בסדר-גודל של 200 מיליארד דולר. אלא ששוב נאלצו התאגידים האמריקניים לראות בעיניים כלות, כיצד ממשלות עירק ואיראן מעדיפות על פניהם את הקונצרנים האירופיים.[137]

בשנת 1989 החליף בוש את רייגן. הממשל הרפובליקני החדש לא היה שונה

---

[133] *Time* 26.5.86

[134] *New York Times* 2.5.88

[135] *Time* 25.7.88; *New York Times* 13.5.88; אין לדעת עד כמה ישראל הייתה מעורבת בצעדי ההתנגדות למכירת הנשק. המקרה המפורסם שבו ישראל הייתה מעורבת באופן גלוי בהתנגדות, ארע בשנת 1978 כאשר קרטר הציע לספק לערב-הסעודית 50 מטוסי F-15. העסקה נחתמה לבסוף, לאחר שהוסכם שמכלי הדלק של המטוסים יהיו קטנים מהרגיל, ובכך יימנע מהם לתקוף את ישראל. שלוש שנים מאוחר יותר, צוידו המטוסים במכלים סטנדרטיים ללא שום התנגדות מצד השדולה הישראלית. הסיבה: מכלים אלה נמכרו הפעם על ידי 'התעשייה האווירית' כחלק מרכישות הגומלין של 'מקדונל-דוגלס' (*קוקברן*, 1992: ע"ע 185-186).

[136] *Business Week* 12.9.88

[137] *Business Week* 29.8.88

במהותו מהישן, בהמשיכו לייצג את קואליציית הנפט והנשק. ג׳יימס בייקר, אשר מונה לשר החוץ, היה פרקליט של תאגידי-נפט גדולים, כמו ניקסון ורוג׳רס לפניו; תפקיד שר המסחר הוענק למוסבאכר, מיליונר בעל עסקי נפט, שהיה הגזבר במטה הבחירות של בוש. בשנות התשעים, לאחר שפרשו מהממשל, בייקר ומוסבאכר היו יועצים של ׳אנרון׳, תאגיד טראנסלאומי השולט בעסקי פיתוח אנרגיה. ניקולאס ברידי, אשר מונה לשר האוצר, היה קודם-לכן שותף בפירמת ההשקעות בוול-סטריט ׳דילון-ריד׳ יחד עם ׳בכטל׳. בוש ניסה תחילה למנות לתפקיד שר ההגנה את ג׳ון טאואר, שהיה סנאטור אשר יצג חמישה תאגידי-נשק גדולים, אלא שהוא נפסל על ידי ועדת המינויים של הסנאט; לא חלילה בגלל קשריו האינטימיים עם עסקי הנשק, אלא בשל קשריו ההדוקים מדי עם נשים ועם אלכוהול. במקומו מונה ריצ׳רד צ׳ייני, שהתפרסם בשעתו בתמיכתו הנלהבת ב׳מלחמת הכוכבים׳ של רייגן, ובמימון חוליות הטרור של ה׳קונטראס׳ בניקרגואה.

עם חבורה כזאת היה ניתן לקדם את ׳האינטרס הלאומי׳ של הקואליציה, אולם המצב הכללי היה רע. הפסקת האש בין איראן ובין עירק שיחררה מחדש את הפקת הנפט בשתי המדינות, והמחירים המשיכו לרדת. התפרקות ׳ברית ורשה׳ וגוש הרובל בכללו הגבירה את הלחצים לנסיגת ארה״ב ממעורבותה במזרח-התיכון, ולקיצוצים נוספים בתקציב הביטחון. באפריל 1990 הודה פקיד בממשל: ״... איש אינו יודע מה לעשות כאן. האיום הסובייטי נמס לנו בידיים, ומה עוד נותר לנו? הצי עולה לגבעת הקפיטול כדי לדבר על האיום מצד הצי ההודי באוקיינוס ההודי. מספר אנשים מדברים על האיום מצד קרטל-הסמים הקולומביאני. אבל איננו יכולים להחזיק תקציב של 300 מיליארד דולר על סמך דברים אלה...״ (*קוקברן*, 1992: עמ׳ 322).

גם מצבו של ׳סנטקום׳ — ׳כוח המשימה׳ שהוקם בתקופת רייגן בקול תרועה תקשורתית, כדי להגן על שדות הנפט במזרח-התיכון מפני פלישה סובייטית — היה בכי רע. לא נותר ממנו הרבה, מלבד מטה שהעסיק כמה עשרות קצינים ופקידים בפלורידה. גנרל קולין פאוול, ראש המטות המשולבים, אף שקל באפריל 1990 לפרק אותו. לא כך סבר מפקדו של ׳סנטקום׳, גנראל אלמוני בשם נורמן שוורצקופף. בפברואר 1990 הוא הופיע בפני חברי ועדת הכוחות המזוינים של הסנאט, והסביר להם כי ׳כוח המשימה׳ הוא חיוני לאינטרס הלאומי של ארה״ב. ראשית, אמר שוורצקופף ״... בעלות בריתנו תלויות עוד יותר מארה״ב בנפט מהמזרח-התיכון. השורה התחתונה היא, שהנפט המיובא הוא הדם של כלכלת המערב...״. שנית, האינטרס הלאומי של ארה״ב תלוי לא מעט במכירת נשק אמריקני למזרח-התיכון: ״... בשנת 1988 כל מטוסי הקרב הסעודיים היו מתוצרת ארה״ב, אבל כשתושלם ׳עסקת המאה׳ הבריטית, 48 אחוז בלבד ממטוסי הקרב יהיו אמריקניים. ואם מטוסי F-15 המתיישנים של ערב-הסעודית לא יוחלפו במטוסים חדישים שלנו, יצטמק חלקם של האמריקאים לעשרים אחוז בלבד...״ (מצוטט אצל *פרנקל*, 1991: עמ׳ 10). ולבסוף, טען שוורצקופף: בניגוד לדעה הרווחת, המתח במזרח-התיכון לא פחת אלא הולך וגובר; קיימת סבירות גבוהה, לדעתו, שאחד מתוך שלושה-עשר הסכסוכים המקומיים הרוחשים באזור יתלקח למלחמה. משום כך, ראוי לארה״ב לשמור על רמת כוחות גבוהה לקראת המלחמה הקרבה במזרח-התיכון.

בתוך ששה חודשים התגשמה תחזיתו של שוורצקופף, וכוח-המשימה הווירטואלי בפלורידה הפך לצבא ענק בן 540 אלף חיילים; כמעט כמספר החיילים ששהו בדרום-מזרח אסיה בשיאה של מלחמת-ויטנאם בשנת 1969. העילה למלחמה הייתה אחד מרשימת שלושה-עשר ׳הסכסוכים המקומיים׳: הסכסוך אשר שרר בין סדאם חוסיין שליט עירק, לבין האמיר ג׳אבר א-סבאח שליט כוויית.

סדאם חוסיין מצא עצמו נתון בבעיות פיננסיות; עירק צברה, במרוצת המלחמה הממושכת באיראן, חובות בסכום של 80 מיליארד דולר, חלקם לכוויית ולערב-הסעודית, וחלקם לבנקים אמריקניים ואירופיים. צעד ראשון בסכסוך היה, כאשר סדאם חוסיין דרש ממדינות המפרץ לשמוט את חובותיו; לטענתו, הם נוצרו בתקופה שבה הוא הגן על מדינות אלה מפני האיום השיעי.[138] בשפה יותר פשוטה: אלה לא היו חובות, אלא ׳דמי חסות׳. מדינות המפרץ נטו לתביעה זאת, אולי משום שהבינו, כי מדובר בחוב אבוד. צעדו השני של סאדם חוסיין היה, לתבוע ממדינות ׳אופ״ק׳ כי יכירו בכך שיש לחזור וללכד את השורות כמו בראשית שנות השבעים: הוא דרש מהן להגביל את תפוקת הנפט – לפי מכסות שהמדינות תכבדנה, ולהעלות את מחיר הנפט, למחיר שיחייב את כולן.

כאן הוא נתקל בהתנגדותן של מדינות המפרץ, ובעיקר של כוויית, שסירבו לקבל את תכתיבי ׳אופ״ק׳. היו לכך כמה סיבות: ראשית, נסיון העבר הראה כי די במדינה אחת, המוכרת ׳מתחת לשולחן׳, כדי שיתפרק כל הסכם בדבר הגבלת תפוקה ומחירים אחידים. שנית, חלק מאמירויות כבר השיגו שליטה גם ׳במורד הזרם׳, והיו יכולות להרוויח גם ממחירים נמוכים של נפט. שלישית, מדינות המפרץ חשו מאוימות מנסיונותיו של סדאם חוסיין להפוך ל׳מנהיג העולם הערבי׳; הן סברו כי הכנסות נמוכות מנפט הן הדרך הטובה לקצץ ביכולתו לרכוש נשק ולצאת למלחמה חדשה; הפעם – נגדן.[139] אמירויות המפרץ הפיקו 2 מיליון חביות ליום, כלומר 900 אלף חביות יותר מהמכסה ש׳אופ״ק׳ אישר להן. כוויית, לבדה, חרגה בהיקף של 400 אלף חביות; ערב-הסעודית חרגה בהיקף של 270 אלף חביות ליום.

ביוני 1990 ירד מחיר הנפט עד לרמה של 13 דולר לחבית – בהשוואה לינואר של אותה שנה, עת המחיר התקרב לרמה של 19 דולר לחבית. סדאם חוסיין היה אכול זעם. עיתונה של הבעת׳ בעירק פירסם מאמר אזהרה: ״... בשעה שחוגים ציונים ואימפריליסטיים מנהלים מסע השמצות נגד עירק, הצפת השוק בנפט על ידי ארצות מסוימות משרתת למעשה מטרות אלה. על מדינות אלה להיטיב את דרכן ללא דיחוי ולכבד את מכסות התפוקה המוסכמות...״ (פרנקל, 1991: עמ׳ 19). הסכסוך בין עירק וכוויית הלך והתפתח במהירות, והפך למלחמה – משום שסדאם חוסיין ראה את כיבוש כוויית כמעין מיזוג עסקי, לצורך הגבלת התפוקה ושיקום מחירי הנפט המידרדרים.

עד לכיבוש כוויית, תחזית בדבר מלחמה בין ארה״ב לבין עירק הייתה מתקבלת בתימהון. עד אז עשה ממשל ארה״ב מאמצים ניכרים להתקרב אל עירק. בשנת 1990 עדיין נחשבה איראן לאויב מספר אחד של ארה״ב, ואילו עירק הייתה מצויה בתחתית רשימת האויבים. למעשה, לפי סימנים רבים נחשב סדאם חוסיין ל׳ידיד׳. צבאו נזקק

---

[138] *Darwish and Alexander* (1991) ch. 9-11

[139] *Darwish and Alexander* (1991) pp. 256-265; *Business Week* 7.3.88

לנשק מתוחכם, וממשל בוש קיווה שסדאם חוסיין, בדומה לאנואר סאדאת בזמנו, יעדיף בסופו של דבר את הנשק האמריקני אשר הצבא הישראלי הוכיח את עדיפותו. המשטר בעירק לא היה שונה ממשטרים אוליגרכיים ודיקטטורות צבאיות, אשר הממשלים האמריקניים אהבו לעשות עימם עסקים. בעירק שרר דיכוי פוליטי, טרור ורצח נגד מתנגדי המשטר; הממשל היה מושחת וקל לשיחוד, בהיותו מבוסס על קשרים משפחתיים: המשטרה החשאית נחשבה לאכזרית וליעילה לא פחות מהמשטרות, שהאמריקנים והישראלים אימנו ברחבי העולם הפריפריאלי (צחוק הגורל: משטרת השאח המודחה באיראן הוקמה בזמנו על ידי אביו של נורמן שוורצקופף, קצין במשטרת ניו-ג׳רסי, אשר גויס למשימה על ידי תאגידי-הנפט האמריקניים). אף כי מפלגתו של סדאם חוסיין מפלגה הצטיירה בעבר כ׳סוציאליסטית׳, ראשיה צברו רכוש רב. סדאם חוסיין עצמו צבר רכוש של כעשרה מיליארד דולר, כמעט כמו מובוטו בזאיר. בדומה לגולבנקיאן בשעתו, הוא גבה חמישה אחוזים מכל עסקה עם תאגידי הנפט; הוא גם קיבל שוחד על קניית נשק למען צבאו. כספים אלה הושקעו במאות פירמות ברחבי העולם; הממשל האמריקני, שהקפיא בעת המלחמה את נכסיו בארה״ב, גילה שבחשבונותיו הפרטיים בבנקים היו מופקדים 2.5 מיליארד דולר. בקצרה, עירק תאמה את צרכי ׳הביטחון הלאומי׳ של ארה״ב – לא פחות מאשר ׳תאומי העמודים׳ של שנות השבעים; וסדאם התאים לְבוש לא פחות מאשר נורייגה שלפני הפלישה לפנמה.

אלא שלרוע-מזלו, כמו נורייגה לפניו – הפך סדאם, בלחץ הנסיבות, מידיד לאויב. והנסיבות לא באו בהפתעה: כמו בקיץ 1973, כאשר הממשל ידע על תוכניותיו של אנואר סאדאת לפלוש לסיני – גם בקיץ 1990 ידע הממשל על כוונותיו של סדאם חוסיין לפלוש לכווית. בסוף יולי מסר וויליאם וובסטר, ראש ה׳סי.איי.אי׳, לְבוש על כוונותיה של עירק. בראיון לטלוויזיה (25.7.90) אמר ג׳יימס בייקר שר החוץ, כי על פי המידע שבידו עומדת עירק לפלוש אל כווית. באותו יום התקיימה פגישה בין סדאם חוסיין ובין אפריל גלאספי, שגרירת ארה״ב בעירק.

קשה לדעת מה נאמר בשיחה, משום שלשני הצדדים יש גרסאות שונות במקצת; לאחר שגלאספי שבה לארה״ב, משרד-החוץ אסר עליה משום-מה לדבר עם עיתונאים. על פי גרסת סדאם, שדאג להקליט בחשאי את השיחה, הוא העלה בפני השגרירה את טענותיו כלפי כווית, וציין במפורש שעירק מתכוונת ׳להחזיר לעצמה את זכויותיה׳. גלאספי ציינה בפניו, כי לארה״ב ׳אין עמדה׳ בסכסוכים פנים-ערביים, אך הוסיפה כי וושינגטון מודאגת מריכוזי הכוחות של צבא עירק ליד הגבול עם כווית. סדאם הזכיר את דרישתו, ש׳אופ״ק׳ יעלה את מחירי הנפט לרמה של 25 דולר לחבית. תשובת גלאספי הייתה כי יש אמריקאים רבים שהיו שמחים, אילו המחיר היה עולה אף מעבר לרמה זו.

ב-31 ביולי, יומיים לפני הפלישה, ג׳ון קלי עוזר שר החוץ אמר לעיתונאים כי ״... לארה״ב אין חוזה הגנה עם מדינה כלשהי במפרץ הפרסי...״ (*Darwish & Alexander*, 1991: p. 267). רק לאחר שצבאו של סדאם פלש אל כווית, התברר כי לממשל האמריקני הייתה ׳עמדה׳ ברורה ביותר: הממשל הוקיע בקולי-קולות את הפלישה, הגיש אולטימטום – והתחיל בהכנות למישלוח צבא לאזור. צ׳ייני שר ההגנה וגנראל שוורצקופף מפקד ׳כוח המשימה׳ שיכנעו את בני המשפחה הסעודית, כי גורלם יהיה

דומה לזה של משפחת א-סבאח — אם לא יאשרו את כניסת הצבא האמריקני; וכך לראשונה בתולדות ערב-הסעודית, חנה בה צבא זר.[140] סדאם חוסיין כבר הבין שהוא טעה — או הוטעה — בהבנת תגובותיה של ארה״ב, ולפיהן העריך כי היא לא תצא להילחם למען השליט של כוויית. במרוצת החודשים הבאים, הוא ניסה לסגת בכבוד כלשהו מההרפתקה. נאצר כבר הוכיח בעבר, שניתן להמיר כשלונות צבאיים לרווחים מדיניים. אבל התברר שהבית הלבן אינו מעוניין ליישב את הסכסוך — אלא במלחמה בלבד, שבסופה יודח סדאם חוסיין משלטונו. המלכודת נסגרה עליו, ללא מוצא.

המלחמה עצמה התנהלה באופן מוזר: היו בה הרבה הכרזות על ׳פלישות׳, ׳קרבות מגע׳, ׳ראשי-חץ׳, ׳פצצות חכמות׳, ׳תנועות איגוף׳, וכיוצא באלה; אבל נמצאו מעט מאוד עדויות, כי אכן היו קרבות משמעותיים בין צבאות ארה״ב ועירק. ב׳קרבות היבשה׳, שנמשכו כששה ימים, נהרגו כעשרה חיילים מחיל-המשלוח ומספר הפצועים היה דומה. ההפצצות של חיל-המשלוח, לעומת זאת, היו הרבה יותר יעילות: לפי הערכות שונות, נהרגו ונפצעו בין 30 אלף לבין 100 אלף חיילים ואזרחים, ונלקחו בשבי בערך 175 אלף חיילים. בסך-הכל הסתבר, שהיה זה פרק נוסף בסדרת ׳כוח-המשימה׳: דרמה טלוויזיונית, אשר הפרק הקודם בה — ׳פנמה׳ — הופק בשנת 1989, והיה הצלחה גדולה. הפרק החדש — ׳סערה במדבר׳ — הופק הפעם בתקציב גדול ובהשתתפות ניצבים רבים, ובמשך תקופה ארוכה אף זכה לשיאים של אחוזי צפייה.

מצבה של הקואליציה השתפר, והיא יצאה מ׳אזור הסכנה׳. מחיר הנפט זינק לרמה של 40 דולר לחבית; בסוף 1991 הוא התייצב ברמה של 22 דולר — לא הרבה מתחת למחיר אשר סדאם חוסיין שאף אליו, לפני המלחמה. המלחמה גם עוררה מחדש את ייבוא הנשק לאזור; הפעם, המוכרים העיקריים היו התאגידים האמריקניים. עוד בתחילת המלחמה, בוש הציע לערב-הסעודית נשק בשווי של 20 מיליארד דולר. אפילו בהשוואה לשעת-חירום — נראתה ההצעה כמזמינה מרוץ-חימוש חדש, וכמנוגדת להצהרותיו על ׳ייצוב האזור׳. לכן, כדי לרכך את ההתנגדות הצפויה של הקונגרס, משרד-החוץ פרס את ההצעה ופיצל אותה לסדרת חוזים קטנים יותר. בשלוש השנים מאז המלחמה הגדילו התאגידים האמריקניים את מכירותיהם באזור בשיעור של 45%; מרמה של 13.6 מיליארד דולר בשנת 1989 לרמה של 19.6 מיליארד בשנת 1992.[141]

העלייה במכירות מוסברת, בחלקה, בהרס שהותיר הצבא העירקי אשר חייליו בזזו את כוויית; הנזקים שנגרמו במלחמה הוערכו בסכום של 100 מיליארד דולר. לכן אין להתפלא, כי אחד החוזים הראשונים שנחתמו בעקבות המלחמה היה עם ׳בכטל׳; היה זה חוזה בסך מיליארד דולר, לשיקום 650 בארות הנפט בכוויית שהועלו באש על ידי הצבא העירקי. יותר מאוחר חתמה ׳בכטל׳ על חוזים נוספים, בשווי של כמה מיליארדים, לשיקום התשתית של כוויית.[142]

---

140 *Woodward* (1991) ch. 19

141 הנתונים כוללים את סך הכל המכירות, הצבאיות והאזרחיות, למדינות: בחריין, מצרים, איראן, עירק, ישראל, ירדן, עומן, קטאר, ערב-הסעודית, סוריה, איחוד-האמירויות ותימן. הנתונים חושבו על פי: US Department of Commerce, Bureau of the Census, *Statistical Abstract of the United State* (1993): Table 1351, pp. 813-816

142 *Business Week* 18.2.91; 6.3.91; 11.3.91

ב-6 במרס 1991 נאם בוש לרגל הודעת הכניעה של סדאם חוסיין. בנאום הוא הצהיר כי "... תהיה זאת טרגדיה אם האומות במזרח-התיכון ובמפרץ הפרסי, ישובו עתה, בתום המלחמה, למרוץ חימוש חדש..." (*New York Times*, 7.3.91). בנאום אחר, בסוף אותו חודש, הוא אפילו המליץ למסד כללים "... כדי לעצור את משלוחי הנשק הגורמים לאי-יציבות..." (*New York Times*, 30.3.91). באותה הזדמנות, הוא הצהיר כי "... הגיעה העת לשים קץ לניהול-מיקרו של התוכניות לסיוע בטחוני וסיוע חוץ; ניהול-מיקרו, שמשפיל את ידידינו ובעלות בריתנו, ומחליש את הדיפלומטיה שלנו..." (שם). ייתכן שכוונתו הייתה לחנינה שהוא בדיוק העניק לקספר וויינברגר, כדי למנוע את העמדתו למשפט על 'הניהול-מיקרו' שלו בפרשת 'איראן-קונטרס'; מכל-מקום, משרד החוץ העביר לדיפלומטים האמריקאים במזרח-התיכון הוראות לגבי טיבו של 'הסדר החדש': לעזור יותר מתמיד לנציגים של תאגידי-הנשק האמריקניים, לקדם את מכירותיהם. הממשל אפילו הציע לשנות את 'חוק הפיקוח על ייבוא וייצוא נשק' משנת 1968, כדי ש'בנק לייצוא וייבוא' הממשלתי יוכל להעניק ערבות של מיליארד דולר לצורך אשראי בשביל ייצואני הנשק של ארה"ב.[143]

בוש ומוסבאכר שר החוץ, אשר נלחמו להשלטת 'השוק החופשי' בעולם, לא היססו להתערב באופן אישי לטובת 'AT&T'; היה זה כאשר התעורר חשש שבית-המלוכה בערב-הסעודית נוטה להעדיף קונצרן אירופי, בעסקה של 8.1 מיליארד דולר להרחבת רשת הטלפונים.[144] (קלינטון, שהחליף את בוש, המשיך בלחץ; קבוצת 'אי. טי. אנד טי' זכתה בחוזה). לאחר עשור של דחיקת רגלי התאגידים האמריקניים על ידי המתחרים האירופיים, חזרה ארה"ב וניסתה לכבוש מחדש את האזור. עד כדי כך התלהטה מתקפת השלום של בוש, שפקידים במשרד החוץ הבריטי התלוננו בגלוי על נסיונות 'המונופוליזציה' של מסחר הנשק במזרח-התיכון על ידי ארה"ב.[145]

מעבר לרווחים בטווח-הקצר, מלחמת-המפרץ הייתה חשובה לקואליציה. היא חיזקה את השליטה של 'גרעין' שש קבוצות-הנפט המובילות במזרח-התיכון. בשנות החמישים והששים, קבוצות אלה נאבקו בתחרות העולמית הגוברת; טענתנו לעיל (סעיפים ד-ה בפרק זה), הייתה כי הרווחיות הגבוהה שלהן נשמרה באמצעות תהליך 'הפוליטיזציה' של הענף, ובאמצעות מיחזור הקונפליקטים הצבאיים באזור. אבל משמעות 'הפוליטיזציה' הייתה, שהן נאלצו לחלוק את השליטה בתפוקה ובמחירים עם ארגון 'אופ"ק', שהמדינות החברות בו התקשו לנהל מדיניות מוסכמת. במשך תקופה מסוימת היה נראה כי ערב-הסעודית, בעלת-בריתן העיקרית של הקבוצות, מצליחה להנהיג את הארגון; אולם למן אמצע שנות השמונים היא איבדה את מעמדה המוביל – והמדינות החברות ניהלו מדיניות עצמאית, שאיימה על הרווחים. מלחמת-המפרץ שינתה את המצב: מדיניותן של מפיקות הנפט החשובות, ערב-הסעודית, כוויית והאמירויות, חזרה להיות כפופה לתכתיבי המדיניות האמריקנית. הן חתמו על הסכמי

---

143 *New York Times* 18.9.91

144 *Business Week* 18.2.91

145 *The Independent* 13.12.92

הגנה עם ארה״ב ובריטניה; ונראה היה כי קבוצות-הנפט המובילות שבו לנהל את עסקי הנפט במזרח-התיכון, ואילו ׳אופ״ק׳ חזר למעמדו שלפני שנות השבעים.

כך, לכאורה, נראו פני הדברים ב׳סדר החדש׳ של ראשית שנות התשעים. למעשה, ׳הסדר העולמי החדש׳ היה שונה לחלוטין.

י. *שקיעתה של קואליציית הנפט והנשק*

מאז מלחמת-המפרץ, השתנה המזרח-התיכון. עקב סיומה של המלחמה הקרה וקריסת המשטר הסובייטי, פחתו הסיכויים שהסכסוכים באזור יתפתחו למרוצי-חימוש ארוכים ויקרים. במקביל, הידלדל זרם הפטרו-דולרים אשר ליבה את הסכסוכים ואשר מימן את מרוצי-החימוש.

הירידה בהכנסות של המדינות מייצאות הנפט שינתה את חלוקת-ההכנסות העולמית. בשנת 1979, התוצר המקומי לנפש במזרח-התיכון ובצפון אפריקה היה 45% מהתוצר הממוצע לנפש בעולם; בשנת 1999 הוא ירד עד לרמה של 35% מהממוצע בעולם. את עיקר הירידה ספגו מדינות המפרץ הפרסי, שם נפלה ההכנסה לנפש בשיעור של 50% עד 80%. מדינות כמו ערב-הסעודית, אשר בשנות השבעים היו בעלות עודפים ענקיים של פטרו-דולרים, מצאו עצמן בשנות התשעים עם חובות-חוץ כבדים.

אחרי מלחמת-המפרץ, הכריז בוש על ׳סדר חדש׳; והממשל של קלינטון, שבא אחריו, נראה להוט אחר מה שהוא כינה ׳תהליך השלום׳. בשנת 1995, מתקפת השלום האמריקנית נראתה בשיאה: הסכם בדבר הכרה הדדית בין ישראל ובין ׳אש״ף׳; הסכם שלום בין ישראל ובין ירדן; קשרים דיפלומטיים רשמיים בין ישראל ובין מרוקו; הסכמים רשמיים-למחצה בין ישראל ובין כמה מאמירויות המפרץ; נפתח סבב שיחות בין ישראל לסוריה, בדבר הסדר קבע.

התפנית הפתאומית במדיניות-החוץ האמריקנית נראית תמוהה — נוכח העובדה ששנים מועטות קודם-לכן, הממשלים האמריקניים היו מעורבים עמוקות בשמירה על ׳מאזן החימוש׳ בין הצדדים היריבים ובעירעורה של ׳היציבות׳ באזור.

הסיבה העיקרית לתפנית היא השינוי באופיו של הצבר ההון העולמי. הצבר זה חדל להתבסס על ׳ההטיה הצבאית׳ ועל הסטגפלציה, ופנה אל עבר ׳הצבר מתרחב׳ ב׳שווקים המתעוררים׳ ברחבי העולם הפריפריאלי, שנפתחו בפני השקעות מאז שנות התשעים. הקונפליקטים הצבאיים במזרח-התיכון — אשר בשנות השבעים והשמונים שמרו על שיעורי-הרווח היחסיים של קבוצות-ההון המרכזיות — נראים עתה כמאיימים על תהליך ההצבר החדש, המתבסס על הרחבת המכירות ועל הגדלת ההכנסה האפקטיבית בשווקים חדשים בעולם. כתוצאה משינוי זה באופי ההצבר — האינפלציה, שהגיעה באמצע שנות השבעים לשיעור של 30% לשנה בממוצע העולמי, ירדה אל רמה של 5% ופחות מכך בסוף שנות התשעים.[146] תוצאה יותר חשובה: ההוצאה הצבאית בעולם ירדה ביותר משליש, והלך וקטן מספר הסכסוכים האזוריים.[147]

במקביל לשינויים באופי ההצבר, השתנו יחסי הכוחות בתוך ההון הדומיננטי בעולם. כזכור, טען קלצקי בשנות השישים, כי ׳האלמנטים הזועמים׳ הולכים ומשתלטים על

146 IMF (varios years)

147 SIPRI (various years)

תהליך הצבר ההון – בהטותם את מרכז-הכובד של המשק האמריקני מן החוף המזרחי אל עבר קבוצות 'חדשות' בחוף המערבי, המתבססות על עסקי נשק וטכנולוגיות צבאיות. מרבית הסימנים מעידים כי עידן זה הגיע לסיומו. כיום, נראית תזוזה הפוכה: מרכז-הכובד של המשקים המפותחים, ובעיקר של ארה"ב, עובר לשליטתם של עסקים בעלי אופי אזרחי, שאינם מתבססים על חוזים ממשלתיים או צבאיים.

השינוי הזה בולט נוכח גל המיזוגים שעברו העסקים המובילים הנפט והנשק בעולם, תהליך שמיועד להצילם מפני אובדן מוחלט של כוחם. ממשלו של קלינטון זירז את תהליך הריכוזיות בעסקי הנשק. בשנת 1993 זימן לס אספין שר ההגנה, את ספקי הנשק המובילים של הפנטגון למפגש מכריע; העיתונים הכתירו אותו בשם 'הסעודה האחרונה'. בפגישה, הודיע השר: נוכח ירידת האיום מצד בריה"מ, נאלץ הממשל לקצץ בתקציב הרכש הבטחוני. כתרופה זמנית למצוקה – הוא ממליץ להם להתמזג ביניהם, בהבטיחו כי הממשל לא יתבע אותם על הפרת חוקי 'אנטי-טראסט'; השר התחייב כי הממשל ישא בהוצאות הכרוכות במיזוג, וכמו כן יקל עליהם את המסים על הכנסות מייצוא נשק.[148] בין הפגישה לבין סוף שנות התשעים, תאגידי הנשק היו עסוקים באירגון-מחדש של עסקיהם. בשנת 2000 הסתמנו שבעה 'אשכולות' של קבוצות-נשק מובילות בעולם; מהן חמש שבסיסן בארה"ב, ושתיים שבסיסן באירופה.

טבלה ו'4 מציגה את הקבוצות, שמדורגות על פי גודל מכירותיהן בשנת 1999. בראש הרשימה ניצבת קבוצת '**לוקהיד-מרטין**'. הקבוצה כוללת את מה שהיו בעבר עסקי 'לוקהיד', ואת הקבוצות שהתמזגו עימה במחצית השנייה של שנות התשעים: 'מרטין-מרייטה' (1994), 'לוראל' (1996), מפעלי הנשק של 'ג'נראל-דיינמיקס' (1994), ומרבית עסקי הנשק של 'ג'נראל-אלקטריק' (1997). שנייה בדירוג היא קבוצת '**בואינג**'; היא רכשה את 'מקדונל-דוגלס' (1996) ואת עסקי התעופה הצבאית של 'רוקוול' (1996). רביעית בדירוג העולמי, ושלישית בין הקבוצות שבסיסן בארה"ב, היא קבוצת '**רייתון**'; היא רכשה את 'אי-סיסטם' (1995), את עסקי הנשק של קבוצות 'טקסאס-אינסטרומנטס' (1997) ואת 'יוז' (1997). חמישית בדירוג העולמי היא קבוצת '**ג'נראל-דיינמיקס**'; היא מכרה ל'לוקהיד' את רוב מפעלי התעופה הצבאית שלה – אולם במקום זאת רכשה עסקים בתחומי נשק אחרים, מקבוצות אחרות; הרכישות הבולטות היו מקבוצות 'טלדיין' (1996), 'לוסנט' (1997), 'ג'י.טי.אי' (1999) ו'גאלפסטרים' (1999). השביעית בדירוג העולמי היא קבוצת '**נורת'רופ-גרומן**'; היא נוצרה ממיזוג בין 'נורת'רופ' ובין 'גרומן' (1994), בתוספת רכישת מפעלי נשק מאת 'אל.טי.ווי' (1992) ומאת 'ווסטינגהאוז' (1996).

מתוך קבוצת 'הגרעין' בת ששה-עשר תאגידי הנשק, אשר ניצבה במרכז תהליך 'ההטיה הצבאית' של המשק האמריקני (*שרטוט ו'1*), נותרו עתה שמונה תאגידים עצמאיים בלבד. כל השאר נרכשו או התמזגו, או נטשו את עסקי הנשק ופנו לעסקים בעלי אופי אזרחי.

---

[148] *Grant* (1997)

טבלה ו'4: קבוצות הנשק והנפט המובילות בעולם לאחר גל המיזוגים
(שנת 1999 במיליארדי דולרים)

קבוצות הנשק

התאגידים	מכירות צבאיות	סך הכל מכירות	רווח נקי
Lookheed Martin התמזגה עם: General-Dynamics, Loral Martin-Marietta, G.E Aerospace	17.8	25.5	0.382
Boeing התמזגה עם: Rockwell Aerospace McDonnell-Douglas	16.3	58	1.1
BAE System התמזגה עם: Alenia Marconi (50%) Saab (20%), AES Airbus (20%) Matra BAE (50%) Astrium (34%) Eurofighter (37%)	15.2	19.4	0.491
Raytheon התמזגה עם: E-System, Hughes Texas Instruments	14.5	19.8	0.404
General Dynamics התמזגה עם: Teledyne Vehicle Lucent's Ad. Tech GTE Gov Sys Gulfstream	8.9	8.9	0.100

קבוצות הנפט

התאגידים	סך הכל מכירות	רווח נקי
Exxon-Mobil מיזוג בין: Exxon + Mobil	163.9	7.9
Royal Dutch/Shell התמזגה עם: Eqilon (56%) Motiva (35%)	105.4	8.6
BP-Amoco מיזוג בין: British Pet. Amoco Atlantic Rich.	83.6	5
Total Fina Elf מיזוג בין: Total, Fina, Elf-Aquitaine	82.9	3.9
Sinopec	41.9	0.45

קבוצות הנשק

התאגידים	מכירות צבאיות	סך הכל מכירות	רווח נקי
EADS התמזגה עם: DASA, Aerospaciale Lagardere,Eurocopter Arianespace (23%) Airbus (80%) Matra BAE (50%) Astrium (66%) Eurofighter (44%)	6.1	33.2	לא ידוע
Northrop Grumman התמזגה עם: LTV Aircraft, Grumman Westinghouse Defence & Elect.	6	9	0.467

קבוצות הנפט

התאגידים	סך הכל מכירות	רווח נקי
Texaco התמזגה עם: Equilon (44%) Motiva (32.5%)	35.7	1.2
Eni	34.1	3.1
Chevron	32.7	2.1

מקור: *Defence News*; *Financial Times Survey of Aerospace* (24.7.2000); *Fortune*; Moody's; *The Economist Survey of the Global Defence Industry* (14.6.97)

תהליך מקביל התחולל באירופה. ככל שאירופה נטתה בשנות התשעים לאיחוד מדיני, כן התמזגו תאגידי-הנשק הגדולים שלה. תהליך הריכוזיות היה דרמטי יותר מאשר בארה"ב, משום שהוא כלל מיזוגים בין קונצרנים שנחשבו עד לא מכבר כ'נכס לאומי'. רובם היו תאגידים ממשלתיים, או שנהנו מחסות ממשלתית, במדינות כמו צרפת, ספרד וגרמניה, שהיו בעלות מסורת אֶטטיסטית חזקה. בשנת 2000 בלטו שלוש קבוצות ענק פאן-אירופיות: **'בי.איי.אי'**, **'אי.איי.די.אס'** ו**'תומסון'**.

השלישית בדירוג העולמי היא **'בי.איי.אי'** (BAE); זו קבוצה בריטית שעסקה בתעופה צבאית, ובשנת 2000 השתלטה על 'מרקוני' שהייתה בבעלות 'ג'נראל-אלקטריק' הבריטית, ורכשה את 'איי.איי.אס' מאת 'לוקהיד'; היא גם קנתה 20% ממניות 'סאאב', ונכנסה לשותפות בהשקעות עם הקונצרן הפאן-אירופי השני בגודלו, **'אי.איי.די.אס'** (EADS). ההשקעות המשותפות: ב'אירבוס' (2000), ב'מאטרה' (2000), ב'אסטריום' (2000) וב'יורופייטר' (2000).

'אי.איי.די.אס' ('החברה האירופית האירונאוטית לביטחון וחלל') היא קבוצה חדשה שהוקמה בשנת 2000, ואיחדה עסקי נשק ממדינות שונות באירופה. היא כוללת בין השאר את עסקי הנשק של 'דיימלר-קרייזלר' (DASA), את תאגידי הנשק הצרפתיים

'אירוספסיאל' ו'לאגארדר' ואת תאגיד הנשק הספרדי 'אריאנאספאס'. בעלי המניות העיקריים של הקבוצה הפן-אירופית הם 'דיימלר-קרייזלר' ו'לאגארדר', וממשלות צרפת וספרד; אבל 27% ממניותיה נסחרות בבורסה — והכוונה היא, להפריטה לחלוטין. ענקית הנשק השלישית באירופה היא **'תומסון'** (Thomson-CSF) שבבעלותה של ממשלת צרפת, ושל תאגידי הנשק 'אלקאטל' ו'דאסו' אשר אף הם מצויים בבעלות חלקית של ממשלת צרפת. גם 'תומסון' מיועדת להפרטה, וכבר עתה נסחרות כשליש ממניותיה בבורסה.

גם עסקי הנפט העולמי עברו תהליך מואץ של ריכוזיות, במרוצת שנות התשעים. אף כי הממשלים לא שיחקו תפקיד ראשי בתהליך, המיזוגים וההשתלטויות לא נתקלו בהתנגדות ממשלתית או בתביעות על הפרת חוקי ההגבלים העסקיים.

כפי שניתן לראות מהטבלה, העסקה החשובה ביותר הייתה המיזוג בין קבוצות 'אקסון' ו'מוביל', שהוביל בשנת 1998 להקמת קבוצת הנפט הגדולה בעולם **'אקסון-מוביל'**. עוד מיזוג בולט: 'בריטיש-פטרוליום' רכשה את 'אמוקו' בשנת 1998 ואת 'אטלנטיק-ריצ'פילד' בשנת 2000; בעקבות המיזוג נוסדה קבוצה חדשה בשם **'בי.פי-אמוקו'**, המדורגת שלישית בין ענקי הנפט בעולם. השנייה בגודלה, **'רויאל-דץ'–של'**, רכשה בשנת 1998 את 'אקווילון' יחד עם 'טקסקו' המדורגת ששית; ובאותה שנה קנתה את 'מוטיבה', שוב יחד עם 'טקסקו' ועם 'ערמקו', אשר מצויה עתה בבעלות המשפחה המלכותית הסעודית. מיזוג אחר היה בין 'טוטאל', 'פינה' ו'אלף-אקוויטן'; בסיומו הוקמה קבוצת **'טוטל-פינה-אלף'**, שהיא הרביעית בגודלה בענף הנפט העולמי.

המיזוגים סייעו, ללא ספק, לרווחיותן של הקבוצות. שמונה קבוצות-הנפט המובילות, שמופיעות בטבלה, הציגו יחד את התוצאות הפיננסיות הטובות ביותר של הענף במאה העשרים. בשנת 1999 הגיעו המכירות שלהן לסך 580 מיליארד דולר; כלומר, 41% יותר משהצליחה קבוצת 'הגרעין' של ששת תאגידי-הנפט להשיג בשיא של תקופת מלחמת-המפרץ. הרווחים הנקיים של שמונה הקבוצות היו 32.2 מיליארד דולר; כלומר, 61% יותר מהרווחים של קבוצת 'הגרעין' בשנת מלחמת-המפרץ — וכן 48% יותר משיא הרווחים שהושג בעת משבר בני הערובה של 1980.

בעסקי הנשק, המצב היה פחות מזהיר. בשנת 1999, לאחר ההתארגנות-מחדש, חמש קבוצות-הנשק המובילות שבסיסן בארה"ב השיגו ממכירות צבאיות הכנסה כוללת של 63.5 מיליארד (בצירוף שתי הקבוצות הפאן-אירופיות, הגיעו המכירות לסך 84.8 מיליארד דולר).

מצד אחד, התוצאות נראות מצוינות — בהשוואה לתקופת רייגן. בשנת השיא 1985, המכירות הצבאיות של ששה-עשר תאגידי-הנשק המובילים בארה"ב הגיעו לסך 61.3 מיליארד דולר. מצד שני, למרות העלייה במכירות — הרווחים הנקיים של קבוצות הנשק ירדו פלאים, בהשוואה לעידן השגשוג של הקואליציה. בשנת 1999 הרוויחו חמש הקבוצות 2.5 מיליארד דולר (2.9 מיליארד יחד עם הקבוצות הפן-אירופיות); זאת ירידה של 75% ברווח הנקי, בהשוואה לסך 9.9 מיליארד דולר בשנת מלחמת-המפרץ. רווח כזה, בשיעור של 3.8% מהמכירות, מראה שקבוצות אלה איבדו את עוצמתן שעמדה להן בעבר. במרוצת 12 שנות ממשלי רייגן ובוש, השיעור הממוצע של הרווחים הנקיים היה 15% ומעולם לא נפל אל מתחת לרמה של 10 אחוזים.

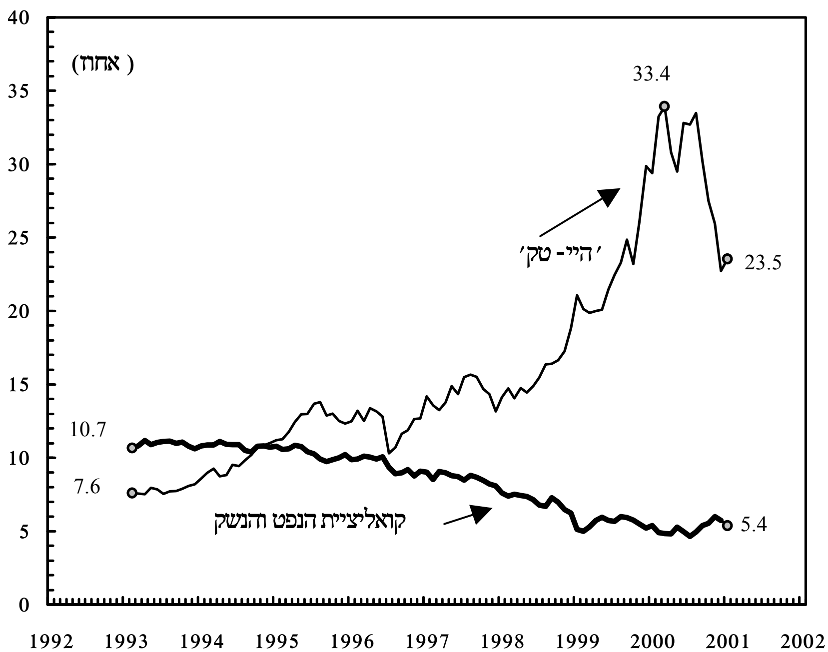
מעבר לכמות הנומינלית של הרווח הנקי — כוחו של ההון נמדד במונחים **יחסיים**

(פרק ב׳). השאלה היא: האם קבוצות הנפט והנשק שמרו על שיעור ההצבר, **ביחס** לשיעור ההצבר של קבוצות-הון אחרות ב׳כלכלה הגדולה׳?

שרטוט ו׳7 מציג שתי סדרות נתונים לשנים 1993-2001, המשקפות את הכוח היחסי של שני גושים עסקיים המצויים במרכז תהליך ההצבר. כוחו היחסי של כל גוש מוצג כאחוז ׳שווי השוק׳ שלו מתוך סך-כל ׳שווי השוק׳ של 500 קבוצות-ההון המובילות במדדי ׳סטנדרד אנד פורס׳.[149] הסִדרה הראשונה כוללת את ׳שווי השוק׳ היחסי של 26 תאגידי הנשק והנפט המובילים, אשר אנו מכנים אותם בשם ׳קואליציית הנפט והנשק׳. הסִדרה השנייה כוללת את ׳שווי השוק׳ היחסי של 54 פירמות המובילות בענף, אשר הבורסה מגדירה אותו כ׳היי-טק׳. כך ניתן לבדוק את יכולת השיערוך (׳שווי-השוק׳) של כל גוש ביחס ל׳כלכלה הגדולה׳.

שרטוט ו׳7

שינויים ביחסי העוצמה בתוך ׳הכלכלה הגדולה׳ האמריקנית

קואליציית הנפט והנשק: 9 תאגידי נשק, 11 תאגידי נפט מקומיים, 6 תאגידי נפט עולמיים.
מקור: Standard & Poor's ; DRI

---

149 מדד *Standard & Poor's* כולל את 500 הפירמות המובילות, הרשומות בבורסת ניו-יורק (NYSE) ובבורסה האמריקנית (AMEX) ובנאסד״ק (NASDAQ).

אילו היו קבוצות הנפט והנשק מצויות במרכז תהליך ההצבר – היינו מצפים שההון שלהן (או הציפיות לרווח) ישמור על כוחו, ביחס לקבוצות-ההון הגדולות האחרות.

השרטוט ממחיש את המהפך שהתחולל באופי הצבר ההון בעולם. המעבר המהיר – ממשטר של 'העמקת ההצבר' הסטגפלציוני והאטטיסטי, אל משטר של 'הרחבת ההצבר' בתעסוקה ובהכנסה הכללית – נעשה בתוך שבע שנים בלבד.

עד סוף שנות השמונים, ניצבה במרכז תהליך ההצבר קואליציית הנפט והנשק. על פי השרטוט, כוחה היחסי בשנת 1993 היה 11% מ'שווי השוק' של 'הכלכלה הגדולה'. הציפיות לרווח מעסקי ה'היי-טק' היו עדיין נמוכות, והסתכמו בשיעור של 8% מ'שווי השוק' של 'הכלכלה הגדולה'. בסוף העשור, המגמה התהפכה לחלוטין. כוחה של הקואליציה שקע; החלק שלה מתוך ערך המניות של 'הכלכלה הגדולה' הגיע בשנת 2001 לשיעור של 5%, ירידה של 50% בתוך שבע שנים. לעומתה, ערך המניות של קבוצת תאגידי ה'היי-טק' עלה בשיעור של 330% ותפס בשנת 2000 כשליש מ'שווי השוק' של 'הכלכלה הגדולה'. גם תהפוכות הנאסד"ק בשנת 2000-2001 לא שינו את המגמה הכללית.

שקיעתה של הקואליציה לוותה בכשלונות רצופים: החברות בה לא הצליחו לחדש את המנגנון המשומן של העלייה במחירי הנפט ושל מימון ייבוא נשק מתוחכם למזרח-התיכון. כמעט בכל קיץ עולה המתח באזור, ולעתים אף עולים מחירי הנפט – אולם עד עתה, לא נקלע המזרח-התיכון למצב של מתח מתמיד.

ביוני 1993 שיגר הצי האמריקני שני מטחי טילים על מטרות בעירק, בעוון הפרת הגבלות הטיסה אשר ארה"ב ובריטניה הטילו על מטוסי-הקרב העירקיים. המתח הגיע לשיאו בספטמבר 1994, כשארה"ב הודיעה כי סדאם חוסיין שלח 80,000 חיילים אל עבר הגבול של כוויית. ממשל קלינטון הגיב במהירות – ושלח אל המפרץ הפרסי כוח-משימה גדול, אשר מנה 60,000 חיילים וכן 600 מטוסים. כמו בעימות עם קדאפי בשנת 1986, למרות הטילים 'החכמים' ששוגרו לעבר בגדד – העדיף סדאם להתקפל, והסיג את צבאו לאחור.

אין זה משנה, האם הייתה הגזמה בידיעות על כוונותיו של סדאם לחזור ולפלוש לכוויית; העיצומים, שנמשכו על ייצוא הנפט מעירק, הסירו לזמן-מה את הדאגה של הקואליציה מפני הצפת השוק בתוספת של שני מיליון חביות ליום. מפעם לפעם נמצאו אויבים נוספים: 'חזית הסרוב', קבוצות טרור איסלמיות, התחמשות גרעינית של איראן, שיעים בלבנון, גירוש משלחות האו"ם מעירק וכו'; אולם אלה לא יכלו לעצור את המגמה החדשה בעולם, שבה המזרח-התיכון איבד את מקומו המרכזי בתהליך ההצבר.

ממשלו של קלינטון נראה יותר מודאג נוכח עליית העוצמה המשקית של הגוש האירופי המאוחד, ונוכח חדירתם הגוברת של עסקים אירופיים למזרח-התיכון. 'הדיבידנדים של השלום' והתחרות על גריפתם, הפכו למטרת 'הביטחון הלאומי' של ארה"ב. בניסוח של עיתונאי: "... הנשיא מכיר בעובדה שבעידן שלאחר המלחמה הקרה, השגת חוזים למען עסקים אמריקניים, היא עניין של ביטחון לאומי..." (*Business Week*, 23.5.94). הבעיה העיקרית נותרה כבעבר: מי ישלם בעבור 'הביטחון הלאומי' הזה?

וכך חלפו כמה עשרות שנים, עד תחילת שנות התשעים; במהלך השנים הללו, מדיניות-החוץ של ארה"ב במזרח-התיכון התבססה על אינטרסים של שתי קבוצות מובילות באליטת-הכוח האמריקנית: קבוצות הנפט וקבוצות הנשק. בשנות החמישים והששים, מדיניות-החוץ של ארה"ב התרכזה בהבטחת סדר 'הזרימה החופשית' של הנפט. למן סוף שנות הששים, השתנה המצב: לאחר נסיגת הצבא האמריקני מוויטנאם, והירידה היחסית של

רווחיות 'הכלכלה הגדולה' בארה"ב – המזרח-התיכון הפך ליעד מרכזי של קבוצות הנפט והנשק המובילות. סדר הנפט הישן התערער; תחתיו צמח סדר של 'זרימה מוגבלת', שהתבסס על אי-יציבות מדינית ומשברים מחזוריים באזור. כך התגבשה קואליציית הנפט והנשק, שהייתה מאוחדת סביב אינטרס משותף של שמירה על מחירי נפט גבוהים.

הכוח שהניע את עליית המחירים היה מערך חדש; בראשו עמדו מצד אחד קבוצות-הנפט המובילות ו'אופ"ק', ומצד שני קבוצת תאגידי-הנשק המובילים בארה"ב. בעוד הראשונים ויסתו את התפוקה ויצרו אווירת 'מחסור' – האיצו האחרונים את מרוץ-החימוש וסיפקו את הפתיל להצתת הסכסוכים הצבאיים, שהביאו לעליית מחירים. כך נוצר מנגנון מורכב: מחירים גבוהים של נפט סייעו לקבוצות-הנפט המובילות להשיג שולי רווח דיפרנציאליים גבוהים – ולממשלים של חברות 'אופ"ק' איפשרו להשיג הכנסות גבוהות. הכנסות אלה מימנו מרוצי-חימוש ומלחמות מחזוריות, אשר שמרו על הרווחים הדיפרנציאליים של קבוצות-הנשק המובילות.

מאז סוף שנות השמונים שקע כוחה של הקואליציה. ההצדקה העיקרית לעסקי 'הביטחון הלאומי' נפלה, יחד עם דעיכת המלחמה הקרה. מלחמת-המפרץ הייתה, למעשה, 'הסעודה האחרונה' של הקואליציה. אחריה השתנו יחסי הכוחות באליטה האמריקנית, ואת מקומה המרכזי של הקואליציה תפסו קבוצות עסקים המעוניינות בהרחבת ההצבר.

האינטרסים החדשים מלוכדים סביב השאיפה להצבר, שיפעל באמצעות תיעוש מהיר של המדינות הפריפריאליות ופרולטריזציה של האוכלוסייה הכפרית הענקית שלהן. האינטרסים של קבוצה דומיננטית זאת מאוחדים במיוחד נגד תקציב צבאי גבוה, הפוגע ברווחיה. הקבוצה מתנגדת לחזרה אל המלחמה הקרה – אשר בה היא רואה את הסיבה העיקרית לאובדן ההגמוניה המשקית של ארה"ב, לעומת עלייתם של משקי אירופה המערבית ויפאן. מובן-מאליו שהקבוצה מתנגדת למחירי נפט גבוהים, המסכנים את היציבות התעשייתית ואת משטר הצבר ההון החדש.

"העולם הוא שלנו, אנו אדוניו, ולנו הוא לעד..."
מתוך *'עקב הברזל'*, ג'ק לונדון

פרק שביעי: ממשקיעים זרים ועד להון טרנס-לאומי

א. *משקיעים-תורמים זרים*

"... מר בגין יש לי שאלה קטנה אליך. הבוקר קיבלתי כלב בולדוג קטן והחלטתי לקרוא אותו על שמך. לא איכפת לך, נכון? הרי זה כלב יהודי...". שאלה יוצאת-דופן זאת הופנתה אל בגין בעת ביקורו הרשמי הראשון בארה"ב, כראש ממשלת ישראל, כאשר סעד עם חבורת מיליונרים ציוניים. השואל היה מלטון פטרי, בעל בנק בקליפורניה, מחשובי התורמים היהודים ל'מגבית היהודית'. בגין, זקוף-הקומה, מיהר להשיב בהדרת-כבוד: "... מר פטרי, הכלב שלך אינו רק כלב יהודי. הוא גם כלב עשיר. לכבוד יחשב לי, אם יקרא על שמי...". פטרי המחוספס הפטיר בתום הסעודה: "... תרמתי לבגין מיליון ירוקים כאשר רץ לראשות הממשלה, אבל אחר כך יצא לי להכיר את פרס, וחשבתי שהוא יותר טוב לישראל, ונתתי גם לו מיליון ירוקים..." (*ידיעות, שבעה-ימים* 22.8.86).

תלותם של העסקנים הפוליטיים של ישראל במשקיעים זרים אינה חדשה. שורשיה נעוצים עוד בראשית הקולוניזציה הציונית, אולם הדפוסים המוכרים נוצרו לאחר 1948. בשנים הראשונות של קיום המדינה היה גירעון גדול במאזן המסחרי, ומחסור כרוני במטבע-חוץ. לעתים היה המצב כה קשה, עד שבמשרד האוצר התכוונו להכריז על פשיטת-רגל פיננסית.[1] הגירעון כוסה בדרך כלל באמצעות מה שכונה בלשון הרשמית: 'העברות חד-צדדיות'. חלק גדול מהעברות אלה בא מתרומות ל'מגבית' ומקניות 'בונדס' בארה"ב; חלק אחר בא מהשילומים ומהפיצויים שהעבירה ממשלת גרמניה. חשיבותן של העברות אלה בשנות החמישים הייתה גדולה; לא רק לצורכי התיעוש המהיר במשק — אלא גם למימון ייבוא הנשק, שנקנה בעיקר מצרפת, מגרמניה ומבריטניה. חלק גדול מהתרומות ומהמִלווים, שכיסו בשנים הראשונות את עודף הייבוא, הגיע מאת שכבה מצומצמת של מיליונרים יהודים פרו-ציוניים, בעיקר מארה"ב. באותן שנים, ההכנסה לנפש בישראל הייתה נמוכה; ומשום כך, כל יחידת הון שיובאה על ידי המשקיעים-התורמים האלה נחשבה לתוספת משמעותית להיווי ההון במשק.

זה היה הרקע למקומם המרכזי של המשקיעים הזרים בפוליטיקה הישראלית. הם היו קשורים ברובם לארגונים ציוניים, ישבו בהנהלות הארגונים האלה, ואף התחברו דרכם אל עסקנים פוליטיים ישראליים. קרבתם של משקיעים אלה אל מנהלי הארגונים הפוליטיים בישראל, שהיו דומיננטיים בעשור הראשון, הביאה להם יתרונות חשובים במשק המתפתח. חלק מהתרומות היו למעשה עמלות פוליטיות, שיועדו 'לשמן' את עסקיהם בישראל, מעין פוליסה לחיזוק הזיכיון בעתיד.[2] משה שרת, ביומנו האישי,

---

[1] *דוד הורוביץ* (1975) עמ' 111.

[2] אשר ידלין כתב על אחד ממקורות המימון של מפלגת 'העבודה' בתקופת גולדה מאיר: "... טיבור רוזנבאום, בעל 'בנק קרדיט' בז'נבה, תרם אז 75,000 דולר למפלגת 'העבודה'. לפי בקשת פנחס ספיר, נתן למפלגה גם הלוואה של 300,000 דולר. הייתה זאת, כך מסתבר, הלוואה שאיש לא טרח להחזיר. התרומה בסך 75,000 דולר ניתנה בצורה פשוטה יחסית: הוקמה חברה בשם 'רמתם', שהייתה בעלת רשת בלעדית של חנויות 'דיוטי-פרי'. בחברה היו שותפים טיבור רוזנבאום ב-48%, מפלגת 'העבודה' ב-48% ועמוס

הסביר בציניות את משמעות הפוליסות הפוליטיות של המשקיעים-תורמים הזרים. באוקטובר 1953, הוא רשם תקציר של שיחה שהתנהלה בינו ובין פקיד של משרד החוץ; הנושא היה סם ברונפמן, אחד מראשי 'המגבית היהודית': "... לפני שנים אחדות הוא היה בעל מאה מיליון דולר. אין ספק, כי היום מגיע עשרו למיליארד. הוא העשיר הגדול ביותר במחצית כדור הארץ המערבית, ואפשר בעולם כולו. את ראשית עושרו עשה בעסקי הברחת משקאות בימי 'היובש' בארה"ב, ומאז הוסיף לעשות חיל בתעשיית הוויסקי ושאר שיקויי מרפא אלה... הוא מחלק כספים על ימין ועל שמאל למוסדות כלליים, לשם חיזוק מעמדו בקנדה ובארה"ב ולשם קידום כל פורענות העלולה להתרגש עליו. הוא תרם מיליון וחצי למכללת 'קולומביה' ומיליון למכללת 'מקגיל'. הוא נותן כסף רב למפלגה הליברלית בקנדה, וגם הכנסיה הקתולית נהנית ממנו. פחדו העיקרי הוא, פן יוחק חוק מיוחד במכוון אליו: נניח, ליטול מכל בעל הון את כל העודף שיש לו מעל לחמש-מאות מיליון דולר, כי אז הוא מאבד במחי-יד אחד מאות מיליונים, והוא בלבד נופל לחוק כזה לקורבן. מכאן, המאמצים להתרצות על-ידי מתת אל כל החוגים המכריעים. באשר לתרומותיו לצרכי ישראל, חישב יוסף נבו, קונסולנו במונטריאול, ומצא, כי ביחס להונו של ברונפמן, שקולה תרומתו הכוללת, לתרומת שלושה דולרים בסך הכל על ידי נבו עצמו. ועם כל אלה, הוא חי באשליה כי אנשים הרוצים בקרבתו, חייבים להוקירו כאדם ולא כשק זהב..." (*שרת*, 1978: *עמ'* 85).

אירוע אופייני לאותם זמנים מסופר בזכרונותיו של הארי רקנאטי: "... השתתפתי בסעודת צהרים לכבוד תורם גדול למגבית היהודית המאוחדת, שלא היסס לתקוף את אליעזר קפלן, שר האוצר שלנו, ואת מנהל משרד האוצר, דוד הורוביץ, בנוכחותם. הוא תקף את מדיניותם הסוציאליסטית, לדבריו, המנוגדת לעיקרי היהדות. צפיתי לתגובה חריפה מצד שני אישים אלה, אך מאומה לא ארע. הם הסתפקו בכך שהשקיטו את רוחו של בן שיחם באורח רוח וביראת כבוד מדומה שעוררה בי סלידה... חשתי מושפל עד עומק נפשי..." (*רקנאטי*, 1984: עמ' 71). כך צמחה לה רשת של 'משקיעים זרים', מסוגם של סם רוטברג וקבוצת 'משקיעי ישראל', ורבורג, ברונפמן, רוטשילד, וולפסון, קלור, אייזנברג, פיינברג, קהאן, ויינברג, מרקין, אברהמס, בנדהיים, מייזר, קרטר, קרל כהנא ודומיהם. הם טוו רשת של 'ידידים', נציגיהם ומנהלי עסקיהם בישראל, אשר אותם שאבו מהארגונים הממשלתיים והצבאיים. רוב הנציגים באו מקרב פקידי האוצר, מן 'המוסד', מהשב"כ ומהצבא.

ב. המשקיעים המוסדיים הזרים

מאז ראשית שנות השבעים, בעידן 'ההטיה הצבאית', ירד חלקם של ה'משקיעים הזרים' בסך ההשקעות במשק. התהליכים של אותה עת – ירידת כוחם של הממשל והמפלגות, בצירוף התלות הגוברת של ישראל באשראי ובמענקים מאת הממשל של ארה"ב – הביאו סוג חדש של משקיעים. אלה הם '**המשקיעים המוסדיים**': פירמות-ענק בינלאומיות, שהתעניינותן בישראל התחילה עם שקיעתה של מלחמת-ויטנאם ובעקבות הקיצוצים בהוצאות הביטחון בארה"ב. 'דוקטרינת ניקסון' – שעודדה את הסלמת הסכסוך במזרח-התיכון – הפכה את ישראל, כמו גם את סעודיה ואת איראן, לאחת מהקניינויות החשובות של תאגידי-הנשק הגדולים בארה"ב. המענקים והמלווים שניתנו לישראל הוזרמו, למעשה, אל תאגידים אלה. חלק מהם אף השקיעו בישראל; לרוב,

---

מנור, לשעבר ראש השב"כ ונציגו של טיבור רוזנבאום בישראל..." (*ידלין*, 1980: עמ' 151).

בשיתוף עם קבוצות-ההון הדומיננטיות של ישראל. העניין השתלם לכל הצדדים; גם בגלל ההקלות הרבות במיסים (במקרה של ׳ג׳י.טי.אי׳ אף הקפיד עזרא סדן, מנכ״ל האוצר דאז, לוותר עליהם לחלוטין), תנאי האשראי הנוחים והמענקים שהמטירו העסקנים הפוליטיים על יוזמות משותפות אלה; וגם, כמובן, בגלל המחיר הזול של כוח-העבודה הישראלי בהשוואה למחירו בצפון אמריקה. היוזמות המשותפות גם נתנו לפירמות אמריקניות אפשרות להשפיע ישירות על האליטה הפוליטית-בטחונית, לקבל ממנה מידע, לקדם את ענייניהן; ואם צריך, גם להשפיע על מדיניותה.

כך היה כאשר ׳פראת אנד וויטני׳ (חברת בת של ׳יונייטד טכנולוג׳יס׳) מיהרה לרכוש 40% ממניות ׳מנועי בית שמש׳, לאחר שמשה ארנס שר הביטחון הבטיח לה את ייצור מנועי ה׳לביא׳. ועוד יותר מיהרה החברה לחסל את השקעתה — כאשר היה ברור כי פרוייקט ה׳לביא׳ יבוטל, נוכח הלחץ אשר קבוצות-הנשק הגדולות בארה״ב הפעילו על האליטה הפוליטית של ישראל. ׳ג׳י.טי.אי׳ הייתה בין הראשונים שגילו את הפוטנציאל הטמון בישראל; כבר בשנת 1968 החליפה את משרד הביטחון, כשותפה של ׳כור׳ בבעלות על ׳תדיראן׳. ההתעניינות נבעה מהגידול המהיר בקניות הבטחוניות של ישראל, הן בשוק המקומי והן בארה״ב. לאחר 1983, כאשר ההוצאות הבטחוניות המקומיות לא עלו בקצב שסיפק את שאיפות הרווחיות של הקבוצה, התחילה ׳ג׳.טי.אי׳ להיפטר ממניותיה ב׳תדיראן׳. מה שהדאיג את ראשי ׳ג׳י.טי.אי׳ במיוחד היה, כנראה, התחלת הפלישה לארה״ב של ׳תדיראן׳, חברת הבת שלה, אשר הפכה למתחרה שלה בשוק זה.[3]

מקרה דומה אירע לשותפות שבין ׳אי.די.בי׳ ובין ׳סי.די.סי׳ בפירמת-הנשק ׳אלביט׳, שהייתה הפירמה הרווחיות ביותר בקבוצת ׳אי.די.בי׳: ׳סי.די.סי׳ החליפה את הממשלה בבעלות על ׳אלביט׳ בסוף שנות השישים. היא מינתה כנציגה את עמנואל שרון, קצין בכיר לשעבר, מנהל אגף התקציבים באוצר בתקופת ספיר, ומנכ״ל האוצר בתקופת כהן-אורגד. באמצעות ׳אלביט׳, שבראשה עמד בני פלד, לשעבר מפקד חיל-האוויר, הצליחה לדחוף את מחשביה אל משרד הביטחון ואל משרדי ממשלה נוספים וגם בנקים ואוניברסיטאות. לעומת זאת, ׳סי.די.סי׳ לא איפשרה ל׳אלביט׳ להתחרות בה בארה״ב. בשנת 1983 פרשה ׳סי.די.סי׳ מהשותפות; ומאז אותה שנה עלו מכירות ׳אלביט׳ בארה״ב.

מקרה אחר הוא זה של קבוצת ׳סימנס׳. קבוצה זו השקיעה ברכישת שליש מהבעלות ב׳אלישרא׳, שעיקר מכירותיה היה למשרד הביטחון הישראלי. בשנת 1985 התברר מדוע טרחה ׳סימנס׳ להשקיע בחברה זו: ׳אלישרא׳ הייתה אמורה למכור לחברת הטלפונים הממשלתית ׳בזק׳, ללא מכרז, מרכזיות בסכום של 750 מיליון דולר. אלא, שבשנת 1984 נפלה ממשלת ׳הליכוד׳; שר התקשורת התחלף בשר, שהקשרים שלו היו

---

[3] נוכח ביטול ה׳לביא׳ ומיצוי הפוטנציאל במדינות פריפריאליות, שנכנסו באותה תקופה לקשיי מימון, ׳תדיראן׳ נדחפה אל השוק האמריקני. מנהליה קיבלו גיבוי של האליטה הצבאית בישראל, שדרשה לממש את הסכם ׳רכישות הגומלין׳ שבין ארה״ב ובין ישראל. כתוצאה מכך סיפקה ׳תדיראן׳ בשנת 1984 לצי האמריקני ציוד קשר, בסך 10 מיליון דולר; ל׳בל׳ היא סיפקה מרכזיות CCS בסכום שבין 30 ובין 100 מיליון דולר (תשקיף ׳תדיראן׳, 25.12.87). וכן ניסתה, ללא הצלחה, לזכות במכרזי-ענק של הצבא האמריקני, בשותפות עם ׳ג׳נראל דיינמיקס׳; אחד מהם היה הפרוייקט הענקי Sincgars בסך 3.5 מיליארד דולר, בו זכתה ׳אי.טי.טי׳ (*כספים* 5.10.87)

אחרים: שאול אייזנברג החל למשוך בחוטים, כשהוא מפעיל את נציגיו ב׳ליכוד׳ וב׳עבודה׳. הוא נפגש לשיחות עם שר הביטחון של ממשלת ׳הליכוד הלאומי׳, יצחק רבין, ועם ראש הממשלה, שמעון פרס.[4] אנשי ׳סימנס׳ נעלבו; לא עזרה אף נסיעתו הדחופה של ה׳ידיד׳ גדעון פת, לשעבר שר התעשייה והמסחר בממשלת ׳הליכוד׳, אל הנהלת החברה בשוויץ. היא חיסלה את השקעותיה ב׳אלישרא׳ — שעברה לידי ׳תדיראן׳, אשר לא עוד נזקקה לקשריה של ׳סימנס׳. אגב, גם אייזנברג לא זכה במכרז;[5] הייתה זו ׳איי.טי.טי׳ — שגייסה את סמואל לואיס, שגריר ארה״ב בישראל, שהפעיל לחץ מאסיבי על חברי ועדת השרים לענייני כלכלה.[6]

לעומת הקבוצות הבינלאומיות הקודמות, ׳לוראל׳ נכנסה לשותפות עם פירמות-נשק ישראליות דווקא כדי לייצא נשק. ׳לוראל׳ היא קבוצת-נשק גדולה, שבאופן קבוע מצויה ברשימת מאה ספקי הנשק הגדולים של הפנטגון. מכירותיה בשנות השמונים היו בממוצע כחצי מיליארד דולר לשנה, ומספר מועסקיה הגיע לכחמישה-עשר אלף.[7] היא נכנסה לשותפות עם ׳אלביט׳ בפרוייקט של נשק מונחה; ועם ׳אלתא׳, שבבעלות ׳התעשייה האווירית׳, בפרוייקט של מערכות-התראה נגד טילים. מאחורי השותפויות האלה עמד הרעיון של ניצול ׳הסכמי הגומלין׳; אלה חייבו את הממשל האמריקני לרכוש מאת פירמות ישראליות אחוז מסוים ממכירות הנשק האמריקני לישראל, כפיצוי על הפסקת ׳הלביא׳. עסקיה של ׳לוראל׳ בישראל נראו פורחים; ברנרד שוורץ, יו״ר הקבוצה, טען: ״... העובדה היא שזמן קצר אחרי שחתמנו על העסקות המשותפות, קיבלנו שני חוזים חתומים, אחד מנאט״ו, והאחר מארה״ב...״ (*הארץ* 18.1.88). עיתון *הארץ* ידע גם לספר כי ״... כללית, שוורץ אופטימי לגבי העתיד. בניגוד לרבים מעמיתיו, הוא סבור שתקציבי הביטחון המופנים לרכישת נשק טקטי, מהסוג המיוצר ב׳לוראל׳, ילכו ויגדלו, וגם עסקיה של ׳לוראל׳ בישראל יתפתחו...״ (שם). כמחצית השנה לאחר מכן נחת נשיא ׳לוראל׳ בישראל, כדי להשתתף ביום-עיון לכבוד חתימת ׳הסכם סחר חופשי׳ בין ארה״ב ובין ישראל. באותה הזדמנות, הוא הסביר את המניעים לכניסתה של ׳לוראל׳ לישראל: ״... אמנם כוח העבודה המקסיקני זול יותר מהישראלי, אולם אנחנו מעוניינים בכוח ההמצאה הישראלי וביכולת ובמוטיבציה של המהנדסים שלה, אשר משתכרים כיום רק כשליש מעמיתיהם האמריקניים...״ (*הארץ* 2.7.88).

תערובת דומה של אינטרסים הביאה לישראל את ׳אינטל׳: השכר הזול המקומי ולהיטותה של האליטה הפוליטית להעניק זכיונות ופטורים ל׳משקיעים המוסדיים׳. ׳אינטל׳ הקימה בשנות השמונים שני מפעלים, שהעסיקו כשמונה-מאות איש בייצור ובפיתוח מיקרו-פרוססורים. ל׳אינטל׳ — בדומה ל׳מוטורולה׳, ל׳איי.בי.אם׳, ל׳נשיונל

---

[4] *חדשות*, 14.10.84

[5] ׳תדיראן׳ בעלת הקשרים הטובים הצליחה לסלק את אייזנברג מהענף, לאחר שהשתלטה על כל הנציגויות האפשריות של קבוצות-התקשורת הבינלאומיות. באמצעות ׳טלרד׳ ו׳אלישרא׳ היא זכתה בייצוג ׳איי.טי.טי׳; כך שהזמנות ׳בזק׳ התחלקו שווה בשווה בין המרכזיות של ׳Northern Telcom׳, חברת בת של ׳בל קנדה׳, שהורכבו על ידי ׳טלרד׳, שבבעלות ׳תדיראן׳, ובין המרכזיות של ׳איי.טי.טי׳, אותן הרכיבה ׳אלישרא׳ שבבעלות ׳תדיראן׳.

[6] לאחר שלואיס עזב את שרות החוץ של ארה״ב נמשכו קשריו עם האליטה הפיננסית של ישראל, והוא מונה כדירקטור ב׳בנק לאומי טרסט קומפני אוף ניו יורק׳.

[7] *The Fortune 500* (various years)

סמי-קונדקטור׳, ל׳קולסו׳, ולעשרות פירמות בינלאומיות אחרות — אין שותפים בישראל. לעומת זאת, היא שותפה באופן עקבי בתקציב ממשלת ישראל.[8] ׳אינטל׳ טענה כי היא השקיעה בישראל 123 מיליון דולר (יותר מאוחר טענה כי סכום ההשקעה הוא 180 מיליון דולר); אבל מבקר המדינה, בדו״ח שלו בשנת 1984, טען כי ממשלת ישראל מימנה, במישרין ובעקיפין, 108.5 מיליון דולר מתוך ההשקעה. אין מה לדאוג: גם שארית ההשקעה בסך 14.5 מיליון דולר, ש׳אינטל׳ טענה כי השקיעה, הייתה בציוד ישן, שהועבר מפירמת-האם בקליפורניה, ושערכו היה לכל היותר 1.5 מיליון דולר.[9] עד כאן צד ׳ההשקעות׳ במאזן של ׳אינטל׳. החלק העסיסי במאזן הוא צד ההכנסות השוטפות: ׳אינטל-ישראל׳ ׳מוכרת׳ את כל תוצרתה לפירמת-האם בקליפורניה; היא ׳קונה׳ רק ממנה את תשומות הגלם, שאליהן היא מחברת את כוח-העבודה המקומי, באמצעות שיטות הניהול החדשניות. ישראל, כמרבית המדינות שצברו חובות גדולים בשנות השמונים, נהגה להעניק סיבסוד עמוק לייצוא. מאחר שלא היה מי שיבקר את הרכב ׳הייצוא׳ של ׳אינטל׳, חששו במשרד האוצר שמדובר בהטבות רווחיות ביותר. מצד שני, דרשה ׳אינטל׳ להעביר את רווחיה לפירמת-האם במטבע-חוץ, ללא היטלים שהיו נהוגים באותה עת. ״... לחץ כבד מופעל בימים אלה על שר האוצר, משה נסים, ומנכ״ל משרדו, לאשר ל׳אינטל׳ את המחווה הקטנה הזאת, בשווי כמה מיליוני דולרים. בין הלוחצים בסתר, גם שרי ממשלה, וביניהם, בכירים ביותר. איך לוחצים? יש פטנטים. התומכים ב׳אינטל׳ בין שרי הממשלה העלו הצעה: ׳אינטל׳ תמשיך ליצא לחו״ל, אבל הממשלה תעשה עצמה ׳כאילו׳ לא היה ייצוא. אבל אם אין ייצוא, אין תמריצי ייצוא או כל הטבה אחרת הכרוכה בייצוא. אבל מצד שני, תאפשר הממשלה ל׳אינטל׳ להוציא מטבע-חוץ ללא היטל של 15% ׳כאילו׳ לא היה היטל...״ (*חדשות*, 12.2.88). מכמה בחינות הצליחה ׳אינטל׳ להדביק אפילו את ׳חוק אייזנברג׳.

מאז עלייתו לשלטון של רייגן, התרחב המאבק בין תאגידי-הנשק הגדולים על כספי סיוע-החוץ של ממשלת ארה״ב; בעיקר בין אלה שהסתבכו בפרוייקטים ללא מוצא. כך ניסתה ׳נורתרופ׳ בשנת 1985 ליזום עם ׳התעשייה האווירית׳ מטוס משותף כתחליף ל׳לביא׳, בכספי הסיוע האמריקני. הניסיון נעשה לאחר ש׳נורתרופ׳ הפסידה קרוב למיליארד דולר, בניסיון לפתח את המטוס מדגם F-20 שנכשל. לשם כך פגש

---

[8] ׳אינטל׳ אינה מסתפקת בייצור והפצת שבבים פרוזאיים, המביאים לה שיעורי רווח גבוהים ושליטה עולמית חזקה למדי בענף; היא שואפת להפיץ את ׳פילוסופית אינטל׳ בקרב הילידים ברחבי העולם. בכל פירסום מבליטה ׳אינטל׳ את ׳סגנון הניהול החדשני׳, העומד מאחורי שליטתה בענף. הפילוסופיה השבבית הזאת כוללת ״... ניהול במטריצה, בו נעקפת ההיררכיה הבסיסית על ידי קיצורי דרך ברמות אופקיות כדי לפתור בעיות וללבן נושאים ברמה נמוכה ביותר המסוגלות לפתרן... צוות העובדים של ׳אינטל-ישראל׳, מורכב כולו מישראלים שאימצו לעצמם אותם חלקים מסיגנון הניהול והעבודה האמריקנית אשר תורמים ליעילות ולהצלחה של החברה בענף זה... החברה גם מפעילה תוכנית ניהול עובדים יוצאת דופן, המבוססת על שוויוניות...״ (*הארץ, מוסף לייצוא*, 27.5.83). את השיטה הזאת של סחיטת פריון מעובדים מקומיים זולים, אך מתוכנתים עמוקות עד לשבב האחרון בנפשם, עיתונאים חנפים כינו: ׳סוציאליזם נוסח אינטל׳. לנו נראה ששיטת ׳הניהול החדשני׳ הינה השיטה הנושנה והבדוקה, המוכרת היטב מאז תחילת המאה: אימפריאליזם.

[9] *כספים*, 21.5.84.

בוושינגטון בינואר 1985, תומס ו׳ גונס יו״ר ׳נורתרופ׳ את יצחק רבין שר הביטחון מטעם ממשלת ׳הליכוד הלאומי׳, כדי לשדלו לעסקה המשותפת. נכח בפגישה מרדכי הוד, נציג ׳נורתרופ׳ בישראל, שהיה בעבר מפקד חיל-האוויר. העסקה לא יצאה-לפועל, לאחר שהממשל האמריקני — שהיה נתון ללחצים מצד תאגידי-הנשק המתחרים, ׳ג׳נראל-אלקטריק׳ ו׳ג׳נראל-דיינמיקס׳ — איים להפסיק את הסיוע לישראל, אם זו לא תבטל את הנסיונות לייצר מטוס מקומי. במקביל, הגיעו לישראל משלחות מטעם ׳ג׳נראל-דיינמיקס׳ (יצרנית F-16) ומטעם ׳מקדונל-דוגלס׳ (יצרנית F-15 וכן F-18), כדי להציע ל׳תעשייה האוירית׳ פרוייקטים שונים מכספי הסיוע.

מאורעות אלה היו אופייניים לעידן ׳ההטיה הצבאית׳. המשק היה שקוע במיתון ובחובות; הממשלה הייתה נתונה לתכתיבי הממשל האמריקני; קבוצות-ההון הגדולות בישראל נשענו על הסיוע האמריקני ועל עסקי נשק. במצב זה צמחה קבוצה שעסקה בתיווך בין האינטרסים של משקיעי-החוץ המוסדיים, ובין האינטרסים של הארגונים הממשלתיים והצבאיים. קבוצה זאת מנתה בשנות השמונים יותר מאלף איש, שהיו מעורבים בעסקי נשק. עסקים אלה כללו: ייצור, מימון, תיווך, ייצוג, שתדלנות, מכירות, ייצוא, ייבוא, אימון כוחות, ייעוץ, פרסום ואספקת מִגוון של שירותים אחרים בישראל וברחבי העולם. האינטרסים של הקבוצה היו קשורים לאינטרס הלאומי של ישראל; כלומר, לאינטרסים של קבוצות-ההון הדומיננטיות בישראל ובארה״ב. העיתונות ידעה מעט מאוד על אנשי קבוצה זאת; ומה שנתגלה, נבע בעיקר משערוריות עונתיות או מקונפליקט בין מתחרים. כך היה ניתן לשמוע על מתווכים זריזים מסוגם של הררי, ברעם, בן-דוד, קליין, גונן, הוד, פורן, נמרודי, שווימר, בן-מנשה, מנבר ודומיהם. אבל בדרך-כלל, העסקים התנהלו בחשאי. קשריהם של אנשי הקבוצה עם האליטה הבטחונית הביאו להם רווחים גבוהים. אגף הסיוע הבטחוני (׳הסיב״ט׳) במשרד הביטחון תרם לרווחים אלה, בהקפידו לוותר לסוחרי הנשק על העמלות שהגיעו לממשלה בְּגין העסקות. לפי דו״ח מבקר-המדינה משנת 1986, ׳הסיב״ט׳ ויתר לסוחרי הנשק בשנים 1984-1982 על מאה מיליון דולר של עמלות, שהגיעו בדין למשרד הביטחון.

אספקת מטוסי F-16 יכולה להוות דוגמא לדרך ניהול העסקות. אספקה של מטוסים אלה הינה חלק ממענקי הסיוע לישראל; אולם למעשה, היא מהווה סיבסוד עקיף של הממשל האמריקני לתאגיד ׳ג׳נראל-דיינמיקס׳. בצד הישראלי נהנו מהעסקות מפקדים לשעבר של חיל-האוויר, אשר בעת כהונתם כמפקדי החיל הוחלט להעדיף את הדגם הזה. ביניהם היה בני פלד, שבשנות השמונים עמד בראש ׳אלביט׳; דוד עברי, שבאותה עת עמד בראש ׳התעשייה האוירית׳, ואחרים. בסך הכל מדובר בעסקות סיבוביות, שהצמיחו שכבה של רנטיירים — אשר התחזקה, ככל שרווחיהם של תאגידי-הנשק האמריקניים נשענו על הסלמת הסכסוך במזרח-התיכון. האליטה הפוליטית והצבאית של ישראל הפכה למתווכת בין קבוצות-הנשק הישראליות והאמריקניות, שנאבקו על כספי הסיוע ועל גילגולם.

דוגמא אופיינית למרקם היחסים הזה, היה ביקורו של יצחק רבין בוושינגטון בסוף דצמבר 1987. לפי דיווחי העיתונים הוא מצא את עצמו מנהל רשת עסקים מסועפת ביותר, שהייתה קשורה בעיקר לעסקי נשק ולהסתעפויות המימון שלהם. ראשית: הוא חתם על ׳מיזכר הבנה צבאי׳ בין ישראל ובין ארה״ב, שכמה מסעיפיו הוסתרו מעיני האזרחים של שתי המדינות. סעיפים אלה עסקו בהשתתפותו של הצבא הישראלי, כולל

הפעלת נשק גרעיני, בהגנה על עמדותיה של ארה״ב באזורי הנפט. שנית: הוא היה נוכח בעת אישור סיוע-החוץ לישראל בסך שלושה מיליארד דולר, שכולו היה מענק. חלקו של המענק הצבאי היה 1.8 מיליארד דולר.

שלישית: הוא נאבק להשיג הנחה ממחירו של F-16; ההנחה ניתנה לישראל כ׳פיצוי׳ על ביטול ׳הלביא׳. מאחר שהמענק הועבר בצורת הרשאה לקניית סחורות אמריקניות, ניצלו זאת התאגידים האמריקניים כדי להפקיע מחירים. רבין לחץ על קרלוצ׳י, שר ההגנה של רייגן, כדי לשנות את המצב: הוא דרש שישראל, כבעלת ברית לא רשמית, תקבל סטטוס של מדינה החברה בנאט״ו, ובכך תהיה זכאית להנחה של 1.5 מיליון דולר, לכל מטוס; הנחה כזאת הייתה מפחיתה בכ-100 מיליון דולר את ההכנסות של ספקי המטוסים. אבל כדי לקבל סטטוס כזה, הייתה דרושה גם הסכמת הקונגרס; רבין לא התעצל, ודיבר על נושא הסטטוס עם כל חבר קונגרס וסנאט שהצליח לתפוס. קרלוצ׳י מצדו, הבטיח לו ללחוץ על ׳ג׳נראל-דיינמיקס׳ שיפחיתו מהמחיר.

רביעית: רבין נסע למטה ׳ג׳נראל-דיינמיקס׳ והתמקח עם מנהליה על מחיר המטוס, אבל לא הצליח לסחוט מהם הנחה משמעותית. באותה הזדמנות הופיע רבין לא רק כקניין של חיל-האוויר הישראלי — שכבר סבל מצפיפות בדירי-המטוסים, ומגודש של ציוד שהיה מונח ללא שימוש — אלא הפך עצמו לנציג ישיר של תאגידי-הנשק בישראל. ההסכם על ביטול ׳הלביא׳ כלל הזמנות גומלין מישראל בסך 400 מיליון דולר, שתאגידי-הנשק האמריקניים התחייבו לספוג. עתה דרש רבין ממנהלי ׳ג׳נראל-דיינמיקס׳ למלא את חלקם בהסכם, ולהעביר לידיו הזמנות בסך 150 מיליון דולר בעבור תאגידי-הנשק בישראל. מנהלי ׳ג׳נראל-דיינמיקס׳ לא כל-כך אהבו את הבקשה הזאת; גם משום שבדיוק באותה עת התחיל הפנטגון לדרוש מהם החזרים בסך מאות מיליוני דולרים, על חשבון הרמאויות וזיופי החשבונות שביצע התאגיד בשנים הקודמות.[10]

חמישית: רבין גם דאג לאינטרסים של ׳התעשייה האווירית׳, שהייתה הנפגעת העיקרית מביטול ׳הלביא׳. הקונגרס אישר סכום ראשוני בן 200 מיליון דולר בעבור פרוייקט, שהנהנית העיקרית ממנו הייתה ׳התעשייה האווירית׳; פרוייקט טילי ׳החץ׳. קרלוצ׳י, לאחר שרבין דחק בו, נענה לממן 80% ממנו. באשר לשאר עשרים האחוזים — הסכים לבסוף קרלוצ׳י, לאחר התערבות סנאטורים, שהמימון ייבוא מכספי הסיוע הכלכלי של ארה״ב לישראל.

ששית: רבין הצליח באותה הזדמנות לנער מכסיו של הקונגרס שמונה מיליון דולר בתור מקדמות, והבטחות לעוד שבעה-עשר מיליון דולר בעתיד, בעבור טילי ׳פופאי׳ שהצבא האמריקני עשוי לרכוש בעתיד. למרות האישור, הודגש באוזני רבין שאין לראות במתן המקדמות זכייה במכרז — משום שתאגידי-נשק אמריקניים מעוניינים בנתח מהפרוייקט, לא פחות מהישראליים.

מבחינתו של רבין היה בכך הישג, שעוזריו מיהרו להפיץ בקרב העיתונאים: הוא הצליח להנשים מפה לפה את תאגיד-הנשק הממשלתי ׳רפא״ל׳, שמאז אמצע שנות השמונים שידר אותות-מצוקה. הקונגרס גם פיזר חופן מטבעות, לשימון ׳דעת הקהל׳: 34

---

[10] פרק ו׳ הערה 22.

מיליון דולר להקמת תחנת 'קול אמריקה' בנגב, ועוד 40 מיליון דולר לתמיכה בקרנות מחקר בבתי-חולים ובאוניברסיטאות בישראל. דוברו של רבין טרח להעביר את כל הפרטים הללו אל העיתונים בישראל כדי להפריך שמועות שהפיצו יריביו, על 'חולשתו המדינית' ועל חוסר הקומוניקציה שהוא מגלה ביחסיו עם פקידי הממשל האמריקני.

בסך-הכל, רבין ואנשי הצוות שפעלו מסביבו הפגינו 'מקצועיות'; וזאת, אף אם נביא בחשבון את התירגול הבלתי פוסק אשר רבין עבר במשך כחמש-עשרה שנה. מכל-מקום, יחסית למבוכה, למריבות, להדלפות ולבקשות הרכש המגוחכות שהציגו רבין את פרס בשנת 1975 — רבין נראה עתה כעסקן אמריקאי לכל דבר.

העסקות נעשו במקביל לשיחות השוטפות בנושאי 'פולארד' (הריגול ההדדי שהוא חלק הכרחי בשיתוף הפעולה בין שתי המדינות), 'איראן-גייט'; ועוד נושאים שוליים כמו 'קידום תהליך השלום', 'הפלסטינים', ועוד. בין נושא לנושא הספיק רבין לעסוק ב'מגבית', ולנאום באספה של 'הבונדס'. דרך-אגב, העסקות הללו נעשו בצל המרד הפלסטיני שהתפרץ בדצמבר 1987; זאת הייתה הוכחה נוספת לניתוקה של האליטה הפוליטית-צבאית של ישראל מהמזרח-התיכון. בסופו של דבר, האינטרסים של 'הכלכלה הגדולה' של ישראל היו קשורים בטבורה של 'הכלכלה הגדולה' האמריקנית.

ג. הסנדקים הזרים

כניסת תאגידי-הענק וייבוא ההון המוסדי הפחיתו את חשיבותם של 'המשקיעים הזרים', מבחינת 'הכלכלה הגדולה' של ישראל — אולם לא מבחינתם של עסקניה הפוליטיים. ככל שהממשלה והמפלגות הלכו ונחלשו, כן גברה תלותם של הפוליטיקאים בקשריהם עם המשקיעים-תורמים הזרים. אותו מיליון דולר 'שולי', שמחוץ לתקציב הרשמי, עשוי לחולל פלאות בפוליטיקה.[11] משום כך, הפוליטיקאים הלאומיים, שרי ממשלה, ח"כים וראשי ארגונים פוליטיים מתרוצצים ברחבי העולם למסעות של גיוס תרומות. בתמורה, הם מנסים להעניק לתורמיהם זכיונות ונכסים. שמעון פרס היה ידוע בעסקות אלה. הוא הקים 'כוח משימה', שהיה מין חיקוי לקבוצות המיליונרים אשר התגודדו מסביב לפנחס ספיר. ספיר אהב לכנסם בוועידות, שבסיומן הועברו לידיהם שלל זכיונות ותמיכות. כך הסתיימה 'ועידת מיאמי', שבסיומה הוקמה 'כלל'; וכך הסתיימו הוועידות הכלכליות, שבעקבותיהן הוקמו 'החברה לישראל א' ו'החברה לישראל ב'.[12]

בראש 'כוח משימה' זה עמדו תורמי מפלגות חשובים, כמו צ'רלס ברונפמן וארמנד האמר, שהיו גם תורמים חשובים ל'אל"ף' ('אזרחים למען פרס'). בחבורת התורמים והפעילים ב'אל"ף' היה ניתן למצוא אישים יקרים: ג'ו ליבו, נוכל בינלאומי ושותף לשעבר של 'כור' במונופול הצמיגים 'אליאנס'; אדולף שווימר, מנהל לשעבר של 'התעשייה האוירית' וסוחר נשק בזכות עצמו; עורך-דין מיכאל פירון, מנהל לשעבר של 'התעשייה האוירית'; יקותיאל פדרמן, בעליה של רשת 'מלונות דן'; ברוס רפופורט, סוחר נפט ונשק במזרח-הרחוק; ז'אן פרידמן, בעליה לשעבר של 'רדיו אירופה מספר אחת' ו'פארי מץ'', שהיה בעל הזיכיון על הפרסומת ב'קול ישראל'; ואחרון חביב, רם

---

[11] *ידלין* (1980) ע"ע 111-110.

[12] *אבנרי* (1975) פרק עשרים; *אבנרי* (1977) פרק 6.

כספי, עו״ד, אשר ידו הייתה כמעט בכל פרשה פוליטית אפלה בעידן המשטר הישן. ייתכן, כי פרס הקים את ׳כוח המשימה׳ ככוח נגדי לקונגרס הטכנולוגי המוזר, שאירגן בירושלים בשנת 1984 יעקב מרידור בעת שהיה שר הכלכלה. מכל-מקום, מטרתם המוצהרת של ראשי ׳כוח המשימה׳ הייתה להשקיע במה שהם כינו ׳טכנולוגיות מתקדמות׳; אך לפי כל הסימנים, התכוון פרס להחליק לידיהם — לו היה זוכה בבחירות — כמה מהנכסים הממשלתיים, שעדיין נותרו למכירה.[13] בעיקר לטשו המיליונרים את עיניהם אל מונופולים השולטים בחומרי-גלם, כמו ׳פז׳ ו׳כי״ל׳. גם עסקני ׳הליכוד׳ לא טמנו ידיהם בצלחת: שמיר, מודעי ונסים מיהרו להודיע על מכירה כללית של הנכסים הממשלתיים, כשהם מכנים זאת בשמות יפים כמו ׳רפורמה׳, ׳ליברליזציה׳ ו׳פתיחת המשק לתחרות׳. על פי פירסומים בחו״ל, הם הכשירו את הקרקע להפרטת ׳בתי הזיקוק׳, ׳אלתא׳, ׳אל-על׳, ׳החברה הכלכלית לירושלים׳, ׳חברת החשמל׳, ו׳בזק׳, וכן להציע למכירה אגרות-חוב ממשלתיות בתנאים מיטיבים.[14]

כאן מתגלה טיפוס חדש של משקיע: ׳**הסנדק**׳. זהו זן של בעל-הון השולט ישירות בעסקן פוליטי או בארגון פוליטי ומפעיל אותו לצרכיו. סוג זה נחשב, משום מה, למושחת יותר מהמשקיע המוסדי; זאת, אף כי כמות השוחד שהוא משקיע הינה קטנה הרבה יותר מאשר זו של תאגידים מכובדים כמו ׳קוקה-קולה׳, ׳בכטל׳, ׳יונייטד-טכנולוג׳יס׳, ׳בופורס׳, ׳אנגלו-אמריקן׳, ׳איי.טי.טי׳, וכמובן תאגידי-הנפט הגדולים.[15] חלק מהתאגידים האלה עשו עסקים מצוינים עם הנאצים במלחמת-העולם השנייה, בעת היותם ספקים חשובים של הצבא האמריקני.[16] דרך-אגב, העובדה האחרונה אינה נחשבת לחריגה בישראל. הרבה מקבוצות הימין בישראל נהנות מתמיכה של עסקים, שלבעליהם יש עבר נאצי. האוניברסיטה הדתית-לאומית, בר-אילן, קיבלה מענקים מאת ׳קרן פרידריך פליק׳;[17] פליק הורשע במשפטי נירנברג לאחר מלחמת-העולם השנייה על שהעסיק בתנאים תת-אנושיים רבבות עובדי-כפייה, כולל יהודים, בקונצרן הנשק שלו. חלק מהעסקנים הפוליטיים הימניים נוהגים לקבל תמיכות כספיות מאת ארגונים נוצריים פונדמנטליסטיים בארה״ב. ארגונים אלה מוגדרים בדרך כלל כ׳שמרנים׳; אולם עיון יותר מעמיק במצעים האידיאולוגיים שלהם מראה שההבדל בינם לבין תנועות פרו-נאציות הינו דק ביותר.

אחת מהקרנות המפורסמות ביותר ל׳שימון׳ פוליטיקאים, אנשי משטרה ופקידי ממשל בשנות השמונים, הייתה ׳קרן הנס זיידל׳; זו נשלטה על ידי יוזף שטראוס, פוליטיקאי ימני

---

[13] ידיעה אופיינית הופיעה בעיתון: ״... בעת ביקורו של המיליונר צ׳רלס ברונפמן במעונו הרשמי של **ידידו הטוב** ראש ממשלת ישראל, שמעון פרס, נוכח ברונפמן **לתדהמתו** לדעת שבבית ראש הממשלה אין שטיחים מקיר לקיר. מיד התחייב ברונפמן לתרום סכום של 25,000 דולר לקניית שטיחים לבית. סוניה פרס נרתמה במסירות למטרה, ולאחר בדיקה מדוקדקת, התקשרה עם מפעל שטיחים ביפו לביצוע ההזמנה...״ (*הארץ*, 13.2.87).

[14] *Business Week*, 15.8.88: p. 30

[15] *Colby and Dennett* (1995)

[16] למשל *Sampson* (1973); *Highan* (1983)

[17] *הארץ*, 15.1.88

מבוואריה – אחד מידידיו הטובים של שמעון פרס, בעיקר מאז התמחותם המשותפת בעסקי נשק בשנות החמישים.[18] עד לאחרונה נחשבה ישראל יעד נוח למשקיעים מזן זה. העמלות הפוליטיות נחשבו לנמוכות, משום שהארגונים המפלגתיים היו עדיין חזקים ומאורגנים מספיק כדי לכפות על משלמי המסים את מימון המפלגות באמצעות התקציב הממשלתי.[19] ישראל גם נחשבת למקום נוח, מנקודת-ראותם של בעלי-ההון שרווחיהם מופקים מזיהום הסביבה – בהתחשב בעלויות הפוליטיות הכרוכות בזיהום הסביבה, שהלכו והתייקרו במדינות הקפיטליסטיות המפותחות.[20]

בין הסנדקים שצצו בפוליטיקה הישראלית בשנות השמונים בלט משולם ריקליס. הוא לא היה מהגדולים, אולם אורח-חייו הרהבתני משך אליו את העיתונאים. ריקליס היה ישראלי לשעבר, שיחסיו עם השלטונות הישראליים לא היו מזהירים, בלשון המעטה. הוא נחשב לעריק במלחמת 1948, מלחמה שבה נהרגו ונפצעו בצד הישראלי יותר משלושים אלף איש. אין לדעת כמה שילם ריקליס, אבל העובדה היא, שמתחילת שנות השישים הוא הופיע בישראל כמשקיע זר. ריקליס תרם, לטענתו, כשלושה מיליון דולר לכל המפלגות בישראל עד אמצע שנות השמונים.[21] אולם יותר מכל, הוא השקיע בטיפוח קשריו עם ידידו אריאל שרון: בשנת 1971 הוא סייע לשרון לקנות חווה ענקית, במושגים ישראליים, תמורת 40,000 דולר.[22] בבחירות 1977 הוא היה בין המממנים העיקריים של מפלגתו, 'שלומציון'. ההשקעה נשאה פרי – ושרון הצליח, לאחר תמרונים מסובכים, להגיע לכהונה של שר ביטחון בממשלת בגין. בתמורה, ניסה שרון למנות את עוזרו של ריקליס, ישראלי לשעבר בשם אריה גנגר, לאחראי על כל עסקות הנשק של משרד הביטחון. רק התערבותה של קואליציה מלוכדת של סוחרי הנשק, שכללה קבוצות-נשק בינלאומיות, מנעה את המינוי הזה.[23] תקופת כהונתו של שרון כשר ביטחון, הייתה קצרה ורצופה שערוריות; בסופו של דבר, הוא הסתבך בפלישה אל לבנון ובשערוריית הטבח במחנות הפליטים סברא ושתילה. ועדת-החקירה שהוקמה בעקבות הטבח, 'ועדת כאהן', פסלה את שרון מכהונת שר בישראל; אולם הדבר לא הפריע לו להתמנות לתפקיד שר התעשייה והמסחר בשנת 1984, בממשלת 'הליכוד הלאומי' שבראשה עמד שמעון פרס. הפעם, לשם שינוי, הוא בילה חלק לא מבוטל

---

[18] *כותרת ראשית*, 12.12.84.

[19] כללית, אין צורך בשוחד גבוה כדי להתחבר לפוליטיקאי ישראלי מצוי. היינריך בנדיקט, רופא-שיניים אופנתי בגרמניה, הואשם במעשי הונאה בסכום של כחמישים מיליון מארק. להפתעת השופטים, הוא שלף דרכון דיפלומטי ישראלי, וטען לחסינות דיפלומטית. הסתבר, שלקראת הבחירות בשנת 1981 האמין פרס כי כל שנדרש כדי שעדרי המצביעים יבחרו בו, הוא שיניים נוצצות בנוסח הפוליטיקאים האמריקאים. בנדיקט שתל לפרס שיניים נוצצות חדשות במקום השיניים הרקובות הישנות, חינם. תמורת זאת הוא זכה לא רק בדרכון דיפלומטי ישראלי, אלא גם בהתערבותו האישית של פרס, שטרח למענו אצל שלטונות-המס בגרמניה (*הארץ*, 14.3.88). סיפור זה מסביר, יותר טוב מכל תיאוריה אקדמית מפולפלת, מדוע העסקנים הפוליטיים היו אדישים להידרדרותם של שירותי הבריאות ההמוניים בישראל.

[20] 'אינטל' זכתה בקלות ברישיון – אף כי היה ידוע שהפסולת מייצור השבבים מזהמת את מי-התהום, ומסוכנת לאוכלוסייה (*מעריב*, 24.10.82).

[21] *חדשות*, 29.5.85.

[22] *העולם הזה*, 1.12.81.

[23] *הארץ*, 17.1.86.

מזמנו במלון בניו-יורק, במשפט שבו הוא תבע את שבועון 'טיים' על הוצאת-דיבה. מימון הוצאות המשפט בארה"ב נעשה על ידי כמה תורמים, בעיקר סוחרי נשק כמו יעקב נמרודי ומרקוס כץ. "... יחד עימם פעיל במיוחד משולם ריקליס, שהשאיל את איש אמונו אריה גנגר, לפעילות מלאה למען שרון ומשפטו..." (*חדשות*, 14.2.84). כאשר שהה שרון בישראל, המשיך בעיסוקיו הרגילים; הוא הסדיר הטבות מס מופלגות ל'קרן הון סיכון' ציונית ביותר במטרותיה המוצהרות, שמאחוריה הופיע שוב הצמד ריקליס-גנגר. הטבות-המס של 'הקרן' הסתכמו בארבעה מיליון דולר. הדרך שבה הסדיר שרון את ההטבות הייתה בוטה מאוד; עד כדי כך שמבקר-המדינה לא הסתפק בכתיבת דו"ח מפורט על תעלוליו,[24] אלא אף פנה אל ועדת הביקורת של הכנסת. המשטרה, לעומת זאת, נמנעה מפתיחת חקירה בפרשה — אשר, על פי דעת חברי-כנסת רבים מהאופוזיציה, נדף ממנה ריח של עבֵרות פליליות חמורות.[25]

משקיע זר אחר, אף הוא ישראלי לשעבר, אולם יותר עשיר ויותר חשאי, היה ברוס רפפורט. הוא מוזכר בפרק הקודם, בקשר לעסקת נפט מפולפלת שלא יצאה לפועל: הפרשה אשר היו מעורבים בה ראשי 'בכטל', מיז, התובע הכללי של ארה"ב ומקפרליין, היועץ לביטחון לאומי. רפופורט היה אמור להרוויח בעסקה כשני מיליארד דולר[26] — ולהפריש עמלה למפלגת 'העבודה', שפרס עמד בראשה.[27] חוץ מזה, הוא ידידם ותורמם של עסקנים מכל מפלגות הקואליציה. רמז לתשואה על מִגוון השקעותיו התגלה בשנת 1984, כאשר באותו זמן היה מועמד רציני לזכות בפירמת הדלק 'פז' במחיר מוזל.

שני אישים שהיו מעורבים במכירת 'פז' לרפופורט היו ידידו יצחק מודעי לשעבר שר האנרגיה מטעם 'הליכוד', ודוד שוהם לשעבר יו"ר 'בנק כללי' של רוטשילד. שוהם מונה על ידי מודעי, כאשר היה שר האוצר בממשלת 'הליכוד הלאומי' של פרס, לעמוד בראש הוועדה למכירת חברות ממשלתיות. מי שיצג את רפופורט בעסקת 'פז' היה חבר כנסת משה שחל, בעל משרד גדול של עורכי-דין, שהפך יותר מאוחר לשר האנרגיה. הבעיה הייתה, שבעלי-עניין מתחרים מיהרו להדליף לעיתונים, כי נציגו הפיננסי של רפופורט בישראל הוא... דוד שוהם.

מה שטירפד סופית את העסקה בדבר העברת 'פז' לידיו של רפופורט היה פירסום העובדה, שבזמן היותו המחליט על מכירת 'פז' מטעם הממשלה, טס דוד שוהם ברחבי העולם על חשבונו של... רפופורט. שוהם לא הבין על מה המהומה, ואמר בתגובה: "... לטוס על חשבון רפופורט, זה כמו לנסוע בטרמפ..." (*הארץ*, 5.2.88). לעיתונאים אחרים הוא הסביר: "... אנחנו ארץ קטנה ולכל אחד ממילא יש הרבה ידידים..." (*כספים* 1.2.88).

וכך — במקביל לצמיחת 'המשקיעים-הזרים' — צמח רובד '**הידידים**', שומרי העסקים ומנהליהם בישראל, שבאו מקרב הארגונים הממשלתיים והצבאיים. אברהם טייבר, לדוגמא, שהיה מבעלי 'החברה המרכזית למסחר והשקעות' וחברת הביטוח 'ציון',

---

24 דו"ח *מבקר המדינה* (1986) מס. 37

25 *הארץ*, 21.5.87; *הארץ*, 9.7.87; *הארץ*, 21.3.88

26 *הארץ*, 11.3.88

27 *העולם הזה*, 23.3.88

הירבה להתגאות בעובדה שהוא היה היחיד אשר חזר משליחותו בניו-יורק כמנהל 'רשות ההשקעות' של משרד האוצר, "... מבלי להפוך למנהל עסקיו של איזה שהוא משקיע אמריקני..." (*הארץ* 3.3.71). טייבר ידע היטב על מה הוא מדבר: קודמו בתפקיד, שמעון הורן, שהיה גם יועצו הכלכלי של לוי אשכול, חזר משליחותו בניו-יורק — ונכנס להנהלת 'החברה המרכזית למסחר והשקעות', ולאחר-מכן להנהלת 'כלל', כנציגו של המשקיע-תורם סם רוטברג. זה-האחרון נחשב לידידו של פרס — והיה שותף בקונצרנים בעלי שליטה מונופולית, כמו 'כלל' ו'החברה לישראל'. רווחיו של רוטברג היו גבוהים, אם נביא-בחשבון את העובדה ששכרו הרשמי של נציגו שמעון הורן היה יותר ממאה אלף דולר לשנה; הכנסה גבוהה, יחסית לשנות השבעים.

מחליפו של טייבר ב'רשות ההשקעות' בניו-יורק היה ברוך ברק; גם הוא נכנס בתום שליחותו להנהלות 'החברה המרכזית', 'כלל', ו'דיסקונט השקעות', כנציג המשקיע-תורם ויקטור קרטר, אף הוא מקורב לפרס. קודם לשליחותו, היה ברק עוזרו של סגן שר האוצר צבי דינשטיין. דינשטיין נחשב בזמנו לאחד מ'הידידים' החשובים. לאחר ששב משליחותו כציר כלכלי של ישראל בניו-יורק, הוא הפך להיות 'יועץ' לעסקי נפט. למעשה, הוא היה נציג משפחת בלפר, אשר שלטה עד 1982 בחברת הדלק 'סונול'. חברה זו שלטה עד לשנות התשעים בשלושים אחוז ממכירות הדלק והגז בישראל; השותפות האחרות היו 'פז' (40%) ו'דלק' (30%). לפני 1948, בעידן 'הזרימה החופשית' במזרח-התיכון, תחנות הדלק של 'סונול' היו בבעלות 'מוביל-אויל' של רוקפלר, אחת מהשותפות ב'ערמקו'. בשנת 1957, לאחר מלחמת-סואץ ונפילת 'ברית בגדד' — תאגידי-הנפט הבינלאומיים, 'של', 'מוביל-אויל' ו'אסו' עזבו את ישראל. את זכויות 'מוביל-אויל' בישראל קנה מיליונר יהודי אמריקאי בשם סונבורן, וכך זכתה 'סונול' לשמה עד היום. סונבורן מכר את זכיונו לבלפרים. ארתור בלפר היה סוחר נוצות, שהיגר מפולין לארה"ב ערב מלחמת-העולם השנייה והגשים את החלום האמריקני: הוא הפך לבעל בארות נפט בפרו. בשנת 1982, בשנה שבה מכר את 'סונול' לקבוצת 'הפועלים', הגיעו רווחיו מ'סונול' לסך 22 מיליון דולר. זה היה רווח מובטח וללא שום סיכון: מחיר הדלק ואחוז המירווח נקבעו על ידי הממשלה לכל שלוש פירמות הדלק, שחילקו את השוק בינן בקפדנות. ברור שכדי להשיג רווח נאה כזה, נזקק בלפר להפריש עמלות פוליטיות. רק ל'מגבית היהודית' תרם בלפר כחצי מיליון דולר מידי שנה. דינשטיין יצג את 'קרן בלפר' בת שני מיליון דולר, שנועדה ליצור 'רצון טוב' בקרב מתווכי הידע באוניברסיטאות ובתקשורת ההמונית.

ניחוח הנפט גירה תמיד את תיאבונם של המשקיעים-תורמים בישראל. בסוף שנות החמישים העניק פנחס ספיר, שר האוצר, לקבוצת משקיעים מקורבת זיכיון להקמת צינור, שהוביל נפט מאילת אל בתי-הזיקוק בחיפה. בין בעלי הזיכיון היה הברון אדמונד דה-רוטשילד שזכה ב-18% מהשותפות. בשנת 1968, עם סגירתה של תעלת-סואץ בעקבות מלחמת-ההתשה בין מצרים לבין ישראל, החליט ספיר להניח צינור נפט מאילת עד אשקלון, כדי לחסוך בהשטת מכליות-ענק מסביב לאפריקה. ספיר פנה אל רוטשילד, אולם זה התנגד לתוכנית: הצינור החדש עלה 120 מיליון דולר — ובנוסף לכך, רווחיו מהצינור הישן היו עלולים להיפגע.

רוטשילד היה בטוח שהתוכנית לא תתבצע; אולם להפתעתו, הצליח ספיר לגייס משקיע זר חדש, שקיבל 50% מהשותפות בצינור. המשקיע יוצג באמצעות פירמה

קנדית בשם ׳איי.פי.סי-הולדינג׳. בעליה של הפירמה היו לא פחות מאשר משפחת השאח הפרסי, שלמעשה גם הזרימה את הנפט לצינור היישר משדות הנפט באיראן.[28] רוטשילד, אשר נושל מהזיכיון, רתח מזעם; הוא טען, שלעולם לא יסלח לספיר ולדינשטיין על שהעמידו אותו בפני עובדה מוגמרת. אבל הוא לא נראה זועם במיוחד כשקיבל ׳פיצוי׳ בסך 27 מיליון דולר, שהיה סכום גדול פי כמה מהשקעתו המקורית בצינור הישן. לרוטשילד היו ׳ידידים׳ רבים בישראל. על הצד ׳הייצוגי׳ של עסקיו היה ממונה מוקה לימון, מפקד חיל-הים לשעבר. כשהיה ראש המשלחת הצבאית בפאריס הכיר את רוטשילד, ושם גם התחתנה בתו עם בנו של רוטשילד. על עסקי הפיננסים היה ממונה ארנון גפני, לשעבר נגיד בנק ישראל. רשת ׳הידידים׳ פעלה רבות לשיכוך כעסו של הברון הרתחן: בבעלותו של הברון מצויה ׳קרן לפיתוח קיסריה׳. בשנת 1982, העז ארידור – אשר בתקופת כהונתו הקצרה, הספיק להסתכסך עם מרבית קבוצות-הבעלות המקומיות והזרות – לדרוש מסים מהקרן. הברון, שמעולם לא העלה בדעתו להרשות כי מישהו ינשל אותו מזכויות-היתר שלו, הודיע בפסקנות כי אין בדעתו לשלם. יש ברשותו, מכתב משנת 1968, טען הברון, ובו הבטיח לוי אשכול שהוא ישוחרר ממסים. ״... במהלך השנים האחרונות, נעשו מספר ניסיונות מצד אנשי המס לחייב את הקרן בתשלום מס, אך כל הניסיונות נכשלו. אחרי כל ניסיון מסוג זה, הופעל על אנשי האוצר לחצים כבדים להמנע מטיפול בעניין, שכן זה עלול להרגיז את הברון...״ (*פרנקל וביכלר*, 1984: עמ׳ 161).

משקיע-תורם אחר, שעסק בנפט, היה ארמנד האמר. את הונו הוא עשה בתיווך בין בריה״מ ובין ארה״ב בתקופת המלחמה הקרה. קשריו הטובים עם הצמרת הפוליטית בבריה״מ, למן שנות העשרים, החשידו אותו בנטיות קומוניסטיות. האמת הייתה שאביו, ד״ר יוליוס האמר, שהיגר מאודסה, היה ידידו של לנין, וממייסדי המפלגה הקומוניסטית בארה״ב. בנו, ארמנד, כבר היה אמריקאי לכל דבר, והתעניין בעסקים בלבד. לענף הנפט הוא הגיע בדרך מקרה, בשנות השישים לחייו, כאשר חיפש השקעה לצורך מקלט-מס. הוא קנה פירמת נפט כושלת בשם ׳אוקסידנטל-אויל׳, אשר לפתע גילתה נפט בקליפורניה והפכה לרווחית. המזל המשיך לרדפו, והוא הפך למיליארדר, כאשר ׳אוקסידנטל׳ גילתה בלוב שפע של נפט, בשטחים אשר תאגידים גדולים קדחו בהם לשווא.

סגירתה של תעלת-סואץ לאחר מלחמת יוני 1967 הפכה את אירופה לתלויה בנפט הלובי, והאמר סיפק לה את מרבית הנפט. בשנת 1969 התחוללה בלוב הפיכת קצינים, ומועמר קדאפי השתלט על המדינה. קדאפי פתח במדיניות אנטי-אמריקנית, שהובילה להלאמה הדרגתית של תאגידי-הנפט. ׳אוקסידנטל׳ נותרה הפירמה האמריקנית היחידה שהפיקה נפט בלוב, למרות ההלאמה החלקית אשר נכפתה עליה. באותה תקופה, כנראה, התחילו קשריו של האמר עם העסקנים הפוליטיים של ישראל. הוא היה אחד ממתווכי הנפט של ישראל, שפעלו בחשאי כדי לא להיפגע מהחרם הערבי. ידוע למשל שהוא מכר באירופה בנזין שיוצא מבתי-הזיקוק בחיפה, באמצעות שתי פירמות ליכטנשטייניות, ׳סיגנל׳ ו׳אלפא׳. מְסיבה בלתי ידועה החל האמר להופיע בגלוי ליד פוליטיקאים ישראלים, מאז שבגין הפך לראש ממשלה בשנת 1977, וכמובן, לתרום

---

[28] *פרנקל וביכלר* (1984) עמ׳ 162.

למפלגותיהם. אחד ההסברים שהועלו הייתה בקשתו מאת ידידיו הישראלים להשתדל למענו אצל הממשלים של ג'ימי קרטר ורונלד רייגן: האמר הסתבך בתרומות לא חוקיות למימון מסע-הבחירות של ניקסון – שיועדו לשמֵן את הדרך להעברת ידע טכנולוגי ולמתן אשראי לברית-המועצות, כאשר ניקסון ייבחר. כתוצאה מכך, כאשר עמד ויליאם קייסי בראש ה'סי.איי.אי', סווג האמר כקומוניסט אנטי-אמריקאי; הוא שאף לבטל סיווג זה. בגלל סיבות אלה או אחרות נענה בגין לבקשת האמר, ובעקבות פגישה אישית שלו עם הנשיא רייגן, יושרו ההדורים.[29]

בסך-הכל, לפוליטיקאים של ישראל היו סיבות טובות לסייע לו. המיליארדר היהודי תרם למפלגותיהם בצורות שונות; בעיקר, הוא היה קשור לעסקי השלום של פרס. בתוך רשת 'הידידים' בלט פרופסור חיים בן-שחר, מי שהיה נשיא אוניברסיטת תל-אביב, ונחשב למשרת המסור של הקבוצות הבנקאיות הגדולות. באופן טבעי, היה בן-שחר מועמדו של שמעון פרס למשרת שר האוצר בשנת 1981. האמר מימן למען בן-שחר פעילויות אקדמיות שונות, במסגרת 'המכון לשלום במזרח-התיכון'. הוא סייע גם בתחום חיפושי הנפט. אף כי בישראל אין כנראה סיכוי למצוא נפט בכמויות שתספקנה את התצרוכת שלה – הסכים האמר בשנת 1984 לקבל זכיונות לקידוח בנגב, על פני שטח של 4.5 מיליון דונם, ולהתחיל בקידוחים. ממשלת ישראל אמנם סיבסדה את הקידוחים, באמצעות מענק בסך 7 מיליון דולר; אולם גם האמר נאלץ לממן סכום זהה. לצורך ה'קידוחים', הוקם תאגיד בשם 'יואל'; בראשו הועמד 'ידיד' נוסף, יוסף הרמלין, שבעבר היה ראש השב"כ; שותפים בו היו אנשי-עסקים מקורבים. משה שחל, שר האנרגיה דאז, נשא נאום שבו התנבא כי בקידוחים של האמר-'יואל' יימצא נפט. מניות 'יואל' זינקו כלפי מעלה; אחד ממקורבי פרס, אלפרד אקירוב, מכר את מניותיו במהירות ועשה רווח של 1.5 מיליון דולר. יומיים לאחר שמכר את מניותיו הודיעה 'יואל' כי אין סיכוי למציאת נפט, ומניות החברה צנחו למטה.

שמעון פרס נחשב גם ל'ידידו' הטוב של מיליונר קנדי בשם ג'ו ליבו. ליבו היה יהודי שנולד בליטא והיגר לקנדה לפני מלחמת-העולם השנייה. את הונו עשה בהברחות וויסקי וסיגריות לקנדה, ובשנות החמישים אף נאסר בעוון פעילות זאת. בשנות הששים הוא התמחה בהברחת סחורות לקובה, תוך עקיפת החרם שארה"ב הטילה עליה. כך הוא גם הגיע לישראל: קובה נזקקה לצמיגים, ו'אליאנס', שהייתה בבעלות משקיעים יהודים אמריקאים ו'כור', מכרה צמיגים לקובה בתיווכו של ליבו. ליבו חשש כי 'אליאנס' תנסה למכור ישירות לקובה, והחליט לרכוש את מניותיה. כדרכם של המשקיעים הזרים, הוא פיזר תרומות – ועד-מהרה הפך לחביבם של עסקנים פוליטיים, שיצאו מגדרם כדי לספק את רצונותיו. "... נרקמה תוכנית סודית, לפיה מצד אחד ירכוש ליבו מניות בשלושה מיליון דולר, שהוצאו בארה"ב בהנפקה פרטית בשבילו במיוחד, ומן הצד האחר יתחייב לתרומה של שני מיליון דולר להקמת בית-ספר לרפואה באוניברסיטת חיפה. לא היה גבול לצהלת פנחס ספיר, שמיהר להעניק לג'ו ליבו סוכריות יקרות על חשבון משלמי המסים, ללא כל אישור ממשלתי: ימכרו לליבו חמישה דונמים על חוף הים בהרצליה, בין מלון 'אכדיה' לבין הוילה של דני רקנאטי המנוח, תמורת 125 אלף דולר בלבד. ליבו רכש את המציאה מהר, אך כעבור כמה שנים מכרה לקבלן תמורת מיליון דולר..." (*קוטלר*, 1988a:

---

[29] *העולם הזה*, 26.8.87

עמ׳ 92). כאשר נעצר ליבו בקובה, באשמת ריגול, התגייסו למענו ׳הידידים׳ בישראל ופדו את חירותו תמורת שבעה מיליון דולר.[30] ״... כשהיה יו״ר מועצת המנהלים של ׳אליאנס׳, ושרים ישראלים שיחרו לפתחו כדי לזכות בתרומותיו, התפאר ליבו כי שמעון פרס נמנה עם ידידיו... ליבו גילה לאנשים רבים בישראל ובחו״ל, כי בהיות פרס שר הביטחון באמצע שנות השבעים, הוא העמיד לרשותו של פרס את הסוויטה המיוחדת שעמדה לרשותו במלון ׳השרון׳ על חוף הים של הרצליה-פיתוח ׳לצרכים מיוחדים׳, כמו אירוח בסתר של גנרלים מאיראן. ליבו ידע אפילו לנקוב בשמותם של אותם גנרלים. פרס עשה בסוויטה לצרכיו הוא. ליבו לחש על אזני חבריו, כי פרס ובני משפחתו מתארחים על חשבונו בסופי שבוע במלון ׳השרון׳. שירותי הביטחון של ישראל הודאגו מהיחסים המיוחדים והקרובים מאוד שהתפתחו בין ליבו לשר הביטחון פרס. אברהם אחיטוב, שהיה ראש השב״כ, הזהיר אישית את פרס מפניו, אך שר הביטחון דחה מעליו את אחיטוב, כפי שנהג כלפי מזהירים אחרים שפנו אליו כדי להתריע בפניו מפני התחברות עם ליבו, והוסיף להתרועע עמו. ליבו גילה, באחד מפטפוטיו, כי כל אימת ששמעון פרס בא לבקרו במונטריאול, הוא נוטלו מיד לחייטו הפרטי כדי להזמין על חשבונו חליפות על פי מידה לידידו שר הביטחון, החומד מתנות וקשרים עם עשירים ונוצצים...״ (*קוטלר*, 1988a : עמ׳ 167).

לא תמיד מצליחים המשקיעים הזרים לממש את הפוליסה הפוליטית שלהם. לעתים, הם נאלצים לקנות מפלגה קיימת או אף להקים מפלגה חדשה. הפרשה של הקדמת הבחירות בשנת 1984 חשפה תהליך זה. הבחירות היו אמורות להיערך בשנת 1985 ; אולם הן הוקדמו בשל הצבעת אי-אמון — שהממשלה הפסידה בה כאשר מפלגת תמ״י, שהייתה בקואליציה עם ׳הליכוד׳, הצטרפה לאופוזיציה. היה זה זמן לא-נוח ל׳ליכוד׳ ; המפלגה נראתה מוכה נוכח התפטרותם של בגין, ארידור ושרון — לאחר המפולת בלבנון, התמוטטות הבורסה והאינפלציה הדוהרת. בראש תמ״י עמדו פוליטיקאים ממולחים, חלקם טיפוסים פליליים, שלא פסקו מלהסתבך בשערוריות. מנהיגיהם, אבו-חצירא ובן-דודו ה׳קדוש באבא-ברוך׳, בילו בבתי-סוהר על עבֵרות שוחד ומעילה. הם טענו שהם מייצגים את ׳הקיפוח של יוצאי אפריקה-אסיה בישראל׳; באמצעות הקולות שקיבלו מפלח שוק זה, עסקני תמ״י נכנסו לכנסת. עד מהרה הסתבר כי האיש שעמד מאחורי הקדמת הבחירות היה ׳הסנדק׳ של תמ״י, נסים גאון.

גאון עשה את עושרו בסודן, בזמן השלטון הבריטי, כאשר צבר רווחים מעמלם של הפלאחים. לאחר שסודן השיגה את עצמאותה, עבר גאון לז׳נבה — והחל בעסקים בינלאומיים, יחד עם גיסו המיליארדר לאון תמן. הפעם, הרווחים נצברו מתיווך תבואה בין העולם המפותח ובין העולם הפריפריאלי הרעב. הוא המשיך בהשקעות בנדל״ן, בעיקר בז׳נבה; בחלקן תוך שערוריות ציבוריות גדולות.[31] הוא הקים בתי-מלון מפוארים. הידוע בהם הוא ׳נוגה הילטון ז׳נבה׳, שבקומת הקרקע שלו נפתח קזינו מפואר לשירותם של עשירי אירופה. גאון, לדבריו, תמך ׳בכל המפלגות בישראל׳; אולם עם עליית ׳הליכוד׳ לשלטון, תרם גאון סכומים גדולים לכיסוי חובותיה של

---

[30] *פרנקל וביכלר* (1984) עמ׳ 166.

[31] *על המשמר*, 30.3.84.

׳חירות׳. חובות אלה איימו על שמו הטוב של בגין. כאשר ערך בגין את ביקורו בקהיר, לאחר ׳קמפ דייויד׳, הוא הביא עימו שלושה ממקורביו: ראובן הכט, בעלי ׳ממגורות דגון׳, נסים גאון ולאון תמן. המשותף לשלושתם, בנוסף לסחר בגרעינים, היה מן-הסתם העמלות הפוליטיות שהפרישו ל׳ליכוד׳. גאון אף עמד לצידו של בגין, כאשר קיבל את פרס נובל לשלום.

במקביל לתמיכתו בעסקני ׳הליכוד׳, הקפיד גאון לתרום גם לפרס. קשריו עם ׳העבודה׳ התחזקו כשנישאה בתו מרגרט ליואל הרצוג, בנו של חבר-כנסת מטעם ׳העבודה׳ חיים הרצוג, בעתיד נשיא המדינה. לחתונה המלכותית, שהתקיימה במלון ׳נוגה הילטון ז׳נבה׳, הוזמנה כל האליטה הפוליטית של ישראל; והייתה זו הזמנה שקשה לסרב לה. בגין, שהיה מרותק למיטתו, אפילו שלח את אשתו. חלק מהמוזמנים הגיעו לחתונה במטוסו הפרטי של גאון, אותו קנה מאייזנברג. גאון לטש את עיניו לזיכיון בערוץ של טלוויזיה מסחרית, אשר עליו נאבקו אז חמש קבוצות.

הקבוצה של גאון, ׳טל-שיר׳, נראתה בעלת הסיכויים הגדולים ביותר לזכייה. היא כללה את גיטה שרובר, אלמנתו של איל נפט מוונצואלה,[32] תורם חשוב למפלגת ׳רפ״י׳ ומקורב במיוחד לחיים הרצוג ולטדי קולק; היא גם כללה את ראובן הכט, אברהם נאמן ומרדכי תג׳ר, עסקנים פוליטיים ממרכז ׳חירות׳, שהתעשרו מהפרטת נכסי ׳הסוכנות היהודית׳. היועץ המשפטי היה, כמובן, חיים הרצוג, שקיבל 4% ממניותיה. המשפטן השותף יצא בדחיפות לארה״ב, כדי לנסות לגייס אל הדירקטוריון כוכבים כמו וולטר קורנקייט וברברה וולטרס. במצע החברה, שהכין הרצוג, לא דובר על רווחים כל-עיקר: רק ׳טובת המדינה׳ עמדה בפני גאון והרצוג. לפי המצע, דובר בהקמת ערוץ ״... שיעניק לצופים גישה לאומית חינוכית, תודעה חברתית וחינוכית גבוהה, וניצול המדיום לשידור בידור בעל רמה...״ (*העולם הזה*, 28.3.84). גם גיטה שרובר טענה: ״... אני רוצה להקים את הערוץ השני לא כדי לעשות כסף, אלא כדי להשפיע על המוח של האדם, כי הטלוויזיה לקחה את מקומו של הספר. אני רוצה להראות לעם הזה את הדברים היפים שיש פה; כי הפסקנו להיות טולרנטים...״ (שם).

בסופו של דבר לא זכה גאון בזיכיון; בשנות התשעים, קיבלו את הזיכיון שלוש קבוצות אחרות. כאשר התברר לגאון, כי השקעותיו בישראל אינן נושאות פרי מהיר – הוא פנה לקנות, ישירות, מפלגה. ערב הבחירות של 1981 הוא יסד את תמ״י, והעמיד בראשה את אהרן אבו-חצירא ואת אהרן אוזן, שני פוליטיקאים שמצאו עצמם מודחים ממפלגותיהם.

אבו-חצירא היה בעל זיכיון אלקטורלי רב תשואה: הוא היה אחיינו של הבאבא-סאלי, מין קדוש עושה כשפים ממרוקו, שהקים מקדש בעיירה הדרומית שדרות. הענף התגלה כרווחי ביותר, והתרומות מאת עולי-הרגל גדלו משנה לשנה. בשנות השבעים, אוזן היה שר החקלאות מטעם מפלגת העבודה; כשהפסיד את מקומו בכנסת, ואף הסתבך בחובות כבדים, מימן גאון את חובותיו. כך הקים המיליארדר, בעל בתי-הקזינו ומגדולי הנצלנים של האיכרים בעולם הפריפריאלי, את מפלגת הנדכאים והחלכאים

---

[32] בנה של גיטה שרובר, גבריאל, היה מקורב ליעקב לוינסון – והיה שותף עימו בעיסקות סיבוביות, שנעשו בין בנק הפועלים ובין אמפ״ל. לאחר שנפטר, הקימה אמו לזכרו את הטיילת בארמון הנציב בירושלים ואת ׳בית גבריאל׳ על שפת הכינרת.

בישראל. הוא מצא שורה של 'רדיקלים', שהיו מוכנים לשאת בעבורו את הדגל האתני תמורת מעט מעות. מול גל מאמרי ביקורת, שהעיתונות הממסדית העלתה נגדו, קנה גאון עמודים שלמים בכל העיתונים בישראל; במודעות נכתב, בין השאר: "... העיתונות בישראל יצאה בהתקפה מרושעת נגדי, המכוונת לפגוע בתדמיתי בישראל. בעשותה כן היא מחמירה את המצב המתוח ממילא ומעמיקה עוד יותר את הקונפליקט בין העדות בישראל. כנשיא הפדרציה הספרדית העולמית, אני מסייר ברחובות הערים בישראל, בעיירות הפיתוח, ומדבר אל הפועלים בבתי החרושת ואל הילדים בבתי הספר. מה שאני שומע ומרגיש זה תיסכול. אנשים אלה חיים בלי תקווה, בתחושה של אי שוויון כאזרחים ממדרגה שנייה... המפלגות בישראל זרעו שינאה ויריבות בין העדות... הן זרעו את הפירוד בעם בכך שסיווגו את יהודי אסיה וצפון אפריקה על פי מוצאם. האם נהגו כך ביהודי אירופה? בעיני זאת אנטישמיות יהודית... נראה לי כי הממסד הפוליטי וכלי התקשורת בישראל מבוהלים מאפשרות אובדן האחיזה בעמדות הכוח שלהם... ידוע היטב כי אני תומך במפלגות הגדולות בישראל במערכת בחירות זאת כמו בקודמות. גם יהודים אחרים בגולה נוהגים כך במטרה לחזק את התהליך הדמוקרטי בישראל. אך בכל השעות שבהן תמכתי בכספי במפלגות בישראל, מעולם לא הואשמתי בהתערבות בענייניה הפוליטיים של ישראל. רק עתה כשאני תומך בתמ"י, מאשימים אותי בהתערבות כזאת, במטרה לזכות ביתרונות פוליטיים..." (*הארץ*, 26.6.81).

בשנת 1984 הסתבכו עסקיו הבינלאומיים של גאון. בניגריה פרצה הפיכה – לאחר שהמדינה הסתבכה בחובות, עם ירידת מחירי הנפט בעולם. שליט ניגריה החדש מוחמד בוהארי הקפיא את כל החזרי החובות, וביניהם את החובות לגאון ולתמן. הוא גם איים בחקירה יסודית על עסקי השחיתות והשוחד של הממשלה הקודמת, שבהם היה גאון מעורב עמוקות. לטענת השלטון החדש, האיש החזק בממשל הקודם, דיקו אומרו – שברח בעת ההפיכה ללונדון[33] – אישר לגאון, תמורת שוחד, מכירת אורז לניגריה במחירים הגבוהים פי-שלושה מהמקובל בשוק העולמי.[34] הסתבר כי הפירמות השונות של גאון מכרו את הסחורה זו לזו, תוך שילוש המחירים.[35] גאון נתקע עם שטרי-חוב של ממשלת ניגריה בסך 100 מיליון דולר. משום כך היה זה אך טבעי, שהוא דרש מאת ממשלת ישראל כי תערוב לו על סכום זה. בשיחות עם גאון השתתפו יצחק שמיר ראש-הממשלה, ועובדיה סופר אשר שמיר מינה לשגריר ישראל בפריס. שמעון פרס, שהיה אז ראש 'העבודה' באופוזיציה, הסכים אף הוא לעסקה. כדי להעלים את מתן הערבות, ניסו שמיר ופרס להעביר את ההחלטה בוועדת-משנה מיוחדת של ועדת הכספים בכנסת; ועדה זו מאשרת ערבויות סודיות, הבאות תחת הכותרת 'בטחוני'. אלא שהדלפות מאת כנופיית פוליטיקאים, אשר יצגו עסקים גדולים אחרים, טירפדו את העיסקה. גאון, בחמת-זעמו, פקד על משרתו אהרן אוזן[36] לפרק את הקואליציה ולהקדים את הבחירות בישראל. הוא הימר על 'העבודה' – אשר עסקניה הבטיחו כי

---

[33] אומרו התפרסם כשקבוצה של ישראלים ניסתה לחטוף אותו מבריטניה ולהעבירו אל ניגריה.

[34] *חדשות*, 27.4.84.

[35] *Naylor* (1987): p: 242

[36] המשרת השני, אבו-חצירא, בילה באותו זמן בכלא.

תינתן ערבות לחובותיו, באמצעות 'סולל בונה'. העניינים הסתדרו בסופו של דבר: גאון הגיע להסדר עם הממשל החדש בניגריה, שהיה לא פחות מושחת מקודמו; שמעון פרס ויצחק שמיר הקימו לאחר הבחירות של 1984 קרטל, שחילק בקפדנות זכיונות למקורבים. שמו של הקרטל: '*ממשלת ליכוד לאומי*'.

כך התכנסו להם בשנת 1985 כ-350 איש, בהם כמה עשרות מיליונרים — המוגדרים כ'משקיעים זרים' — בכנס המגבית, שהתקיים במלון 'נוגה הילטון ז'נבה'. כוכב הכנס היה הנרי קיסינג'ר, שקיבל עשרת אלפים דולר תמורת שעשוע האורחים היקרים.[37] לעסקי החוץ של המשפחה דאג חיים הרצוג. כך, לדוגמא, ביקר הרצוג, שהיה אז נשיא המדינה, בזאיר — שעמדה בפני פשיטת-רגל, הודות לנשיאה המושחת מובוטו. הרצוג הבטיח למובוטו כי יגייס את קרובו, לאון תמן, אשר יבנה בית-מלון ענקי בקינשאסה. בתמורה, ביקר מובוטו בישראל; הוא השתכן במלון 'דניאל' שבבעלות תמן. תמן דרש מאת ממשלת ישראל כי תערוב לו בסכום של חמישים מיליון דולר, כדי שיבנה את המלון.[38] ללא ספק, הייתה זו דרישה מוגזמת; שכן זאיר הייתה ידועה כמדינה שאיננה נוטה לשלם את חובותיה. למרות זאת, יש להניח שהערבות אכן ניתנה.

מאז שנות השבעים, התאגידים הגדולים של ישראל עסקו — בעידוד ממשלות ישראל וארה"ב — בסחר נשק ובסיוע בטחוני לדיקטטורות צבאיות ברחבי העולם, מדרום-אפריקה ועד לאמריקה הלטינית.[39] בעסקים מסוג זה, הרצוג שחה כמו דג במים; משום כך, ביקורו של הרצוג בזאיר נראה כטבעי. לעומת זאת, בוטל ביקורו המתוכנן של הרצוג בפיליפינים; כנראה, בגלל טיב העסקים שניהל גאון עם משפחתו של מרקוס, שליטם של הפיליפינים — שהודח ונמלט לארה"ב. הרצוג, שהיה אז נשיא ישראל, הכחיש את הטענות כאילו משפחתו קשורה בעסקים אפלים עם משפחת מרקוס. אבל קיים צירוף-נסיבות מוזר, שקשה להתעלם ממנו: ראשית, ג'וזף וראלף ברנשטיין רכשו בניינים במרכז מנהטן, למען משפחת מרקוס, במחיר של 300 מיליון דולר;[40] ג'וזף ברנשטיין היה נשוי לבתו השנייה של נסים גאון. שנית, הבנק-העולמי הִלווה כספים לפיליפינים, על סמך תוכניות לפיתוח — שהתבררו יותר מאוחר כפיקטיביות. בהלוואות אלה היו מעורבים נסים גאון, אהרון אוזן ואחד משותפיה של אימלדה מרקוס, ז'ק נאסר.[41] האחרון היה משקיע-תורם של אריאל שרון, וזכה בעבור שירותיו לרכוש את 'הבנק הבינלאומי הראשון' במחיר-מציאה של עשרים מיליון דולר.[42] לבסוף, הבניינים שנקנו למען משפחת מרקוס במנהטן, נמכרו בחיפזון כאשר הממשלה החדשה בפיליפינים תבעה אותם לעצמה. הם נמכרו לעדנן חשוקג'י, שהיה סוחר נשק ידוע, וידידם של שמעון פרס וחיים הרצוג. חשוקג'י התפרסם במעורבותו בפרשת 'איראן-גייט', אולם עוד קודם-לכן הוא היה ידוע במעורבותו בעסקות השוחד, שהתלוו לאספקת מטוסי 'לוקהיד' לערב-הסעודית.

---

37 *חדשות*, 4.2.85
38 *חדשות*, 23.5.85
39 *קוקברן* (1992)
40 *Naylor* (1987): p. 336
41 *הארץ*, 10.10.86
42 *העולם הזה*, 8.5.85

הסנדק החשוב ביותר בתולדות הפוליטיקה הישראלית היה שאול אייזנברג. אף הוא, כנסים גאון וג׳ו ליבו, עשה את רווחיו מתיווך בין העולם המפותח ובין העולם הפריפריאלי. כשניהם, אף הוא אהב עסקות הכרוכות בשוחד לפוליטיקאים. אייזנברג לא היה קונצרן ואף לא תאגיד. הוא לא האמין בסובלימציות העסקיות האלה. מבחינה זאת, אופי עסקיו הזכיר את סוחרי הנשק הגדולים שלפני מלחמת-העולם הראשונה. הוא נולד במינכן, למשפחה יהודית דתית מגליציה. עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, הוא החל בנדודיו. עד מלחמת-העולם השנייה הוא שהה כפליט חסר דרכון בשוויץ, צרפת, לוקסמבורג, בלגיה והולנד. אולי משום כך, אחת מתאוותיו הגדולות — בנוסף לקניית בתים ברחבי העולם — היה איסוף דרכונים דיפלומטיים: אייזנברג היה בעל דרכון דיפלומטי של אוסטריה, וכיהן כקונסול-כבוד מטעם אוסטריה בדרום-קוריאה; הוא היה קונסול-כבוד מטעם פנמה בישראל, וכקונסול-כבוד של בליז (הונדורס הבריטית). ממש ערב פלישת הנאצים להולנד, הוא הספיק להסתלק לשנחאי. כבר במסע לסין התגלה כשרונו הטורפני: אייזנברג בן השבע-עשרה עשה את הונו הראשוני כשמכר סיגריות לקבוצת ניצולים סינים, שספינתם הוטבעה על ידי צוללת גרמנית. המחיר שהוא גבה בעבור חפיסת-סיגריות היה דולר אחד בלבד; המחיר ששילם תמורת החפיסה בקנטינת האוניה היה חמישה סנטים. לאחר תקופה קשה במנצ׳וקו, מדינת החסות של יפאן בצפונה של סין, הוא התגלגל ללא תקווה אל יפאן. כאן, אצל בעלת-הברית של ׳הציר׳, עסקיו דווקא התחילו לפרוח.

אייזנברג לא הירבה לדבר על תקופה זאת, אולם הוא נמצא בחברה טובה. רבים עשו עסקים טובים עם הנאצים, במקביל לעסקיהם עם הדוד רוזוולט. לא רק קונצרנים אמריקניים, רוסיים, שבדיים או דרום-אפריקניים עשו זאת — אלא גם תנועות פוליטיות אנטי-בריטיות: במזרח-התיכון מצויות דמויות מכובדות, כמו נאצר וסאדאת במצרים, רשיד עלי בעירק, אל-חוסייני הערבי ויצחק יזרניצקי (שמיר) היהודי בפלסטינה שניהלו בדרך זאת או אחרת קשרים עם הנאצים.

לאחר המלחמה הצליח אייזנברג להתקרב אל שלטונות הכיבוש האמריקני; ותוך זמן קצר היה לייבואן גדול של חומרי-גלם, בעיקר של עפרות ברזל, בעבור תעשיית-הפלדה היפאנית. שני תהליכים חשובים — המלחמה הקרה, וצמיחתם של תאגידים בינלאומיים — הפכו מתווכים כמוהו, בדומה להאמר בארה״ב וחשוקג׳י בערב-הסעודית, לדמויות מפתח בעסקות בינלאומיות גדולות. הדגל האידיאולוגי של התאגידים הבינלאומיים היה תמיד ׳חופש המסחר׳, אבל כדי להריץ פרויקטים גדולים באופן ׳חופשי׳ במדינות הלא-מפותחות, היה צורך באייזנברגים: רק הם היו מסוגלים לפלס דרך בפני עסקות מסוכנות כאלה, באמריקה-הלטינית ובדרום-מזרח אסיה. כך הצליח אייזנברג בשנות החמישים להחדיר אל דרום-קוריאה קונצרנים כמו ׳סימנס׳, ׳אינגליש-אלקטריק׳, ׳פיאט׳, ׳מאן׳ ואחרים. הוא גם הסדיר אשראי נוח למען פירמות בדרום-קוריאה, שנחשבה באותו זמן למדינה המהווה סיכון עסקי ברמה גבוהה. באותן שנים, הוא תיווך באלפי עסקות מסובכות אשר כללו מִגוון פרויקטים: מבניית קווי-ייצור לנייר ולמזון מעובד, ועד לרכישת רכבות ומטוסים.

כבר נכתב על השערוריות הרבות, שליוו את דרכו המיוחדת בפילוס הדרך לעסקות

האלה; בכולן בלט אופיו הבלתי פשרני: בדומה לגולבנקיאן — אייזנברג נלחם על כל פיסת רווח, ולא נטה לוותר אף על פירור של עמלה מאת שני הצדדים. משעה שהציב רגלו בין המשקוף ובין הדלת, קשה היה לחסום בפניו את הדרך. עובדה זאת התבררה, בסופו של דבר, ובדרך הקשה, לרבים מהתאגידים הבינלאומיים, שניסו לעקפו ולרדות לבדם את הרווחים. תאגיד 'פילקינגטון' הבריטי, ניסה בשנת 1979 לדחות את שירותיו האדיבים של אייזנברג, כאשר התעתד להקים מפעל לזכוכית בסין, בהשקעה של 150 מיליון דולר. עד מהרה למד התאגיד שאם ברצונו להקים את המפעל, הוא ייאלץ לשלם לאייזנברג 17 מיליון דולר. בשנת 1976 התברר ל'אטומיק אנרג'י' בקנדה, שלא יוכל לזכות במכרז למכירת כור אטומי מדגם 'קנדו' לדרום-קוריאה, ללא אייזנברג; ליתר דיוק, בלי לשלם לאייזנברג 15 מיליון דולר. תוצאות העסקה היו שערורייה גדולה באוטווה, שהניבה פיטורים של פקידים בכירים בממשל הקנדי; ושערורייה לא פחות גדולה בסיאול, אשר בגללה התפטר ראש ממשלת דרום-קוריאה. את השערורייה חוללה קבוצת 'ווסטינגהאוז', שהפסידה במכרז. כפי שמרקס כתב בזמנו: "... התחרות היא נשמת אפו של הקפיטליזם...".

בשנות הששים התחיל המשק היפאני להמריא ולחדור לשוק האמריקני; ועשור אחרי-כן, הלך בעקבותיו המשק הדרום-קוריאני. ככל שמשקים אלה צמחו, כן פחת כוחו של אייזנברג במזרח אסיה. הוא נאלץ לתור אחר שדות-טרף חדשים. בתקופה זו התחילה התעניינותו במדינות אפריקה ואמריקה-הלטינית. זו גם התקופה, שבה העתיק את מרכז עסקיו מיפאן לישראל.

למעשה, נחיתתו בישראל התחילה עוד בשנת 1962. בשנה זו, התכנסה 'הועדה הכלכלית' במיאמי; השמועות על הזכיונות, שמחלקים העסקנים הפוליטיים בישראל, הגיעו עד לאייזנברג. הוא קנה וילה ענקית בסביון, והחל ללמוד בשיטתיות את הנקודות הרכות בקרביה של הפוליטיקה הישראלית. בתוך זמן קצר הצליח אייזנברג, שכבר ראה הכל בחייו, להפוך ל'משקיע-זר' מספר-אחד של ישראל. בשנת 1968 הוא נחת רשמית בישראל, וקבע בה את בסיסו. כעבור זמן קצר העבירה ממשלת ישראל, ללא התנגדות, את 'חוק אייזנברג'.[43] 'השורה התחתונה' של 'החוק' הייתה שאייזנברג פטור מכל מס בישראל, למשך שלושים שנה. באותה עת, מרבית השכירים בישראל — שלא לדבר על העובדים בשטחים הכבושים — נאנקו תחת עול מסים, היטלים והגבלות במטבע-חוץ; החוק, למעשה, הפך את אייזנברג לאזרח-על. את הממשלה ניהלו שרים כמו גולדה מאיר, ויקטור שם-טוב וישראל גלילי, אשר משום-מה כינו עצמם 'סוציאליסטים'.

חשבונו של אייזנברג היה נכון: יחסית לרווחיו בישראל, עלויותיו הפוליטיות היו נמוכות ביותר. בתוך זמן קצר הוא הפך לסוחר הנשק מספר-אחד של ישראל. הוא יִצא מישראל ספינות-קרב, מטוסים, תחמושת וציוד אופטי, לאזורים הפריפריאליים בעולם; וזאת, לגודל קנאתם של קבוצות-הבעלות הגדולות בישראל. על פי הערכות שונות, ייצוא הנשק שלו הגיע בשנות השמונים לכמאה מיליון דולר בממוצע לשנה. רוב הייצוא נעשה לדרום-אפריקה, ניגריה, זאיר, קולומביה, אקוודור, צ'ילה, טייוואן וסין. מצד שני, הוא גם היה אחד מייבואני הנשק הגדולים של ישראל; הוא היה נציג בלעדי של לפחות ששים ספקי נשק שונים מחו"ל. בדו"ח לשנת 1982, העיר מבקר המדינה על

[43] על פי פקודת מס הכנסה סעיף 14א, וכן חוק לעידוד השקעות הון, פרק שביעי 2. 53 (תיקון תשכ"ט).

הימנעות משרד הביטחון מביקורת על העמלות של אייזנברג.

כאשר התמנה אריאל שרון לשר ביטחון בשנת 1981, למד אף הוא בדרך הקשה את עובדות החיים במחיצת אייזנברג. שרון, שהיה 'ידיד' למשקיעים-תורמים משלו, היה מעוניין לפתוח למענם נתיבים חדשים בסחר הנשק. לאחר נאום מתלהם בדבר האינטרסים של ישראל המגיעים עד לב אפריקה, הזמין שרון פמליה ענקית של עיתונאים-מטעם לטוס עמו אל זאיר. ערב נסיעתו הופיע במפתיע אייזנברג במשרדו, ובשיא הנימוס הציע לו לערוך את המסע לאפריקה במטוסו הפרטי וללא עיתונאים. שרון דחה, כמובן, את ההצעה הנדיבה. אבל למגינת-לבו התברר לו שאייזנברג הקדימו, ודחף את רגלו העיקשת בין הדלת לבין המשקוף:[44] בכל מקום שאליו הגיע שרון, להוט לערוך עסקות, כבר חיכה נציג של אייזנברג, כשהוא מצויד בזיכיון בלעדי לסחר בנשק עם ישראל.

להוציא אפיזודות מסוגו של שרון, 'שיטת אייזנברג' פעלה ללא תקלות. במאי 1988 ביקר שמעון פרס בהונגריה, למטרת חתימה על הסכמים מסחריים בין ישראל ובין הונגריה. למעשה, חתם פרס על הסכמים שהושגו כבר בפברואר על ידי אייזנברג, אשר אף דאג לקבל זיכיון בלעדי על עסקות אלה. את פרס, שר החוץ דאז, ליווה להונגריה דוד קמחי, 'שר החוץ' של אייזנברג.[45] לפני-כן, היה קמחי איש 'המוסד' ומנכ"ל משרד החוץ (של ישראל).

לא הייתה זו הפעם הראשונה שבה פרס ואייזנברג שיתפו פעולה. כבר בדצמבר 1987 נסע פרס לאמריקה-הלטינית, כאשר הוא מלווה בצמד אייזנברג-קמחי, אשר הכין את הרקע לביקורו בברזיל. לא היה ברור, האם קמחי משמש בתפקיד המנכ"ל לשעבר של פרס במשרד החוץ או כמנכ"ל עכשווי של אייזנברג. הדבר היה חסר חשיבות, שכן האינטרס הלאומי של ישראל והאינטרסים של אייזנברג היו זהים; וכפי שנאמר בידיעה העיתונאית: "... שאול אייזנברג ודייב קמחי פועלים להידוק קשרי הסחר והכלכלה בין ישראל לברזיל, ועל כן הוזמנו להצטרף למסעו של שמעון פרס..." (*הארץ*, 9.12.87).

עד 1977 הירבה אייזנברג לתרום למפלגת 'העבודה', אם כי לא קיפח גם מפלגות אחרות. בשנת 1977 התחיל לתרום יותר ל'ליכוד' ולמפלגות הדתיות. יש לציין, כי ראשי המפלגות הגדולות בישראל פתחו לפניו כל דלת אפשרית, אלא אם כן היה מדובר בזיכיון שעליו נאבקו קבוצות-הבעלות הדומיננטיות. אייזנברג הקים במרכז תל-אביב

---

[44] שרון היה קשור במתחרהו של אייזנברג, מרקוס כץ, שייצג את 'התעשייה האווירית' ופירמות נשק ישראליות אחרות באמריקה-הלטינית. כמו אייזנברג, הוא קידם את מכירותיו בעזרת שוחד; וכמוהו, הוא הירבה לשחד את העסקנים הפוליטיים של ישראל. כאשר שרון שר הביטחון ביקר בהונדורס בשנת 1982, הוא טס לשם במטוס-הסילון הפרטי של מרקוס כץ. כאשר טס יצחק שמיר ראש-הממשלה בשנת 1987 להונדורס, כדי לקדם את מכירת 'הכפיר', כץ היה לצדו. כץ היה חביבם של עסקני הימין הדתי בישראל, ובעזרתם הוא השיג זכיונות בלעדיים בייצוג עסקי נשק. כשעזר ויצמן, לשעבר סוחר נשק, מונה לשר הביטחון בממשלת בגין – הוא ניסה לסלקו מייצוג 'התעשייה האווירית', ולהעביר את הזיכיון למקורביו; אלא שהוא נתקל בלחצים של שרי המפד"ל יהודה בן-מאיר וזבולון המר. בעיתונים תיארו את כץ כאחד הממֵמנים החשובים של תנועות המתנחלים והימין הלאומני-דתי בישראל (*דבר*, 13.11.79; *מוניטין*, יולי 1983).

[45] *העולם הזה*, 11.5.88

מבנה מרשים בצורת אוניה, הקרוי ׳בית אסיה׳; הבניין נמצא במקום אסטרטגי: ליד ׳בית אמריקה׳, ׳בית איי.בי.אם׳, מטה ׳כור׳ ומשרד הביטחון. הוא שיכן בבניין את החברות שבבעלותו, אשר פעלו בישראל: ׳אייזנברג אקספורט׳, ׳פריון׳ ו׳מנטרה השקעות׳. ׳בית אסיה׳ היה הראשון בישראל, שהשיג הכרה כאילו הוא מפעל תעשייתי המרבה בייצוא – בזכות המשרדים ששוכנו בו. כך השיג אייזנברג הלוואות ממשלתיות ופטורים-ממס. הפעם, האישורים לכך ניתנו מאת שר האוצר דאז מטעם ׳הליכוד׳, יגאל הורביץ. המשרדים של חברותיו הפרטיות של הורביץ שכנו, באופן מקרי ביותר, ב׳בית אסיה׳. אייזנברג לא הסתפק בתרומות למפלגות. כמו נסים גאון, גם הוא קנה מפלגות. ליתר דיוק, הוא קנה חלק מ׳המפלגה הליברלית׳, שכללה כמחצית מחברי-הכנסת של ׳הליכוד׳. חלק מהעסקנים הליברלים היו ידועים כנוחים לקנייה. החשוב בתומכיו של אייזנברג היה שמחה ארליך, ראש המפלגה הליברלית ושר האוצר של ממשלת ׳הליכוד׳; הצטרף אליו בתמיכה גדעון פת, שר התעשייה והמסחר. אך בראש התומכים ניצב אברהם שריר, שר התיירות שהיה מעורב בשערוריות אין ספור, ואשר יצג אותו בקנאות.[46] אייזנברג תמך במאבקיו של שריר בתוך ׳המפלגה הליברלית׳; הוא העניק לו משרד ב׳בית אסיה׳ – ושריר, מצִדו, הצליח להעביר את הישיבות של ועדת הכספים של הכנסת למשרדו ב׳בית אסיה׳.

מנהל עסקיו של אייזנברג ב׳מפלגה הליברלית׳ היה מיכאל אלבין, לשעבר שותפם של ויצמן וקוליץ בסחר נשק. מאז 1977 הפך אלבין לשותף זוטר בקבוצת אייזנברג ולנציגה בבורסה הישראלית. בפעילותו השתתף יונתן זוכוביצקי, שנשא לאישה את בתו הבכורה של אייזנברג. אלבין היה גירסה לבנטינית של ג׳יי גולד, אשף הבורסה האמריקנית בעידן הפריחה של מסילות-הברזל. בדומה לגולד, הוא נהג לקנות פירמות רדומות, לנפח את נכסיהן, להנפיקן, להריץ את מניותיהן כלפי מעלה וכלפי מטה, לרוקן אותן ולהשאירן בידי מחזיקי המניות המרומים שנותרו עם ניירות חסרי-ערך. את פעילותו בבורסה עשה אלבין באמצעות ׳פריון׳ ו׳אמישר׳, חברות השקעה בבעלות אייזנברג, וכן באמצעות קרנות-הנאמנות של ריגר-פישמן.

תרגיל אופייני, בנוסח גאי גולד, ביצע אלבין במניותיה של ׳קיסריה מקרקעין׳ שהייתה בבעלות אייזנברג. החברה זכתה להטבות מפליגות מאת גדעון פת, שהיה באותה תקופה שר השיכון. היא גם זכתה, ללא מכרז, בפרוייקט תיירות גדול בחופי ים המלח. במרוצת 1980 הריץ אלבין את מניותיה בבורסה, והרוויח פי 14 ממחיר ההשקעה, לא לפני שנפטר מהמניות. ׳בנק יעסר׳ עבר טיפול דומה. זה היה בנק רדום למשכנתאות, אשר ספיר העניק למקורביו מאמריקה הלטינית. בשנת 1981 קנתה קבוצת אייזנברג את הבנק תמורת 1.3 מיליון דולר. אלבין מיהר להודיע שהבנק יהווה בסיס פיננסי להתעניינותה של קבוצת אייזנברג במקרקעין. אין לדעת, מה חוללה בבנק ההתעניינות הזאת; אולם בשנת 1983 נמצאו שמאים ורואי-חשבון מפולפלים, שהשכילו להעריך את נכסיו של הבנק בשווי 8.7 מיליון דולר – ובמחיר זה הנפיק אלבין את מניות הבנק. אייזנברג זכה לרווח של פי-שבעה על השקעתו.

תרגיל דומה עשה אלבין עם ׳אתא׳, שהייתה בעבר אחת מהפירמות התעשייתיות

[46] סקירה על הפרשות השונות, שבהן היה מעורב שריר, עשויה למלא ספר שלם. לכמה תיאורים: *הארץ* 9.5.84; *מעריב* 14.5.84; *העולם הזה* 6.3.85; *קוטלר* (1988) ב: ע״ע 12-35.

הגדולות בישראל. הפירמה הייתה כושלת, וציודה היה מיושן. אלבין קנה אותה מטיבור רוזנבאום, ניפח את מחיר קרקעותיה וציודה — והנפיק בשתי הזדמנויות ניירות-ערך שלה בבורסה, כשהוא מגייס כאחד-עשר מיליון דולר ובאותה הזדמנות גם מריץ את מניותיה. בתוך זמן קצר הצליחה קבוצת אייזנברג לרוקן את נכסיה של 'אתא', כשהיא מפיקה ממנה רווחים בסך כעשרה מיליון דולר, ולהותירה עם חובות בסך 21 מיליון דולר. אייזנברג לא התכוון מעולם להשקיע בחידוש הציוד או בקווי-הייצור של 'אתא'. את זאת הוא השאיר ל'ידידים' בממשלה. הבעיה הייתה שמאות הפועלים של 'אתא' — אשר בחלקם עבדו בה עשרות שנים, עוד מתקופת האנס מולר — נותרו ללא מקום-עבודה וללא מקור-קיום. אבל מאומה לא הפריע לקבוצת אייזנברג — שפעלה בעידן שבו שלטה ממשלת 'הליכוד', ושבו עסקני ההסתדרות ומפלגת 'העבודה' דאגו לידידים בעלי-הון בלבד.

בדרך זאת ניהלו אלבין-זוכוביצקי את עסקי אייזנברג, ועיתונאים העריכו שכמחצית מהרווחים של הקבוצה בישראל נבעו מפעילות הצמד בבורסה.[47] הקבוצות הבנקאיות הגדולות — אשר חששו מפעילותה של הקבוצה שסיכנה את כל שיטת 'הוויסות' (פרק ה' לעיל) — דרשו מאת הנהלת הבורסה, להפסיק את תעלוליו של אלבין. מאיר חת, שכיהן כיו"ר מועצת-המנהלים של הבורסה, היה דמות חלשה וכמעט חסרת-סמכות. הוא ניסה, בהיסוס-מה, לשנות את תקנון הבורסה, כדי למתן את פעילותו של אלבין; אולם עד-מהרה מצא כי ראשו נתון בסכנה. מולו התייצבה ועדת הכספים של הכנסת, שהתכנסה ב'בית אסיה'; בראש דובריה עמדו אברהם שריר מ'הליכוד' ועדי אמוראי מ'העבודה'.[48] שריר, בצעד חסר-תקדים, הזמין את אלבין להופיע בפני ועדת הכספים כדי להשפיע על חבריה להחליט נגד הצעתו של מאיר חת. ההחלטה, שקיבלה ועדת הכספים בסופה של הישיבה, זכתה לסיכום עיתונאי קצר: "... ההחלטה המפתיעה הייתה כמו תפורה על פי המידות שנגזרו על ידי אנשי קבוצת אייזנברג..." (מצוטט אצל *פרנקל וביכלר*, 1984: עמ' 150).

בשנת 1980 הצליח אלבין להשתלט על עמדות מפתח במפלגה הליברלית. התהליך דומה לשיטותיו בבורסה: הוא גילה סיעה רדומה, שחמישית מצירי מרכז המפלגה היו משוריינים על שמה. לסיעה זאת קראו 'איגוד העובדים הליברליים'. הסיעה לא יצגה, חלילה, עובדים — ובוודאי לא ליברלים. נכסיה הסתכמו בדמי-שתיקה, אשר הוועד-הפועל של 'הסתדרות העובדים' העניק לה בעבור אי-פעילותה בקרב העובדים. אלבין גייס מאות חברים חדשים לסיעה, תמורת תשלום; בעזרתם, רצה להשתלט על המפלגה. אלא שברוב להיטותו, הוא לא נזהר — וכהרגלו, מהל יותר מדי מים במניות. יריביו גילו כי הוא החתים כחברים במפלגה בני-אדם שלא היו ולא נבראו, וכן בני אדם שנבראו

---

[47] *חדשות*, 21.6.84.

[48] עדי אמוראי, שהיה מאוחר יותר סגן שר האוצר בממשלת 'הליכוד הלאומי', היה גם 'ידיד' של דוד בלאס, טיפוס שפעילותו בבורסה הזכירה את אלבין. בחקירתו סיפר בלאס שהוא תרם למפלגת 'העבודה' כמיליון דולר, וכן שהוא העניק שוחד לעסקנים שונים במפלגה. בין הדמויות, שלטענתו, קיבלו ממנו מתנות כדי להשתדל עבורו ב'בנק ישראל' ובמשטרה: עדי אמוראי, שזכה לקבל מבלאס 23 אלף דולר בעבור 'ייעוץ כלכלי', ושמעון פרס שקיבל ממנו שעון-יד. אמוראי טען להגנתו: "... מצפוני נקי. פעלתי במסגרת הנורמות המקובלות לגבי חברי-כנסת..." (*אבנרי*, 1987: עמ' 256).

אולם כבר נפטרו מזמן. שריר, שנתמך בכספי קבוצת אייזנברג, הלך מחיל לחיל. בממשלת בגין הוא הצליח להתמנות לתפקיד שר התיירות, ובתקופת ממשלת 'הליכוד הלאומי' אף הגיע לדרגת שר המשפטים. במשרד התיירות, הוא מינה למנכ"ל את רפי פרבר, שהיה לפני-כן מנהל המכירות של רשת העיתונים של אלבין.

אלבין לא הסתפק בכך, ודאג לשחד שורה של אנשים בפוליטיקה ובתקשורת. בין הבולטים היו מיכה רייסר, ח"כ מטעם 'חירות', שהשתייך לסיעת דוד לוי שר השיכון. בהתחשב בחיבתה של קבוצת אייזנברג לעסקי נדל"ן, השוחד נראה טבעי. אלבין מינה את רייסר לחבר בדירקטוריון של 'אתא' ו'לומיר', שהיו בבעלות אייזנברג. מטעם 'אתא', הוא העמיד לרשותו מכונית שכורה ונהג; הוא העניק לו עשרות כרטיסי-טיסה; הוא העביר לחשבונו ב'נשואה', חברת השקעות שהייתה בבעלות אייזנברג, אופציות של 'לומיר' בשווי של 24,000 דולר — ואופציות של 'מחסני ערובה', שהיו בבעלות אייזנברג, בשווי של 50,000 דולר. אלבין לא קיפח אחרים: הוא מינה את מיכה חריש, חבר ועדת הכספים מטעם 'העבודה', לחבר מועצת-המנהלים ב'אתא'; לאחר מותו של אלבין, נמצאו רשומים בפנקסו מקבלי טובות-הנאה נוספים. ביניהם היו גדעון גדות, שהיה מנהל מפעל הפיס; יוסף הרמלין, שהיה ראש השב"כ; מרדכי הוד, שהיה מפקד חיל-האוויר וסוחר נשק; אלי לנדאו, שהיה ראש עיריית הרצליה; וכן שורה של עיתונאי צמרת. יוסף חריש, היועץ המשפטי של הממשלה, לא איכזב את אדוניו: הוא סגר את תיקי החקירה נגד מקבלי טובות-ההנאה, ובכלל זה תיק החקירה נגד אברהם שריר שר המשפטים.[49]

לאחר שאייזנברג טרח להשקיע כה רבות בעסקנים הפוליטיים, הגיע עת התשואה. אייזנברג חמד, זה זמן רב, את פירמת הדלק 'פז'. היא הייתה חלק מתוכניתו להשתלט על אספקת חומרי-הגלם בישראל. 'פז' הייתה בבעלות אייזיק וולפסון; הוא קיבל אותה בשנת 1957 מאת ספיר כמעט באפס-מחיר, אף כי לא הייתה לו עד אז שום נגיעה לנפט. בשנת 1980 ביקש וולפסון למכור את 'פז'; אייזנברג הגיע עמו להסכם, לרכוש אותה תמורת 27 מיליון דולר. אלא שהוא נתקל בהתנגדותן של קבוצות-ההון הדומיננטיות במשק, שלא היססו להפעיל את הגייסות שלהן בממשלה. בישיבת הממשלה התחולל קרב בין שתי קבוצות — או מוטב לומר, כנופיות שרים — שהיו אמורים להחליט על המכירה. מנחם בגין ראש-הממשלה, ויגאל הורביץ שר האוצר, הסכימו להעברת 'פז' לידי אייזנברג. מנגד, הצליחו קבוצות-הבעלות הגדולות לגייס קבוצת שרים שהתנגדו בקולניות למכירה. קטע מחילופי הדברים שהושמעו בישיבת הממשלה בתאריך 25.1.1981 הודלף לעיתון *הארץ*: "... — סגן ראש הממשלה יגאל ידין: בועדת השרים לעניני כלכלה נמנעתי מהצבעה על עסקת וולפסון-אייזנברג, אך עתה אני מודיע שאני נגד מתן אפשרות לאייזנברג לרכוש את מניות 'פז'. היו לחצים אדירים בענין זה. מדובר פה על עסקות גדולות מאוד. יש כאן קשרים תת-קרקעיים. — שר החקלאות אריאל שרון: הלחצים מחוץ לממשלה או בתוכה? — ידין: גם בתוכה. מדובר פה בעשרות מיליוני דולרים. כל פקידי משרד

[49] יוסף חריש היה חביבו של שמעון פרס. הוא נחשב ליועץ המשפטי הטוב ביותר שהיה אי-פעם לממשלה בישראל. הוא סגר תיקי חקירה שערורייתיים. ביניהם, זיוף ראיות ומתן עדות-שקר של בכירים בשב"כ; טובות הנאה של שרים בממשלה; מחתרות טרור של מתנחלים בשטחים הכבושים. לעומת זאת, הוא מיהר להגיש תביעות מפוברקות נגד 'מחתרת שמאלנית' — ואישר סגירה סיטונית של עיתונים פלסטיניים בשטחים, ואפילו בישראל.

האוצר שוללים הענקת אופציה לאייזנברג. – שר התעשייה והמסחר גדעון פת: אייזנברג הוא איש בעל זכויות רבות. – שר האנרגיה יצחק מודעי: במה עדיפות זכויותיו של אייזנברג על פני זכויות של אחרים? מדוע ענין זה של זכויות נכנס כגורם בדיון שלנו? – סגן ראש הממשלה שמחה ארליך: אני מציע שאם יוחלט ביום מן הימים למכור את מניות 'פז' שבידי הממשלה, הן יוצעו לאייזנברג..." (*הארץ* 26.1.81).

הסוף היה שממשלת 'הליכוד הלאומי', שבראשה עמד שמיר, אכן החליטה למכור את 'פז'; אולם, היא לא הציעה את המניות לאייזנברג – אלא לג'ק ליברמן, מיליונר יהודי מאוסטרליה, שרכש 75% ממניותיה תמורת 58 מיליון דולר. מי שהחליט על כך היה שר האוצר משה נסים, שהיה אמנם שר מטעם 'הליברלים' אולם לא השתייך לסיעת אייזנברג. נסים טען כי המכירה תשפר את מאזן-התשלומים של ישראל, משום שמדובר במשקיע זר שיביא מטבע-חוץ. למעשה, התברר, כי ליברמן לא הביא מטבע-חוץ אלא קיבל הלוואה מאת 'בל"ל' למימון הקנייה. אחרי-כן התגלה כי ליברמן נזקק למעט מאוד אשראי: 60 מיליון דולר היו מצויים בקופת 'פז' והוסוו בין סעיפי מאזנה, כך שליברמן השתמש ברכושה של 'פז' כדי לממן את קנייתה. מסתבר, שלא רק אייזנברג ואלבין הכירו את תעלולי ההפרטה.

מכל העסקה נדף ניחוח רע: צדיק בינו, מנכ"ל 'בל"ל', טען כי נסים פנה אליו וביקשו להעניק את ההלוואה לליברמן; נסים הכחיש זאת. עובדה אחת לא הוכחשה: זמן מועט לאחר-מכן פרש צדיק בינו מהבנק, והפך למנהל ושותף בעסקיו של ליברמן בישראל.

תעלולי הממשלה וצדיק בינו נמשכו שלוש שנים יותר מאוחר. בשנת 1991 נזקק ליברמן בדחיפות למזומנים, והוא מכר בחשאי מחצית ממניות 'פז' למשקיעים זרים. כרגיל, המכירה לוותה בשערורייה. הסתבר, כי היוזמה הפרטית חוללה פלאות – בתוך זמן קצר הוכפל הונה של 'פז': תמורת מחצית המניות, קיבל ליברמן 85 מיליון דולר. המשקיעים הזרים היו שני אנשי המאפיה הפולנית שניסו להלבין את הונם, שאותו הרוויחו בתקופת המעבר של פולין לכלכלת שוק. מי שאירגן את העסקה היה שוב צדיק בינו; החוזה נערך בידי עו"ד משה שחל, לעתיד לבוא שר האנרגיה, שקיבל חצי מיליון דולר כשכר-טרחה. ממשלת פולין דרשה את הסגרתם של שני המשקיעים, והאינטרפול הצליח לעצור אחד מהם בשוויץ. מפרקי הנכסים של הפולנים מכרו חזרה לליברמן את מניות 'פז', וצדיק בינו הצליח לזכות בחלק מהמניות במחיר מוזל.[50]

אבל הסיפור לא הסתיים. בשנת 1994 שוב הצליח צדיק בינו למצוא קונים ל'פז'. הפעם נמכרו שליש מהמניות לברונפמן ולקולבר, באמצעות 'קלארידג' ישראל', תמורת 100 מיליון דולר; כלומר, לפי ערך של 300 מיליון דולר.

היה עוד ניסיון של אייזנברג, לפרוץ אל תחום האנרגיה: רכישת 'החברה לישראל', ששלטה יחד עם הממשלה בבתי הזיקוק וב'צים'. אלבין וזוכוביצקי ערכו תרגיל בורסאי. תחילה, הם מכרו את מניות אייזנברג ב'החברה לישראל' לאיש-קש, והדליפו שאייזנברג רוצה לפרוש מהחברה. אחרי-כן הם רכשו את מניות החברה, ופירסמו הצעת רכש למניות שמצויות בידי הציבור. המניות זינקו למעלה, ואייזנברג שוב זכה ברווחים

---

[50] *אבנרי* (1996) ע"ע 182-183.

על ההשקעה. הצמד המשיך להגדיל את חלקו של אייזנברג בחברה, מתוך תקווה שהמניות תמשכנה לעלות — וכך יוכלו מאוחר יותר להנפיק את נכסיה המאווררים, על פי מיטב המסורת של השיערוך האינפלציוני (פרק ה׳). אלא שמפולות הבורסה, בינואר 1983 ובאוקטובר 1983, גרפו את המניות כלפי מטה — ולראשונה בחייו מצא אייזנברג את עצמו תקוע עם הפסדים.

הסכסוך, בינו לבין אלבין, היה בלתי נמנע. אייזנברג לא אהב להפסיד — אבל עוד פחות אהב את ההפסדים שגרם לו, לדעתו, הצמד אלבין-זוכוביצקי. תחילה הוא גירש את חתנו זוכוביצקי לניו-יורק, כשהוא מפקיע מידיו את ניהול עסקי הקבוצה בישראל. אחר-כך הוא ניגש לפרוע את חשבונו עם אלבין. תוך שהוא מדבר אליו חלקות ומחלק עימו כביכול את השלל שנותר, הוא התחיל לרקום את רשת הקורים שהביאה על אלבין את קִצו. לאחר ׳איחוד׳ המאזנים, התברר כי הקבוצה הפסידה בערך 40 מיליון דולר. מה שהרגיז במיוחד את אייזנברג הייתה העובדה, שאלבין השתמש בשיטות של אייזנברג: הוא הרוויח היטב מהעסקות, אולם את ההפסדים הותיר לאייזנברג. אייזנברג נאלץ לגייס עשרות מיליוני דולר כדי לממן את הפסדי ׳צים׳ ו׳החברה לישראל׳, שאלבין קנה למענו במחיר מנופח. הוא לא יכול היה להשלים עם הרעיון שאלבין, אשר הצליח להרוויח 15 מיליון דולר מעסקיהם המשותפים, יפרוס כנפיים ויתקע בסיס חדש בארה״ב — בעוד שהוא יוותר תקוע עם נכסים מרוקנים.

אייזנברג פעל מהר, בהפעילו את קשריו עם פרס ושמיר ראשי ממשלת ׳הליכוד הלאומי׳. המשטרה עצרה את אלבין — וניסתה לשים ידה גם על זוכוביצקי, שסירב לחזור אל ישראל. כדי ללחוץ על זוכוביצקי, עצרה המשטרה את אשתו אסתר, בתו של אייזנברג. אסתר זוכוביצקי הוחשדה, בין היתר, ב׳קבלת רכוש גנוב׳. כל זאת כדי לשלול את דרכונה באופן שיחסום בפניה את הדרך להצטרף אל בעלה בארה״ב. אייזנברג אף הפסיק להעביר לה את התמיכה הכספית. לפתע ידעו העיתונים לספר, כי כל אחת מבנותיו של אייזנברג קיבלה מאת אביה מידי חודש 25 אלף דולר. אייזנברג — שהיה ידוע עד אז כאיש מסתורין — הזמין לראשונה בחייו שוטרים ועיתונאים למשרדיו ב׳בית אסיה׳, כדי לגלות להם פרטים על רכושה של בתו ועל עסקיו של בעלה. הסוף ידוע: אלבין קפץ או הוקפץ אל מותו, מחלון חדר החקירות בתחנת משטרה בתל-אביב.

מקום אחר, שבו הצליח אייזנברג לזכות בתשואה מסוימת על השקעותיו בפוליטיקה, היה ׳כימיכלים לישראל׳. זה היה הקונצרן הממשלתי הגדול והרווחי ביותר בישראל, שנהנה מעמדה מונופולית בענף הפוספטים העולמי. מאז עליית ׳הליכוד׳ בשנת 1977, חמדו את הנכס הזה משקיעים זרים רבים, שהפעילו שרים וח״כים, אולם הקונצרן נותר כחברה ממשלתית, המעניקה לעובדיה שכר הוגן ותנאי עבודה טובים יחסית. כאשר מונה אריאל שרון לשר התעשייה-והמסחר, הוא ניסה להחדיר את אנשיו לדירקטוריון ׳כי״ל׳; המשימה הייתה, למצוא דרך לקרוע ממנו נכסים — לשם חלוקה למשקיעים זרים מקורבים. אולם הקונצרן החזיק מעמד בפני הלחצים.

בתחילת שנות התשעים, ממשלת רבין החליטה לבצע את מה שממשלות ׳הליכוד׳ לא העזו: למכור את הקונצרן. עם ההכרזה על ההפרטה, פרצה מלחמת כנופיות: מצד אחד ניצבו נציגי ׳הכלכלה הלאומית׳, ומצד שני ניצבו חסידי ׳השוק החופשי׳. בראש הסיעה ׳הלאומית׳ עמד אברהם שוחט שר האוצר, שטירפד את ההצעה למכור 50 אחוז מ׳כי״ל׳ למשקיעים בינלאומיים. הרווחים מההפרטה, טען שוחט, חייבים להיות

מוקדשים ל'טובת אזרחי ישראל' ולא לטובת משקיעים זרים. עד מהרה התברר כי כוונתו הייתה לאזרח ישראל מיוחד-במינו: שאול אייזנברג. יותר מאוחר התגלה שהנכסים של 'כי"ל' שווים כשני מיליארד דולר; אולם בדרך הטבע, הבעלות נמכרה לפי מחיר של 930 מיליון דולר בלבד. אייזנברג קנה 25% מהבעלות, בתוספת אופציה לרכוש 17% נוספים. את אלה הוא התכוון לרכוש במחיר יותר נמוך, אלא ששוב איתרע מזלו: הבורסה גאתה, ומחירי המניות של 'כי"ל' עלו בשיעור של 33 אחוזים. אייזנברג ניסה להשיג דחייה – אולם הממשלה דרשה ממנו לרכוש או לחדול, והוא נאלץ לרכוש את המניות במחיר גבוה.

שנות התשעים לא האירו פנים לאייזנברג. המלחמה הקרה פינתה את מקומה ל'סדר החדש'. התקציבים הצבאיים היו בירידה, ועימם רווחי הנשק, וקבוצות-הון זרות פרצו בסערה לישראל. אייזנברג איבד את זכויותיו, והעסקנים הפוליטיים חדלו להתייחס אליו כאל אזרח מיוחד. בשנת 1997 הוא מת בבייג'ין – אחד המקומות האחרונים בעולם, שבו עדיין התקבל כאורח מועדף. נתניהו, שהיה אז ראש ממשלת ישראל, לא מעט בזכות תרומותיו הכבדות של אייזנברג למסע הבחירות שלו, הספיד אותו: "... מדינת ישראל איבדה את אחד מאזרחיה היקרים..." (*הארץ*, 28.3.97). אכן, הוא היה יקר ביותר לאזרחי ישראל.

מייד עם מותו פרץ קרב ירושה, ובמהלכו הדליפו הנציגים המשפטיים של היורשים שפע של רכילות עסיסית לעיתונות. בסופו של דבר הוחלט למכור את נכסי הקבוצה בישראל, ולחלקם בין היורשים. עד-מהרה התגלתה הסיבה העיקרית למכירה הנחפזת: 'חוק אייזנברג', אשר העניק לקבוצה פטור מלא ממס, עמד לפקוע בשנת 2000. הנכס העיקרי של הקבוצה, 'החברה לישראל', שהקבוצה החזיקה בשיעור של 53% ממניותיה, נמכר בינואר 1999 למשפחת עופר, במחיר זול יחסית בן 330 מיליון דולר.

בניגוד לאייזנברג שצמח בעידן המלחמה הקרה – משפחת עופר פרצה קדימה בעידן 'הרחבת ההצבר', עת הלכו וגדלו הציפיות לרווח ואיפשרו מנופים פיננסיים שלא נודעו בעבר. העופרים קפצו על המציאה, משום ש'החברה לישראל' שלטה בכמחצית מניות 'צים'. חברה זו דורגה במקום השנים-עשר בענף ספינות המכולה בעולם; והעופרים – אשר בנוסף לעסקי ספינות השעשועים, החזיקו בצי של כמאה ספינות הובלה באמצעות חברת 'Zodiac' וחברת 'Tanker Pacific Shipmanagement' – רצו לצרף אותה לעסקיהם.

סיבה אחרת לעסקה המהירה הייתה, שהעופרים קיוו לנצל את 'חוק אייזנברג' אף בזמן המועט שנותר עד לפקיעתו. ואכן, בתוך שנתיים – לפני שפקע תוקף החוק – הצליחו העופרים לפרק, לשערך ולמכור נתחים מ'החברה לישראל' בסכום של 230 מיליון דולר מוגנים ממס. הם מכרו בעיקר נכסים קרקעיים ובתי-מלון; נותרו ברשותם עסקי כימיכלים (באמצעות אחזקות ב'כי"ל'), עסקי ספנות (באמצעות השליטה ב'צים'), נפט (באמצעות השליטה ב'בתי הזיקוק') ו'היי-טק' (באמצעות השליטה ב'טאוור-סמיקונדקטורס'). כך תם עידן הסנדקים הישנים, ועלה משטר חדש.

ד. *לעבר טרנסלאומיות*

המעבר הרשמי של החברה הישראלית אל הטרנסלאומיות התחיל בפירסום *'דו"ח ועדת ברודט'* בשנת 1995. הרכב הוועדה: פקידים ממשלתיים, אנשי עסקים, פרופסורים מהאוניברסיטאות; וכמובן, מומחים אמריקאים. מאליו ברור, שבוועדה לא שותף מישהו המייצג את הרוב הדומם של העובדים בישראל; פשוט, משום שאין לו נציג.

דו"ח הוועדה חשף ממצאים מסעירים בחדשנותם: "... המשק הישראלי מאופיין בריכוזיות גבוהה, יחסית ומוחלטת..." (עמ' 1). במשך עשרות שנים לא טרחו הפקידים בממשלה, או באקדמיה, לערוך מחקר כלשהו על יחסי השליטה במשק. המוסכמה הייתה ש'הביורוקרטיה הממשלתית שולטת בכל המשק', ובכך נפתר העניין. לפתע, בעידן המשטר החדש, התעוררו הפקידים שוחרי החופש — והוציאו כספים רבים, כדי לחשוף באומץ וללא משוא-פנים את שליטיה האמיתיים של ישראל.[51] פקידים אפרוריים מסוגם של ברודט ובן-בסט, שבמשך שנים שירתו את ההון הדומיננטי של ישראל, קמו ויצאו למסע-צלב נגד 'הקונגלומרטים'. הם חדלו להיות נאו-קלאסיקנים, והפכו לכלכלנים-פוליטיים מהנוסח הישן: "... ריכוז כוח בידי קומץ מקבלי החלטות עלול להעניק לבעליו מנופי השפעה על דרגי קברניטי המדינה, ובכך לפגוע ביכולת הציבור לפקח... וחמור יותר, לפגוע בתפקודו התקין של המשטר הדמוקרטי..." (עמ' 1). נותרנו, אמנם, עם המנטרות החביבות — 'מקבלי החלטות', 'מנופי השפעה' ו'הציבור שמפקח', ולא לשכוח חלילה את 'קברניטי המדינה' — אבל, יש לציין, הפקידים העזו לצאת מהארון הממשלתי. הניסוח האמיץ מעיד על דאגה עמוקה לעתיד: כלומר, עד עתה היינו שרויים בדמוקרטיה — אולם עתה התגלה מבעוד מועד 'ריכוז כוח בידי מקבלי החלטות', שעלול לפגוע ביכולת הציבור לפקח.

ובכן, מה אירע שכה הדאיג לפתע את חברי הוועדה? מדוע היא טרחה לחקור בנושא, שבמשך שנים היה סוד עלום? עיון קצר בדו"ח מגלה את התשובה. אף כי הדו"ח מתיימר לעסוק ב'ריכוזיות' המשק בכללו, הוא עוסק למעשה בשתי קבוצות-הון בלבד: 'הפועלים' ו'בל"ל'. עיון יותר מעמיק מגלה, שחברי הוועדה מתעניינים במיוחד בנכסי 'בנק הפועלים'. כזכור, בעקבות מפולת הבורסה באוקטובר 1983, מיהרה ממשלת בגין להציל את ההון הדומיננטי באמצעות רכישה של מניות הבנקים הגדולים במחיר מנופח (פרק ה' לעיל). "... עתה, משמתעתדת הממשלה למכור גרעין שליטה בכל אחד מהבנקים לגורמים פרטיים, הומחש ביתר שאת הצורך החיוני להידרש לשאלת שליטתם ומעורבותם של הבנקים בתאגידים הריאליים. ככלות הכל, **ברי כי העברת השליטה בבנקים לסקטור הפרטי, לצד התועלת העשויה לצמוח מניהול של בעל שליטה פרטי**, מחייבת התאמת המבנה והפיקוח לנסיבות החדשות..." (עמ' 2). במשפט אחד הובהר הכל: הוועדה מונתה כדי להפריט את קבוצת 'הפועלים', במסווה של מחקר על 'ריכוזיות' המשק.[52]

---

[51] ראוי לציין שפקידי הממשל היו יכולים לחסוך הוצאות רבות, אילו היו טורחים לעיין במחקרים פחות ידועים מאשר 'דו"ח ועדת ברודט' אולם מעמיקים יותר ממנו. למשל, כותבי ספר זה פירסמו עוד בשנת 1988 מחקר על מבנה המשק (*Rowley, Bichler and Nitzan*, 1988); מחקר זה עלה באיכותו וברמתו על הדו"ח.

[52] רוב הוועדות הממשלתיות, שמונו כדי להעניק הצדקה לצעדים חריפים נגד מרבית השכירים ולטובת קומץ בעלי-הון, הוסוו בשלל מטרות מחקריות ועיוניות. כך מונתה 'ועדת בן-שחר' בשנת 1975, כשרבין

אלא שנותרה שאלה לא-חשובה, אשר הוועדה לא ראתה טעם לדון בה: לחברי הוועדה 'ברי' כי סקטור פרטי ו'ניהול של בעל שליטה פרטי' – 'מביא תועלת'. אין צורך להסביר לילדים הנבערים, מדוע העניין כה ברי; שהרי ברי לכולם, שהוא מביא תועלת לבעלי השליטה. השאלה שנותרה היא, האם לכלל החברה יש תועלת מהניהול של בעלי השליטה הפרטיים. לנו, למשל, בבורותנו הרבָּה, ברי ביותר ששליטה פרטית אינה מוסיפה לבריאותם של רוב תושבי העולם – ואפילו לא לבריאותם של מרבית תושבי ישראל. מהניסיון ההיסטורי אנו יודעים, אמנם, ששליטה ממשלתית עלולה להיות מזיקה למרבית הנתינים; כך אכן אירע ברוסיה, בארה"ב ובישראל. אלא שטרם נמצאה הוכחה (אלא אם כן היא מצויה בידי הפקידים, אשר מסתירים אותה היטב) לטענה ולפיה כל סוג של שליטה ממשלתית מוביל בהכרח לחוסר-יעילות. זהו חוק טבע, ששום בן-אנוש – הממציא, בין השאר, חוקי טבע – אינו יכול לשנותו. מה שברור הוא שחבורה של חכמים חיסלה במשפט אחד דיון בן אלפי שנים בנושא, וכל זאת כדי שיהיה אפשר למכור למקורבים בנק ממשלתי-הסתדרותי. למרות הגירסה שמפיצים האידיאולוגים-מטעם – אנו סבורים שבנסיבות חברתיות אחרות ייתכנו משטרים שבהם גופים דמוקרטיים נבחרים יתכננו ויפעילו את המשק באופן לא-פרטי, ושלא באמצעות ביורוקרטים שוחרי-חופש, ולמרות הכל יביאו תועלת למרבית התושבים. הקביעה הזאת נשמעת אוטופית, משום שהשולטים בידע ובאידיאולוגיה רוצים שנחשוב כך. ראוי לזכור דבר-מה מתוך הניסיון ההיסטורי: בתקופות מסוימות ובנסיבות מסוימות, קבוצות קפיטליסטיות מעוניינות בחיסול הדמוקרטיה, כולל דמוקרטיה של 'כלכלת שוק' בנוסח האנגלוסקסי.

עובדה חשובה אחת – שנעלמה ממסקנות חברי הוועדה – היא שרוב הציבור שילם מחיר כבד, הן בתמורה להרצת המניות הבנקאיות והן תמורת רכישתן. אף אחד בממשלה לא שאל את פי הציבור; ורוב השרים והדמויות, שהיו שותפים לקנוניה, המשיכו לככב בממשלות הבאות.

אילו הייתה הוועדה מתעניינת ב'תפקודו התקין של המשטר הדמוקרטי' וב'יכולת הציבור לפקח' – מן-הסתם היה הרכבה שונה, ונושאי חקירתה היו אחרים: היא הייתה בודקת בראש-ובראשונה כיצד לכונן מוסדות ציבוריים, שיפקחו בעתיד באופן אוטונומי על הבנקים שנרכשו על ידי הממשלה בכספי הציבור. פיקוח, שמיועד למנוע מהלכים טיפשיים או זדוניים של שרים ובעלי-הון; ומעל-לכל – מיועד למנוע פיקוח מהסוג שהפעילו פקידי הממשלה המפוחדים, אנשי בנק ישראל ופקידי הרשות לניירות הערך. ללא ספק, ההזדמנות הזאת של הליברליזציה 'מחייבת התאמת המבנה והפיקוח לנסיבות החדשות', שלפיהן ישותפו האזרחים בהחלטות על נכסיהם המשותפים. ברור מאליו, שהפקידים הדמוקרטיים והעיתונאים הליברליים אף לא העלו בדעתם מחשבות חתרניות מסוג זה.

היה ניתן לצפות מהוועדה שתדון באפשרות אחרת, אף היא דמוקרטית, ולפיה

היה ראש ממשלה בפעם הראשונה, לחקור בנבכי 'ההון השחור'. 'המחקר' היה עלוב ברמתו, אולם המטרה הממשית של הוועדה נחשפה בהמלצותיה: היא המליצה לפטור את רווחי ההון ממס-הכנסה, ולהנהיג את מס ערך מוסף.

הממשלה תחלק את המניות בין כלל האזרחים. ההיגיון בהצעה זאת הוא ברור: ראשית, הממשלה תפצה את האזרחים על מחדליה. שנית, הממשלה נוהגת להטיל מלוות חובה והיטלים למיניהם על האזרחים; אין שום סיבה שלא להחזיר לאזרחים את הכספים שהופקעו מהם לצורך רכישת הבנקים. שלישית, הממשלה רכשה את מניות הבנקים ועתה היא טוענת שאין ביכולתה לנהלם ביעילות; מכאן, שעליה להחזיר את המניות לאזרחים — פשוט משום שהם שילמו תמורתן. האזרחים ינהלו את נכסיהם ברמות שונות של יעילות. כך תיפתר גם בעיית 'הריכוזיות', אשר כה הציקה לחברי הוועדה. אפילו בכמה מדינות בגוש הסובייטי לשעבר, שלא נהנו ממסורת דמוקרטית, המעבר לכלכלת שוק התלווה בחלוקת מניות הרכוש הממשלתי בין האזרחים.

אבל נראה כי חברי ועדת ברודט הודאגו נוכח עניין יותר חשוב: "... הניסיון עד כה מלמד כי המועמדים **הטבעיים** לרכישת המיזמים הממשלתיים באו דווקא **מקרב הקבוצות המובילות במשק**, ועל כן מתעורר החשש לגידול הריכוזיות..." (עמ' 2). "... העת הזו, בטרם מכירת גרעין השליטה בבנק הפועלים, היא מכרעת, הואיל וזוהי ההזדמנות האחרונה המאפשרת לממשלה לערוך שינויים מבניים חיוניים, בזמן שהיא עדיין חובשת שני כובעים בעת ובעונה אחת: האחת, כריבון השוקל את אינטרס הציבור וטובת המשק הלאומי; השני, כבעל מניות עיקרי בבנק, אשר קודם למכירת חלק ממניות הבנק לציבור שימר בידיו את הכוח לערוך שינויים החיוניים לטובת הכלל..." (עמ' 3). **תרגום**: הוועדה הוקמה כדי לתת גושפנקא למהלכים, שיפרקו את נכסי קבוצת 'הפועלים' ליחידות-הון סחירות — ויקלו על רכישתן בידי קבוצות מקומיות וזרות. לשם כך המליצה הוועדה: הבנקים ימכרו חלק מאחזקותיהם בפירמות 'הריאליות' — וישלטו בנתח מהן ששיעורו 20% לכל-היותר, ושסך כל אחזקותיהם בנכסים 'ריאליים' לא יהיה יותר מאשר 15% מהון הבנק. למהלך הזה קראו 'שינויים מבניים חיוניים'.

מה שנותר סתום: כיצד רכישת תאגידים 'ריאליים' על ידי 'הקבוצות המובילות במשק' ('המועמדים הטבעיים') תוריד את 'גידול הריכוזיות'? העוקץ של 'השינויים המבניים' מתגלה עד-מהרה: "... מומלץ שבנק הפועלים יחוייב למכור את מלוא אחזקותיו באחד משני הקונצרנים הגדולים 'כור' או 'כלל' עד ליום 31.12.1998. המכירה לא תהיה לאחד הקונגלומרטים הגדולים במשק..." (עמ' 10). אם כן, זה בעצם העצם של הכלב: לפרק את ההסתדרות — ולמכור את 'בנק הפועלים' ואת 'כור' ואת 'כלל', לידי קבוצות-הון מקומיות וזרות.

מעבר למטרה המיידית של פירוק קבוצת 'הפועלים' ומכירתה — נראה כי 'הפונקציה הסמויה' של הוועדה הייתה לא להקטין את הריכוזיות במשק, אלא לשנות את מבנה 'הכלכלה הגדולה' של ישראל ולהתאימו לסדר העולמי החדש. הקבוצות הזרות, שהוזמנו לרכוש את הנכסים, לא נועדו להגביר את 'התחרות' אלא **לחזק את ההון המקומי ולהפכו לטרנסלאומי**. לשם כך היה צורך לעצב מחדש את המבנה שנותר מהגושים הסקטוריאליים — לפרוס אותו ליחידות-בעלות, הניתנות לקנייה ולמכירה בשוקי ההון ברחבי העולם.

והיה הרבה מה לפרוס. קבוצת 'הפועלים' החזיקה בערך 770 פירמות, בעיקר באמצעות שליטתה המשותפת עם קבוצות-ההון הדומיננטיות האחרות, בשש קבוצות אחזקה מרכזיות: קבוצת האחזקה הראשונה הייתה '**כלל**' — אשר 'הפועלים' החזיק 34% ממניותיה, ועוד 7% באמצעות קופות הגמל שלו. הקבוצה השנייה הייתה '**כור**' —

אשר 'הפועלים' החזיק 22.7% ממניותיה, ועוד 10% באמצעות קופות הגמל שלו. הקבוצה השלישית הייתה '**דלק**' – אשר 'הפועלים' החזיק 25.5% ממניותיה. הקבוצה הרביעית הייתה '**הפועלים השקעות**' – אשר 'הפועלים' החזיק 45% ממניותיה. הקבוצה החמישית הייתה '**אמפ"ל**' – שעליה ניסו להשתלט, בזמנו, לוינסון וחבריו ב'גרניט' – אשר 'בנק הפועלים' עדיין החזיק 53% ממניותיה. הקבוצה הששית הייתה '**דיור**' – אשר נרכשה מ'סולל-בונה'. אלה היו הנכסים 'הריאליים' של קבוצת 'הפועלים'. ברור, כי היה זה נתח עסיסי הראוי לנגיסה. נותרה רק שאלה אחת: מי ינגוס? וזאת, כבר לא שאלו את פי הפקידים הנכבדים.

ה. משקיעי 'תהליך-השלום'

הראשון שנגס בקבוצת 'הפועלים' היה טד אריסון. אריסון היה אי-פעם ישראלי, שאביו הוריש לו עסק-ספנות קטן בשם '*מ.* דיזנגוף ושות''. אלא שישראל, המסוגרת תחת שלטונה של מפא"י, העיקה עליו. מעל-לכל, הוא שנא לשלם מסים.

משום כך, הוא היגר בתחילת שנות החמישים לארץ ההונות הבלתי מוגבלים; שם הוא נדד במשך עשרים שנה מעסק לעסק, עד שבתחילת שנות השבעים הוא גילה את האור. בשנת 1972 הוא קנה מאת שותפו משולם ריקליס, תמורת דולר אחד, פירמה כושלת בשם 'קרניבל'. הפירמה הפעילה ספינה ישנה אחת, צברה 5 מיליון דולר חובות ועמדה בפני פשיטת-רגל. אלא שאריסון היה אופטימי. ענף ספינות-השעשועים נחשב, עד אז, לנחלת השכבות העליונות. אריסון תפש כי הכמיהה של שכבות הביניים, לחקות את מעמד הפנאי, עשויה להיות מכרה-זהב. הוא לא טעה: בשנת 1979 כבר היו ל'קרניבל' הכנסות של 45 מיליון דולר; בשנת 1990 הגיעו ההכנסות מספינות השעשועים לסך 1.4 מיליארד דולר, והרווח הנקי היה 250 מיליון דולר. נפשו החופשית של אריסון בחלה בתשלום מסים גם בארה"ב – ומשום כך הניפו רוב ספינותיו דגל ליברי, ועסקיו היו רשומים בפנמה. בין 1986 לבין 1998 הרוויחה 'קרניבל' 4.7 מיליארד דולר. מתוך רווחים אלה הצליחו השלטונות לחלץ ממנו 1.4% במסים.[53]

רווחיו היו גדולים, לא רק משום שהוא חמק ממסי ארה"ב – אלא בעיקר משום שהוא עקף את חוקי התעסוקה האמריקניים, ובייחוד את תקנות שכר-המינימום. אריסון הקפיד להעסיק בספינותיו עובדים חרוצים ממדינות עניות – אשר הסכימו בעל-כורחם לעבוד עשרה חודשים ברציפות, תמורת דולר וחצי ליום ושני ימי חופשה בלבד לאורך כל התקופה. כך הוא צבר את הונו. בשנות התשעים הוערך הונו המשפחתי, על ידי כתב-העת 'פורבס', ביותר מ-10 מיליארד דולר; הוא גם זכה לתואר 'הישראלי העשיר ביותר בתבל'.

זה היה הזמן לשוב אל ישראל, שבתרבותה הלכה ודמתה לארה"ב – ובגביית מִסיה, על רווחי ההון, הלכה ודמתה לפנמה. נראה כי הייתה לכך גם סיבה אחרת: ככל שאריסון הזקין, כירסמה בלבו דאגה עמוקה. סיוטו הגדול היה שלאחר מותו, שלטונות-המס של ארה"ב יצליחו לשים ידם על חלק מרכושו. ללא 'מקלטי מס', כגון קרנות-

---

[53] *Standard & Poor's* (2000)

נאמנות על שם היורשים והשקעות מועדפות אחרות – המסים היו עלולים להגיע לשיעור של 55 אחוז. אריסון לא רצה בשיטות אלה. הוא רצה למות כשרכושו הפרטי נותר שלם וחופשי מכל מס. עורכי-הדין שלו הציעו לו פתרון: אם יחיה מחוץ לארה״ב במשך עשר שנים – רק בחלומם יוכלו גובי-המס הפדרליים לחמוד את רכושו. זאת הייתה הסיבה לנחיתתו של אריסון בישראל. ״... כל מה שאני יודע, הוא מה שעורך-הדין שלי אומר. והוא אומר: ׳מוטב שתחייה בעשר השנים הבאות׳. זהו זה. ואני מנסה לעשות זאת...״ (*Business Week*, 25.10.99).

המשימה לא הייתה קלה – משום שאריסון כבר לא היה צעיר ובנוסף לכך, חלה בסרטן. הסוף היה רע: בניגוד לגירסת הכנסיות, מאז כוהני המקדש ועד לש״ס – אלוהים אוהב את שלטונות-המס; אריסון מת בסוף השנה התשיעית לשהייתו בישראל.

באותן תשע שנים, אריסון לא התבטל: הוא קנה את ׳בנק הפועלים׳. לא היה זה הבנק הראשון שהוא רכש. בעבר הוא היה בעליו של בנק קטן בפלורידה, ׳אנסיין-בנק׳, שהיה מעורב בשערוריות – ומסובך בחקירות, על טיב ההלוואות אשר העניק ללקוחות שהיו מעורבים בעסקי אריסון. הפעם, בישראל, היה מדובר בבנק רציני. ׳נכס לאומי׳, כלשון הפקידים הממשלתיים. אריסון לא היה היחיד שחשק בבנק. מולו ניצבה קבוצה שבראשה עמד אליעזר פישמן, הזכור לטוב מתקופת-הזוהר של השיערוך האינפלציוני בשנות השמונים(פרק ה׳). קבוצת פישמן כללה קבוצות-הון בעלות מוניטין: בנקים להשקעות (׳Lazard Freres׳, ׳Bear Sterns׳), קרנות השקעה וחברות ביטוח אמריקניות. כמו-כן עמד מול אריסון יריב בשם ג׳ף קייל, הנשיא לשעבר של ׳ריפבליקן בנק׳ שבבעלות אדמונד ספרא. אריסון הציב מולם סוללה לא פחות מכובדת, שכללה את צ׳רלס ברונפמן, גולדמן-זאקס וג׳ורג׳ סורוס.

באמצע המרוץ פגה ההתלהבות בקרב שותפיו של אריסון. ׳דו״ח ברודט׳, שפורסם באותה עת, המליץ לפרק את הבנק מנכסיו העיקריים, ׳כור׳ ו׳כלל׳ – ואילו הם נשאו עיניהם דווקא אל נכסים אלה. בנוסף לכך, הבורסה התל-אביבית – אשר גאתה נוכח הסכם-אוסלו והשיחות בוושינגטון בין נציגי רבין ובין נציגי ערפאת – הזניקה את מחירי המניות של הבנק, והעלתה את מחיר הרכישה. כעבור זמן, רצח רבין וחזרת ׳הליכוד׳ לשלטון נראו כמאיימים על ׳תהליך השלום׳ ועל פרוייקט ׳המזרח-התיכון החדש׳. אמנם, בנאומו הראשון כראש-ממשלה, מיהר נתניהו להבטיח כי תימשך ׳הליברליזציה׳ וכי תזורז מכירתם של נכסי הממשלה; אולם ברונפמן, שהיה מקורב לפרס, התחיל להסס. נתניהו, שצבר מוניטין של אדם לא-אמין, היה עלול לגרום לאובדן ההשקעות.

אריסון לא סבר כך. הוא תרם סכומים כבדים למסע-הבחירות של נתניהו, ונראה מאושר בטקס שהתקיים לכבוד העברת הבנק לידיו. בטקס השתתף נתניהו, שהצליח להרגיז בנאומו כמה משקיעים זרים. אבל אריסון נראה משועשע, באומרו לעיתונאים: ״... אני יכול להגיד שלא חשוב לי מי שנמצא בשלטון, ימין או שמאל, הכלכלה הישראלית כל כך חזקה שקשה לקלקל אותה בגלל שינויים פוליטיים...״ (*הארץ*, 8.12.97). ליתר ביטחון תרם אריסון 5 מיליון דולר להקמת ׳מרכז אריאל למחקרים מדיניים׳, שיועד להילחם בהסכם-אוסלו. ״... אוסלו הוא אסון למדינת ישראל...״ מודיע בפסקנות מנהל ׳מרכז אריאל׳, ומוסיף: ״... נתניהו היה אדיב מספיק ועזר לנו עם אריסון, עוד לפני שנבחר לראשות הממשלה...״ (*הארץ*, 12.6.98). המרכז יועד לקרוא תיגר על ׳מרכז יפה׳ של אוניברסיטת

תל-אביב, המייצג את רוח ׳העבודה׳; בניסוח אחר, על פי רוח מורשת נתניהו, הוא יועד להחליף את ׳האליטות הישנות׳ באקדמיה. בהנהלת המכון ישבו – מלבד אריסון – גם יצחק שמיר ובנו יאיר שמיר, יוסף בן-אהרון שהיה מנהל משרד ראש הממשלה בתקופת שמיר, ועוזי לנדאו. בצוות המייעץ היו רשומים משה ארנס, עזרה זוהר וישראל חנוקוגלו, יועצו המפורסם של נתניהו לענייני מדע.[54]

לאחר פרישת השותפים, תר אריסון אחר שותפים חדשים, רצוי בעלי קרבה ל׳ליכוד׳; וכך מצא את משפחת דנקנר. אליהם הצטרפו בעלי-הון זרים: לן אברמסון, מייקל סטיינהארט, צ׳רלס שוסטמן ולו ריינארי. בשנת 1997 גייסה הקבוצה 1.4 מיליארד דולר לשם רכישת 43% ממניות ׳בנק הפועלים׳ עם אופציה לרכישת 21.5% נוספים. הרכישה נחשבה לעסקה הגדולה ביותר בתולדות המשק הישראלי. רוב הסכום גויס באמצעות הלוואות מאת בנקים מקומיים; ׳בל״ל׳, ׳הבינלאומי הראשון׳, ׳דיסקונט׳ ו׳המזרחי׳.

איש לא טרח להתנגד לעסקה, שבה מעבירה הממשלה בנק רווחי לבעלי-הון זרים ומקומיים – ׳המועמדים הטבעיים׳, כלשון ׳ועדת ברודט׳. איש לא תהה, מדוע הממשלה מסדירה להם אשראי נדיב מאת בנקים המצויים בשליטתה. השאלות נעלמו, עם עלייתה של התקשורת החופשית ונפילת המשטר המדכא של המפלגות והביורוקרטיה הממשלתית. כולם כבר התרגלו ונראו שבעי-רצון. דוד ברודט, למשל, נראה שבע-רצון כשהתמנה ליו״ר ׳בנק המזרחי׳.

מסתבר ששיטת ההצבר החדשה הייתה מבוססת בעיקר על מימון מסוג זה. על פי סקר שערך עודד שריג,[55] התברר כי הבנקים הישראלים – שהיו ברובם בבעלותה הפורמלית של הממשלה – מימנו 85% מעסקות ההפרטה וההשתלטות במהלך שנות התשעים. פירושו של דבר: הן הבנקים המלווים והן בעלי-ההון ׳המועמדים הטבעיים׳ שהשתמשו במנופים פיננסיים ברמה כזאת, ידעו כי הנכסים הציבוריים והממשלתיים טומנים בחובם רווחים אדירים. כלומר: הציפיות הגבוהות לרווח ניזונו מהידיעה שהנכסים נמכרים בזול, והרווחים הצפויים גבוהים הרבה יותר מתשלומי הריבית על ההלוואות. העסקות נעשו בהגנה ממשלתית – ובחיפוי של תעשיית הקונצנזוס, שבבעלות אותה קבוצה של בעלי-הון. בקצרה: לא היה כאן שום הזרקת הון מבחוץ, לא ׳חיזוק המשק׳, לא ׳הגברת התחרותיות׳ ובוודאי לא ׳חיזוק הדמוקרטיה׳. הייתה כאן תרמית מאורגנת – שביצעו קבוצות-הון מקורבות ו׳הידידים׳ בממשל, בכנסת ובתקשורת ההמונית. התרמית הזאת התחילה בשלהי ממשלת ׳הליכוד׳ בתחילת שנות התשעים, והגיעה לשיאה בממשלו של רבין באמצע שנות התשעים.

שיערוך הנכסים היה מהיר ביותר: בשנת 1988, ערך המניות בבורסה התל-אביבית היווה 10% מהאשראי הבנקאי; זה היה שיעור נמוך ביותר בהשוואה לממוצע במדינות OECD שעמד על 50 אחוז. לאחר עשור, ערך המניות בבורסה התל-אביבית היווה 55%

---

[54] *הארץ*, 12.6.98; *הארץ*, 19.7.2000.

[55] מדווח ב*הארץ*, 28.10.97.

מהאשראי; וזאת, למרות ההתרחבות המהירה של האשראי במרוצת אותו זמן.[56]

ניתן לחשוב, שהעלייה הפתאומית בערך הנכסים ש'הופרטו' נבעה מתהליך ה'ליברליזציה' שעבר על החברה הישראלית: 'המהפכה החוקתית' ואופנת 'חשיפת הערך' ו'השקיפות', פשוט, חשפו לפתע לאור השמש את העינויים בשב"כ ואת ערכו הממשי של 'בנק הפועלים'.

מכל-מקום, השיטה פעלה כמכונה משומנת. מייד עם השתלטותם — הבעלים החדשים פירקו ('פיצלו' כלשונם) את הבנק ליחידות-הון נפרדות, שיערכו אותן, וגילגלו אותן לבורסה. מאחר שבישראל, רק השכירים משלמים מסים - היה קל להריץ ולמכור או למכור ולהריץ את הנכסים המשוערכים ברווח שהוא פטור-ממס. אריסון, מן-הסתם, לא הצטער ולו לרגע על חזרתו לישראל.

ברחבי העולם פשטה השמועה על מכונת השיערוך החדשה שהומצאה בישראל, ועד מהרה התנפח מספר הפירמות שנרשמו בבורסה. בשנת 1990 היו 216 פירמות הרשומות בבורסה התל-אביבית; בשנת 1998 גדל מספרן פי שלושה והגיע ל-662 פירמות. שיעור גידול זה היה מהיר פי ששה מאשר ממוצע הגידול העולמי — ושני אחרי גרמניה, אשר אף היא עברה תהליכים דומים של 'שינוי מבני' לאחר ההתמזגות עם גרמניה המזרחית.[57] חלק מהפירמות שנרשמו היו חדשות; אולם ברובן היו פירמות-בת של תאגידים רשומים, שהונפקו כדי 'לחשוף את הערך הממשי' של נכסיהן.

אריסון הכיר את היטב את השיטה. כשנה וחצי לפני רכישת 'בנק הפועלים' הוא קנה את 'שיכון ובינוי', קונצרן בנייה מהמובילים בישראל. הקונצרן השתייך ל'חברת העובדים' של 'הסתדרות העובדים' — כך שבאופן טבעי נחשב ל'כושל', והיה צורך 'להפריטו' כדי שהיוזמה הפרטית 'תבריא' אותו. אריסון רכש 35% ממניותיו תמורת 15 מיליון דולר; בתוך שנתיים 'התייעל' הקונצרן, ובאורח פלא צמח הונו והגיע לסך 278 מיליון דולר. ביצועים לא-רעים לאדם כאריסון, אשר לא ראה מימיו ולו שמץ של שרטוט-בניין. פחות מפתיעה היא העובדה, ש'התייעלות' זו של הקונצרן לא יצרה שינוי כלשהו באיכות הדירות — ובעיקר לא במחיריהן: למרות הניהול המסור ולמרות כוחות השוק החופשיים, ממשיכים השכירים בישראל להעביר את מיטב שנות חייהם בעבודה למען רכישת דירות מהאריסונים. בקיצור: אריסון רכש את 'שיכון ובינוי' תמורת 15% מערכו. ברור כי שיטת 'חשיפת ערך' זאת לא הייתה יכולה להיעשות ללא עזרתם של 'הידידים', שרי הממשלה ועסקני 'ההסתדרות', ובעיקר תודות למאמציו של המזכיר הנמרץ של ה'הסתדרות החדשה' חיים רמון.[58]

'שיכון ובינוי' הייתה בעצם המשך לפרשה של מכירת (כלומר 'הפרטת') 'כור'. קונצרן 'כור' היה בהפסדים למן אמצע שנות השמונים. אבל ישעיהו גביש (אלוף במיל.) שעמד בראשו, לא ידע זאת. הוא היה חלק מהחצר הביזנטית שטיפח מאיר עמית, ושמלאה עד אפס-מקום בקצינים מהצבא ובמקורבים אחרים. 'הרפורמה', שביצע

---

[56] מקור הנתונים: World Bank Annual (various years) *World Development Indicators*

[57] Federation of Stock Exchange (2000) *Number of Companies With Shares Listed* (table 195)

[58] ב'הפרטה' שבוצעה ב'שיכון-ובינוי' היו מעורבים גם 'הידידים' היו"ר אפרים צדקה והמנכ"ל עוזי ורדיזר, שיצאו מהעסקה עם חבילת מניות. כל פרשת 'ההפרטה' המהירה של נכסי ההסתדרות הייתה ראויה להיחקר — אולם היא קיבלה גיבוי מלא, הן מאת ממשלת רבין והן מאת ממשלת נתניהו.

עמית ב׳כור׳ בתחילת שנות השבעים, דמתה לצעדים שנקטו הקיסרויות האירופיות בשלהי ימי-הביניים. צעדים אלה יועדו להגביל את מוסדות האצולה, ולמזגם ברשת המדינית של הקיסרויות.

עמית מיזג את יחידות הייצור ואת ההנהלות המבוזרות ל׳חטיבות׳ פונקציונליות, וריכז את השליטה במטה ׳כור׳ בתל-אביב. המבנה הסקטוריאלי הוחלף במבנה קונצרני הירככי: במקום מרכזי-הרווח המבוזרים, הועמדו מנהלי כספים ריכוזיים במטה. אלה ניהלו ׳מסלקה׳ פנימית בתוך הקונצרן, שיועדה לא רק לאזן בין החלקים של ׳כור׳ ולהגביר את הפיקוח עליהם – אלא גם להקטין את התלות באשראי של ׳בנק הפועלים׳ שבראשו עמד לוינסון, אויבו של עמית. ׳המסלקה׳ הלכה והסתבכה, ככל שגברה האינפלציה בתקופת ממשלות ׳הליכוד׳. המצב החמיר בתקופת ממשלת ׳הליכוד הלאומי׳: מדיניות ׳העוגן המוניטרי׳ – דהיינו הקפאת שער המטבע מצד אחד והריבית בת מאות האחוזים מנגד – הביאה אלפי עסקים, וביניהם ׳כור׳, לסף פשיטת-רגל.[59] הפסקת הגידול בהוצאות הביטחון, מאז 1983, הקטינה את סיכויי ׳כור׳ להתאושש, גם לאחר ירידת האינפלציה. בתקופת 1985-1990 צבר ׳כור׳ הפסדים בסך 700 מיליון דולר. בשנת 1988 הקונצרן עמד בפני פשיטת-רגל, כאשר לא הצליח לפרוע במועד חוב בן 20 מיליון דולר ל׳בנקרס-טרסט׳ בניו-יורק. שנתיים קודם לכן הצליחה הנהלת ׳כור׳ להינצל מפשיטת-רגל בעזרת הנפקה של אגרות-חוב בארה״ב בסכום בן 100 מיליון דולר, בריבית גבוהה של 12 אחוז. אברהם שפירא, יו״ר ועדת הכספים בכנסת, מיהר לשלוח ברכה ל׳כור׳: ״... אין ספק כי הצלחתכם מעידה על חוסנה של ׳כור׳ ועל האמון שרוחשים בעולם כולו לאופן ניהולה ולעומדים בראשה...״ (מצוטט אצל *גאון*, 1997: עמ׳ 23). מי שאירגן את ההנפקה היה מייק מילקן; היה זה מלך אג״ח-הזבל של ארה״ב ואחד מהתורמים של הימין הקיצוני, שהתפרסם כמי שהרוויח חצי מיליארד דולר בשנה אחת; זמן קצר לאחר-מכן נשלח אל הכלא לעשר שנים, בעוון ניצול מידע פנים לשם השגת רווחים אלה. ההנפקה נערכה בניו-יורק, ומשום כך היא נזקקה לאישור ועדת הכספים של הכנסת. זמן מועט לאחר האישור – פירמת-בת של ׳כור׳ בארה״ב, ׳חברת משקיעי ישראל׳, החלה להעביר הלוואות אל ׳מפעלי-גלנויט׳, מפעל שטיחים כושל בצפון-קרוליינה. בעליה של ׳גלנויט׳ היה אברהם שפירא, יו״ר ועדת הכספים.[60] אבל כל התרגילים הללו לא הועילו, ובשנת 1988 ניצב ׳כור׳ בשנית בפני פשיטת-רגל; הפעם, הדו״חות הכספיים הרשמיים הראו הפסד של 250 מיליון דולר.

גביש התפטר, ובמקומו התמנה בני גאון. איש זה התחיל את דרכו ב׳הסתדרות׳ כטכנאי מזגנים ב׳תדיראן׳ שבשליטת ׳כור׳, וצמח כמנהל בצרכניות ה׳קו-אופ׳. כמרבית המנהלים בסקטור ההסתדרותי, הוא תיעב את מוסדות ה׳הסתדרות׳ וחיכה בכליון-עיניים לקריסתה. היה זה האדם הנכון בזמן הנכון – הזמן הטוב לעסקי ׳ההפרטה׳ ו׳הליברליזציה׳. קבוצות-ההון הדומיננטי של ישראל וקבוצות-הון בינלאומיות ארבו לשלל השמן. הממשלה מִצדה סייעה להם, בעכבה במשך כשלוש שנים את הסיוע

---

59 פרק ה׳ לעיל

60 *Forbes*, 11.7.88: pp. 34-35

שהיא התחייבה להעניק ל׳כור׳. יחד הם טיפחו את גאון, עד שהתחיל להאמין בגאוניותו. בשנת 1991 טען: ״... בעזרת המנהיגות החדשה שגיבשתי מסביבי הגענו להשגים מרשימים: מצבת המפעלים צומצמה משמונים לשלושים, ובהשוואה לשלושים ואחד אלף עובדים בעבר, העסיקה ׳כור׳ 11,300 עובדים בלבד...״ (*גאון*, 1997: עמ׳ 215).

הישגיו של גאון אולי הרשימו את מנהיגי ההון — אולם פחות משכו את העובדים המפוטרים ואת ועדי-העובדים במפעלים הנסגרים. הניגוד בין העסקיות לבין התעשייה לווה בהתנגשויות אלימות בין הפועלים לבין ׳המנהיגות׳ של ׳כור׳; וכרגיל, המשטרה פעלה תמיד לטובת בעלי-ההון. הקונפליקט הגיע לשיאו, כאשר מאתיים שכירי-חרב מלווים בכלבי רוטווילר פינו בכוח פועלים שהתבצרו ב׳סולתם׳. השותפים בקונסורציום הבנקים, בעלי החוב של ׳כור׳, היו שבעי-רצון מגאון. למעשה, הם שלטו ב׳כור׳ — וגאון העדיף לראות עצמו כנציגם, ולא כנציג עסקני ה׳הסתדרות׳. המצב היה נוח לכך: היו אלה ימיה האחרונים של ההסתדרות. זמן קצר אחרי-כן, בשנת 1992, היא חוסלה סופית עם היבחרו של חיים רמון ליו״ר ׳ההסתדרות החדשה׳.

רמון, עסקן שצמח במפלגת ׳העבודה׳, ייצג את הגל החדש ואת הרוח הרעננה של ׳הליברליזציה׳. כבעל משרד עו״ד המייצג עסקים, לא התעניין רמון מעודו בעובדים. הוא אף לא חשב לנסות לשקם את ׳כור׳, או להציע לעובדים כי ירכשו או יקבלו את נכסי ׳כור׳. אולי משום כך נראה הדבר כטבעי, שבישראל ׳הסוציאליסטית׳ — על פי התעמולה הרווחת בתקשורת — הבוס של ה׳הסתדרות׳ מעביר את נכסי העובדים לידי בעלי-הון בינלאומיים. התירוץ של רמון: ״... ההסתדרות החליטה להתקשר עם גורם יציב ולא למכור את מניותיה בדרך של הנפקות ושל פיזור הבעלויות בין גופים, כדי לא לגרום לזעזועים ולמנוע דאגה מעשרים אלף עובדי ׳כור׳...״ (*הארץ*, 7.3.95). נציג העובדים מונע דאגה מהעובדים — בכך שהוא מוכר את הנכסים שבבעלותם בלי לשאול את פיהם, וכמובן, בלי שהם זוכים לראות אגורה מהמכירה. ניתן לנחש, כי מאותו זמן התעוררו העובדים והתחילו לדאוג; ויש להניח שבעתיד יהיו לכך השלכות פוליטיות.

וכך, בשנת 1995, בתרגיל שחברו לו שרי ממשלת רבין, רמון וגאון, נמכרה ׳כור׳ לידי שני ׳גורמים יציבים׳ של בעלי-הון מקורבים: האחד היה קבוצת ׳שמרוק׳, פירמת השקעות בבעלות רוי דיסני, אחיינו של וולט דיסני; הגורם השני היה קרן-הפנסיה של ׳ג׳נראל-אלקטריק׳. השניים קנו 22.5% ממניות ׳כור׳ תמורת 252 מיליון דולר: מהם 50 מיליון במזומן, והשאר באשראי מ׳בנק הפועלים׳ שהחזיק עדיין בנתח של 25% ממניות ׳כור׳, ומ׳בנק לאומי׳ שהחזיק 6.1% מהמניות. עוד 13.9% הוחזקו בידי קופות-גמל וקרנות-נאמנות שניהלו שני הבנקים. האשראי ניתן, למעשה, על ידי הממשלה ששלטה בשני הבנקים מאז מפולת הבורסה באוקטובר 1983. גאון דאג לכך שסטנלי גולד, מנהל ׳שמרוק׳, יזכה בשליטה ואילו גולד מצדו ימנה אותו למנהל ׳כור׳. סוף סוף מצא גאון את ייעודו: לשרת את בעלי-ההון היעילים, ולא את עסקני ׳ועד-הפועל׳: ״... ׳שמרוק׳ היא חברה אמריקאית. אין לה שום עכבות של היסטוריה, מסורת, אמוציות, דין התנועה. רעייתו של יו״ר מועצת המנהלים שלי מעולם לא הייתה חברה בנעמת...״ (*הארץ*, 31.12.96 עמ׳ 6). בשמחה הוא מכריז: ״... ׳כור׳ מסמלת את קריסתה של הכלכלה הסוציאליסטית במדינת ישראל ואת המעבר לכלכלת שוק. נשבר המיתוס שאמר שההסתדרות היא עוצמה כלכלית...״ (*גאון*, 1997: עמ׳ 280). הוא פשוט גאון.

לא נותר אלא להתחיל בשיטת הפירוק ו׳חשיפת הערך׳. כך גם סבר סטנלי גולד,

שמיהר לממן את הקנייה באמצעות הנפקה חפוזה בניו-יורק שהכניסה ל'שמרוק' 150 מיליון דולר. אלא ששנתיים יותר מאוחר, סטנלי גולד כבר לא חשב כי גאון הוא גאון גדול. הסתבר לו כי קנה את 'כור' במחיר גבוה יחסית, וכי קשה לשערך את נכסיה ולהיפטר מהם ברווח דיפרנציאלי גדול. בעוד שהערך הכללי של מניות הבורסה בתל-אביב עלה במרוצת השנתיים האלה בשיעור 70%, מניות 'כור' עלו ב-10% בלבד.

סטנלי גולד החל להאשים את גאון בניהול כושל. אולם עיקר קצפו כוון נגד נתניהו, ראש-הממשלה החדש; הוא ראה במדיניותו של נתניהו, שיועדה לבלום את ההסכמה עם הפלסטינים, את הגורם העיקרי לרווחים הדלים של 'כור'. בנאום שנשא ב'היברו-יוניון-קולג'', הוא קבע כי "... כלכלת ישראל עלולה להדרדר למצב כלכלי נוסח איראן, בו הדת מכתיבה את החיים..." (*הארץ*, 7.21.97). בראיון לעיתון הוא אמר כי "... ישראל אינה מקום נחמד להשקיע בו, ולא מקום נחמד לתמוך בו. זה מקום שהוא כבר לא דמוקרטי והופך לתיאוקרטיה, כאשר המפלגות העיקריות נכנעות ללחץ אולטרה-אורתודוקסי..." (שם).

בסופו של דבר הצליח סטנלי גולד להיפטר ממניות 'כור' במחיר טוב. צ'רלס ברונפמן, אז בעליו של 'סיגרם', קונצרן המשקאות הגדול, רכש את חלקו של רוי דיסני תמורת 404 מיליון דולר; כלומר, דיסני הרוויח 60% על הקנייה. שנתיים קודם-לכן נחשבה קבוצת 'שמרוק' – בעיני 'הידידים' גאון, רמון ורבין – ל'גורם יציב', אשר ימנע דאגה מעובדי 'כור'. עתה התברר כי היא לא הצליחה לשערך את המניות, ונפטרה מהם 'בזמן'.

והזמן היה נוח: באותה עת מכרו הקונצרנים כמה מנכסיהם 'הריאליים', על פי המלצות 'ועדת ברודט' – ושיטת 'פרק-וחשוף-ערך' פעלה במלוא הקיטור. קבוצת 'לאומי' מכרה את 'מיגדל', פירמת הביטוח הגדולה שלה, ל'ג'נראלי' האיטלקית; 'אי.די.בי' פירקה ('פיצלה') את 'אלביט', ספקית הנשק הגדולה, לשלוש פירמות נפרדות; 'כימיכלים לישראל' שיערכה ומכרה כמה מנכסיה. ברונפמן היה 'גורם יציב' לכל הדעות, בהיותו האדם העשיר ביותר בקנדה. בשנת 1999 נאמד רכושו הפרטי בשווי של 3.6 מיליארד דולר. את 'כור' הוא קנה באמצעות קבוצת 'קלארידג''; ניהול עסקיה בישראל הופקד בידי יונתן קולבר, אשר שותף בנתח של 15% מהרכישה. באמצע שנות התשעים הניבו נכסיה של 'קלארידג' ישראל' רווחים בסך 500 מיליון דולר, תשואה גבוהה יותר מכל נכס אחר של הקבוצה בעולם.

לקראת סוף שנות התשעים תם תהליך 'השינוי המבני', שהומלץ בחום על ידי 'ועדת ברודט'; המבנה החדש התחיל להתגבש (פרק ג' לעיל; ושם, *טבלה ג'1*). במרכז המשק נוצר גרעין של שלושה קונגלומרטים, הלפותים זה בזה: 'בנק הפועלים', של קבוצת אריסון-דנקנר; 'אי.די.בי', של רקנאטי-קרסו; 'כור', שנשלטה בידי קבוצת ברונפמן-קולבר וקבוצת אריסון-דנקנר (באמצעות 'בנק הפועלים').

המצב לא נשא-חן בעיניו של דוד תדמור, הממונה על ההגבלים העסקיים, שבישר: "... ברשות ההגבלים התגבשה הדעה כי נוצרה הזדמנות יוצאת דופן עבור הממונה, לנוכח השתלטותה של 'קלארידג'' על 'כור', להביא לשינוי מבני עמוק במשק..." (*הארץ*, 24.7.97).

מדוע היה צורך ב'הזדמנות' כדי לבצע שינוי מבני עמוק'? לא ברור. אבל תדמור גילה לפתע כי 'משא"ב' – המחזיקה ב'נשר' מונופול המלט, וב'תעבורה' מונופול הובלת המלט – הינה בבעלות משותפת של 'כור' ו'כלל' (זה כחמישים שנה, יש לציין).

ברור שתגלית זאת, אפילו באיחור-מה, צריכה להמריץ את תדמור לדרוש מאת ׳כור׳ ו׳כלל׳, למכור לציבור את אחזקותיהם המשותפות; כך אפשר להגביר את ׳התחרות בענף׳, שעליה שוקדים יומם ולילה פקידי הממשלה. מצד שני, היה ברור שתדמור אף לא העלה בדעתו לדרוש זאת. אם כן, מה היה טיבו של ׳השינוי המבני העמוק׳ ?

בטרם התחולל ׳השינוי המבני׳, ׳בנק הפועלים׳ עדיין החזיק בחלקים ניכרים ממניות ׳כור׳ ו׳כלל׳. ל׳כור׳ ול׳כלל׳ היו נכסים משותפים רבים; החשובים בהם: ׳משא״ב׳, ׳אי.סי.איי׳, ׳שופרסל׳, ׳כללקום׳, ׳סונול׳ ו׳שיכון ובינוי׳. על פי המלצות ׳דו״ח ועדת ברודט׳ — היה על ׳בנק הפועלים׳ למכור את נכסיו ׳הריאליים׳, אולם לא לאחד מקונצרנים הגדולים במשק. זמן קצר לאחר ׳ועדת ברודט׳, ׳בנק הפועלים׳ נמכר לאריסון-דנקנר; אלה רצו לממן את הרכישה באמצעות פירוק הנכסים, ׳חשיפת ערך׳ ומכירתם. זאת הייתה ׳הזדמנות יוצאת דופן׳ לבצע ׳שינוי מבני עמוק׳. ואכן, בסופו של התהליך, שארך כשנה — התגבש מבנה חדש, יותר מוצק ויותר ריכוזי. אריסון-דנקנר צייתו להמלצות ׳ועדת ברודט׳, ובאותה הזדמנות מימנו את קניית ׳בנק הפועלים׳ באמצעות מכירת ׳כלל׳. כדי לחזק את התחרות הם מכרו את ׳כלל׳ ל... ׳אי.די.בי׳. וזו מִצדה, לא בזבזה זמן; כדי להגביר את ׳רמת התחרות׳, מוזגה ׳כלל׳ ב׳אי.די.בי פיתוח׳.

זה היה המיזוג התאגידי הגדול ביותר בהיסטוריה הישראלית עד אז. משום-מה, העברות הבעלות והמיזוגים הללו עברו תוך כדי שתיקה צייתנית של פקידי הממשלה ברודט ותדמור. על פי תדמור, ה׳הזדמנות׳ באה כאשר ׳קלארידג׳׳ השתלטה על ׳כור׳. גם ברונפמן וקולבר, בעלי ׳קלארידג׳׳, קפצו על ׳ההזדמנות׳; כדי לחזק את ׳השינוי המבני׳ העבירו את חלקה של ׳כור׳ ב׳משא״ב׳, המונופול שעורר את קצפו של תדמור, לידי... ׳כלל׳ (שעברה לשליטה מלאה של ׳אי.די.בי׳). כלומר: במקום אוליגופול של שתי קבוצות אחזקה השולטות בענף המלט, קיבל תדמור מונופול בשליטה של קבוצת אחזקה אחת. בתמורה ל׳משא״ב׳ העבירה ׳אי.די.בי׳ ל׳קלארידג׳׳ את חלקה של ׳כלל׳ ב׳אי.סי.איי׳. ׳קלארידג׳ מִצדה, החליפה את מניות ׳אי.סי.איי׳ בתמורה לתוספת מניות ב׳כור׳, וכך הגדילה את שליטתה ב׳כור׳ ל-35 אחוז. ׳אי.סי.איי׳ מוזגה ב׳תדיראן׳ שבשליטת ׳כור׳; הקבוצה הפכה לקונגלומרט ה׳הייטק׳ המוביל בישראל, שמכירותיו בשנת 1997 היו כמיליארד דולר, ומניותיו נאמדו בשווי 3 מיליארד דולר. ׳כור׳ הפכה לנכס השני בגודלו, לאחר ׳סיגרם׳, בהצבר הנכסים של הברונפמנים.[61] ׳השינוי המבני׳ הצליח עמוקות. השוק החופשי יכול לפרוח רק תחת פיקוחם של פקידי ממשלה.

ו. *׳הכלכלה החדשה׳: דרך חדשה או שיטות נושנות*

בשנים האחרונות קמו אידיאולוגים חדשים המפיצים בשורה חדשה ושְמה: ׳הכלכלה החדשה׳. על פי הבשורה הולך ושוקע העולם הריכוזי הישן, שמבוסס על הקונצרנים הביורוקרטיים הגדולים אשר חלשו על תעשיות כבדות וחומרי-גלם נדירים. את מקומו תופס משק דינמי ותחרותי וחדשני, שבו פועלים יזמים מזן חדש: אלה הם יזמי ׳ההיי-טק׳, אילי ׳התקשורת׳ ואשפי ׳הידע׳.

בעולם אמיץ-חדש זה, בעלי-ההון הגדולים מהעבר פינו את מקומם ליזמים קטנים

---

[61] *Business Week*, 21.8.97: p. 31

ההופכים במהירות רבה לגדולים. לאידיאולוגיה הזאת יש שורשים נושנים הנעוצים עוד בהגיגיו של אלפרד מרשל, מייסד 'מדע הכלכלה' (פרק ב' לעיל). נאו-קלאסיקנים כמו מרשל התלבטו בבעיה של גודל הפירמה: מצד אחד, הם האמינו שפירמות גדולות הינן יעילות יותר, לפי המובן שהם היקנו למושג 'יעילות'. מצד שני, פירמות גדולות פוגעות באמונה המקודשת של תחרות מושלמת בשוק. מרשל צידד בגודל על פני התחרות. הוא טען שפירמות גדולות ועתירות-הון דומות לעצים ביער; אין חשיבות לגודלם של העצים, משום שבמוקדם או במאוחר סופם לגווע ולפנות את מקומם לעצים חדשים ויותר חזקים. כך גם המצב במשק: פירמות צומחות ומשתלטות על ענפים מסוימים, תודות למרץ ולתושייה של היזמים שיסדו אותן; אולם כאשר היזמים מתים, מתנוונות הפירמות. כך לדוגמא כבשה 'וול-מארט' את מקום הרשת הענקית 'סירס-רובק', ו'הונדה' נגסה בשליטתם של צאצאיו המנוונים של הנרי פורד.

'תיאוריות' דרוויניסטיות מסוג זה, אכן, מביאות נחמה למאמיניהן; אולם הן לא עומדות במבחן המציאות. קשה להסביר, למשל, כיצד 'ג'נראל-אלקטריק', שמייסדיה מתו והשליטה בה התפצלה מזה שנים רבות, נותרה הפירמה הרווחית ביותר בעולם. בדומה לכך קשה להסביר את השגשוג הבלתי פוסק של 'אקסון', 'איי.בי.אם', ו'סיטי-בנק'. אך כנאו-קלאסיקן אדוק, הקפיד מרשל להתעלם מתחום יחסי-הכוח בחברה. כך נותרה פתוחה השאלה: כיצד להסביר את הדחף של הפירמות, לגדול ולהפוך לקבוצות ענקיות. הפתרון נמצא בדמות התיאוריה של רונלד קואס;[62] השפעתה על האידיאולוגיה של הפירמה הייתה דומה להשפעה שחוללה 'פונקציית הייצור' של ג'ון קלארק על האידיאולוגיה של מדע הכלכלה (פרק ב' לעיל).

קואס התמקד בנושא 'גבולות' הפירמה; אותם גבולות המפרידים, לדעתו, בין 'יחסי שוק' חופשיים ובין יחסי חליפין אחרים, כמו יחסי פיקוד בתוך הפירמה. בניסוח פשוט השאלה היא: מדוע פירמת 'מקדונלד' קונה בשר מספקים חיצוניים, בעוד שהקופאי בדוכן של מזללת 'מקדונלד' אינו משלם לאדם לצִדו שאורז ומעביר לו את ההמבורגר?

התשובה, שזיכתה אותו בפרס נובל, הייתה: 'עלויות החליפין' (Transaction Costs). חליפין של שוק תלויים ביעילות הנוצרת מתחרות, אולם יחסים מסוג זה כרוכים בעלויות מסוימות: הזמן המוצא על חיפוש אחר המחיר הזול ביותר, על הרישום של הקנייה והמכירה בספרים, חישוב המס בגין העסקה והעברתו, וכיוצא באלה. מסקנה: הברירה בין יחסי פיקוד באמצעות חלוקת תפקידים והתארגנות הירכית בפירמה, ובין יחסי חליפין בשוק, תלויה ברווח הנקי של השחקנים המשתתפים במסכת היחסים האלה. אם היעילות ביחסי השוק גדולה יותר מעלויות החליפין הכרוכות ביחסים אלה, ישררו בענף יחסי שוק; אם לאו, יחסי החליפין ימוסדו ליחסי פיקוד כמו בארגון הפירמה.

יוצא, שפירמות צומחות והופכות לענקיות, רק משום ש'עלויות החליפין' שלהן בשוק הן גדולות מהיעילות שמביאים יחסים אלה. הפירמות 'סופגות' לתוכן פעילויות, אשר עלויות החליפין שלהן יותר יקרות במצב הארגוני והטכנולוגי הקיים. כך הן גורמות לחברה, בכללותה, להפוך ליעילה יותר. כך קיבלו קבוצות-ההון הגדולות

---

[62] *Coase*, (1937)

הצדקה לשליטתן במשק, הנובעת לכאורה מיחסים תועלתניים-׳רציונליים׳, ולא מתחום יחסי-הכוח בחברה.

מאז 1937, השנה שקואס פירסם את מאמרו, התפשטה האידיאולוגיה של ׳עלויות החליפין׳; היא שימשה להצדקת טיעונים בנושאים מגוונים כגון: מהו גודל המדינה הרצוי; או מה היא ההחלטה הנכונה, בחלופה בין ייצוא ישיר ובין הקמת חברת-בת בחו״ל; מה הוא הגודל האופטימלי של איחוד מכס; ועוד. אולם, תיאוריה זאת סובלת ממעגליות, אותה מחלה שמאפיינת את דוקטרינת הפריון השולי של ג׳ון קלארק (פרק ב׳ לעיל).

רעיון ׳עלויות החליפין׳ הינו יפה, אולם הוא אינו ניתן למדידה כמותית. טרם נמצא אדם שהצליח למדוד את העלויות האלה ב׳אקסון׳ או בקבוצת-הון גדולה אחרת. כלומר, הטיעון מסתכם בקביעה שהגודל הקיים של הפירמה משקף את עלויות החליפין הקיימות. הקביעה הזאת אינה שונה בטיבה ממלאי האמונות הנאו-קלאסיות, כגון האמונה שהמחיר משקף את התועלת השולית. יתר על כן: על פי היגיון זה, מסתבר כי התשלובות הסובייטיות או הנאציות היו יעילות יותר מאשר פירמות שפעלו בכלכלות שוק; שאם לא כן, הן לא היו מתקיימות. כמובן, ניתן לטעון שבמשקים כדוגמת בריה״מ וסין, נכפה על התושבים הציות לתכתיבי התיכנון של פקידים ממשלתיים; ומכאן שיחסי החליפין בהן לא שיקפו ניתוח של עלות-תועלת. אלא שטיעון זה ניתן להעלות גם כנגד משק קפיטליסטי: מרגע שאנו נוטשים את הבועה הנאו-קלאסית, בה שוררים יחסי שוק, ופונים לעבר המציאות הכלל-משקית — לא ניתן לטעון שהמינון האופטימלי, בתוך התערובת של יחסי השוק ויחסי הפיקוד, נקבע לפי ניתוח עלות-תועלת. סביר יותר, וכך גם מרקס סבר, שמינון זה נקבע על ידי מבנה יחסי הכוח בחברה. בקצרה: יחסים חליפוניים בין בני-אדם בודדים אולי קשורים בתועלת וביעילות, אולם היחסים החברתיים בקפיטליזם מבוססים על עוצמה.

גם הניסיון ההיסטורי עומד בסתירה לתיאוריית ׳עלויות החליפין׳. במרוצת המאה העשרים התרחשו כמה גלים של מיזוגים והייתה עלייה מתמדת בגודל הפירמות. אך בעוד שמספר העובדים במפעלים הגדולים של היום אינו גדול מזה של תחילת המאה, ואפילו קטן יותר — גדלו מאז הפירמות המובילות, אשר שולטות במאות ובאלפי מפעלים. תהליכים אלה סותרים את תיאוריית ׳עלויות החליפין׳: בעקבות ׳המהפכה הטכנולוגית׳ והגידול המהיר בכושר התקשורת האלקטרונית והמחשבית, היה עלינו לצפות לירידה ב׳עלויות החליפין׳; ומכאן, לעלייה ביחסי שוק, ולירידה בגודל הפירמות. המציאות שונה משום מה: הפירמות, ובעיקר בענפי ׳ההייטק׳, ממשיכות לבלוע זו את זו ולגדול. וכך, במקום צמיחה של טיפוס ׳התאגיד הווירטואלי׳, המתבסס על יחסי שוק והסכמים ארעיים, על פי הבשורה החדשה של אסכולת העסקים של אוניברסיטת הרוורד[63] — ממשיך לשגשג הטיפוס הישן והמאוד ממשי של הפירמה, החותרת לגדול באמצעות השתלטויות ומיזוגים.

פן נוסף לתיאוריות של מרשל וקואס, על גודל הפירמה, הציג יותר מאוחר הכלכלן הפוליטי ג׳וזף שומפטר. הוא הסביר כי במשק דינמי, קיים תהליך מתמיד של ׳הרס-יצרני׳; כל מבנה מונופולי הולך ומתכרסם, על ידי פריצת דרך טכנולוגית שמחוללת גל של חדשנות ואירגון-מחדש, עד לשקיעתו של הגל ומיסודו של מבנה מונופולי חדש.

---

63 *Malone and Laubacher* (1998)

לדוגמא: אילי מסילות-הברזל, ששלטו בסוף המאה התשע-עשרה במשק האמריקני, פינו מקומם להרס היצרני של תעשיית המכוניות בשנות העשרים; תעשיית האלקטרוניקה של שנות החמישים נהדפה הצִדה, על ידי המחשב והתקשורת. התיזה של שומפטר נראתה מפוקפקת, לאור המציאות במאה העשרים: למרות השינויים הטכנולוגיים וההרס היצרני הרב, רמת הריכוזיות התאגידית גדלה משום-מה באופן מתמיד.

בשנות התשעים של המאה העשרים היה נדמה שהתמונה משתנה: השינויים הטכנולוגיים, שהתחוללו בענפי המחשבים, האלקטרוניקה והטלקומוניקציה, התלוו לשינויים חריפים שאירעו במבנה העסקים ברחבי העולם. פירמות מטיפוס ה׳הייטק׳ קראו תיגר על ענקי ׳הכלכלה הישנה׳, ולא עוד שעו ל׳הסדרים המוסדיים׳ ששררו במשקים הלאומיים. ממשלים במדינות המפותחות והפריפריאליות נאלצו לוותר על עמדות השליטה שלהם בוויסות הביקוש הכללי — נוכח נצחונה של אידיאולוגיית השוק התחרותי והצרכן הריבוני. סוף-סוף הגיע הקפיטליזם הנאור אל תור-הזהב של קץ ההיסטוריה.

אולם, שוב, בחינה אובייקטיבית של התמונה מגלה שמצב העניינים אינו כה נאור. לאחר עשור של היערכות-מחדש, מסתבר כי השינויים הטכנולוגיים הובילו להתחזקות המבנה התאגידי הישן, ולא להחלשתו. כעבור תקופה קצרה ביותר, רוב הפירמות המובילות של ה׳הייטק׳ נמצאו בשליטה של אותם תאגידים ושל אותם מוסדות ואותן משפחות שניהלו את ׳הכלכלה הישנה׳ ושלטו בה. בדומה לשינויים המבניים שהתחוללו בעבר — גם עתה נכנסו למעגל טכנו-קפיטליסטים חדשים כמו ביל גייטס, פול אלן ואנתוני באלמר מייסדי ׳מיקרוסופט׳, מייקל דל מייסד ׳דל׳, לורנס אליסון מייסד ׳אורקל׳, וסטיבן ג׳ובס מייסד ׳אפל׳. עם זאת יש לזכור שטכנו-קפיטליסטים אלה לא עסקו בדרך כלל בחידושים מדעיים או טכניים, אלא חתרו להשתלט לפני האחרים על השינויים הטכנו-פוליטיים שאירעו בתקופתם; ותוך תקופה קצרה לאחר ההשתלטויות, הם התמזגו במבנה התאגידי הישן. זאת גם הסיבה לכך שהם הפכו לגיבורים בקרב התקשורת הממוסדת.

ביל גייטס הצליח, אמנם, להחדיר את MS-DOS ולסלק מהענף מפתחי תוכנות הפעלה טובות משלו; אולם העובדה הבולטת היא שמערכת ההפעלה שבבעלותו דמתה באופן תמוה למערכת-הפעלה QDOS שהייתה קיימת לפניה, אשר נכתבה על ידי תים פיטרסון. ביל גייטס שילם לפיטרסון חמישים אלף דולר תמורת ויתור על תביעות עתידיות נגדו. באופן דומה נלקחה מערכת ה׳חלונות׳ הידועה, הפעם בחינם, מידי סטיבן ג׳ובס מייסד ׳אפל׳, שניסה למנוע זאת באמצעות תביעה משפטית. סטיבן ג׳ובס עצמו ׳שאל׳ את המערכת, ובאותה הזדמנות את המצאת ׳העכבר׳ המפורסם, מהמפתחים ב׳זירוקס׳.

לא מדובר, אפוא, בממציאים או במיישמי המצאות; מדובר בבעלי-הון בענף חדש, שמוּנעים על ידי אותם דחפים אשר קיננו בגיבורו של באד שולברג, שתיאר בספרו *׳מה מריץ את סמי׳*, את עליית היזמים של הענף החדשני דאז של סרטי הקולנוע. ביל גייטס עמד בשנות השבעים של המאה העשרים במצב דומה לזה של ג׳ון רוקפלר קשישא בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה. רוקפלר תפש את אופי ׳הכלכלה החדשה׳ שהנפט עשוי להביא לעולם; משום כך פנה לחסל את מאות המפיקים והמזקקים בענף, בדרכו להתחבר אל ראשי ׳הכלכלה הישנה׳ דאז: מורגן, דרקסל, קרנגי, ונדרבילט

והרימן. התוצאה הייתה שרוקפלר הפך בסוף המאה התשע-עשרה לבעל-ההון הגדול בעולם, כש'סטנדרד-אויל' משיגה את מרבית הרווחים ביחס לעסקים גדולים אחרים.

כמאה שנה יותר מאוחר היו בענף התוכנות העולמי בערך 450 פירמות גדולות, אשר יחד הרוויחו 11.5 מיליארד דולר. מתוך רווח זה השיגה 'מיקרוסופט', למרות האיכות הירודה של סחורותיה, בערך 8 מיליארד דולר, או 70% מהרווח בענף. בקצרה: אין כאן 'כלכלה חדשה' ולא טכנולוגיה גבוהה, אלא שיטות נושנות של השתלטות על טכנולוגיה.

כך גם המצב, פחות או יותר, של 'הכלכלה החדשה' בישראל. בתחילת שנות התשעים התרוצצו יזמים חדשים, אשר — יחד עם עסקנים ופקידי ממשלה ישנים — הבטיחו אופקים נפתחים. רוב היזמים נעלמו מהאופק. מעטים הצליחו לפלס להם גומחה, בהתחברם אל מבנה הבעלות הישן. בודדים הצליחו להגשים את החלום הישראלו-אמריקני, ולהתחבר ישירות אל מבנה הבעלות הבינלאומי. השינויים הטכנולוגיים שהוחדרו לחברה הישראלית היו רשת הכבלים והלוויינים, הטלפון הסלולרי — והשילוב שלהם עם האינטרנט ועם התקשורת ההמונית הישנה של העיתונים והטלוויזיה. בסופו של התהליך התייצב המבנה החדש, שבטיבו נעסוק עתה.

ז. סנדקי התקשורת החדשים

א. כבלים ועסקי ציפיות-לרווח

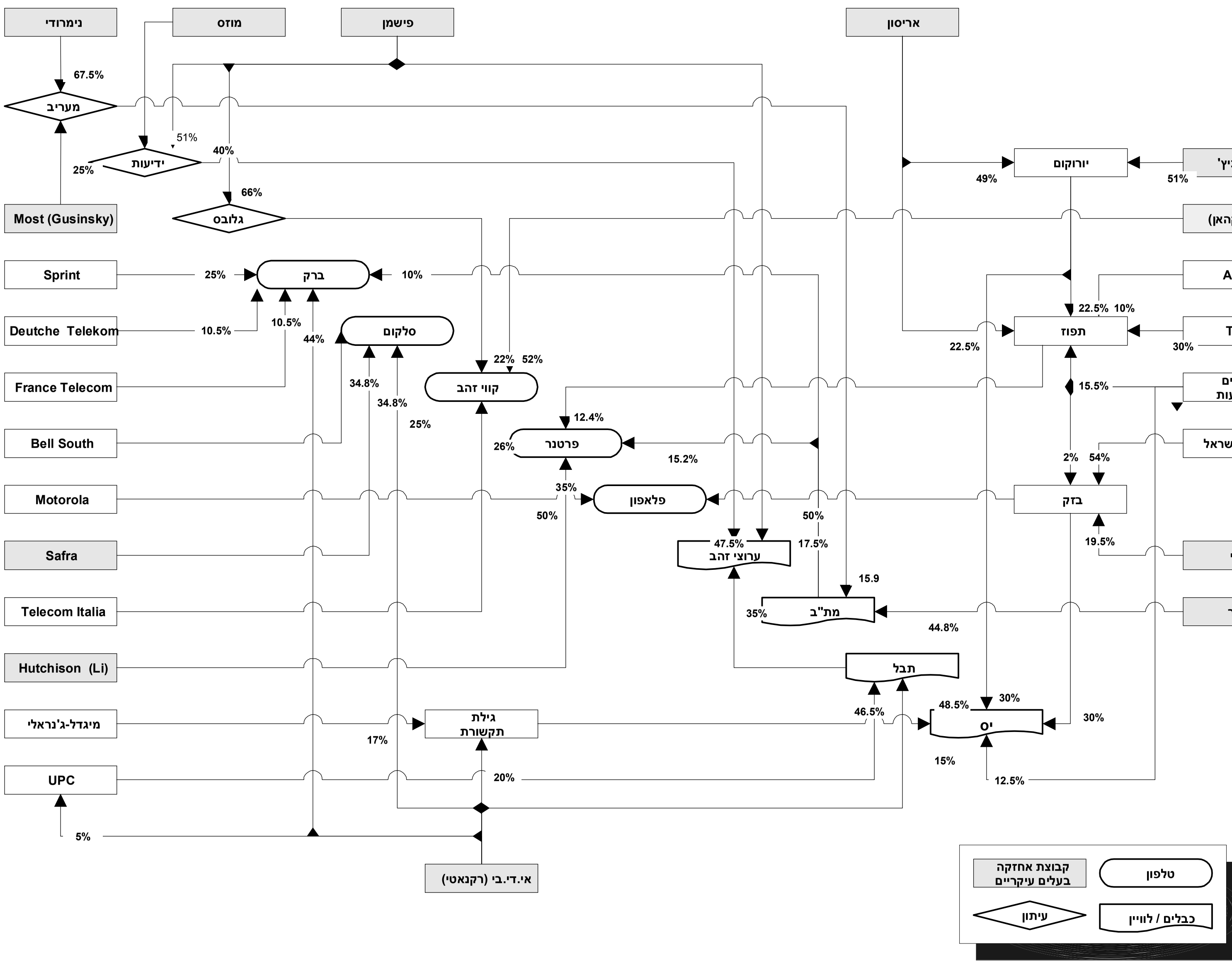
שרטוט ז'1 מתאר את מבנה הבעלויות בתקשורת ההמונית בשנת 2000. הוא מתרכז בתאגידים השולטים בעיתונות, בטלפון, בכבלים ובלוויינים. השרטוט אינו שלם: חסרים בו תאגידים אחדים; הוא אינו כולל את רשתות הטלוויזיה והאינטרנט; מתואר בו רק חלק מקשרי הגומלין בין קבוצות-הבעלות הגדולות. אבל גם כך, ניתן לקבל תמונה חדה למדי של מבנה השליטה, שקיבל תוך זמן קצר את אופיו הטרנסלאומי. המלבנים הכהים בשרטוט מייצגים את המשפחות השולטות; המלבנים הלבנים מייצגים תאגידים וקבוצות אחזקה ראשיות, המרכזים את השליטה בתקשורת. באלכסון היורד משמאל לימין מוצג רצף של תאגידי תקשורת, הנשלטים על ידי המשפחות וקבוצות האחזקה: בשלושת המעוינים הראשונים מופיעות רשתות העיתונים; חמש האליפסות כוללות את תאגידי הטלפון; ארבע הצורות ההנדסיות המורכבות מייצגות את תאגידי הכבלים והלוויינים.

בתוך מבוך הבעלויות בולטות כמה משפחות, שהתחילו את עסקיהן עוד בתקופת המנדט. אחת מהן היא משפחת דנקנר. במקורה הייתה המשפחה בעלת מטעי הדרים, שהגדילה את נכסיה בתקופות של גיאות. הזינוק הראשון בעסקיה החל בשנות השלושים; המשפחה רכשה שטחי מטעים נרחבים באזור המרכז, מתוך ציפיות שבטווח הארוך יהיו אלה אזורי-מגורים צפופים. לגודל אכזבתה של המשפחה, מפא"י השתלטה על המדינה לאחר 1948, וארגוניה תיכננו מלמעלה את ההתיישבות העירונית והחקלאית. הדנקנרים נאלצו לחכות זמן רב, עד שנכסיהם הופשרו. בשנת 1957 רכשה המשפחה את מפעל המלח היחיד בישראל, מידי פיק"א ומשפחת רוטשילד. עד שנות השמונים, היא עסקה בנדל"ן ובבנייה — ובניסיונות להרוויח בבורסה באמצעות 'דנקנר השקעות' ו'דור כימיכלים'. הפריצה הממשית התחילה בסוף שנות השמונים, כאשר המשטר הישן התחיל לקרוס והסדר החדש הסתמן באופק. חלק מתהליך ה'דה-רגולציה' היה פירוק כביכול של ההסדר, שאיפשר לאוליגופול של שלוש פירמות בבעלות קבוצות-ההון הדומיננטיות לשלוט בענף אספקת הדלק. 'הרפורמה' בענף

איפשרה כניסת פירמות חדשות; והמשפחה, שהייתה מקורבת ל'ליברלים' ב'ליכוד', נכנסה לענף בעידוד מודעי שר האוצר. 'דור אנרגיה' של הדנקנרים הייתה הפירמה הראשונה שניסתה להתחרות באוליגופול הישן. היא הכריזה מלחמת-חורמה בפירמות הנפט הוותיקות, כשתבעה אותן בבתי-משפט ובהניפה את דגל 'התחרות החופשית'. אבל, אף כי הלך וגדל מספר תחנות-הדלק של 'דור' — לא נראה כי התחרות החופשית הביאה רווחים גדולים למשפחה. בשנת 1994 לעומת זאת, כשהתחילו לפרוח עסקי השלום, הצליחו הדנקנרים — בעזרת שוחד למקורבי ערפאת — להשיג זיכיון בלעדי בתחום אספקת דלק לרשות הפלסטינית; זה תרם 40 אחוז מרווחי 'דור אנרגיה'. בסוף שנות התשעים שוב התקבע הענף, ומתוך עשר הפירמות נותרו ארבע. המשפחה מכרה את תחנות-הדלק שלה ליצחק תשובה, שצירף אותן ל'דלק' אשר רכש קודם-לכן מאת 'אי.די.בי'. העסקים הפורחים של 'ההפרטה' הביאו את המשפחה לרכוש חלק מן הבעלות על 'בנק הפועלים', יחד עם טד אריסון. האשראי, שהמשפחה קיבלה מ'בנק לאומי' (שבבעלות הממשלה), היה חריג: 350 מיליון דולר, תמורת בטחונות שערכם הרשום היה 25 מיליון דולר בלבד.

משום-מה, שרי הממשלה ופקידיה אישרו את העסקה שהדיפה ניחוח רע: אם הבנק היה כה רווחי, מדוע הממשלה אינה יכולה להמשיך לנהלו? ואם העסקה כה מסוכנת — מן הראוי כי הממשלה לא תאשר אשראי חריג, שהרי היא זאת שתיאלץ להתערב אם יתמוטטו בעלי הבנק. מכל-מקום, הדנקנרים ודומיהם גילו מכרה-זהב: כל עסקי ההפרטה — ובעיקר עסקות שבהן הועברו נכסים ממשלתיים לבעלותן של קבוצות זרות — נהנו מאשראי פזרני של הבנקים, שהגיע ליותר ממיליארד דולר. כך הועברו נכסים כמו 'שיכון ובינוי', 'שיכון ופיתוח', 'כור', 'בנק המזרחי', 'אפריקה-א״י', 'פועלים השקעות', 'אמפ״ל', 'כימיכלים לישראל', ועוד — באשראי נדיב ובמחירים נמוכים. הקונים לא חיכו רגע ופשטו את עורם של הנכסים, פרסו אותם לנתחים, חשפו את ערכם הסמוי, והנפיקום בבורסות תל-אביב וניו-יורק. רוב הילידים הישראלים שילמו — ועוד ישלמו — הרבה, בעבור עסקות אלה. ככל ששעטו קדימה עסקי ההפרטה ו'הגילוי הנאות', כן הידרדרה איכות השירותים החברתיים; ככל שגברה 'התייעלות' המשק, כך עלה נטל התשלומים שנלקחו מאת רוב השכירים בעבור דירות באיכות נמוכה ובעבור שירותי בריאות וחינוך עלובים ברמתם.

העסקות שזכו לאשראי הנדיב ביותר היו בתחום התקשורת ההמונית; בישראל, משום-מה, מכנים זאת בשם 'היי-טק'. הנכס העיקרי שבו החזיקו הדנקנרים בעזרת התחרות החופשית היה 44.8% מ'מת״ב', אחד משלושת התאגידים המרכיבים את אוליגופול הכבלים בישראל; יחד עימם החזיק ב'מת״ב' עופר נמרודי יחד עם ולדימיר גוסינסקי באמצעות מעריב. 'מת״ב' עצמה שלטה ב-15.2% מ'פרטנר', אחד מהתאגידים של אוליגופול הטלפון הסלולרי. שאר השליטה ב'פרטנר' הוחזקה בידי בעלי-הון וקבוצות-הון בינלאומיות: משפחות אריסון ואלוביץ', 'הטצ'סון' מהונג-קונג, 'איי.טי. אנד טי', 'טליה' ו'הפועלים השקעות'. 'מת״ב' גם החזיקה 10% מ'ברק', השולטת בנתח מעסקי מרכזיות-הטלפון לקווים בינלאומיים. ב'ברק' שלטו גם 'אי.די.בי', 'ספרינט', 'דויטשה-טלקום' ו'פראנס-טלקום'. 'מת״ב' החזיקה 9.4% מ'נטיה', הפירמה המובילה בפולין בעסקי הכבלים והטלפון, וכן בנכסים דומים בהונגריה.

נימרודי
מוזס
פישמן
אריסון
מעריב
ידיעות
גלובס
Most (Gusinsky)
Sprint
Deutche Telekom
France Telecom
Bell South
Motorola
Safra
Telecom Italia
Hutchison (Li)
מיגדל-ג'נראלי
UPC
אי.די.בי (רקנאטי)
ברק
סלקום
קווי זהב
פרטנר
פלאפון
ערוצי זהב
מת"ב
תבל
גילת
תקשורת
יס
יורוקום
תפוז
בזק
אלוביץ'
עורק (קהאן)
AT&T
Telia
פועלים
השקעות
מדינת ישראל
זאבי
דנקנר
67.5%
25%
51%
40%
66%
25%
10%
10.5%
10.5%
44%
34.8%
34.8%
25%
22%
52%
12.4%
26%
15.2%
35%
50%
50%
47.5%
17.5%
15.9
35%
44.8%
46.5%
48.5%
30%
30%
15%
12.5%
17%
20%
5%
49%
51%
22.5%
10%
22.5%
30%
15.5%
2%
54%
19.5%
קבוצת אחזקה
בעלים עיקריים
טלפון
עיתון
כבלים / לוויין

הרשת הצפופה של הבעלויות, שנטוותה סביב הדנקנרים – על סבך קשרי הגומלין שלה – נוצרה מהציפיות לרווח הגבוהות של תקופת 'התרחבות ההצבר' בשנות התשעים. ציפיות אלה נוצרו, למרות ההפסדים התפעוליים הממושכים שספגו קבוצות אלה. זהו אחד מהסממנים של 'הכלכלה החדשה', אשר – בניגוד ל'כלכלה הישנה' – חשפה באופן בוטה את הנתק בין התפוקה העכשווית ובין הציפיות לרווח, שעליהן למעשה נשען תהליך ההצבר.

הדנקנרים, מכל-מקום, ניתבו היטב את דרכם ב'כלכלה החדשה'. 'מת"ב' נתקלה בתחרות חזקה מצד 'יס', פירמה השולטת בשידורי לוויין – ולא הראתה סימנים כלשהם לרווח ממכירות; ולמרות זאת, כושר השיערוך שלה נסק; בשנת 1999 הגיע ערכה לשווי 700 מיליון דולר. חלק מהפסדיה של 'מת"ב' נגרמו מהפסדי 'פרטנר' שבבעלותה; ולמרות זאת, המחירים של מניות 'פרטנר', שהונפקה בניו-יורק בשנת 1999, עלו במהירות ב-100 אחוז, והגיעו לערך של 4.3 מיליארד דולר. חלקם של הדנקנרים בשלל השיערוך היה 275 מיליון. גם 'נטיה' בפולין הציגה בשנת 1999 הפסדים בסך 100 מיליון דולר; אולם באותה שנה היא הונפקה בניו-יורק, ובתוך שנה עלה ערך מניותיה כמעט פי-שניים.

הדנקנרים ניהלו את התרחבותם באמצעות הרחבת מנופיהם עד קצה היכולת, ובשנת 2000 הגיע היחס בין חובותיהם ובין ההון העצמי שלהם לפי-עשרה. "... בימי הכלכלה הישנה היו נתונים כאלה יכולים להכניס את 'דנקנר השקעות' לפחות לרשימת החברות תחת השגחה במחלקת האשראי של הבנקים הגדולים. אבל זהו עידן הכלכלה החדשה, ואם תמצאו בנקאי מדפק על דלתו של שמואל דנקנר, אין זאת אלא שהוא מציע לדנקנר עוד עסקת מינוף מפולפלת..." (*הארץ*, 3.4.2000). מאחר שנכסיהם הפיקו מעט מאוד רווחים ממכירות שוטפות – הדרך היחידה בעבורם, להפיק דיבידנדים ולהחזיר את חובותיהם על הרכישות וההשתלטויות, היא באמצעות הנפקות מתמידות ורווחי הון. ברור כי אופי הצבר כזה מתבסס אך ורק על המשך הגידול בציפיות-לרווח – ואלה זקוקות ל'חדשנות' בלתי פוסקת בתחום תעשיית הציפיות-לרווח. אחד מהחידושים הידועים, להעלאת הציפיות, הוא המיזוג. השתלטויות ומיזוגים – שמבשרים את סופו של גל ההתרחבות 'החיצונית' של ההצבר (פרק ב' לעיל) – מבטיחים שליטה גוברת במכירות, ויציבות ברווחים. משום כך פנו הדנקנרים, שהיו חסידי התחרות החופשית בתחילת מחזור ההתרחבות, אל עבר התמזגות איטית עם שני התאגידים האחרים של אוליגופול הכבלים. "... אז מה מלהיב באחזקותיה של דנקנר ב'מת"ב'? העתיד: שלוש חברות הכבלים עומדות להתמזג לחברה אחת... אם יתגשמו חלומותיהם הוורודים של בעלי חברות הכבלים, תונפק החברה המאוחדת על פי שווי של כשבעה מיליארד דולר, כששליש מזה יהיה שייך ל'מת"ב'..." (*הארץ*, 3.4.2000).

ב. עיתונות ועסקי פשע

רונלד לאודר נחשב למשקיע זר בעל עוצמה פוליטית רבה. הוא היה שגריר ארה"ב באוסטריה. כיום הוא נשיא 'קרן היסוד' וראש ועידת הנשיאים של הארגונים היהודיים בארה"ב. הוא היה אחד מהמממנים של בנימין נתניהו ושל נתן שרנסקי. הוא יסד ומימן את 'מרכז שלם'; זהו מכון מחקר לאומני, שהיה אמור לתמוך במדיניות נתניהו ולהוות אלטרנטיבה ל'אליטות הישנות' – אשר קיבלו זיכיון בלעדי לשלוט בדעת הקהל,

שליטה שהובילה ל׳אסון אוסלו׳. כאשר הצליח נתניהו להפוך לראש ממשלת ישראל – לאודר ניהל בשמו שיחות עם אסד נשיא סוריה, בעניין החזרתה של רמת-הגולן.

בשנת 1999 נאמד הונו של לאודר בשווי של 3.9 מיליארד דולר. את רובו הוא ירש מאמו אסתי לאודר, אלת הקוסמטיקה האמריקנית. בשנות התשעים נע רונלד לאודר, יחד עם אחיו לאונרד וטייקונים אחרים, אל עבר האופנה החדשה: תקשורת המונים. האחים רצו להקדים ולהשתלט על ההכנסות, אשר היו צפויות מענף הפרסומת במשקים האֶטטיסטיים שנפתחו ברחבי העולם. הם התחילו את מסע הקניות בשנת 1991 בייסודה של ׳Central European Media׳, פירמת אחזקה של אחת-עשרה תחנות טלוויזיה במזרח אירופה. בשנת 1994 הם המשיכו והקימו יחד עם יצחק פישר, עסקן ׳ליכוד׳ לשעבר, פירמה בשם ׳RSL׳ לאספקת שרותי חיוג בינלאומיים. באמצעות ׳RSL׳ רכש לאודר, תמורת 10 מיליון דולר, את השליטה ב׳דלתא-3׳ לאספקת שרותי שיחות באינטרנט.

בשנת 1998 עשה לאודר את הצעד הראשון כדי להיכנס אל עסקי התקשורת בישראל: ניסיון לרכישת רבע מהבעלות על *מעריב*, שבתמורתה היה מוכן לשלם 33 מיליון דולר. השותפות ב*מעריב* הייתה מחזקת את ממשלת נתניהו, שזכתה לדימוי גרוע ביותר בעיתונות הישראלית. דימוי זה נבע מאופיו הנכלולי וממהלכיו ההרפתקניים של נתניהו – ומרמתם של שרי ממשלתו, החילוניים והדתיים גם יחד; אלה הצטיינו, יותר משרי כל הממשלות הקודמות, בנטייה לכסילות ולהתרפסות בפני בעלי-הון זרים ומקומיים. נתניהו טען כי התקשורת ׳השמאלנית׳ ו׳האליטות הישנות׳ עוינות אותו. אולם יותר מהעיתונאים, רחשו לו איבה בעלי-הון שהעסיקו את העיתונאים: הם ראו בו גורם המסכן את ציפיותיהם לרווח, שהעפילו בתקופת הסכם אוסלו ונוכח חזון המזרח-התיכון החדש. משקיעים-תורמים, כמו לאודר, היו אמורים להזרים רוח אוהדת בתקשורת ולכונן בה ׳אליטות חדשות׳. לאודר ציפה מן-הסתם לתשואה שתבוא לאחר הבחירות, בצוּרת השתלטות על ׳בזק׳ – אשר ב׳הפרטתה׳ דובר נכבדות כבר בממשלת ׳הליכוד הלאומי׳. אלא שבבחירות זכה כפילו החיוור של נתניהו, אהוד ברק; ובין אילי ההון שמימנו אותו היה ׳האוליגרך׳ הרוסי ולדימיר גוסינסקי, שקנה את החלק אשר לאודר התעתד לרכוש ב*מעריב*.

במקורו היה *מעריב* עיתון ימני גאה, אשר במשך תקופה ארוכה נאלץ להתפשר עם ממשלות ׳מפא״י׳-׳העבודה׳ השנואות עליו. הוא נוסד בשנת 1948 על ידי קבוצת עיתונאים רביזיוניסטים שפרשו מ*ידיעות-אחרונות*, והקימו ׳עיתון-ערב׳ מתחרה. בראש העיתון עמד עזריאל קרליבך, שנחשב לפובליציסט מבריק. לא ברור, במה הוא הבריק: כתבותיו היו רוויות בלאומנות ובגזענות מהסוג הנמוך; הן השתלחו בדרך כלל ב׳ביורוקרטיה הבולשביקית׳ של ההסתדרות, בטבעו האנטישמי של העולם, באופיים הנתעב של הערבים ובתרבות המזרחית באשר היא. עיתון *מעריב*, לעומת זאת, אהב את ׳היוזמה החופשית׳, העריץ את אלופי צה״ל ותמך בהתלהבות במדיניות-חוץ תוקפנית. כפי שכתב אורי דן, עיתונאי לשעבר ב*מעריב* ומאנשי חצרו של אריאל שרון: ״... עורכי *מעריב* לא חדלים להתרגש כל אימת שהם נפגשים עם מישהו ׳חשוב׳ בצמרת. פגישה עם איסר הראל, שהיה ראש ׳המוסד׳ כמעט הביאה אותם לעשייה במכנסיים, וכשהלכו לבן-גוריון יעצו להם להצמיד סיר. ראשי ׳מפא״י׳ שידעו את נפש בהמתם, השכילו להשתמש בחבורה

הרביזיוניסטית לשעבר של *מעריב* לצורכיהם תוך שהם מחלקים להם 'פירורי סקופים', אך גם הצליחו למנוע פירסומים עוינים, שפירסומם לא נמנע אפילו בדבר... דלתות הממשלה היו תמיד פתוחות לכל בקשת סיוע של *מעריב*. הכל הסתדר כבמטה קסם: נייר, אישורים, ציוד, פיננסים. מעולם לא היה להם כל כך טוב כמו בשלטון מפא"י, שידע לקנות אותם בדרכו..." (מצוטט אצל *קוטלר*, 1985: ע"ע 213-214). הדבר לא הפריע לעורכי *מעריב* לטעון כי הוא עיתון בלתי תלוי, שאינו נוקט משוא-פנים לשום מפלגה — בניגוד לעיתונים האחרים, הנאלצים לקבל תכתיבים מאת בוסים מפלגתיים.

אבל משה שרת, ראש ממשלת ישראל בתחילת שנות החמישים, מציג בזכרונותיו גירסה אחרת לחלוטין. מסתבר כי שרת, בעת היותו שר החוץ, מינה עצמו גם לעורך-לילה סמוי של *מעריב*: טיוטות המאמרים, שעסקו בפוליטיקה המדינית והמפלגתית, הובאו לשולחנו בטרם הדפסתם — והוא ערך בהם שינויים, שתאמו את הקו המדיני והמפלגתי של '*מפא"י*'. לעיתים תרם מניסיונו העָתיק כעורך דבר בשנות העשרים, ונחלץ לערוך מחדש את המאמרים תוך תלונות מרות על רמת ההשכלה הירודה ועל העברית הקלוקלת של כתבי *מעריב*. שרת גם מספר כי קרליבך פנה שוב ושוב אליו ואל עסקנים אחרים ב'*מפא"י*', בהצעה להעמיד את *מעריב* לשירות המפלגה תמורת סגירת עיתונה 'הדור' (שיועד, במקורו, להילחם נגד 'העולם-הזה'). על פי הצעתו, ייוותר *מעריב* כלפי חוץ כעיתון 'בלתי תלוי'; אולם הוא ימומן על ידי המפלגה, ומאמריו יצונזרו וייערכו בידי אנשי-קשר מפלגתיים — למעט מאמריו של העורך קרליבך, כמובן, שיהיו חסינים בפני עריכה.[64] לא ברור, אם הצעתו של קרליבך כללה העברת מניות *מעריב* לידי '*מפא"י*'; אולם היא מעידה על כך שמצבו הכספי של העיתון היה רעוע, ועל כך שבעליו של העיתון לא הזרימו כספים כדי לחלצו מהבוץ.

העיתון נשלט על ידי 'מודיעין', חברת אחזקה שמחצית ממניותיה היו בידי עובד בן-עמי. איש זה, הנמנה על משפחת דנקנר, היה מגדולי הנוכלים בישראל. הוא היה מייסדה של נתניה וראש העירייה שלה במשך עשרות שנים. כאן הוא הצליח לצבור מוניטין של אחד מראשי הערים המושחתים ביותר שהיו בישראל. במקביל — או מוטב לאמר, משום כך — היה מיליונר, שצבר רכוש קרקעי רב בדרכי רמייה. כמו עורכי *מעריב* היה תומך נלהב של 'חירות', אולם עסקיו פרחו תחת שלטונה של '*מפא"י*'. עסקיו הפרטיים והציבוריים לוו בשערוריות ובחקירות של מבקר-המדינה, המשטרה ומס-ההכנסה; רק הודות לחסותם של שרי '*מפא"י*', לא הגיעו לבתי משפט.[65] *מעריב*, מכל-מקום, נמנע בהקפדה מלדווח לקוראיו על מעללי בעליו. בתו של בן-עמי, ליאורה, נישאה לאלי לנדאו, מי שהיה כתב צבאי של *מעריב*.

למן תחילת דרכו הוכיח לנדאו כי הוא ראוי להשתייך אל המשפחה רבת-המעללים. את דרכו הציבורית התחיל לנדאו כחשוד בשוד של חנות שנמצאה ברחוב... קרליבך בתל-אביב. למזלו, היה לו פרקליט ממולח, שמואל תמיר, איש אצ"ל לשעבר — וכן

---

[64] *שרת* (1978) ע"ע 52, 217, 345, 384. למרבה האירוניה, דאג יעקב שרת לפרסם את יומני אביו בהוצאת 'מעריב'. ההוצאה נאלצה לפרסם את היומנים בשלמותם וללא השמטות ושאר מיני תעלולים, שבהם היא התמחתה — משום שעורכי ההוצאה חתמו על חוזה, אשר כלל סנקציות כספיות חמורות בגין ניסיונות מסוג זה.

[65] *פרנקל וביכלר* (1984) ע"ע 88-99

שופט מחוזי נוח, יוסף חריש, שאפילו הוא נאלץ לכתוב: "... כפסע היה בין הנאשם (לנדאו) ובין הרשעתו בעבירה של קבלת רכוש גנוב..." (מצוטט אצל *פרנקל ובילכלר*, 1984: עמ' 92). מאז ואילך צלחה דרכו של לנדאו; כראש עיריית הרצליה, הצליח לעתים להאפיל על מעללי חותנו בנתניה.[66]

כמרבית הפטריוטים, בן-עמי לא שירת מעודו בצבא כלשהו, אולם אהב לראות בני-אדם שופכים דמם למען המולדת. אחרי מלחמת יוני 1967 היה בן-עמי בין מייסדיה של 'התנועה למען ארץ ישראל השלמה'; עיתונו *מעריב* תמך בהתלהבות בסיפוח השטחים המשוחררים, במתנחלים ובתנועת 'גוש אמונים'. בידיעה אופיינית מאותה תקופה נכתב: "... ראש עיריית נתניה עובד בן-עמי מאיים בהליכה למרד ובהקמת מחתרת אם תחליט הממשלה על נסיגה. את הצהרתו השמיע בהתרגשות רבה. בישיבת מרכז 'גח"ל' [הגלגול הקדום של 'הליכוד'] שנערכה אור ליום אתמול בתל-אביב הוסיף בן-עמי, הנמנה עם ראשי התנועה למען ארץ ישראל השלמה: לא נהסס להפר חוק ולא יספיקו המקומות בבתי הסוהר לאלה שימשיכו להלחם לארץ ישראל השלמה..." (*הארץ*, 5.8.70). למותר לציין כי בעשרים השנים הבאות פרחו עסקי ארץ-ישראל השלמה, וכי בן-עמי לא ראה מעולם בית-סוהר.

רוח *מעריב* תאמה את רוח התקופה, ועוד יותר את הרוח הפטריוטית של קוראי העיתונים בשנות החמישים והששים. תפוצתו עלתה בהדרגה עד כדי כך שעורכיו הכתירוהו בכינוי 'העיתון הנפוץ ביותר במדינה'. מתחרהו, *ידיעות-אחרונות*, לא היה שונה ממנו במידה ניכרת; אולם סגנונו היה פחות נפוח, כתבותיו היו יותר קצרות, ובעיקר, הוא עשה מאמצים להשתלט על הפוטנציאל שהיה טמון במהגרים היהודים ממדינות אסיה ואפריקה, אשר טרם הורגלו לצרוך עיתונים. למן אמצע שנות השבעים הצליח *ידיעות אחרונות* לעבור בתפוצתו את *מעריב*. כאשר בבחירות 1977 זכו בגין ו'הליכוד' בשלטון, קיוו עורכי *מעריב* לעלייה מחודשת בתפוצה; אלא שנכונה להם אכזבה. מצביעיו של בגין, בעיקר השכירים בעלי ההכנסות הנמוכות העדיפו את *ידיעות אחרונות*. *מעריב* הלך ושקע, ככל שמייסדיו המאובנים המשיכו במאמריהם הלאומניים שהלכו והתארכו. "... בן-עמי אמר דברים שהיו נהירים לכל הדיוט קורא עיתונים בישראל, להוציא את 'צמרת' *מעריב*: *ידיעות אחרונות* ערוך ומוגש יותר טוב. כותרות העיתון יותר מרתקות ומושכות. עמודיו יותר קריאים. הוא מגיש לקורא קוקטייל פיקנטי ומגרה לעומת השיעמום של *מעריב*, המרדים את קוראיו, בעיקר בעמודי מאמריו, שאין להם סוף. התצלומים ב*ידיעות אחרונות* יותר מוצלחים. הרשימה ארוכה..." (*קוטלר*, 1985: עמ' 190). *מעריב* ניסה לשנות קו ולהכניס 'שמאלנים', במין חיקוי למדורים 'האדומים' של *ידיעות אחרונות*, אולם מאומה לא עזר. העיתון נצרך בעיקר על ידי רובד מתמעט של מתנחלים, לאומנים ודתיים ממוצא אירופי. בשנת 1985 הראו הסקרים של 'איגוד המפרסמים בישראל' ש*מעריב* נקרא באמצע השבוע על ידי 19% בלבד מקוראי העיתונים בעברית, לעומת *ידיעות אחרונות* שנקרא על ידי 45%; בסופי-שבוע קראו את *מעריב* 26%, ואילו 60% קראו את *ידיעות אחרונות*. זאת הייתה השנה שבה הודו עורכי *מעריב* בתבוסתם, ומחקו את הכותרת חסרת הכיסוי: 'העיתון הנפוץ ביותר במדינה'.

---

[66] *אבנרי* (1996) 29-36

בשנת 1989 מת בן-עמי. העיתון נרכש פרוסות-פרוסות בידי רוברט מקסוול; זה האחרון היה איל עיתונות בריטי, בעל הרשת הצהובה של ה'דיילי-מירור', אשר גם רכש את ההוצאה-לאור 'כתר' מקבוצת 'כלל', וניסה לרכוש את 'ג'רוזלם פוסט' מאת 'כור'. מקסוול היה נוכל ידוע (אם כי לא ידוע ככזה לקוראי עיתוניו), שכנראה מומן על ידי שרותי הריגול הסובייטיים. הוא מינה עורכים חדשים ל*מעריב* והכניס צבע, אולם התפוצה המשיכה לרדת. בסופו של דבר טבע מקסוול בנסיבות מסתוריות, לא לפני שרוקן את קופת הפנסיה של עובדיו. לאחר מותו התברר כי הוא נמצא בפשיטת-רגל. כונסי הנכסים מכרו את רכושו, כולל את *מעריב*, שנרכש על ידי משפחת נמרודי.

יעקב נמרודי התחיל את הקריירה העסקית שלו כשכיר צנוע בכוחות המזוינים של ממשלת ישראל. בהיותו נספח צבאי בטהרן השכיל 'להפריט' את מְשרתו, ועד מהרה הפך לסוחר נשק מצליח ולמתווך בלעדי של עסקות נשק בין ישראל ובין איראן. עם נפילת השאה, חזר נמרודי לישראל כמיליונר המתגורר בסביון לא הרחק מסוחרי נשק מכובדים אחרים כמוהו. בישראל המשיך במסחר בנשק, אולם ללא הצלחה גדולה. מפרשת 'איראן-גייט' הוא יצא, לטענתו, בהפסדים כספיים, אך בעיקר נפגע שמו הטוב; כך, מכל-מקום, הוא טען בתביעה שהגיש בשנת 1992 נגד מדינת ישראל. התביעה הוגשה בעקבות פרסומים בעיתונים, ולפיהם נמרודי ושותפו אל שווימר שילשלו לכיסם שני מיליון דולר מכספי המדינה. נמרודי ביקש מבית-המשפט שיצהיר כי הוא אינו חייב כספים כלשהם למדינה, וכי הכספים שהפקידו האיראנים בחשבונו בז'נבה היו כספיו הפרטיים בלבד; הוא לא היה אמור להעביר אותם, או אף חלק מהם, לרשות ממשלת ישראל.[67] אין ספק, נמרודי חש נבגד: לא רק שהממשל הפקיר אותו בעת התפוצצות 'איראן-גייט', אלא שהעיתונים הרימו ראש והתחילו לשבור את קשר השתיקה אשר עטף את העסקים הפורחים של 'הביטחון הלאומי'. הקצינים ואנשי השירותים החשאיים לא עוד זכו לסלחנותם של עורכי העיתונים; ונמרודי נתקל בעוינותה של התקשורת, כשניסה להציג את גירסתו.[68] אולי הייתה זאת אחת הסיבות לכניסתו אל עסקי התקשורת בשנות התשעים. אבל היו לכך גם סיבות אחרות: משטר 'ההטיה הצבאית' גווע, ונמרודי ראה מסביבו את המתעשרים החדשים, הדנקנרים והעופרים והזאבים, הפושטים על הגוויה. זה היה הזמן לנטוש את עסקי הנשק המסובסדים, ולעבור לעסקים המסובסדים של האופנה החדשה: עסקי 'ההפרטה' והתקשורת ההמונית.

בשנת 1987 הופתע שוק ההון נוכח הודעה על מכירת 43% מהמניות הרגילות של 'הכשרת הישוב' תמורת מחיר מצער של 20 מיליון דולר. הרכישה נעשתה על ידי תאגיד שהיה רשום באיי ג'רסי, ואשר היה מיוצג בידי ח"כ אהוד אולמרט. אולמרט מיהר להצהיר כי "... חשיבותה של העסקה היא בכך שלא מדובר במניפולציות פיננסיות, אלא בעסקה שיש בה ללא ספק גון ציוני..." (*הארץ*, 22.10.99). יותר מאוחר התברר כי בעליו של התאגיד הזר הוא יעקב נמרודי.

המניות הרגילות לא היקנו לנמרודי את השליטה; כדי להשיגה הוא נאלץ לקנות

---

[67] *הארץ*, 6.1.92.

[68] נמרודי ניסה לפרסם את גרסתו אצל ישעיהו בן-פורת, עיתונאי חצר ידוע של 'ידיעות-אחרונות'; אלא ששם הוא נתקל בעוינותם של בעלי העיתון, אשר בתם הייתה נשואה באותה עת לעמירם ניר, עוזרו של שמעון פרס, אשר האשימו בגניבת הכסף (*בן-פורת*, 1994: 293-294).

מאת 'הסוכנות היהודית' גם את מניות היסוד של החברה, וזאת תמורת 5.6 מיליון דולר. היה זה נכס בעל 'גון ציוני' משובח. 'הכשרת הישוב' נוסדה בשנת 1909 על ידי 'ההסתדרות הציונית' כמכשיר קולוניזטורי לרכישת אדמות בפלסטינה ולפיתוחן. היה זה חלק מתוכניתו של הרצל שעסקה ביישוב פלסטינה על ידי המון יהודי רוסיה, שמצבם הידרדר בסוף המאה התשע-עשרה, באמצעות הון של יהודי מערב-אירופה. ארתור רופין, אשר מונה למנהלה של החברה, חשב להשתמש בניסיון שנצבר בגרמניה לגבי יישוב איכרים חסרי אדמות בפרוסיה המזרחית בסיוע ממשלתי.

התוכניות של 'הכשרת הישוב' השתנו, ככל שהתפתחו צורות ארגון יותר חדישות של ניהול עצמי (כמו של הקיבוץ והמושב); אולם החברה צברה במרוצת השנים רכוש קרקעי רב. בשנות השבעים היא נשלטה על ידי קבוצת 'לאומי', אף היא בבעלותה הרשמית של 'הסוכנות היהודית'. החברה השתלבה היטב בעסקי 'לאומי', שכללו שליטה חזקה בענפי הביטוח והנדל"ן. התוצאות של מפולת הבורסה בשנת 1983 ו'התוכנית הכלכלית החדשה' של פרס-ברונו, שלוותה בסטגפלציה חריפה ובשיעורי ריבית רצחניים, גרמו להפסדים כבדים בפירמות 'הריאליות' של קבוצת 'לאומי'. 'הכשרת הישוב' נמכרה, אפוא, תמורת 26 מיליון דולר ליעקב נמרודי, והפכה לחברת האחזקה המרכזית של נכסיו. מובן מאליו כי מייד לאחר הרכישה 'הובראה' החברה תוך כדי פיצולה לחברות-בנות, חשיפת ערכן הסמוי, שיערוכן והנפקת מניותיהן בבורסה.

וכך בין 1993 לבין 1997, הרווח ממכירת חלק קטן מתוך מלאי הקרקעות של 'הכשרת הישוב' היה 20 מיליון דולר; הרווח מעסקי הבנייה, שחלקם היה קשור למלאי הקרקעות, הגיע לסך 10 מיליון דולר. לשם השוואה, הרווח ב*מעריב* באותן שנים הסתכם בפחות ממיליון דולר. מאחורי מכירת 'הכשרת הישוב' עמד צדיק בינו שהיה אז מנכ"ל 'בל"ל', ואשר בדומה לגאון ב'כור' מכר נכסים במחירי מציאה.

בשנת 1992 רכשו הנמרודים את *מעריב* באמצעות 'תיאודור הרצל', חברת-בת של 'הכשרת הישוב'. כדי לממן את הקנייה, הם נזקקו לשותפים. אין להתפלא, שאחד השותפים הראשונים של הנמרודים ב*מעריב* היה... צדיק בינו. השותף השני היה עמוס שוקן. בינו ושוקן רכשו מאת נמרודי 43.5% ממניות 'תיאודור הרצל', שהחזיקה ב*מעריב*.

היחסים בין השותפים לא היו טובים, ונמרודי חזר וקנה מהם את חלקם. התירוץ הרשמי היה, שהממונה על ההגבלים העסקיים בודק את חוקיות העסקה. אולם לעופר נמרודי הייתה גירסה שונה, שאותה פירסם בעיתונו *מעריב* כעבור שנתיים. היה זה בעת שכתבי *הארץ* סקרו בהרחבה את פרשת האזנות-הסתר, אשר בהן היה מעורב נמרודי. על פי גירסתו, העסקה של רכישת מניות *מעריב* הייתה חשודה כבר מלכתחילה. יותר מאוחר, התאמתו חשדותיו כאשר גילה שלמעשה מומנה העסקה על ידי ארנון מוזס, בעליו של *ידיעות אחרונות*. בשנת 1990 היה מצבו הכספי של שוקן בכי-רע: עיתון 'חדשות' שהוא יסד בשנת 1984 כדי להתחרות בעיתוני הערב, ובעיקר כדי לקרוא תיגר על *הארץ* של אביו, גרם להפסדים מצטברים שאכלו את הרווחים מן המקומונים של 'קבוצת שוקן'; 'חדשות' לא הצליח להגדיל את תפוצתו מעבר לנתח של 8% מקוראי העיתונים, ושוקן חרד מכוונותיו של נמרודי לחזור ולהפוך את *מעריב* ל'עיתון הנפוץ ביותר במדינה'.

לטענתו של נמרודי, הזרים מוזס באותה שנה 8 מיליון דולר לקבוצת *הארץ* תמורת 16.7% ממניות הקבוצה.[69] העסקה בוטלה יותר מאוחר, אולם הסכומים נותרו בידי שוקן כהלוואה לזמן ארוך. כאשר נכנס שוקן כשותף ב*מעריב*, הוא הסתיר, לדברי נמרודי, את תלותו הכספית במוזס. למעשה, הוא פעל כסוס טרויאני של מוזס וניסה להרוס את *מעריב* מבפנים: שוקן ניסה למנוע את הקמת רשת המקומונים החדשה של *מעריב*, שהייתה עלולה לפגוע בהכנסותיה של 'קבוצת שוקן' מהמקומונים, אשר היו מקור הרווח העיקרי של הקבוצה.[70]

כך או אחרת, משפחת נמרודי ביססה את 'הגוון הציוני' שלה: היא התפשטה לעסקי נדל"ן, מלונאות, ביטוח, שירותים רפואיים, וכמובן לתקשורת המונית, באמצעות *מעריב* ובאמצעות שותפויות ב'מת"ב', 'טלעד', 'פרטנר' ו'ברק'. רוב העסקים לא הניבו רווחים גדולים ממכירות, ולעתים אף הביאו להפסדים; אולם עסקי 'חשיפת הערך' שיגשגו. הנמרודים התמחו בחליבת משקיעים בעלי ציפיות לרווחים גבוהים. האסטרטגיה שלהם התבססה על הנפקה מסיבית של ניירות-ערך מכל סוג בשעה שהשוק גאה, ועל רכישתם בחזרה בזול בשעה שנפלו הציפיות לרווח. בין 1992 לבין 1994 — כאשר הבורסה גאתה נוכח הציפיות ל'דיבידנדים של שלום' — הנפיקו הנמרודים במרץ את המניות של חברות-הבנות של 'הכשרת הישוב', והצליחו לגייס בערך 150 מיליון דולר. חלק לא-מבוטל מהכספים הועבר כדיבידנדים, כמשכורות וכמענקים לאנשי משפחת נמרודי.[71] בין 1994 לבין 1996 נפלו מחירי מניות 'הכשרת הישוב' בשיעור של 50%, והנמרודים מיהרו לקנותן בחזרה. בשנת 1999 שוב גאו הציפיות לרווח בבורסה, והנמרודים שוב עסקו במרץ במכירה ובהנפקה של ניירות-ערך מכל הסוגים למשקיעים קצרי-זיכרון. חשוב מכל, הם לא שכחו להקצות דיבידנדים גדולים לעצמם.

כל התעלולים הללו של עופר נמרודי עברו בשלום, משום שלא חסרו לו מתחרים בשטח זה; אולם תעלוליו ב*מעריב* סיבכו אותו ללא מוצא. רכישת *מעריב* הייתה אמורה להביא מזור לשמו הטוב של יעקב נמרודי, אולם היא אך המיטה קלון על שמו של עופר נמרודי. כשרכשה המשפחה את *מעריב* בשנת 1992 הייתה תפוצתו 15% מקוראי העיתונים העבריים. תוך שלוש שנים עלתה התפוצה בשיעור של 70% והגיעה לנתח של 24% מהשוק. באותה תקופה לא הצליחו משפחות מוזס ושוקן להגדיל את תפוצת עיתוניהם; 'ידיעות-אחרונות' תפס 52% מהקוראים, ו*הארץ* שמר על תפוצה של 6

---

[69] *מעריב* 26.8.94

[70] *מעריב* 9.9.94

[71] בין שאר התעלולים, הקצה עופר נמרודי, בעת הנפקת 'הכשרת-הישוב-ביטוח', מניות מוזלות של החברה לאנשי משפחתו. הם לא טרחו לקנותן מכספם אלא זכו לקבל הלוואה, מאת 'הכשרת הישוב', שאותה התחייבו להחזיר בתוך שישה חודשים לאחר שהמניות ישוחררו מהחסימה. כך הם סברו שהם יוכלו למכור את המניות, להחזיר את ההלוואה ועוד להרוויח. אלא שאז "... הבורסה התמוטטה, מניות 'הכשרת-הישוב-ביטוח' קרסו ולשם שינוי מצאו עצמם מנהלי 'הכשרת הישוב' באותה סירה יחד עם המשקיעים שרכשו את המניות בהנפקה: מופסדים יותר מ-70% על הרכישה שלהם, למרות 'ההנחה' שהם קיבלו. המניות השתחררו מזמן מהחסימה, אך ערכן נופל משמעותית מיתרת ההלוואה... מתברר שבסוף אפריל 1997 חל מועד הפרעון של ההלוואה שקיבלו השלושה מ'הכשרת הישוב' לרכישת המניות. אלא שהשלישיה לא מצאה לנכון לפרוע את ההלוואה עד לרגע זה. היא גם לא ביקשה את אישור ועדת הביקורת, הדירקטוריון או האסיפה הכללית של בעלי המניות ל'הארכה' הזאת..." (*הארץ* 3.6.97).

אחוזים. עופר נמרודי ומנהלי קבוצתו הצליחו גם להגדיל את מכירת המודעות, ו*מעריב* התחיל להראות סימנים ראשונים של רווחיות. הבעיה הייתה, שנמרודי ניהל את עסקי העיתון בשיטות דומות לעסקיו בבורסה.

כבר בשנת 1992 הופתעו עורכי *ידיעות אחרונות* נוכח הדמיון הרב בין עיתונם לבין *מעריב*. עוד קודם-לכן דמו שני הצהרונים בתוכן הדל של הנושאים, ברמת הסיקור השטחית ובנטייתם לצעקנות מתחסדת; אלא שהפעם, הדמיון הגיע עד לצורת ההגשה ולפרטי העריכה. היה ברור כי יש דליפת מידע בין שני העיתונים — לא רק בנושאי כתבות, אלא גם בנושאי הפצה ופרסום. הסתבר, כי שני העיתונים שכרו חוקרים פרטיים, שעסקו בריגול ובציתות לטלפונים. יותר מאוחר, כשהתגלתה פרשת האזנות-הסתר, התברר כי בעלי העיתונים שכרו את החוקרים לא רק לצורך איתור הדליפות, אלא גם לצורך איסוף מידע על בעלי העיתונים המתחרים; ובעיקר, לצורך מעקב וציתות אחר עיתונאים ומנהלים בעיתונים שלהם עצמם. עיקר האשמה נפלה בחלקו של עופר נמרודי, אולי משום ששיטותיו היו הבוטות ביותר. הוא נאשם בהזמנת האזנות-סתר ובשיבוש הליכי משפט.

בשלושת העיתונים, התגייסו העיתונאים למאבק למען אדוניהם; סוף-סוף, אחרי שנים של שתיקה מאורגנת וצנזורה עצמית, זכו הקוראים לרוות קצת נחת מ'התחרות החופשית' שהתנהלה בין העיתונים. עיתונאי *מעריב* כתבו כי נמרודי נפל קורבן לעלילה שנרקמה על ידי מתחריו, מוזס ושוקן. באספה של עיתונאי *מעריב* נשבע עופר נמרודי 'בחיי ילדיו' שהוא מעולם לא הזמין האזנות-סתר. בראיון לעיתון 'תקשורת' הוא אמר: "... בינתיים הם מחייכים, אבל תאמין לי שזה זמני. אני אמחק להם את החיוך מהר מאוד..." (מצוטט מתוך *הארץ*, מוסף שבועי, 10.7.98). שוקן לא טמן ידו בצלחת: הוא פירסם ב*הארץ* כי עופר נמרודי יזם 'פגישה לילית' בין שלושת בעלי העיתונים, בביתו של 'הבורר הלאומי' עו"ד רם כספי; שם, הוא לחץ כי יגובש הסכם על השתקת הפרסומים בפרשת האזנות-הסתר תמורת אי פרסום ידיעות וכתבות ב*מעריב* נגד קבוצות שוקן ומוזס. אם לא תהיה הסכמה, איים נמרודי, "... אתפרע בצורה מגעילה..." (*הארץ*, 2.9.94).

ואכן, זה מה שאירע: ככל שחקירת המשטרה התמקדה בנמרודי, הבליטו כתבי *מעריב* את העובדה שגם ב'ידיעות-אחרונות' עסקו בציתות ובריגול נגד *מעריב* וכן נגד בעלי מניות ב'ידיעות-אחרונות' שהיו מסוכסכים עם ארנון מוזס. קוראי *מעריב* הופתעו לקרוא כי "... *מעריב* מאשים גורמים אינטרסנטיים בבידוי ראיות שמטרתן להעליל עלילות שווא על *מעריב*, להפלילו ולפגוע בו ובעיתונאיו..." (*מעריב*, 27.11.94). כחודש לאחר-מכן התבשרו הקוראים כי "... העורך הראשי של *מעריב* הגיש תלונה במשטרה על ניסיון תקיפה ומעקבים..." (*מעריב*, 26.12.94). וכעבור שבוע הגדיל *מעריב* לעשות, והדפיס בכותרת ענקית את 'וידויו' של בלש פרטי: "... עקבתי אחר נמרודי בשליחות ספקטור מטעם *ידיעות אחרונות*..." (*מעריב*, 3.1.95). בתגובה, שילח שוקן את כתביו לפשפש בעסקי נמרודי; אלה לא הותירו שורה אחת ללא מתום בדו"חות הכספיים של 'הכשרת הישוב'. כותרת אופיינית למדור הכלכלי של *הארץ*, בעת אחת מהנפקות האג"ח של 'הכשרת הישוב': "... האם היית מלווה לעופר נמרודי 100 מיליון שקלים לעשר שנים? ..." (*הארץ*, 3.6.97). למרות העצות המתוחכמות, כתבי *הארץ* התפלאו לראות את המשקיעים מתפתים, שוב

ושוב, לקנות את ניירות-הערך של נמרודי.

כתבי *הארץ* לא פסקו להציק לעמיתיהם ב*מעריב*: הם תהו כיצד אלה מסוגלים להמשיך ולעבוד בעיתון של עבריין, הפוגע במוסר העיתונאי ומשתמש בעיתונו כמכשיר לקידום ענייניו האישיים. הם הוצגו כשכירי-עט המוכרים את גאוותם המקצועית בנזיד עדשים. לחלק מעיתונאי *מעריב*, בעיקר לאלה שעזבו את *הארץ*, הטפת המוסר הזאת נראתה מתחסדת. הם הכירו היטב את משפחת שוקן ושיטותיה, וידעו שעיתון *הארץ* אינו אלא סמרטוטון עם צילינדר. בסך הכל צדק אותו עיתונאי במעריב שאמר: "... כולנו עובדים בפירמה, ומי שעובד בפירמה יודע שכללי המשחק הם קשוחים..." (*הארץ*, מוסף שבועי, 10.7.98).

גם עובדי פירמת *הארץ* מצאו עצמם בבעיה מוסרית, כשהתברר להם כי שוקן מנהל בחשאי שיחות אינטנסיביות עם נמרודי על מיזוג ועל שיתוף-פעולה בעסקי המקומונים, המודעות והאינטרנט. כפי שסיכם לעצמו ולעמיתיו אחד מעיתונאי *הארץ*: "... שוקן, שטען שנמרודי ה'עבריין' לא יכול להיות בעולם העיתונות, מוכן לשקול עכשיו את האפשרות שנמרודי יהיה בתוך חדר מועצת המנהלים של רשת המקומונים שלו או עסקי הלוחות שלו, בדפוס או באינטרנט... ובכל זאת, מו"מ למיזוג בין נמרודי לבין שוקן, הוא אולי חדשות טובות לעסקים של השניים, אולם הוא חדשות רעות לעיתונים, לעיתונאים ובעיקר לציבור... כי עיתונות היא לפני הכל ביזנס..." (*הארץ*, 27.8.99).

בסופו של דבר נלחם נמרודי לא לטיהור שמו, אלא להשגת עסקת טיעון נוחה עם הפרקליטות. בשנת 1998 הוא נדון לשמונה חודשי מאסר ולתשלום קנס בסך 1.1 מיליון שקל. ולמרבית זעמו, יריביו בעלי 'ידיעות-אחרונות', שעסקו במרץ בהאזנות-סתר, יצאו מהפרשה ללא פגע. הנמרודים רצו בנקמה, והמלחמה נמשכה.

בשנת 1999 שוב נעצר נמרודי, והפעם הואשם בקשירת קשר לביצוע רצח ובניסיונות להשתיק עדים. לדברי אחד העדים המרכזיים, חייו היו בסכנה כי: "... אנו יודעים יותר מדי דברים... משפחת נמרודי אינה יכולה להרשות לעצמה שמידע כזה ישמר בידיים זרות זרות עד קץ הדורות..." (*הארץ*, 22.10.99). על פי דבריו של עד אחר, בני משפחת נמרודי ושליחיהם "... לא יפגעו בנו היום או מחר. הם יפגעו בנו בעתיד אחרי שהמשפט יסתיים..." (שם). נמרודי הכחיש את ההאשמות; אבל לחובתו הצטברו יותר מדי נסיבות ומעשים, שהעידו כי מדובר באדם הפועל בשיטות ישנות של גנגסטר מתקופת היובש ולא כאיש עסקים נאור מהעידן הפוסט-מודרני. כך, למשל, הוא נתן שוחד לקציני משטרה כדי לקבל מידע על מהלכי החקירה נגדו. הוא אף הצליח לסבך בפרשה את אביגדור קהלני, השר לביטחון פנים דאז, שהובא למשפט על ניסיונותיו לשבש את החקירה. גם עזר ויצמן, הנשיא לשעבר, נגרף לתוך המלחמה; התברר כי יעקב נמרודי, עמיתו הוותיק לסחר הנשק ועסקי הביטחון הלאומי, ניסה להשפיע עליו כי יתערב למען מחיקת ההרשעה נגד בנו. ויצמן סירב. החשדות בניסיונות סחיטה על ידי נמרודי גברו, כש*מעריב* יצא ב'גילויים' נגד ויצמן על קשריו הכספיים ההדוקים עם משקיע-תורם בשם אדוארד סרוסי, שמימן את מפלגת 'יחד', אשר בראשה עמד ויצמן בבחירות 1984. פרשת התרומות למפלגה הייתה עתיקה וידועה, אולם החידוש היה בגילוי שסרוסי גם העניק סכומים גדולים כמתנה לכיסו הפרטי של ויצמן. אף כי לא נמצאו ראיות כלשהן לשוחד או לתשואה פוליטית של סרוסי, ויצמן נאלץ לפרוש. מנגד, חקרה המשטרה את החשד ולפיו משפחת נמרודי ניסתה לסחוט מאת ויצמן חנינה לעופר נמרודי, כדי למנוע

ממנו לרצות את עונשו בכלא. המלחמה של הנמרודים בשרידי 'המשטר הישן' המשיכה, כאשר שמעון פרס הודיע על רצונו להחליף את ויצמן בבית הנשיא בירושלים. הם דאגו להדליף כי פרס קיבל מאת יעקב נמרודי 150 אלף דולר, כמעין עמלה על עסקות הנשק עם איראן.

כל הפרשות הללו לא נגעו לנכסיה של משפחת נמרודי שהלכו ותפחו. באמצע שנת 2000 עלה מחיר המניות של 'הכשרת הישוב' לרמה שהייתה פי שלושה מערכן בתחילת 1999, ולכן הגיעה העת למכור אותן. רונלד לאודר הודיע כי הוא עומד לרכוש כרבע *ממעריב* תמורת סכום בן 33 מיליון דולר; אלא שאז צץ מאי-שם קונה מסתורי בשם ולדימיר גוסינסקי, ורכש במהלך קליל 25% *ממעריב* תמורת 85 מיליון דולר. כרגיל, הקומפרדור רם כספי תפר את העסקה.

ג. תקשורת ופשע-מאורגן

מי הוא גוסינסקי — ומדוע הוא שילם מחיר כה גבוה עבור נכס, אשר שנה קודם לכן היה נחשב לנייר חסר ערך? מה בדיוק חיפשו גוסינסקי ובני מינו בישראל?

אחד מהמאפיינים הבולטים בקפיטליזם הרוסי החדש הוא ייצוא הון בכמויות גדולות אל עבר אזורים בטוחים בעולם. הדבר נובע מחוסר היציבות של המשטר החדש; ועוד יותר, מחוסר האמון אשר בעלי-ההון החדשים מפגינים כלפי עתיד רכושם בתנאי המשטר החדש ברוסיה.

על פי הערכות שונות, זרם ההון שיצא מרוסיה מתחילת שנות התשעים הגיע לשווי של 150 עד 300 מיליארד דולר. מאחר שישראל נחשבת למדינה נוחה להלבנת הון — אין לדעת, כמה מתוך הון זה זרם אליה. רשויות השלטון הישראלי נוהגות לקבל בברכה יהודים; ובעיקר בעלי-הון יהודים. הן עושות זאת גם מטעמי גזע, וגם בגלל הגירעון הכרוני שקיים במאזן-התשלומים של ישראל.

ייצוא ההון מרוסיה משך תשומת-לב בגלל זיקתו לפשע המאורגן. החלק הגלוי של הפשע המאורגן הרוסי מוכר להמון בישראל באמצעות השתלטותו על ענף הזנות התעשייתית. למן תחילת שנות התשעים יובאו מרוסיה לישראל בדרכים מגוונות כעשרת-אלפים נשים, שהועסקו כזונות וכשפחות-מין. בשנת 2000, נשים אלה היוו כשני-שליש ממאגר כוח-העבודה בענף שמחזורו השנתי נאמד ביותר מחצי מיליארד דולר.[72] החלק הפחות-מוכר של הון זה הוא חדירתו אל מרכזי העוצמה בישראל; באמצעות קניית נכסים חשובים בענפי התעשייה, חומרי-הגלם והתקשורת ההמונית — ובאמצעות מימון ארגונים ועסקנים פוליטיים. בנימין נתניהו ומנהל משרדו אביגדור ליברמן הסתייעו בתרומות של בעלי-הון מרוסיה. נתן שרנסקי — שבשנות השבעים הוצג, על ידי התקשורת הממוסדת, כמורד ציוני במשטר העריצות הסובייטי — הסתייע בשנות התשעים, למימון מפלגתו, בגרגורי לרנר; זה-האחרון היה מלבין-כספים שהסתבך בעימות אלים עם ראשי כנופיות של הפשע המאורגן ברוסיה, ובסופו של דבר נשלח לכלא הישראלי לאחר שהואשם בעבירות של זיוף ומרמה. רבים מבארוני הפשע

---

[72] *Amnesty-International* (2000); *Hughes* (2000)

המאורגן ברוסיה השיגו בקלות דרכון ישראלי. אחד המפורסמים בהם היה סרגיי מיכאילוב, מנהיגה של כנופית 'סולנצבו' הידועה כאחת האכזריות ביותר במוסקבה. גם רבים מאילי ההון החדשים של רוסיה דאגו להשיג דרכון ישראלי לעת צרה. בין הידועים, בנוסף לגוסינסקי, היו בוריס ברזובסקי, רומאן אברמוביץ' ולב לבאייב.

ייצוא ההון, והלבנתו בישראל, הוא חלק מעלילה טולסטויאית רחבה ורבת-גיבורים ונפתולים על רוסיה שעברה למשטר קפיטליסטי. התופעה הבולטת של המעבר הזה הוא התהליך המהיר של הקפיטליזציה. הכל אירע במהירות הבזק: הקמתם של תאגידים עסקיים ובנקים, צמיחתו של משק אשראי ופריחתם של שוקי הון, כניסת הון בינלאומי, הפרטת הנכסים הממשלתיים; ובעיקר, עלייתו של מעמד שליט קפיטליסטי. כל התהליכים הללו אירעו בתוך פחות מעשור, משהו המזכיר את סיפורי בלזק על מעברה של צרפת מ'המשטר הישן' אל הקפיטליזם בתקופת לואי פיליפ.

בסוף שנות התשעים, השליטה ברוסיה התרכזה בידי קבוצות כוח אחדות; בראשן ניצבו פוליטיקאים, אנשי צבא ומשטרה חשאית, ובעלי-הון המכונים 'האוליגרכים'. קבוצת-ההון הדומיננטי של רוסיה נוצרה בסוף שנות השמונים; היה זה כאשר גורבצ'וב – כחלק ממלחמתו בראשי המשטר הישן, אשר בלמו את הרפורמות שניסה להנהיג – איפשר את הקמת תאגידים עסקיים קטנים ובנקים בבעלות פרטית. עד 1992, בערך 80% מהקואופרטיבים התעשייתיים הקטנים והבינוניים הפכו לתאגידים; ובסקטור העסקי נפתחו באותה תקופה 1,360 בנקים.[73] בתקופה זאת יסד ולדימיר גוסינסקי, מי שהיה מפיק תיאטרון קטן ונהג מונית, את 'מוסט-בנק'. הבנק פרח בגלל קשריו הטובים של גוסינסקי עם יורי לוז'קוב ראש עיריית מוסקבה, שבעצמו הפך יותר מאוחר ל'אוליגרך'.

במקביל שקע באותה תקופה המשק הרוסי בתוהו ובוהו, שסימניו החיצוניים היו מיתון עמוק ואינפלציה גבוהה. בין 1992 לבין 1996 שקעה התפוקה התעשייתית בשיעור של 70% והמחירים עלו בשיעור של 77,000 אחוז.[74] סדרי השלטון התערערו לחלוטין, וירדו ההכנסות ממסים. ממשלו של הנשיא ילצין כיסה את הוצאותיו באמצעות הדפסת כסף פראית, והרובל נשחק במהירות. היה זה זמנם הטוב של המתעשרים החדשים. כמו בישראל של תקופת בגין וכמו בגרמניה של שנות העשרים – האינפלציה הדוהרת היטיבה עם הבנקים, שידעו לנצל את יתרונם. ברוסיה של תחילת שנות התשעים נבע יתרון זה מהיכולת ללוות כסף מהבנק המרכזי בשיעור ריבית נמוך יותר מאשר שיעור הפיחות בערכו של הרובל. באמצעות הלוואות מסובסדות אלה קנו הבנקים מטבע-זר, שבאמצעותו הם רכשו בזול נכסים תעשייתיים ורכוש קרקעי.

כדי להמשיך לקבל סיוע מהממשל האמריקני והלוואות מארגונים בינלאומיים, הכריז ילצין בשנת 1994 על 'רפורמות'. הממשל ינהל מדיניות 'מרסנת' להורדת האינפלציה, והמשק הרוסי יעבור 'הפרטה' וייפתח בפני משקיעים זרים. הממשל – שלא הצליח לִגבות מסים מהאוכלוסייה המרושששת, ולא הצטיין בגביית מסים מהשכבות העשירות – כיסה את הוצאותיו באמצעות הנפקת אגרות-חוב. מקור המימון המרכזי שלו היה בכמה בנקים שהיו הרוכשים העיקריים של האג"ח, אשר הפיקו תשואה ענקית בשל רמת הסיכון הגבוהה שלהן. מצד שני, 'במורד הזרם', השתלטו

---

73 *Schroder* (1999)

74 *IMF* (2000)

אותם בנקים על 'ניהול' תשלומי ההעברה של הממשל – ובאותה הזדמנות השתמשו בכספים אלה לצורכיהם, תוך תשלום ריבית נמוכה. לעיתים, הם פשוט גנבו אותם.[75]

התוהו-ובוהו במשק, האינפלציה, התפניות הבלתי פוסקות במדיניות הממשל, והשחיתות – כל אלה גרמו לכך, שתוך זמן קצר נותרה שכבה קטנה של ארגונים ובעלי-הון שהשתלטה על עמדות המפתח במשק. שכבה זאת – המונה, לפי אחת ההערכות, כחמישה אחוזים מכלל הארגונים העסקיים במשק – קשורה בעבותות חזקים לכנופיות הפוליטיות החזקות בממשל ובמחוזות ברוסיה.[76] זוהי, למעשה, 'הכלכלה הגדולה' של רוסיה. במרכז 'הכלכלה הגדולה' התגבש גרעין של שש קבוצות בנקאיות: *'אונקסימבנק'* שנשלט על ידי ולדימיר פוטאנין, *'מנאטפ'* שבבעלות מיכאיל חודורוקובסקי, *'אס.בי.אס-אגרו'* של אלכסנדר סמולנסקי, *'אינקומבנק'* שבשליטת ולדימיר וינוגראדוב, *'אלפא-בנק'* שבבעלות מיכאיל פרידמן ו*'מוסט-בנק'* של ולדימיר גוסינסקי.

מאחורי התפניות המדיניות ו'הרפורמות' של ילצין הסתתר השלל הגדול: הנכסים הממשלתיים. ואל שלל זה לטשו בעלי-ההון החדשים של רוסיה את עיניהם. המדיניות 'המרסנת' של ילצין התחילה, למעשה, בהצעה שקשה לסרב לה מאת חבורת ששת הבנקאים שבראשה עמד ולדימיר פוטאנין. על פי הצעתם, הממשל יחדל להדפיס כספים – ויכסה את גרעונותיו באמצעות הלוואות; ההלוואות יינתנו, באופן בלעדי, על ידי פוטאנין ושאר הבנקאים הגדולים.

כך תושגנה שתי מטרות 'לאומיות': האחת, השתלטות על האינפלציה וייצוב המשק; והשנייה, מניעת התלות של הממשל בחובות כלפי ממשלים ובנקים זרים. כדי להבטיח את ההלוואות – פוטאנין ביקש כי הממשל יעביר אליו ואל קבוצתו, באופן זמני, את מניותיו בתאגידים הממשלתיים הגדולים כ'ערבות': הבנקים יקבלו ריבית ודמי-ניהול תמורת ההלוואות ותמורת הפצת אגרות-החוב; וכאשר יסולקו החובות, תוחזרנה המניות לידי הממשל.

פקידי הממשל של ילצין, שברובם היו משוחדים על ידי פוטאנין ועמיתיו הבנקאים, קפצו על ההצעה. הם ניסחו 'מדיניות כלכלית חדשה' והעטו עליה לבוש של 'רפורמה ליברלית', המיועדת לגרום 'שינוי מבני' במשק הרוסי ולהעביר אותו אל 'כלכלת שוק'. תוך כשנה הועברו לידיהם של בעלי-ההון הגדולים ברוסיה הנכסים החשובים ביותר של הממשל, כבטחונות להלוואות.[77] בדומה לישראל – ולמעשה, בדומה לכל מקום בעולם אשר עסקי 'ההפרטה' התפשטו אליו – נאמדו הנכסים הממשלתיים במחיר מגוחך.

אין מידע מדויק על אומדן הנכסים ואופן הקצאת המניות, משום שמעשים אלה נעשו במהירות ובחשאי. לעומת זאת, ברור כי באותו זמן התחוללה מלחמת כנופיות אלימה על חלוקת השלל. הבנקאים ופקידי הממשל לא טמנו ידם בצלחת; הסיפורים מאותה תקופה רוויים בגוויות ובשלמונים.[78] כך, למשל, נאלץ גוסינסקי בשנת 1994

---

[75] *Wolosky* (2000)

[76] *Schroder* (1999)

[77] *Lieberman and Veimetra* (1996)

[78] סיפורים טיפוסיים: 'Capitalism in a Cold Climate', *Fortune,* 12.6.2000: pp. 194-216

להימלט לזמן-מה מרוסיה; זאת, לאחר ששומרי-הראש שלו הותקפו בידי שכירי-חרב שגויסו על ידי מקורבי ילצין. הסיבה להתקפה הייתה הביקורת החריפה של רשת הטלוויזיה *'אן.טי.וי'* שבבעלות גוסינסקי, על דרך ניהולה של המלחמה בצ'צ'ניה. לגוסינסקי עצמו היה צבא פרטי, שמנה יותר מאלף שכירי-חרב ובראשו עמדו קציני ק.ג.ב לשעבר.

אט-אט השתררה ברוסיה אווירת דיכאון. ההמונים גילו כי הם עברו ממשטר של טרור פוליטי מאורגן למשטר של פשע מאורגן. באספקטים מסוימים, המשטר החדש נראה אף גרוע יותר מהמשטר הסובייטי. האבטלה עלתה, השכר נשחק, המשטרה הייתה מושחתת, המורל בצבא היה ירוד; ותוחלת החיים, אשר בשנת 1987 הייתה 70 שנה, ירדה בשנת 1994 לרמה של 64 שנים.[79]

לקראת הבחירות לנשיאות בשנת 1996, סקרי דעת-הקהל הראו כי מובטח נצחון הקומוניסטים. היה זה רגע מכריע. עד אז, קבוצות-ההון הדומיננטיות היו מסוכסכות ביניהן; אבל כאשר איימה 'הסכנה האדומה', לא רק על נכסיהן אלא על שיטת ההצבר בכללה – החליטו האוליגרכים להתאחד סביב ילצין כדי 'להציל את הדמוקרטיה'. במרס 1996 נפגשו ששת 'הבנקאים' ב'כינוס הכלכלי העולמי' שנערך בדאבוס. את הפגישה יזם בוריס ברזובסקי, בעל-ההון הגדול ברוסיה והאיש החזק שמאחורי ילצין.

"... בתקופת שלטונו של ילצין, נחשב ברזובסקי כמקורבו. הוא תואר כ'גזבר' וכ'קונסליירי' של משפחת הנשיא, ונחשד בפרשות בעלות נופך פלילי. כמה מיריביו, ויש רשימה ארוכה של כאלה, מצאו את מותם בנסיבות מוזרות. ברזובסקי, שבעצמו ניצל מהתפוצצות מכונית תופת, לא הורשע באף אחד מהמקרים האלה... ברזובסקי שולט ברשת הטלוויזיה הלאומית הגדולה ברוסיה. הוא ביסס את שליטתו זמן קצר לאחר שהיו"ר הקודם של הרשת נרצח. המשטרה הצביעה על ברזובסקי כעל חשוד עיקרי, אבל הרצח לא פוענח... יש לא מעט גרסאות על דרכו לצמרת הקרמלין: מתנות יקרות לאנשים הנכונים, תככים, קומבינות, קשרים הדוקים עם בתו של ילצין, חיסול פוליטי ופיזי של יריבים, הכל הערכות. בשורה התחתונה, ברוזובסקי ידע לנצל לטובתו את תקופת הדידומים שבין מות ברית המועצות להולדת רוסיה. רק בתקופות כאלה יכול אדם חסר פרוטה להפוך למיליארדר בארץ, שבמשך 75 שנה לא היה בה רכוש פרטי. ברוזובסקי עצמו אמר באחת הראיונות עמו: 'ברוסיה רק מי שישן בעשר השנים האחרונות, לא עבר על החוק'..." (*ידיעות אחרונות*, מוסף לשבת, 18.8.2000).

הפגישה בדאבוס הניבה את מה שכינו יותר מאוחר ברוסיה '**סמיבנקירשצ'ינה**', שפירושו '*מלכות שבעת בארוני הבנקים*'. הכינוי לקוח מזכרונות ההיסטוריה עתירת-הדיכוי של העם הרוסי, אשר במאה השש-עשרה נשלט על ידי ה'סמיבויארסצ'ינה': השלטון האכזרי של האריסטוקרטיה הקרקעית, 'הבויארים'.

ברזובסקי סיפר מאוחר יותר, לכתב ה'פיינשל-טיימס', כי בדאבוס החליטו שבעת הבארונים להתאחד ולגייס את כל עוצמתם למען נצחונו של ילצין בבחירות. העוצמה של הבארונים כללה, בנוסף לאמצעים כספיים אדירים, שליטה כמעט מלאה באמצעי התקשורת ההמונית ברוסיה. שליטה כזאת איפשרה להציף את המצביעים במידע פוליטי מוטה, שכוון נגד עסקני המפלגה הקומוניסטית – ולהעלים מידע העשוי לפגוע בילצין. כפי שציין ברזובסקי: "... מידע חשוב הוא מידע פוליטי, ופוליטיקה תופסת מקום

---

[79] *World Bank*, Annual

מרכזי במציאות הרוסית..." (*Newsweek*, 19.7.99).

התקשורת הלא-ממשלתית ברוסיה נחשבת לתוקפנית ביותר בביקורתה; אולי בגלל ההרגל לחשוד בכוונותיו של השלטון הרוסי ובחמדנותם של פקידיו, ואולי בגלל עצם היכולת להביע בחופשיות דעות פוליטיות נגד הממשל לאחר מחנק בן דורות. מגמה זאת הייתה המשך טבעי לעיתונות ולספרות הלא ממוסדות, שפעלו במחתרת ואשר היוו גורם חשוב בהפלת המשטר הישן. משום כך, נהגו המוני הרוסים לבטוח בתקשורת הלא-ממשלתית, ובעיקר במידע הפוליטי שהיא סיפקה. בדמדומי המשטר הסובייטי פרחה העיתונות החופשית. היא הגיעה לשיאה בתקופת הפרסטרויקה של גורבצ'וב; אולם בתקופת האינפלציה הדוהרת של תחילת שנות התשעים — העיתונים ותחנות הרדיו והטלוויזיה העצמאיים נפלו, בזה אחר זה, לידיהן של קבוצות-ההון הגדולות שבבעלות האוליגרכים. היה זה סופה של התקשורת החופשית ברוסיה.

רשתות התקשורת הגדולות ביותר היו בשליטת ברזובסקי וגוסינסקי; הם היו אויבים זה לזה, ומפעם לפעם גייסו את הרשתות למלחמות שהתנהלו ביניהם על השלל הממשלתי. משום כך הרבתה קבוצת התקשורת של גוסינסקי לחשוף את שחיתותם של ילצין ומקורביו, ובעיקר תקפה את הפלישה אל צ'צ'ניה, שברזובסקי היה מעורב בניהולה.[80]

בעקבות הפגישה בדאבוס, הוכרזה הפסקת-אש. גוסינסקי ושאר האוליגרכים פתחו במסע תקשורתי מתואם, למען ילצין ונגד המועמדים הקומוניסטים. גוסינסקי, אויבם של ילצין וברזובסקי, אף טרח לגייס את מנהל תחנת-הטלוויזיה שלו והעמידו בראש מסע-הבחירות של ילצין. המשימה לא הייתה קלה: ילצין וחבורתו היו מושחתים, התנהגו בברוטליות — ואף לא טרחו להסוות את מעשיהם. בין מקורבי ילצין היו רבים ששירתו את המשטר הישן, ונחשבו אחראים לפשעים שביצע המשטר נגד אזרחים בבריה"מ. ילצין עצמו היה אלכוהוליסט וסבל משני התקפי-לב. התקשורת המגויסת העלימה את הפשעים והשחיתות, ודיווחה על 'הצטננותו' של ילצין. מצד שני, הזכרונות של הרוסים מהמשטר הסובייטי היו עדיין טריים והתקשורת לא התקשתה לחשוף את עברם של המועמדים הקומוניסטים ולערער את אמינותם. בסופו של דבר בטחו הרוסים בתקשורת הלא-ממשלתית, וילצין זכה בבחירות לנשיאות.

ילצין, אשר חב את בחירתו המחודשת לאוליגרכים, מינה כמה מהם לעמדות מפתח בממשלתו החדשה. המינוי החשוב ביותר היה זה של ולדימיר פוטאנין, בעל 'האונקסימבנק'; הוא זכה בכהונת סגן ראש הממשלה הממונה על המדיניות הכלכלית, ובעיקר, האחראי על עסקי ההפרטה. היה זה מינוי משונה במקצת, בהתחשב בעובדה שפוטאנין החזיק נכסים ממשלתיים חשובים כערבון להלוואות אשר נתן לממשל. אולם בתרבות הפוליטית שהתגבשה ברוסיה למן המשטר הצארי, ובעיקר בעת המשטר הסובייטי — הגבול בין הפעילות המדינתית ובין הפעילות העסקית היה גמיש מעבר למקובל בתרבות הקפיטליסטית. בארה"ב השתקף הגבול באימרתו של וורן הארדינג, אחד הנשיאים המושחתים ביותר: "... The Business of The United States is Business...". לעומתו טען בשנות התשעים האוליגרך חודורקובסקי: "... העסק הממשי היחיד ברוסיה

---

80 *Gessen* (1998); *Mickiewicz* (1999)

תמיד היה ותמיד יהיה פוליטיקה..." (*Fairlamb*, 1998). וכך, לאחר הבחירות בשנת 1996 היה ההון הדומיננטי של רוסיה מוכן לשלב הסופי של תוכנית 'ההפרטה': האוליגרכים 'ממשו' את הערבונות, שהם החזיקו עוד משלב 'ההלוואות תמורת מניות' – ויהפכו אותם למטבע קשה. וכך הסתיימה לה המאה העשרים, באחת הביזות הגדולות בהיסטוריה.

הממשל, כצפוי, לא הצליח – וגם לא התאמץ במיוחד – לפדות את המניות שהוחזקו בידי האוליגרכים; ותוכנית 'ההפרטה' התקדמה במהירות מסחררת. התקשורת המגויסת סיפקה דיווח מעורפל, תוך העלמת עובדות מרכזיות וניפוח נושאים צדדיים. בתום כשנה, האוליגרכים שלטו על נתח של 70% מ'הכלכלה הגדולה' של רוסיה.

גם קבוצות-ההון הבינלאומיות, הבנקים הגדולים במערב ו'קרן המטבע הבינלאומית' תמכו באוליגרכים. הם ציפו כי 'ההפרטה' תקל על כניסת משקיעים זרים לרוסיה, ותאפשר להם להשתתף בשלל. התקשורת הממוסדת במערב, שבבעלות קבוצות-ההון הבינלאומיות, גויסה אף היא לתמוך בעסקי 'ההפרטה' ברוסיה. התעמולה, שהוחדרה בשיטתיות, חזרה וסיפרה לילדים ברחבי העולם כי 'הפרטה' הינה אמצעי חיוני ל'ליברליזציה' שהיא כשלעצמה תנאי בסיסי ל'דמוקרטיה'. עסקי 'ההפרטה' ברוסיה נחשבו, במערב, לאיתות ברור של ילצין על כוונתו לפתוח את רוסיה בפני הון בינלאומי. הדיווחים של הכתבים, שכירי הרשתות הגדולות במערב, הציגו את האוליגרכים כאנשי עסקים לא-מתוחכמים המנהלים את עסקיהם בשיטות פרועות; אולם פעילותם הינה חיונית לחיזוק המשטר הדמוקרטי ברוסיה. בסופו של דבר, כך גם פעלו בזמנם בארונים שודדים מסוגם של לילאנד סטאנפורד וכנופייתו בקליפורניה, אשר – על פי ההיסטוריונים הממוסדים – הפכו את 'המערב הפרוע' למקום של חוק וסדר.[81]

כך נהגה התקשורת הממוסדת להציג בעשור האחרון גם את 'הליברליזציה' בעולם הפריפריאלי. סיסמת הניצחון של אדהמר דה-בארוס בברזיל הידהדה ברחבי העולם: "... נכון שהוא גונב, אבל בזכותו הדברים זזים..." (*Page*, 1995: p. 151). זאת הייתה הסיסמה של הפוליטיקאים ובעלי-ההון המנצחים במערב, כולל בישראל.

ברוסיה נחשבו האוליגרכים כמכשיר לא-נעים, אך הכרחי, לצמיחת הקפיטליזם ולהשכנת חוק וסדר ב'מזרח הפרוע'.[82] אלא שהאוליגרכים לא סברו כך. הם התגלו כמתוחכמים לא פחות מעמיתיהם ההיסטוריים בארה"ב; וללא ספק, יותר מבעלי-ההון הבינלאומיים בני זמנם. הם לא המתינו עד שיתגבשו ויתמסדו תהליכי השיערוך המקודשים – והעדיפו מזומנים מהירים עכשיו על פני סימבולים ממוחשבים של ציפיות לרווחים עתידיים.

וחשוב מכל היה בעיניהם, שהמזומנים הללו ימצאו דרכם אל מחוץ לרוסיה. התוצאה הייתה שתאגידים ממשלתיים הופרטו, נחלבו ורוקנו מנכסיהם – ואלה הועברו, במבצעי 'עוקץ', אל חברות זרות ולתוך חשבונות זרים. כך, בתוך פחות משנה נחלבו 800 מיליון דולר מחברת הנפט הלאומית 'יוקוס' והועברו לחשבונות זרים

---

[81] לא כך סברו בני תקופתם. הנשיא אנדרו ג'ונסון הזהיר בנאומיו בשנת 1866 כי "... במדינות הצפון קמה אצולה, המושתתת על כמעט שני מיליארד וחצי אגרות-חוב, וכבשה לעצמה שליטה פוליטית שבימים עברו החזיקה בה האוליגרכיה של בעלי העבדים, הודות להשתלבותם של אינטרסים כספיים ומדיניים גדולים..." (מצוטט אצל *ג'וזפסון*, 1934: עמ' 84).

[82] *Fortune*, 3.3.1997: pp. 120-126

בבעלות חודורקובסקי;[83] חברת-התעופה הלאומית 'אירופלוט' נחלבה באמצעות שרשרת חברות-בנות זרות, שנשלטו על ידי ברזובסקי.[84]

גם מבנה האחזקות, שבאמצעותו שלטו האוליגרכים בנכסיהם, נראה ממבט ראשון לא-מתוחכם – יחסית למבנים המורכבים, שמאפיינים את הבעלות המודרנית. בהשוואה לקשרים המפותלים של ה'קייראטצו' היפאני, ה'צ'אבול' הקוריאני או בהשוואה לבעלויות הצולבות, אשר מאפיינות את קבוצות-ההון הישראליות והדרום-אפריקניות (בהן פירמות ופירמות-בנות מחזיקות אלה באלה) – המבנה הטיפוסי של קבוצת-הון בשליטת האוליגרכים הוא פשוט, קודקודי ושטוח. בראש הקבוצה ניצבת חברת אחזקה אחת, השולטת ישירות בחברות-בנות שמנותקות זו מזו. מבנה זה הינו פחות מסתגר, ומשום כך הוא יותר חשוף להתקפות השתלטות מבחוץ; אך הוא גם יותר נוח לפשיטות ולעסקי 'עוקץ', מהסוג שיזמו האוליגרכים.

המבנה הפשוט איפשר להם לרוקן פירמה ממיטב נכסיה, ולהעבירם אל פירמות אחרות שבשליטתם בלי להותיר עקבות – כשהם מותירים את בעלי המניות ובעלי החוב הזרים בריב על הגוויה הנטושה.[85] הקורבנות של האסטרטגיה הזאת היו, בדרך כלל, קבוצות-הון ובנקים זרים; אלה שהתפתו להיכנס אל עסקי 'ההפרטה', כאשר שוק ההון ברוסיה גאה והשלל היה מפתה.

אחד הקורבנות הידועים – 'בריטיש-פטרוליום'; היא שילמה 571 מיליון דולר תמורת 10% ממניות 'Sidanko', אחת מפירמות הנפט הגדולות של רוסיה, שהייתה בשליטת פוטאנין. העסקה, שנחתמה ברוב פאר במעונו של רה"מ טוני בלייר, ברחוב דאונינג-סטריט 10, נעשתה על פי ערך של פי-עשרה מאשר פוטאנין 'שילם' בעבור 'סידאנקו' שנתיים קודם-לכן. בתוך כמה חודשים קרס שוק ההון, ו'בריטיש-פטרוליום' הפסידה את השקעתה.

אפילו ג'ורג' סורוס, שנחשב לאשף בשוקי ההון בעולם, התפתה לרכוש 25% ממניות Svyazinest-Telecommunication תמורת כמיליארד דולר. עימו השתתפו ברכישה מנהלי 'Deutsche Morgan Grenfell', אשר אף הילוו לקונצרן מאות מיליוני דולר. גם כאן נותרו המשקיעים בתום שנה עם ניירות חסרי-ערך.[86]

כאשר ניסו השותפים והמלווים הזרים לבדוק מה נותר מהחברות – הם גילו שרוב הנכסים והמזומנים נשלטו, זה זמן רב, על ידי אוליגרכים אחרים; או שהם נשאבו והועברו לחברות אחרות כדי 'להגן על החברה מפני חמסנים', כפי שהסביר אחד ממנהלי 'יוקוס' שבבעלות חודורקובסקי.[87]

לצורך הברחת ההון אל מחוץ לרוסיה והלבנתו, האוליגרכים הסתייעו לא רק בקשריהם עם ממשל ילצין, אלא גם בעסקנים פוליטיים ובארגונים בנקאיים מכובדים

---

[83] *Wolosky* (2000)

[84] *Financial Times*, 28.7.2000: p. 2

[85] *Financial Times*, 25.7.2000: p.3 ; *Mellow* (1999)

[86] *Business Week*, 1.3.99: p. 44

[87] *Lyons* (1999)

במערב.[88]

לאחר קריסת שוק ההון, לא היה ניתן להמשיך במחזה הזה; היה צורך ב׳שינוי׳. מצד שני, מבחינת האוליגרכים וקבוצות המפתח ברוסיה — היה חשוב למנוע את חזרת הקומוניסטים לשלטון. התחילה התארגנות פוליטית חדשה, שמומנה באמצעות האוליגרכים; בבחירות החדשות לנשיאות זכה ולדימיר פוטין, שנתמך על ידי ברזובסקי. פוטין הצהיר על כוונותיו להילחם בשלטון האוליגרכים ולייסד ׳דיקטטורה של החוק׳. מייד לאחר שנבחר — פשטו רשויות המס על הקונצרנים המופרטים, והגישו נגד בעליהם תביעות על הונאה ועל העלמת-מס.

הראשון שנפגע מצעדים אלה היה בוריס ברזובסקי, שהורחק ממעגל מקורביו של פוטין. נפתחה חקירה נגד ׳אווטובאז׳, קונצרן המכוניות הגדול שבשליטתו, על העלמת הכנסות ועל הונאת שלטונות-המס; כמו-כן עוקלו חשבונותיו של ברזובסקי בבנקים בשוויץ — בעקבות החקירה בדבר הלבנת כספים בשווי 700 מיליון דולר, שנשאבו מהכנסות חברת-התעופה הרוסית ׳אירופלוט׳ והועברו דרך שרשרת חברות אל חשבונותיו בשוויץ.

פוטאנין וגוסינסקי היו בין המטרות העיקריות של מסע הטיהור. השלטונות דרשו מפוטאנין כי יחזיר להם 140 מיליון דולר; אלה, לטענתם, לא שולמו בעת השתלטותו על ׳נורילסק-ניקל׳, קונצרן הכרייה בסיביר בתקופת היותו אחראי על הפרטת הנכס הזה. גם ידידו אנטולי צ׳ובאיס, יו״ר חברת החשמל הלאומית של רוסיה, שהיה ראש ממשלה בתקופת ילצין והיה מעורב בהפרטתה של החברה, הואשם בקבלת שוחד תמורת הטייתו של המכרז למכירתה לטובת משקיעים זרים.

גוסינסקי נעצר פעמים אחדות, והואשם בזיוף מסמכים ובהונאת הממשלה בעת הפרטת תחנת הטלוויזיה בפטרבורג. יותר מאוחר התברר כי הממשל ניסה להשתלט על ׳מדיה-מוסט׳ שבבעלותו של גוסינסקי — באמצעות ׳גזפרום׳, קונצרן הנפט הממשלתי השותף ב-30% ממניות החברה, והמחזיק בשיעור של 20% נוספים מהמניות כערבות להלוואות שקיבלה ממנו ׳מדיה-מוסט׳. אלא שלגודל זעמם, גילו פקידי הממשל כי גוסינסקי הצליח להערים עליהם באמצעות תחבולת ׳עוקץ׳; הוא ניתק את הקשרים בין החברות. לא היה ברור, האם מדובר במסע-נקמה של פוטין על הביקורת הקשה שמתחו עליו כלי-התקשורת שבבעלות גוסינסקי — או אולי שוב מדובר במלחמת כנופיות, העושה שימוש בכיסוי של רשויות הממשל.

גוסינסקי, מצִדו, דאג לקנות שליטה מספיקה בעסקי תקשורת ברחבי העולם; הוא ידע כי אלה ידווחו על פעולות אשר הממשל הרוסי מבצע נגדו ונגד חבריו. גוסינסקי הפך לחברו הטוב של איל התקשורת רופרט מורדוק; כך לפחות דיווחו כלי-התקשורת

---

[88] הפרשה המפורסמת ביותר הייתה של ׳בנק אוף ניו-יורק׳, שמנהליו נמצאו אשמים בסיוע להברחת מיליארדי דולר מרוסיה. הכספים היו של אוליגרכים חשובים כמו ברזובסקי, לוזקוב וחודורקובסקי. כמו-כן היו מעורבים בפרשה ראש הממשלה, ויקטור צ׳רנומירדין, סגנו, אנטולי צ׳ובאיס, ראש הממשלה החדש בממשלת פוטין, מיכאיל קסיאנוב, ואחד משרי הממשלה, סמיון מוגילביץ׳, הידוע בכינויו ׳המוח׳, בענף הלבנת הכספים (*Newsweek*, 6.9.1999: pp. 35-37). עם בחירתו של פוטין לנשיאות, נחקרה מעורבותם של שרי ממשלת ילצין בהונאה ובמעילה בהלוואות מטעם ׳קרן המטבע הבינלאומית׳ בסכומים של 4.5 מיליארד דולר.

שבבעלותו. הוא שיתף את 'ניוזוויק' בבעלות על עיתונו הרוסי 'איטוגי'. הוא מכר חלק מבעלותו ברשתות NTV ו-TNT לרשת 'American Funds' בארה"ב. הוא רכש כרבע ממניות 'Central European Media' שבבעלות רונלד לאודר. וכן, הוא דאג להצטייד בדרכון ישראלי – ולרכוש שליטה בתקשורת ובפוליטיקה בישראל. זאת הייתה הסיבה לרכישת כרבע ממניות *מעריב* וכן חלקים ממניות 'מתב', 'ברק' ו'בזק אינטרנט'. בנוסף להשקעותיו בתקשורת, הוא הפך לשותף של קבוצות-הבעלות בישראל אשר שולטות בנכסים אסטרטגיים. בין השאר הוא שותף עם תשובה ב'דור אנרגיה', עם האריסונים והדנקנרים ב'בנק הפועלים' ועם העופרים ב'בנק המזרחי'.[89]

כדי להעמיק את קשריו הפוליטיים בישראל, הקים גוסינסקי בשנת 1996 ארגון הנקרא 'הקונגרס היהודי הרוסי' ובאופן טבעי הוא מינה עצמו לנשיאו. גוסינסקי אף הצהיר על כוונותיו, להתמנות לנשיא הקונגרס היהודי העולמי. הארגון, שפועל בקרב היהודים ברוסיה ובקרב המהגרים הרוסים בישראל, יועד גם לחזק את מעמדו הרופף של גוסינסקי בזירה הפוליטית ברוסיה. 'הקונגרס' פעל בשיתוף-פעולה עם ארגון רשמי-למחצה של ממשלת ישראל, הקרוי 'נתיב'. בראשו של 'נתיב' עמד יעקב קדמי, שלאחר פרישתו הפך לשותפו של גוסינסקי בעסקים אחדים.

נגד 'הקונגרס' של גוסינסקי עומד ארגון מתחרה, בשם 'הפדרציה של הקהילות היהודיות'. 'הפדרציה' נתמכת על ידי 'חב"ד', שהפכה למסדר מיסיונרי טראנס-לאומי לאחר מותו של 'הרבי מלובביץ''. 'הפדרציה' הוקמה על ידי לב לבאייב, אשר באופן טבעי מינה עצמו לנשיאה.

לבאייב הוא אחד מהמתעשרים החדשים שצצו לאחר נפילת המשטר הסובייטי. גם הוא מחזיק בדרכון ישראלי. את עסקיו בישראל הוא מרכז באמצעות 'אפריקה-ישראל'; הוא רכש את החברה מידי קבוצת 'לאומי', בעקבות 'ועדת-ברודט' שחייבה את הבנקים למכור את נכסיהם 'הריאליים'. רווחיו העיקריים נובעים מקשריו הפוליטיים עם שרי ממשלה באנגולה; עימם הוא שותף ב'אסקורפ', חברה בעלת זיכיון בלעדי לסחר ביהלומים – המצויים בשפע במדינה אשר שטחים נרחבים בה מצויים בשליטת לוחמי-גרילה וכנופיות פשע. קשרים אלה מבוססים על הכרויות אישיות וקשרי ידידות, שנטוו עוד בתקופה שבריה"מ הייתה מעורבת בסיוע צבאי וכלכלי למשטר הפרו-סובייטי באנגולה. בעזרת זכיונו באנגולה, מנסה לבאייב לבסס את כוחו ברוסיה; וכוח זה חשוב ביותר עתה, עם פקיעת הזיכיון של 'דה-בירס' על סחר היהלומים המופקים ברוסיה.

לבאייב הצטרף לקואליציה של ברזובסקי, שמימנה את מסע-הבחירות של פוטין; ובתמורה סייעו ברזובסקי ופוטין ללבאייב, במלחמתם המשותפת נגד גוסינסקי. ברזובסקי גייס את ערוץ הטלוויזיה שבבעלותו כדי לתמוך בהדחת הרב הראשי של רוסיה אדולף שייביץ המקורב לגוסינסקי, ולמנות במקומו רב אחר מטעם 'חב"ד' ולבאייב הרצויים בעיני ממשל פוטין.[90] ואכן, ביום שבו נעצר גוסינסקי, נבחר ברל לזר, איש 'חב"ד' והרב של 'פדרצית הקהילות היהודיות' של לבאייב, לרב הראשי של רוסיה.

---

[89] *הארץ*, 18.6.2000

[90] *Financial Times*, 11-12.7.2000

האם היה קשר לא-מקרי בין האירועים? החשד הזה התחזק, כשנודע כי בסמוך למעצרו של גוסינסקי נפגש פוטין בחשאי עם ברל לזר ועם רונלד לאודר. פוטין סירב להיפגש עם גוסינסקי; השלטונות אף דחו את בקשתו של גוסינסקי לאפשר לו לנסוע לישראל, הפעם בתפקיד 'נשיא הקונגרס היהודי הרוסי', כדי להשתתף בישיבה של הכנסת אשר דנה בשילומים על רכוש יהודי שהוחרם בעת מלחמת-העולם השנייה. המאבק על השליטה בארגונים היהודיים ברוסיה הסתיים, בינתיים, בנצחונם של לבאייב ו'חב"ד'; והמאבק בין קבוצות האוליגרכים הסתיים בנצחונה של הקואליציה שתמכה בפוטין, ובתבוסתו של גוסינסקי.

ד. מדינת הפישמנים

בשנת 2000, העיתונות החופשית של ישראל גילתה אוליגרך חדש המאיים להשתלט על המדינה. "... אליעזר פישמן הוא האיש החזק ביותר במדינת ישראל..." בישר הכתב במאמר שכותרתו הייתה 'מדינת פישמן' (*הארץ*, 1.2.2000).

פישמן נתפש כתופעה חדשה בחברה הישראלית: "... היו לנו כבר לא מעט גבירים ואילי הון במשק הישראלי הקטן עם הרבה כוח והשפעה... אבל איש עסקים השולט בעיתון הגדול במדינה, בעיתון הכלכלי של המדינה, בחברת הנדל"ן המסחרי הגדולה במדינה, המחזיק ברוב המניות של חברות הענק שלו וגם מנהל מקרוב את רובן, כזה עוד לא היה לנו..." (*הארץ*, 2.2.2000).

בדומה לאוליגרכים של רוסיה, צמח פישמן במהירות על חורבות המשטר הישן. בשנת 1983 הוא היה תקוע עם חובות בשווי 150 מיליון דולר בעקבות מפולת הבורסה, אשר מוטטה את קרן 'רונית' שבניהולו. בעשר השנים הבאות, לא רק שהוא פרע את חובותיו – אלא אף הצליח לצבור מחדש שלל נכסים, שכללו בעלויות ושליטה ביותר ממאה פירמות.

נקודת-הזינוק שלו, ושל עשרות 'יזמים חופשיים' מסוגו, הייתה שנת 1988. בשנה זאת הסתיימה תקופת 'התוכנית הכלכלית החדשה', והתחילה הפריחה בענף הנדל"ן. באותה שנה הצליח יצחק שמיר ראש-הממשלה, להשיג את הסכמת ראשי הממשל האמריקני לסגירת שערי ארה"ב בפני המהגרים היהודים מרוסיה. התוצאה הייתה, שבמשך עשר השנים הבאות הגיע לישראל זרם של כמיליון מהגרים – שהעלו את הביקוש במשק; בעיקר, לדיור ולסחורות צריכה המוניות.

שמיר סבר כי הוא יצליח לדחוק את המהגרים מרוסיה לשטחים הכבושים, כדי לקדם את תוכניות הסיפוח והקולוניזציה שלו ושל שרון. אבל מי שגרף את הרווחים היו דווקא 'משקיעי השלום', הפישמנים ובני מינם. הם ניצלו את מצוקת הארגונים החקלאיים, הקיבוצים והמושבים, שהריבית על חובותיהם איימה למוטטם, כדי לקנות בזול רכוש קרקעי.

כך רכש פישמן את 'תנובה אקספורט' שבבעלותה היו בתי-אריזה רבים, שניצבו על שטחי קרקע יקרים. העסקה נעשתה על רקע פירוקה של 'המועצה לשיווק פרי הדר', שסימלה את אחד ההסדרים המוסדיים החשובים של המשטר הישן. זה היה הזמן לרכוש בזול את הנכסים שהותירו הארגונים של 'הסוכנות' ושל 'ההסתדרות'. פישמן קנה מאת 'חברת העובדים' את הנכסים הקרקעיים של 'הסנה'; ומאת בני גאון, מנהל 'כור', הוא רכש את השטחים של 'אליאנס'.

שערורייה פרצה כאשר הוא קנה מאת הממשלה את 'החברה הכלכלית לירושלים'.

שמעון פרס שר האוצר, וסגנו יוסי ביילין 'אירגנו' לו מכרז סגור, והוא זכה בו במחיר תמורת 66 מיליון דולר. כמו כל מבצעי 'ההפרטה' למקורבים, הרווח מהעסקה היה מובטח מראש. תוך זמן קצר עברה החברה 'חשיפת ערך', והונפקה במחיר כפול מרכישתה. כעבור שנים אחדות עלה מחירה לשווי 350 מיליון דולר.

כשהתחיל עידן 'הליברליזציה' בתקופת ממשלתו של רבין – פישמן רכש מאת הממשלה את 'מבני תעשייה', את 'אופיס' ושלל ממשלתי אחר שהצטרף לנכסיו תוך שיערוכו המסיבי. השילוב של המון המהגרים מרוסיה, 'ההפרטה' ו'תהליך השלום' הזניק את רווחיו מנדל"ן. בין 1985 לבין 1995 הובילו מניות הנדל"ן בבורסה התל-אביבית. מדד מניות הנדל"ן עלה בתקופה זאת בממוצע בשיעור של 178%, בהשוואה למדד המניות הכללי שעלה ב-130% בלבד.[91]

השינוי הדמוגרפי איפשר לו לפרוץ אל ענף המרכולים – שנשלט במשך עשרות שנים על ידי קבוצות-ההון הדומיננטיות באמצעות 'שופרסל', 'קואופ' ו'המשביר'. פישמן החדיר את רשתות הדיסקאונט; אלה חנויות הנראות כמחסני-ענק, המוכרות במחירים נמוכים יחסית ופועלות במינימום עלויות ומירווחים. בשנת 1993 נכנס פישמן לענף, באמצעות רכישת מרכול באזור התעשייה בחולון תמורת 2.7 מיליון דולר. שמו של המרכול היה 'סופרשוק-גרינברג', והוא היה בעל מחזור שנתי בן 30 מיליון ש"ח. בשנת 1998 הייתה 'סופרשוק-גרינברג' רשת בת 32 סניפים, ומחזור בן כמעט מיליארד ש"ח.

מאז אמצע שנות התשעים התחיל פישמן למשוך תשומת-לב, בגלל השתלטותו השיטתית על נכסים אסטרטגיים בענפי התקשורת. צעדו הראשון בענף היה נסיונו לחדור אל ענף הטלפון הסלולרי. עד אז שלטו בענף שתי פירמות: 'פלאפון', שהייתה בבעלות 'בזק' ו'מוטורולה'; ו'סלקום' שהייתה בבעלות 'אי.די.בי', 'בל-סאות' וקבוצת ספרא. שתי הפירמות קיבלו את הזיכיון מהממשלה בחינם. למותר לציין, שזיכיון זה איפשר להן להעניק שירות גרוע במחירים מנופחים.

בשנת 1996 החליט הממשל, להחדיר פירמה שלישית אל הענף; והפעם, לקיים מכרז ולגבות תמלוגים תמורת הזיכיון. פישמן התייצב למכרז עם קבוצה חזקה שכללה את מוריס קהאן, ואת 'SBC' שותפיו ב'קווי-זהב'; כמו-כן הצטרפו אליו 'כור' מישראל, Mannesman מגרמניה וחברת CGE מצרפת. בסופו של דבר זכתה במכרז קבוצת 'פרטנר', תמורת 400 מיליון דולר. בראש הקבוצה עמדה 'Hutchison Wampoa' המשתייכת למשפחת לי מהונג-קונג, שמיהרה להנפיק את 'פרטנר' בניו-יורק. תוך זמן קצר עלה ערכה לשווי של 4 מיליארד דולר.

למרות הכישלון, המשיך פישמן בנסיונותיו לחדור לענף; בשנת 1997 הצליח להשתלט על כמחצית מניות *ידיעות אחרונות*, בנצלו את מלחמת הירושה הממושכת שהתנהלה בין הפלגים השונים של משפחת מוזס. באמצעות *ידיעות אחרונות* חדר פישמן לתחומים אחרים בתקשורת האלקטרונית. בסוף שנות התשעים כללו נכסיו בתקשורת את 'ידיעות-אחרונות', 'מוניטין', 'גלובס', 'ערוצי-זהב', 'קווי-זהב', 'רשת', 'נטוויז'ן', 'מד-1' ועוד.

קבוצות-ההון הגדולות חששו מכניסתו של פישמן לענף התקשורת; הן ידעו

---

[91] הל.מ.ס (1999) *שנתון סטטיסטי לישראל*, טבלה 9.12

מנסיונן, שהוא יוריד מחירים ויריץ מניות בקצב מסחרר אשר יפגע ברווחיהן. המצב התלהט כאשר קבוצות-הבעלות הגדולות נאבקו על קבלת זיכיון על 'הפס-הרחב', טכנולוגיה המאפשרת לרכז את כלל הזרמת המידע, הקניות והבידור באמצעות תשתית הכבלים. עמוס שוקן, אשר מצא עצמו נדחק אל מחוץ לחבורת בעלי-ההון שהתאחדו לצורך קבלת הזיכיון, הטיל את שכירי העט אל המערכה. ב*הארץ* הופיעו מידי יום כתבות על הסכנה הפישמנית, שמטילה את צלה המאיים על החברה הישראלית. "...למעשה הוא נהפך לגורם כמו שלטוני השולט בפועל במדינת ישראל, ועכשיו הוא מבקש לעצמו את השליטה גם ב'פס הרחב', באינטרנט המהיר, בישראל של המאה העשרים ואחת... השאלה אשר מונחת היום על שולחנו של היועץ המשפטי לממשלה ועל שולחנו של ראש הממשלה, איננה רק שאלה משפטית או טכנולוגית. בראש ובראשונה היא שאלה משטרית-דמוקרטית. מי שולט במדינת ישראל?..." (*הארץ*, 18.2.2000).

שוקן לא ראה שום סכנה לחברה הישראלית כשניסה בזמנו לרכוש חלק מ*מעריב*; הוא לא ראה בהסדרי הפירסום שבין *הארץ* ו*ידיעות* סכנה ל'תחרות החופשית'; הוא לא נפגע מכך שפישמן ניסה לרכוש חלק מ'חדשות' הכושל. *הארץ* לא גינה את התגבשות הקבוצות המפעילות את הערוץ השני; הוא לא התנגד לזכיונות לרדיו המקומי. העתיד נראה ורוד באותם ימים. סוף סוף, סולקו הבולשביקים ושוקן משתתף בזכיונות. לפתע קם צורר על ישראל, ושוקן מגלה נטיות סוציאליסטיות ואף יוצא כנגד קדושת הקניין הפרטי: "... כיצד להבטיח ש'הפס הרחב' של ישראל יהיה פס דמוקרטי-חופשי ולא פס ריכוזי טוטליטרי. כיצד להבטיח שהוא יהיה **הפס של כולם**..." (שם).

ובכן, האם ישראל הופכת ל'מדינת פישמן'? האם רואה-חשבון אלמוני לשעבר, הפך לדמון המשתלט על תודעתה של האומה?

ה. המדינה והרווח הטכנולוגי

פישמן ובני מינו נכנסו לענף הקומוניקציה, לא כדי להשתלט על ישראל באמצעות המדיה, אלא משום שבענף זה התרכזו הציפיות לרווח הגדולות ביותר בקפיטליזם העולמי. למן 1996 ועד 1999 מחירי המניות בענף הטלקומוניקציה בעולם עלו בשיעור של 350 אחוז. הן בעולם והן בישראל, לעלייה במחיר המניות לא התלוותה עלייה דומה ברווחים של הפירמות שהנפיקו את המניות. למעשה, הרווח הממוצע למניה נטה לרדת בגלל הדילולים המסיביים שנערכו במניות. למרות זאת, לא שככה התאווה למניות התקשורת אלא הלכה וגברה. בשנת 1996 ניאותו משקיעים לשלם תמורת מניות של פירמות העוסקות בטלקומוניקציה פי עשרים מהרווח של הפירמות האלה. בשנת 1997 הם כבר קנו את המניות במכפילים של 40 בערך. בשנת 1999 הם קנו במכפילים של 70; ובתחילת 2000 הגיעו המכפילים לרמה של מאה-ועשרים.

כל הסימנים מראים, כי הבהלה לטלקומוניקציה טרם הגיעה לשיאה: בשנת 2000 מכר הממשל הבריטי חמישה זכיונות להפעלת טלפון סלולרי תמורת 34 מיליארד דולר, כלומר, 586 דולר לתושב בריטי.[92] באותה שנה רכשה 'Vodafone' את 'Airtouch' במחיר של 11 אלף דולר למנוי; ואילו 'Deutsche-Telekom' הגדילה לעשות והציעה לרכוש את

---

[92] *The Economist,* 8.7.2000: pp. 71-74

'VoiceStream' לפי ערך של 18 אלף דולר למנוי.[93]

ההיסטוריה של הקפיטליזם מורכבת ממחזורים רבים של אופוריות ודכאונות בשוקי ניירות-הערך;[94] אולם המחזור הנוכחי, אשר נישא על גלי מניות התקשורת, הוא הגדול ביותר אשר ידוע לנו מאז 'בועת הים הדרומי' במאה השמונה-עשרה. אף בבורסת ניו-יורק, מאז 1870 לא עבר המכפיל הממוצע את הרמה של שלושים. אם כן, מה אירע? **האם מדובר בסוג בלתי מוכר של 'כלכלה חדשה'? מה מזין את הציפיות החדשות לרווח?**

התשובה הנפוצה היא: הטכנולוגיה החדשה, או ה'הייטק' בשיחדש. הטכנולוגיה גורמת לשיפור התקשורת, ומכאן להתייעלות השווקים ולעלייה בתחרות. שוק יעיל ותחרותי מחוסן מפני אינפלציה; בשוק כזה נופלים שיעורי הריבית וגם רמות הסיכון צונחות למטה. המוסכמה הרווחת היא שתהליך 'הליברליזציה', המתפשט בעולם, קשור להשתלטותה של 'כלכלת שוק'. תהליכים אלה משולבים בכניסה של טכנולוגיות ושיטות ניהול חדשות, המוזילות את העלויות ומגדילות את המכירות של המוצרים והשירותים החדשים. מכאן צומחת האמונה בהמשך גידול הרווחים הנובעים מעלייה בביקוש האפקטיבי; ובעיקר עולה הנטייה לקחת אשראי גדול ולהשקיע בענפי הטכנולוגיה והתקשורת, שבהם טמונים הרווחים בעתיד. המוסכמה הזאת נראית אולי הגיונית לגבי 'השווקים המתעוררים' באזורים הפריפריאליים בעולם, שם חודר עתה הקפיטליזם ובהם מצויים המון הצרכנים העתידיים; אולם היא לא משכנעת לגבי שווקים בשלים, כמו ישראל. מספר הצרכנים של הטלפון הסלולרי בישראל עלה במהירות: בשנת 1994 היו 130,000 מנויים; כעבור שנתיים היו שני מיליון מנויים; ובשנת 2000 היו שלושה מיליון. מאחר שבישראל מתגוררים כששה מיליון תושבים בלבד – גם אם בעלי-ההון יצליחו למכור מנויים לתינוקות, השוק מתקרב אל נקודת-רוויה. המצב דומה בעסקי הכבלים: בשנת 1997, לאחר שבע שנות פעילות, בערך 90% ממשקי-הבית בישראל היו מחוברים לכבלים. זהו שיא בהשוואה לארה"ב, שבה היו מחוברים לכבלים באותה שנה בערך 66% ממשקי הבית; ובהשוואה ליפאן שבה 7% בלבד היו מחוברים לכבלים. האנליסטים שוללים טיעונים פסימיים מסוג זה. לדעתם, ככל שהליברליזציה משתלטת כך הולך וגובר זרם ההמצאות והשכלולים: אתמול נקלטה טכנולוגיית הטלפון הנייד, שהייתה מוגבלת לדיבור בלבד; כיום, כבר ניתן לחבר את הטלפון הנייד אל האינטרנט ואל הדואר-אלקטרוני; מחר, הטלפון הנייד יקשר אותנו עם העולם האמיץ-חדש של המסחר האלקטרוני; ומחרתיים – תוצגנה טכנולוגיות חדשות, אשר ישַנו את המציאות ללא הכר.[95] מכאן, שהמקורות לרווחים אינם עתידים להתייבש – והציפיות לרווח ימשיכו לשגשג.

טיעונים אלה מערבבים, ללא אבחנה, 'תועלת' כללית עם יחסי עוצמה פרטיקולריים. השאלה אינה, האם הטכנולוגיה התקשורתית תשנה את הקיום האנושי הכללי – אלא, האם השינויים הללו ישאו רווחים; כלומר, אם קבוצה חברתית תצליח לשלוט בשינויים

---

[93] *Financial Times*, 21.7.2000: p. 17

[94] *Galbraith* (1990); *Kindelberger* (1978)

[95] *The Economist* 8.7.2000: pp. 71-74

אלה. לא הטכנולוגיה כשלעצמה מביאה רווח, אלא היכולת לשלוט בטכנולוגיה. כלומר, היכולת למנוע שימוש חופשי בה, מאפשרת חלוקה-מחדש של ההכנסות בחברה.

הניסיון עד עתה מראה, שעסקים רבים בשטחי התקשורת האלקטרונית אינם מצליחים להגן על הטכנולוגיות החדשות ועל השירותים החדשים שהם מספקים. בתוך זמן קצר נכנסים מתחרים, שמתחלקים עימם במכירות ובהכנסות, והרווחים שוקעים במקום לצמוח. כך היה המקרה של 'אמזון', חנות הספרים האינטרנטית. הציפיות לרווח מ'אמזון' היו גבוהות והונה הוערך בשווי של 36 מיליארד דולר, בלי שהיא הרוויחה ולו סנט שחוק אחד. בסופו של דבר שקעו הציפיות, והונה נפל בשיעור של 70 אחוז.

רווח הוא מוסד פוליטי, הכופה סדר של חלוקת-הכנסה בחברה. שולי רווח גבוהים ויציבים מעידים על עוצמתה של קבוצה חברתית, המסוגלת למנוע את ערעור הסדר השליט של חלוקת-ההכנסות, באמצעות כושר האיום שלה לפגוע בחלקים הקריטיים של תהליך הייצור החברתי. משום כך, טכנולוגיות חדשות כשלעצמן אינן ערובה לשולי רווח גבוהים; ובעיקר, לא לשולי רווח יציבים. יתר על כן, מכל סוגי הרווח, 'הרווח הטכנולוגי' נראה הפחות יציב, בהיותו קל למחטף.

זאת הסיבה, שדווקא בעידן 'הליברליזציה' ו'הגלובליזציה' הופך מוסד המדינה לחשוב ביותר. המדינה הופכת חיונית למען היציבות של שולי 'הרווח הטכנולוגי'; ועוד יותר, למען יציבותן של הציפיות להמשך הגידול של רווח זה. נפילת הציפיות, פירושה התמוטטות חובקת עולם של שוקי-ההון והתערערות המשטר הקפיטליסטי בכללו.

מאז תקופת מרקס, המדינה הלאומית עברה שינויים מוסדיים רבים. השינויים המהותיים, שהירבו לדבר עליהם במאה העשרים, היו: המעורבות הגדלה של המדינה בפרוייקטים עסקיים, הגידול המתמיד של תקציביה הצבאיים והאזרחיים, והעלייה הכרונית בגירעונותיה התקציביים ובחובותיה. מאז שנות השבעים של המאה העשרים התחיל להתעצב השינוי המוסדי, שקיבל בשנות התשעים את הכינוי 'דה-רגולציה'. ההשקפה המקובלת ראתה בתהליך זה ניצחון אידיאולוגי גדול של היוזמה החופשית על הלוויתן הממשלתי. נפילת בריה"מ חיזקה את ההשקפה, ולפיה פקידי המדינה איבדו את 'עמדות הפיקוד' שלהם לטובת משטר הנשלט על ידי 'השוק'.[96] במקומם של העסקנים הפוליטיים מהעבר — אשר התקשורת שבשליטת המדינה הכתירה אותם בכינוי 'מנהיגים' — צמח דור חדש של עסקנים, הנראים כלהוטים לקדם מכירות בשווקים האלקטורליים. עסקנים אלה הסתגלו לסדר ההון הקפיטליסטי החדש; הם למדו לדקלם ברהיטות סיסמאות פרסום שנלקחו מתוך פילוסופיות רציונליסטיות של המאה השמונה-עשרה, בדבר 'הקידמה' הצרכנית ו'החירות' של הקניין הפרטי. כך, למשל, הצהירה חגיגית לימור לבנת, שרת התקשורת מטעם ממשלת נתניהו "... כי לאחר שאסיים את הקדנציה שלי כאן, לא יהיה עוד מישהו שירצה את תיק התקשורת מאחר שלא יישאר הרבה מה לעשות... שוק השידור בישראל יראה בעתיד הקרוב כמו בכל מדינה מערבית מתקדמת, שוק תחרותי לחלוטין..." (*הארץ*, 18.6.98).

האמנם ירדה המדינה? האמנם ירש 'השוק' את מקומם של פקידי הממשל בתהליך הצבר? הטיעון הפופולרי, על ירידת מעורבותה של המדינה, מתבסס בעיקר על ירידת המעורבות התקציבית של הממשלים בעולם.

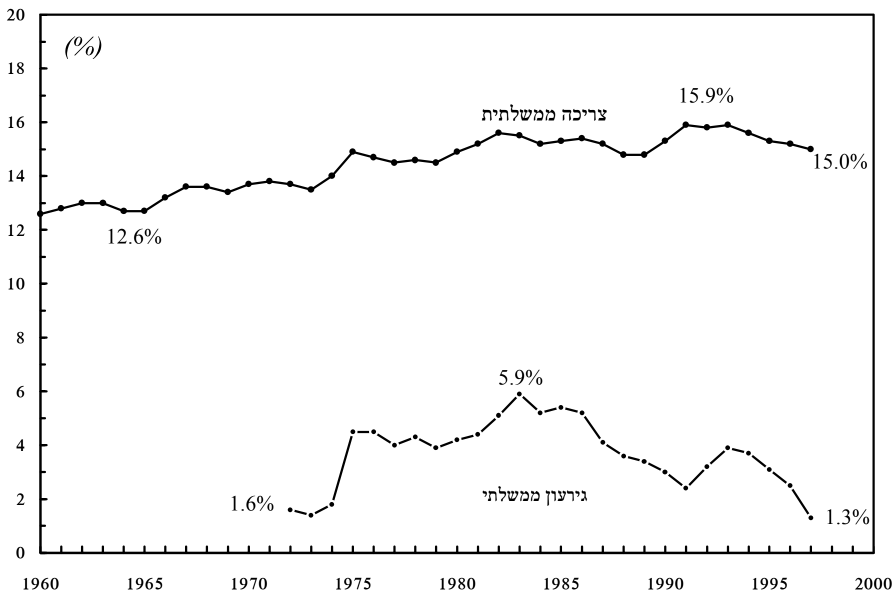
---

[96] *ירג'ין וסטניסלו* (2000)

שרטוט ז׳2 מציג את הוצאות הממשלים בעולם ואת הגירעון התקציבי שלהם, כאחוז מהתמ״ג העולמי. מסתבר, שהגירעון התקציבי הממוצע במדינות העולם ירד מרמה של 6% מהתוצר המקומי הגולמי בתחילת שנות השמונים עד לרמה ממוצעת של 1% בלבד בסוף שנות התשעים. עובדה זו, כשלעצמה, אינה מצביעה על אי-מעורבות אלא על השינוי בכיוון המעורבות; כלומר, על מעורבות שיטתית לטובת קבוצות מסוימות במשק. לעומת זאת, אם המעורבות הממשלתית נמדדת באמצעות אחוז ההוצאות של הממשלים מהתוצר המקומי הגולמי, מתברר כי ההפך הוא הנכון: המעורבות התקציבית של הממשלים דווקא עלתה בהתמדה מאז שנות הששים, תקופה שבה היו הממשלים הקפיטליסטים בשיא עוצמתם. יתר-על-כן: הגידול הוא משמעותי, בהתחשב בעובדה שהתמ״ג העולמי צמח בשנות התשעים בשיעורים גבוהים יותר מאשר בשנות השמונים.

שרטוט ז׳ 2

ירידה במעורבות הממשלים ?

מקור: World Bank (2000) World Development Indicators

בשנות התשעים, ההון אינו זקוק לכאורה ל׳רגולציה׳ ישירה בעזרת תקציבים, ו׳התחרות׳ מחליפה כביכול את התכנון הממשלתי. למעשה, ההפך הוא הנכון: ככל שגוברת ׳התחרות׳, כן הופכת המדינה למעורבת עמוקות בתהליך ההצבר; ובעיקר, בתהליך ההצבר הטכנולוגי.

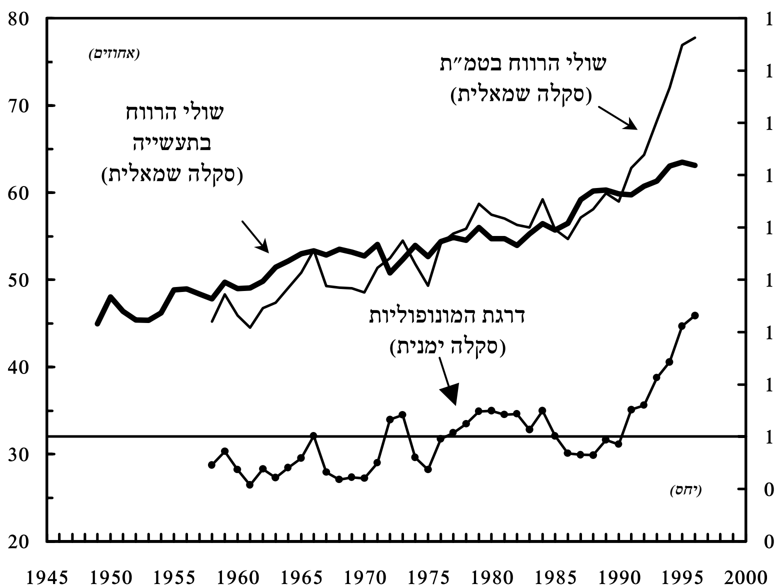
אחד מהפולחנים המרכזיים בדת ׳הכלכלה החדשה׳ הוא התפילה שמושמעת בכל בדל תקשורת: השינויים הטכנולוגיים מחזקים את התחרות; ככל שגוברת התחרות בשווקים, כן מתרבים השינויים הטכנולוגיים.

׳תחרות׳ היא סיסמה מפתה; אולם הסדר הקפיטליסטי אינו מותיר מושג כה מרכזי ללא רציונליזציה, דהיינו, ללא סדר כמותי. ובכן, מה משמעות הסיסמאות ׳התחרות גוברת׳ או ׳המשק יותר תחרותי׳? **כיצד מתנהל הסדר הכמותי של ׳התחרות׳?**

ניתן למדוד את רמת התחרות, באמצעות מדידת השינויים **בשולי הרווח**. שולי הרווח נמדדים כאחוז ההכנסות-מהון (הכוללות רווח לפני מס, רנטה וריבית) מתוך סך-כל הערך המוסף. כאשר מתלהטת התחרות בין הפירמות, שולי הרווח נוטים להצטמק; וכשיורדת התחרות, או כשהפירמות נוטות לשתף פעולה ביניהן, שולי הרווח מתרחבים.

שרטוט ז׳3 מציג את התפתחות השינויים בשולי הרווח התעשייתי בארה״ב מאז שנות החמישים. ניתן להניח כי השרטוט משקף את ההתפתחות בכלל מדינות OECD. בחלק העליון של השרטוט מופיעות שתי סדרות נתונים: האחת מציינת את שולי הרווח של כלל הענפים בתעשייה האמריקנית; והשנייה, את שולי הרווח של עשרה ענפים נבחרים, נציגי ׳הכלכלה החדשה׳, העוסקים בטכנולוגיות מידע ותקשורת (להלן ׳טמ״ת׳).[97]

שרטוט ז׳ 3
׳הכלכלה-החדשה׳ האמריקנית:
הגברת התחרות או שינויים במבנה העוצמה?

שולי הרווח מוגדרים כאחוז ההכנסה שלא-מעבודה בערך המוסף.
׳דרגת המונופוליות׳ מוגדרת כיחס שבין שולי הרווח של ה׳טמ״ת׳ ובין שולי הרווח של התעשייה.
המקור: U.S. Department of Commerce, Bureau of the Census; DRI

---

97 משרד המסחר האמריקני הגדיר לאחרונה את הסקטור של טכנולוגית המידע ככולל ארבעים ענפים שונים: ביניהם ענפים של חומרה, תוכנה, ציוד תקשורת ותקשורת ממוחשבת (*Margherio et al*. 1998). על רוב הענפים החדשים האלה קיימים נתונים משנת 1987 בלבד. משום כך, לצורך הבדיקה, נבחרו כאן עשרה ענפים בלבד העוסקים בחומרה ובציוד, שעליהם קיימים נתונים מאז 1958.

הנתונים מעידים כי מאז שנות החמישים, ירדה התחרות בכלל התעשייה: שולי הרווח עלו בשיעור של 40%; מרמה של 45% בתחילת שנות החמישים עד לרמה של 63% באמצע שנות התשעים. שולי הרווח בענפי ה׳טמ״ת׳ צמחו, עד סוף שנות השמונים, במקביל לשאר ענפי התעשייה; אולם מאז שנות התשעים הם זינקו למעלה: מרמה של 59% בשנת 1990, אל רמה של 78% כעבור שש שנים. בתחתית השרטוט מופיע מדד, המשקף את ׳*דרגת המונופוליות*׳ של ענפי ה׳טמ״ת׳.[98] המדד מחושב כיחס בין שולי הרווח של ׳טמ״ת׳ ובין שולי הרווח של כלל התעשייה. מסתבר כי ׳דרגת המונופוליות׳ בענפי ה׳טמ״ת׳, עד סוף שנות השמונים, הייתה נמוכה יחסית לכלל התעשייה; אולם משנות התשעים, ענפים אלה הפכו לפחות ופחות תחרותיים ביחס לשאר ענפי התעשייה.

המסקנה מהנתונים היא שאם קיים קשר כלשהו בין טכנולוגיה ובין תחרות, הרי שקשר זה הוא בעיקר שלילי. הניסיון של חמישים השנים האחרונות הראה, ששינויים טכנולוגיים באו יחד עם התרחבות שולי הרווח; וכאשר הם באו בקצב מהיר — התרחבו שולי הרווח במהירות, וזאת בעיקר בענפים שבהם התחוללו השינויים.

המדינה היא אחד הגורמים החשובים לעלייתה של ׳דרגת המונופוליות׳ בענפים ׳התחרותיים׳ של ׳טמ״ת׳; המכשיר החשוב בתהליך זה הוא מדיניות ׳הדה-רגולציה׳. הארגונים המדיניים נטשו את הבעלות הפורמלית באמצעי-התקשורת ואת המימון הישיר בפיתוח הטכנולוגי; אולם ׳האוטונומיה׳ של המדינה התחזקה, באמצעות שליטתה העקיפה על עיצוב מוסדות הרווח.

אחד המרכיבים החשובים של השליטה בתקשורת הוא השליטה בספקטרום התדרים. ׳קשת תדרים׳ זו היא מתנת טבע, כמו מים או קרינת שמש, והיא אינה שייכת לאדם מסוים או לקבוצה חברתית מסוימת. במרוצת המאה העשרים שלטו בה ארגונים מדיניים, שהשתמשו בה בעיקר למטרות תעמולה ולצרכים צבאיים. הדומיננטיות של המוסדות המדיניים, המגבלות הטכנולוגיות, ובעיקר העלויות הגבוהות של התשתית, הפכו את ׳קשת התדרים׳ לזכות מקודשת של המדינה. כשהתחיל עידן ׳הליברליזציה׳, ׳נחשף ערכם׳ של התדרים; הם הפכו להון, כלומר ליחידת עוצמה-חברתית הנושאת כושר שיערוך באמצעות קנייה ומכירה. שימושים טכנולוגיים כמו טלפון סלולרי, שידורי לוויין ואינטרנט, הגבירו את כושר השיערוך של התדרים, בהפכם את ׳קשת התדרים׳ לזכות מקודשת של העסקים. בעידן הדומיננטיות של העסקים ואידיאולוגיית ׳השוק החופשי׳, הרווח, כלומר היכולת לשלוט ב׳קשת תדרים׳, אינו תלוי בנגישות לתדרים — שהרי אלה הם מתנת טבע, השייכת לכל אדם; הרווח תלוי ביכולת של קבוצה חברתית למנוע משאר החברה את השימוש בהם. מכאן, שככל שהתדרים הופכים לשוק תחרותי, כך הופכת המדינה, באמצעות מדיניות ׳הדה-רגולציה׳, לגורם מכריע מי ישלוט בתקשורת החברתית ובאלו תנאים; למעשה, היא קובעת את שולי הרווח ויציבותם.

מרכיב חשוב אחר של השליטה בתקשורת ההמונית הוא טכנולוגיית הכבלים. בשטח

---

[98] ׳דרגת המונופוליות׳ הוצגה לראשונה על ידי מיכאל קלצקי (*Kalecki*, 1943) כתיאוריה להסבר המחזורים העסקיים בקפיטליזם. המאמר של קלצקי הציג באופן מקורי את הקשר בין המבנה המיקרו-כלכלי ובין הדינמיות המקרו-כלכלית, באמצעות שימוש בחלוקת-ההכנסות במשק.

זה לא קיימות הגבלות טבעיות. כל אחד יכול להניח כבלים, ואין גבול למספר החוטים שניתן להדק סביב הצרכן הרציונלי. ברור שבשוק חופשי כזה יפלו שולי הרווח, האומנים והידענים ישגשגו והעסקים יתמוטטו. משום כך יש צורך בשרי תקשורת מסוגם של לבנת שיצהירו בלהט: "... המונופול של הכבלים יפסק. תהיה פתיחות מוחלטת ומיגוון רחב מאוד של שידורים שיתאימו לכל צופה..." (*הארץ*, 18.6.98).

משום כך דאגו פקידי המדינה כבר בתחילת שנות התשעים לחלק זכיונות-לכבלים לשש קבוצות-הון, שהחליפו את 'הפיראטים' והשליטו סדר חופשי בשוק הכבלים. תוך זמן קצר התחוללו מיזוגים והשתלטויות, ונותרו שלוש קבוצות: *'מת"ב'*, הנשלטת על ידי דנקנר, נמרודי וגוסינסקי; *'תבל'*, הנשלטת על ידי 'אי.די.בי' ו'יו.פי.סי'; ו*'ערוצי-זהב'*, הנשלטת על ידי פישמן, מוזס ו'אי.דיבי'-'יו.פי.סי' באמצעות 'תבל'. מדיניות 'הפתיחות המוחלטת' גרמה לכך ששלוש הקבוצות הפעילו במשותף מונופסון בשם 'איי.פי.סי', אשר רכש למענן בארה"ב ובאירופה את הזבל התקשורתי כדי 'שיתאים לכל צופה'. בצד המכירות לצופים, הקבוצות דווקא שיכללו את התחרות ביניהן וגבו בנפרד מחירים זהים להפליא; אם כי גבוהים כמעט פי-שניים מהמחירים שמשלמים מנויים במדינות כמו צרפת ובלגיה, שבהן קיימים בין השאר שידורים בעלי איכות. שולי הרווח של הקבוצות היו יציבים ושמנים למדי והגיעו לרמה של 65% בממוצע.[99]

דוד תדמור, הממונה על ההגבלים העסקיים, אשר היה קודם-לכן הנציג המשפטי של 'ערוצי-זהב', לא הירבה להטריד את מנוחת קבוצות-הכבלים. לעומת זאת נראו קבוצות-הכלים מוטרדות מנסיונותיהן של קבוצות אחרות לנגוס בשולי הרווח שלהן, באמצעות השתלטותן על טכנולוגיה חדשה של שידורי לוויין. קבוצות אלה התאחדו תחת פירמה שנשאה שם עתיר-דמיון, *'יס'*; לתפקיד יו"ר הן מינו את דוד ברודט, נביא התחרות החופשית בישראל. השליטה ב'יס' הייתה בידי אריסון, אלוביץ', 'איי.טי. אנד טי', 'טליה', 'פועלים-השקעות', 'בזק', 'מגדל-ג'נראלי' וכמובן 'אי.די.בי', שהייתה שותפה גם בקבוצת הכבלים.

וכך התלהטה המלחמה על רווחי התקשורת, שבה כל צד האשים את השני בכוונות מונופוליסטיות והבטיח להביא ל'פתיחות'. למלחמה גויסו גם עיתונאים ואקדמאים, שדנו בכובד-ראש בגורלה של 'הדמוקרטיה' בתקשורת הישראלית. במקביל, התנהלה המלחמה בממשלה: שם גויסו שתי קבוצות שרים, שהצהירו אמונים לעוצמה הלאומית ולריבונות הצרכן; בראש הקבוצה שתמכה ב'יס' עמד אברהם שוחט שר האוצר, ואילו בראש הקבוצה השנייה שצידדה בקרטל-הכבלים עמד בן-אליעזר שר התקשורת. קבוצות הכבלים ניסו לעכב את מתן הזיכיון ל'יס' בכל הדרכים האפשריות; אלה כללו, בין השאר, איומים על הממשלה בתביעות משפטיות נגדה, על ההפסדים שייגרמו להן בגלל נגיסת 'יס' ברווחיהן. הגדיל לעשות תאגיד 'UPC' וכן 'SBC', הבעלים הזרים של קבוצות-הכבלים: אלה לחצו על נתניהו ראש-הממשלה, לבטל את הזיכיון של 'יס' ואף גייסו לשם כך את שגרירות ארה"ב.

למעשה, המתקפה על 'יס' לא יועדה למנוע את כניסת הטכנולוגיה של שידורי הלוויין לישראל; היא הייתה חלק ממלחמה יותר חשובה, שיועדה להשיג *שלוש* מטרות. האחת, להשיג את חידוש הזיכיון, שניתן בחינם לקבוצות הכבלים, ולהאריכו בחמש-עשרה שנים

---

[99] *הארץ*, 17.12.1999; 2.2.2000.

נוספות; השנייה, להרחיב את הזיכיון ולכלול בו שירותי אינטרנט וטלפון; השלישית, לאפשר לשלושת הקבוצות להתמזג לקונצרן אחד אשר השליטה בו תתחלק בין דנקנר ונמרודי וגוסינסקי (25%), 'אי.די.בי' ו'יו.פי.סי' (37%) ופישמן ומוזס (38%). הכוח הדוחף למיזוג היה פישמן; הוא אמנם אהב 'תחרות' ושנא 'מונופולים', אולם הבין כי עתיד הרווחים אינו מצוי בשליטה מפוצלת בטכנולוגיות נפרדות, כמו כבלים, לוויין, טלוויזיה, טלפון ואינטרנט, אלא בשילובן יחד באמצעות שליטה בטכנולוגית 'הפס הרחב'. הנפקה מהירה בוול-סטריט, של הציפיות-לרווח הממוזגות הללו, הייתה שווה לדעתו כעשרה מיליארד דולר. "... אולי זאת הסיבה לכך שאליעזר פישמן עצמו איים על בן-אליעזר, שר התקשורת, לפני שבועות אחדים שאם הממשלה לא תקבל מיד החלטה התואמת את דרישותיו הוא יחסל את עסקיו בישראל ויעביר אותם לחו"ל..." (*הארץ* 18.2.2000).

מסתבר כי שינויים טכנולוגיים מהירים נראים כמערערים את מבנה הכוח הישן, אולם בסופו של המחזור הם מסייעים לגיבוש מבנים יותר מוצקים. המבנה הישן היה מבוסס על חלוקה בין טלקומוניקציה ממשלתית לבין עיתונות מודפסת עסקית. המבנה החדש הינו יותר ריכוזי ומלוכד, ומורכב מדומיננטיות עסקית המשולבת ב'דה-רגולציה' ממשלתית.

למרות שטיפת-המוח המסיבית אשר קבוצות-הכוח המרכזיות ניהלו באמצעות העיתונים, מכוני-המחקר והאוניברסיטאות — ברור כי לא מדובר ב'ליברליזם' ולא ב'תחרות', אלא **בפוליטיזציה** מסוג חדש של התקשורת. בקפיטליזם החדש, המאבק הפוליטי מתבטא ביכולת לחלק-מחדש את ההכנסות. במרכז מבנה הכוח מתבטא המאבק בחלוקה-מחדש של ההון; או ברווח הדיפרנציאלי. "... שאלה אמיתית היא אם מסירתה של עצמה כה רבה לידי אוליגרכיה כל כך מצומצמת לא תרוקן את הדמוקרטיה הישראלית מכל תוכן..." (*הארץ*, 18.2.2000).

השאלה האמיתית היא, כיצד זה מתעוררים לוחמי חופש למיניהם בשנת 2000 ומגלים כי ישראל נשלטת על ידי 'אולגרכיה'. מכל-מקום, לכל מי שאינו מתפרנס מאשליות ברור כי מבנה הכוח בישראל אינו מבוסס על 'תקשורת', אלא על שליטת ההון. כדי ליצור 'אוליגרכים' בתקשורת יש צורך **במשטר של הון דומיננטי, השולט בכלל החברה** ולא רק בענף התקשורת.

משטר זה לא נולד בשנת 2000, והפישמנים לא היו מייסדיו; הוא צמח במרוצת חמישים השנים האחרונות. התפתחותו של הקפיטליזם הישראלי הייתה, כבר מלכתחילה, קשורה לסיסטמה העולמית של הקפיטליזם. עד שנות התשעים התפתחו ההצבר המקומי והבינלאומי בצורות מוסדיות נפרדות; אולם מאז, שני סוגי ההצבר השתלבו דרך תהליכי הטרנסלאומיות של מוסד הבעלות, אשר שינה את המוסדות המדיניים בעולם כולו.

ח. קפיטליזם טרנסלאומי וטכנולוגיה ישראלית

בשנות התשעים גילו קבוצות-הון טרנסלאומיות את הטכנולוגיה הישראלית. זרם ההשקעות הזרות בטכנולוגיה עלה, מרמה של אפס בסוף שנות השמונים אל רמה של 5% מהתוצר המקומי של ישראל בסוף שנות התשעים.[100]

---

[100] *IMF*. Annual-a Balance of Payment Database

על פי חזונו הגיאו-פוליטי של בנימין נתניהו, "... ישראל הופכת לעמק הסיליקון של חצי הכדור המזרחי..." (*Financial Times* 5.7.96: p. 19); "... [ישראל] היא אחד מסיפורי ההצלחה של היוזמה החופשית והטכנולוגיה המתקדמת בעולם..." (*Financial Times* 30.1.96: p. 5). אמנם, זה לא עזר לו להיבחר שנית; אולם אהוד ברק, כפילו החיוור, המשיך בחזון: "... ישראל שונה מכל מקום אחר בעולם. לא הייתה עוד תופעה כזאת של הצלחה להתקיים בגולה בתור ישות אמונית-כוחנית... לכן ישראל היא היום המדינה החזקה ביותר ברדיוס של אלף וחמש-מאות קילומטר מסביב לירושלים... אני רואה כאן כוחות חיוניים אדירים, מין מאגר גנטי כזה הכי עשיר שיכול להיות של אנשים שבאו מכל מיני תרבויות..." וכו' וכו'... (*הארץ*, 19.5.2000).

א. מדוע הון טרנסלאומי קונה נכסים טכנולוגיים בישראל?

ההתעניינות של משקיעים זרים בישראל נובעת מכמה סיבות. הסיבה הראשונה נעוצה במה שניתן לכנות סינדרום של 'קוקה-קולה-קיד', על פי סרטו האירוני של הבמאי דושאן מקאבייב. הסרט מספר כי אחד המנהלים במטה 'קוקה-קולה' בארה"ב סקר את מפת העולם וגילה שבערבות אוסטרליה מתנוססת בחוצפה משבצת לבנה, ובה לא צורכים 'קוקה-קולה'; מייד נשלח 'הקיד' למחות את הכתם, לחסל את הייצור המקומי של מיץ טבעי, ולהרגיל את הילדים להתמכר לטעם המים המצובעים של 'קוקה-קולה'. לאחר הסכם-אוסלו וההסרה החלקית של החרם הערבי, פירמות גדולות ברחבי העולם כי ישראל הייתה 'כתם לבן' במפת המכירות וההשקעות שלהן; ומאז, הן מיהרו למחות את הכתם. בין קבוצות-ההון נמנו: רשתות של צריכה ההמונית כמו 'Kimberly-Clark', 'Nestle', 'Proctor & Gamble'; רשתות מזון מהיר כמו 'מקדונלדס' ו'בורגר-קינג' (Grand-Metropolitan); קונצרנים של חומרי-גלם כמו 'בריטיש-גז' ו'פולקסווגן'; קבוצות פיננסיות, בנקים וחברות-ביטוח כמו 'ג'נראלי', 'ליהמן-ברדרס', 'סיטיגרופ', 'ריפבליק-בנק', 'HSBC', 'צ'ייס-מנהטן' ו'בנק אוף אמריקה'; וכמובן קבוצות תקשורת ומחשבים. במקביל להשקעות 'הישירות' גילו קבוצות-הון וקפיטליסטיים גלובליים, שקיים כתם לבן בתיק נכסיהם, והם התחילו לרכוש מניות ואג"ח של פירמות ישראליות בבורסה התל-אביבית ובבורסת ניו-יורק.

הסיבה השנייה להתעניינות בישראל ניתנת לכינוי בשם סינדרום 'אינטל'. אין עדיין סרט בשם זה, אבל בהחלט הגיעה העת להפיקו: בנוסף להתמחות בשבבים, התמחתה 'אינטל' בחליבת סובסידיות מאת ממשלים ברחבי העולם. הממשל הישראלי נחשב לאחד הנוחים בעולם מבחינת משקיעים זרים. בנוסף לעסקי 'ההפרטה' ו'חשיפת-הערך', הממשל מימן ישירות או בעקיפין כמחצית מההשקעות הזרות. בשנת 1996 סיבסדה הממשלה את 'אינטל' בסכום בן 900 מיליון דולר, שהיה שווה 56% מערך ההשקעה של 'אינטל'. ממשלת רבין טענה שמדובר ביצירת 1,500 מקומות-עבודה חדשים ועוד 1500 מקומות-עבודה נוספים שייווצרו באמצעות קבלני-המשנה והספקים שמסביב ל'אינטל'. ככל הנראה, מדובר בלהיטות מוגזמת ליצור מקומות-עבודה: קשה להאמין שממשלת 'העבודה', עם כל אהבתה הלוהטת לעובדים, תוציא 300,000 דולר בממוצע לסידור מקום-עבודה אחד.

יש להודות שגם 'אינטל' לא חשבה במיוחד על העובדים, אלא על הרווחים. מחשש לעיניים חורשות-רע, 'אינטל' אינה מפרסמת מידע על רווחיה בישראל; אבל אין קושי

רב לחשב אומדן מדויק למדי של רווחים אלה. המפעל של 'אינטל' בקרית-גת מגיע, בכושר-ייצור מלא, לרמת מכירות של כמיליארד דולר בשנה. הממוצע של שולי הרווח לפני-מס, בסניפי 'אינטל' ברחבי העולם, הוא כשליש; מכאן, שהרווח של 'אינטל' במפעל בקרית-גת הוא בסביבות 330 מיליון דולר לשנה. ההשקעה המוצהרת של 'אינטל' במפעל בקרית-גת היא כמיליארד דולר. פירושו של דבר, ש'אינטל' השיגה תשואה של 33% על ההון; וזה בכלל לא-רע, בהשוואה לתשואה הממוצעת של 'אינטל' ברחבי העולם המגיעה לרמה של 22 אחוז. זאת הסיבה שקונצרנים כמו 'מוטורולה', 'טושיבה', 'טאואר-סמי-קונדקטור' ודומיהם חוגגים בישראל.

הסיבה השלישית, לחגיגת המשקיעים הזרים בישראל, היא העלויות המסובסדות של תשתית הידע. התשתית של החינוך ההמוני, במרכזי הקפיטליזם העולמי, הינה ירודה בדרך כלל – והחינוך הטכנולוגי הוא יקר ביותר ומוקנה בדרך מפלה ואקסקלוסיבית.[101] מסיבות היסטוריות שונות, החינוך ההמוני בישראל ואף הלימוד הטכנולוגי עד שנות השמונים התאפיינו באיכות רבה ובמידה קטנה של אפליה – **יחסית**, כמובן, למדינות הקפיטליסטיות המפותחות. הממשלים בישראל מימנו בשיעור גבוה יחסית, את התשתית המחקרית והטכנולוגית.

טבלה ז'1 מציגה את תנאי החממה, שמחוללים את צמיחת הרווחים הטכנולוגיים בישראל.

טבלה ז'1: מחקר ופיתוח בישראל ובמדינות OECD

	ישראל	מדינות OECD
אחוז המו"פ מהתמ"ג	4.5%	2.3%
הוצאות הממשל למו"פ מסך-כל המו"פ בישראל	41.9%	35.5%
מימון ממשלתי של מו"פ פרטי	25.8%	6.9%
מהנדסים לכל 100,000 בני-אדם	135	85 (ארה"ב); 75 (יפאן)
הוצאות לחינוך (כאחוז מהתמ"ג)	9.4%	6.1%

מקור: ל.מ.ס (2000) *ההוצאה הלאומית על מחקר ופיתוח אזרחי*, 1989-1998, מוסף מס' 1121, ירושלים.
Bank Hapoalim (2000) High-Tech in Israel. A Status Report, Economic Report, (July): pp. 11-20.

בשנת 1996 הוצאו בישראל על מחקר ופיתוח אזרחי 2.3% מהתוצר המקומי הגולמי. זה דומה למדינות OECD. אולם הנתונים הרשמיים של ישראל הינם מוטים

---

[101] *Bowles and Gintis* (1977)

כלפי מטה. רוב הפירמות הגדולות של ישראל בעסקי ה׳הייטק׳, מעורבות עמוקות במו״פ צבאי אשר אינו מופיע בדיווחים הרשמיים. בעידן ׳ההטיה הצבאית׳, הוותיקות בין הפירמות, כמו ׳תדיראן׳, ׳אי.סי.איי׳, ׳אלביט׳ ו׳אלרון׳, שאבו את מרבית רווחיהן ממכירות בטחוניות. הפירמות היותר חדשות, כמו ׳צ׳ק-פוינט׳, ׳קומברס׳, ׳DSPC׳ ו׳ליבית׳, נוסדו בידי חיילים לשעבר, ששירתו ביחידות צבאיות אשר עסקו בקשר, במודיעין ובמחשבים. מאחר שהצבא עדיין לא מגן על הידע שלו באמצעות רישום פטנטים, קל לבוגרי יחידותיו ׳להפריט׳ ידע זה. עד עתה ידוע על לפחות ארבעים פירמות שנוסדו על בסיס ידע זה, שהניב רווחים בסך מאות מיליוני דולרים והון מניות בשווי של מיליארדים.[102] אומדנים שונים נוטים להעריך את המו״פ הצבאי בישראל כשווה בגודלו למו״פ האזרחי. מכאן, שניתן להעריך כי סך כל המו״פ בישראל הוא 4.5% מהתמ״ג. זהו שיעור הגבוה פי-שניים מן הממוצע במדינות OECD. גם המו״פ האזרחי בישראל שונה, באופי מימונו, מזה של המדינות הקפיטליסטיות המפותחות. בשנת 1996 הוציא הממשל הישראלי על מו״פ בערך 42% מסך הוצאות המו״פ בישראל, לעומת הממשלים במדינות OECD שהוציאו 35.5% בלבד.

מנקודת-מבטם של בעלי-ההון, השאלה החשובה אינה, כמה מוציא הממשל על המו״פ בכללו; אלא, איזה שיעור מהוצאות אלה מממן ישירות את המו״פ העסקי. וכאן מתגלה הממשל הישראלי כמסבסד נדיב: בעוד שבמדינות OECD הממשלים מממנים בממוצע 6.9% מהמו״פ העסקי, בישראל מממן הממשל 25.8% ממו״פ זה. על פי אומדן שערך ׳המכון לאסטרטגיות מתקדמות׳ בירושלים, הידוע במלחמתו למען קיצוץ המעורבות הממשלתית, בתקופת 1968-1998, המדען הראשי העביר לפירמות בבעלות פרטית תמיכות למו״פ בסכום מצטבר של 3.8 מיליארד דולר (במחירי 1999); מתוכם בערך 560 מיליון דולר כתמלוגים.[103] בשנת 1997 הסובסידיה למו״פ, שקיבלו עשר הפירמות הישראליות המובילות של ה׳היי-טק׳, הייתה שווה לכחמישית מהרווח לפני מס שלהן. רשויות-המס בישראל נוטות להקל ידן בכל מה שקשור בפירמות המוגדרות כעוסקות ב׳היי-טק׳. בשנים 1996-1998 שיעור המס האפקטיבי, ששילמו עשר הפירמות המובילות, היה 15% בלבד; בהשוואה לשיעורי המס האפקטיבי במדינות אירופה וארה״ב, הנעים בטווח 30-45 אחוזים.[104]

תנאי חממה אלה, אם כן, הינם הסיבה השלישית לזרימת ההון לישראל. אלה הן השקעות המיועדות לרכישת פירמות המוגדרות כ׳היי-טק׳ בתחומי המידע, התקשורת והביוטכנולוגיה. סוג זה של השקעות הפך לחלום האמריקני הרטוב של חבורות מקימי ׳סטרטאפ׳ ובעלי-הון (׳יזמים׳) מקומיים. החלום הגדול הוא, שדוד טרנסלאומי עשיר יבוא ויקנה את הפירמה במחיר ענקי כדי למזגה בנכסיו.

השאלה היא, מדוע קבוצות-הון טרנסלאומיות ובעלי-הון ברחבי העולם מוכנים לרכוש תמורת עשרות, ולעיתים תמורת מאות מיליוני דולר, פירמה בעלת מספר מועט של עובדים, המתנהלת כמעט ללא מכירות ולרוב ללא רווח כלשהו.

---

[102] *הארץ*, מוסף שנתי, 15.12.99.

[103] Raskin (1999) *IASPS Policy Studies* 42: pp. 1-25

[104] שיעור המס האפקטיבי מבוסס על מדגם של תשע הפירמות המובילות ב׳היי-טק׳ בישראל: ׳אי.סי.איי׳, ׳קומברס׳, ׳צ׳ק-פוינט׳, ׳גילת-תקשורת׳, ׳אורבוטק׳, ׳DSPC׳, ׳Murcury-Nice׳, ׳טבע׳ ו׳אלביט׳.

ב. טכנולוגיה תעשייתית ומיזוגים עסקיים

פתיחת הגבולות המדינתיים הפך את הבעלות הקפיטליסטית לסחירה ברחבי העולם. פירושו של דבר, שקבוצת-הון דומיננטית יכולה לשמור על שליטתה הדיפרנציאלית בלי לפתח במפעליה טכנולוגיות חדשות, אלא רק באמצעות רכישת פירמות שפיתחו טכנולוגיות הצפויות לשאת רווח. הסיבה לכך היא פשוטה: אם קבוצת-ההון הדומיננטית תבחר לפתח בעצמה טכנולוגיה חדשה, היא תוציא את משאביה על טכנולוגיה מסוימת שעלולה להיכשל, ותישא בעלויות של הכישלון. לעומת זאת, אם היא תרכוש פירמה שפיתחה טכנולוגיה, מתוך מבחר של מאות פירמות שהתחרו ביניהן על הפיתוח, היא תשלם תמורת ההצלחה בלבד. את ההוצאות על הכישלונות, והם רבים מאוד, תשלם החברה בכללותה.

המקרה של ׳סיסקו׳ הוא אופייני לאסטרטגיה הזאת. פירמה זאת התחילה מיוזמה שנועדה ליצור רשת בין מחשבי אוניברסיטת ׳סטנפורד׳; היא גלשה בעיתוי הנכון אל עסקי האינטרנט, והפכה בשנת 2000 לפירמה החזקה בעולם, אשר הונה נאמד בחצי טריליון דולר. מכירותיה הסתכמו בשנת 1999 בסך 12 מיליארד דולר ורווחיה הגיעו לסכום בן 2 מיליארד דולר. כוחה נובע משליטתה האיתנה בציוד של רשתות מחשבים. היא שולטת בנתח של 40% משוק הרשתות הגדולות, בנתח של 18% משוק הרשתות הקטנות והבינוניות ובנתח של 33% מאספקת שרותי האינטרנט.[105] הגידול במכירותיה ובנכסיה לא נבע מפיתוח טכנולוגיות חדשות, אלא מרכישתן. בתקופת 1993-2000 התמזגה ׳סיסקו׳ עם 55 פירמות במחיר כולל של 24 מיליארד דולר, שאותו היא שילמה לרוב במניותיה.[106]

אסטרטגיה זאת הפכה למקובלת בקרב הפירמות המובילות בענפי ה׳טמ״ת׳. קבוצות כמו ׳אמריקה-און-ליין׳, ׳מיקרוסופט׳, ׳לוסנט׳, ׳3COM׳, ׳נורטל׳ ו׳ג׳נראל-אלקטריק׳, קונות ברחבי העולם פירמות שהציגו טכנולוגיות חדשות, הנראות כמבטיחות רווחים לעתיד. בשנת 1990 הן הוציאו 15 מיליארד דולר על מיזוגים ורכישות של נכסים טכנולוגיים; וככל שהרוויחו יותר – הן הוציאו פחות על פיתוח טכנולוגיות חדשות, ויותר הוציאו על רכישות של פירמות שפיתחו טכנולוגיות אלה בעבורן. בשנת 1998 הן הוציאו 100 מיליארד דולר על רכישות אלה.

מנקודת-ראותן של הקבוצות המובילות, המחיר שהן משלמות עבור נכס טכנולוגי אינו נשקל לפי מדדי התועלת של הצרכן הרציונלי. השיקול, האם המחיר ׳יקר׳ או ׳זול׳ מבחינתן, נעשה רק בהתאם לרווחים העתידיים שהרכישה עשויה להניב. מנקודת-ראותה של החברה בכללותה, הטכנולוגיות הללו הן בגדר בזבוז מוסדי: רוב הפיתוחים והחידושים שעליהם שוקדים היזמים הקטנים, לעתים במשך שנים רבות, אינם תואמים את שיקולי הרווח של הפירמות המובילות – ובסופו של דבר מאמצים אלה יורדים לטמיון, והם נעלמים מהאופק. התוצאה היא, שהרווחים הטכנולוגיים מתחלקים בקרב קבוצה צרה של פירמות גדולות ומפתחים קטנים; ואילו את עיקר עלויות הפיתוח,

---

[105] *Business Week*, 13.9.1999: pp. 128-140

[106] *The Economist*, 8.4.2000: p. 64

הישירות והעקיפות, סופגת החברה בכללותה. הוצאות אלה היו יכולות להתחלק בדרך יותר יצרנית, מבחינת החברה; כלומר, הבזבוז הזה של הוצאות-הפיתוח פועל כמנגנון חברתי לחלוקה-מחדש של הכנסות.

תהליך זה של חלוקה-מחדש יצר בענפים של הטכנולוגיה המתקדמת מבנה דואלי: במרכז פועלות קבוצות-ענק בעלות שולי רווח רחבים, ומסביבן רוחשות עשרות אלפי פירמות קטנות השרויות בתחרות חריפה. רוב הפירמות הקטנות אינן מתחרות בקבוצות המובילות של ׳הכלכלה החדשה׳, אלא חותרות להתאים את עצמן לשיקולי הרווח של הגדולות.[107] זה פחות-או-יותר מצב העניינים ב׳מאגר הגנטי׳ המצוי ב׳עמק הסיליקון של חצי הכדור המזרחי׳.

ג. עמק הסיליקון הישראלי: המכירה הגדולה

החלום האמריקני התחיל להתגשם בישראל מייד לאחר הסכם-אוסלו. קבוצות-הון טרנסלאומיות פתחו במסע-קניות מזורז של פירמות ׳סטרטאפ׳ ישראליות. באמצע שנות התשעים, מספר קטן של פירמות הגשימו את החלום: ׳נייסקום׳ שנרכשה על ידי 3COM תמורת 53 מיליון דולר; ׳יוביק׳ שנרכשה בידי ׳אמריקה-און-ליין׳ (AOL) תמורת 14.5 מיליון דולר; ׳סקורפיו׳ אשר ׳US-Robotics׳ רכשה תמורת 80 מיליון דולר; ו׳אורבוטק׳ שנקנתה על ידי ׳Applied-Materials׳ תמורת 285 מיליון דולר.

לשיא הגיעה ׳מירביליס׳, שנרכשה בשנת 1998 בידי ׳AOL׳ תמורת 407 מיליון דולר. ׳מירביליס׳ הייתה עסק תוכנה קטן ללא מכירות, ללא רווחים וללא תוכניות ברורות לעתיד. היא הוציאה שלושה מיליון דולר על פיתוח תוכנה לא-מתוחכמת ביותר, בשם ׳ICQ׳ (שניתן לבטאה כמו ׳I Seek You׳). כל זה לא עניין את בעלי ׳AOL׳ — שהתרכזו בצד אחר של התוכנה: במשתמשיה. מערכת ׳ICQ׳ ריכזה 14 מיליון משתמשים, שהתחברו אליה בחינם; זה משך את ׳AOL׳, המספקת שירותי אינטרנט, ואשר חותרת להגדיל את מספר המנויים שלה. ׳ICQ׳ שהופצה בחינם באמצעות האינטרנט, סיפקה לבעלי ׳AOL׳ אפשרות של גישה אל מיליוני משתמשים חדשים.

במבט לאחור, השיקולים שהביאו לרכישתה היקרה של ׳ICQ׳ היו מוצלחים: בשנת 2000 עלה מספר המשתמשים בה ל-70 מיליון, שמתוכם 20 מיליון התחברו לרשת בממוצע כשלוש שעות ביום. מקרה מירביליס׳ הוכיח שעיתויו של פיתוח הטכנולוגיה הוא קריטי: ׳מירביליס׳ הצליחה להקדים מפתחים אחרים, שחלקם הציגו תוכנות טובות יותר; אולם לאחר שבעלי ׳AOL׳ בחרו לרכוש את הפיתוח של ׳מירביליס׳, יכולת השיערוך של מניותיהן ירדה לאפס. אפילו ׳מיקרוסופט׳, שנכנסה לענף שנה יותר מאוחר, מצאה עצמה נאבקת בתנאים נחותים מול משתמשי ׳AOL׳ אשר כבר הספיקו להתמכר לתוכנת ׳ICQ׳.

---

[107] מחקר שנערך לאחרונה על ידי אנליסטים אישר את הקשר החיובי בין שולי-הרווח ובין גודל הפירמה. המחקר בדק את הביצועים העסקיים של 5,000 פירמות שבסיסן בארה״ב בשנים 1987-1997 ומצא כי שולי הרווח הממוצעים של פירמות-ענק (בעלות מחיר שוק מעל 2 מיליארד דולר) היו 12%; שולי הרווח של פירמות גדולות (בעלות מחיר שוק של 1-2 מיליארד דולר) היו שולי-הרווח 9%; בפירמות בינוניות (בעלות מחיר שוק של 0.25-1 מיליארד דולר) היו שולי-הרווח 7%; ובפירמות קטנות (בעלות מחיר שוק של פחות מאשר 250 מיליון דולר) היו שולי-הרווח הממוצעים 5% בערך.
(Bank Credit Analyst Research Group, August, 1997: pp. 27-38)

אחרי רכישת ׳מירביליס׳, נפתחו השמים; ענקיות הטלקומוניקציה התחרו ביניהן, מי תעלה את מחיר הרכישה. בין העסקות הבולטות היו: קניית ׳DSPC׳ על ידי ׳אינטל׳ במחיר 1.6 מיליארד דולר; ׳כרומטיס׳ אשר ׳לוסנט׳ רכשה תמורת 4.5 מיליארד דולר; והמיזוג של ׳MMC׳ עם ׳AMCC׳ בשווי של 4.5 מיליארד דולר. פירמות ישראליות גדולות, שבעבר הלא-רחוק שלטו בענף, נדחקו ממרוץ הרכישות. כך קרה ל׳אי.סי.איי׳ שנשלטה בידי ׳כור׳ ו׳אי.די.בי׳. בעידן ׳ההטיה הצבאית׳, היא הייתה מהמובילות בענפי ה׳טמ״ת׳. בשנת 1999 היא העסיקה 5,000 עובדים; מכירותיה הגיעו לסך 1.1 מיליארד דולר ורווחיה הנקיים היו 102 מיליון דולר. לעומת זאת מחירה בשוק היה 3 מיליארד דולר; פחות מאשר ׳לוסנט׳ שילמה בעבור רכישת ׳כרומטיס׳, שהעסיקה כמה עשרות עובדים ושנכסיה העיקריים היו פיתוח טכנולוגיה של סיב-אופטי. ההשוואה בין ׳אי.סי.איי׳ ובין ׳כרומטיס׳ אינה מקרית; לא רק משום שרוב עובדי ׳כרומטיס׳ עבדו קודם-לכן ב׳אי.סי.איי׳, אלא משום שבאותה עת פיתחה ׳אי.סי.איי׳ טכנולוגיה יותר טובה בענף הסיבים-האופטיים. טכנולוגיה זאת ירדה לטמיון, משום שהיא לא נרכשה על ידי הענקיות הבינלאומיות. המקרה מדגים את העובדה: על כל רכישה אחת של ׳סטרטאפ׳, מתבזבזות עלויות של מאות פירמות קטנות אחרות אשר אין קונה לטכנולוגיה שלהן. ואכן, בישראל הצטבר מלאי גדול של פירמות כאלה; הערך המוסף הכולל שלהן מגיע לשיעור של 2% מהתוצר המקומי הגולמי.

לא כל ה׳סטרטאפ׳ הישראליות מפתחות טכנולוגיה רק כדי להתמזג בנכסי קבוצה בינלאומית גדולה. בתחילת שנות התשעים היו מספר פירמות ישראליות שהצליחו לפרוץ באופן עצמאי אל השוק הבינלאומי. חידושים טכנולוגיים, שפותחו על ידי ׳סייטקס׳, ׳אינדיגו׳, נטמנאג׳, ׳מאדג׳, ׳איי.איי.אס׳ ו׳סאפיינס׳, נחשבו באותן שנים למהפכניים, ומניות הפירמות האלה הפכו לסחורה לוהטת בבורסת ניו-יורק. בעלי הפירמות, שהחזיקו במניותיהן, נחשבו למיליארדרים.

המבטיחה בין הפירמות הישראליות נחשבה אז ׳גאוטק׳, שהֵסבה טכנולוגיות צבאיות לשימושים בטלקומוניקציה אזרחית. הושקע בה כחצי מיליארד דולר על ידי קרן משותפת של ג׳ורג׳ סורוס, ׳קלארידג׳, ׳ואנגרד׳ ו׳ג׳נראל-מוטורס׳. הסוף של פירמות עצמאיות אלה היה רע: תוך שנים אחדות צברו הפירמות יחד הפסדים של כמיליארד דולר, ומניותיהן צנחו למטה. הסיבה לכך הייתה, שהן אמנם פיתחו טכנולוגיות חדשניות, אולם הן חסרו עוצמה מספיקה כדי להגן על השליטה בטכנולוגיות אלה מפני פלישה של אחרים.

במקרים בודדים בלבד, פירמות ישראליות הצליחו לצבור עוצמה ולשמור על מקומן במבנה הכוחות העולמי. המקרים המפורסמים היו ׳קומברס׳, ׳אמדוקס׳ ו׳צ׳ק-פוינט׳. שלושתן העסיקו בסוף שנות התשעים 13,000 עובדים; מכירותיהן היו בסך 1.7 מיליארד דולר; הרווח הנקי שלהן היה 400 מיליון דולר; מחיר ההון שלהן נאמד בשווי של 50 מיליארד דולר, שהיווה 77% מכלל מחיר המניות בבורסת תל-אביב. שיעור ההצבר שלהן היה מטאורי: בתקופת 1996-1999 עלה הרווח הנקי של ׳צ׳ק-פוינט׳ בשיעור של 85% לשנה, של ׳אמדוקס׳ בשיעור של 83%, ושל ׳קומברס׳ בשיעור של 60% לשנה.

עיון מדוקדק בעסקיהן מגלה כי אף שהן שמרו על פעילות עסקית עצמאית, הן

רחוקות מלהיות 'עצמאיות'. 'אמדוקס', שהשיגה שליטה דיפרנציאלית בעסקי גבייה ממוחשבים, נוסדה בשנת 1982; וכבר בשנת 1984 מכר בעליה, מוריס קאהן, את מחצית מניותיה לפירמה 'SBC' שבסיסה בארה"ב ושהינה עד היום הקניינית העיקרית לשירותיה של 'אמדוקס'. 'קומברס', שנוסדה בשנת 1984, הצליחה להשיג שליטה יציבה בטכנולוגיה של תאי-קול סלולריים; לפחות שליש מהטלפונים הניידים בעולם מכילים את רכיביה. מאמצע שנות התשעים, קבוצות-ענק כמו 'לוסנט' ו'יוניסיס', התחילו לרכוש פירמות שעסקו בפיתוח טכנולוגיות מתחרות של תאי-קול; 'קומברס' נאלצה להיכנס אל המרוץ של רכישות ומיזוגים, כדי לשמור על עוצמתה היחסית. 'קומברס' הפכה מאז למין 'סיסקו' ישראלית, ורכשה ומיזגה עד עתה 11 פירמות; הבולטות בעסקות היו ההתמזגות עם המתחרה העיקרית שלה 'Boston-Technologies', פירמה אמריקנית, בסכום של 860 מיליון דולר; רכישת 'eXalink', פירמת 'סטרטאפ' ישראלית, בסכום של 550 מיליון דולר. 'צ'ק-פוינט' נחשבת ל'עצמאית' ביותר מבין השלוש. היא נוסדה בשנת 1993 והפכה למפורסמת באמצעות פיתוח 'Firewall', תוכנה להגנה על מערכות ממוחשבות מפני פולשים. הגנה על שיעור-הרווח שלה הייתה כבר משימה יותר קשה; 'צ'ק-פוינט' הגנה על הונה בעיקר דרך שיווק התוכנה שלה באמצעות פירמות מובילות כגון 'Sun', 'H.P', 'MCI', 'Nokia', 'Deutsche-Telekom', 'IBM'.

אף כי שלוש הפירמות הצליחו לתפוס עמדה חזקה בהצבר הטכנולוגי בעולם, וזאת בלי להתמזג בקבוצות ההון הענקיות — הן משולבות זה מכבר במערך ההון העולמי, ותלויות בו לחלוטין. מניותיהן נרשמו ונסחרות בבורסת ניו-יורק; המטות הראשיים שלהן ממוקמים בארה"ב; כחצי מכוח-העבודה שלהן מועסק מחוץ לישראל; מרבית מניותיהן מוחזקות בידי משקיעים זרים. הבעלים הישראלים שיסדו את 'צ'ק-פוינט' מחזיקים בנתח של 28% בלבד מהמניות; ב'קומברס' נותרו רק 10% מהמניות בידי הבעלים הישראלים; וב'אמדוקס' נותרו 5% בלבד, לאחר שמוריס קאהן מכר בשנת 1999 את שארית מניותיו בפירמה למשקיעים אמריקניים תמורת 1.1 מיליארד דולר.

ט. *סוף הדרך: הצבר עולמי והתרוששות מקומית*

מאז שנות התשעים של המאה-העשרים, המעמד השליט של ישראל השתלב ב'סדר החדש' של 'הרחבת ההצבר' בעולם. השתלבות זו הוצגה כניצחון גדול של מנהיגיה הנאורים של ישראל, אשר גילו דרך חדשה להיטיב עם כלל האוכלוסייה הישראלית. הדרך הזאת כללה 'כלכלת-שוק', 'הייטק', ו'תהליך-השלום'.

עד לאחרונה, מרבית הישראלים נטו להאמין בסיסמאות אלה; אבל בהדרגה נחשפה המציאות, ותוצאותיה הולכות ומשתקפות בשוק האלקטורלי. קודם-כל, הלך והתברר שהאגדות, על-אודות השגשוג הכללי שתביא 'כלכלת-שוק', היו ציפיות באספמיה בלבד. קבוצות-הון ישראליות היו מהראשונות שניצלו את הציפיות-לרווח מה'הייטק'; אולם גם מדינות, שנחשבו בעבר הלא-רחוק כ'לא מפותחות', התחילו לפתוח את משקיהן ולהשתלב בסדר החדש — ובעתיד הלא-רחוק יבוא לידי ביטוי הפוטנציאל שטמון בשווקים הענקיים שלהן.

הודו, לדוגמא, השילה בשנים האחרונות את מעטה ההגנה הממשלתית ופתחה את המשק לזרימת הון. כרגע היא תופסת 2% בלבד מייצוא התוכנות העולמי; אולם היא מגדילה את ייצואה בשיעור של 50% מידי שנה — ואם קצב ההתרחבות

ימשיך, היא תתפוס בתוך כעשר שנים כחמישית ממכירת התוכנה בעולם. כוח-העבודה הטכנולוגי בהודו הינו קטן יחסית לכוח-העבודה הישראלי, אולם הוא גדול ממנו במונחים אבסולוטיים; ומה שחשוב הוא צומח במהירות, ובניגוד לישראל הוא רחוק מלמצות את הפוטנציאל שלו. המשמעות של מגמה זו טמונה ב'שורה התחתונה' של הקפיטליזם, כלומר ברווחיות. בעשור האחרון שיעור צמיחת הרווח של מספר פירמות חזקות בישראל בענפי ה'טמ"ת' היה 70% בממוצע; בהודו, לעומת זאת, שיעור צמיחת הרווח של **כלל** ענפי הטכנולוגיה הגיע ל-70 אחוז.[108]

שנית, התברר ש'הסדר החדש' מביא לשגשוגם של ענפים מעטים וקבוצות אוכלוסייה מצומצמות בלבד. כבר כיום כוח-העבודה בישראל הינו אחד היותר טרנסלאומיים בעולם. גם בלי לכלול בחשבון כמיליון מהגרים מברית-המועצות לשעבר, שזרמו לישראל בעשור האחרון – הרי כעשירית מהעובדים בישראל, שרובם מועסקים בענפים עתירי-עבודה, יובאו ממדינות עניות. קבוצות ה'הייטק' דורשות להתיר להן לייבא עובדים זרים מיומנים, אשר יתחרו בכוח-העבודה המיומן שעדיין מורכב ברובו מישראלים. עד היום, הממשל לא העז לעשות צעד משמעותי בכיוון זה; אולם נראה כי לא ירחק הזמן, ו'צורך לאומי' כזה או אחר ישנה את המצב. מכל-מקום, גם ייבוא עובדי 'הייטק' זרים לא יבלום את התפשטות הפירמות הישראליות אל מחוץ לגבולות ישראל.

התהליכים הללו, של ייבוא כוח-העבודה ושל ייצוא ההון, הינם גורליים מבחינת שארית האוכלוסייה של ישראל; המשמעות שלהם היא, שהמשך הצמיחה של ענפי ה'הייטק' תלוי בהמשך הסיוע של הממשלים לתהליך התרוששותה של שאר האוכלוסייה הישראלית.

תהליכים אלה משתקפים היטב בנתוני האבטלה, ובמידע הממשלתי (הבלתי אמין) על החלוקה-מחדש של ההכנסות. בעידן שבו שלטו הארגונים הממשלתיים והציבוריים על תהליך 'הרחבת ההצבר', במשק הסגור יחסית של שנות החמישים והששים, שיעור האבטלה היה 2% בממוצע. עם התגבשות ההון הדומיננטי והמעבר אל 'העמקת ההצבר', בשנות השבעים, שיעור האבטלה היה 3.5% בממוצע. בשלהי 'המשטר הישן' של שנות השמונים שיעור האבטלה היה 6% בממוצע.

ההשתלבות של המעמד השליט של ישראל בתהליך 'הרחבת ההצבר' העולמי, בשנות התשעים, הביאה לשגשוג **כללי** ולצמיחה מהירה של **כלל** המשק; כך, מכל-מקום, מצביעים הנתונים **המצרפיים**. ואכן, שנות התשעים מוכיחות את שברונן של האידיאולוגיות המצרפיות בנוסח ה'מקרו-כלכלה': בשנים אלה של שגשוג מצרפי, שיעור האבטלה עלה לרמה של 8.7% בממוצע, עם נטייה ברורה לעלייה נוספת.

בשנות התשעים התגברו בהתמדה מגמות החלוקה-מחדש שהתבטאו במדדי אי-השיוויון של מקדמי ג'יני.[109] במרוצת שנות החמישים הייתה ישראל אחת המדינות

---

[108] *Financial Times Survey of Indian Information Technology*, 4.7.2000

[109] מקדם ג'יני מודד את השינויים באי-השיוויון, בטווח שבין 0 (שיוויון מלא בהכנסות) ובין 1 (אי-שיוויון מרבי שבו אדם אחד מנכס את כל ההכנסות בחברה).

השיוויוניות ביותר בעולם. באותן שנים זכו 20% מהאוכלוסייה בעלי ההכנסות הגבוהות (או שני העשירונים העליונים) להכנסה שהייתה פי 3.3 בלבד ביחס להכנסת 20% מהאוכלוסייה בעלי ההכנסות הנמוכות ביותר (או שני העשירונים התחתונים). זהו נתון מרשים, בהשוואה למדינות קפיטליסטיות 'חופשיות' כמו ארה"ב: שם באותה תקופה, שני העשירונים העליונים זכו להכנסה של פי 9.5 ביחס לשני העשירונים התחתונים; אבל תוך שני דורות השתנה המצב: בשנת 1995, כאשר פרחה האמריקניזציה של האוכלוסייה הישראלית, הובילה ישראל בראש טבלת המדינות המפותחות, כשקבעה שיא עולמי במדדי אי-השוויון: 20% העליונים ניכסו הכנסות שהיוו פי 21.3 מאשר 20% התחתונים של שארית האוכלוסייה הישראלית. המעמד השליט של ישראל עלה על מוריו: בארה"ב, באותה תקופה, 20% העליונים הצליחו לנכס הכנסות שהיו רק פי 10.6 מאשר 20% התחתונים.[110]

מצד אחד עלו רווחי ההון וההכנסות והשכר בענפי ה'הייטק', ומצד שני נבלמה העלייה בהכנסות ובשכר בענפים 'הישנים'. לכך יש להוסיף גורמים אחרים: השכר הזול של העובדים הזרים אשר מתחרים בתעסוקה הלא-מיומנת של הישראלים; מדיניות המיסוי הרגרסיבית; הקיצוץ המתמיד בתקציבים, אשר הממשלים הישראליים, הן של 'העבודה' והן של 'הליכוד', הטילו על השירותים שמיועדים למרבית האוכלוסייה; הריסת האיגודים המקצועיים, שחיסלה את מעט הייצוג שנותר בידי קבוצות נרחבות של שכירים; ובעקבות זאת, פתיחת שוק העבודה והורדת המכסים. התוצאה של כל אלה מסתכמת בנתונים המצרפיים של האבטלה ושל מדדי אי-השיוויון. שמץ ממה שחוו וחווים העובדים הפלסטינים, בתקופת הכיבוש הישראלי מתחיל לחלחל אל תודעת העובדים הישראלים ולהפוך ללחם-חוקם.

העסקנים הפוליטיים של הסדר החדש בישראל אינם שונים מעמיתיהם בעולם. הבוטה ביניהם היה נתניהו, אשר הביע בגלוי את מה שמתחריו ב'עבודה' וב'ליכוד' טרחו להסתיר. נתניהו הודה בקיומו של "... פער מפחיד בין עשירים ועניים בישראל..." אולם הוא הותיר את הפער לטיפולם של בעלי כוחות השוק: "... אני לא רוצה ליצור מקומות עבודה, אני רוצה שהיזם ירצה..." (*הארץ*, 28.1.96). נתניהו גם העלה רעיון מבריק, ולפיו יש לאסוף חלק מכספי 'ההפרטה', יחד עם תרומות של בעלי-הון לצורך הקמת "... קרנות מיוחדות המיועדות לסגור פערים חברתיים..." (*הארץ*, 26.11.96). עם רעיונות מבריקים אלה, אשר חשפו את טיב האינטרסים ש'הליכוד' מאז ומתמיד שאף לייצג – לא עוד היה ניתן להסתיר את אופי האינטרסים ש'הליכוד' מאז ומתמיד שירת; גם לא באמצעות הדמגוגיה הלאומנית והאתנית. התוצאה הייתה שבשנות התשעים, רבים ממצביעיו העניים של 'הליכוד' העתיקו את נאמנותם אל 'שס' ואל מפלגות אתניות אחרות. מפלגות 'חברתיות' אלה נחשבות לזולות ביותר מבחינת מחירן הקואליציוני.

---

[110] הנתונים על ישראל: משרד האוצר, *מינהל הכנסות המדינה*. נתוני ארה"ב: *US Census Bureau*. אין אפשרות לערוך השוואה בין ישראל ובין ארה"ב על התחלקות הרכוש; פשוט: אין בישראל זכר למידע מסוג זה. נתונים אלה היו בוודאי מצביעים על פערים יותר קיצוניים מאשר אלה של ההכנסות השוטפות. מכל-מקום, לגבי ארה"ב: בשנת 1995, העשירון העליון החזיק 78% מהנכסים הפיננסיים; 43% מנכסים אלה הוחזקו בידי המאיון העליון; העשירון העליון החזיק 90% מהמניות והאג"חים; 50% מאלה הוחזקו בידי המאיון העליון (*Wolf*, 1995).

בניגוד להסתה על-אודות 'הסחטנות הדתית' שמפיצים עיתוני המעמד הבינוני של ישראל — המחיר, שגובה 'שס' תמורת שמירת הסדר החברתי באמצעות ייצוג השכבות העניות, הינו אפסי ביחס להכנסות אשר גובות קבוצות חברתיות מאורגנות בעלות זכיונות משוריינים. בין הקבוצות הפריבילגיוניות מצויות קציני צבא-הקבע והמשטרה והשירותים החשאיים; קבוצות עובדים בעלי יכולת סבוטז' גבוהה, כמו עובדיהם המאורגנים של 'חברת החשמל' ו'בזק'; קבוצות בעלות זיכיון מסוים על אמצעי הלגיטימציה, כמו מרצים בכירים ופרופסורים באוניברסיטאות; קבוצות מקורבות למרכזי הממשל, כמו פקידים בכירים בממשל ועובדי 'בנק ישראל'; ועוד. אילו הייתה קיימת מפלגה המייצגת את האינטרסים של השכירים, לא היה סיכוי שתיווצר חלוקה-מחדש של הכנסות מהסוג שהתחולל בשנות התשעים. התשואה מאת 'שס' הינה ענקית בעיני בעלי המשטר החדש; משום שזאת מפלגת סטטוס-קוו שמעוניינת בעוני ובבערות של תומכיה, וחותרת לשמר את אופי ההצבר תוך התרכזות באידיאולוגיות של גזע ופולחן דתי. אין זה פלא, ששמעון פרס היה הראשון אשר גילה עוד באמצע שנות השמונים את הפוטנציאל האדיר שקיים בעסקני 'שס'; נתניהו ושרון שקדו לטפחם.

באופן עקרוני, מצב כזה של אי-שיוויון בחלוקת משאבים חברתיים, בטיפוח ממשלתי ובהכנסות בין סקטורים וקבוצות אוכלוסייה שונות — עשוי להביא לעיתים, לצמיחה מהירה במשק קפיטליסטי צעיר; כך לפחות מקובל לחשוב, מאז מחקריו האמפיריים של סיימון קוזנץ.[111] אולם כאשר הקפיטליזם מתייצב ויחסי השליטה מתגבשים, אי-השיוויון יוצר יותר ויותר השפעה שלילית על הצמיחה; וזה כבר היה ידוע מאספקטים שונים של דמדומי האימפריה הבריטית לחוקרים כמו הובסון, הילפרדינג, קלצקי וקיינס.[112] קיטוב גדל בהכנסות גורר עלייה בחיסכון של השכבות העליונות, וירידה ביכולת הצריכה של השאר.

במשקים הסגורים שבין שתי מלחמות-העולם, בהם הוצבו הגבלות על סחר-החוץ וזרימת ההון — הקפיטליסטים נאלצו לקבל את התכתיבים 'האוטונומיים' של פקידי הממשל, כדי למנוע את התמוטטות המשטר הקפיטליסטי בכללותו. אולם כאשר נפתחו המשקים 'הלאומיים', הקפיטליסטים אינם עוד חוששים משקיעת הביקוש האפקטיבי של השכירים. העולם נפתח, וסוף-סוף ניתן 'להרחיב' את ההצבר בשטחים חדשים ובשווקים מתעוררים.

בשנת 2000 כבר היו רשומות 110 פירמות 'ישראליות' בבורסת ניו-יורק שמחירן היה כפול מזה של 665 הפירמות הרשומות בבורסת תל-אביב; הממשל הישראלי ייאלץ להשוות את תנאי המס של ה'הייטק' לאלה של דלוואר. ככל שהתהליך נמשך — בעלי-הון בינלאומיים רוכשים נכסים מקומיים, ובעלי-הון ישראלים קונים נכסים מחוץ לישראל. ההון חדל מלהיות נכס 'לאומי'; הולכת ופוחתת יכולת התימרון של הממשלים, בין השולטים על הייצור החברתי ובין האוכלוסייה חסרת ההון.

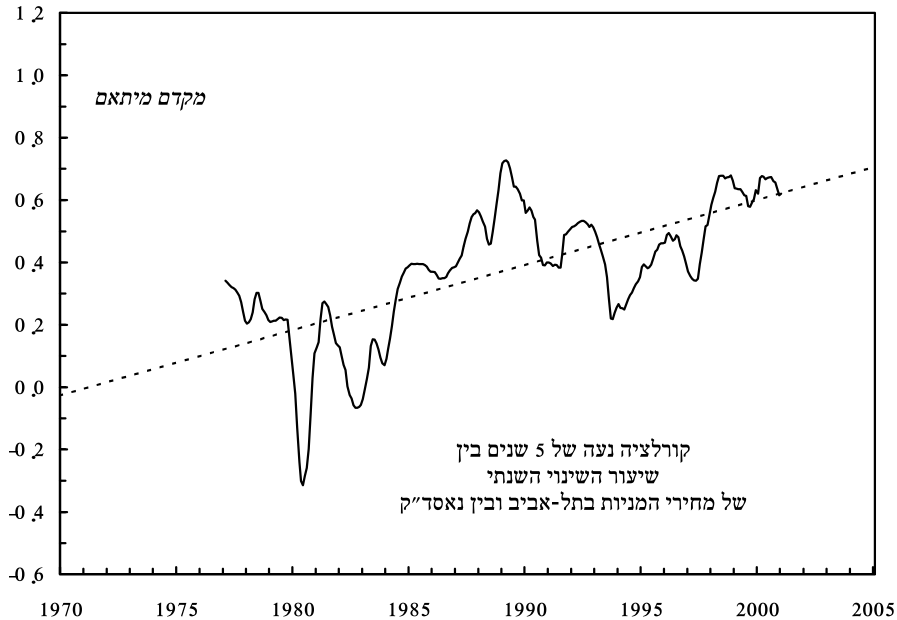
[111] *Kuznets* (1965); (1973)

[112] פרק ו' לעיל

תהליך 'הדה-נציונליזציה' של ההון משתקף *בשרטוט ז'4*. בשרטוט מוצגת קורלציה-נעה, אשר מודדת בכל נקודת-זמן בתקופת 1976-2001 את הקשר בחמש השנים הקודמות בין שיעור-השינוי השנתי במחירי המניות של בורסת תל-אביב ובין שיעור-השינוי השנתי במחירי המניות של 'נאסד"ק'. הקו הישר החוצה את התצפיות הוא הרגרסיה הלינארית (המודדת את השונות בין שתי הסדרות), והוא מצביע על המגמה הכללית. הסקלה משמאל מסמנת את עוצמת הקשר.

שרטוט ז' 4

משמעות הגלובליזציה: הדה-נציונליזציה של ההון

הערה: הסדרות מוצגות כתצפיות חודשיות. הקו הישר העולה בין התצפיות הוא קו הרגרסיה הלינֶארית.
מקור: הבורסה לניירות ערך בתל-אביב; IMF, International Financial Statistics; DRI

המגמה הכללית מראה קשר שהולך ומתהדק במרוצת השנים בין שתי הסדרות; ופירושו של קשר זה הוא ששיעורי-הרווח בשתי המדינות, ארה"ב וישראל, משתנים באופן הולך ודומה.[113]

---

[113] מדד השינוי במחירי המניות של בורסת תל-אביב מבוסס על נתוני IMF (עד דצמבר 1976), על נתוני המדד הכללי (בין ינואר 1977 לבין מרס 1993) ועל נתוני המשתנים (מאפריל 1993 ואילך). שתי הסדרות הן חודשיות, ושתיהן מובעות בדולרים של ארה"ב.

עד אמצע שנות השמונים, הקשר בין שתי הבורסות היה נמוך; וברוב הזמן, אף שלילי. ישראל עדיין הייתה מבוצרת; המעמד השליט ניהל משק של מלחמה מתמדת תוך 'העמקת ההצבר', באמצעות הגבלת ייבוא ההון וייצואו, ובאמצעות פיקוח ממשלתי על שערי המטבע. מאז 'הליברליזציה' בסוף שנות השמונים וה'דה-רגולציה' של שנות התשעים – הלך והתהדק הקשר בין השינויים בשיעורי-הרווח של שני המשקים (בשרטוט, עד לכמעט 0.7).

קבוצות ההון הדומיננטי, אם כן, הגשימו את החלום האמריקני של 'מזרח-תיכון-חדש'; אולם שאר האוכלוסייה הישראלית חשופה לפגעי תהליך ההצבר החדש, ללא שום הגנה. עד לאחרונה, שוק ניירות-הערך בניו-יורק נדחף על ידי ה'שוורים'; משום כך, לא הורגש קרע ישיר ומיידי בין בעלי 'הכלכלה החדשה' לבין אמצעי הקיום של מרבית האוכלוסייה הישראלית. לאחרונה, שוק 'הכלכלה-החדשה' התחיל לצנוח; ואם הוא יתנהל על ידי 'הדובים', הפגיעה באוכלוסייה הישראלית תהיה עמוקה ביותר.

ההתפתחויות של שנות התשעים מבשרות את קץ האתוס הציוני. במרוצת המאה-העשרים הלכה התנועה הציונית יד ביד עם ההתפתחות הקפיטליסטית בעולם. כאידיאולוגיה דומיננטית, היא הצליחה לחבר לכאורה אינטרסים 'לאומיים' עם תהליכי הצבר קפיטליסטיים. בגלגולה המפלגתי, היא השכילה לשכך קונפליקטים מעמדיים, תוך גיוס אוכלוסייה הטרוגנית של מהגרים למלחמה מתמדת נגד אויבים לאומיים משותפים. בגיבושה המדיני, היא סייעה ליצירת קפיטליזם מלחמתי שהיה מהמגובשים ביותר בעולם. המעמד השליט של ישראל הלך והתגבש לאורך ההיסטוריה הציונית כשהוא משנה את מוסדות השליטה מהתקופה הקולוניאלית, דרך האֶטטיזם, דרך התגברות קבוצות-ההון הדומיננטיות ועד לטרנסלאומיות.

בסוף שנות התשעים בולטת לראשונה הסתירה (**ולא** 'שסע' כלשון השיחדש הסוציולוגי) בין האינטרסים הטרנסלאומיים של ההון הדומיננטי לבין האינטרסים הקיומיים של האוכלוסייה היהודית והערבית בישראל. ההתקוממות הפלסטינית למן שנת 2000 חשפה ביתר שאת את הקרע, שנוצר בין הפרוייקט הציוני הטריטוריאלי של העבר לבין האינטרסים הגלובליים של ההון.

ביבליוגרפיה

אבנרי, א. (1975) *ספיר*. גבעתיים: פלג.

—. (1977) *המפולת*. תל-אביב: רביבים.

—. (1984) *הקשר הליברלי*. תל-אביב: זמורה-ביתן.

—. (1985) *רצח אופי*. תל-אביב: זמורה ביתן.

—. (1987) *המהמרים. עלייתם ונפילתם של אילי הממון*. תל-אביב: סטימצקי.

—. (1996) שלטון הכסף. *מי הקבוצה השולטת במדינה?* תל-אביב: מידות.

אברמוב, ק., וי. צוק (1999) 'קבוצות השליטה בחברות בורסאיות', *החודש בבורסה*, אוגוסט, 3-9.

אהרוני, י. (1969) 'קשיחות מוסדית וניצול משאבים', *רבעון לכלכלה*, 62, ע"ע 157-168.

—. (1976) *מבנה והתנהגות במשק הישראלי*. תל-אביב: גומא-צ'ריקובר.

—. (1991) *הכלכלה הפוליטית בישראל*. תל-אביב: עם-עובד, מכון אשכול.

אהרונסון, ש. (בסיוע ע. ברוש) (1994-1995) *נשק גרעיני במזרח-התיכון. ערפול, תיאוריה ומציאות 1948-1993*. כרכים א-ב, ירושלים: אקדמון.

אהרונסון, ש., וד. הורוביץ (1971) 'האסטרטגיה של תגמול מבוקר, הדוגמה הישראלית', *מדינה וממשל*, 1 (1).

אור, ע. (1998) *ממשטר נציגים לדמוקרטיה ישירה*. הרצליה: הוצאה עצמית.

אור, ע. ומ. מחובר (1961) [1999] *שלום שלום ואין שלום*. ירושלים: בוחן.

אורוול, ג'. (1949) [1971] *1984*. (תרגום מאנגלית), תל-אביב: עם עובד.

אילין א. (1985) *על החתום*. תל-אביב: מעריב.

אליצור, י. (1984) *הבנקאים. סיפורה של הרפתקאה*. ירושלים: דומינו.

אלישר, א. (1980) *לחיות עם יהודים*. ירושלים: מרקוס.

אלכסנדר, א. (1975) 'ההכנסה הלאומית, הצריכה הפרטית, השכר הפנוי והאינפלציה במשק הישראלי 1968-1974. השגות לגבי ההשפעה האינפלציונית של החלוקה המחודשת של ההכנסה הלאומית בזמני אינפלציה'. ירושלים: הוצאה עצמית.

—. (1990) *כוח השוויון בכלכלה. המשק הישראלי בשנות ה-80, התמונה האמיתית*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

אלמוגי, י. (1980) *בעובי הקורה*. תל-אביב: עידנים.

אריאן, א. (1985) *פוליטיקה ומשטר בישראל*. תל-אביב: זמורה ביתן.

ארלוזורוב, ח. (1934) *כתבי חיים ארלוזורוב*. ששה כרכים. תל-אביב: הוצאת א.י. שטיבל.

בייסקי, מ., ו. זילר, ז. הירש, מ. סרנת, מ. פרידמן (1986) *ועדת חקירה לענין ויסות מניות הבנקים. דין-וחשבון*. ירושלים: המדפיס הממשלתי.

בן-גוריון, ד. (1933) *ממעמד לעם: פרקים לבירור דרכה וייעודה של תנועת הפועלים*. תל-אביב: דבר.

—. 'השיטנה נגד ההסתדרות ופירותיה', בתוך ד. בן-גוריון (1933) ע"ע קס"ג-קס"ה.

—. 'לכתנו אל הסוכנות', בתוך ד. בן-גוריון (1933) ע"ע רנ"ה-רנ"ז.

—. 'סכנת הרכושנות' בתוך ד. בן-גוריון (1933) ע"ע כ"ו-כ"ט.

בן-דור, ג. (1977) 'פוליטיקה וצבא בישראל בשנות השבעים', אצל מ. ליסק וע. גוטמן (עורכים)

המערכת הפוליטית הישראלית. ע״ע 411-432.
בן-מאיר, י. (1987) *קבלת החלטות בסוגיות הביטחון הלאומי: היבט ישראלי.* תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, המרכז למחקרים אסטרטגיים ע״ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב.
בן-פורת יוסף (1982) 'המהפך שלא היה: אידיאולוגיה ומדיניות כלכלית 1977-1981', *רבעון לכלכלה* 115 ע״ע 325-333.
—. (עורך) *המשק הישראלי חבלי צמיחה.* תל-אביב: עם עובד ומכון פאלק.
בן-פורת, ישעיהו (1994) *עט להזכיר.* תל-אביב: זמורה ביתן.
בן-שחר, ח., י. בן-פורת, מ. ברונו, ב. נהיר, וש. רונאל, (1975) *המלצות לשינוי המס הישיר. דו״ח הועדה לרפורמה במסים* ('ועדת בן-שחר'). ירושלים: משרד האוצר, מינהל הכנסות המדינה.
בנק ישראל (שנים שונות) *דין וחשבון שנתי.* ירושלים.
—. המחלקה המוניטרית (שנים שונות) *התפתחויות בשוקי ההון והכספים, סקירה שנתית.* ירושלים.
בר-זוהר, מ. (1977) *בן-גוריון.* (כרכים א-ג) תל-אביב: עם-עובד.
ברגלס, א. (1970) 'ביטחון, רמת חיים, חוב חיצוני', *רבעון לכלכלה,* 67, ע״ע 191-201.
ברודט, ד. (1995) 'הפיקוח על המחירים, פיתרונות כלכליים בתנאים לא שגרתיים', *רבעון לכלכלה* 95 (4): ע״ע 607-612.
ברודט, ד., א. בן-בסט, ר. בראל, י. גדיש, צ. זוסמן, וד. לאוטמן (1995) *דין וחשבון הוועדה לבחינת ההיבטים של אחזקות בנקים בתאגידים ריאליים* ('ועדת ברודט'). ירושלים: מדינת ישראל.
ברונו, מ. (1984) 'המדיניות הכלכלית הדרושה במשבר הנוכחי', *רבעון לכלכלה* 119, ע״ע 843-847.
—. (1989) 'זעזועים חיצוניים ותגובות פנימיות: תיפקודה המקרו-כלכלי של ישראל, 1965-1982, אצל יורם בן-פורת (עורך) *המשק הישראלי חבלי צמיחה.* תל-אביב: עם עובד ומכון פאלק, ע״ע 365-392.
—. (1995) 'תוכנית היצוב בפרספקטיבה של עשור לקיומה', *רבעון לכלכלה* 95(4): ע״ע 580-588.
ברונו, מ. וס. פישר (1989) 'התהליך האינפלציוני בישראל: זעזועים והסתגלות', אצל יורם בן-פורת (עורך) *המשק הישראלי חבלי צמיחה.* תל-אביב: עם עובד ומכון פאלק, ע״ע 393-417.
ברקאי, ח. (1964) 'הסקטור הציבורי, סקטור ההסתדרותי והסקטור הפרטי במשק הישראלי', דו״ח *ששי* 1961-1963. ירושלים: מרכז פאלק.
גאון, ב. (1997) *רק המעז מנצח.* תל-אביב: ידיעות-אחרונות.
גדיש, י. (1988) 'שוק ההון בצל החוב הפנימי', *רבעון לכלכלה* 135-136, ע״ע 8-15.
גוז'נסקי, ת. (1986) *התפתחות הקפיטליזם בפלסטינה.* חיפה: מפעלים אוניברסיטאיים.
גוטמן, ע. (1977) 'מפלגות ומחנות, יציבות ושינוי', אצל מ. ליסק, וע. גוטמן (עורכים) *המערכת הפוליטית הישראלית.* תל-אביב: עם-עובד, ספריה אוניברסיטאית.
גולדברג, ג. (1992) *המפלגות בישראל: ממפלגות המון למפלגות אלקטורליות.* תל-אביב: רמות, אוניברסיטת תל-אביב.
ג'וזפסון, מ. (1934) [1969] *הבארונים השודדים. הקפיטליסטים האמריקניים הגדולים 1861-1901.* (תרגום מאנגלית) ירושלים ותל-אביב: שוקן.
גולד, ד. (1993) *האסטרטגיה הצבאית האמריקנית במזרח-התיכון. ההשלכות של המערך הפיקודי של ארה״ב באזור (centcom) על ישראל.* תל-אביב: משרד הביטחון, המרכז למחקרים אסטרטגיים ע״ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב.
גולן, מ. (1982) *פרס.* תל-אביב: שוקן.

ג׳ונסון, פ. (1983) [1995] *היסטוריה של הזמן המודרני מ-1917 עד שנות ה-90*. כרכים א-ב. (תרגום מאנגלית) תל-אביב: דביר

—. (1988) [1996] *אינטלקטואלים*. (תרגום מאנגלית) תל-אביב: דביר.

גורני, י. (1973) *אחדות-העבודה 1919-1930: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

גזית, מ. (1983) *הרכש הצבאי של ישראל מארה״ב*. ירושלים: המכון ליחסים בינלאומיים ע״ש לאונרד דיוויס.

גלבריית, ג׳. ק. (1958) [1972] *חברת השפע*. (תרגום מאנגלית), תל-אביב: אפקים, עם-עובד.

—. (1967) [1975] *המדינה התעשייתית החדשה*. (תרגום מאנגלית), תל-אביב: אפקים, עם-עובד.

גליאנו, א. (1971) [1990] *העורקים הפתוחים של אמריקה הלטינית*. (תרגום מספרדית), תל-אביב: מפרש.

גלין, א., וי. טאוב (1971) ׳עסקת החבילה, נקודת מפנה במערכת יחסי העבודה הישראלית׳, *רבעון לכלכלה*, 18, חוברת 69-70: ע״ע 106-113.

גלעדי, ד. (1973) *הישוב בתקופת העליה הרביעית 1924-1929. בחינה כלכלית ופוליטית*. תל-אביב: עם-עובד.

גנחובסקי, ד. (1993) *מסיבות החברה הגבוהה ועוד 100 סיפורים ירושלמיים*. ירושלים: כרטא.

גרול, ש. (1959) ׳בעיית האינפלציה בקפיטליזם של ימינו׳ *בשער* 20 (אוגוסט).

—. (1964) ׳אופיו של ההון המודרני׳ *בשער* 63 (ספטמבר).

גרינברג, י. (1986) ׳תהליך הדה-קואופרטיזציה בקואופרציה האשראית העובדת. מיזוג בנק הפועלים וקופות מלווה וחיסכון של העובדים׳. *רבעון לכלכלה*, 130 (אוק.): ע״ע 757-771.

—. (1988) *שכר שוויוני בהסתדרות. גלגולי דרגת המשכורת המשפחתית בשנים 1924-1954*. יד טבנקין, המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה.

דברת, א. (1970) ׳מדיניות של ריסון: כורח המציאות׳, *רבעון לכלכלה* 66: ע״ע 15-17.

דורון, ד. (1992) ׳איך לעזור לישראל לעזור לעצמה׳, *להיות חופשי*, אפריל. ירושלים: המרכז הישראלי לקידום חברתי וכלכלי, ע״ע 1-4.

דן אנד ברדסטריט (1984) ׳המאה של דן אנד ברדסטריט, רשימת החברות המובילות בישראל׳, תל-אביב: *דן אנד ברדסטריט (ישראל)*.

דן, ה. (1963) *בדרך לא סלולה, הגדת סולל בונה*. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

דרי, ד., וע. שרון (1994) *כלכלה ופוליטיקה בתקציב המדינה*. תל-אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה, הקיבוץ המאוחד.

הבר, א. (1987) *היום תפרוץ המלחמה. זכרונותיו של תת-אלוף ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר*. תל-אביב: עידנים.

הורוביץ, דוד (1944) *הכלכלה הארצישראלית בהתפתחותה*. תל-אביב: ביאליק.

—. (1970) *האתמול שלי*. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

—. (1975) *חיים במוקד*. רמת-גן: מסדה.

הורוביץ ד. (1985) ׳בכל זאת פונקציונאליזם׳, *מדינה ממשל ויחב״ל*, 24: ע״ע 98-101.

הורוביץ, ד. ומ. ליסק (1977) *מישוב למדינה. יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה*

פוליטית. תל-אביב: עם-עובד. הורוביץ, דוד. (1975) *חיים במוקד*. רמת-גן: מסדה.

—. (1990) *מצוקות באוטופיה. ישראל חברה בעומס יתר*. תל-אביב: עם עובד.

הכהן, ד. (1981) *עת לספר*. תל-אביב: עם עובד.

הלוי, נ., ור. קלינוב-מלול (1968) *ההתפתחות הכלכלית של ישראל*. ירושלים: אקדמון.

הרש, ס. מ. (1991) [1992] *ברירת שמשון*. (תרגום מאנגלית), תל-אביב: ידיעות-אחרונות.

וולאך, ג'. (עורך ומתרגם) (1979) *פרידריך הגדול: הוראות למצביעים*. תל-אביב: מערכות.

וולף, מ. (1997) [2000] *איש ללא פנים. אוטוביוגרפיה של גדול מרגלי הקומוניזם*. (תרגום מאנגלית), אור-יהודה: הד-ארצי.

זוסמן, צ. (1969) 'ממדיניות שכר לאומית למדיניות שכר ענפית', *רבעון לכלכלה*, 16, חוברת 64: ע"ע 331-340.

—. (1974) 'המדיניות הלאומית בריסון השכר', *רבעון לכלכלה*, 21, חוברת 80-81: ע"ע 39-52.

זנבר, מ., וש. ברונפלד (1973a) 'מחשבה, מדיניות והתפתחות בתחום המוניטרי, 1948 עד 1972', *רבעון לכלכלה* מס' 20, חוברת 70: ע"ע 3-16.

—. (1973b) 'מחשבה מדינית והתפתחות בתחום המוניטרי, 1948-1972', *רבעון לכלכלה* מס' 20 חוברת 78-79: ע"ע 217-236.

חסיד, נ. וי. לסר (1981) 'מקורות כלכליים לביטחון ישראל', *רבעון לכלכלה*, 109, ע"ע 243-252.

חת, מ. (1966) *המוסדות הבנקאיים בישראל*. ירושלים: מכון פאלק.

טבת, ש. (1976, 1980, 1987) *קנאת דוד. חיי דוד בן-גוריון*. כרכים א-ב-ג. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

—. (1999) *השנים הנעלמות והחור השחור*. תל-אביב: דביר.

טוכמן, ב. ו. (1986) [1983] *מצעד האיוולת, מטרויה ועד ויטנאם*. (תרגום מאנגלית), תל-אביב: מעריב.

טראוון, ב. (1962) *השושנה הלבנה*. (תרגום מגרמנית), תל-אביב: עם עובד.

ידלין, א. (1980) *עדות*. ירושלים: עידנים.

יציב, ג. (1979) *הבסיס המעמדי לזיקה המפלגתית: ישראל לדוגמה*. מחקרים בסוציולוגיה. המחלקה לסוציולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

ירג'ין, ד. (1991) [1992] *השלל הגדול. החתירה הבלתי-נלאית לנפט, כסף ולעוצמה*. (תרגום מאנגלית), תל-אביב: דביר.

ירג'ין, ד., וג'. סטניסלו (1998) [2000] *עמדות השליטה. המאבק בין הממשלות לבין השוק המעצב מחדש את פני העולם המודרני*. (תרגום מאנגלית). תל-אביב: דביר.

כפכפי, א. (1994) *מלחמת ברירה. הדרך לסיני וחזרה 1950-1957. המאבק בין אסכולות מדיניות בישראל בשנות החמישים*. רמת-אפעל: יד טבנקין והעמותה למורשת משה שרת.

לבהרי, ד. (1984) 'שוק ההון ומדיניות מוניטרית', *רבעון לכלכלה* 119, ע"ע 839-840.

לויתן, נ., וס. פיטרמן (1989) 'האצת האינפלציה ומשברים במאזן התשלומים', אצל יורם בן-פורת (עורך) *המשק הישראלי חבלי צמיחה*. תל-אביב: עם עובד ומכון פאלק, ע"ע 436-472.

ל.מ.ס, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (שנים שונות) *שנתון סטטיסטי לישראל*. ירושלים: המדפיס הממשלתי.

—. (1986) 'חשבונות לאומיים 1972-1985', *מוסף לירחון הסטטיסטי לישראל*, מס. 5, ירושלים: המדפיס הממשלתי.

—. (1987) 'חשבונות לאומיים 1986-1980', *מוסף לירחון הסטטיסטי לישראל*, מס. 5, ירושלים: המדפיס הממשלתי.
מאיר, ה.ד. (1976) *הברירה: המפנה במדיניות ארה"ב ועתידה של ישראל*. (תרגום מאנגלית). רמת-גן: מסדה.
מיכאלי, מ. (1981) 'האינפלציה וכסף בישראל לאחר הליברליזציה של 1977', *רבעון לכלכלה*, 25 חוברת 109: ע"ע 115-136.
מרקס, ק. (1846) [1977] 'האידיאולוגיה הגרמנית', אצל ש. אבינרי (עורך) *קארל מארקס, כתבי שחרות*, (תרגום מגרמנית), תל-אביב: ספרית פועלים.
—. (1867) [1947] *הקפיטל. ביקורת הכלכלה המדינית*, ספר ראשון. מרחביה: ספרית פועלים.
נאדל, ב. (1975) *דו"ח נאדל: הכל על מס ההכנסה בישראל*. תל-אביב: איל, הוצאה מיוחדת.
נצר, ש. (1980) *רשימות מפנקסי*. תל-אביב: עם-עובד.
סבירסקי, ש. (1979) 'הערות לסוציולוגיה ההסטורית של תקופת הישוב', *מחברות למחקר ולביקורת*, 2: ע"ע 5-42.
—. (1981) *לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, שיחות עם פעילים ופעילות*. חיפה: מחברות למחקר ולביקורת.
—. (1978) 'אשכנזים ומזרחים: יחסי תלות בהתהוות', *מחברות למחקר ולביקורת*, 1: ע"ע 21-59.
סדן, ע. (1985) 'ביטחון לאומי וכלכלה לאומית', אצל צ. לניר (עורך) *ביטחון וכלכלת ישראל בשנות השמונים*. תל-אביב: משרד הביטחון, המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב, ע"ע 119-129.
סלין, ל.פ. (1932) [1994] *מסע אל קצה הלילה*. כרכים א-ב. (תרגום מצרפתית) תל-אביב: עם-עובד.
ספרן, נ. (1979) *מדינת ישראל ויחסיה עם ארצות-הברית*. (תרגום מאנגלית). ירושלים ותל-אביב: שוקן.
עברון, י. (1986) *סואץ 1956 במבט חדש*. תל-אביב: מודן.
עמית, מ. (1999) *ראש בראש. מבט אישי על אירועים גדולים ופרשיות עלומות*. אור-יהודה: הד-ארצי.
פטינקין, ד. (1965) *המשק הישראלי בעשור הראשון*. ירושלים: מרכז פאלק.
פישר, ס. (1993) 'ישראל ושכנותיה: צמיחה, יצוב ורפורמה בישראל', *רבעון לבנקאות*, כרך ל"א, חוברת 123, ע"ע 6-27.
פישר, ס., וי. פרנקל (1982) 'מדיניות יצוב לישראל', *רבעון לכלכלה* 114, ע"ע 246-255.
פלסנר, י. (1983) 'הרקע העיוני והממשי למדיניות הכלכלית ומטרותיה', *רבעון לכלכלה* 118: 741-757
פרג'ון, ע. (1978) 'הפועלים הפלסטינים. צבא מילואים כלכלי', *דפים אדומים*, מס. 5, ירושלים.
פרנקל, ש. (1991) *סופה במדבר. הסיפור האמיתי*. תל-אביב: ציטרין.
פרנקל, ש. וש. ביכלר (1984) *המיוחסים. אצולת הממון של ישראל*. תל-אביב: כדים.
פרס, ש. (1965) *השלב הבא*. תל-אביב: עם הספר.
—. (1995) 'מבחן התוכנית בביצועה' *רבעון לכלכלה* 95 (4): ע"ע 573-576.
צדקה, א., וא. רזין (1995) 'איזון פיסקאלי בתקופת האינפלציה, הדיסאינפלציה והעליה: לקחי מדיניות', *רבעון לכלכלה*, 95 (4): ע"ע 617-642.
צור, א. (1974) 'האינפלציה של שנות השבעים ומקורותיה', *רבעון לכלכלה*, 83, ע"ע 296-306.
קאמי, א. (1959) [1999] *הנפילה; גלות ומלכות*. (תרגום מצרפתית), תל-אביב: ספרית פועלים.

קאר, א.ה. (1961) [1986] *היסטוריה מהי?* (תרגום מאנגלית) תל-אביב: מודן.

קוטלר, י. (1984) *לא לפירסום*. נצרת: שור (מודן).

—. (1985) *כוח להשחית*. נצרת: שור (מודן).

—. (1988) *הנבחרת הלאומית*. כרכים א-ב. תל-אביב: ירדן.

—. (1988a) *ג'ו חוזר אל האור*. תל-אביב: מודן.

קון, ת. ס. (1962) [1977] *המבנה של מהפכות מדעיות*. (תרגום מאנגלית) תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, סימן קריאה והספרות.

קוקבורן, א., ול. קוקבורן (1991) [1992] *יחסים מסוכנים. הקשרים החשאיים והחסויים ביחסי ישראל-ארה"ב*. (תרגום מאנגלית) תל-אביב: מעריב.

קליימן, אהרון. (1992) *חרב פיפיות. היצוא הביטחוני של ישראל ושוק הנשק העולמי*. תל-אביב: עם עובד, ספרית אופקים.

קליימן, אפרים. (1973) 'כסף ואינפלציה בישראל', *רבעון לכלכלה* 20, חוברת 79-78: ע"ע 237-246.

—. (1974) 'אינפלציה והחלוקה מחדש של ההון הציבורי', *רבעון לכלכלה*, 21, חוברת 83: 238-256

—. (1996) 'הכלכלה הפוליטית של ישראל: אטאטיזם על פרשת דרכים', אצל מ. ליסק, וב. קני-פז, (עורכים) *ישראל לקראת שנות האלפיים, חברה, פוליטיקה ותרבות*. ירושלים: מאגנס, מכון אשכול, האוניברסיטה העברית. ע"ע 196-212.

קנדי, פ. (1988) [1992] *עלייתן ונפילתן של המעצמות הגדולות. תמורות כלכליות ועימותים צבאיים משנת 1500 עד שנת 2000*. (תרגום מאנגלית) תל-אביב: דביר.

רבין, י. (1979) *פנקס שירות*. שני כרכים. (כתיבה: ד. גולדשטיין). תל-אביב: מעריב.

רבינוביץ, א. (1983) 'המאבק על מי הירדן כמרכיב בסכסוך הערבי ישראלי' אצל א. שמואלי, א. סופר, ונ. קליאוט (עורכים), *ארצות הגליל*, חיפה: גסטליט, ע"ע 863-868.

רוזנפלד, ה., וש. כרמי (1979) 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה', *מחברות למחקר ולביקורת*, 2: ע"ע 43-84.

רזין, א. (1984) 'משק ישראל 1983', *רבעון לכלכלה* 119, ע"ע 834-837.

רקנאטי, ה. (1984) *רקנאטי, אב ובנו*. ירושלים: כנה.

שגב, ת. (1984) *1949. הישראלים הראשונים*. ירושלים: דומינו.

שיף, ז. וא. יערי (1984) *מלחמת שולל*. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

שמיר, מ., וא. אריאן (1982) 'הצבעה עדתית בבחירות 1981', *מדינה, ממשל ויחב"ל* 19-20: 88-104

שפירא, י. (1975) *אחדות העבודה ההסטורית. עצמתו של אירגון פוליטי*. תל-אביב: עם עובד.

—. (1977) *הדמוקרטיה בישראל*. רמת-גן: מסדה.

—. (1984) 'האם היה הישוב היהודי בארץ-ישראל דמוקרטיה קונסוציונלית? תשובה לדן הורוביץ', *מדינה ממשל ויחב"ל*, 23: ע"ע 85-92.

שרשבסקי, ר. (1968) *מבנה המשק היהודי בארץ ישראל ובישראל*. ירושלים: פאלק.

שרת, מ. (1978) *יומן אישי*. כרכים א-ח. תל-אביב: ספרית מעריב.

תמרי, מ. (1980) *מימון חברות התעשיה בתנאי התערבות ממשלתית, הנסיון הישראלי, 1950 עד 1972*. ירושלים: בנק ישראל, מחלקת המחקר.

Adelman, M.A. (1972) *The World Petroleum Market*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

—. (1987) 'The Economics of International Oil Industry', in J. Rees and P. Odell (eds.), *The International Oil Industry. An Interdisciplinary Perspective*. New Yok: St. Martin's Press, pp. 27-56.

Aglietta, M. (1979) [1987]. *A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience.* London: Verso.

Almond, G. A. (1956) 'Comparative Political System' *Journal of Politics*, 18(3) 395-396.

Amnesty-International (2000) *Israel: Human Rights Abuses of Women Trafficked From the Commonwealth of Independent States*: Amnesty International.

Anderson, J., and J. Boyd (1984) *Oil. The Real Story Behind the World Energy Crisis*. London: Sidgwick & Jackson.

Arian, A. (1977) 'The Passing of Dominance', *The Jerusalem Quarterly*, 5(Fall): 13-32.

Arrighi, G. (1993) 'The Three Hegemonies of Historical Capitalism', In S. Gill (ed.) *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.

—. (1994) *The Long Twentieth Century. Money, Power , and the Origins of Our Times.* London: Verso.

Arrighi, G., B. Kenneth. and H. Shuji (1999) 'The Transformation of Business Enterprise', In G. Arrighi and B. J. Silver *(eds.) Chaos and Governance in the Modern World System*, Minneapolis and London: University of Minnesota Press, pp. 97-150.

Arrighi, G., and B. J. Silver, (1999) (eds.) *Chaos and Governance in the Modern World System*. Vol. 10, *Contradictions of Modernity*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Augustine, N.R. (1975) 'One Plane, One Tank, One Ship: Trend for the Future?' *Defense Management Journal*, (April): pp. 34-40.

Averitt, R. T. (1968) *The Dual Economy. The Dynamics of American Industry Structure*. New York: W. W. Norton.

Bank Hapoalim (2000) High-Tech In Israel -- A Status Report. *Economic Report* July: 11-20. Israel.

Baran, P. A., and P. M. Sweezy (1966) *Monopoly Capital. An Essay on the American Economic and Social Order.* New York: Modern Reader Paperbacks.

Barnet, R. J. (1972) *Roots of War.* New York,: Atheneum.

—. (1980) *The Lean Years. Politics in the Ags of Scarcity*. New York: Simon and Schuster.

Barnet, R.J. and R.E. Miller (1974) *Global Reach. The Power of the Multinational*

Corporations. New York: Simon and Schuster.
Barnett, M. N. (1992) *Confronting the Costs of War: Military Power, State, and Society in Egypt and Israel.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Barry, B. (1970) *Sociologists, Economists and Democracy*. London: Collier-Macmillan.
Beit-Hallami, B. (1987) *The Israeli Connection*. New York: Pantheon Books.
Bell, D. and I. Kristol (1971) (eds.) *Capitalism Today*. New York: Basic Books.
Ben-Porath, Y. (1986) (ed.) *The Israeli Economy: Maturing Through Crises*. Cambridge, Mas. and London: Harvard University Press.
Berglas, E. (1983) 'Defense and Economy: The Isreali Experience', Discussion Paper 83.01, Jerusalem: The Falk Institute for Economic Research in Israel.
Berle, A.A. and G.C. Means (1932) [1967] *The Modern Corporation and Private Property*, Revised Edition. New York: Harcourt, Brace & World.
Berndt, E.R. and J.E. Triplett (1990) (eds.) *Fifty Years of Economic Measurement: The Jubilee of the Conference on Research on Income and Wealth.* Chicago: University of Chicago Press.
Bichler, S. (1994) 'Political Power Shifts in Israel, 1977 and 1992: Unsuccessful Electoral Economics or Long Range Realignment?', *Science and Society*, 58(4) pp. 415-439.
Bichler, S. and J. Nitzan (1996a) 'Military Spending and Differential Accumulation: A New Approach to the Political Economy of Armament – The Case of Israel,' *Review of Radical Political Economics*, 28(1): 52-97.
—. (1996b) 'Putting the State In Its Place: US Foreign Policy and Differential Accumulation in Middle-East Energy Conflicts', *Review of International Political Economy*, 3(4): 608-661.
—. (2000) 'Transnational Ownership and the Palestinian Uprising', *Alternatives*
Bickerman, E. J. (1972) 'Mesopotamia', in J. A. Garraty and P. Gay (eds.) *The Columbia History of the Wolrd*, New York: Harper & Row.
Bina, C. (1985) *The Economics of the Oil Crisis. Theories of the Oil Crisis, Oil Rent and Internationalization of Capital in the Oil Industry*. London: Merlin.
Blair, J. M. (1972) *Economic Concentration: Structure, Behavior and Public Policy.* New York: Harcourt, Brace Jovanovich.
—. (1976) *The Control of Oil.* New York: Vintage Books.
Blinder, A. S. (1979) *Economic Policy and the Great Stagflation.* New York: Academic Press.
Bliss, C. J. (1975) *Capital Theory and the Distribution of Income*. Amsterdam and Oxford: North-Holland.
Bober, A. (1972) (ed.) *The Other Israel. The Radical Case Against Zionism.* New York: Anchor Books.
Bohm-Bawerk, E. V. (1971) [1891] *The Positive Theory of Capital*. (trnslated with a Preface by W. Smart) Freeport, N.Y: Books for Libraries Press.
Bowles, S., and H. Gintis (1977) *Schooling in Capitalist America. Educational Reform*

and the Contradictions of Economic Life. New York: Basic Books
Bowles, S., D. Gordon and T. Weisskopf (1986) 'Power and Profits: The Social Structure of Accumulation and the Profitability of the Post-War US Economy', *Review of Radical Political Economics*, 18(1&2): 132–167.
—. (1990) *After the Waste Land. A Democratic Economics for the Year 2000.* Armonk, New York: M.E. Sharpe.
Bowring, J. (1986) *Competition in a Dual Economy.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.
BP Statistical Review of World Energy (annual) London: The British Petroleum Company.
Branson, W.H. (1989) *Macroeconomic Theory and Policy*, 3rd. Ed. New York: Harper & Row, Publishers.
Braudel, F. (1982) *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century,* Vol. II*, The Wheels of Commerce*. Translated by Sian Reynolds. New York: Harper & Row, Publishers.
—. (1985) *Civilization & Capitalism, 15th-18th Century*. Trans. from the French and Revised by Sian Reynolds. 3 vols. New York: Harper & Row, Publishers.
Brittan, S. (1975) 'The Economic Contradictions of Democracy', *British Journal of Political Science*, 5: 129-159.
Bromley, S. (1991) *American Hegemony and World Oil: The Industry, the State System and the World Economy*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
Bruno, M. and J. Sachs (1985) *Economics of Worldwide Stagflation.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Brzezinski, Z. (1983) *Power and Principle: Memoirs of the National Security Advisor, 1977-1981.* New York: Farrar, Straus, Giroux.
Brzoska, M. and P. Lock (eds.) (1992) *Restructuring Arms Production in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.
Brzoska, M. and T. Ohlson (1987) *Arms Transfers to the Third World, 1971-1985*. Oxford and New York: Oxford University Press.
Burnham, J. (1941) *The Managerial Revolution.* Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.
Chan, S. (1980) 'The Consequences of Expensive Oil on Arms Transfers', *Journal of Peace Research* 17 (3): 235-246.
Caporaso, J. A., and D. P. Levine (1992) *Theories of Political Economy.* Cambridge: Cambridge University Press.
Castoriadis, C. (1988) *Political and Social Writings*. 3 vols. Minneapolis: University of Minnesota Press.
Chamberlin, E. H. (1933). *The Theory of Monopolistic Competition.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Chandler, A.D. Jr. (1977) *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business.* Cambridge Mass.: Harvard University Press.
Citibase (1990) *Citibank Economic Debase* (machine-readable magnetic data file), 1946-1986, New York: Citibank, N.A., 1978.
Clark, J. B. (1899) [1965] *The Distribution of Wealth.* New York: Augustus M. Kelley.
Clarke, S. (1991) (ed.) *The State Debate*. London: Macmillan.
Coase, R.H. (1937) [1996] 'The Nature of the Firm', In L. Putterman and R.S. Kroszner (eds.) *The Economic Nature of the Firm. A Reader.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 89-104.
Cochran, T.C. and W. Miller (1961) *The Age of Enterprise. A Social History of Industrial America*, (Revised Edition) New York: Harper & Row.
Cohen, B. J. (1993) The Triad and the Unholy Trinity: Problems of International Monetary Cooperation. In *Pacific Economic Relations in the 1990s: Cooperation or Conflict*, edited by R. Higgott, R. Leaver and J. Ravenhill. London: Allen & Unwin.
Colby, G. and C. Dennett (1995) *Thy Will Be Done. The Conquest of the Amazon: Nelson Rockefeller and Evangelism in the Age of Oil*. New York: HarperCollins.
Collier, P. and D. Horowitz (1976) *The Rockefellers. An American Dynasty*. New York: Holt, Reinehart and Winston.
Court, A.T. (1939) 'Hedonic Price Indexes with Automotive Examples,' in *The Dynamics of Automobile Demand* New York: General Motors Corporation.
Crouch, C. (1979) 'The State, Capital and Liberal Democracy', in C. Rouch (ed.) *State and Economy in Contemporary Capitalism*, London: Croom-Helm, pp. 13-54.
Cusack, T.R. and M.D. Ward (1981) 'Military Spending in the United States, Soviet Union, and People's Republic of China', *Journal of Conflict Resolution*, 25 (4): 429-469.
Darwish, A. and G. Alexander (1991) *Unholy Babylon. The Secret History of Saddam's War.* London: Victor Gollancz.
Diskin, A. (1984) 'Polarization and Volatility among Voters', in D. Caspi, A. Diskin, and E. Gutmann (eds.) *The Roots of Begin's Success*. London and New York: St. Martin's Press, pp. 113-140.
Djilas, M. (1957) *The New Class. An Analysis of the Communist System.* New York,: Praeger.
Doremus, P. N., William, W. Keller, Louis W. Pauly, and S. Reich (1998) *The Myth of the Global Corporation.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Easton, D. (1965) *A Framework for Political Analysis*. N.J: Prentice-Hall.
Edwards, R. (1979) *Contested Terrain. The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century.* New York: Basic Books.
Eisenstadt, S. N. (1969) *Israeli Society*. London: Weidenfeld and Nicolson.
Ellul, J. (1964) *The Technological Society*. Translated from the French by J. Wilkinson with an introduction by R. K. Merton. New York: Alfred K. Merton.

Emmanuel, A. (1972) *Unequal Exchange*. New York: Monthly Review Press. (first published in French 1969).
Engler, R. (1977) *The Brotherhood of Oil. Energy Policy and the Public Interest*. Chicago and London: University of Chicago Press.
Etzioni, A. (1966) *Studies in Social Change*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
Evans, P. (1995) *Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
Fairlamb, D. (1998) 'Reigning In the Oligarchs', *Institutional Investor*, November, 146-154.
Farjoun, E. (1980) 'Palestinian Workers in Israel: A Reserve Army of Labour' *Khamsin,* no.7, pp. 107-143, London.
—. (1983) 'Class Division in Israel Society' *Khamsin,* no. 10, pp. 29-39, London.
Farjoun, E., and M. Machover (1983) *Laws of Chaos. A Probabilistic Approach to Political Economy.* London: Verso.
Ferrari, P., J. Knopf, and R. Madrid (1987) *U.S. Arms Exports: Policies and Contractors.* Washington, DC: Investor Responsibility Research Center.
Ferguson, C. E. (1969) *The Neoclassical Theory of Production and Distribution.* Cambridge: Cambridge University Press.
FIBV, International Federation of Stock Exchanges. 2000. *Number of Companies With Shares Listed (Table 195)*.Galbraith, J. K. (1990) *A Short History of Financial Euphoria.* New York: Penguin.
Fisher, I. (1911) [1971] *The Purchasing Power of Money: Its Determination and Relation to Credit, Interest and Crises*, Assisted by H.G. Brown. New York: Augustus M. Kelley.
Fortune. 'The Foreign 500', (annual) *Fortune,* New York: Time Warner.
—. 'The Fortune 500', (annual) *Fortune,* New York: Time Warner.
—. 'The Fortune Internatinal 500', (annual) *Fortune,* New York: Time Warner.
—. 'Guide to the Global 500', (annual) *Fortune,* New York: Time Warner.
—. 'The Internatinal 200', (annual) *Fortune,* New York: Time Warner.
Foster, J.B. (1986) *The Theory of Monopoly Capitalism. An Elaboration of Marxian Political Economy.* New York: Monthly Review Press.
Foucault, M. (1977) *Discipline and Punish: The Birth of the Prison.* New York: Pantheon.
—. 1988. *Madness and Civilization -- A History of Insanity in the Age of Reason*. Translated by R. Howard. New York: Vintage Books.
Frankel, S.H. (1977) *Money: Two Philosophies. The Conflict of Trust and Authority.* Oxford: Blackwell.
—. (1980) *Money and Liberty*. Washington D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research.
Franko, L.G. (1991) 'Global Corporate Competition II; Is the Large American Firm

an Endangered Species?', *Business Horizons* 34 (6): pp. 14-22.
Friedman, M. (1953) *Essays in Positive Economics*. Chicago: The University Press.
—. (1970) *Price Theory. A Provisional Text*. Chicago: Aldine.
Galbraith, J.K. (1990) *A Short History of Financial Euphoria.* New York: Penguin.
Gazit, M. (1983) *President Kennedy's Policy Toward the Arab States and Israel. Analysis and Documents*. Tel-Aviv: Shiloah Center for Middle Eastern and African Studies.
Gessen, M. (1998) 'De-pressed', *The New Republic*, September 28, pp. 16-17.
Giddens, A. (1987) *The Nation State and Violence.* Cambridge: Polity Press.
Gill, S. R. and D. Law (1989) 'Global Hegemony and the Structural Power of Capital', *International Studies Quarterly* 33: pp. 475-199.
Gilpin, R. (1975) *U.S. Power and the Multinational Corporation: The Political Economy of Foreign Direct Investment.* New York: Basic Books.
—. 1987. *The Political Economy of International Relations.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
Gold, D.A. (1977) 'The Rise and Fall of the Keynesian Coalition', *Kapitalistate*, 6(1) 129-161.
Gordon, R. J. (1978) *Macroeconomics*. Boston: Little Brown and Company.
Gouldner, A. W. (1970) *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Basic Books.
Grant, C. (1997) 'A Survey of the Global Defence Industry', *The Economist*, June 14: pp. 1-18.
Griliches, Z. (1971) (ed.) *Price Indexes and Quality Change. Studies in New Methods of Measurement.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Halevi, N., and R. Klinov-Malul (1968) *The Economic Development of Israel.* New York and Jerusalem: Praeger.
Hall, R. L., and C. J. Hitch (1939) Price Theory and Business Behaviour. *Oxford Economic Papers* (2): 12-45.
Harcourt, G.C. (1969) 'Some Cambridge Controversies in the Theory of Capital,' *Journal of Economic Literature*, 7(2): 369-405.
—. (1972) *Some Cambridge Controversies in the Theory of Capital.* Cambridge: Cambridge University Press.
Harrison, B. and B. Bluestone (1988) *The Great U-Turn; Corporate Restructuring and the Polarizing of America*. New York: Basic Books.
Heflebower, R.B. (1955) 'Full Costs, Cost Changes and Prices', in *Business Concentration and Price Policy*, A Conference of the Universities-National Bureau Committee for Economic Research. Princeton: Princeton University Press, pp. 361-92.
Hewlett, S. A. (1980) *The Cruel Dilemmas of Development: Twentieth Century Brazil.* New York: Basic Books.
Hennings, K. H. (1987) 'Capital as a Factor of Production', in J. Eatwell, M. Milgate and P. Newman (eds.) *The New Palgrave*, vol. 1, London: Macmillan.
Henwood, D. (1997) *Wall Street. How It Works and For Whom.* London and New

York: Verso.
Hibbs, D.A. Jr. (1977) 'Political Parties and Macro-Economic Theory', *American Political Science Review*, 71, pp. 1467-1487.
Hicks, J. (1973) *Capital and Time. A Neo-Austrian Theory.* Oxford: Clarendon Press.
Hilferding, R. (1910) [1981] *Finance Capital. A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*. Edited with an Introduction by T. Bottomore, from a Translation by M. Watnick and S. Gordon. London: Routledge & Kegan Paul.
Hirschman, A. O. (1985) 'Reflection on the Latin American Experience,' in L. N. Lindberg and C. S. Maier (eds.) *The Politics of Inflation and Economic Stagnation.* Washington, D.C.: Brookings Institution.
Hobson, J.A. (1902) [1938] *Imperialism*. London: Allen & Unwin.
Hodgson, G.M. (1997) 'The Fate of the Cambridge Capital Controversy', in P. Arestis, G. Palma and M. Sawyer (eds.) *Capital Controversy, Post-Keynesian Economics and the History of Economic Thought* (London and New York: Routledge).
Hofstadter, R. (1955) *Social Darwinism in American Thought*. Boston: Beacon Press.
Hollander (1979) *My Life and What I Did With It*. Jerusalem: Koren.
Holloway, J., and S. Picciotto, (1978) (eds.) *State and Capital. A Marxist Debate*. London: Edward Arnold.
Horowitz, D. (1982) 'The Israel Defense Forces: A Civilianized Military in a Partially Military Society', in R. Kolkowitz and A. Korbonski (eds.) *Soldiers, Peasants and Bureaucrats*, London: George Allen and Unwin, pp. 77-106.
Howard, M. C. (1983) *Profits in Economic Theory.* London: Macmillan.
Howard, M. C., and J. E. King (1992) *A History of Marxian Economics. Volume II, 1929-1990.* Princeton, N.J: Princeton University Press.
Hughes, D. M. (2000) 'The "Natasha" Trade: The Transnational Shadow Market of Trafficking in Women', *Journal of International Affairs* 53 (2): pp. 625-651.
Hume, D. (1752) *Political Discourses.* Edinburgh: Printed by R. Fleming, for A. Kincaid and A. Donaldson.
Hunt, E.K and M. Glick (1990) 'Transformation Problem', in J. Eatwell, M. Milgate and P. Newman (eds.) *The New Palgrave. Marxian Economics.* New York and London: W.W. Norton & Company.
Huntington, S. P. (1975) 'The Crisis of Democracy: The United States' in M. Crozier, S. M. Huntington and J. Watanuki (eds.) *The Crisis of Democracy*. New York: New York University Press.
Huxley, A (1932) *Brave New World.* New York: Modern Library.
IMF, International Monetary Fund (annual) *International Financial Statistics Yearbook.* Washington, DC.
Itoh, M. (1987) 'Skilled Labour in Value Theory', *Capital & Class*, 31: 39-58.
—. (1988) *The Basic Theory of Capitalism.* London: Macmillan.

Jacoby, N.H. (1974) *Multinational Oil. A Study in International Dynamics*. New York: Macmillan.
Jenkins, R. (1987) *Transnational Corporations and Uneven Development.* London: Methuen.
Jessop, B. (1990) *State Theory. Putting the Capitalist State in its Place.* Cambridge: Polity Press.
Jevons, W.S. (1871) [1931] *The Theory of Political Economy.* London: Macmillan.
Josephson, M. (1934) *The Robber Barons. The Great American Capitalists. 1861-1901.* New York: Harcourt, Brace and Company.
Kahn, R.F. (1952) 'Oxford Studies in the Price Mechanism', *Economic Journal*, 62 (March): 119-30.
Kalecki, M. (1943) [1971] 'Costs and Prices'. In *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy, 1933-1970*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 43-61.
—. (1964) [1972]. 'The Fascism of Our Times'. In *The Last Phase in the Transformation of Capitalism.* New York and London: Modern Reader, pp. 99-104.
—. (1967) [1972]. Vietnam and U.S. Big Business. In *The Last Phase in the Transformation of Capitalism.* New York and London: Modern Reader, pp. 99-104.
—. (1971) *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy, 1933-1970.* Cambridge: Cambridge University Press.
—. (1972) *The Last Phase in the Transformation of Capitalism*. New York: Monthly Review Press.
Kenyon, P. (1978) 'Pricing' in A. S. Eichner (ed.) *A Guide to Post-Keynesian Economics*, New York: M. E. Sharpe, pp. 34-45.
Keohane, R. O., and J. S. Nye (1977) *Power and Interdependence*. 2nd ed. New York: HarperColllins Publishers.
Keynes, J. M. (1936) [1997] *The General Theory of Employment, Interest, and Money.* (Great minds series). Amherst, NY: Prometheus Books.
—. (1939) 'Professor Timbergen's Method', *Economic Journal* XLIX (September): 558-568.
—. (1940) 'On a Method of Statistical Business-Cycle Research: Comment', *Economic Journal* L (March): 154-156.
Kindelberger, C. P. (1978) *Manias, Panics, and Crashes. A History of Financial Crises.* New York: Basic Books.
Kissinger, H. (1981) *For the Record. Selected Statements 1977-1980.* Boston and Toronto: Little, Brown and Company.
Klein, L. R. (1967) 'Wage and Price Determination in Macroeconomics', in A. Phillips and O.E. Williamson (eds.) *Prices, Issues in Theory, Practice, and Public Policy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
Knight, F. H. (1921) *Risk, Uncertainty and Profit.* New York: Harper Torchbooks.
—. (1933) [1967] 'Capitalist Production, Time and the Rate of Return', in *Economic Essays in Honour of Gustav Cassel*, New York: Augustus M. Kelley, Reprints of

Economic Classics.
Kotz, D. M. (1978) *Bank Control of Large Corporations in the United States.* Berkeley: University of California Press.
—. (1994) 'The Regulation Theory and the Social Structure of Accumulation', in D. Kotz, T. McDonough and M. Reich (eds.). pp. 85-97.
Kotz, D. M., T. McDonough, and M. Reich, (1994) (eds.) *Social Structures of Accumulation. The Political Economy of Growth and Crisis*. Cambridge: Cambridge University Press.
Krasner, S. D. (1978) *Defending the National Interest. Raw Materials Investments and US Foreign Policy.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
—. (1994) 'International Political Economy: Abiding Discord', *Review of International Political Economy*, 1(1): pp. 13-19.
Krause, K. (1992) *Arms and the State: Patterns of Military Production and Trade*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
Krugman, P. (1994) 'The Myth of Asia's Miracle', *Foreign Affairs,* 73 (6): pp. 62-78.
Kuznets, S. (1965) *Toward a Theory of Economic Growth*. (With 'Reflections o n the Economic Growth of Modern Nations'). New York: W. W. Norton & Company Inc.
—. (1973) *Population, Capital and Growth*. New York: W.W. Norton.
Innes, D. (1984) *Anglo-American and the Rise of Modern South Africa*. New York: Monthly Review Press.
Lange, O. (1935) 'Marxian Economics and Modern Economic Theory', *Review of Economic Studies,* 2(3): 181-201.
—. (1936) On the Economic Theory of Socialism, Part 1. *Review of Economic Studies*, 4(1): 53-71.
Lenin, V. I. (1917) [1987] Imperialism, The Highest State of Capitalism. In *Essential Works of Lenin. 'What Is to Be Done?' and Other Writings*. New York: Dover Publications, Inc., pp. 177-270.
Lester, R.A. (1946) 'Shortcomings of Marginal Analysis for Wage-Employment Problems', *American Economic Review*, 36(1): 63-82.
—. (1947) 'Marginalism, Minimum Wages, and Labor Markets', *American Economic Review*, 37(1): 135-48.
Lieberman, I. W., and R. Veimetra (1996) 'The Rush For State Shares in the "Klondyke" of Wild East Capitalism: Loans-For-Shares Transactions in Russia', *The George Washington Journal of International Law and Economics* 29 (3): 737-768.
Lipietz, A. (1986) 'Behind the Crisis: The Exhaustion of a Regime of Accumulation. A "Regulation School" Perspective on Some French Empirical Works', *Review of Radical Political Economics* 18 (1/2): 13-32.
—. (1987) *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism.* London: Verso.
Lipschutz, R. D. (1989) *When Nations Clash. Raw Materials, Ideology and Foreign Policy.* New York: Balinger Publishing Company.

Lipsey, R.G. (1960) ‘The Relation Between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1862-1957: A Further Analysis’, *Economica*, New Series, Vol. 27, No. 105, February, pp. 1-31.
Lochery, N. (2000) ‘"New Wine Into Old Bottles": Literature on Israel in 2000’, *Middle Eastern Studies* 36 (3): 209-230.
London, J. (1908) [1996] *The Iron Heel*. Hertfordshire, G.B: Wordsworth.
Lubell, H., H. Weisbrod and R. Kahana (1958) *Israel’s National Expenditure: 1950-1954*. Jerusalem: The Falk Project for Economic Research in Israel and Central Bureau of Statistics.
Lustick, I. (1980) *Arabs in the Jewish State. Israel’s Control of a National Minority*. Austin, Texas: University of Texas Press.
Luxemburg, R. (1913) [1951] *The Accumulation of Capital*. With an Introduction by Joan Robinson. Translated by A. Schwarzschild. New Haven: Yale University Press.
Lyons, R. (1999) ‘The Waltz of the Living Dead’, *Euromoney*, September, 295-304.
Machlup, F. (1946) ‘Marginal Analysis and Empirical Research’, *American Economic Review*, 36(4): 519-54.
—. (1947) ‘Rejoinder to an Antimarginalist’, *American Economic Review*, 37(1): 148-54.
—. (1967) ‘Theories of the Firm: Marginalist, Behavioral, Managerial’, *American Economic Review*, 57(1): 1-33.
Magdoff, H. (1969) *The Age of Imperialism*. New York: Monthly Review Press.
Malone, T.W., and R.J. Laubacher (1998) ‘The Dawn of the E-Lance Economy. Technology Allows Individuals and Companies to Operate in New Ways’, *Harvard Business Review* 76 (5) : 144-152.
Marcuse, H. (1964) *One Dimentional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Boston: Beacon Press.
Margherio, L., D. Henry, S. Cooke, S. Montes, and K. Hughes (1998) *The Emerging Digital Economy.* Washington DC: US Department of Commerce.
Marshall, A. (1920) [1952] *Principles of Economics. An Introductory Volume*. 8th edition., (First published in 1890). London: Macmillan.
Marx, K. (1859) [1971] *A Contribution to the Critique of Political Economy*. (introduction by M. Dobb), London: Lawrence and Wishart.
—. (1859a) [1953] *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*. Berlin: Dietz Verlag.
McCartney, L. (1989) *Friends in High Places. The Bechtel Story: The Most Secret Corporation and How It Engineered the World.* New York: Ballantine Books.
Means, G. C. (1935) *Industrial Prices and Their Relative Inflexibility*. Senate Document 13, 74th Congress, 1st Session. Washington D.C.: GPO.
Melman, S. (1974) [1985] *The Permament War Economy. American Capitalism in Decline*. New York: Simon and Schuster.
Mickiewicz, E. (1999) ‘Russian Television News: Owners and the Public’ *Nieman*

Report, Fall, pp. 27-30.
Migdal, J. S. (1989) 'The Crystallization of the State and the Struggles Over Rulemaking: Israel in Comparative Perspective'. In *The Israeli State and Society. Boundaries and Frontiers*, edited by B. Kimmerling. New York: SUNY Press, pp. 1-27.
Miliband, R. (1969) *The State in Capitalist Society. An Analysis of the Western System of Power.* London: Weidenfeld and Nicolson.
—. (1970) 'The Capitalist State: Reply to Poulantzas', *New Left Review* (59): pp. 53-60.
Miller, J. A. (1987) 'Crisis Theory and the Expansion of the State: An Illustration of the Nexus Between the State and Accumulation of Capital', *Research in Political Economy*, *A Research Annual*, 10: pp. 111-140.
Mills, C. W. (1956) *The Power Elite*. New York: Oxford University Press.
—. (1958) *The Cause of World War Three*. New York: Simon and Schuster.
—. (1959) *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
Mintz, A. (1984) 'The Military-Industrial Complex: The Israeli Case'. In *Israeli Society and its Defense Establishment: The Social and Political Impact of a Protracted Violent Conflict*, edited by M. Lissak. London: F. Cass, pp. 103-127.
Moody's Industrial Manuals (annual) New York: Moody's Investors Service.
Morishima, M. and G. Catephores (1978) *Value, Exploitation and Growth*. New York: McGraw-Hill.
Moseley F. (1991) *The Falling Rate of Profit in the Postwar United States Economy*. Basingstoke: Macmillan.
Mumford, L. (1934) *Techniques and Civilization.* New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
—. (1967) *The Myth of the Machine. Technics and Human Development.* New York: Harcourt, Brace & World.
—. (1970) *The Myth of the Machine. The Pentagon of Power.* New York: Harcourt, Brace Jovanovich.
Naylor, R.T. (1987) *Hot Money and the Politics of Debt*. New York: The Linden Press/ Simon & Schuster.
Neff. D. (1988) *Warriors Against Israel: America Comes to the Rescue in 1973.* Brattleboro, Vt.: Amana Books.
Nitzan, J. (1990) *Price Behaviour and Business Behaviour*, Discussion Paper, Department of Economics, McGill University, Montreal.
—. (1992) *Inflation as Restructuring. A Theoretical and Empirical Account of the U.S. Experience*, Unpublished PhD Dissertation, Department of Economics, McGill University, Montreal.
—. (1995) 'The Political Economy of Peace', *Emerging Markets Analyst* 3 (9, January): 9-10.
—. (1998) 'Differential Accumulation. Toward a New Political Economy of Capital',

Review of International Political Economy, 5(2): 169-216.
—. (2001) 'Regimes of Differential Accumulation: Mergers, Stagflation and the Logic of Globalization'. *Review of International Political Economy* 8 (2).
Nitzan, J. and S. Bichler (1995) 'Bringing Capital Accumulation Back In: The Weapondollar-Petrodollar Coalition – Military Contractors, Oil Companies and Middle-East "Energy Conflicts,"' *Review of International Political Economy*, Vol. 2, No. 3, pp. 446-515.
—. (1996) 'From War Profits to Peace Dividends – The New Political Economy of Israel', *Capital & Class*, 60: pp. 61-94.
—. (1999) 'The Impermanent War Economy? Peace Dividends and Capital Accumulation in Israel', in J.W. Wright, Jr. (ed.) *The Political Economy of Middle East Peace. The Impact of Competing Trade Agendas,* Routledge Frontiers of Political Economy 19, London and New York: Routledge, pp. 73-108.
—. (2000a) 'Capital Accumulation: Breaking the Dualism of "Economics" and "Politics"', In R. Palan *(ed.) Global Political Economy: Contemporary Theories*. New York and London: Routledge, pp. 67-88.
—. (2000b) 'Inflation and Accumulation: The Case of Israel', *Science & Society* 64 (1): 274-309.
—. (2001) 'Going Global: Differential Accumulation and the Great U-turn in South Africa and Israel', *Review of Radical Political Economics* 33 (1).
Obrinsky, M. (1983) *Profit Theory and Capitalism*. Series Edited by S. Weintraub, *Post Keynesian Economics.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
O'connor, H. (1962) *World Crisis in Oil*. New York: Monthly Review Press.
O'Connor, J. (1973) *The Fiscal Crisis of the State.* New York: St. Martin's Press.
Odell, P.R. (1979) *Oil and World Power* (5th edn.) Harmondsworth: Penguin Books.
Olson, M. (1965) *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
—. (1982) *The Rise and Decline of Nations : Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities.* New Haven: Yale University Press.
OPEC Annual Statistical Bulletin (annual) Vienna.
Page, J. A. (1995) *The Brazilians.* Reading, Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company, Inc.
Parapola, S. (1993) 'The Assyrian Tree of Life: Tracing the Original Jewish Monotheism and Greek Philosophy', *Journal of Near Eastern Studies*, 52(3) pp. 161-209.
Parkin, M. and R. Bade (1986) *Modern Macroeconomics*, 2nd Ed. Scarborough, Ontario: Prentice-Hall, Canada.
Parsons, P. and N. Smelser (1957) *Economy and Society*. London: Routledge and Keagan Paul.
Pasinetti, L. L., and R. Scazzieri (1987) 'Capital Theory: Paradoxes', in J. Eatwell, M. Milgate and P. Newman (eds.) *The New Palgrave*, vol. 1, London: Macmillan.
Penrose, E.T. (1987) 'The Structure of International Oil Industry: Multinationals,

Governments and OPEC', in J. Rees and P. Odell (eds.) *The International Oil Industry. An Interdisciplinary Perspective*. New York: St. Martin's Press, pp. 9-18.

Peri, Y. (1983) *Between Battles and Ballots: Israeli Military in Politics.* Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Perlman, M. (1990) 'The Phenomenology of Constant Capital and Fictitious Capital', *Review of Radical Political Economics*, 22(2-3): 66-91.

Perry, G.L. (1966) *Unemployment, Money Wage Rates and Inflation.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Pfaltzgraff, R.L. (1978) 'Resource Constrains and Transfers: Implications for NATO and European Security', in U. Ra'anan, R.L. Pfaltzgraff and G. Kemp (eds.) *Arms Transfers and the Third World. The Military Buildup in Less Industrial Countries.* Boulder, Colo.: Westview Press.

Phillips, A.W. (1958) 'The Relation Between Unemployment and the Rate of Change of Money Wages in the United Kingdom, 1861-1957', *Economica*, New Series, Vol. 25, No. 100, November, pp. 283-99.

Phillips, A. and O.E. Williamson (eds.) (1967) *Prices, Issues in Theory, Practice, and Public Policy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Pigue, A. C. (1935) 'Net Income and Capital Depletion', *Economic Journal*, 45: 235-241.

Polanyi, K. (1944) *The Great Transformation,* Forward by Robert M. MacIver, Boston: Beacon Press.

Poulantzas, N. (1967) 'Marxist Political Theory in Great Britain'. *New Left Review* (43) pp. 57-74.

—. (1969) 'The Problem of the Capitalist State', *New Left Review* (58): pp. 67-78.

—. (1973) *Political Power and Social Classes.* London: New Left Books and Sheed and Ward.

Quandt, W. (1977) *Decade of Decision: American Policy toward the Arab-Israeli Conflict, 1967-1976*. Berkley: University of California Press.

—. (1979) 'The Middle-East Crisis', *Foreign Affairs, American and the World 1979*, Vol. 58 (3): 540-562.

Raskin, A. (1999) 'Israeli Government Research and Development Subsidies to High-Technology Companies' *IASPS Policy Studies,* 42: 1-25.

Ray, G. (1976) 'Impact of the Oil Crisis on the Energy Situation in Western Europe', in T.M. Rybczynski (ed.) *The Economics of the Oil Crisis*, New York: Holmes and Meyer, pp. 94-130.

Razin, A. and E. Sadka (1993) *The Economy of Modern Israel. Malaise and Promise,* Chicago and London: The University of Chicago Press.

Rees, J. and P. Odell (eds.), *The International Oil Industry. An Interdisciplinary Perspective*. New Yok: St. Martin's Press.

Ricardo, D. (1821) [1951] On *The Principles of Political Economy and Taxation*. 3rd Ed. Republished in P. Sraffa and M. H. Dobb (eds.) *The Works and Corresponence of David Ricardo*, vol. 1, Cambridge: Cambridge University Press.
Rizvi, S. A. T. (1994) 'The Microfoundations Project in General Equilibrium Theory', *Cambridge Journal of Economics*, 18(4): 337-377.
Robinson, J. (1933). *The Economics of Imperfect Competition.* London: St. Martin's Press.
—. (1953-54). The Production Function and the Theory of Capital. *Review of Economic Studies* 21 (2): 81-106.
—. (1962) *Economic Philosophy.* Harmondsworth, England: Penguin.
—. (1966) *An Essay on Marxian Economics*, 2nd Edition. London: Macmillan.
Robinson, W. I., and J. Harris (2000) 'Toward A Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class', *Science & Society* 64 (1): 11-54.
Rowley, R, S. Bichler and J. Nitzan (1988) 'Some Aspects of Aggregate Concentration in the Israeli Economy, 1964-1986,' Working Paper 7/88, Department of Economics, McGill University, Montreal.
Sampson, A. (1973) *The Sovereign State of ITT.* New York: Stein and Day.
—. (1975) *The Seven Sisters: The Great Oil Companies and the World They Made.* New York: Viking Press.
—. (1977) *The Arms Bazaar. From Lebanon to Lockheed.* New York: The Viking Press.
—. (1981) *The Money Lenders. Bankers in a Dangerous World.* London: Hodder and Stoughton.
—. (1984) *Empires of the Sky. The Politics, Contests and Cartels of World Airlines*. 1st American ed. New York: Random House.
Samuelson, P. A. (1957) 'Wages and Interest: A modern Dissection of Marxian Economic Models', *American Economic Review*, 47 (6): 884-912.
—. (1962) 'Parable and Realism in Capital Theory: The Surrogate Production Function,' *Review of Economic Studies*, 29(3): pp. 193-206.
Samuelson, P. A., W. D. Nordhaus and J. McCallum (1988) *Economics*, 6th Canadian Ed. Toronto: McGraw-Hill Ryerson.
Samuelson, P.A. and R.M. Solow (1960) 'The Problem of Achieving and Maintaining a Stable Price Level: Analytical Aspects of Anti-Inflationary Policy', *American Economic Review*, Vol. 50(2): pp. 177-94.
Scherer, F.M. (1980) *Industrial Market Structure and Economic Performance*, 2nd Ed. Chicago: Rand McNally.
Scherer, F. M., A. Beckenstein, E. Kaufer, and R. D. Murphy (1975) *The Economics of Multi-Plant Operation: An International Comparisons Study*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Scherer, F.M. and D. Ross (1990) *Industrial Market Structure and Economic Performance*, 3rd Ed. Boston: Houghton Mifflin Company.
Schroder, H. H. (1999) El'tsin and the Oligarchs: The Role of Financial Groups in Russian Politics Between 1993 and July 1998. *Europe-Asia Studies* 51 (6): 957-988.

Schulberg, B. (1941) [1990]. *What Makes Sammy Run?* New York: Vintage Books.
Schumpeter, J. A. (1954) *History of Economic Analysis*. Ed. from manuscript by E. B. Schumpeter. New York: Oxford University Press.
—. (1919) [1955] *Imperialism and Social Classes*. Introduction by Bert Hoselitz, Translated by Heinz Norden. New York: Meridian Books.
Schwartz, J. (ed.). (1977) *The Subtle Anatomy of Capitalism.* Santa Monika: Goodyear.
Screpanti, E. (1999) 'Capitalist Forms and the Essence of Capitalism', *Review of International Political Economy* 6 (1): 1-26.
Senior, N. (1836) [1938] *An Outline of the Science of Political Economy.* London: Allen & Unwin.
Sexton, R. (1990) *Perspectives on the Middle-East Water Crisis: Analysing Water Scarcity Problems in Jordan and Israel.* London: Overseas Development Institute.
Shaikh, A. (1990) 'Capital as a Social Relation,' in J. Eatwell, M. Milgate and P. Newman (eds.) *The New Palgrave. Marxian Economics.* New York and London: W.W. Norton & Company.
Shaikh, A.M. and E.A. Tonak (1994) *Measuring the Wealth of Nations: The Political Economy of National Accounts.* New York: Cambridge University Press.
Shapiro, Y. (1980) 'The End of a Dominant Party System in Israel', in A. Arian (ed.) *The Elections in Israel, 1977*. Jerusalem: Academic Press, pp. 23-38.
—. (1993) 'The Historical Origins of Israeli Democracy', in L. Diamond and E. Sprintzak (eds.) *Israeli Democracy Under Stress*, Boulder, Co: Lynne Reinner Publishers.
Sharkansky, I. (1979) *Wither The State. Politics and Public Enterprise in Three Countries*. N.J: Chatham House.
—. (1987) *The Political Economy of Israel.* New Brunswick, N.J., U.S.A.: Transaction Books.
Sherman, H. J. (1991) *The Business Cycle. Growth and Crisis under Capitalism*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Shils, E. (1975) *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. Chicago: University of Chicago Press.
Sick, G. (1991) *October Surprise: America's Hostages in Iran and the Election of Ronald Reagan.* New York: Time Books, Random House.
Skocpol, T. (1985) 'Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research', in P.B.Evans, D.Rueschemayer, and T. Skocpol (eds.) *Bringing the State Back In.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 3-37.
Smith, A. (1776) [1936] *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. (ed. with an Introduction by E. Cannan) New York: The Modern Library.
Snider, L.W. (1984) 'Arms Exports for Oil Imports? The Test of a Non-Linear Model', *Journal of Conflict Resolution* 28 (4): pp. 665-700.

Soros, G. (1998) *The Crisis of Global Capitalism. [Open Society Endangered].* New York: PublicAffairs.
Spencer, H. (1972) *On Social Evolution*. (ed. and with an introduction by J. D. Y. Peel), Chicago: University of Chicago Press.
Sraffa, P. (1960) *Production of Commodities by Means of Commodities. Prelude to a Critique of Economic Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.
Standard&Poor's (2000) *Compustat Research Insight. CD ROM*.
Steedman, I. (1975) ‘Positive Profits With Negative Surplus Value’, *Economic Journal*, 85: 114-23.
—. (1977) *Marx after Sraffa*. London: New Left Books.
Steindl, J. (1945) *Small and Big Business. Economic Problems of the Size of Firms*. Institute of Statistics, Monograph No. 1. Oxford: Basil Blackwell.
—. (1952) [1976]. *Maturity and Stagnation in American Capitalism.* New York: Monthly Review Press.
Stigler, G.J. (1947) ‘Professor Lester and the Marginalists’, *American Economic Review*, 37(1): 154-57.
Stockholm International Peace Research Institute (Annual) *SIPRI Year Book. Armament, Disarmament and International Security.* Oxford: Oxford University Press.
Stone, R. (1956) *Quality and Price Indexes in National Accounts.* Paris: Organization for European Economic Co-operation.
Stork, J. (1975) *Middle East Oil and the Energy Crisis*. New York and London: Monthly Review Press.
Sumner, W. G. (1883) *What Social Classes Owe to Each Other*. New York: Harper.
Sweezy, P. M. (1942) *The Theory of Capitalist Development. Principles of Marxian Political Economy.* New York and London: Modern Reader Paperbacks.
Tamarin, G. R. (1973) *The Israeli Dilemma, Essays on Warfare State*. Netherlands: Rotterdam University Press.
Tanzer, M. (1969) [1974] *The Energy Crisis: World Struggle for Power and Wealth*. New York: Monthly Review Press.
—. (1980) *The Race for Resources. Continuing Struggles Over Minerals and Fuels*. New York: Monthly Review Press.
Terzian, P. (1985) *OPEC: The Inside Story*. (trans. by M. Pallis) London: Zed Books.
Tilly, C. (1975) (ed.) *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, N.J: Princeton University Press.
Tinbergen, J. (1940) ‘On a Method of Statistical Business-Cycle Research: Reply’, *Economic Journal* L (March): 141-154.
Tobin, J. and W. Brainard (1968) ‘Pitfalls in Financial Model Building’, *American Economic Review*, 58(2): 99-122.
Toffler, A. (1980) *The Third Wave*. New York: Bantam.
Tsuru, S. (1956) [1961] (ed.) *Has Capitalism Changed? An International Symposium on the Nature of Contemporary Capitalism*. Tokyo: Iwanami Shoten.
—. (1968) Keynes versus Marx: The Methodology of Aggregates. In *Marx and*

Modern Economics, edited by D. Horowitz. New York and London: Modern Reader Paperbacks, pp. 176-202.
—. (1993) *Institutional Economics Revisited.* Cambridge, England: Cambridge University Press.
Turner, L. (1983) *Oil Companies in the International System*. (3rd edn). London: Royal Institute of International Affairs, and Winchester, MA.,USA: Allen & Unwin.
Ulmer, M.J. (1949) *The Economic Theory of Cost of Living Index Numbers.* New York: Columbia University Press.
United Nations Conference on Trade and Development (1997) *World Investment Report. Transnational Corporations, Market Structure and Competition Policy.* New York and Geneva: United Nations.
United Nations, Department of International and Social Affairs, Statistical Office (annual) *Statistical Yearbook.* New York: United Nations.
United States Arms Control and Disarmament Agency (annual) *World Military Expenditures and Arms Transfers*. Washington, D.C.: Government Printing Office (G.P.O).
United States Congress, *Economic Report of the President* (various issues). Washington D.C.: GPO.
—, Office of Technology Assessment (1991) *Global Arms Trade. Commerce in Advanced Military Technology and Weapons*, OTA-ISC-460, June. Washington, D.C.: GPO.
United States Defense Security Assistance Agency (annual) *Foreign Military Sales, Foreign Military Construction Sales, and Military Assistance Facts*. FMS Control and Report Division Controller, DSAA.
United States Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis (1986) *The National Income and Product Accounts of the United States, 1929-1982. Statistical Tables*, September. Washington, D.C.: GPO.
—, Bureau of Economic Analysis (annual) *Statistical Abstract of the United States,* Washington, D.C.: GPO.
United States Department of Defense, Washington Headquarters Services, Directorate for Information Operations and Reports (annual) *100 Companies Receiving the Largest Dollar Volume of Prime Contract Awards,* Washington, D.C.: GPO.
United States Internal Revenue Service (annual) *Statistics of Income, Corporation Income Tax Returns*, Washington DC: GPO.
Van der Pijl, K. (1998) *Transnational Classes and International Relations*. Series Edited by O. Holman, M. Marchand and H. Overbeek, *RIPE Series in Global Political Economy.* London and New York: Routledge.
Veblen, T. (1898) [1934] 'The Beginning of Ownership,' Reprinted in Veblen (1934).
—. (1904) [1975] *The Theory of Business Enterprise.* Clifton, New Jersey: Augustus M. Kelley, Reprints of Economics Classics.

—. (1908a) [1961] 'On the Nature of Capital. I: The Productivity of Capital Goods'. in Veblen (1919).
—. (1908b) [1961] 'On the Nature of Capital. II. Investment, Intangible Assets, and the Pecuniary Magnate'. In Veblen (1919).
—. (1919) [1961] *The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays.* New York: Russell & Russell.
—. (1923) [1967] *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times. The Case of America*, with an introduction by R. Leckachman. Boston: Beacon Press.
—. (1934) *Essays in Our Changing Order*, Ed. by L. Ardzrooni. New York: The Viking Press.
Waas, M. and C. Unger (1992) 'In the Loop: Bush's Secret Mission', *New Yorker*, November 2, pp. 64-83.
Wallerstein, I. (1974) *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* New York: Academic Press.
Weisskopf, T. E. (1979) 'Marxian Crisis Theory and the Rate of Profit in the Postwar U.S Economy', *Cambridge Journal of Economics*, 3 (September): 341-378.
Wicksell, K (1935) *Lectures on Political Economy, Vol. 1, General Theory*, Second Impression, (Trans. from the Swedish by E. Classen and edited with an introduction of L. Robbins, Vol. 1), London: George Routledge & Sons, Ltd.
Wildstorm, S.H. (1985) 'What Makes Corporate Taxes a Target for Reform', *Business Week*, June 10, pp. 96ff.
Wolf, E. N (1996) *Top Heavy: A Study of the Increasing Inequality of Wealth in America*. New York: New Press.
Wolosky, L. S. (2000) 'Putin's Plutocrat Problem', *Foreign Affairs* 79 (2): 18-31.
Woodward, B. (1991) *The Commanders.* New York: Simon and Schuster.
World-Bank. Annual. *World Development Indicators CD-ROM.* Washington DC: World Bank.
Wright, E.O. (1977) 'Alternative Perspectives in Marxist Theory of Accumulation and Crisis', in J. Schwartz (ed.).
Yaffe, D. (1973) 'The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State', *Economy and Society*, 2: pp. 186-232.
Yergin, D. (1991) *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power.* New York: Simon and Schuster.
Zeitlin, M. (1974) 'Corporate Ownership and Control: The Large Corporation and the Capitalist Class', *American Journal of Sociology*, 79(5): 1073-1119.